

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

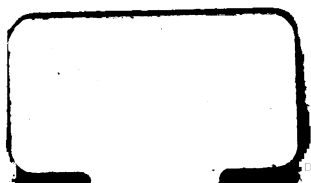
- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

A

983,033

ՇՆՈՐՀԱԼԻ

ԵՒ ՊԱՐԱԳԱՅ ԻՒՐ

Alishan, Ghewond M.

548

Shnorhali ew paragay iwr
ՇՆՈՐՀԱԼԻ

ԵՒ ՊԱՐԱԳԱՅ ԻՒՐ

ԳՐԵԱՑ

Հ. ՂԵԻՈՆԴ Մ. ԱԼԻՇԱՆ

Վ. ՄԻԻԹԱՐԵԱՆ

538 Բ.

1418

ՎԵՆԵՏԻԿ. — Ս. ՂԱԶԱՐ

1873

Grad
EREN
333
BUHR

Grad
EREM
333
1.11.99

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Տարի մ'առաջ (1872) այս գիրքս սկսելով հրա-
տարակել 'ի Բաղմովէս Օրագրի' Մանուցում
մ'ալ ըրեր էիք. հիմայ ամբողջ առանձնակ տը-
պագրելով կրկին ծանուցանեմք մեր գիտումը:

Առաքինի և կենցաղագուտ հանգուցեալ անձանց
արժէքն, և զայն գիտնալէն ներկայ անձանց վը-
րայ եղած օգտակար ազդեցութիւնն, ամեն տանն
ճանչցուեր է. վասն որոյ և 'ի հին դարուց հետէ
այնպիսեաց Յիշափայն կատարուէր' թէ քաղաքա-
կան և թէ կրօնական հանգիսիւք. ինչպէս որ ճըշ-
մարիա կրօնքն և սուրբ Եկեղեցին ալ կատարէ իր
դերագոյն առաքինեաց յիշատակը՝ Տօն կոչելով,
որ և սովորաբար կ'ըլլայ տարուէ տարի որոշեալ
օր մը, անոր համար և կ'ըսուի Տարեդարձ: Այլ
մեծանշան անձանց յիշատակը կամ տօնը՝ աւելի
մեծ և համազգային կամ աշխարհահանգէս կեր-
պով կատարելն՝ դիւրին չըլլալով, զանազան տե-
սութեամբք, որպէս յայտ է, աւելի ընդարձակ
ժամանակի չըջան մ'ալ հաստատել հարկ եղած է:

որ երբեմն չորս տարի էր, գուցէ նահանջ տարի. ներուռն յարմարելով, երբեմն աւելի երկար, և ՚ի Հրէից սովորութենէ առաջ՝ մինչև հիմայ շատ տեղ՝ 50 տարուան շրջան մը, որ կ'ըսուի Յորեւելան: Բայց որչափ ժամանակին անհատահոս ընթացքն մեղմէ առաջ անցեալները անգագար հեռացընելով ՚ի ներկայիցս՝ անոնց և մեր միջոցը երթալով կ'երկարէ, և տարիներու փոխան դարեր կ'ըլլան օգտ մարդկութեան և ժամանակի շտրայար շղթային, յիշատակաց մեծ տհանգէս կատարման դարձք ալ կըրնան յերկարիլ կամ մեծնալ. և զի շատոնց ՚ի վեր Դաշն համարի ժամանակի գրել խաւոր չափ կամ չքան մը, այժմու սովորութիւնն ալ է այնպիսի յիշատակները վերածել ՚ի Դաշն. դաշն, որպէս կ'սխորժիմ կոչել, և ըստ Եւրոպացւոց Հարիւրեակ կամ Հարիւրամ:

Մեր գարուս՝ մանաւանդ վերջի տասներեկացս մէջ՝ աւելի կը յաճախէ այս սովորութիւնը, մանաւանդ թէ կը զօրանայ. ըսել է որ պարզ սովորութենէ վեր՝ զգացում կամ պէտք մ'ալ կ'ըլլայ: Առանց յերկար իմաստասիրելու և հետաքննելու այս պիտոյիցս պատճառը, բաւական համարինք յիշել մեր ժամանակիս քաղաքական կենաց ըզգացմունքը, արուեստից և գիւտից զարգացմունքը, շարժման երազութեան հնարքները. առոնք, ըստ իս, երկու ներհակ տարացոյց և իմաստ կ'ընծայեն ներկայ մարդկան: Մէկ մը՝ արուեստական առաւելութեան մը քան զառաջինս. որով առ ՚ի հաւասարել ժամանակիս առաւելարանգը իմն յառաջագիմութեանը՝ հարկ կ'ըլլայ իւրաքանչիւր անհատից ալ մեծագոյն ճիգ

կամ երազութիւն մը, ոյժ մը. — մէկ մ'ալ՝
 նուազութեան մը յերա իրա՝ քան զաւաղինսն. և
 եթէ ոչ՝ ի բազում իրա, սակայն ի չքնազ և ոքան
 չեղի իրա, այսինքն ի գեղեցիկ գայրութիւնս. և
 եթէ ընթերցողս խոհեմաբար լսէ՝ կըրնայի ըսել
 թէ և յընգհանուր բարոյականի: Զքնազ և չքնա-
 զազոյն իրք, զորս ոչ անուոց ոչ շոգեաց և ոչ ե-
 լեկտրիկ թէլոց երազութիւնք, և ոչ երազահոգով
 քան զնոսա ստակի ոսկւոյ չքնադարձութիւնք՝
 կըրնան բերել կամ փոխանակել: Մեր ժամա-
 նակս, այսինքն ներկայ մարդիկս՝ Հիմայ գեղեցիկ
 գայրութեանց առեն չէ, կամ Հոմերոսի, Պլատոնի,
 Ռիմսութենի և համահաւասար հետեւողոց գա-
 րերն անցան և բանի չեն ի գալ, ըսելով՝ գոհ կ'ըլ-
 լան, կը վազեն մեքենային և անոր վերջի անուէն
 թափած ոսկւոյն: — Սակայն որչափ ալ այս կեր-
 պով հեռանան կամ նուազին ի յիշեալ գեղահոն
 քար նախնեաց, այնչափ ալ զանոնք աւելի պա-
 տուելու հարկն և պարտքը կ'իմանան: Միւս կող-
 մանէ ալ՝ հիմակուան ապրուստի գծարութեանց
 համար մեծագոյն ոյժի պէտքն, զոր յիշեցինք,
 դոնէ զօրաւոր ներշնչութիւն մը, քաջաբէր մը,
 ձայնարկութիւն մը կը պահանջէ: Եւ ահա այս
 նրկու բանէն, կարծեմ, կը դրդի մեր գարս առ-
 ջիններուն մէջ երեւեալ քաջանշան անձանց յիշա-
 տակները նորոգել Դարագարձիւք, և նոր առեն
 հանգիպած երեւելի կամ յաջող բաներն ալ տա-
 րեգարձիւք: Աղգերնուս մէջ հիմայ յաճախեալ
 լքագիրք մեր ըսածին օրինակներն ալ չեն լսեր.
 և անշուշտ յիշեն շատ ընթերցողք այս եպոսի տա-
 րիներս Եւրոպոյ զանազան աշխարհաց մէջ համ-

աշխարհական կամ ազգային Դարագարձ յիշա-
աակները և տօները, սկսեալ 'ի Ս. Պետրոսի նա-
հատակութեան ԺԸ դարագարձէն (1866), Տան-
դէի՝ Իտալացւոց և նոր դարուց Քերդողահօր
ծննդեան 600ամեկէն (1265-1865), մինչև այս տա-
րուանս միջ հռչակեալ՝ երկնից աստեղաց գրու-
թիւնը հաւաստող Կոպեռնիկի ծննդեան (1473) Դ
դարագարձը, և Թաակերաց հանճարեղ զուարթ-
արարին Մոլիերի մահուան (1673) 300ամեակը:
Ասոնց յիշատակաց գծին վրայ շատ անուաներ
ալ կան, որ քանի մ'ամիս և ասարի ետե պիտի
հանդիսանան և տօնութիւն Եւրոպիոյ զանազան աշ-
խարհաց և աէրութեանց միջ. որք իրենց յառա-
ջագիմութեան նոր մզում մ'ալ այսպիսի տօնե-
րով կ'առնուն. և այն անդագար յիշեալ և իբրեւ
առակ եղեալ իմանալի կամ անիմանալի Ազգային
ոգին կամ հայրենական հառաչն՝ անոնցմով կը
հանդէսցնեն, գէթ ինչուան նար յիշատակի
դարձ մը:

Իսկ մինք դառնանք 'ի հայրենիս մեր, 'ի Հայս:
Տարեցոյցներնուս վրայ սկսաւ նշանակուիլ մեր
հին ազգային Թուականն, Հայկայ առմարն, ուս-
կից մինչև յայս՝ 4365 տարի է. գրեթէ 44 դար!
Որչափ ալ անստոյգ և մթին ըլլան հին ժամանակք
ընդհանուր ազգաց, որով և մերս, աակաւին կըր-
նամք ըսել Թէ բաց 'ի Հրէից և յԵգիպտացւոց՝
յոյժ սակաւք 'ի հնոց և ոչ ոք 'ի նորոց ազգաց՝
կըրնան հաւասար հաւատալութեան չափով ցու-
ցնել այսպիսի հնութիւն մը, այսպիսի առմարա-
կան հաշուով ժամանակ մը, այսպիսի ազգային
կեանք մը: Թէ՛ իրպէս քաջութեամբ և փառօք

Ծագեր է հայկական կեանքն, նաև լոկ աւանդու-
թիւն համարելով Հայկազանց պատմութիւնը, և
Թէ ո՞րքան յեզափոխութեանց ենթակայ ըլլալով
այնքան դարուց և ասրեսաց երկարութեան մեջ,
որպիսի վեճակի մէջ է հիմայ, — արժանի քննու-
թեան նիւթ, — այլ այս չէ մեր նպատակն: Միայն
'ի հարկէ ամեն ընթերցողի ալ մասց երկու բան կը
ծագէ. մէկ մը, Թէ այսքան շղթաշար երկար ազ-
գային կեանքն իր շատ օգակաց վրայ պիտի ունե-
նայ այնպիսի անցք և անձինք՝ որոց դարագարձք
նորոգուելու արժանի ըլլան. — և կան կան շատ
անցք և անձինք գէթ այն 44 դարուց կիսէն վար,
սկսեալ Մեծին Աղեքսանդրի օրերէն, որ ատեն
պատմութիւնն մեր տղային նկատմամբ ալ տւելի
հաստատութիւն կ'առնու. և հօս ալ կը ստի-
պուիմք մեր բազմերախտ Պատմահօր Խորենա-
ցոյ անմոռանալի իմաստն՝ անգամ մ'ալ կրկնել
յուշնէն և 'ի սիրտ հայասիրաց և հայատեցից, և
Թէ գտուին. « Զի Թէպէա և եմք ածու փոքր, և
« Թուով յոյժ ընդ փոքունս սահմանեալ, և զօ-
« րութեամբ տկար, և ընդ այլոց յոլով անգամ
« նուաճեալ Թագաւորութեամբ, ստկայն բա-
« զում գործք արութեան գաանին գործեալ և 'ի
« մերում աշխարհիս, և արժանի գրոց յիշատա-
« կի » . — յառաջ ասանքնք և աւելցնենք յա-
ջորդն ալ, Թէ « զոր և ոչ մի դք 'ի նոցանէ (յառաջ
« նոցն մերոց և Թագաւորաց) պէտ յանձին կա-
« լաւ մտաննագրել » :

Երկրորդ մտարեբութիւնն ալ այս է անշուշտ,
որ եթէ մեզմէ շատ բարեբաղդ և կիրթ ազգք և
պետութիւնք իրենց ազգային յիշատակները կը

նորոգեն այնպէս, որչափ կը վայելէ և մեզ՝ այսպիսի յիշատակօք ոչ միայն մեր նախնեաց արժէքը հռչակել, այլ և անկէ խրախուսելով՝ նոր ոյժ կամ մղում մ'առնուլ՝ մեր ներկային լաւութեան և ապագային տւելի լաւութեան: Եթէ անցեալ զնաջեալ են մեր Արամայ, Տիգրանանց, Տրդատաց, Վարդանանց դարերն, Գրիգորեանց, Սահակաց, Ներսիսեանց և Մովսիսեանց օրերն՝ աւելի գիւրաւ կըրնան նորոգուիլ. և եթէ առջինները միայն տօնիւք և հանգիսիւք և հեռաւոր հետեւութեամբ պէպք է յիշատակելք, եպիքներս՝ մերձագոյն նշմանողութեամբ և հաւասարութեան նպատակ պիտի առնուլ: Անոր համար Եկեղեցին՝ ամենէն սուրբ և սոոյգ աւանդապահ՝ մեր մէջ ալ տարուէ տարի կը նորոգէ հեղօրէն այսպիսեաց յիշատակը, թողով քաղաքական խոհեմութեան՝ չափաւորապէս ընդարձակել աշխարհօրէն ալ՝ թէ անոնց և թէ առջիններուն յիշատակը և Դարագարձը:

Այս երկրորդ գասէ յիշելեաց շատ արժանաւոր և նշանաւոր անձանց զուգի մը մահուան կամ յերկրէ յերկինս փոխման՝ դարագարձ է այս տարի, և որ և է զարմանալի նախախնամական կամ գիպուածական կերպով 73 տարէթուին պատահեր են Ներսիսեանց յիշատակք: Ա Ներսէս հայրապետն մեր կնքէ երկրաւոր կեանքը՝ ի (25 յուլիսի 373) տարւոյ, յետ ամբողջ 900 տարւոյ կը յայտնին իր վեհակերպ կմախքն կծկեալ այլ գեռ նստեալ այն գահուն վրայ՝ ուսկից միայն Պապայ պէս պիղծ պատանի մը կը յանգրգնէր գլորեւ զնա, և մէկէն կը սկսի նշխարաց գիւան տօնուիլ յամէն 1273: Դ Ներսէս Հայրապետ, առաջնոյն

պէս միայն 'ի համանուանս և 'ի յետագայս դա-
տեալ ընդ սուրբս, կը վերանայ առ նոստ յ' 8 օգոս-
տոսի 1173 տարուոյ: Աթէ ասոնց արժանապատիւ
Ներսէս մ'ալ խնդրենք, 'ի հարկէ Լամբրոնացին
պիտի ըլլայ, մերձաւոր և հաւասար արգեամբ և
սրբութեամբ. այլ ըստ տարեթուի միայն իր ցե-
ղին ծագման կամ նախահօր յայտնութիւնն կը
պատշաճի 73 թուոյ. Վասն զի 1073 թուին է որ
Աշին նախահայրն Լամբրոնեանց յերեան կ'ենէն 'ի
պատմութեան, Հայոց ամենին արեւելեան սահ-
մանաց՝ յԱրցախոյ՝ 'ի Մայրեաց-ջրոց ելեալ, գա-
լով յարեմապոլսն սահմանս կիւլիկիոյ: Անշուշտ
երկու հայրապետացս մեծահանգէս յիշատակն և
զսր կը պահանջէ տարիս, բերելով միկուսն փոխ-
ման պանծալի 1500ամեակ մը կամ ԺԵ դարադար-
ձը, և նշխարաց յայտնութեան 600ամեակ քամ Զ
դարադարձը, միւսոյն փոխման 700ամեակը կամ
Է դարադարձը:

Երկու հայրապետք Հայոց, ըստ դիպաց կամ
ըստ տեսչութեան համանուանք, այլ գործովք՝
միշտ ըստ վերին տեսչութեան վարեալք և փայ-
լեալք. երկու հայրապետք, որք իր և և եկեղե-
ցեաց աթոռոց պարծանք կըրնան համարուիլ, և
Հայաստանեայց եկեղեցւոյ աթոռն ալ բարձրա-
ցընել քան զբարձրագոյնս: Երկու տնձինք հրա-
շալիք և հրաշակերտք, սչ այնքան՝ գերբնական
նշանագործութեամբք, որքան գերագոյն էս օրի-
նակօք վարուց և գործոց. երկու մեծ տնձինք 'ի
մեծս իսկ արգեամբք գործոց. այն երկու տնձինք,
որոց՝ Աղցն համօրէն իբրեւ մի մարդ, մանաւանդ
թէ արդարաւիշիւ աստուածամարդ մը՝ ընծայեթ

կնքեր է ամենէն սուրբ և սիրալի մականուն, և ընդ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՋ իւր երրեակ մը կազմեր է, զոմն կոչելով ՇՆՈՐՀԱԼԻ, և զոմն ՄԵԾ. վասն զի այս ետքի կոչումն՝ որ շատ հեղ շատոց ընծայուած է, նաև 'ի պատմութեան մերում, ամենէն աւելի սեփականուած է մեր մէջ Ա Ներսիսի, որ յատկօրէն իմն կոչի և Պարթև, որպէս և իւր հրաշալի որդին Ս. Սահակ, որ նոյնպէս և Մեծ, այլ քան զամենայն թագաւորս, զօրաւորս և հայրապետս՝ Ա Ներսէս յապհապէս ժառանգած է աղբէն այդ Մեծ նշանակը:

Մեծ կոչեցաւ և էր Ներսէս Ա, կրնամք ըսել, ըստ ամենայն առման բառին: Մեծ էր զարմիւ իր մեծ և պանծալի ցեղին մէջ անգամ. վասն զի ոչ միայն 'ի Պարթևաց էր և 'ի Ս. Գրիգորէ Լուսաւորչի, որպէս և այլ որդիք և թուուիք նախահայրապետին մերոյ, այլ միայն Ներսէս թագաւորի մը թու ալ եղաւ 'ի մօրէ, որպէս և փեսայ մեծազգի հարսին, Հայոյ կամ Յունի: Արտաքին կերպարանօք և կազմուածով ալ՝ ըստ վկայութեան ականատեսից՝ « Էր սա մեծ և բարձր, ցանկալի հասակաւ և վայելուչ գեղով », և մազերով, և կրած զգեստներով, նշաններով և զէնքերով. վասն զի նախ զինակիր եղաւ, և թագաւորի զինակիր և թիկնապահ. և զինուորական ու իշխանական մեծազոյն ասպարէզը բացեր և մտեր էր, երբ Եկեղեցին յափշտակեց զնա յաշխարհէ և մոռաց իրեն սրբազան գաւը, և բարձրացոյց յաթու Լուսաւորչին: Ներսէս եկեղեցական սրբութեան և հոգւոյն մեծութեան հետ միացուց իր նախկին աշխարհական կամ տոհմական մեծու-

Թիւնն ալ. և 'ի սահաւատե ութամեայ գահակա-
լութեանն երեւի արքայակերպ քահանայապետ
մը, կամ քահանայակերպ արքայ մը. և մէկ Թա-
գով երկու իշխանութիւնն ալ կրել կարծուի:
Քահանայապետութեամբ հրաշազարդ հաւասա-
րորդ Մեծ մը կ'ըլլայ 'ի Հայս՝ իր ժամանակակից
նախակարգեան մեծ հայրապետաց հետ, 'Իսմա-
սոսի՝ Հռովմայ, Աթանասի՝ Աղեքսանդրիոյ, և
Բարսեղի՝ Կեսարիոյ. անոնց ասմէնն ալ աւելի հե-
ղինակութիւն ունենալով իր սեփական ազգին և
աշխարհին վրայ, որպէս և աւելի քաղաքական օ-
գուտ և բարիք. վասն զի ոչ յեկեղեցւոյ միայն՝
այլ և արտաքոյ կրնայ ըսուիլ Ներսէս՝ Հայր ազ-
գին Հայոց. ցանկալի և մեծ կոչում մը՝ զոր չէին
կրնար յայսմ մասին ունենալ իր ժամանակա-
կիցքն, որպէս և շատք յայլ ժամանակս: Մեծ էր
հայրն Հայոց, այլ ոչ հաւասար որդիքն, մանա-
ւանդ անուանեալ մեծամեծքն, Թագաւորքն և
մերձաւորք նոցին: Եթէ հնար էր՝ անթափանց
վարագոյր մը ձգել կ'արժէր Բ Արշակայ. ինչպէս
իւր հօր և աւելի իր որդւոյն Պապայ պատմութեան
վրայ. որոց փոխան եթէ Տրդատ կամ Վառմշա-
պուհ, գէթ Խոսրով մ'ըլլար ասեմինն Հայ Թա-
գաւորն, Ներսէս գուցէ Մեծէ աւելի մականունն
մ'ալ ժառանգէր: Այլ այն անկարգ և ազտեղի
Թագաւորաց մոլութեանց՝ և բռնութեանց գէմ
ալ կռուելով, Պարսից զինուոց ահեղ զօրութեան
գէմ ալ կենալով զինու ազօթից, Յունաց քաղա-
քավարութեան հետ ալ յարմարելով եօթն կամ
ութ տարուան կարճ հայրապետութեանը միջոց,
կըրցաւ արժանապէս ըսուիլ և ըլլալ կանգնող

Հայրապետական և Թագաւորական գաւազանաց :
 Իր պապուն՝ Ս. Յուսկան նահաաակօրէն մա-
 հուընէն՝ ետև միայն քանի մը տարի անցեր էր .
 բայց այն քիչ միջոցին օտար ցեղէ քահանայա-
 պետք կամ Թոռակալք չկարնալով Լուսաւորչի
 պայազատաց հեղինակութիւնն ունենալ, եկեղե-
 ցւոյ մէջ ալ անկարգութիւնք մտած էին . Ներսէս
 ուղղեց զանոնք, Ժողովօք և կանոնօք պատասպարեց .
 եպիսկոպոսաց կարգն և Թոռները առջինին պէս
 հաստատեց . բարուց զեղծման գէմ կռուեցաւ .
 աւելորդ Ծախքերը, մանաւանդ յուզարկաւորու-
 թեանց մէջ, և ալ աւելի աւելորդ սուգերը՝ գազ-
 րեցուց . ամենայն տեսակ կարօտելոց և տկարաց ,
 Թէ մարմնով և Թէ մօզք կամ հոգւով՝ պէտպէս
 ապաստաններ պատրաստեց , այսինքն , վանքեր ,
 հիւրանոցներ , ուրկանոցներ , փուտկաներ , 2000էն
 աւելի . այնպէս որ իր օրերը ոչ աղքատ ոչ հի-
 ւանք ոչ պանդուխտ կ'երևէր գուրս տեղ : Իր հայ-
 րապետանոցը միշտ 12 եպիսկոպոս կը պահէր ,
 բոլոր եկեղեցւոյն հոգն իրեն հետ հոգալու , իր
 հեռացած ատեն ալ տեղապահելով . վտան զի ոչ
 միայն իր սեփականը , այլ և ընդհանուր եկեղեցւոյ
 պիտոյից հոգացող էր , այն ատեն գեռ Արիանո-
 սաց և նմանեաց աղմուկն գադրած չըլլալով . որով
 հարկ եղաւ իրեն երթալ՝ ի Կեսարիա յօգնութիւն
 իր երբեմն ընկերակցին ի ձեռնադրութեան , և
 ըստ աւանդութեան՝ մէկտեղ զՀոգին սուրբ ա-
 զանաւերպ ընդունողին , Ս . Բարսղի , և սաորա-
 գրեց Թղթոյն՝ զոր միաբան Ժողովեալքն ընդ
 Բարսղի՝ ուղղեցին առ Արեմտեայա : — Իսկ քա-
 ղաքական խնամօք՝ զրեթէ երկու անգամ Հայոց

Թագաւոր գրաւ, զԱրշակ և զՊապ. անոնց հետ
գժաեալ նախարարները հաշտեցուց, իւրաքան-
չիւրի առաքիճանը և դահը տալ տուաւ, և Թագա-
ւորին քով համազգային հանգիսից օրերը 400 կամ
ըստ ոմանց 900 աթուռով կը բազմեցընէր Հայոց
իշխանները և ազնուազունքը: Ոչ միայն անոնց
պահկները և պատուոյ զարգերը կ'օրհնէր, այլ և
զէնքերը և զբահները, և Զերաւայ գաւտերուն
մէջ Պարսից յազթող կ'ընէր զՄուշեղ և զՍմբատ
և զսարաթեւրատս Յունաց. և մինչ ազգին ամե-
նէն կարիճ հասակը և գունդը կը հագար՝ չէր աւ
մոռնար ամենէն ակար և ճզճիմ հասակն իսկ. և
մալի Թագաւորի ու մուլեալ իշխանազանց ոմանց
հակառակութեամբ կոտորեալ մարդկան մանրիկ
մնացորդները՝ կողոճներով ժողովելով՝ դայեկաց
և դասախարակաց կը յանձնէր, կը մեծցընէր, ի-
րենց ծնողաց ժառանգութեան կը հասցընէր:...

Բայց մեր նպատակն Մեծին Ներսիսի վարքը
պատմել չէ. այլ յիշել և յիշեցընել որ արժանի
էր այս գարագարձ աւթիւ՝ մեծապէս հռչակման.
և ոչ զմահն ալ կ'ուզեմք յիշել, որ այնքան անարգ
եղաւ անոր անարգագոյն պատճառող Պապին.
այլ դարձեալ այնքան մեծ՝ ընդունողին. վասն զի
իր անգիտութեամբ խմած մահագեղէն շատ աւելի
զօրաւոր դեղթագի սւնիմ, կ'ըսէր, հաւատքս առ
Աստուած, որով կըրնամ թոյնը թափել, սակայն
ցանկալի է ինձ մահը, երբ բնական գուռ մը կը
բացուի ասոր: Արքունական խարդախ սեղանէն
եղնելով՝ մտաւ առաջի սեղանոյ անմահ Թագաւո-
րին. հաղորդեցաւ կենաց հացին, և այնպիսի վը-
սեմ ու խորիմաստ բանիւք՝ ալօթիւք և օրհնու-

Թեամբք հրաժարեցաւ յաշակերտաց, և յիշխա-
նաց, յեկեղեցւոյ և 'ի կենաց, որ միայն այսօրի-
նակ մահուամբն կամ փոխմամբ 'ի կենաց 'ի կենան՝
արժանի էր Մեծ կոչուելու: Մեծագգած մա-
հուն՝ մեծահանգէս յուզարկաւորութիւն մ'ալ
եղաւ. մեծագոյն սուգ և յիշատակ մը տարածե-
ցաւ 'ի Հայս և 'ի Յոյնս: Իսկ իրեն ժառանգ և
ժառանգութիւն Հայոց՝ Մեծն այն Թողուց Մեծ
զաւակ մը, իր արեան և արգեան արժանաւոր
պալազա՝ Ս. Սահակ Պարթևը: Երախտագէտ
ազգայինք իրենց Մեծ հայրապետին համեմատ
յիրաւի Մէծ և հոյակապ եկեղեցի մը կանգնեցին
իր հանգստորանին վրայ 'ի Թիլն աւան, մօտ Եր-
զնկայ. որոյ չքեզ մեծութիւնն փուշ ըլլալով
Հայաստանի նախ տիրող անհրաժանգ Արարա-
ցւոց՝ անոր նման ուրիշ երկու մեծ եկեղեցեաց
հետ քակեցին փլուցին, և չթողին վերականգնե-
լու: Եւ ահա ասոր փլտաակաց տակէն՝ յետ 900
տարիներս գոռուեցաւ, ինչպէս նախ յիշեցինք,
իր պատուական մարմինն, յամին 1272. և կըր-
նամք ըսել Թէ և արժանապէս պատուեցաւ յազ-
գէն և յեկեղեցւոյն. Ժողովուրդ, իշխանք, քա-
հանայապետք և Թագաւոր իսկ Հայոց, Լևոն Գ,
պէսպէս նուիրօք և շինութեամբք նշխարները
հանգուցին յեկեղեցիս և 'ի վանորայս. և խանդա-
վառեալ բանասէրք և բանասանդծք՝ ներբողենիւք
շարականօք և պատմութեամբք արձանացուցին
այս աստուածաշնորհ այցելութիւնը: Փափագելի
էր նոր այցելութիւն մը համարիլ՝ և այս 600ա-
մեան տարեգարձը, և բուն հանգըստեան 1500.
ամեակը կամ ԺՆ Դարագարձը:

Ա Ներսիսի նշխարաց գիւտէն գար մը յառաջ հանգեաւ (1173) Դ Ներսէս, ամենարժեայ Շնորհալին. որոյ վարքն և արգիւնքը Զանացիից յիշեցընել այս գրքուկովս. վասն որոյ աւելորդ է հօս կանխաբանելն: Այլ ըսենք զայս, որ եթէ երկուց բազմերախտ Ներսիսից մէջ՝ զսա ընտրեց գրողս՝ իր կողմանէ նուէր և յիշատակ պանծալի գարաւ. գարձիցս, ժամանակի մերձաւորութեամբ, գրաւոր արգեամբք և կրօնական յորաքերութեամբք, միանգամայն և անուշակ և հեղափայլ բանիւք և վարուքն, և առաւել իմն արտափայլեալ ամենազարդ շնորհօքն՝ զսա պատշաճագոյն համարեցաւ յօրինակ, 'ի յոյս և 'ի խրախոյս պիտոյից ապաւնօք ժամանակիս. յորում այդքան եկեղեցական և եկեղեցականաց խնդիրք և շարժմունք են, և ոչ գիտեմ՝ ո՞րքան չփութքն և ո՞րքան շնորհքն:

Շնորհալոյ սչ միայն լուսաւոր անձը լաւ ճանեցընելու, այլ և իբր թէ ճառագայթից սփիւռն ալ ցուցընելու համար, սովորական կենսագրական ոճէն աւելի ընդարձակեցինք այս գործս. ընթերցողաց ալ աւելի հաշոյ և գիւրին գտանելի ենթագրելով ընտրեալ անձին ժամանակակից անձանց և գիւպաց Ծանօթանալ. քայց և շատ ջննդարձակուելու համար՝ չուզեցինք ընել և անուանել մեր գործը՝ Շնորհալի և Ժամանակ իւր, այլ Պարագայիւր. որով կ'ուզեմք խմանալ և բովանդակել անոր մօտ չափաւոր միջոց մը տեղւոյ և ժամանակի. մանաւանդ իրեն վարուց և գործոց վերաբերեալ իրաց: Որովմէ՝ մեր պաամութիւնն թէ քաղաքական թէ եկեղեցական և թէ գրաւորական հայեցուածք ունի. և ժամանակն սլ՝ եթէ Ներսիսի կենօք կ'աւար-

տի, այլ անոր կեանքէն գէթ կէս գար մ'ալ կը յառաջէ. զոր և իբրեւ համառօտ պատկերաւ մը ցուցնելու համար՝ գործոյս վերջը կարգեցաւ ժամանակագրութիւն մը, յորում նշանակեալ գէպքն հեռաւոր կամ մերձաւոր յարաբերութիւն մ'ունին Պարագայի Շնորհալոյն:

Այս Պարագայիս կամ մեր պատմութեան ըսկիզբն ըրինք Պահլաւունեաց ցեղաբանութեամբ, ուսկից ծագեցաւ Ներսէս, որոյ համար և ցեղացոյց պատկերաւ կամ ծառով մ'ալ ուղեցինք ներկայացնել այն Բ Պահլաւնի տոհմը, որ ընծայեց յաջորդաբար այնքան կաթողիկոսներ և իշխաններ Ժ-ԺԳ գարուց միջոց. որոց՝ յառաջ քան զՇնորհալին՝ ամենէն նշանաւորքն են Գր. Մագիստրոս և ասոր որդին Գր. Վկայասէր. ապա հարկաւ ասոնց վրայ քիչ մ'երկարօրէն հարկ էր խօսիլ, մանաւանդ երկրորդին վրայ: Ասոր պատմութիւնն, ինչպէս որ 'ի կարգին ալ յիշած եմք, շատ տեղ մութ և պակասաւոր մնացած է, ժամանակակից պատմիչ չգտուելուն պատճառաւ. քննելեաց մէկն ալ իր տարիքն էր, որոյ համար տարակոյսնիս և կարծիքնիս կը տեսնուի յերես 28 գրոցս, և յետոյ ալ, ըստ հասարակաց համարման ալճորեալ ծերութեան հասած ըսելով զնա. բայց յետ տպագրութեան գրոցս այն մասին՝ հասաւ ձեռուրնիս « Վարդանայ Հայկազնի տաղ « գերեզմանական, վասն փոխման երանեալ և « սուրբ կաթողիկոսին Հայոց Գրիգորի Վկայասիրի »: Շնորհալոյ Վիպասանութեան և Եգեւսիոյ Ողբոց ոճով գրեալ ութօտեան տողիւք և նշմանայանք վերջուորութեամբք, և գուցէ ալ մօտ

աշխարհաբառի, յորում կ'իմացնէ թէ Վիպա-
սէրն չէր հասած խոր ծերութեան, այսպէս Ը-
սելով.

« Այս ժամանակ գարձի գեռ չէր,
Թէ ծերութեամբն թախանձէր,
Կամ բողբոսակայ առուրս ունէր
Թէ 'ի վախճանն հասանէր.
Բայց մեզ խրատ էր պատահէր,
Նրեկ ցատումս որ սասանէր »:

Ստուգութեւնս սէրն և ջանքն որով զայս ծանու-
ցանեմք, և զոր յամենայնի ունեցանք գրաւածոյս
մէջ, կը յուսամք թէ ներողափա ընեն զնմեա-
րոյս՝ մեր ու և թերութեանց կամ սխալանաց. ո-
րոց կամաց և քմաց թողումք մեր առանձին կար-
ծիքները կամ համարմունքը. միայն կրօնական
խնդիրները, և թէ գառւին, թողով 'ի գաղափարան
բարձրագոյն կրօնական տաննի, որում եմք և կ'ու-
ղեմք միշտ ըլլալ հպատակ. թէ և ուղած ալ եմք
այսպիսի խնդրոց վրայ չերկարիլ մեր պատմու-
թեան մէջ, նոյն խիճ ժամանակիս գիպուածներէն
ալ նոր փորձ ունենալով անոնց օգտին և վնասուն
համեմատութեան: Մեր գլխաւոր գիտածն 'ի Նը-
նորհալին՝ իր այս կամ այն յապկութիւնն չէր,
այլ հաւասար ամեն տեսակ շնորհքն. իր գերա-
գոյն աստիճանի կրօնական անձ ըլլալն իսկ չի նուա-
ղեցընէր մեր առջև իր դրաւորական և քաղաքա-
վարական գերակաւար ձիրքերն ալ, և ամենէն
աւելի իր ազնիւ, անոյշ, անհամեմատ բարքը. ո-
րովք՝ ամեն վիճակի հասակի և ամեն մարդկան

ալ, մանաւանդ իրեն և իմ համազգեացս, փափա-
գեցի և փափագեմ ընծայել զնա օրինակ, պաշա-
պան և միջնորդ, միանգամայն և պարծանք և
սփոփանք:

Յեա իմ կենդանի նժգեհակցացս՝ կ'ընծայեմ
զայս որպիսի և է վաստակ, Քեզ՝ Հոգի Թ. — որ ոչ
միայն քան զամենայն ոք յաշխարհիս երախաա-
ւոր եղած ես ինձ, կենացս պատճառաւ, այլ և
մասնաւոր իմն խնամով զվարկ Շնորհալուոյ տալա-
ւորեցիր 'ի նորարոյս ոգիս. — այն կանուխ ծնո-
ղական և ազնուական ձայնիդ՝ իբրեւ կիսագարեան
դանդաղ և նուաղ արձագանդ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ք Բ Ա Ն Ի Ց

- Ա. Շնորհալի կոչումն Ներսիսի Դ: . . . 1
- Բ. Աղքատոհմն Շնորհալույ. Պաշտօնաւոր-
նիք. — Քահանայական տոհմք՝ Լու-
սաւորչի, Աւբիտնու, Մանազկեր-
տեայց. — Կաթողիկոսք: . . . 8
- Գ. Նոր Պաշտօնաւորնիք. — Գրեգոր Մա-
գիստրոս. — Վահրամ Գրեգոր Բ
Վկայասէր. — Տօնամակ Գրեգ. —
Կիրակոս Թարգման. — Թղթա-
կցութիւն և յարարերութիւն Գրե-
գորի Վկայասիրի ընդ Գրեգորի Է
Հռոմայ Քահանայապետի. — Հակ-
աթոռ կաթողիկոսք: . . . 22
- Դ. Ապիրատ և որդիքն. — Ներսիսի Մը-
նունդ և Սնունդ. — Վանորայք
Սեաւ Լէրին. — Ստեփանոս Կար-
միր վանեցի Գիանական Վգպտ. —
Բարսեղ կաթողիկոս: . . . 44

- Ն. Գրիգորիս կաթողիկոս. - Աղթամա-
րայ աթոռոյն ապստամբութիւն. -
Ժողով Աեաւ ըերին. - Երկրա-
շարժ. - Քահանայութիւն Շնոր-
հալւոյ և ճգնութիւնք. - Ուսմունք
և գիտութիւնք Ներսիսի. - Շը-
նորհքն կամ օծումն. - Շարժա-
գրութիւն. - Զորմանալի կերպ
Շարագրութեան. - Յստակաբա-
նութիւն: 54
- Զ. Տաղաչափութիւն հայկական. - Շնոր-
հալւոյ քերգողական ճարտարու-
թիւնն. - Վիպասանութիւն, ա-
ռաջին գրուած նորա. - Զանա-
ղանութի ռճոյ, նիւթոյ, և այլն.
- Բանաստեղծական հանձար: . . . 70
- Է. Շնորհալի Երգեցող. - Երաժշտու-
թիւն Հայոց: 85
- Ը. Փոխագրութի կաթողիկոսական ա-
թոռոյ 'ի Մովսէս Իզեակ. - Քաղա-
քական վիճակ ժամանակին 'ի
սահմանս բնակութեան Շնորհա-
լւոյ և 'ի Մեծ Հայս: 94
- Թ. Եպիսկոպոսութի Շնորհալւոյ. - Օգ-
նականութիւն կաթողիկոս եղ-
բօրն. - Գրիգորիսի յորգորանգը
եղած մատենագրութիւնք. - Իգ-
նատիոս վ. - Սարգիս վ. - Շնոր-
հալւոյ Մեկն. Մատթէի: . . . 108
- Ժ. Գիտնական անձինք և տեղիք ժամա-
նակին 'ի Մեծ Հայս. - Անի և Ա.

- նեցիք՝ Սամուէլ, Մխիթար, Վարդան. ասոր Երզնկէն. — Գանձակ և գիանական վարդապետքն. — Մխիթար Գոշ. — Հողբատ և Սանահին. — Յակոբ Քարափնեցի. — Յովհ. Սարկաւազ Սոյիեատես : 121
- ԺԱ. Հայոց և Ասորւոց ընդգիմաբանութիւնն կրօնական. — Թուղթ Շնորհաւոյ առ մելորեալ համազցիս 'ի մէջ Ասորւոց : 136
- ԺԲ. Գերութիւն Ալէոնի. — Հրուէր Գրիգորիսի 'ի Լատինաց 'ի Ժողովս Անտիոքայ և Երուսաղէմի : 148
- ԺԳ. Նորոգութիւն Աղուանից կաթողիկոսութեան. — Վահրամ և Վասակ հօրեղբարք Շնորհաւոյ՝ իշխանք յԵգիպտոս. — Այցելութիւն Գրիգորիսի. — Հայ Վարդապետք յԵգիպտոս : 159
- ԺԴ. Կրօնական բանադնացութիւն ընդ Հռոմէայ Եկեղեցւոյն. — Ութոն Ֆրիդինկայ ժամանակագիր. — Ս. Բեռնարդոս. նմանութիւն ընդ Շնորհաւոյ. — Հայկական զուգագիպութիւնք. — Վանք Հայոց 'ի Սալուեան Ջուրս Հռոմէայ. — Խնդիրք Հայոց : 171
- ԺԵ. Եգիպտոս առումն 'ի Թուրքաց. — Վարէժիսիցրութիւն Ճոսիւնի և Պալտինի. — Մահ. սորա և Գերեզմանական ողբ Բարսղի վարդապետի. — Բ. Խաչակիրք քարոզութիւն Ս. Բեռ.

- նարդոսի. - Ողբ Շնորհալույ յԵ.
դեսիա: 187
- ԺԶ. Թուրքք տիրեն Մարաշայ, Քեննոյ,
և այլն. - Գրիգոր Իմաստաբէր Մա-
րաշացի, և գիրք իւր Վայից. - Նա-
հատակութի Գոհարինեանց. - Փո-
խադրութիւն կաթողիկոսական ա-
թոռոյ 'ի Հռոմկլայ: 216
- ԺԷ. Դասընտիր գրուածք Շնորհալույ. -
Բան Հաւատոյ. - Թուղթ առ Գրի-
գոր Ապիրատ. - Յիսուս Որդի. -
Հաւատով Խոստովանիմ: 232
- ԺԸ. Այլ և այլ երկրորդական գրուածք.
- Յաղագս Երկնից զարդուց. - Մը-
խիթար Հերացի. - Մեկնութիւն և
չափաւ յարասութիւն Ներբողի խա-
չին՝ Դաւթի Անյաղթի. - Վարդան
Վգ. Հաղթատացի. - Մեկնութիւնք
Իմաստասիրական բանից. - Աստի-
ճանք Աղգականութեան. - Քանի մի
Թարգմանութիւնք. - Վկայաբա-
նութիւն Ս. Սարգսի: 254
- ԺԹ. Հիւանդութիւն Շնորհալույ. - Մահ
Ս. Բեռնարդոսի. - Մնունգ և անունգ
Ներսիսի Լամբրոնացւոյ: 278
- Ի. Թորոս Բ և եղբարքն Ստեփանէ և
Մէհհ. գործք նոցա ընդ Յոյնս, Լա-
տինս և Թուրքս. - Շնորհալի միջ-
նորդ հաշտութեան Թորոսի և Օշնի
Լամբրոնացւոյ 286
- ԻԱ. Ձեռնագրութիւն Շնորհալույ 'ի Կա.

- Թողեկոս. — Ատենաբանութիւն նորա. — Մահ Գրեգորիսի: . . . 328
- ԻԲ. Տեսչութիւն Շնորհալոյ 'ի վերայ Եկեղեցւոյն Հայոց. — Ընդհանրական Թուղթն. — Բազդաստութիւն ընդ Կանոնական Թղթոյ Յովհաննու Օձնեցւոյ: . . . 340
- ԻԳ. Եկեղեցական բարեկարգութիւնք Շնորհալոյ. — Հոգ Եպիսկոպոսաց. Թիւ և կարգ սոցա. — Կանոնք. — Խընամք 'ի վերայ կրօնաւորաց, Տըղայոց, Աղքատաց, Մառայից. — Երգ վասն գիշերապահից. — Հանեւութիւնք: . . . 362
- ԻԴ. Միթարականք Հիւանդաց, Սգաւորաց, Տարակուսելոց. — Ուրուկք Եգեախոյ. — Իշխանն արևելեան. — Յովսէփ Նոր վկայ: . . . 381
- ԻԵ. Հաւատոյ խնդիրք. — Արևորդիք. — Թուղթ առ Յակոբ Ասորի, վասն Անապականութե մարմնոյն Քրիստոսի: . . . 398
- ԻԶ. Խնդիր Միաբանութեան Եկեղեցեաց Յունաց և Հայոց. — Մանուէլ կայսր. — Թէորիանէ. — Մ. Կիւրեղ Կարմեղական: . . . 408
- ԻԷ. Բարեկարգութիւնք պաշտամանց Եկեղեցւոյ. — Ժամասացութե երգք. — Շարականք. — Պատարագի երգք. — Մանրութիւնք. — Գանձք. — Մաշտոց. — Կարգք Ձեռնադրութեան. —

	Սպասք Եկեղեցեաց. – Շնորհալույ օրհնած միւռոն նոր գտուած: . . .	440
ԻԸ.	Ներանձնական կրթութիւնք Ներսի- սի և գերազանց առաքինութիւնք. – Գաղտնիք Շնորհացն: . . .	457
ԻԹ.	Մահ Շնորհալույ. – Գերեզման. – Համբաւ: . . .	480
Լ.	Վերջաբան: . . .	493

G. Bernasconi inv: dis: a inc:

U. S. G. B. 1820

ՇՆՈՐՀԱՎԻ

ԵՒ ՊԱՐԱԳԱՅ ԻՒՐ

Ա.

Շնորհալի կոչումն Ներսիսի Դ :

Զարմանալի բարոյական բերում մը յորգորեր է ամեն ազգի մարդիկ՝ իրենց մէջ կարգէ գուրս և մեծ հանճարով ու գործով յայտնուած անձանց՝ որոշիչ մականուն մը յարմարցընել։ զարմանալի է՝ ոչ այնքան մարդկանց դիտողութիւնն, որքան պատշաճ գատողութիւնն և անուանագրութիւնն։ Ա՛լ աւելի զարմանալի է՝ այդպիսի յայտարար աւնուանց՝ անյայտ կերպով մը ծագիլն և դրուիլն։ ամենքն գիտեն և կրկնեն այն սեփականեալ կոչմունքը, և ոչ դժգոհ թէ ո՛վ հնարեր և տուեր է անոնց։ մինչև կըրնայ համարձակապէս ձայն Աստուծոյ ըսուիլ և այդպիսի ժողովրդական աւնուանագրութիւն մը։ Քան զբաղումս յազգաց և ժողովրդոց գերազանց երևի ազգս Հայոց այսպիսի անուանց պատշաճագրութեան մէջ։ և չստ հնուց սկսեր է գատիլ և կնքել իրեննները։ այսպէս տեղական փոխարէն մ'ընծայելով անոնց արժանեաց։

Մեր բնիկ նախնեաց՝ Հայկազանց՝ շատին աւնուանքն նշանականք են, և թուին յետոյ յար-

Բայց ինչ են Շնորհք՝ որովք լի համարուի մերս
Ներսէս. և ուսկից, և երբ նախ այգալէս անուա-
նէր է: — Ըստ սովորական նշանակութեան՝
շնորհք կ'իմանամք տուրք մը, և 'ի մասնաւորի՝ երկ-
նապարգև տուրք մ'առ բանականս, զարգարիչ
և զարգացուցիչ մտաց և հոգւոյ. և ալ լաւելի
յատուկ քրիստոնէական մտօք՝ աստուածային
ձիրք և զօրութիւն մը, որով մարդ կրնայ հաճո-
յանալ Աստուծոյ, անոր օգնականութեամբ և
յայտնեալ կրօնից խորհրդովք: Նաև մարդկան
արտաքին և կենսական առաւելութիւնքն ալ
շնորհք կ'ըսուին. ինչպէս, քաջողութիւն, ոյժ,
ճարտարութիւն, շարժուածք, և այլն, և մանա-
ւանդ բարեկազմութիւն մարմնոյն կամ իրերա-
պատշաճութի մասանց, որ է և գեղեցկութիւն:
Սակայն գեղեցկութեան իսկ կատարելութիւնն
է շնորհք. քանզի կրնայ ըլլալ արտաքին ձեռով և
չափով գեղեցիկ մը, այլ ներքին վայելուչ յատ-
կութիւններէ զուրկ՝ անշնորհք մնայ, և գեղեց-
կութիւնն իսկ ոչ լցուցիչ և հանգուցիչ. ընդհա-
կառակն նուազագոյն գեղեցկութիւն մ'ալ կրնայ
սրտադրաւ շնորհք ունենալ. վասն զի շնորհքն ալ
մարդուս ներքին և էական բնութեան (հոգւոյն)
զօրութեանց յարմարակցութիւնն է. որ եթէ և
ընդ արտաքնոյն միանայ՝ կատարեալ գեղեցիկ և
շնորհալի կ'ընէ զանձը: Այնչափ է ազդեցութիւն
յարմարակցութեան մասանց և յատկութեանց
'ի մարդս, մինչև նիւթական շինուածք անգամ՝
երբ պատշաճապէս չափակազմեալ ըլլան՝ շնորհա-
ւոր կ'ըսուին: Գուցէ մեր լեզուին Շնորհք բառն
ալ այս շէնքի յարմարակազմութեան գաղափա-
րէն առնուած է, և ասոր համար ռսովորէն կ'ը-
սուի շնի՝ շնիհի՝ կայ, չկայ, շնիով շնիհիով վարիչ,
և այլն: — Սակայն բառին անսովոր և հորսնշան
վերջաւորութիւնն ալ ոչ մասնորկամք՝ կրնայ
կարծեցընեւ հին և գիցաբանական ծագում մը,

ուրհի իգական աստուածածաղտն իմաստով, նման
յուշական և լատինական գիցաբանութեանց Խո-
րիւ և Արայիէ անձնաւոր շնորհաց։ Արդ շնորհալի
անձ մը՝ կ'իմացուի հարուստ հոգեկան ձրիւք, որ
միանգամայն և պատշաճապէս յարմարակցեալ
են՝ թէ իրենց մէջ և թէ արտաքին մարմնական
ձրիցը։ Այսպիսի ոմն էր ուրեմն մերս Ներսէս,
առաւելեալ քան զբազումս 'ի մարգկանէ, և քան
զամենն՝ իր ատեն մերձաւոր սահմաններ, և նաև
քան զհամակարգան՝ իրմէ շատ ատեն առաջ և
վերջը։

Եթէ մեծ և ամենամեծ բաղդ է այսպէս ըլլալն,
ոչ փոքր բաղդ սեպելու է և զայնպիսին լաւ ճանչ-
նալը. և ոչ փոքր գովութեան արժանաւոր նա՝
որ նախ պատշաճեցուց և ընծայեց իրեն այդ կո-
չումը։ Չեմք գիտեր թէ երկնաւոր եթէ երկրա-
ւոր ոք էր այս գովելին. վասն զի աւանդութիւն
է՝ թէ հրեշտակ մը պատուիրած ըլլայ Շնորհալի
կոչել Ներսէս. այլ ինձ հաւանագոյն երեւ թէ
մարդ կամ մարդիկ՝ գերազանցեալ կամ յառա-
ջեալ քան զհրեշտակս՝ աստուածայնապէս պատ-
շաճեցուցին մեր կաթողիկոսին զայս կոչում։ Եւ
չէին ալ կրնար չընել այնպէս՝ եթէ տեսողք և
լսողք էին անոր մաքուր վարուց, քաղցր կենս-
կցութեան, վայելուչ խօսից և շարժուածոց, բազ-
մազան գիտութեանց, ամենապատիկ լաւութեց
և գերագոյն առաքինութեանց, և եղական յառ-
կութեանց. երբ իր շատ նախօրոգները և յաջորդ-
ներն ալ շարակարգելով ինքնին արտափայլէր ա-
սոր գերազանցութիւնն. երբ հանդէս ընելով ա-
սոր և անոնց վաստակոց՝ գտուէր սա ազգին ա-
մենէն մեծ կամ մեծաց հաւասար աստուածաբան,
վայելաբան, չափաբան, բանաստեղծ և երգիչ-
երբ տեսնուէր մեր եկեղեցական պաշտամանց
վերջին վայելութիւն և հարստութիւն տուող։

երբ ճանչցուէր ճշմարիտ քաջանայ և հովիւ մը ըստ հոգւոյ նախատիպ քաջանայտպետին Քրիստոսի. երբ հրաշափառապէս փայլէր 'ի դէման, 'ի շքութենս և 'ի գիրս' յիսուսականն հանգարտ և հանգուցիչ հեղուծիւն. երբ երևէր 'ի ծնէ մինչև 'ի յետին հասակը՝ 70 տարի անգագար աշխատող միայն յօգուտ եկեղեցւոյ, դպրութեան և շինսւծութեան ազգին, և 'ի բարեզարգութիւն իր ներքին մարդոյն. երբ նկատուի որ եօթն երկար դարուց բարգեալ և բրգեալ յունական և հայկական առեղծութիւնք՝ ասոր բերնով և գրչով կը թուլնան կը քայքային, և երկու ազգի ապառաժ սիրտք՝ իբրև երկու հրահալ մետաղք՝ կը գրդին կը տռուփան յիրար ձուլուելու. երբ այս ամէն բաներով ճոխացեալ անձ մը՝ իբրև ամենայն հոգեկան, մըտաւոր և մարմնաւոր ձրիւք ներգաշնակեալ գործիք մը՝ հնչէ զմայլեցնելով զՀայ և զՅոյն, զԼատին և զԱսորի, զմերձաւոր և զհեռաւոր. — ան նախանձ նկատողին խիղճն ալ չի կըրնար չկանչել բարձրաձայն, թէ այդպիսի նախախնամեալ աստուածապարգև անձ մը՝ հարկ էր որ ըլլայ Շնորհալի:

Եթէ այս բազմափայլ ձիրքերն առանձնաբար առնուին՝ գուցէ գանուին, և յիրաւի ալ գտուին թէ յօտարս և թէ 'ի մերայինս՝ ոչ սակաւ շնորհաւորք, թերևս աւելի իսկ քան զՆերսէս՝ յայսմ կամ յայնմ մասին. այլ ոչ ոք հաւասար իրեն ամենովն մէկտեղ՝ շնորհալի: Շատ պայծառ կ'երևի իր այս առաւելութիւնն, եթէ թողլով մեր ազգին որ և է ընկերական դասերը, քննենք միայն ամենէն բարձրագոյնը, Ներսիսի կարգակիցները, այսինքն զՎաթոյիկոս: Թարգմանչաց օրերէն մինչև 'ի Շնորհալի 700 տարի էր, իրմէ ալ մինչև 'ի մեզ՝ 700 տարի. այս 14 դարուց մէջ թէ և ոչ սակաւ արժանաւոր և հանճարաւոր կ'աթողի.

կուսք կացին 'ի Հայս, սակայն մեր եկեղեցին որ առատապէս պատուէ զսուրբս, այլ տրգարապէս ալ մեծս պահանջէ 'ի մեծաց, հիմայ այն երկուրաշար 150 կամ 160 հայրապետաց մէջ՝ մէկ սուրբ մը միայն կը տօնէ յատկապէս. և այս մէկս է Ներսէս Դ, Ենորհալին մեր: Իր մերձաւոր և ազգակից նախորդաց և յաջորդաց մէջ ալ կային շնորհաւոր և առաքինի կաթողիկոսուհք, այլ միայն իրեն շնորհեցաւ տօնախմբութեան պատիւն ալ, թէ և Յայսմաւորք մէկ անուամբ ալ յիշեն զԳրիգորեանս և Ներսիսեանս. գուցէ եթէ անոնք առանձին ժամանակ երեցած ըլլային՝ աւելի պայծառ և պաշտելի ալ ըլլային. բայց Ներսիսի մեծագոյն լուսափայլութեան քով նուազ իմն մնացին, մինչև իր հարազատն իսկ Գրիգորիս, որ վարուք ալ սրբագոյն էր քան զայլսն: Բայց այս ալ յայտնի է որ Ներսիսի առաւելութիւնն չէր միայն 'ի սրբութեանն. քանզի հայրապետէ միայն վարուց սրբութիւն պահանջել՝ կատարեալ պահանջ չէ. այնպիսի առաջնորդի մը՝ ուրիշ կարևոր ձիրք ալ պէտք են, զոր և պիտի ցուցնէ մեզի Ներսիսի վարուց քննութիւնն, և յայտնէ իր շնորհալիութեան պատճառները: Առ այժմ բաւական ըլլայ այս կարճ յիշատակս ալ՝ գոնէ փափագել տալու ճանչնալ այս զարմանալի տնձր, որ այնքան հարկաւոր կարգակցաց մէջ՝ մեկհատիկ եղեր է բազմապատիկ շնորհափայլութեամբ, և աւելի փափագել՝ ունենալու երկրորդ Ենորհալիներ, ինչպէս երկրորդ Լուսաւորիչներ. և եթէ չեն երեւիր երկրորդքն՝ զարմանալ և գոհանալ առաջնոց վրայ, երախտագէտ և երախտագիւտ ըլլալ անոնցմով: Զի ոչ հարեանցի ծանօթութեան կամ պարծանաց համար տրուած են մեզի, ո՞վ Հայազգիք, Լուսաւորիչ մը, Թարգմանիչ մը և Ենորհալի մը, այլ 'ի մշտնջենաւոր յիշատակ և յօրինակ, յօգուտ և 'ի խրատ:

Ազգատոհմն Շնորհալոյ. Պահլառանիք. —
Քահանայական տոհմք՝ Լուսաւորի, Արիւ-
նո, Մանազկերտեայց. — Եւարդիկոսք:

Հայոց ազգին մեծամեծ երախաագործաց չափն՝
նշանաւոր ծագում ալ ունեցեր են, ըստ երկրա-
ւոր յարգի, այսինքն ազնուական ցեղ մը. Շնոր-
հալւոյ ազգատոհմն ալ ամենազնիւ է. այլ գուցէ
պատմական հաւատեաց սահմանէն կ'անցնին
պատմիչք՝ երբ Պահլառանէաց ցեղը մինչ յԱբրա-
համ նահապետ կը հանեն, սկսեալ 'ի Խորենա-
ցւոյ (Բ. ԿԽ.) մինչև 'ի Սիմէոն Ապարանեցի. որ-
պէս թէ տիեզերահոջակ Պարթեւաց կամ Արշա-
կունեաց (որք գրեթէ 700 տարի՝ արեւմտեան Ա-
սիոյ մեծ մասին տիրեցին, և Ստիոյ առաջին տէ-
րութիւն և ազգ եղան), նախահայրն է Աբրահա-
մով 'ի Քետուրայ հարձէն ծնեալ վեց որդւոց անդ-
րանին Զեմրան¹. զորս՝ երբ չափահաս եղան՝ Ա-
բրահամ խաւրեց գէպ յարեելս, զատելով յԻսա-
հակայ իր պայազատ զաւակէն: Արեւելից երկիրն՝
հաւանական կարծեօք է Արաբիա և սահմանքն.
Բայց Հայ պատմիչք կարծեն մինչև զԹուրքա-
ստան աշխարհ. գոնէ Նմրանայ (Զեմրանայ) համար
կ'ըսեն, թէ հօն քաշուեցաւ՝ իր եղբայրներէն մէկ

¹ Մեր պատմիչք Եմրան կ'անուանեն զսա, անուան
Զ գիրը նախդիր կարծելով և ոչ բնական: — Խորենացին
չըսեր թէ Պարթեւք ասոր որդիքն էին, այլ անորոշաբար
Քետուրայի որդւոց համար կ'ըսէ. « Յորոց սերեալ ազգ
Պարթեւաց », և այլն:

երկուքը սպաննելուն համար. և հօն. ծնաւ իր անդ-
րանիկը Բահլ. այս կամասոր նման (Պահլ, Պալի,
Պահալ, և այլն,) անուամբ շինուեցաւ քաղաք
մ'ալ, որ Պարթևաց Թագաւորութեան մայրա-
քաղաքն եղաւ, երբ Արշակ Բաշն ապստամբե-
ցաւ 'ի յաջորդաց մեծին Աղեքստեղի, տսոր մա-
հուանէն 60 տարի ետեւ, և 'կանգնեց իր անուամբ
ծանօթ Թագաւորութիւնը, որ և Պարթևաց
տէրութիւն կոչի. և 60 տարի մ'ալ վերջը ա-
նոր Թոռն Մեծն Արշակ' իր Վաղարշակ եղբայրը
դրաւ Թագաւոր Հայոց, 149 տարի նախ քան
զՔրիստոս: Արգ ըստ պատմեցաց մերոց այս մեծ և
հզօր ազգն, սերունդ է Աբրահամու 'ի Զեմրանայ:
Գուցէ լաւ ևս էր զանազանել Պարթևաց և Ար-
շակունեաց ծագումը՝ 'ի բնիկ Բահլի սերունդոց,
զորս կոչեն Պակա-ի կամ Պակա-ու-ի. բայց ինքն
իսկ Խորենացին տլ առանց զանազանելու նոյն կը
համարի զՊարթև, զՊահլաւ և զԱրշակունի. և
կը պատմէ որ Քրիստոսի տնօրէնութեան սկիզբ-
ները, ծանօթ Աբգար Թագաւորին ատեն, Պար-
թևաց կամ Պահլաւաց Թագաւորացանց մէջ չը-
փոթ և կուր ընկաւ Ժառանգութեան համար,
յետ մահուան անոնց Արշաւիր Թագաւորին. Աբ-
գար' իբրեւ խնամի նոցա և խաղաղարար Թագա-
ւոր՝ գնաց անոնց երկիրը, և ուխտիւ և գաշամբ
հաստատել տուաւ, որ երեք եղբարց մէջէն անդ-
րանիկն (Արտաշէս) Թագաւորէ, իսկ մեկալ եղ-
բարքն յետ Թագաւորին ամեն իշխաններէ նախա-
պատիւ ըլլան, և իրենց անուամբ նոր ցեղապե-
տութիւնը անուանին. ուստի ցեղ երկրորդ եղ-
բօրը՝ որ կոչուէր Կարն կամ Կարէն՝ անուանեցաւ
Կալէնի-Պակաւ, երրորդին՝ որ էր Սուրէն՝ Սու-
րէնի-Պակաւ. քոյր մ'ալ ունէին Կալ կամ Կալ
անուամբ, զոր կին տուին Պարթևաց տէրութեան
մեծ սպարապետին, որ անուանի 'ի Պարսից Սի-

Քեկդէք կամ Էսէկդէք, և ըստ Հայոց Ասպահապետ. ասոնց սերունդն ալ ըսուեցաւ Արպահադէփ-Պահլա: Եթէ անդրանիկ բուն Թագաւորական ցեղն (Արտաշիսի) ժառանգ չունենար՝ կարգաւ ասոնց ցեղէն պիտի ըլլար Պարթևաց Թագաւորն:

Քրիստոսի Գ դարուն սկիզբները՝ երբ Արտաշիր Սասանեան հին Պարսից ազգէն՝ ապստամբեցաւ ի Պարթևաց և Թագաւորին դէմ ելաւ, իրեն հետ միաբանեցան նաև Սուրենի-Պահլաւք և Ասպահապետի-Պահլաւք. միայն Կարենեան Պահլաւք հաւատարիմ մնացին իրենց բնիկ Թագաւորական ցեղին. որուն՝ չկարցաւ տանին օգնութեան հասնիլ մեր Խոսրով Թագաւորն ալ (հայր Մեծին Տրդատայ), այլ իմանալով Կարենեան ցեղին հաւատարմութիւնը՝ հրաւիրեց որ գան ի Հայս և ապրին ազատօրէն: Սակայն առ ժամս բոլորովին հակառակն եղաւ իր փափագանաց. վասն զի Թէպէտ Կարենեան Պահլաւկաց ցեղապետն Վեհսաճան՝ քանաց երթալ ի Հայաստան, բայց Արտաշիր վրայ հասնելով՝ սպաննեց և ցեղը ջարդեց. միայն Պերոզամաս անուամբ մէկ փոքրիկ որդին ազատեցաւ իր դայեկաց ձեռօք, Թուրքաստանի խորերը փախչելով: Ընդ հակառակն Սուրենեան Պահլաւկաց տոհմապետն՝ Անակ՝ հաւանեցաւ Արտաշրի, և խաբէութեամբ ասոր թշնամի ձեւանալով՝ եկաւ ի Հայս, և դաւով սպաննեց զԽոսրով, Թէ և ինքն ալ բոլոր իրեն հետ եկողներով կոտորուեցաւ. և միայն ի Հայաստան ծնած մէկ երախայ տղայն ապրեցաւ իր դայեկաց ձեռքով, փախչելով Հռոմայեցւոց ինքնակալութեան տակ եղած Փղքր Հայոց աշխարհը: Քիչ ատենէն այս երկու փախստեայ շառաւիղք Կարնան և Սուրենի Պահլաւաց՝ եղան նահապետք Հայոց Պահլաւունեաց, և վերագա-

սեցան քան զբազում նախապատիւ ցեղս Հայոց: Նախ Անակայ որդին Սուրէն՝ քրիստոնէից մէջ մեծնալով անուանեցաւ Գրիգոր, և յետոյ եղաւ Հայոց Լուսաորիւ: Իր ցեղն հայրենական կոչմամբ ըսուեցաւ Պահլաւունիք նաև Պարթևք, և արական գծով վեց ազգ յաջորդեցին ՚ի հայրապետութեան Հայոց՝ ինչուան Ս. Սահակ, որ արու զաւակ չունենալով գատերը փեսայացուց Մամիկոնէից պայազատը, ուսկից էր իր մայրն ալ: Իսկ Կարենեանն Պերողամատ՝ թշնամութեամբ ապրելով Արտաշէի և Շապուհոյ հետ՝ գտաւ ճանապարհով մեռաւ: Իր որդին որ իրեն հետ պատերազմի մը մէջ զարնուելով զլխուն մէկ մասն ալ կորուսեր էր, և անոր համար Կամար կ'ըսուէր ըստ Պարսից (Քէմէր, պակասագլուխ), շատ տարիներէ վերջը Թուրքաց Թագաւորին հետ ալ խռովելով, անով տեղով ելաւ եկաւ ՚ի Հայաստան, առ Տրգատ Թագաւոր, և մեծ պատուով ընդունելութիւն գտաւ թէ ՚ի Թագաւորէն թէ իր խնամի Ս. Գրիգորէն, որ և յաջողեցաւ՝ յետ Ժողովոյն Նիկիոյ, հոգեւորապէս ալ խնամեցընել զնա, հաւանեցընելով քրիստոնէութեան և մկրտելով: մեծն Տրգատ ալ եղաւ անոր կնքահայր: Կամար քանի մ'օրէն վախճանեցաւ: Տրգատ՝ անոր տնգրանիկ Արշաւիրը՝ ոչ միայն Ժառանգ կարգեց, այլ և տոհմապետ նախարարութե մը, Կամարախան անուանելով, որու ընծայեց արքունական կալուածներ Այրարատայ մէջ Նրասխայ ձորոյն վրայ: զոր Արշաւիր իր անուամբն կոչեց Արշաւրանի, որ սովորաբար կ'ըսուի Արշարունիք: Ինչպէս իր ցեղն ալ, թէ Արշարունիք և թէ Կամարախանք, և երբեմն իրենց հին Ծագմամբ՝ Պահլաւունիք: Այս ցեղս պայազատութեամբ կը յիշուի ինչուան Ը գարուն ըսկիզբը, անկէ ետեւ Շիրակայ իշխանաց ցեղին հետ խառնուած՝ փռանձին չի յիշուիր: Իսկ Սուրբ-

նեան Պահլաւք, այսինքն Ս. Լուսաւորչի ցեղն՝ Ս. Սահակաւ կը գրաւի, և կը խառնի Մամիկոնէից ձենական ցեղին:

Իսոյց շատ հաւանական է որ մէկէն կամ մէկաւն ճիւղ մը, ըլլայ նաեւ կողմնական ճիւղ, սերուած ըլլայ և յաջորդաբար հասած, ինչուան 'ի Ժ դար. յորում՝ դարձեալ յերևան կու գան Պահլաւունիք, յետ երկու դար թաքնութեան և լուութեան, եթէ 'ի Կամսարականաց ցեղէն են, և չորս կամ հինգ դար՝ եթէ 'ի Սուրենեան ցեղէն են: Մեր պատմըչաց խօսից նայելով աւելի այս ետքի ցեղին կ'ընծայուին, այսինքն Լուսաւորչի. բայց ինչ ճիւղով կամ շարքով յառաջ գալն գեռ չենք գտած. միայն հասարակաց վկայութիւնն և Գրիգորի Մագիստրոսի ստէպ յիշելն՝ անսարաւիոյս կ'ընէ ազգակցութիւնը: Ինքնին իսկ Շնորհաւրն ալ թուի թէ չէր կրցած ստուգել այս ցեղագրութիւնը, այլ իր նախնիքն գիտէին, կ'ըսէ, որ այն ցեղէն սերեալ են.

« Սակայն բնութիւն ազգին պահեալ
Որ Պահլաւիկըն կոչեցեալ.
Թէ և Թագուն իմն ամիոգեալ
Յռամիկ ազանց միջի ծածկեալ.
Միայն ինքեանց ներհուն եղեալ
Որ յայնմ ազգէ գոլով սերեալ.
Որդի ըզհայր փոխանակեալ
Մինչեւ առ մեզըս հասուցեալ »:

Գր. Մագիստրոս և արձանագիւղք հին եկեղեցեաց և վանորէից Այրարատայ և Շիրակայ կը ցուցընեն այս նոր Պահլաւունեաց նախահայր՝ Աբգալ իշխան մը, իբրեւ 'ի սկիզբն Ժ դարու. վասն զի իր թոռն Գրիգոր-Համգէ կը վկայուի ծնած յամի 941, և մեռած յ'982. ասոր որդիքն, մանաւանդ

Վաստկն և Վահրամ, կը պայծառանան 'ի պատ-
մութեան՝ Բագրատունեաց թագաւորութե վեր-
ջի ժամանակը և վերջանալէն ալ ետեւ: Ասոնց
ժամանակակից յիշուի Հասան իշխան մը նոյն
ցեղէն, բայց չէ յայտ իրեն հայրն. իսկ որդիքն
յայտնի են, որ և մէկայլ ճիւղին հետ խնամեցան.
այսինքն Հասանայ թոռն Վասակ՝ Գրիգոր Մա-
գիստրոսի գուստրը կին առած է. և այս երկու
մեծ խնամի իշխանք. Գրիգոր Մագիստրոս և Վա-
սակ: Վասակն հարք և նախահարք Պահլաւունի նո-
րոգեալ կաթողիկոսաց, յորոց մի է և մեր Շնոր-
հալին: Ամբողջ երէք գարու միջոց (Ժ-ԺԲ) և մա-
նաւանդ ԺԱ և ԺԲին, անընդհատ մեծագործ և
մեծաբարոյ պայազատներ ընծայեց այս Պահլա-
ւունի ցեղս, թէ աշխարհական և թէ եկեղեցա-
կան իշխանութեամբ, և յԱրտակայ մինչև 'ի Գրի-
գոր Քարավէժ՝ 10 ազգ կամ պորտ են. որք և կըր-
նան երևնալ այս ճիւղագրութեան պատկերիս
մէջ¹. յորում գլխաւոր դիտելիքն, նկատմամբ պատ-

1 Առանձին պատկերաւ ցուցուած ցեղագրութեան մէջ
կը տեսնուին 10 ազգ կամ պորտ, յԱրտակայ մինչ 'ի Գր.
Քարավէժ և 'ի Ներսէս Լամբրոնացի. առաջին վեցն ուղիղ
գծաւ. վեցերորդէն կը սկսի երկու գծից խառնուրդ. այս-
ինքն Գր. Մագիստրոսի գուստրն և գատրայրն՝ նոյն Պահ-
լաւունի ցեղէն են, այլ տարբեր ճիւղերէ. նոյնպէս Վասի
(Շնորհալոյ եղբօր) փեսայն ալ (Քարավէժի հայրն) Պահ-
լաւունի է, այլ որոյ որդի ըլլալն մեզ անյայտ. նոյնպէս
Պահլաւունի է Մագիստրոսի միւս գատրայրն Վասակ որդի
Ապրատայ որդոյ Հասանայ, այլ այս ետքինիս հայրն
անծանօթ է: Նոյն Արտակեան Պահլաւունի արմատէն
շառաւիղեալ թուի և Գեորգ իշխան մը, որոյ որդին Աշոտ
իշխանաց իշխան է յամի 1002. ասոր որդին է Վահրամ
այրն Սեդայ՝ քրոջ Գ. Մագիստրոսի: Ասոնցմէ վերջ յի-
շուի Հասան Մագիստրոս մ'ալ, հայր Ապրատայ (1176),
որոյ որդիք են Գրիգոր (1179) և Բարսեղ Եպիսկոպոս Ա-
նոյ, † 1205, և այլն: Մեր պատկերին ժամանակէն վերջ
յիշուի՝ Գեորգ Եպիսկոպոս Անոյ (1215) որդի Ապրա-
տայի: Դարձեալ յիշուին

տարիներու կատարուեցաւ մարգարէութիւնն ,
կամ խոստումն Աստուծոյ առ Ս . Սահակ , թէ իր
ցեղէն նորէն քահանայապետք պիտի ըլլան Հայոց .
թէ և իր տեսլեան մեկնիչն կամ մեկնութիւնն ու-
րիշ բան ալ կըբնայ ցուցնել :

Յայտնի է ամենուն որ եկեղեցւոյ մէջ , ամենայն
պաշտամունք՝ շնորհք Աստուծոյ և ընտրութեամբ
մարգկան կը տրուին , և ոչ ընտանութեամբ , կամ
աշխարհօրէն ժառանգութեամբ : Եւ այս է տը-
ժանաւոր և իրաւացի . թէպէտև հակառակն ե-
րեցած է շատ հեզ մեր ազգին մէջ , ոչ միայն Պահ-
լաւունեաց ատեն , այլ և յառաջ և յետոյ , ինչ-
պէս որ ինչուան մեր գարունս՝ Սոյ և Աղուանից
(կամ Գանձասարայ) կաթողիկոսաց վրայ : Եւ
ոչ միայն կաթողիկոսաց՝ այլ երբեմն և եպիսկո-
պոսաց այսպիսի ժառանգութիւնք կ'երեկն 'ի
պատմութեան . ինչպէս նախայիշեալ ճիւղադրու-
թեան մէջ կ'երեկ Անոյ Պահլաւունի եպիսկոպո-
սաց պայազատութիւն մը դար և կէս ժամանակի
միջոց . իսկ աշխարհիկ քահանայից նմանապէս ցե-
ղով յաջորդութիւնն 'ի սկզբանէ մինչև հիմայ շա-
րունակուի : Եւ միայն Հայոց մէջէն , այլ և ուրիշ
արեւելեայ ազգք , որոց թոյլ տրուած է ամուս-
նաւոր երեց ունենալ , թէ այս սովորութիւնս ու-
նին , և թէ պատրիարքաց ազգովին ժառանգու-
թիւն , եղբորորդեաց կամ մերձաւորաց միջոցաւ :
Ամեն խիղճ՝ կըրնայ վկայել , որ այսպիսի ժա-
ռանգութեամբ՝ երբեմն և անարժանք և անյար-
մաղք՝ 'ի սրբազան աթոռ ելած ըլլան , որոյ և ոչ
պատուանդանին մօտենալու բաւական էին . այլ
նոյն իսկ խղճի վկայութիւնն կը հաստատէ , որ
եթէ ժառանգքն կամ յաջորդք յերաւի արժա-
նաւոր և ընտիր անձինք էին , ոչ միայն 'ի մարգ-
կանէ այլ և յԱստուծոյ կոչուած ըլլան 'ի նոյն .
ինչպէս յայսմի կ'երեկ մեր Պահլաւունի կաթո-

դիկոսաց վրայ, որոց նման արժանաւոր հայրապետ չէ ունեցած Հայոց աթոռն, Երբեմն Յոյնք և երբեմն ևս այլք մեղադրած են զՀայս, թէ հրէական օրինաց նմանութեամբ՝ ազգաւ կը քահանայանան, և ոչ ըստ Քրիստոսի ջնորհընտիր օրինաց. սակայն քանի մը բան ալ պէտք էր դիտէին: Նախ, որ ոչ ամեն տեղ հաւասար այսպէս կ'ըլլար 'ի Հայս, այլ աւելի մասնաւոր տեղութեանք կամ աթոռք, մասնաւոր պատճառաւ. և երկրորդ, որ եկեղեցւոյ սկիզբներն ալ այսպիսի սովորութիւն կ'երևի: Նոյն ինքն մշտնջենաւոր Քահանայապետն մեր Քրիստոս՝ իր ընտրեալ առաքելոց 12 թուոյն մէջ մտուց իր երկու եղբայրները (ինչպէս որ կ'անուանէին մօրաբեռորդիքն) Յակովբ Ալփեան և Յուդա Յակովբեան (որ. և Թագէոս կամ Ղեբէոս), երկու ալ նոյնպէս ազգականքը, Յակովբոս և Յովհաննէս Չբեգեան. թող իր 70 աշակերտաց մէջ գտուածները: Առաքեալք ալ յետ համբարձման Քրիստոսի՝ ամենէն առաջ նոյն Ցեառն Եղբայր պնուանեալ Յակովբը պատուեցին, գնելով յաթոռ Երուսաղեմի. և ապոր նահատակութենէն վերջը՝ 80ամեայ ծեր եղբայրն Սիմոն յաջորդեց: Պետրոս՝ գլուխն առաքելոց՝ որ հարազատ եղբայր մ'ունէր առաքելականից՝ իր Մարկոս որդին կամ որդեգիրը կարգեց յաթոռն Աղէքսանդրիոյ. Պօղոսի և քարոզութեան ընկերակցին մէջ չփութութիւն մ'ընկաւ քեռորդւոյ մը պատճառաւ, և այն: Ասոնց նման ուրիշ օրինակներ ալ կ'ընայինք բերել եկեղեցւոյ այլ և այլ կողմերէն և այլ և այլ դարերէ: Փանք մեր ազգին. որոյ մէջ հին ժամանակը, դունէ Արշակունեաց ատենէն, պայազատական օրէնքն հաստատուած էր ամեն տեղ և ամեն պաշտամանց մէջ, և շատ ալ հաստատ. հեթանոս Հայք ալ ունէին իրենց պայազատ քահանայու.

Թեան գլուխը, Գրմապետը, և քուրմերը, 'ի ցե-
ղէ Վահեւունեաց. ուրիշ քուրմերն ալ նոյնպէս
ժառանգութեամբ կը յաջորդէին: Ս. Գրիգոր
Լուսաւորիչ՝ մեր նոր առաքեալն և նոր քահանա-
յապետն, որ յամենայնի հեթանոսութեան խո-
տելի հետքերը վերուց, անմեղադրելին Թողուց,
(և չէր ալ կրնար ուրիշ կերպ ընել այնպիսի
հնապաշտ և աւանդապահ ազգի մը մէջ), քահա-
նայական կարգի մէջ ալ նոյն սովորութիւնը սրբ-
բեց Թողուց. նախ քուրմերու որդիքները ժողովեց
'ի կրթութիւն քրիստոնէական ուսմանց, և ա-
նոնցմէ ձեռնադրեց 12 նախապատիւ եպիսկոպոս,
յայտնի է որ բազմաթիւ ալ քահանայ. որոց և
կամուտ ալ կապել տուաւ՝ կէս մը Թադաւորա-
կան ստացուածքէ, կէս մ'ալ իրենց հին կրօնից
օրէնքով ժողովուրդէն մասն և նուէրք հանելով:
Կարգն եկաւ Քահանայապետին, որ էր ինքն
իսկ. և Թէ կամաւ Թէ անկամայ, ինչպէս որ յանձն
առած էր քահանայապետութիւնը, այսպէս ալ
իրեն փոխանորդ և յաջորդ դրաւ իր կուսակրօն
կրսեր որդին, Արիստակէսը. միթէ առանց ասոր
կրնա՞ր Տրդատայ ձեռքէն ազատիլ, և երթալ
Սեպուհ լեռանց քարայրից մէջ ծածկուիլ. կամ
կարելի էր որ Հայք Թողուին իր որդիքը և ուրիշ
անձ ընտրէին անոնց տեղ: Նոյն ատեն Աղուանք
ալ հաւատացին 'ի Քրիստոս, քարոզութեամբ
Լուսաւորչին. ասոնց ալ քահանայապետ դրուե-
ցաւ իր Թողը, Գրիգորիս, անդրանիկն Ս. Վրդ-
թանիսի, Թէպէտե դեռ պատանի էր: Նոյն ինքն
Վրթանէս ստիպեցաւ յաջորդել իր նահատա-
կեալ եղբօրը. և այսպէս իրեն ալ յաջորդեց իր
կրսեր որդին Ս. Յուսիկ. իսկ ասոր որդիքն՝ Թա-
դաւորի Թողունք 'ի մօրէ՝ անարժան ըլլալով սուրբ
աթողոյն՝ իրաւապէս մերժուեցան, և յետոյ ա-
նոնց մէկուն որդին՝ Ս. Ներսէս՝ յաջորդեց. ասոր

ալ իր որդին Ս. Սահակ. այսպէս 'ի Լուսաւորչէն մինչև 'ի սա' հինգ կամ վեց ազգ սերընդեամբ: Յւերք ասոնց յաջորդ՝ (կամ հասակին անընթեան պատճառաւ, կամ իրենց ներկայ չգտուելուն և կամ առ ժամն յանձն չառնելուն պատճառաւ) ուրիշ անձ ընտրել հարկ կ'ըլլար, այս անձինքն ալ պայազատուածեամբ կ'ընտրէին Լուսաւորչի աթոռակալին ցեղէն, որ էր Ալբիանոս Եպիսկոպոսն, գլխաւորն քրմորդւոց և եպիսկոպոսաց. բուն իսկ քրմապետին հայրենիքէն, որ էր Յաշտիշատ, որ յետոյ կաթողիկոսաց ժառանգութիւն և մայր եկեղեցեաց եղաւ, սակայն հին տեարքն հօն պայազատէին. և ահա անոնցմէ ելան Փառնեբսեհ և Շահակ, նախ քան զՍ. Ներսէս, յետ նորա մինչև 'ի Ս. Սահակ' նոյնպէս նոյն-ցեղէն Յուսիկ կամ Շահակ, Զաւէն և Ասպուրակէս երեք եղբարք:

Յետ մահուան Ս. Սահակայ հարկ էր նոր օրէնք և կարգ մը հաստատել քահանայապետութեան: Ս. Սահակ իրեն առժամանակեայ փոխանորդ թողեր էր զՍ. Մեսրոպ՝ Հայոց վարդապետը. որ արդէն լի հասակաւ՝ հազիւ վեց ամիս իբրև տեղապահ կալով, ինքն ալ մահուան ատեն փոխանորդ կամ տեղակալ ցըցուց զՅովսէփ երէց: Այս միջոցիս ոչ միայն Լուսաւորչի ցեղն պակսեր էր յօրինաւոր ժառանգէ, այլ և Հայոց թագաւորութիւնն և ինքնիշխանութիւնն վերցուած. հանգիսապէս կաթողիկոս ընտրելու գլխաւորութիւն մը կար՝ նկատմամբ Պարսից թագաւորաց, որ ատենգը Ս. Սահակայ ընտրուիլն ալ յանցանք մը սեպեցին մեր Խոսրով Գ թագաւորին և նոյն ինքն Սահակայ. իսկ հիմայ որ արդէն տիրած և թշնամացած էին Հայոց և կ'ուզէին 'ի մոգութիւն դարձընել, անկարելի էր վայելուչ կերպով մը հայրապետ գնել. ուստի Ս. Յովսէփ իբրև տեղապահ կաթողիկոս կեցաւ 12

կամ 14 տարի, առանց ձեռնադրուելու եպիսկոպոս, նահատակութեամբ պսակուելով, և մեծագոյն արդեամբք: Իրմէ վերջը՝ դարձեալ քանի մը սակաւածանօթ կաթողիկոսք՝ (Մովսէս, Մելիսէ) հին օրինգք, Լուսաւորչի ցեղին պայազատաց միջոց անուակալաց նման, նոյն ինքն Ալբանոսի քրմապետական ցեղէն ընտրեցան: Փուլէ և այն փառամոլ երէցն Սուրմակ Արծկէացի, որ յանդըգնեցաւ Ս. Սահակայ հակառակաթող կանգնիլ, Պարսից Թագաւորին և ոմանց նախարարաց հաւանութեամբ, այսպիսի ցեղական իրաւունք մ'ունեցած ըլլայ. վառն զի հայրենիքն ալ գրեթէ սահմանակից է վերոյիշեալ քահանայապետաց ցեղական երկրին. և նոյն ինքն յետոյ Բզնունեաց անուոյն եպիսկոպոս ըլլալով ազգաւ զնոյն իր ցեղին ժառանգեցուց, Պարսից Թագաւորին հոստատութեամբ: Հաւանելի է որ իր ցեղէն ըլլայ նաև Սամուէլ կաթողիկոս՝ յետ Բաբգենի Զ դարուն սկիզբները. իսկ Բաբգէն՝ յաջորդն Յով: Մանգակունւոյ և ասոր նախորդն Գիւտ՝ յաջորդ Ալբանոսեան կաթողիկոսաց՝ երկուքն ալ Վանանդացի էին յԱթմու գիւղէն, և անշուշտ ազգակից իրարու: Այս գեղէն էին նաև Իսրայէլ կաթողիկոս ի Թուրք 667, Տրդատ Ա, ի Թուրք 741:

Մինչև ասոնց օրը՝ Հայոց մէջ դեռ ինքնիշխանութեան կամ քաղաքական պայազատութեան երևոյթ մը կար. վառն զի յետ բարձման Արշակունեաց՝ Ս. Վարդան մամիկոնեան սպարապետն՝ Հայոց գլուխ եղաւ ընդգդիմանալով Պարսից. նոյն ընդգդիմութիւնը շարունակեց եպօրորդին Վահան, և յաջովեցաւ Հայոց մարզպան ըլլալու. նոյնպէս իրեն ալ յաջորդեց կրսեր եղբայրն Վարդ: Ասկէ ետև պայազատական իշխանապետութիւնն վերցաւ ի Հայոց, և Պարսից Թագաւորին ընտրու-

Թեամբ Հայոց մարզպան կը դրուէր, երբեմն Հայ երբեմն Պարսիկ: Մի և նոյն ժամանակ Հայոց քահանայապետութիւն ցեղական ընտրութիւնն ալ կը գադրի. և անկէ ետեւ անխտիր ընտրութեամբ կը յաջորդեն. Թէ և ընդհանրապէս չատք՝ Այրարատեան միջնաշխարհէն ընտրուած են քան յեղեփական աշխարհաց. մինչև որ նորէն Հայոց ինքն-իշխան և պայազատական տէրութիւնն նորոգեցաւ Բագրատունեաց Թագաւորութեամբ, Թագաւոր Վերջերը: Այնպէս մը կ'երեւի Թէ քաղաքական ժառանգաւոր իշխանապետութիւնն՝ եկեղեցականին ալ Թոյլ կու տար 'ի Հայս, եթէ աւելի բան չըսենք. այս յայտնի է որ ինքնագլուխ Հայ ազգապետն կը հաստատէր զկաթողիկոս ազգին և կը ձգէր յաթոռոյն, Թէ և ոչ առանց ժողովոյ. կաթողիկոսն ալ միշտ յետ Թագաւորին առաջին պատուական անձն էր 'ի Հայս, և առանց իրեն չէր դրուեր Թագաւոր:

Արդ Բագրատունեաց Թագաւորութեան սկիզբը յետ մահուան Գէորգայ Բ (որ օծեց առաջին երկու Թագաւորները), անոնց բարեկամ մեծանուն և գիտնական ճշնաւորն Մաշտոց դրուեցաւ կաթողիկոս, յայտ է որ արքունեաց կամօք. և երբ քանի մ'ամսէն վախճանեցաւ, յաջորդեց անոր ազգականն Յովհան Զ Պատմիչն, ինչպէս ինքնին կը վկայէ սա: Իր ցեղէն էր և Ստեփանոս Գ, որ կէս դար մը ետեւ գահակալեց: Իսկ Յովհաննու անմիջական երկու յաջորդաց ցեղն չի յիշուիր, բայց երկրորդին (որ է Թէոփորոս Ա, 926), յաջորդ դրուեցաւ անոր եղբայրն Եղիսէ. որ որչափ ընդունելի էր ոմանց, այլոց անհաճոյ երևցաւ: Ասոնցմէ, և մանաւանդ ասոնց յաջորդ Անանիա Մոկացիէն՝ կը սկսի ցեղական պայազատութիւն մը, որ երթալով աւելի հաստատեցաւ. Անանիային յաջորդն և իր հակաթոռն կրօնական չփո-

Թուլթեանց պատճառաւ՝ մերժուեցան և շուտով մեռան. զաթուր բռնեց Անանիայի քուերորդին Խաչիկ Ա. որուն, Թէպէա անմիջական յաջորդ ուրիշ մ'եղաւ, (Սարգիս Ա.), այլ յետոյ Պետրոս՝ Խաչիայ եղբայրն ժառանգեց աթուր, և Թագաւորական պերճութեամբ զարգարեց երկայն տարիներ. Թէ և շատ դիպուածներ անցան գլխէն, և Բագրատունեաց Թագաւորութիւնն ալ վերցուելով յօտար սահման, 'ի Փոքր Հայս փոխադրեցաւ կաթողիկոսական աթոռն, զոր Յոյն բոլորովին ալ գրաւել կը ջանային, և կը սպասէին Պետրոսի մահուան: Իսկ խորագէտ և ազգանախանձ ծերունին յառաջ քան զվախճանեն՝ իրեն յաջորդ ձեռնադրեց զքեռորդին Խաչիկ Բ (1058), և Հայք ամենայն յօժարութեամբ ընդունեցան, և իրենց օրինաւոր և անմերժելի կաթողիկոս կը ճանչնային՝ անոր տարադրութեան առեւնն ալ 'ի Կ. Պօլիս: Կայսերք կամ Յոյն եկեղեցին՝ անհնելով որ այս անգամ ալ չյաջողեցան իրենց փափագին, Հայոց աթոռը Յունաց պատրիարքութեան ներքեւ ձգելու, մնացին Խաչիայ մահուան, առաջուց ի մացընելով, որ պիտի չթողուն ուրիշ կաթողիկոս գնել տալ, առանց հաւանեցընելու զՀայս իրենց կամաց: Եւ այսպէս ալ ըրին երբ մեռաւ Խաչիկ. երկայն ամիսներ, և ըստ ոմանց տարիներ, արգելելով զՀայս յընտրութենէ կաթողիկոսի: Եթէ ազատ ըլլային Հայք՝ հաւանօրէն Խաչիայ պիտի յաջորդէր Սարգիս, որ կամ իր եղբայրն էր, կամ մօրքեռորդին, և որ յիրաւի յետոյ (1074-7) Թոյլ տրուութեամբ Գրիգորիօի Վկայասիրի կամ ընդութեամբ Փիլարտոսի՝ առանձին կաթողիկոս նշատաւ 'ի Հոնի: Սակայն այս արգելքն ոչ միայն չկարցաւ խափանել Հայոց ինքնագլուխ քահանայապետութիւնը, այլ և պատճառ եղաւ աւելի հաստատուն և ապահով ընելու զնոյն իրենց հին

և առաջին սրբազան քահանայական տոհմի մէջ, որ է Պահլաւունի ցեղն՝ Մեծացն Գրիգորի, Ներսիսի և Սահակայ. որոց ոչ սոսկ անուանը այլ և արգիւնքը նորոգեցին, նորացուցին՝ արժանաւոր վարուք, գիտութեամբ և գործով. որով բաց ՚ի սակաւ և կարճատեւ նախանձորդներէ, ոչ զքկըրցաւ զլանալ իրենց պատիւը, և դժարիւ այնպիսեաց ցեղական պայազատութեանը:

Գրիգոր Ապիրատի մահուամբ (1203) վերջացաւ երկրորդ Պահլաւունեաց քահանայապետութիւնն. անոնց յաջորդն Յովնանէս՝ կամ ասոնց կամ Ռուբինեան իշխանապետաց ազգական կարծուի. իրմէ վերջ ալ ատեն ատեն կ'երևի ժառանգական յաջորդութիւն. ինչպէս ԺԴ դարուն մէջ յիշուի Գրիգորի Է (Անաւարդեցոյ)՝ անոր քուերորդին Յակոբ Բ, յետ երկուց կոստանդեանց. իսկ վերջին դարերուս Աջպահից յաջորդութիւնն ՚ի Սիս՝ ամենուն յայանի է: Էջմիածնի կաթողիկոսաց մէջ այս ցեղական պայազատութիւնն չբկայ. այլ անոր տեղ ԺԶ և ԺԷ դարուց մէջ կամաւոր ընտրութիւն յաջորդի և աթոռակցութիւն երկու և երբեմն երեք կաթողիկոսաց:

Գ.

Նոր Պահլաւունիք. — Գրիգոր Մագիստրոս. — Վահրամ Գրիգոր Բ վկայասեր — Տօնամակ Գիրք. — Կիրակոս քարզման. — Թղրակցարիւն և յարաբերութիւն Գր. վկայասիրի ընդ Գրիգորի Է Հռոմայ Քահանայապետի. — Հակաբոռ կարողիկոսք:

Ինչպէս տեսանք ազգագրական պատկերին մէջ, Պահլաւունեաց նախախնամաւ ցեղն յետ իբր

500 տարի ծածկուելու, իբրև կայծակ մը մոխրոց ներքեւէ՝ Ժ գարունն մէջ Բագրատունեաց հարըստութեան ատեն՝ վերայայանեցաւ, ասոնց օգնական ըլլալու. և ՚ի վարձ հաւատարմութեան պատուելով իշխանաց մէջ տառաջնութեան պատիւը տաանալու: Գրիգոր Համգէի որդիքն, և մանաւանդ Վասակ և Վահրամ՝ 60 տարի Հայոց տէրութեան նեցուկ և միաբանութեան կապ եղան. Վասակ Սկիւթացի Թուրքաց հետ պատերազմելով և վաճառելով երբոր յաղթութեան ատպարիւղին մէջ առանձնացեալ երկրպագութեամբ Աստուծոյ գոհութի կը մատուցանէր, գարանակալ թշնամիէ մը զարնուելով (1021), նահատակաց կարգը դասեցաւ յազգայնոց: Եղբայրն Վահրամ՝ ՚ի Հայոց պատուեալ իբրև իշխանաց իշխան, և ՚ի Յունաց կայսերաց՝ Անթի-հիւպատ պատրիկ, դեռ 36 տարի ալ առաջնորդեց Հայոց ՚ի քաղաքի և ՚ի բանակի, և անոնց թագաւորին և մայրաքաղաքին՝ Անոյ՝ մատնութեան ատեն, ազգային ոգւոյ ներշնչոյն էր և պաշտպան, և յետ տարագրութեան պատանի թագաւորին Բ Գագկայ՝ ատեն մը պահեց և պաշտպանեց զԱնի Յունաց յափշտակութենէն. մինչև որ նոյն իսկ թագաւորին և Պեարոսի կաթողիկոսի կիսակամ հաւանութեամբ հարկ եղաւ Անոյ գունդը բանալ առ Յոյնս. սակայն ծերունի սպարապետն և հայրախնամ տառաջնորդն չգողրեցաւ զազգը պաշտպանելէ, մինչև յետին ծերութեան օրերուն՝ զէնք ՚ի ձեռին՝ հայրենեաց և կրօնից համար կռուելով. և եղբօրը պէտ ընկաւ, և նահատակաց դասն անցաւ (1047): Իրմէ վերջը Պահլավունի բաղմամբիւ իշխանաց նախապատուութիւնն անցաւ Վասակայ անդրանկան՝ Գրիգորի. որ նոր նահապետ մ'եղաւ տոհմին, միանգամայն թէ քաղաքական և թէ եկեղեցական առաջնորդաց: Իր հօր Վասակայ նահա-

տակութեան դաշտին մէջ պատերազմակից էր, և անոր սեփական կալուածները ժառանգեց, որոց զլեւաւորն էր Բշնի բերդաւանը, որու մօտ կեչառուաց վանքը շինեցին և զարգարեցին: Գրիգոր թէ և զինաշարժ իր հարց նման, այլ աւելի գրիչ շարժելու վարժ եղաւ. պղտիկուց կայսերաց պալատը երթալով լաւ սովընցաւ յունարէն լեզու, յորմէ և շատ գրքեր թարգմանեց. հարցը նման ալ պատուեցաւ յինքնակալացն և Մագիսթրոս կարգեցաւ. այս անունս իրեն սեփական որոշիչ մնաց: Աղգասիրութեան հետ յունասիրութիւնն ալ խառնեց. և այն ազգային մեծ խնդրոյն և վիճակին մէջ, որ է Անոյ վաճառումն, ինքն ալ աւելի կաթողիկոսին կողմը բռնեց՝ քան իր հօրեղբորը Վահրամայ, որուն քաջութիւնը չունէր. այլ ազգին գիրքն և չափն ալ լաւ կը տեսներ, և կը գուշակէր որ Աշոտոյ և Սմբատայ Շահնշահից օրերն անցեր են, և Գագիկ դեռահասակ՝ պիտի չկարենար կառավարել զազգը: Արդէն շատ տարի չանցած՝ նոր տիրապետք աշխարհի (Թուրք) եկան, և զԱնի խլեցին՝ ի Հայոց և ի Յունաց, մինչ անոր հին տէրն՝ Գագիկ՝ դեռ յօտարութեան կը գեդերէր: Իսկ երբ Յոյն կողմնակալք եկան՝ ի Մեծ Հայս, և Բագրատունիք ու Արծրունի թագաւորազունք անցան գացին՝ ի Փղեր Հայս, իրենց երկիրները ծախելով Յունաց կամ փոխելով ուրիշ երկիրներու հետ՝ ի Փղեր Ասիա, Գրիգոր Մագիստրոս ալ իր բնիկ հայրենի աթոռը՝ Բշնին՝ տուաւ Յունաց, և անոր տեղ առաւ Տարօնոյ և Միջագետաց կողմը երկիրներ. ուր և յետոյ ի կողմանէ կայսեր կողմնակալ գրուեցաւ, Արեւելեան դուքս անուանելով. հօն իր որդիքն և թոռունք ալ իրմէ վերջը քիչ շատ իշխանութեամբ պայծառացան, մինչև ի ժամանակս Ա Խաչակրաց, որք տիրեցին ասոնց իշխած երկիրներուն ալ:

Գրիգոր Մազիստրոս իր ընդարձակ իշխանութեամբ և հարստութեամբ՝ յարմար առիթ և գիւրուծիւն ունեցաւ իր մտաւոր և հոգեւոր ախորժակները բանեցընելու. գրասիրութեան հետ՝ հոգեօրութեան եռանդն ալ ունէր, և այն ալ իբրև ժառանգութիւն մը՝ ի հարց և ի նախնեաց, որով և իրենց վեհագոյն նահապետին՝ Ս. Գրիգ. Լուսաւորչի՝ համանման յաջորդաց արժանաւոր ցեղապետ եղաւ։

Իշխանական զօրութեամբ խաղաղցընելով իր սահմանները, ջանաց թէ զինուց թէ բանից ուժով նուաձնելնաւ մտաւոր միջոցութիւնները. մասնաւորապէս Թոնգրակեցի Հայ ազանգաւորաց գէմ վիճեցաւ, և ամենևին անհաւանները և պիղծերը բռնութեամբ ալ պատժեց և խռտանգեց, ինչպէս Մեծն Սահակ իր ատենի Բորբորիաոնները։ Իսկ ուր որ հաւանութիւն և խաղաղութիւն կար՝ հօն ձեռք և ստակ ալ տալով կանգնեց բարեկարգեց վանքեր, և անոնց մէջ ուսումնարաններ. ուր որ նոր պիտանի գիրք մը գտնէր՝ բերել կամ օրինակել կու տար. ուր որ գիտնական մը կար՝ անոր հետ կը թղթակցէր, ոչ միայն ընդ ազգայինս, այլ և ընդ Յոյնս, Ասորիս, Արաբացիս և Պարսս, որոց լեզուաց ալ բաւական հմտութիւն ունէր. ինչպէս վկայեն իր մնացեալ գրուածքն, մանաւանդ Քերականութիւնն և Թուղթքն։

Հին Յունաց հեղինակաց ալ զանազան գործերը թարգմաններ էր, ինչպէս ինքնին յիշէ թղթոցը մէջ, բայց քիչ բան հասած է մեզի. հաւանօրէն իր թարգմանութիւնն է Պզտոնի քանի մը գրուածքը, Եւկլիդեսայ երկրաչափութեան քանի մը հատուածք, և այլն։ Այսպիսի խառն եռատեսակ ջանից և վստակոց մէջ, այս. ինքն՝ քաղաքական իշխանութեան, գպրութեան և հոգեւոր հոգոց՝ չէր մոռնար ընտանեկան պարտքերն ալ. տանուտէր և հայր էր բազմաթիւ զա-

Հայոց խափանուած կաթողիկոսութեան տթողը՝ իրեն ընծայուեցաւ, ջանիւք և աղաչանք վտարանդի Թագաւորաց Հայոց (երկուց Քագկաց) և Թագուհեաց, և բոլոր եկեղեցւոյ ուխտին. որք և մեծ աշխատանք, գանձեր և երկիրներ տալով հակառակող Յունաց կայսերաց՝ վերջապէս յաջողեր էին ազատօրէն կաթողիկոս դնելու Հայոց ինքնագլուխ գահուն: Կարուց Թագաւորն Քագիկ և իր գշխոյն (կամ գուստրն) Մարիամ, որ այս բանիս ամենէն աւելի հետամուտքն էին, և ինչուան իրենց Թագաւորական քաղաքն Կարսն ալ ծախեցին, ըստ կարծեաց ոմանց՝ ի պատմըաց մերոց, գուցէ կանխիկ կայսեր իմացուցեր էին իրենց դիտաւորութիւնը՝ Վահրամայ համար, որ իր հօր և եղբարց երախտեօք շատ ծանօթ և սիրելի էր Յունաց. աւելի գժար եղաւ համոզել զինքն Վահրամ. այլ վերջապէս յսնձն առաւ, տեսնելով այնքան աւագ մարդկան և եպիսկոպոսաց ջանքն և աղաչանքը և հաստրակաց հաւանութիւնը. Թերևս զգալով և խղճի ներքին գրողմ մը, աստուածային կամաց չհակառակելու. վասն զի կ'ըսէ մերձաւոր պատմիչ մը, « զսա յայտնեաց Ս. Հոգին՝ նստուցանել յաթող Ս. Լուսաւորչին Քրիգորի՝ նախնոյն իւրոյ » . զի և « յամենայն դիմաց կարող էր օգնել հօտին Քրիստոսի ¹ » :

¹ Մատթ. Ուռհայր — Վահրամ ընտրութեանն ատեն հարկ է որ դոնէ չափահաս երիտասարդ ըլլայ, Թէ և Մատթ. Ուռհ. կ'ըսէ, « Գտին մանուկ մի յազգէ Պահլաւունեաց ». յետ յիշելու որ կարգուած էր և ատեն մը վերջը հրաժարած կ'ընկէն և իշխանութենէ. 1075 թուէն վերջ ալ դեռ մօրն ողջ ըլլայն յիշուի: Մահուան ատենն խոր ծերութեան և ալեւորութեան հասած ըլլալը կը յիշեն պատմիչք, որով ընտրութեանն ատեն ալ երիտասարդութենէ վեր կ'երևի: Հայոց — Թառ վանքին մէջ արձանա-

Բնիկ հայրենի աշխարհէն գուրա, Փոքր Հայոց մէջ օծուեցաւ Վահրամ յամի 1068, հիմայ մեզի անծանօթ տեղ մը, Տաւրոսի և Անաթոաւոսի լեռնաձորոց մէջ, ի Մամնգաւ (Ձամանառո) բերդաքաղաքի, զոր Գաղիկ իր Կարուց երկրին փախարէն առեր էր. բայց իր երկար 40ամեայ կաթողիկոսութեան ատեն երբեմն կամաւ և երբեմն անկամայ պանդխտօրէն շրջեցաւ. վասն զի Անիէն ելնելէն վերջը հաստատուն կայան մը չուենեցաւ Լուսաւորչի աթոռն՝ ինչուան որ գրուեցաւ ի Հռոմկայ։ — Այսպէս Ս. Սահակայ մահուէն 626 տարի վերջը՝ իր պարթեական ցեղէն հայրապետ մը յաջորդեց Լուսաւորչի աթոռոյն, որոյ անունն ալ առաջին անգամ աներկիւղ կրեց Վահրամ, կոչուելով Գրիգոր Բ, զոր ոչ ոք ի կաթողիկոսաց իրմէ առաջ համարձակեր էր առնուլ. իսկ իրմէ և իր տոհմակիցներէն ետեւ՝ շատերն ալ։

Ինքնին իր յիշատակարանաց մէջ կը յիշէ Պարթև, Պահլավունի և Լուսաւորչի ցեղէն բլլալն, և իր պապուն աթոռը նստիլը, որոյ արգարև մեծ փառք և զարդ եղաւ, և արժանաւոր առաջին գասու Պահլավունի հայրապետաց։ Սւ լիովին կատարեց իր հօրն երբեմն իբրև կապաւ առ ինքն գրածը և խնդրածը, իր հայրական իրաւանց և տուած գաստիարակութեան փոխարէն. «Փոխարէն հայցեմ՝ ի քէն՝ զաւանդութիւն մեր ոչ «մոռանալ երբեք, և զփոյթ սիրոյն առ Քրիստոս «Աստուած մեր. և զլոյս Ճրագի նախնոյն մերոյ «ոչ շիջուցանել, զՊարթեւին ասեմ, քոյոյ հաւաւն»։ Գրականութեամբ և լեզուագիտու-

գրութիւն մը կայ (յամին 1013), յանուն Գր. Մագիստրոսի և Գրիգոր Վահրամ պատանւոյ. այլ այս մեզի ծանօթ Գր. Մագիստրոսն և Գրիգոր—Վահրամն չեն։

Թեամբ ալ Թերևս գերազանցեց իրմէ առջի կա-
թողիկոսները. բայց աւելի մեծ արդիւնքն եղաւ
Հայոց եկեղեցին զարդարելով և զարգացընելով.
և այս բազմապատիկ կերպով:

Նախ, վերոյիշեալ սիրով վկայից Քրիստոսի՝
Թարգմանութեամբ վարուց նոցա յայլևայլ լե-
զուաց, որով յօրինեց կատարեալ վկայաբանու-
թեանց գիրք մը, կամ Տօնահի մը. վասն զի մաս-
նաւոր անուամբ չի յիշուիր կամ չի գտուիր իր
գործն կամ հաւաքումն: Սրբոց վկայից Քրիստո-
սի և հայրապետաց վարքը և նահատակութիւնը
գրել, Թարգմանել և հաւաքել, և եկեղեցեաց մէջ
կարգաւ, մեր քրիստոնէութեան առաջին դարե-
րէն ալ կար. Ս. Թարգմանիչք ալ շատ սրբոց
վարքեր Թարգմանած են. բայց հետզհետէ աւել-
ցընելով ամբողջ գործ մը ձեանալն՝ յեա Ժամա-
նակաց եղաւ, և զանազան անուամբք: Առաջին
հաւաքումն հաւանօրէն կոչեցաւ յունական ա-
նուամբ՝ Մարտիրոս, որ կը յիշուի Ս. Շուշանկայ
վարուց մէջ, և բառական Թարգմանութեամբ
Վկայաբանութիւն կ'ըսուի հայերէն, և այսպէս գը-
րուին 'ի Ճառընտիրս և յայլ գիրս. ասոնց առա-
ջին հաւաքօղն և գիրք մը ձեւացընողն յայտնի չէ-
այլ այս յայտնի է որ Ս. Սահակ եկեղեցական
գրքերը Թարգմանելու ատեն սահմանեց որ յօ-
տարաց և 'ի վաղուց ծանօթացեալ սուրբք և տօնք՝
Հռովմայեցոց ամսոց անուամբ և օրերով դա-
սուին կամ գրուին, անոր համար անոնք Հռո-
մադիւր ըսուեցան. իսկ ազգային սրբոց և աւելի
ծանօթից յիշատակք՝ հին Հայոց ամսոց անուամբ
և օրերուն վրայ գրուեցան, վասն որոյ ըսուեցան
Հայադիւր: Ը գարուն սկիզբները իմաստուն և սրբ-
բասէր վարդապետն Սողոմոն՝ Մաքենոցաց վանա-
հայրն՝ հաւաքեց ամենայն տօնից և սրբոց վերա-
բերեալ ներբողեան և վկայաբանութիւնները 'ի

մէկ գիրք, որ կոչեցաւ Տծական. ասկէ համառօտած կամ քաղուած գիրքն՝ Տծականի Ձագ կոչուած է. նոյն Տծականն կոչի ևս Տծականի, և աւելի յաճախ համառօտութեամբ Տծական: — Ժ դարուն վերջերը Ասովմ՝ վանահայրն Վարագայ՝ նոր հաւաքում մ'ըրաւ Սրբոց վարուց և գասաւորեց հռոմէական ամսոց օրերով. այս պատճառաւ յոմանց իր անուամբ Արոմարիւր՝ կոչուեցաւ, և յոմանց Հոռոմարիւր¹. ոմանք ալ Տծադոյ կամ Տծադոյա՝ կ'անուանեն Ասովմայ գործը: — Իրեն գրեթէ ժամանակակից անուանի վարդապետ մ'ալ Սամուէլ վանահայր Կամրջաձորոյ՝ հրատարակեց զՏծապատճառն, որ անունէն կ'իմացուի ինչ ըլլալն. յետոյ ուրիշ վարդապետք ալ ԺԲ դարումէջ՝ շատ բան աւելցուցին 'ի Տծապատճառս, կամ նոր 'ի նորոյ գրեցին և հաւաքեցին. անոր համար շատ հեղ իրարմէ կը տարբերին այս անուամբ գրեանք. ինչպէս նաև Էսթրոն-ածոյ Ռէն-նախիւն ըստուած գիրքն, որոց առաջին հեղինակ է Գրիգոր Արշարունի քորեպիսկոպոսէ դարու վերջերը, Գրիգոր Փանձակեցի² ԺԲ դարուն սկիզբը, և այլք:

Արդ մեր Պահլաւունի կաթողիկոսն իրմէ առջիններուն գրածներէն և գրածներէն հաւաքելով և նորանոր աւելցրնելով ուղեց. մեծ Տծական մը կարգել՝ և Տաբեգրոյ այսինքն ճաշոյ գըրքին մէջ անցընել, որ ամեն տօներու կարգացուին եկեղեցւոյ մէջ, ինչպէս կը պատուիրէ իր յիշատակարանին մէջ. և կ'իմացընէ ալ՝ որ ձանձրութիւն կամ ծանրութիւն չըլլալու համար՝ չափաւոր գրած և գրած է. և ասկէ կրնայ կարծուիլ որ

¹ Միւիթ. Այրիվանեցի:

² Սա յետոյ մեր պատմութեան մէջ պիտի յիշուի, ուրիշ աւթով:

այն երկայն երկայն ճառից և վկայաբանութեանց համառօտութիւն մ'ալ ըրած էր, զոր Յայտառու-
հայ նախօրինակ պէտք է սեպել: Թէպէտ և, ինչ
պէս առաջ յիշեցինք, գեռ Գրիգորի վկայասիրի
այնքան երկար տարիներ աշխատած գործոց և
գրոց ամբողջ հաւաքում մը չենք տեսած: Իր յի-
շատակարանն գրուած է Տարեգրոց կամ Ճաշոցի
մէջ, զոր ինքն կ'անուանէ Տօնամալ, և շատ Տօնա-
մակներէ հաւաքած և ըստ Հոռոմի ամսոց դասա-
ւորած կ'ըսէ. այլ այն գրոց մէջ միայն սրբոց յի-
շատակն և պատարագի ատեն կարգալու սուրբ
գրոց ընթերցուածքն կան, և ոչ վկայաբանու-
թիւնք ոչ ճառք. նոյնպէս Տօնամալ կ'անուանէ այս
գործը՝ նաև Աիրակոս վարդապետ իր գործակիցն,
որու՝ իբրև կտակաւ յանձնեց Գրիգոր այս գործս
աւարտել. ըսել է որ չէր շատանար իր այնչափ
տարի հաւաքածովք, և կ'ուզէր ամենակատա-
րեալ ընել: Աիրակոս կ'իմացնէ որ վկայասէրն
46 Ս. Հայրապետաց տօն կարգեր էր, որոց վը-
րայ ինքն յետոյ աւելցուց 30 ալ, և եղաւ 76.
Իսկ Ս. վկայից Թիւը չի յիշեր, որ հարկաւ շատ
աւելի պիտի ըլլայ. մեր ձեռք հասած վկայաբա-
նութեանց մէջ իբրև 10 կամ 15 հատի ներքև կը
գտնենք Գրիգոր վկայասիրի յիշատակարան, և
կ'իմանանք որ զանազան վանքերու և քաղաքաց
մէջ երկասիրած է: Դարձեալ յայտ է որ ոչ
միայն վկայաբանութիւն կամ Սրբոց վարքեր
Թարգմաններ և հաւաքեր է, այլ Թէ տէրունա-
կան և Թէ սրբոց տօնից պատշաճ ներբողներ և
ճառեր. անոր համար ոմանք իր ըրած հաւաքու-
մը պարզապէս Ներբողեան կ'անուանեն. բայց ո-
մանք ալ իր Թողին՝ Փղբ վկայասիրին՝ կ'ընծա-
յեն զՆերբողեանն: Այս է մեծ վկայասիրին
գլխաւոր գործն մեր դպրութեան և եկեղեցւոյ
մէջ: Սակայն ասոր վրայ աւելցնելու է ուրիշ ե-

կեղեցական կարգաց և գրեանց լրմունքն. ինչպէս Մաշտոցի քանի մը կարգ (Ոտնչուային). Ս. Գրոց Մեկնութե գրքեր, զոր օրինակ Յովհ. Ոսկէբերանի Յովհ. Աւետարանին մեկնութիւնը, զոր յամօն 1076 'ի Կ. Պօլիս եղած ատեն Թարգմանել տուաւ քաջ յունագէտ Արապիոսի մը, և յետոյ միւս Արապիոս վարդապետին սրբագրել տուաւ և կոչել հայերէն լեզուն, Սեաւ լերանց վանքի մը մէջ:

Նրկորդ Թէ գրաւոր և Թէ հոգևոր մեծ գործն եղած է՝ կրօնաւորական կարգեր և վարքեր Թարգմանել և մտցընել 'ի Հայս, կամ նորոգել զվանական և միանձնական կեանս, որոյ այնչափ օրոյ էր. և որոյ համար յանձն առաւ գրեթէ հրաժարիլ 'ի կաթողիկոսութենէ, յամօն 1069-70 և երթալ 'ի Պաղեստին, պտըտիլ հին ճգնաւորաց միայնարանները, և հաւաքել անոնց վարքը. որ Թէ և իրմէ առաջ ալ անծանօթ չէր 'ի Հայս, այլ ինքն երկրորդ հաւաքող կամ Թարգմանող եղած է 'ի ձեռն քեռորդոյն՝ Գրիգորի, զոր Նգիպտոսի արքեպիսկոպոս ձեռնագրեց. և սա աւարտած կարծուի Թարգմանութիւնը յետ մահուան. քեռւոյն, յամօն 1110, ըստ Թուականի յիշատակարանին. այլ հաւանական է ՇԾԹ Թիւր կարգալ ՇԾԹ, և ըսել Թէ ինքն Վկայասէրն գլխաւորեց կամ սկսաւ այդ գործը յամօն 1070, յորում առաջին անգամ այն կողմերը գացած կը ցուցընէ զնա Ուռհայեցոյն պատմութիւնն. որ և կը վկայէ, Թէ « պայծառացոյց զկարգս կրօնաւորութե »:

Իբ մեծ և լուսաւորչանման մէկ գործն ալ եղաւ՝ խոհեմաբար և ընտանեբար վարմունքն ընդ օտար եկեղեցեաց. օտարութիւնը. ըստ ծխից և լեզուի միայն իմանալով, իսկ ըստ կրօնից վարդապետութեան՝ հաւանելով և զիջանելով. և ոչ միայն Յունաց հետ կըրցաւ խաղաղութեամբ ան.

ցընել, քանի մ'անգամ անոնց մայրաքաղաքն ալ երթալով, նաև 'ի պաշտպանութիւն ազգայնոց, բայց 'ի հոգոյ թարգմանութեան գրոց, այլ և յետ իր նախահաւուռն՝ առաջինն կը յիշուի՝ Լատինաց մեծ եկեղեցւոյն հետ յայտնապէս հաղորդակցիլն, և անձամբ իսկ 'ի Հռովմ երթալն, յամի իբր 1074, իր անուանակից և մեծանշան Գրիգոր Է Պապի ատեն: Հարկաւ մեր եկեղեցական պատմութեան մէջ մեծ նշանակութիւն մը պէտք է ունենալ Վկայասիրին այս գործը, թէ և անոր բուն շարժանքին քաջայայտ չլլայ: Արդեօք այն մեծ կրօնից և գիտութեանց ազբիւրէն ալ նոր և վաւերական գրքեր պիտի որոնէր, ինչպէս երկու դար և կէս առաջ՝ Սիւնեաց իմաստասէրն և քերդոյն Ստեփանոս, և մեր հին քերդողահայրն Մովսէս Խորենացի՝ գասակցօքն. թէ այն տիեզերական քաղաքին սրբութեանց ուխտաւոր գնացկամ թէ ինչուան Իտալիոյ կենդրոնը գտուած ազգայնոց ալ այցելիւ ելաւ. թէ մանաւանդ Եկեղեցւոյ վեհագոյն հովուապետին հետ խորհրդակցելիք ունէր, ըլլայ Յունաց եկեղեցւոյ պահանջմանց համար, ըլլայ ուրիշ բան: Իժմադգաբար ոչ իր վարուց և գործոց մանրամասնաբար տեղեկութիւնն մեզի հասած է, թէ և գրուած ըլլալն հաւաստի է, և ոչ Լատին պատմիչք և յիշատակք ժամանակին կան. սակայն իր Հայաստանեայց տնօրոյն և Հռովմայ մեծ գահուն յարաբերութեան անժխտելի վկայ մնան թուղթք Գրիգորի Է սրբազան քահանայապետին: Սա թղթոց մէկուն մէջ գրուած նոյն տարւոյն վերջը (7 գեկ. 1074) առ կայսրն Ենրիկոս Դ, կ'ըսէ որ Հայք և ուրիշ արեւելեայք՝ իրենց կրօնական խնդրոց որոշումը կը սպասեն յաթուոյ գլխաւոր Առաքելոյն: Ուրիշ թուղթ մ'ալ ուղղած է յամին 1080 (6 յունիսի) առ Գրիգոր Հայոց արքեպիսկոպոս Սիւնեագայ:

այս քաղաքս Փոխգիւղ մէջ է, և այն կողմերն ալ
Հայոց եպիսկոպոս ըլլալ՝ մեզ հաւանական չե-
րևիր. այլ կ'ուզեմք կարծել թէ Սիւննագա՝ Մա-
մընգաւն ըլլայ, ուր նստէր երբեմն Վկայառէրն.
մանաւանդ որ գրուածն ուղղեալ է առ գլուխ ե-
պիսկոպոսաց Հայոց. որ Յովհաննէս անուամբ քա-
հանայ մը նուիրակ խաւրած էր առ Պապն՝ ծա-
նուցանելով, որ մոլորեալ Մակար մը յիտալիա
փախեր և Հայոց եկեղեցին կը զրպարտէր: Պապն
խոստացաւ քննել տալ, և գրեց առ արքեպիսկո-
պոսն Պենեւենդի, որոյ վիճակին մէջ պահաւորե-
ր Մակար, քննել, դատել, և թէ պէտք ըլլայ՝
հալածել. մեր Գրիգորին ալ կը յանձնէ իր եկե-
ղեցւոյն քանի մը խնդրոց հոգ տանիլ, ինչպէս
Իէոսկորոսի վարդապետութեանը, և պատարա-
դի բաժակին վրայօք, մտիկ չընելով Յունաց ըոս-
ծին: Ասկէ առաջ կամ վերջը, ուրիշ թուղթեր
ալ գրածնին յայտնի չէ. և այս առաջին մնացեալ
թուղթն է մեր եկեղեցւոյ մէջ՝ ի Հռովմայ քահա-
նայապետաց եկած առ Հայս. և անկէ ետեւ ալ
դարձեալ դար մը միջոց եղած թղթակցութեանց
մնացորդ չկայ կամ դեռ չէ յայտնուած, ինչուան
Լուսիոսի ԲԻ թուղթն առ Գրիգոր Տղայ (1182).
խիստ ասկէ ետեւ հարիւրաւորք գտուին և պահուին:
Թուի թէ այս առթիւ ժողով մը գումարած է
Վկայասէրն, (ուր տեղ ըլլալն անյայտ), և մասնա-
ւորապէս տօնից կարգադրութիւնը սահմանած.
հաւանօրէն Յունաց և Լատինաց խնդիրներն ալ
առաջ բերած: Այսչափս կը գուշակենք մեր ԹԻ
դարու վերջերը գրող հետաքնին հեղինակէ մը,
փափագելով աւելին գտնել այլուստ:

Գր. Վկայասէր նոր ծանօթութիւն ալ ունե-
ցաւ Լատինաց և Փռանկաց հետ՝ իր վերջին տա-
րիները, երբ Աւաջին Խաչակրաց նշանաւոր գործն
քննարկեցաւ, առմամբ Երուտաղեմի. հոն էր այն

ատեն ալ մեր ծերունի հայրապետն . և ոչ սակաւ վախ ու վտանգ կրեց յայլադգեաց՝ քաղաքին պաշարման ատենն . բայց անոր հետ ազատելով ներկայ եղաւ և տեսաւ այն քրիստոնէից ուրախութեան մեծ օրը . և անտարակոյս հանգիսակից եղաւ եկեղեցական դասու գլխաւորաց և Առտփրէից և Պալտինաց հետ . և կրցաւ ըսել ընդ Սիմէոնի՝ «Տեսին աչք իմ զփրկութիւն քո, Տէր» : Վերջին ազատ բարեկերպ տալով սուրբ և նորէն սրբեալ քաղաքին , ուր շատ անգամ այցելութեան եկեր էր , վերջին գրաւոր աւարներով , (որոց մէկն կրնայ ըլլալ Ս . Յակովբայ ժամատետր ըսուած՝ Պատարագի և ժամակարգութեան գիրքն ալ , կամ հին Թարգմանչաց գործը չգտնելով , կամ անոնցմէ մնացած մասը Թարգմանելով .) Թողլով զՅորդանան՝ եկաւ Եփրատայ հեռաւոր հովիտներուն մէջ ծածկուելու , Մարաշայ և Սեաւ Լեւոնի վանորէից մէջ . ինչուան կենաց վերջի տարիներն ալ աշխատելով իր Տօնապիւն վրայ . որոյ յիշատակներէն յայտնուի որ յամին 1100 Թարգմաններ կամ Թարգմանել տուեր է շատ «ներբողական և վկայական» Ճպռեր . յամին 1101-2 , Ոսկիբերանի և Գր . Աստուածաբանի ընդարձակ վարքերը : Արդ կը մնար զինքն ալ այնպիսի հայրապետաց կարգը յուղարկել տալ , և երախտագիտաց՝ իր յիշատակն ալ անմահացընել այնպիսի հերպով : — Բայց մեզի հարկ է պահ մը Թողլով իր վարդապետութիւնն և սրբութիւնը՝ աչք մը տալ իր կաթողիկոսութեան արտաքին վարչութեանը կամ քաղաքական կենաց , յորմէ լոյս ծագէ իր յաջորդաց քաղաքավարութեան վրայ ալ . որ է բուն նպատակ մեր այս դրուածիս :

Վահրամ իր դքսութեան ոսկի գօտին արձրկելու և Թողլու ատենն՝ տիրական ոգին ալ Թողած կ'երևի . հօրը գրապիւրութիւնը և հոգեսիրութիւնը .

նը ժառանգեր էր և զարգացուց, այլ ոչ և նուա-
ճող կամ ահարկու կերպը, ինչպէս ունէր Պե-
տրոս կաթողիկոս և անոր ցեղին նախաակիրն
(Անանիա Մոկացի)։ Գրիգոր—Վահրամ'ի ման-
կութենէ սիրող միանձնական կենաց, անոր հե-
ղութեամբն տոգորուած էր. ձեռքն՝ թերեւ խիտ
առ ինքն, շատ կակուղ էր առ այլս՝ պետական
սանձ մը բռնելու և կառավարելու Հայոց, մանա-
ւանդ այնպիսի ժամանակի քաղաքական հանգա-
մանաց մէջ. զուտ ոսկին պէտք էր քիչ մ'ալ եր-
կաթախառն ըլլալ, եթէ ներելի է զայս ըսել։ Առ-
թողիկոսական աթոռն չփոխեց Վահրամայ բնու-
թիւնը և խորոժակը. և գուցէ իրաւամբք ալ կը
հրաժարէր այն աստիճանէն. թէ և կարելի ջանքն
և զգուշութիւնն ալ ըրաւ իր պաշտամանց մէջ։
Եթէ մէկ կողմէն իր բնաւորութիւնն, միւս կողմէ
ալ ազգային վիճակն կը դժարացընէր բացարձակ
կառավարութիւն մը. վերցուեր էր այն ազգային
քաղաքական միապետութիւն՝ զոր իր մանկութեան
ատեն տեսեր էր 'ի Մեծ Հայս. ուսկից ասորազը-
րեալ արքայազունք և իշխանազունք՝ Փ. Հայոց
մէջ անստոյգ և շիջելափառ կեանք մը վարէին. ի-
րաւ 'ի սկզբան դեռ հօս ալ թագաւորական անուն-
ներ և նշաններ ունէին, այլ երթալով կը նուա-
զէին, և չկարցան աւանդել զայն իրենց որդւոց.
ոչ Գագիկն Շահնշահ Անեցի, ոչ Գագիկ թագա-
ւորն Կարսեցի, և ոչ Վասպուրականի Սենեքե-
րիմ՝ թագաւորի որդիքն Արտովմ և Աբուսահլ. ա-
սոնք ամենքն ալ մէկմէկ թագաւորի պէս ժողովե-
ցան զինքն ընտրելու և օծելու, այլ իրարմէ ան-
կախ թագակիրք, և ամենքն ալ Յունաց իշխանու-
թեան տակ. ամենքն ալ քիչ շատ փայլփրլեցան
Վահրամայ աչքին տակ և նոյնպէս իր աչաց տակ
մէկիկ մէկիկ մարեցան։ Սերաստիայէ և Կեսարիոյ
սկսեալ մինչև 'ի Կիւլիկեան Միջերկրականի ծովա-

փունքը՝ ընդ հարաւ, իսկ ընդ արեւելս մինչև յԵփրատ, սկսեալ ի Խարբերդէ մինչև յԱնտիոք, և նաև մինչև ի Տարօն և Սասունք, այս ընդարձակ երկիրը, որ Յունաց, Հայոց և Ասորւոց, և հին Արաբկաց ունորեկ Թուրքաց խառնարան մ'էր, այս ԺԱ դարուն մէջ ցրուած էին շատ իշխանք և բռնակալք Հայոց. որոց միացեալ ոյժն կրնար բաւական մեծ և զօրաւոր տէրութի մը ձևացընել. վասն զի գեոունէին ձիաւոր զօրք և բազմութիւ հպատակներ. այլ առանձնակ տեարք ըլլալով՝ չկարցան երկարատեն իրենց իշխանութիւնը պահել. Յունաց, Լատինաց և Թուրքաց իշխանութեան տակ ընկան հետզհետէ: Միայն մէկ իշխանութիւն մը Տօրոսի ժայռերուն մէջ՝ իբր արծուի բոյն մը կախուած՝ կրրցաւ դիմանալ, զօրանալ և վերջապէս յայտնի տիրապետութեան և թագաւորութեան ալ հասնիլ. այն է Ռուբինեանց հարստութիւնն. սակայն մեր Վահրամայ օրերը՝ գեո բունին մէջ կրնար ըսուիլ. և Խաչակրաց դալըստեան ատեն՝ անոնց յարուելով Կոստանդին՝ որդին Ռուբինի, անոնցմէ պատիւ առաւ և սկսաւ երենալ իբրև պատուաւոր իշխան և սեբաստոս մը. բայց գեո հարիւր տարի ալ պէտք եղաւ իր պայազատաց՝ կռուելու Յունաց և շրջակայ ազգաց և բռնաւորաց հետ՝ մինչև որ աշխարհք ճանչցաւ Հայ Լեւնացոց տէրութիւնը և զԼևոն թագաւոր:

Արդ մեր երկրորդ Պահլաւունի կաթողիկոսաց պարագլուխն այսպիսի անստոյգ և բռնաբարեալ ժամանակ մը՝ բնականապէս տատանեալ վիճակի մը մէջ էր. զոր քիչ մ'ալ ինքն իր յատուկ բնաւորութեամբն աւելցուց, երբեմն հարկաւ և երբեմն կամաւ թափառելով այն իշխանաց նստած սահմանները, և անոնցմէ շատ հեռու սահմաններ: Առաջ Հայոց կաթողիկոսն հօն գտուէր՝ ուր որ էր աթոռն, իսկ հիմայ աթոռն հօն գտուէր՝ ուր

էր կաթողիկոսն. յետ վերնալուծն յԱնոյ՝ վաճառմայ նախորդքն նստան, մանաւանդ թէ տեղագիտեցան յԱրծն Կարնոյ, ՚ի Ս. Նշան Սեբաստիոյ (ուր Պետրոս), ՚ի Տաշլուք և ՚ի Թա-Բուր, ուր արգելուեցաւ Խաչիկ Բ. իսկ ինքն Գր. Վկայասէր՝ նախ ՚ի Մոխրա-նստաւ, Կարսեցի Գագկոյ երկիրը, յետոյ կամաւ յԵգիպտոս, ՚ի Պողեստին, ՚ի Կ. Պօլիս, շատ և մէջ ընդ մէջ տարիներ պանդխտանալէն զատ, երբեմն նստաւ Սասնոց կողմերը, երբեմն Անի գնաց¹, երբեմն Սեւաւ լեռանց վանաց մէջ: Իր ընտրութենէն չորս հինգ տարի չանցած՝ յօժաթեցաւ նորէն իր առջի միանձնական կեանքը վարել, հաւանեցընելով իրեն սրբատակից և գործակից անուանի Գէորգ Լօռեցի վարդապետը, որ տարւոք իրմէ ալ մեծ էր և իրեն իպրապետ կարգեր էր. երբ իշխանք և եպիսկոպոսունք գէմ կեցան, պառնաւելով որ չէր վայելեր կաթողիկոսի մը իր աթոռէն հեռանալ այսպիսի պատճառաւ, ինքն դիտածէն ետ չկենալով ընտրեցէք, ըսաւ, ձեզի ուրիշ կաթողիկոս մը: Իշխանք և առաջնորդք գրեթէ իրենք իրենց հնարքէն բռնուելով՝ ստիպուեցան, և առաջարկեցին իրեն փոխանորդ մը: Այլ քիչ զարմանք և գրեթէ սոսկումն եղաւ բարեսիրտ Վկայասիրին՝ երբ տեսաւ այն ընծայեալը, որ իր մէկհատիկ ուղեկիցն և ճգնակիցն պիտի ըլլար. նոյն ինքն Գէորգ Վ. Լօռեցի: Ասիկայ ալ ընախ անձն, այլ աւելի բարեմիտ կամ պարզամիտ գտուեցաւ՝ իշխանաց և եպիսկոպոսաց գազա յորդորանքին հետեւելը, թողլով իր հոգևոր տիրոջ խոստումը, իրբւ թէ հաւատարակաց օգուտը կը վերագասէր քան մէկ անձի

¹ ԶԲարսեղ իր ազգականը փոխանորդ և յաջորդ դնելու համար. բայց ոմանք՝ միայն հրաման խաւրած է հօն կ'ըսեն որ Բարսեղ ձեռնադրուի:

մը: Տրտմեցաւ Վկայասէրն. այլ ինքն ալ իր խօսքով պարտաւորեալ՝ կամայ ակամայ ձեռնադրեց ըզ-
Գէորգ, անոր թողուց զաթոռը, և ուրիշ ընկերօք
գնաց իր ուխտերուն և թարգմանութեց, (1069-
70): Քանի մը տարիէ գառնալով իր տեղը իբրև
իրաւատէր կաթողիկոս՝ աթոռը պահանջեց, ե-
րեսէ ձգեց զԳէորգ, որ սրտակտուր քաշուեցաւ
ի Տարսոն (1072) և հօն վախճանեցաւ: Բայց
գրեթէ նոյն ժամանակը ուրիշ նոր կաթողիկոս
մը գնելու հաւանեցաւ կամ ստիպեցաւ, տար-
օրինակ պատճառէ կամ պատճառողէ:

Այն ատենները Հայ, Յօն և Թուրք իշխանաց
մէջ՝ այլանդակ իշխող մ'ալ կար. ազգաւ Հայ,
գաւանութեամբ երբեմն յոյն, յետոյ մալիման,
ամենէն վերջն՝ անյայտ. յանդուգն և խարդախ,
բռնակալ քան տէր. զանազան հնարքներով շատ
քաղաքաց և գաւառաց տիրեց, 'ի Խարբերդէ և
Մարաշայ մինչև յԱնտիոք և յՈւռհա, թէ և ոչ
ամենուն մէկ տտեն, և ոչ մէկն ալ մինչև ետքը
կըրնալով պահել: Այս նորանշան մարդս ըստ գա-
ւանութեանն ալ աւելի յոյն անուամբ Փիլարեա
կամ Փիլարառոս կոչի, ծանօթ և Հայոց և Յունաց
և Լատինաց և Թուրքաց, յիշեալ ամենուն պատ-
մութեան և գործոց մէջ ալ, ամենէն ալ անար-
գուած: — Սակայն իշխանութեանն ատեն՝ հար-
կաւ ահարկու և հնազանգեցուցիչ էր. շատերը
նուաճելով ուզեց Տարսնոյ և Սասնոյ կողմերը
տիրող Թուրքի իշխանն ալ նուաճել, որ և Վկա-
յասիրին փեսայն էր¹. և յարմարագոյն միջոց սե-

1 Թուրքի Գ. Վկայասիրի փեսայ ըլլալու համար՝ կամ
անոր քոյրը առած պիտի ըլլայ, կամ գուտարը. Վկայասի-
րին ամուսնացեալ ըլլալը կը յիշուի, այլ զաւակ ունենալն
ոչ. իր հօր Մագիստրոսի ալ այլևայլ գտերքն յիշուին,
այլ ոչ իբրև հարսն Թուրքի. ոտուգութեան կարօտ և
արժանի է այս խնամութիւնս, ինչպէս վերն ալ յիշեցինք:

պեց զնոյն ինքն կաթողիկոսը զրկել առ նա 'ի յօրդոր և հաւանութիւն (1073): Թուռիկ՝ քաջ միանգամայն և բարեպաշտ իշխան էր. զարմացու Փիլարեոսայ լրբութեանը, և արհամարհեց. և երբ կ'ըսէին իրեն թէ Փիլարեոս պատերազմաւ կու գայ վրադ 20,000 զօրք, նա 1000 քրիստոսասէր ձիաւոր ունիմ, ըսաւ, որոնք բաւական են Փիլարեոսայ բանակին դէմ: Գործով աւջըցուց քաջութիւնը: Սակայն Վկայասիրի դեսպանութիւնն ճաջողելով՝ Փիլարեոսի ատելի եղաւ, և չքնաց առնոր քով որչափ ալ կանչեց. իսկ երբ սպանացաւ նա ուրիշ կաթողիկոս դնել¹, դարձեալ հաւանեցաւ և առաջարկեց որ գնէ զՍարգիս՝ քեռորդի Պետրոսի Գետադարձի, և ասոր քողն ու գաւազանը՝ որ իր քովն էր, զրկեց առ նա: Սարգիս ալ հաստատեց ամոռը 'ի Հոնի Մարաշայ մօտերը, Փիլարեոսայ իշխանութեան տակ. որ նաև յաջորդ ունեցաւ յետ մահուանը՝ զԹէոդորոս Ալախօսիկ մեծանուն երաժիշտ վարդապետը:

Վկայասէր սրտանց չհաւանեցով ըրածին և եղածին, և գուշակելով ալ աւելի անպատշաճ գործեր յապագայն, իր հօրքորջ թուը՝ Բարսեղ՝ եպիսկոպոս ձեռնագրեց Անոյ (1074), որ մեծ նշանակութիւն մ'ունէր՝ Հայոց մայրաքաղաքն ըլլալով, և իբրև իրեն փոխանորդ թողուց: Շատ ատրփներ ալ չանցած (1081) հաւանեցաւ որնա ալ այն կողմերու կաթողիկոս անուանի, ապագայ յու-

¹ Կաթողիկոս հաստատելը թագաւորաց իրաւունք էր. Փիլարեոս բռնաւոր՝ իրեն սեփականեր էր այս իշխանութիւն ալ. և ոչ միայն Հայոց՝ այլ և Ասորոց կաթողիկոսներ հաստատեց, ինչպէս Աբտոն ըսուած մէկը, անկէ կաշառք առնելով. յետոյ զայն բռնի ձեռնադրող եպիսկոպոսը ալ կաշառքով հրաման առին ուրիշ կաթողիկոս մը ձեռնադրելու (1075), և այսպէս իրենք ալ մէկ ատեն չօրս եպիսկոպոսապետ ունեցան: (Աստմ. Բ. 356—7):

սով իրեն յաջորդելու: Բարսեղ գնաց 'ի Հաղբատ
ու հօնօծեցաւ կաթողիկոս 'ի կաթողիկոսէն Աղուա-
նից, ներկայութեամբ մնացեալ թագաւորազանց
Հայոց: Քանի մը տարի ետեւ Վկայասիրի նոր
պանդխտութեանց առեւն՝ ինքնագլուխ իշխանք և
եպիսկոպոսունք ոմանք ուղեցին նոր կաթողիկոս
մ'ալ գնել, և հրաւիրեցին Վանայ երկրին եպիս-
կոպոսներէն. որոցմէ Վարադայ վանահայրն Պօ-
ղոս յանձն առաւ, եկաւ, ձեռնադրեցաւ կաթո-
ղիկոս, և աթոռը դրաւ 'ի Մարաշ. բայց քանի
մ'ամսէ ետեւ զջալով ըրածին՝ դարձաւ 'ի տե-
ղը: Այս չփոթութիւնները տեսնելով Բարսեղ,
ժանգամայն և իր հայրագիր Վկայասիրին տկա-
րութիւնը՝ գնաց 'ի Պարսկստան առ Մէլիքշահ
թուրքաց տիեզերակալ սուլտանն, և մեծ պա-
տուով և հրովարտակաւ դարձաւ. եկաւ 'ի Փոքր
Հայս (1090), մերժեց զթէոդորոս Ալախօսիկն, և
հաստատելով Վկայասիրի իշխանութիւնը և իրեն
փոխանորդութիւնը, յետ այցելութեան գլխաւոր
քաղաքաց՝ դարձաւ իր աթոռը՝ յԱնի (1092): Ահա
այս 20ամեայ չփոթ ժամանակն է (1070-90) յո-
րում պատմիչք մեր միանգամայն 4 և ինչուան 6
կաթողիկոս կը համրեն, մէկ տեղ համրելով Աղ-
թամարայ արքեպիսկոպոսն ալ. որք առանձինն
եպիսկոպոս կ'օծէին և միւռոն կ'օրհնէին:

Հիմայ Վկայասէրն վերջին անգամ Երուսաղէ-
մէն թախանձանօք հրաւիրուելով յիշխանաց Հա-
յոց, մանաւանդ 'ի Գող Վասիլ ըսուած Հայոց
մեծ և բարեպաշտ իշխանէն, որ կը նստէր 'ի Քե-
սուն քաղաքի, Մարաշայ և Սեաւ լերանց միջոց,
գնաց նստաւ այս տեղի Արեգի և Կարմիր Վանաց
մէջ (1101). ուր և վախճանեցաւ յետ այսպիսի
40ամեայ հայրապետութեան (1105)¹: Սակայն

¹ Վախճանած տարին ըստ ոմանց էր 1106. իսկ օրն
թուի 10 յունիսի. զի Մաթթ. Ուսհայեցի կ'ըսէ. « ի արե

ինչպէս իր եռանդն և վկայասիրութիւնն չէր պակասած ինչուան վերջը, այսպէս մտաց կամ հոգւոյն արաւետութիւնն ալ աւելի ևս լուսաւորեալ կ'երևի. իմանալով որ մօտեցեր է ժամանակն հանգուցեալ հայրապետաց կարգը գասուելու, կանչել տուաւ զփոխանորդը Բարսեղ յԱնիէ, և պատուիրեց որ նստի Շուգրի վանքերը, և երբ յետին հրաւեր մը հասնի՝ փութայ գալու իր վերջի փտակն ընդունելու: Քիչ ատենէ հասաւ հրաւերն. փութացաւ Բարսեղ հանգուցանելու ալեւորեալ հայրապետը, և տողքացեալ հասկը շանմարաննելու Կարմիր Վանաց եկեղեցւոյն մէջ, ուստից փոխադրեցաւ ի Մովս, և անկից ի Հռոմ-կլայ:

Ի՞նչ էին Գր. Վկայասիրի կտակած աւանդներն: — Երկու բան մեզի յայտնի է. մէկ մը նախալիշեալ Տօնամակին լրումը, զոր յանձնեց Կիւրակոս վարդապետի, և նա կատարեց: Երկրորդն աւելի մեծ և Թանկագին. ջուխտակ ահուհը կամ լուսածին մարգարիտք, զոր Քրիստոսի հարսին կ'ուզէր ընծայել. երկու եղբարք, գեռաբուսիկ զաւակք իր քեռորդւոյ՝ Ապիրատ իշխանին. մէկն Գրիգորիս, հազիւ 10ամեայ, միւսն Ներսէս իբրև քառամեայ: Ոչ այնքան սրեան ժառանգութեան ջանքով որքան աստուածային նախատեսութեամբ քաւչակեց ներանձնացեալ ծերունի հայրապետն՝ իր Թոռանց աղագայն և գերազանցութիւնը. գրեթէ մարգարէաբար կը տեսնէր կամ գիտէր, կամ գուցէ իրեն եղած էր այն հրեշտակային յայտնութիւնն, թէ Ներսէս՝ Շնորհալի պիտի ըլլայ. գուցէ և ինքնին կանխեալ այնպէս անուանէր զկայ.

« ամիս, յաւաքին շարաթն տմաւն աղուհաթիցն, յաւուր
« շարաթու » . որ կ'ըլլայ է օր Հոգեգալստեան. իսկ Վար-
« ճան Պատմիչ Երեմիայ մարգարէի ատեն շարաթ օրը
կ'ըսէ, որ հիմա կարգով կ'ըլլայ օգոստ. » 26:

սով իրեն յաջորդելու: Բարսեղ գնաց 'ի Հաղբատ ու հօնօծեցաւ կաթողիկոս'ի կաթողիկոսէն Աղուա- նից, ներկայութեամբ մնացեալ թագաւորազանց Հայոց: Քանի մը տարի ետև վկայասիրի նոր պանդխտութեանց ատեն՝ ինքնագլուխ իշխանք և եպիսկոպոսունք ոմանք ուղեցին նոր կաթողիկոս մ'ալ գնել, և հրաւիրեցին վանայ երկրին եպիս- կոպոսներէն. որոցմէ վարադայ վանահայրն Պօ- զոս յանձն առաւ, եկաւ, ձեռնադրեցաւ կաթո- ղիկոս, և աթոռը դրաւ 'ի Մարաշ. բայց քանի մ'ամսէ ետև զըջալով ըրածին՝ դարձաւ 'ի տե- ղը: Այս շփոթութիւնները տեսնելով Բարսեղ, միանգամայն և իր հայրագիր վկայասիրին տկա- րութիւնը՝ գնաց 'ի Պարսկստան առ Մէլիքշահ Թուրքաց տիեզերակալ սուլտանն, և մեծ պա- տուով և հրովարտակաւ դարձաւ. եկաւ 'ի Փոքր Հայս (1090), մերժեց զԹէոգորոս Ալախօսին, և հաստատելով վկայասիրի իշխանութիւնը և իրեն փոխանորդութիւնը, յետ այցելութեան գլխաւոր քաղաքաց՝ դարձաւ իր աթոռը՝ յԱնի (1093): Ահա այս 20ամեայ շփոթ ժամանակն է (1070-90) յո- րում պատմիչք մեր միանգամայն 4 և ինչուան 6 կաթողիկոս կը համրեն, մէկ տեղ համրելով Աղ- թամարայ արքեպիսկոպոսն ալ. որք առանձինն եպիսկոպոս կ'օծէին և միւռոն կ'օրհնէին:

Հիմայ վկայասէրն վերջին անգամ Յրուսաղէ- մէն թախանձանօք հրաւիրուելով իշխանաց Հա- յոց, մանաւանդ 'ի Գող վասիլ ըսուած Հայոց մեծ և բարեպաշտ իշխանէն, որ կը նստէր 'ի Քե- սուն քաղաքի, Մարաշայ և Սեաւ լեւանց միջոց, գնաց նստաւ այս տեղի Արեգի և Կարմիր վանաց մէջ (1101). ուր և վախճանեցաւ յետ այսպիսի 40ամեայ հայրապետութեան (1105)¹: Սակայն

¹ Վախճանած տարին ըստ ոմանց էր 1106. իսկ օրն թուի 10 յունիսի. զի Մատթ. Ուսհայեցի կ'ըսէ. « ի տրէ

ինչպէս իր եռանդն և ժկայասիրութիւնն չէր պակսած ինչուան վերջը, այսպէս մտաց կամ հոգւոյն սրտատեսութիւնն ալ աւելի ևս լուսաւորեալ կ'երևի. իմանալով որ մօտեցեր է ժամանակն հանգուցեալ հայրապետաց կարգը գասուելու, կանչել տուաւ զփոխանորդը Բարսեղ յԱնիէ, և պատուիրեց որ նստի Շուղթի վանքերը, և երբ յետին հրաւեր մը հասնի՝ փութայ գտլու իր վերջի կտակն ընդունելու: Քիչ ատենէ հասաւ հրաւերն. փութացաւ Բարսեղ հանգուցանելու ալեորեալ հայրապետը, և ատոգացեալ հասկը շանմարաննելու Կարմիր Վանաց եկեղեցւոյն մէջ, ուստից փոխադրեցաւ ի Մովս, և անկից ի Հռոմկլայ:

Ի՞նչ էին Գր. Վկայասիրի կտակած աւանդներն: — Երկու բան մեզի յայտնի է. մէկ մը նախայիշեալ Տօնամակին լրումը, զոր յանձնեց Աիւրակոս վարդապետի, և նա կատարեց: Երկրորդն աւելի մեծ և թանկագին. ջուխտակ ահուճք կամ լուսածին մարգարիտք, զոր Քրիստոսի հարսին կ'ուզէր ընծայել. երկու եզրաք, դեռաբուսիկ զաւակք իր քեռորդւոյ՝ Ապիրատ իշխանին. մէկն Քրիստոսի, հազիւ 10ամեայ, միւսն Ներսէս իբրև քառամեայ: Ոչ այնքան սրեան ժառանգութեան ջանքով որքան աստուածային նախատեսութեամբ քաւակեց ներանձնացեալ ծերունի հայրապետն իր թոռանց առաջայն և գերազանցութիւնը. գրեթէ մարգարէաբար կը անանէր կամ գիտէր, կամ գուցէ իրեն եղած էր այն հրեշտակային յայտնութիւնն, թէ Ներսէս՝ Շնորհալի պիտի ըլլայ. գուցէ և ինքնին կանխեալ այնպէս անուանէր զկայ.

« ամիս, յառաջին շաբաթն ամռան աղուհացիցն, յաւուր
« շաբաթու ». որ կ'ըլլայ է որ Հոգեգալստեան. իսկ Վար-
« գան Պատմիչ Նրեմիայ մարգարէի ասոնին շաբաթ օրը
կ'ըսէ, որ հիմկու կարգով կ'ըլլայ օգոստ. 26:

տառ երախայն, և անտարակոյս ըլլալով անոր և երեց եղբոր՝ Հոգւոյն սրբոյ շնորհաց օթեան ըլլալուն, զոր յայանէր և իրենց շարժմունքն և բնաւորութիւնն և հասակէն վեր ցուցած զգաստութիւնն և հանճարն, անգարձ կտակի պէս պատուիրեց Բարսղի, որ սրբութեան գազարներու մէջ սնուցանէ այն երկու տառապանները, ինչպէս որ ինքնին զանոնք ծնողացմէ կորզելով իր ծնգաց վթայ կը մեծցընէր, և յետ իրեն՝ ինքն ալ կտակէ և յաջորդեցընէ իր և իրենց նախնի Լուսաւորչի աթոռոյն: — Անշուշտ եթէ իր երկար և անհաստատ ժամանակի կաթողիկոսութեան ատեն թերութիւն ունեցեր էր, ասկէ լաւ աւանդով չէր կրնար ընուլ զայն: Այս յուսով և սրտի հանգըստութեամբ վախճանեցաւ Գրիգոր Բ., թողլով մեր ազգին և եկեղեցւոյ մէջ անանկ մեծանուն և պայծառ լոյս մը, որ իսպառ կ'աղօտացընէ իր ատենի անուանեալ օտարաթոռ կաթողիկոսները, և միակ օրինաւոր հայրապետ կը ճանչցուի, յաջորդ Խաչկայ Բի և նախորդ Բարսղի, և երկրորդ նահապետ Պահլաւունի հայրապետաց մերոց:

Դ.

Ապիրատ և որդիքն. — Ներսիսի Մկռնդ և Մկռնդ. — Վանորայք Սեաւ Լերին. — Ստեփանոս Կարմիր-Վանեցի Գիտնական Վդ. — Բարսեղ Կարողիկոս:

Վկայասիրին քեռորդին Ապիրատ, իր տոհմակից իշխանաց նման տեղէ տեղ փոխադրելով իշխանութեամբ, Մարաշու կողմերէ Մով կոչուած

ամուր բերդի մը մէջ հաստատներ էր իր բնակու-
թիւնը. Թուրքաց զօրութեան և Յունաց տկա-
րանալու ատենն էր. ամեն մանր իշխան՝ իրեն ա-
մուր տեղ մը կը փնտռէր. Ապիրատ աւելի ամ-
րացուցայտ տեղս, պէտք եղած շէնքեր և վայելուչ
եկեղեցի մ'ալ շինելով, որ յետոյ իր որդւոց հայ-
րապետական աթոռ պիտի ըլլար: Հօն 'ի լոյս ըն-
ծայեցան Գրիգորիս (1096) և Ներսէս. ետքինս՝
յամի 1102, 'ի սկիզբն Թ գարամըտի Լուսաւո-
րութեան ազգիս. այսինքն ամբողջ յետ 800 տա-
րի անցնելու այն տարիէն՝ (302) յորում առաջին
Պահլավունի հայրապետն եղաւ Լուսաւորիչ Հա-
յոց, և իբրեւ ութ գար վերջը նոյն տարեթուին
պարգեւեցաւ Շնորհալին Հայոց: Լուսաւորիչ հա-
մար պատմական աւանդութիւնն կ'ըսէ, թէ Ս.
Թադէոսի հանգստարանին քով յԱրտաղ գաւառի
յղացեալ ըլլայ. Շնորհալոյ համար ալ՝ եթէ այս
անունս արգարեւ 'ի հրեշտակէ նախնծայեալ է,
կըրնայ ըսուիլ հրաշախառն սկիզբ մ'ունեցած. և
մի յայն մաքրակենցաղ և աստուածընտիր տն-
ձանց՝ որք գերազանցօրէն կ'ըսուին յեկեղեցւոջ՝
յորովայն ընդհաւ. որոց սրբութիւնն և շնորհքն՝
կենաց հետ սկսած է, և ուրիշ պակսութիւն կամ
պքատ մը չեն ցուցած, բայց մահկանացու ըլ-
լալն, եթէ այս աւելի պարծանք մը չէ այնպի-
տեաց, որք մարմին ունենալով անմարմնապէս կ'ա-
պրին: Յիրաւի 'ի մէջ ընտրելոց և սրբոց ալ սա-
կաւութիւ են այսպիսիք. չեմք տարակուսիր որ
մի է յայնցանէ և մերս Ներսէս, որչափ որ վարքն
վկայութեամբ ժամանակցաց և մերձաւորսց, գա-
րական աւանդութիւն և իր թողած գործքն կը
նշանակեն մեզի. մի յայն անձանց՝ զոր նախա-
խնամութիւնն դարէ դար կը խաւրէ յաշխարհ իր
տանը մէջ մեծ գործ մը կատարելու, բազմաց
փրկութեան պատճառ ըլլալու, և անանց յի-

շատակ և օգուտ թողլու յապագայն, յազգ և յեկեղեցի. — մի այն կարմիր և պայծառ հոգիներէն՝ որոց լոյսն և ջերմութիւնն գրեթէ անհրաժեշտ կ'ազգէ մերձակայից, և կը տարածուի 'ի հեռաւոր ժամանակս. — մի այն կրակոտ միանգամայն և կակուզ սրտերէն՝ որք աստուածային սիրոյ յարմարագոյն ընդունարան մ'ըլլալով՝ յարմարապէս ալ զայն կը ծաւալեն ուրիշներու. — այն պիսի հոգիներ՝ որ առանձնական իմն հազորդիչ և յեղափոխիչ կնիք ունին և որոշուին նաև 'ի մէջ սրբոց և գովելեաց:

Ս. Ներսէս յաւազանէ ուրիշ անուն մ'ունէր առած, կ'ըսուի, բայց ոչ ոք յիշեր է զայն. այնքան Շնորհալի կոչումն ամեն անուան տեղ բաւական սեպուած է. իսկ Ներսէս անունն քահանայ ձեռնագրութեան ատեն գրած է իրեն, կ'ըսեն, իր կաթողիկոս եղբայրն Գրիգորիս, 'ի յիշատակ Մեծին Ներսիսի Պարթևի (որուն հետ ալ զարմանադէպ նմանութիւն ունեցաւ քահանայապետութեան ժամանակին թուականներովը¹): Հազիւ կաթէ կտրուած՝ Ներսէս իր երիցագոյն եզքօր՝ Գրիգորիսի հետ, Մովսէս գզեակէն տարուեցաւ իբրեւ բունէ հանած զոյգ ձագուց՝ առ պապն իւրեանց Մեծ Վկոյստէրն, որ այն ատեն Գող Վապի սահմանաց մէջ կը բնակէր. թերևս պատերազմի վախ կար տղայոց ծննդեան տեղը, ինչպէս որ յիշաւ քանի մը տարի վերջ ալ այլազգիք յարձակեցան հօն, հայրերնին վռնտեց զանոնք, այլ իրենց նախնի Գրիգ. Մագիստրոսի հօր՝ Վասակայ պէս՝ պատերազմէն ետև դարաւ.

¹ Մեծն Ներսէս նստաւ կաթողիկոս յամի 563, + 'ի 373: Շնորհալին նստաւ յամի 1166, + 1173. երկուքն ալ նոյն տարեթուի. հետեաբար երկուքն ալ միայն իբրեւ ութ տարի աթոռակալեցին:

նակալ Թշնամույ մը ձեռքով զսրնուելով մեռաւ (յամի 1111)։ Նոյն ատեններն վախճաներ էր Գող Վասիլ մեծ իշխանն ալ, ասպնջականն Վկա յասիրին և անոր Թոռնեկաց։ Բայց սա լաւ ձեռաց յանձներ էր իր սաները. և անոնց մարմնաւոր սնունդէն աւելի՝ մտաւորն և հոգեւորը հոգալով, կրթեւ տուաւ գիտնոց և սրբասիրաց. որով մեր հարազատքն՝ առնէ և ընտանիքը աւելի՝ ճանշցան վանքեր և վանականներ, եկեղեցիներ և քահանայական դասեր. մարմնաւոր ծնողաց գգուանքէն աւելի՝ ընդունելով հոգեւոր դաստիարակաց խնամքը. և կանուխկեկ յայտնուեցաւ՝ որ իրենք երկնից՝ քան երկրի համար են։ Իրաւամբ կ'ըսէ ուրեմն իր վարուց համառօտիչ մը, Թէ « Սնուցանէին (զնա) և ուսուցանէին ամենայն բարեպաշտութեամբ 'ի խանձարրոյ' առ սուրբ հայրապետին Գրիգորի Վկայասիրի »։ Եւ Լամբրոնացին.

« Ի սառնգիայ փոքր հասակէ
Ի միանձանց սրբոց կոչէ.
Դաստիարակ օւսման կարգէ » :

Բայց Թէպէտև փափուկ ազայութի վեր միշտ այսպիսի խոշորակեաց անձանց մէջ մեծցաւ և կեցաւ Ներսէս, այլ իր ծննդեան և վիճակին յարմար անձանց հետ ալ անպակաս կ'ապրէր, այսինքն իշխանազանց և եպիսկոպոսաց. արգէն իր սնած տեղին համար կ'ըսէ Պատմիչ մը Թէ, « Տուն (Գող) « Վասլին էր յայնժամ հաւաքարան Թագաւորազանց և ազատաց Հայոց, և աթոռ հայրապետաց » : որով իրեն ազնուականութեան կնիքն ոչ Թէ միայն ոչ ջնջեցաւ կամ բրտացաւ, այլ աւելի նրբագոյն ազնուութիւն մ'ունեցաւ. և հայրենի ազնուականութեան հետ խառնուելով հոգեւոր մ'ալ՝ արգարև շնորհալի կազմեցին զինքը ա-

մենայն կերպով. և ինչուան իր մեզի յիշատակ
Թողած գրուածներէն ալ՝ կրնայ նշմարուիլ ազ-
նուական հեզինակ մը: Ներսէս Գրիգորիսէ զատ
երկու եղբայր ալ ունէր, Վասիլ անդրանիկն, և
Շահան կամ Զօրավար՝ կրսերն. զանոնք Թողած
իրենց ծնողաց և աշխարհի օրինաց՝ Վկայասէր եր-
կու միջիններն ընտրեց նուիրել եկեղեցւոյ և իր
աթոռոյն յաջորդութեան. և այս բանիս յար-
մարցընել ուզեց զանոնք՝ սրբութեամբ վարուց և
գիտութեամբ գրոց: Արդէն իրենց բնակած տեղն
այն ատեն կենդրոն կամ սահման էր բաղմութե
միաբանակեաց սրբասիրաց և իմաստասիրաց:

Ասորոց երկրին և Կիւիկիոյ միջոց Տօրոս լե-
րանց ընդարձակ Թե մը կը տարածի, ծանօթ 'ի
հին դարուց՝ Ամանոս լեռանց անուամբ, որք այս
ատեն Սեաւ Լերինք կոչուէին՝ քարոտ երկրին
սոյնին պատճառաւ, ալ յետոյ և հիմայ Կեաւուր-
տաղ. բնական ամբուութեան համար հօս ժողոված
էին դարերով առաջ Ասորի և Յոյն կրօնաւորք և
ճգնաւորք, զանազան վանքեր շինելով քարանց
խորշերը. վերջի ատեններ աւելցան հօս և Հայք.
և իւրաքանչիւր իրենց լեզուաւ և ծիսիւ կը զբա-
ղէին ազօթից և ուսմանց. անոր համար և Սուրբ
Լեառն կոչեցաւ: Ինքնին Շնորհալին իր առա-
ջին մեզի հասած գրուածոյն մէջ՝ կ'ըսէ տեղւոյս
համար.

« Անդ՝ ուր սրբոցն բնակք եղեալ
Եւ 'ի մարմնի հրեշտակացեալ,
Մշտամուռնջ փառաբանեալ
ԶԵրրորդութիւնն ամենօրհնեալ.
Ի վայելուչ յայն վայր եկեալ.
Ի Սեաւ մըթին լեառն անուանեալ.
Ուր են հոգիք լուսաւորեալ »:

Այնչափ բազմաթիւ էին վաճառքներ, որ երբեմն կայսերը Յունաց ազահուծեամբ ուղեցին կողոպտել զանոնք, կամ խաչւորները աղեղնաւոր գարձընել¹. և երբ Ա թաշակիրը առնոց սահմաններէն կ'անցնէին սոված, վանականք շատ պաշար տուին անոնց: Պիտանի հետազոտութիւն մը պիտի ըլլայ այս բազմաթիւ վանորէից մնացորդքը և հետքը քննել, որչափ որ անոնք և տեղը բռնող Թիւրքմէնից կամ նմանեաց գժարութիւնն թողու: Մեր պատմչաց քով հազիւ 10 կամ 12 անուան կը գտնեմք Ասորոց և Հայոց վանաց. մերայոց մէջ ամենէն անուանին էր Ասոր վանքն մօտ 'ի Քեսուն, իշխանանիստն Գող Վասլին, և անոր մօտ Աբեգի վանքն (եթէ ոչ նոյն). այս էր գլխաւոր կայարան Վկայասիրին, և յետոյ Բարսղի կաթողիկոսի. ուր հեռաւոր կողմերէ ալ կու գային բանասերք՝ լսելու և սովորելու. և ինչուան ոմանք 'ի վարդապետաց՝ իրենց կարգը և պատիւը ծածկելով կ'աշակերտէին այս վանաց վարդապետաց. ինչպէս կ'աւանդեն անուանի Մըխիթար Գոշ վարդապետի համար:

Այսպէս ըրաւ և մեր պատմութեան կարեւոր՝ Ստեփանոս վարդապետ մը, որ շատ սրամիտ և սրբասէր ըլլալով՝ պատանեկութեան մէջ քահա-

¹ Այս արեւելեան և ցամաքային Աթոս սրբազան լերին բարգաւաճանաց համար կ'ըսէ մեր ժամանակակից պատմչաց մէկն. « Տեսանէ (Ռոմանոս կայսր) անդ բազմութի վանորէից և զմեռաստանս միայնակեցաց, որք 'ի մարմնի գոլով՝ զանմարմնոցն բերէին զնմանութիւն, որք միով պոծէիւ կամ բաճկոնաւ շատանան... երկաթի բրդ 'ի ձեռն առեալ խոնջեալ աշխատին 'ի գարի սերմանեաց պատրաստեալ զօրապահիկն կերակուր... 'ի զլուի լերինն բարձրացեալ՝ Նախամարգարէին կաճառակից գոլով միշտ ընդ Աթոսեոյ խօսին...: Թաղաւորն ասէ. « Չէ ինչ պիտոյ աղօթք նոցա, այլ գերեցէք յամենայն վանորէիցն աղեղնաւորս՝ 'ի ծառայութիւն իմում Թաղաւորութեանս »: — Արիոտ. Լաստիվ. 2:

նայական աստիճան առեր էր և կը վարդապետէր
 իր երկրին՝ Մեծ Հայոց՝ մէջ, ուսկից այլադժեպ
 ասպատակութեան պատճառաւ հեռացեր եկեր
 էր հօս. և դեռ 18 տարեկան ըլլալով գիւրաւ
 կըրցաւ աշակերտ ձեանալ և վարպետ փնտռել:
 Բայց ոչ երկար ատեն. իմաստութիւնն և շնորհքն՝
 զինքը յայանեցին. իմացուեցաւ իր աստիճանն, և
 իր երկրին մէջ քարոզ ալ տալն, առանց դաւա-
 դան կրելու: Վանքին բարեսէր ծերունի վարդա-
 պետք և հարք յորդորեցին որ իրենց դիմաց ալ
 քարոզ մը տայ. հնազանդելով կատարեց անոնց
 խնդիրքը. ամենուն զարմանքը շարժեց գիտու-
 թեամբն և վայելքաբանութեամբ, զոմանս սիրով
 և գովութեամբ, զոմանս ալ նախանձով. մինչև
 սկսան մեղադրել զծերերը, թէ ինչո՞ւ թողուցին
 որ այդպիսի դեռահասակ քահանայ մը քարոզէ
 հանդիսապէս: Ինչուան Բարսեղ կաթողիկոսի
 տեանցը հասաւ ամբաստանութիւնն, այլ անկէ
 աւելի համբաւն. որ և յօժարութեամբ օր մը
 դալով այս վանքը, իբրև այցելութիւն ընելու,
 հետն ալ պատուաւոր եպիսկոպոսներ և իշխաններ
 առած, երբ շաբաթ օրը երեկոյեան ժամերգու-
 թենէն ետև քարոզ տալու կարգն եկաւ, ինչպէս
 որ այն ատեն սովորութիւն էր, վանականք խըն-
 դրեցին կաթողիկոսէն՝ որ իրեն հետ եկող վարդա-
 պետներէն մէկն քարոզ տայ. իսկ նախանձոտ-
 ներն կ'ըսէին թող ձեր աղայ վարդապետն խօսի՝
 որ լսենք: Փորձի ժամանակն հասած էր. հրամայ
 կաթողիկոսն ալ որ Ստեփանոս քարոզէ. և սա
 խօսեցաւ առանց զժարութեան, և այնպէս վայել-
 լուչ և առատաբան, մինչև նախանձողքն անգամ
 սկսան վախնալ իրենց ցուցած արհամարհանաց
 համար: Իսկ կաթողիկոսն, երբ եկաւ Ստեփանոս
 երկրպագութեամբ շնորհակալելու, ոտք ելլելով
 դրկեց իմաստութեամբ հասունացեալ վարդա-

պետը, իր ոսկեզարդ գաւազանը և մատնին գրաւ
անոր ձեռքը. այն օր կատարեալ վարդապետաց
գասը անցընելով զնա, իսկ երկրորդ օրը՝ եպիս-
կոպոս ձեռնագրելով, և Գոյ Վասիլի իշխանու-
թեան տակ եղած տեղերը՝ իրեն (Թեմ տուաւ բո-
լոր։ Սանժանոս երբեմն այն տեղուանք պտրտե-
լով, երբեմն վանքերը նստելով սկսաւ համարձակ
վարդապետել և սովորեցընել. և քանի որ հասակն
առաւ՝ աւելի տարածեցաւ համբաւն, և շատերն
կը դիմէին իրեն աշակերտելու։ Աղցերնուս նշանա-
ւոր վարդապետաց կարգն անցաւ։ Սփեփանս կար-
թիւնէն կամ Գիփական մականուամբ. (Թէ և մեղի
ծանօթ գրուած մը հասած չէ այս գիտնական և
վայելքաբան վարդապետէս. այլ ինչպէս գեղեցիկ
կը խորհրդածէ այս աւանդութեանս պատմողն,
« Ասաց ոմն յիմաստնոցն, եթէ ծածկեալ գիտու-
« (Թեան վարդապետի՝ բերան են աշակերտքն »)։
Եւ ահա շաա աշակերտներէն զառ (որոց անուանքն
ալ ծածկուած են) կան չորս աշակերտք ծանօթք,
չորս արծաթի բերանք, որք մեր ԺԻ մեծանշան
գարուն գպրութեան և գիտնոց պարագլուխք են,
և ամենէն ընտիր և յստակ հայկաբանութեամբ և
վայելքաբանութեամբ գրողք. Իգնատիոս եպիսկո-
պոս՝ Ղուկասու աւետարանի մեկնիչն, Սահգիս
վարդապետ, Կաթուղիկեայց (Թղթոց մեկնիչն, և
երկոքին Պահլաւունի հարազատքս՝ Գրիգորիս և
Ներսէս. որոց նման մաքուր և շնորհազարդ գը-
րողք կամ չեն եղած կամ շատ քիչ իրենցմէ ա-
ռաջ և ետեւ. և յետ Ե գարու Թարգմանչաց՝ ա-
նոնց հաւասար օրինակագիրք են հայերէն գը-
պրութեան։

Ահա այսպիսի մաքուր սրտով և մաքուր բեր-
նով անձի մը և նմանեաց դաստիարակութեամբ՝
ձեւացաւ մեր Շնորհալին. և իբրեւ արծաթեղէն
քուրայի մէջ Թափուելով պայծառ ոսկի գուրս

ցողացաւ։ Այսպիսի ձեռաց մէջ՝ չէր տաքակուսիք
 Բարսեղ՝ մեծ Վկայասիրին աւանգները լաւ տե-
 զաւորած բլլալու։ Եր և զԳրիգորիս՝ հազիւ 15
 կամ 16 տարեկան՝ քահանայ ձեռնագրեց։ և
 սկսաւ պատրաստել աւելի բարձրագոյն աստի-
 ճանի, որոյ՝ իր անկարծելի մահուամբն՝ նա ժա-
 մանակէն առաջ ալ հասաւ։ և հարկ եղաւ աշա-
 կերտութեան խոնարհ աթոռակը թողուլ, և վար-
 դապետութեան բարձրագոյն գահը բազմելով՝ իր
 աստուածաշնորհ հանձարը բանեցընել, օգնու-
 թեամբ իր վարպետ Ստեփանոս եպիսկոպոսի և
 նմանեացն։ Բայց եղբայրն՝ Ներսէս՝ աւելի երկայն
 ատեն աշակերտեցաւ, նոյն իսկ խնամօք և հոգով
 իր եղբորը, որ թէ և իրմէ 6 կամ 7 տարով միայն
 մեծ էր, այլ հիմայ հոգեւոր աստիճանաւն ոչ
 միայն հայրացաւ այլ և հայրապետացաւ։ Յայտ-
 նի էր որ երկու եղբարքն ալ Հայոց սրբազան ա-
 թոռոյն համար կը պատրաստուէին, բայց չէր
 կարծուեր այսքան շուտով։ Բարսեղ դեռ չէր
 հասած Վկայասիրին ծերութեան։ և անոր պէս
 միտք ունէր Յրուսաղէմ երթալու, յետ Վարդա-
 վառի ասները կատարելու։ և ճամբան յանկարծ-
 օրէն, և ցաւալի կերպով մը, փոխեցաւ յան-
 ցարձ ճամբայ։ Ամա ասնական հանգէսը կատա-
 րելէն վերջը՝ տանեաց մը վրայ հանգչելու ատեն
 իր փոքրաւորօք, ասնիքն վար փլաւ։ և կամ շէնք
 մը շինել տալով և դիտելով զայն՝ սիւն մը պր-
 ծաւ կանգնողներուն ձեռքէն, և վրան ընկաւ։
 կամ մէկ կամ մեկայլ կերպով զինքը վտանգեց՝ ի
 մահ։ Երեք օր միայն ապրեցաւ։ Բայց այն օրե-
 րուն՝ միակ կարեւոր գործ համարեցաւ շուտով
 իրեն բերել տալ զԳրիգորիս, և մօտ գտուած ե-
 պիսկոպոսաց և իշխանաց առջև՝ ձեռնագրելով
 եպիսկոպոս, կամ (ըստ ոմանց) միայն տալով ա-
 նոր կաթողիկոսական քօղն ու գաւազանը, ինչ-

պէս որ արթ տարի առաջ կտակեր էր Մեծ Վկայասերն, և ամենուն հաւանութիւնն առնելով վախճանեցաւ:

Յամին 1113 ամառուան մէջ, Գրիգորիս՝ այսուհետեւ Գրիգոր Գ, նստաւ յաթոռ Մեծի Վրկայասիրին, ինքն ալ Վկայասեր Փղբը, և յաթոռ նախահաւուն իւրեանց՝ Ս. Լուսաւորչին. ասոր թոռան և իր անուանակից Գրիգորիսի՝ որդւոյ Վրթանիսինման՝ պատանեկութեան մէջ այնպիսի գերազանց բարձրութեան հասած, դեռ հազիւ 18 տարեկան ըլլալով. որ որչափ ալ մերձաւորաց խորթ բան մը չէր երևեր, քնարելոյն սրբութիւնը և իմաստութիւնը տեսնելով, հեռաւորաց կրնար դայթակղութիւն կամ արհամարհանք ըլլալ. ոսկայն բաց ՚ի Աղթամարայ կողմէն, ուր առաջուց ալ ինքնագլխութիւն մտեր էր, ուրիշ շատերու շփոթութիւն չբերաւ այս բանս. մէկ մը արգէն ծանօթ ըլլալով Վկայասիրին գիտաւորութեան, մէկ մ'ալ՝ ոչ անսովոր Հայոց մէջ ազգաւ ժառանգութեան նաև սրբազան կարգաց, և Լուսաւորչի ցեղին օրինակն ոչ միայն յայտնի՝ այլ և պաշտելի էր, ինչպէս որ քիչ մ'առաջ տեսանք: Սակայն մեղի ժամանակաւ հեռաւորաց, և ընդհանուր անաչառ դատողաց՝ դարձեալ անբնական և անընդունակ գործ մը կ'երևի, որչափ ալ անձինքն սիրելի են. և նոյն ինքն անոնց մերձաւորն արեամբ և արդեամբ և ժամանակաւ՝ Ն. Լամբրոնացին, կերպով մը մեղադրելով ազգաւ քահանայական պայազատութիւնը, կը յիշէ որ իր օրերն ալ կը խօսէին այս Գրիգորիսի դեռահասակ կաթողիկոսութեան, և Ներսիսի եղբայրական ընտրութեանն համար. թէ և ինքն ալ չիկրնար լռել անոնց անհամեմատ արժանաւորութիւնը: Այս բանիս համար էր որ հարկ համարեցանք քահանայական պայազատութեան վրայ խօսիլ:

Գրիգորիս կարողիկոս. — Աղբաւարայ ա-
րոտոյն ապստոսներոսիանն. — Ժողով Սեա-
շերին. — Երկրաշարժ. — Քահանայորիւն
Շնորհալոյ և ձգնորիւնք. — Ուսմունք և
գիտարիւնք Ներսիսի. — Շնորհքն կամ օծումն.
— Շարժագրորիւն. — Զարմանալի կերպ
Շարադրութեան. — Յատկաբանութիւն :

Շնորհալին 11 ասրուան էր երբ եղբայրն Հա-
յոց եկեղեցւոյն գլուխ բազմեցաւ: Մինչ ամեն
կողմ'ի Հայս նորոնձայ կաթողիկոսին կոնգափ-
ներն կ'երթային և հպատակութեան թուղթեր
կօւ գային, և գեռահասակ քահանայապետն հայ-
րենական և հոգեւորական ազնուականութեամբ կը
պատկառեցնէր զտեսողս, — վասն զի և բնական
վսեմ ձիրք և տեսիլք մ'ունէր, — լսուեցաւ Աղ-
թամարայ աթոռոյն ապստամբութիւնն: Սովո-
րաբար կարծուի թէ այս ատենէն սկսած է այս
տեղւոյս առանձին կաթողիկոսութիւնն, որ շա-
րունակելով հասաւ մինչև մեր օրերը. սակայն
այն աթոռոյն հին դիւանքն կը ցուցնեն (եթէ
անստուգութեամբ հնարուած չըսուին) որ Ժ գա-
րու սկզբէն սկսած է Աղթամարայ' թէ ոչ ինք-
նագլխութիւն գտնէ առանձնաշնորհութիւնն: Երբ
Արծրունեաց և Վասպուրականի նախարարն խո-
րագէտն և փառասէր Գագիկ' Թագաւոր եղաւ
երկրին, ուզեց որ ինչպէս ինքնագլուխ քաղաքա-

կան տէր, այսպէս ալ եկեղեցական գլուխ մ'ունենայ իր երկիրն. և հաւանութեամբ Բագրատունի թագաւորին Հայոց՝ Գէորգ կաթողիկոս զեղբորորդին Քազկայ Սղիսէ՝ ձեռնադրեց (յամբ 921) եպիսկոպոսապետ բոլոր Վանայ ծովուն չորս բոլոր սահմանաց, հարաւային կողմէն ալ ինչուան 'ի Ճուլամերկ և 'ի Մուսուլ ընդարձակելով անոր թեմերը: Սղիսէէ ինչուան 'ի Բաւիթ՝ որ մեր Գրիգորիսէն ապստամբեցաւ՝ երկու դարու միջոց 20 եպիսկոպոսապետք կը համրուին յանուանէ: Շատ հաւանակած է Քազկայ ուղածն. այլ եղածն՝ թուի թէ ոչ բոլորովին ինքնագլուխ և ազատ կաթողիկոս էր. վասն զի անկարելի է որ Հայք և իրենց բնիկ կաթողիկոսն հաւանէին այս բանիս. այլ այնպիսի մեծ պատուով և ընդարձակ թեմով եպիսկոպոս մը դրուեցաւ Քազկայ թագաւորութեան մէջ յԱղթամար, ինչպէս երբեմն էր Սիւնեաց եպիսկոպոսն կամ Մարգպետականն: Հարկաւ այնպիսի ընդարձակ երկիր քանի մ'եպիսկոպոս ալ ունէր, որոց գլուխն էր Աղթամարայն՝ իբրեւ արքեպիսկոպոս կամ մետրապօլիտ. այլ թէ ինքնին եպիսկոպոս ձեռնադրելու իշխանութիւն ունէր՝ տարակուսելի է, մանաւանդ թէ չէ ընդունելի: Արծրունեաց թագաւորութիւնն դար մը քչեց. երբ զերջին թագաւորն Սենեքերիմ՝ ընտանեզք և ձիաւորօք փոխադրեցաւ 'ի Սեբաստիա, հարկաւ նըւաղեցաւ իր թողած երկրին եկեղեցական աթոռն ալ, թէ և դեռ երբեմն իր արքունի ցեղէն եպիսկոպոսք ալ նստան Աղթամարայ աթոռը, որ ջանաց միշտ իր մեծապատուութիւնը պահել. և անշուշտ ասոր համար էր որ Փիլարեա բռնաւորն այս կողմէս կաթողիկոս հրաւիրեց՝ փոխանակ Վկայասիրին, և գոնէ քիչ ժամանակ մը բերաւ ու նստուց իր սահմանները: Յայտնապէս այս մեծ

Հայրապետին (Վկայասիրի) ատեն կ'երևի ԱզԹա-
մարայ կամ Վարազայ եպիսկոպոսին գլուխ շար-
ժեն, որ առանց նախընթաց պատճառի կամ
համարեալ իրաւանց՝ չէր կրնար ըլլալ: Այսպի-
սի իրաւանց մէկն ալ կը սեպէին՝ Վահան կաթո-
ղիկոսի Անիէն փախչելով գալ և նստիլ այս կող-
մերս. և հօն մնացած ըլլալն շատ մը թանկ նըշ-
խարաց Ս. Լուսաւորչի, և այնպիսի բաներ, (ինչ-
պէս քօղ, դաւաղան, և այլն,) և Հռիփսիմեայ նըշ-
խարք, որ միշտ կաթողիկոսի քով կը պահուէին:
Արդ այսպիսի նախընթաց պատճառաց վերայ ա-
ւելցընելով հիմկու Ս. Թաչի եպիսկոպոսն Գա-
ւիթ, նորոնծայ կաթողիկոսին անկատար հասա-
կը, յայանապէս գլուխ քաշեց, և քանի մ'օւրիշ
եպիսկոպոս ալ հաւանեցընելով՝ զինքն օծել տուաւ
կաթողիկոս, ոչ թէ միայն իր տեղական աթոռոյն,
այլ գուցէ և բոլոր Հայոց. թէպէտև Գագկայ իշ-
խանութեան սահմաններէն անդին չանցաւ իր
բռնաբարեալ իրաւունքն, մանաւանդ աւելի ամ-
փոփ էր, և ևս աւելի ամփոփեցաւ յետոյ: Սա-
կայն պատճառած շփոթութիւնն հարկագրեց՝ որ
մեր Պահլաւունի կաթողիկոսին քով ազգային
եկեղեցական ժողով մ'ըլլայ, և եղաւ յաջորդ
տարին, 1114:

Շատ փափագելի էր այս ժողովոյս գէպքն և
կանոնները գիտնալ, վասն զի շատ կարեւոր բա-
նէր սահմանուած կարծութիւն հօն. այլ ժամանա-
կակից պատմիչ կամ պատմութիւն մը չէ հասած
մեր ձեռքը. այսչափ միայն կ'աւանդեն, և նոյն
ինքն Շնորհալին մեր, որ այն ատեն տղայ գիտող
մ'էր, և յետ 50 տարւոյ իր մէկ գրուածին մէջ
կը յիշեցընէ, որ 2500 անձէ աւելի էին ժողովա-
կանք (հաւանօրէն 'ի սահմանս Կարմիր վանաց),
եպիսկոպոսունք, իշխանք, վարդապետք, վանա-
հարք և արժանաւոր վանականք Ս. Լերինն. որք

Պարսի հաւանութեամբ՝ ապստամբ և անկեղծ համարեցան զԻսաիթ և իր հեռուները։ Եւ օրինաւոր կաթողիկոսի հաստատութեան համար՝ ըստ ամանց այս ժողովքիս մէջ սահմանեցաւ, որ հարկաւորապէս ընտրութեանը ներկայ գտուն կամ գրով հաւանութիւն տան ուրիշներէ զատ՝ այս չորս մեծաթոռ եպիսկոպոսունք. Խ, Բլնոյ, անշուշտ մեր Պահլաւունեաց հայրենի աթոռն ըլլալուն համար, ուր փոխադրած պէտք է սեպել Այրարատայ եպիսկոպոսի աթոռն. Բ, Հազբատայ, զոր գեռ քիչ տարի առաջ Բարսեղ կաթողիկոս հաստատեւ էր բարձր պատուով, 'ի շնորհս Հայ-Աղուան Թագաւորաց տեղւոյն. Դ, Արտազուն կամ Թագէի վանքի եպիսկոպոսն, որ հին Մարգպետականի յաջորդն կրնայ կարծուիլ, և սա էր երբեմն նախագահ եպիսկոպոսաց Հայոց. Դ, Սիւնեացն, որուն անցեր էր նախագահութիւնն՝ վերցունելով 'ի Մարգպետականէն։ Ոմանք ասոնց մէկուն տեղ՝ Ռշտունեաց եպիսկոպոսը կը ժողովունեն, որ ըսել կ'ըլլայ նոյն իսկ Աղթամարայ աթոռակալն։ Շատերն կը յիշեն այս սահմանադրութիւնս. բայց ինչպէս անտարակոյս չէ այս ժողովիս մէջ կանոնուիլն, նոյնպէս ալ տարակուսելի է թէ յաջորդ կաթողիկոս ընտրութեանց մէջ պահուած է միշտ կանոնն թէ ոչ։ Սակայն Աղթամարայ կաթողիկոսութիւնն ինքնազուի մնաց անկէ ետեւ մինչև մեր օրերը, և յետ Իսաիթի հետ զհետէ ԾԶ կաթողիկոպէ նստած են մինչև 'ի տարաբաղդն Պետրոս Պիւլպիւլ, որ յամի 1864 կ'ընեց կեանքը։

Սեաւ Լերին ժողովոյն տարին, նոյեմբեր ամսոյ 29ին, բնական և անհեղ դիպուած մ'ալ հանդիպեցաւ հօն և մերձաւոր սահմաններ. սաստիկ երկրաշարժ մը, որ բաց 'ի նիւթական շինուածոց՝ 40,000 մարդկան մահ պատճառեց. քանի մը

վանքեր և եկեղեցիներ ալ կործանեցան, որոց մէկուն մէջ 30 միաբանք և երկու վարդապետք ժամասացութեան ատեն՝ փլած շէնքին տակ մնացին: Այս սոսկալի պատահարին ականատես և ազատողներէն մէկն ալ մեր մանկահասակ Շնորհալին կըրնայ ըսուիլ, որոյ նրբազգած մտաց վրայ հարկաւանանկ տպաւորութիւն մ'ըրած է, որուն անդրադարձութիւն կըրնանք սեպել իբրեւ 40 տարի ետեւ ստորագրած աշխարհքիս աւերածը, Յիսուս-Որդի քերգուածին վերջերը.

« Յորժամ տարեըբըս դըղըրդին », եւ այլն:

Շնորհնծայ կաթողիկոսն՝ որ հայրաբար և եղբայրաբար կը խնամէր իր հարազատը, չուշացաւ իրեն պէս զայն ալ սրբազան աստիճանաց բարձրացընելու. և հօս ալ տարիքն տեղի տուաւ գիտութեան և սրբութեան: Շնորհալին գէթ իբրեւ 17-18 տարեկան քահանայ ձեռնադրուած պիտի ըլլայ. թէ և չի յիշուիր որոշ տարին. սակայն նոյն ինքն Ներսէս իր առաջին գրաւոր երկասիրութե մէջ, որ է Վիպառանդութիւնն, գրած յամի 1121, իր կենաց 20-ր տարին, կը ծանուցանէ որ արդէն քահանայ էր. մանաւանդ թէ վկայէ գեաւաբոյս հասակի մէջ քահանայանալն ալ խնամօք և ձեռօք եղբօրը.

« Մինչեւ յարբունըս հասուցեալ,
Եւ քահանայ ձեռամբ օծեալ.
Երկնաւորին Հօր նըւիրեալ
Եւ Միածնին իւր ընծայեալ:

Եւ յետ քանի մը տող ալ խոնարհութեամբ զինքն անարժան գրելու այսպիսի սուրբ աստիճանի, կը յաւելու յուսով ջանալը՝ համեմատ գտուելու այն վիճակին.

Միայն ի յոյսըն յուսացեալ,
 Ի Բարձրելոյն աջ զօրացեալ.
 Զի յայսցանեաց ի բաց տարեալ՝
 Զիս ի բարիսըն փոփոխեալ »:

Ո՛րչափ սիրալի էր տեսնել 22-23 տարուան կաթողիկոս մը ալէգորդ եպիսկոպոսաց և վարդապետաց գլուխ կեցած՝ Աստուծոյ սուրբ սեպանոյն պատարագ և պատարագիչ ընծայել իր հրեշտականման պատանեակ հարազատը, որ իր հոգւոյն փնիքը կ'ընդունէր յԱստուծոյ և յեղբօրմէն: Ասելի ալ սիրալի և սրբալի էր տեսնել նորընծայ ամբշկոտ շնորհազարդ քահանայն՝ գեռ հասակին ածման չտփը չլըցած, հրեշտակներէ բարձր խորհրդոց մէջ մանեւ և կատարել, և կատարել արժանաւորապէս, որչափ որ հողեղէն մարմին կրնայ արժանաւորիլ, իր հոգութիւնը թէ ոչ իսպառ թօթափելով, գոնէ անոր երկրաքարշու թենէն ազատելով, կամ կռուելով ազատելու և թեթեւալու: Եւ յիրաւի քահանայութիւնն ընդունելով՝ Ներսէս՝ հարկ սեպեց 'ի յոյսն յուսացեալ և Բարձրելոյն աջով զօրացեալ՝ առաւել քան զառաւել « 'ի բարիսըն փոփոխեալ »: Իր զգուշաւոր և առաքինի վարպետներէն և դաստիարակներէն աւելի ինքն իր վրայ զգուշանալով, խստանալով, ինք զինքն յորդորելով և կրթելով, ճգնութեամբք և տքնութեամբք. ինչպէս իր համանունն և համանմանն շատ մասամբ՝ Ներսէս Լամբրոնացի՝ կը գրէր անոր վրայօք. թէ երբ քահանայութեան

« Յայո պատիւս նախ ելանէ,
 Ճգնողական կիրլս կըրէ.
 Պայծառ զմարմին իւր չարչարէ.
 Ի յանդադար պահըս ճնշէ.

Նոյն ազօթիցըն պարապէ .
 Զանձն 'ի Փրկչին խաչ հեղուսէ .
 Պատարագել ոչ դադարէ ,
 ԶՅիսուս ընծայ Հօր նըւիրէ » :

Ճմարիտ վկայութիւն 'ի փորձ անձնէ . որոյ նման
 և արձակաբան պատմիչ վարուց Սրբոյն՝ զմայլ-
 մամբ կ'ըսէ . Թէ ինչպէս « Անմարմնաբար և առ-
 « տուածայնապէս սպասաւորեալ մեղսաքաւիչ և
 « կենարար սուրբ խորհրդոյն , օրինակ բարեաց
 « ապր զանձն բազմաց , և նախանձեղի լինէր ող-
 « ջախոհ մոլորացն 'ի բարիս : Քանզի վառեալ էր
 « ամենեւեմ 'ի հոռւ սիրոյն Աստուծոյ . և ոչ ինչ
 « էր 'ի մարմնական գիշութեանց և 'ի մոլեկան
 « զբաղանաց՝ որ կարէր շիջուցանել զայնպիսի
 « բորբոքումն » :

Անշուշտ , ինչպէս որ տարւոր եպիսկոպոսուհք
 և առաջնորդք Գրիգորիսի վսեմական ծանրութե-
 նէն և ղգաստութենէն պատկառելով՝ իրենց լիա-
 կատար կաթողիկոս մը կը ճանչնային զնա , այս-
 պէս երիցագոյն քաջանայք և միանձուկք՝ իրենց
 պատկառելի օրինակ մը՝ զՆերսէս : Իսկ ինքն նաև
 աւելի տարւօք յառաջելով ալ՝ դեռ աշակերտ և
 համբակ և տգէտ կը ճանչնար զինքը , ինչպէս իր
 վիպասանութեան սկիզբը կ'ըսէ .

« Զի հրահանգից վարժարանի
 Զեմ տակաւին ներկուռ բանի » ,

և վերջն ալ կը կնքէ .

« Կատարեցաւ բանըս չափեալ
 Ի համբակէ նըւաստացեալ » :

Թուի Թէ ոչ միայն վարուցը վըսյ կը սքանչանա-
 յին տեսողք , այլ և այնպիսի վարք ստանալու

կերպը կ'ուզէին սովորել: Այլ չէ հաւաստի ինչ որ մեր պատմահայրն Չամչեան կարծէ (Գ, 86) թէ քահանայութեանն ատեն գրած ըլլայ Շնորհալին Ճգնողական վարուց վրայոք գիրք մը¹:

Աղօթից և ուսմանց ապաստանաց մէջ սնեալ և գրեթէ ծնեալ, բնութիւն եղաւ իրեն ասոնցմով իր հոգին և միտքը կրթել, և այսպիսեաց ախորժիլ: այլ փափաքէր մասաց թեւերն ալ արձըկել, անոր յարմար տեղեաց և իրաց վրայ գեգերիլ: և մեղուաբար քաղել իմաստութեան մեղք ու ծաղիկ: Կը համարձակի յայտնելու այսպիսի բերումը և նաև զրկումը:

« ՅԱթենականն քաղաքի՝
Զանձն իմաստիւք ոչ կրթեցի »:

և կը յիշէ՞ հին Յունաց գերագոյն հանճարները,
և անոնց հետեւեւու նախանձը:

« Ուր լըսարանն Պղատովնի,
Եւ չափ ոտիւք Հոմերովնի.
Ուր ստորոգողն Արիստոտէլ,
Տասըն բանիւ գըրօզն Եի.
Ուր հօյլք ամեն հըռետորի,
Ժողովարան ճարտասանի,
Ներհըմտութիւն քերականի² »:

¹ Լամբրոնացւոյ բռածը « Ճըգնողական կիրքս կըրէ », ուրիշ օրինակի մէջ կարգաւով գիրք Գրէ:

² Նաև 47 տարի ետեւ առ Մանուէլ կայսր գրելով ցաւօք կը յիշէ լաւ վարժարաններ և ձեռնառուներ չունեալն այն ատեն 'ի Հայս: « Ուր մեր վարժարանք 'ի Թա- « գաւորական պատրաստեալ հրամանացն. և կամ յոյս « փառաց և պարգեաց՝ յառաջացելոցն յիմաստս, որ մա- « նաւանդ մանկաբարոյից՝ են առաւելագունի պատճառ « փութոյ կրթութեան »:

Սեաւ Լերանց վանորէից մէջ արդարեւ կային իրեն վարդապետք հմուտք և վայելչագիրք, ինչպէս գիտնականն Ստեփաննոս, և մեծ Վկայասիրին ատեն և վերջը յիշեալք Մեղրիկն, և Մատթէոս, և Վիրակոս Տօնամակաց աւարտողն, և այլք. սակայն հարկ է խոստովանիլ որ ոչ միայն այն ըղձացեալ նրբամիտ հելլենական Պղատոնք և Արիստոտէլք չկային, այլ և անոնց հասնելու ճամբան ալ շատ բանուկ չէր, այսինքն յունական դպրութիւն չկար. և նոյն իսկ յիշեալ գիտուն և գրագէտ վարդապետք ԺԲ արծաթի դարուս, կամ քիչ կամ ոչ գիտէին յունարէն լեզու, յորում գեռ շատ տեսակ գիտութեանց գրքեր գտուէին. այլ անոնց Ս. Հարց գործերն մեծաւ մասամբ հայերէն թարգմանուած ըլլալով 700 տարուան միջոց, և այն վանորէից մէջ ալ Ժողոված՝ թէ միսնձանց և թէ մեր երկու Վկայասէր կաթողիկոսանց ջանքով, տեղւոյն բանասէրք և գրասէրք ալ այնպիսի թարգմանութեամբք, և անոնց հետեանօք մեր բնիկ Հայ վարդապետաց շարադրած գրքերով իրենց ուսում և պարապմունք կ'ընէին. և եթէ շատ տեսակ գրոց և ուսմանց չէին կըրնար զբաղիլ՝ այն քիչ տեսակները ստէպ կարգալով և քննելով լաւ կը թափանցէին անոնց մտաց, կը սեփականէին անոնց խօսքերը և ընտիր շարադրութիւնը. որով և իրենք ալ չափաւոր հմտութեամբ և յըստակ լեզուով հաւասար նախնեաց կամ քիչ պակաս՝ կը գրէին: Ասով մեզի գրեթէ 800 տարի հարազատ հայկաբանութեան պայծառ վտակ մը հոսեր և հասուցեր են. իսկ գիտութեան աստիճանն հասարակօրէն չէ բարձրացեր. այլ առանձնակտն անձինք յոյն և արաբացի կամ պարսիկ դպրութեան ետէք ըլլալով կըրցեր են աւելի զարգանալ մօթք և բանիւ, նոր գիտութեանց համտեսել և ուրիշներու ալ համտես ընել: Ինչ

պէս յետ մեր ոսկեղենիկ Թարգմանչաց Ե գարսւ,
Պետրոս Քերդող Սիւնեաց (Զ գար), Անանիա Շի-
րակացի (Է), Յովհաննէս Խմաստասէր (Ը), Ստե-
փաննոս Սիւնեցի (Թ), Յովհաննէս Բժիշկ (Ք),
Գրիգոր Մագիստրոս (ԺԱ), Սարկաւազ Վգ.
(ԺԱ-ԺԲ), Մխիթար Հերացի (ԺԲ), և այլն: Այս-
պիսիք սակաւաթիւ են մեր գարուԹեան մէջ-
գուցէ և շատ համարձակելի չէր անոնց՝ վարդա-
պետել արտաքին գիտութիւններ վանորէից մէջ-
ուստի և այս Սուրբ լերանց բազմաթիւ վանից և
վանականաց մէջ ալ հազուադիւրս պէտք է հա-
մարիլ յուսագէտները, մանաւանդ լաւ գիտցող-
ները. որով և մեր կրսեր Վկայասէրն և Շնորհա-
լին՝ իրենց նախնեաց՝ Գր. Մագիստրոսի և անոր
որդւոյ մեծ Վկայասիրին՝ առաւելութիւնը չու-
նեցան յայսմ մասին. գուցէ քիչ մը գիտէին յու-
նարէն, այլ ոչ կատարեալ հասկանալու և Թարգ-
մանելու չափ. ապա թէ իրենք ալ Բ Թարգմա-
նիչք կ'ըսուին, երկրորդ ձեռքով են Թարգմա-
նիչք, այսինքն ուրիշ լաւ յունարէն գիտողաց
ձեռք Թարգմանել կու տային, և իրենք զհայե-
րէն շարագրութիւնը կը կոկէին և վայելացընէին.
ինչպէս վկայէ ինքնին Շնորհալին Ս. Սարգսի վկա-
յաբանութեան և ուրիշ քանի մը Թարգմանու-
թեանց յիշատակարանաց մէջ. այսպէս կ'ընէր
երբեմն կամ ընել կու տար Մեծ Վկայասէրն ալ:

Արդ հարկաւ մեր Շնորհալւոյն ուսմունքն և
վարժքն եղան աւելի հոգեխառն գիտութիւնք
քան արտաքինք, եկեղեցական քան քաղաքա-
կան. Աստուածաշուսչ գրոց և Ս. Հարց վարդա-
պետութիւն և մեկնութիւն, եկեղեցւոյ և սրբոց
պատմութիւնք, կանոնաց և կարգաց հմտութիւն,
չափ մը տոմարագիտութիւն և անոր նմանքն, ե-
րաժշտութիւն եկեղեցական, և վայելուչ շարա-
գրութիւն արձակ և ոտանաւոր բանիւ: Ասոնց և

այսպիսեաց մէջ ալ լաւ հմտանալ՝ բաւական գիտութիւն և իմաստութիւն էր. և ահա մեր Շնորհալին ոչ միայն յառաջացեալ՝ այլ և գերազանցեալ կ'երևի ասոնցմով, ոչ միայն քան զժամանակակիցսն, այլ և քան զբազում նախնիս. և յայտ է իր մեծ ձիրքն և մեծ շնորհքն, կամ մէկ մեծ պատճառն Շնորհալի ըլլալու և ըստուելու:

Այսպիսի շնորհք՝ լոկ աշակերտութեամբ կամ երկայնմտութեամբ չէր վաստակուեր. Ներսէս ասոնց վրայ ունէր բնական և կրթական սրամտութիւն կամ խորամտութիւն և ջանք. և 'ի վերոյ աւմենայնի՝ մեծ ամփոփումն մտաց և վերաբերութիւն մը՝ առ Աստուած. « ամենայն տուրք բարիք և պարգեք կատարեալք 'ի վերուստ են իջեալ առ 'ի Հօրէն Լուսոյ » ըստածը՝ գործով ալ խնդրելով: Իր գրուածքը քննութեամբ կարդացողն չի կրնար չհամոզուիլ այս բանիս և չզգալ երկնային օծում մը՝ Ներսիսի որ և է գրուածոց մէջ. որոց ամենէն նշանաւոր կերպարանքն և ոճն՝ այս խնկ օծեալ կամ շնորհազարդ ըլլալն է: — Իրեն հագւոյն հաղորդն և թարգմանիչ Լամբրոնացին՝ այս պէս կը վկայէ, յետ յիշելու անոր քահանայանալէն ետև ըրած կրթութիւնը. թէ յԱստուծոյ

...« Փոխան պարգեւ հայցէ
ԶՍողոմոնին զմըտաւ ածէ,
Իմաստութիւն և Բան, ասէ,
Ի սուրբ Հոգւոյդ՝ ինձ ընձեռէ:
Հաշտ և համբոյրն (ՍԾ) ընդ այս հաճէր,
Զփառիագ ըլձիցըն կատարէր.
Իմաստ բանի անչափ շնորհէր,
Խորոց քննօղ զնա յօրինէր »:

Աւմենայն մասն կամ յատկութիւնք գիտութեան կամ վարժութեան զարգացեալ և վայե-

լսւչ էին 'ի Ներսէս. մաքրութիւն մաածման, ազնուութիւն բացատրութեան, յստակութիւն լեզուի, վայելչութիւն խօսուածքի. որուն վկայեն իր վարքը գրողք: Նաև գեղեցկութիւն նիւթական ձևագրին. զի

« Որպէս հօրանս ուլուց ցուցաւ
Գեղեցկադիր գիրն կարգաւ »,

կ'ըսէ Լամբրոնացին. այծից ձագերու նմանցընելով սեւագիր տողերը. զոր աւելի պարզէ արձակաբանն. « Գրէր և շարժագրութիւն գրոյ, հրաշա-
« տեսակ և վայելուչ 'ի դանադան իւրոյ, որպէս աս-
« տուածային մատամբ շարժահիւստեալ. և գիծք
« շնորհակիր և աստուածաներկ մատանցն, և
« թանք հոգեշարժք լեզուին՝ արտաբերեալք 'ի
« յոքնահանձուր մտացն, օտար և գեր 'ի վերոյ և-
« րևէին մարմնականաց գիտութեանց և իրաց:
« Քանզի ոչ ունէր 'ի մարդկանէ, և ոչ 'ի ձեռն մար-
« գոյ, այլ 'ի ձեռն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ.
« որոյ մաքրեալ և յարդարեալ էր զհոգի և զմար-
« մին և զմիտս, աստձար և բնակարան համագոյ
« Երրորդութեան »: Տպագրութիւն չեղած ատեն
'ի հարկէ պէտքն կը ստիպէր ձեռք ընդօրինակել
գրքերը. բայց Շնորհալին և իր նմանիքն՝ աւելի
գրոց իմաստները գիւրաւ իրենց միտքը տպաւորե-
լու համար՝ կ'օրինակէին. ետհա սա ինքն իր
յառաջացեալ կենաց ատենն ալ կ'օրինակէր նաև
չառ հեղ կարգացած Ս. Գիրքերը. ինչպէս յամին
1149 Սողոմոնի գիրքերը օրինակելն յայտնի է՝ ա-
նոնց վրայօք գրած ոտանաւոր յիշատակներէն:
Մենք չենք արժանաւորած այն ճորհալիւ և աս-
տուածաներկ մատանց նիւթական շարժագրու-
թիւնը տեսնելու և համբուրելու. այլ բանական
վայելչագրութիւնը կամ շարագրութիւնը՝ ամե-
նայն հայագէտ կրնայ այսօր ալ կարգաւ և վկա-

յեւ, ինչ որ անոր վարքը գրող հին հեղինակն կ'ը-
տէր շատ յարմարապէս. « որպէս 'ի Ճախարակս
« ճարտարաց քերեալ՝ անգէզ և անգծական բա-
« յիւք » . այսինքն այնպէս յստակ, կոկ, ան-
խայթ, և անոյշ էին շարագրութիւնքն, որպէս
թէ ճախարակէ անցած յոկած կ'ըրած: « Եւ զի
« վայելուչք և զորկագոյնք էին ասացեալքն առ
« 'ի նմանէ, և Հոգւով սրբով լի, այնր աղագաւ
« յօժարապէս 'ի միտ առնուին զնոսա. զի՛ իբրեւ
« ազիւ համեմեալք էին »:

Հարկ է մեզ իր թողած գրուածոց հետ՝ ժա-
մանակու մօտ եղողաց այսպիսի վկայութիւններն
աւ լսել, որպէս զի լաւ ճանչնանք մեր Ներսիսի
շնորհաց ճառագայթները կամ աղբիւրները. զոր
եթէ ուզենք ռամկաբար եղեմական չորս գետե-
րու նմանցընել, պէտք է չորս վտակ ճանչնալ՝ իր
հոգւոյն սրբութիւնը, մտաց նրբութիւնը, բա-
րուց ազնուականութիւնը և արտաքին մարմնա-
ւոր ձիւրքերը. որք 'ի մի խառնեալ՝ յորգորեցին
գետ մը, որոյ մեծագոյն մասն արգ յանմահու-
թեան ծովը թափած կը վըխտայ, փոքրիկ մաս
մ'ալ երկրաւոր յիշատակաց մէջ անմահանայ:
Ինչպէս որ հոգեսիրութեան հետ խառնած էր
ուսումնասիրութիւնը, այսպէս անոր հետ ալ մըշ-
տատեւ եղաւ 'ի Ներսէս. կրնայ ըսուիլ թէ խօ-
սելու սկսած տտենէն սկսաւ և կարգաւ, քիչ ա-
տենէն և գրել, և այս մինչեւ 'ի վերջ կենացը ա-
ւելի քան զՅՈ տարի լոկ գրելով. և այն նաև այն-
քան պաշտօնական հոգոց և զբաղմանց մէջ. ուր
եթէ քիչ մ'ողի առնըլու ժամանակ գտնէր՝ կար-
գալով, գրելով և քննելով կը սպառէր զայն. զի

« Յիմաստից փորձ մըտեալ էր,
Միշտ ընթերցմանըն պարապէր,
Եւ հապ խորին բանից լինէր »:

կ'ըսէ Լամբրոնացին : Իսկ եթէ քիչ մ'աւելի ընդ-
արձակ առեն գտնէր, այսինքն նուազ հոգ և ըզ-
բազանք 'ի կաթողիկոսարանի, իր եղբօր օգնա-
կանութեան տարիներուն, կը խնդրէր որ առանձ-
նանայ տեղ մը, և ազատօրէն պարապի գրելու և
կոկելու գրուածը, այն վերոյիշեալ ճարտար ճա-
խարակէն անցընելու, կամ ըստ Լամբրոնացւոյն՝
յունական ընտրաբանութիւն շարագրելու, վասն զի
եթէ Յունաց լեզուն չէր գիտեր, անոնց վայելա-
բանութեան շնորհքն ունէր. այսպէս կ'ընայ ի-
մացուիլ իր թոռին ըսածը.

« Հոռոմ զարուեստն 'ի գործ ածէր,
Եւ զանազան բանս արագգրէր ¹ » :

Եթէ կաթողիկոս եղբայրն զինքը կանուխկեկ
չպարտաւորէր իրեն օգնական ըլլալու՝ հայրապե-
տանոցին գործոց և հոգոց, Մնորհալին անշուշտ
այդ հոռոմ կամ ճոռոմ արուեստով և հայ պեր-
ճաբանութեամբ՝ շատ սքանչելի և համեզ գրուած-
ներ պիտի թողուր 'ի գանձ ազգային գալուստեան
և եկեղեցւոյն. որոց երաշխաւոր կ'ընեն ըլլալ՝
մեղի հասածներն, զոր յետոյ պիտի թուեմք, և
որք ամենքն ալ վերոյիշեալ ձիրքերով կը փայլին,
որքան ալ շատերն հարկաւ մը և կարճ ժամանա-
կաւ շարագրուած ըլլան : Հարկ է որ բազմաթիւ
ալ եղած ըլլան գրուածքն. որովհետեւ ինչպէս
առաջ ալ տեսանք՝ շատ ազահ էր ժամանակի, և
երբ ուրիշ կարևոր գործ չունենար, յետադո-
թից՝ կարգաւ և գրելն էր զբաղմունքն. և ուր որ
ըլլար՝ թուղթ և կաղամար պատրաստ կ'ունենար
հետը, որ մօտք յղացած պայծառ խորհուրդնե-

¹ Բայց ուրիշ օրինակք ձեռագրաց ալ ճոռոմ արուեստ
կ'ըսեն, իբր պերճաբան կամ ճարտասան :

րէն գոնէ մաս մը գրով ալ ծնանի. ըսել է որ միտքն անգագար հոգեւոր և բանական մտածութեամբք զբաղեալ էր. կամ Ս. Գրոց խօսք մը քննելով և մեկնութիւնը փնտրուելով, կամ կարեւոր խնդրոյ մը պատասխան պատրաստելով, կամ ոտանաւոր քերդուածոյ տողեր և չափեր կազմելով. որք մտաց կաղպարին մէջ ձևանալուն պէս՝ մէկէն կ'ուզէր գրել, որ չմոռնայ, և միտքն ուրիշ բան մը փնտռէ: Ասով կրրնայ ըսուիլ թէ որոշեալ ժամանակ մը չունէր բան շարագրելու, այլ ինչպէս միշտ կը մտածէր, միշտ ալ կ'արտագրէր. աւելին ալ կրրնանք ըսել իրեն համար, որ և իր զարմանալի յատկութեանց մէկ շնորհքն է, թէ գիշեր ցորեկ չունէր, և հաւասար միտքն կը բանէր և կ'աշխատէր յարթնութեան և 'ի քուն: Այսինքն, այս զարմանալի և չնիկ ձիւքն ունէր, որ երբ երկայն ատեն գրոց վրայ աշխատելով կը յոգնէր, և ալ անկարելի էր աչքը բանեցընել, պիտանի մտածութեամբք ծանրացեալ գլուխը բազմոցին վրայ դրած՝ քիչ մը կը հանգչեցընէր, և կը մրափէր. բայց նոյն իսկ քունն հրաշալի արթնութիւն մը կ'ըլլար. մտաց մէջ ժողոված անուշահոտ նիւթերն՝ հաւաքուելով ձուլելով կը ձևանային. կարծես թէ բանաւոր մեղուն կ'աշխատէր այն թանկ ուղեղին բջրջաց մէջ. և աշխատութեան նշանն անգամ կ'երևէր իր պարկեշտ շրթանց վրայ, որք իբրև մէկու մը հետ խօսելով կը շարժէին, ինչպէս շատ հեղ ստուգեցին ականատեսք. և կարճ մրափէ մը վերջը՝ մէկէն սթափելով կ'ելնէր, մտաւորական մեղքը մեղմախառն աւանդելու մագաղաթից վրայ: Դարձեալ միտքը կ'առնուր խնդիր մը, կամ այլևայլ շարք ըսածը Ս. Գրոց մէկ խօսքին վրայ, և նորէն նոյնպէս կը հանգչէր, կը մրափէր, և շուտով ելնելով մտաց մէջ ցրուած տարերքը՝ միացեալ և ձևացեալ վա-

յեղատէս՝ կ'արտադրէր։ Արդեօք Քնական վար-
ժութիւն մ'էր այս, թէ գերբնական սուրբ մը,
նման Ս. Ոսկիբերանի վրայ պատմուածին։ Իբր
զի Պօլոսի առաքելոյ թղթոց մեկնութիւնը գրած
առեն՝ մտքն կը յափշտակուէր. արժանաւոր
անձ մ'ալ տեսաւ որ նոյն ատեն Պօղոս առաքեալ
Ոսկիբերանի ակընջէն կ'ազդէր ինչ որ պէտք էր
գրել, և կը գրէր։ Թէ ոչ Առաքեալ մը՝ անշուշտ
Առաքօղն առաքելոց կը թելագորէր և մեր արծաթ-
բերան հեղինակին, որոյ հետ խօսակցութիւնը
նշանակէ այն շրթանց շարժումն ալ. որ հեղական
ըսուած երկնաշնորհ գիտութեան կարծիք տուաւ
իրեն ժամանակին մօտ վարդապետաց։ « Ուստի
« և ընկալաւ զնորհա գիտութեան և Հոգւոյն
« Սրբոյ, կ'ըսէ Պատմիչն, ոչ ինչ ընդհատ յառա-
« քելական դասուցն՝ որ զՀոգւոյն արբին զբա-
« ժակն 'ի սուրբ վերնատանն։ Մեկնէր զխորա-
« գոյն միտս բանի սուրբ գրոց, որով հրաշանա-
« յին ընդ քաջակորով իմաստութիւնն և ընդ
« սքանչելի սուրբ և յստակ տեսութիւնն՝ դասք
« ընտրելոց վարդապետացն՝ որ զայնու ժամա-
« նակաւն էին »։ — Այս զարմանալի և որոշո-
ղաբար իմն շարագրութեան մէկ առաւելութիւնն
ալ համարելու է անոր յստակութիւնը, այն ան-
գէշ և անգծակտ ողորկութիւնը, որով Շնորհալին
մեր ընտրելագոյն հայկաբանից առաջին կարգին
կը տեղաւորի, և ապով ալ իր գարուն պարագլուխ
կ'ըլլայ։

Տաղաչափութիւն հայկական. — Շնորհա-
շոյ քերդողական ձարտարութիւնն. — Վիպա-
սանութիւն, ստաշիկ գրոշած նորա. — Զանա-
զանութիւն ոճոյ, նիւրոց, և այլն. — Բանա-
ստեղծական հանձար :

Եթէ մեր լեզուին արձակաբանից մէջ առաջին
կարգը կը դասուի Շնորհալին, տաղաչափից մէջ
առանց տարակուսի՝ նոյն իսկ առաջին տեղին ու-
նի. և միակ այս բանս կըրնար անմահական պար-
ծանք ըլլալ. լեզուի մը և ազգի մը նախադաս չա-
փաբան, այսինքն ոտանաւոր բանիւ գրողն ըլլալ :
Իրմէ աւելի ճարտասան և բանաստեղծ հեղինակ-
ներ ունի մեր դպրութիւնն, բայց ոչ զոք իրեն
հաւասար վայելաբան՝ միանգամայն յարձակ և
յոտանաւոր բանի, մանաւանդ այս ետքինիս մէջ.
որոյ արուեստին զանազանութեանն և ճարտա-
րութեանն հնարօղ և վարդապետ իսկ կըրնայ
ըսուիլ. վասն զի ոչ ոք իրմէ առաջ այնչափ տե-
սակ չափերով և ոճով երգեր, տաղեր և քեր-
դուածներ գրած է : Կըրնանք յիշուի յայսմ մա-
սին ալ իր բաղմարդիւն մեծ պապը Գր. Մազի-
ստրոսը՝ համարիլ նոր ճամբայ մը փորձող, ինչ-
պէս շատ բանի մեր դպրութեան մէջ և նորոգող
դպրութեանց, սակայն այն ճամբան ստուգիւ
հարթող, ընդարձակող և պէսպէս բաժնող՝ դար-
ձեալ մեր Շնորհալին է : Մեր հին նախնեաց կամ
թարգմանչաց քերդուածները չունինք, կամ հա-
ղիւ նշխարքներ. միայն Շարականաց մէջ գտուին
ոտնաչափ գրուածք ալ, որոց եղանակին սղու-

Թիւնն կամ երկարութիւնն երբեքն կ'անյայտա-
ցընեն չափական արուեստը. սակայն ինչ որ կը
ստուգուի անոնցմէ, և Յոհ. Մանգակունւոյ ընծա-
յուած ոգրական գրուածքէ մը, այս է, որ մեր
հին ազաւթութեան ձեն՝ նման էր հնագոյն և
շատ լեզուաց մայր կարծեցեալ Հնգկաց սանս-
կրիա հին լեզուին, որոց տողերուն նման մեր
տաղիցն ալ 16 ոտք կամ վանկ ունի, և չորս ան-
գամ կամ մասն կը բաժնի. փոխանակ բառից պա-
տահական շեշտին (զոր չունի հայերէն լեզուն) ա-
ռաջին և երրորդ անգամոց վերջի վանկերուն վը-
րայ ոյժ տալով, որպէս զի ներգաշնակութիւն
առնու քերգուածն. զոր օրինակ.

« Քրիստոսասէրք իմ սիրելիք, ինձ օգնեցէք վի-
րաւորիս,

Եւ գործով մեծ ոգորմիւ՝ ազաւթեցէք ըզՏէր
վասն իմ¹ » :

Եթէ այս Թ և Գ անգամոց շեշտերն լաւ զգալի
չըլլան՝ շատ հոմաձայն և անորոշ կ'ըլլայ մեր ա-
զաւթութիւնն. ևս առաւել, եթէ ըստ ոմանց,
ազատութի կարծելով՝ անգամներն կարճատուին,
փոխանակ չորս վանկի ըստ կամս երկու երեք և
կամ մէկի իջնան, ամենեւին անարուեստ, խառ-
նակ և անհամ կ'ըլլայ չափաբանութիւնն, մանա-
ւանդ թէ և ոչ չափաբանութիւն. Իսկ հաւասար
չորս անգամոց կամ մասանց հոմաձայնութիւնն
ալ այլայլելու համար՝ Նախնիք մեր միայն տողին
առաջին անգամը կը կարճատեն մէկ երկու վան-
կով, որովհետեւ խօսքին սկիզբն բնական կը սեպեն
աւելի ոյժ մը տալը. զոր օրինակ.

¹ Յովհան Մանգակ. երես 384 տպագրին:

« Ընդհանուր քարոզեցին զբաժնիդ կենաց ընդ տիե-
զերս ,

Թօթափեալք ըզքուն մահու՝ զուարթնոց երկ-
նից հետեւեցան » :

Իսկ եթէ ուզեն աւելի ներդաշնակութիւն մը
տալ՝ կանոնապէս անդամոց մէկն չորս մէկաշն ե-
րեք վանկով կ'ընեն . ինչպէս մեր առաջին Քերդո-
ղահայր կոչուած Մովսէս Խորենացին կ'երգէ .

« Ուրախացիր, Սըրբուհի, Գաբրիէլի՛ աւետեօք ,
Որ քարոզեացն ըզքալուստ՝ արքային Տեառն
ի յերկնից :

Եթէ կարենան շեշտից ոյժը պատշաճեցընել ա-
ւելի կարճ բառերով (մանաւանդ երգոց մէջ) այն
տտեն լաւ դիտելով և միշտ տողերուն քառան-
գամութիւնը պահելով, պէսպէս կը զանազանեն
զանսնք , ինչպէս կ'երևի Ամիտասայ կաթողիկոսի
Հռիփսիմեանց շարականին մէջ . յորում ¹ վանկէն
ինչուան միավանկ անդամ կայ , և ¹⁴ վանկով տո-
ղէ ¹ ինչուան 8 վանկով ² . բայց այսքան ազատու-
թիւն՝ միայն տալին եղանակաւոր ըլլալուն համար
է , որով երգողն կ'երկարէ կարճ մասերը , և փո-
խանակ շեշտի երկար կը բանեցընէ ³ : Սակայն 'ի
վերայ այսր ամենայնի , մեր բնիկ հայկական տա-
ղաչափութեան ձևն ամենէն առաջ ըսածնիս է ,
16 ոսնեայ և քառանդամ , միայն առաջին անգամն
կարծեցընելով երբեմն մէկ վանկով՝ և երբեմն ա-
ւելի . իսկ եթէ աւելի տարբերութիւն մը գտուի ,
անսովոր զարտուղութիւն մ'է , թէ ոչ և գրչի

1 Քանզի հասեալ 'ի թիկունս աներեւոյթ օգնութիւն :

2 Մայր Սիրոյն գըստերօքն իւրովք :

Երևան կուսանք անգրոս բազումս » :

3 Մայր Սիրոյն գատերօքն իւրովք :

սխալ. և այս կանոնով գրուած են մեծագոյն մասն ազգային քերգութոց, սկսեալ վերոյիշեալ Ման. գտկունւոյն ողբէն՝ մինչև 'ի ԺԶ գարու քեր. գսւածս ալ: Նոյն չափով ուղեր է գրել և ինքն Մագիստրոս իր հռչակեալ հազարաողեան քեր. գութածը՝ Մէծ էն Գործս Աստուծոյ. յորում ուղեր է բովանդակել հին և նոր կտակարանաց պատմութիւնը, երկք օրուան մեջ տաղաչափելու գրաւ գնելով մահմետական Աբրահիմ ամիրայի մը, զոր և զարմացնելով քրիստոնէայ ըրաւ. թէ և մեզի համար իր աճապարանքն շատ պոնծալի չէ. ո. րովհետև անհարթ. և անհամ տողեր և ձևեր ալ մոտեցեր է, և բռնադբօս հոմաճայնութեամբն ալ տաղտկալի կ'ըլլայ:

Իսառնալով առ Շնորհալին, սա գրեթէ այս նախնեաց տաղաչափութեան ձևը բոլորովին թռ. զած է. որովհետև ինքն իր տաղից մեծ մասն եղա. նակաւ գրած է, ուստի եղանակին յարմարուցեր է տողերը. իսկ վիպասանական գրութեան, որք հաւանորէն եղանակաւոր չէին, այնքան երկտր տողեր (16 տետան) յարմար չէ սեպեր, բարդա. կան սկզբամբ մը. որ է, տղայոց և համբակաց հա. մար գրած ըլլալն, որոց աւելի գիւրին է կարճ տողերը միտք պահել: Իր հրառարակութեան քեր. գութածոց մեջ, եթէ չեմ սխալիր, մէկ հատ մը միայն կայ այս հին հայկական չափով 16 տետայ քառանգամ, և է Աւագ ուրբաթու տաղին Յորդա. րակն¹. նոյնպէս Վարդանանց շարականը հին հայ. կական ոճով գրած է. գրեթէ միշտ առաջին ան. գամն եռադանկ ընելով:

1 « Շնորհաբ օրբայ Հոգւոյն լըքեալ եղեն սուրբ մար. գարէքն,
Շարժեալ ի նմին ժամու մեծ գահութիւն մոտու. ցանեն » և այլն:

Շնորհալույ տաղաչափութեան մէջ մեծածած մեծ նորութիւն մ'ալ է նոյնաձայնութիւն վանկից կամ վերջայանգ ըսուածն. այս ալ կըրնայ Գրիգ. Մագիսարոսի գիւտ ըսուիլ, Արաբացւոց քերգութեան հետեւելով, ինչպէս կ'ըսէ ինքնին և կը պարծի, և այնպէս ալ գրած է իր հազարառդեանը. և ոչ միայն զոյգ մը տողից կամ տուն մը համաձայն կամ նոյնայանգ լրծելով, այլ և բոլոր քերգութեամբ մէկ ձայնով վերջացընելով, ին, ին, ին. որուն Շնորհալին ալ հետեւած է և ուրիշներն ալ յետոյ. այս ձայնս (ին) աւելի բնական և դիւրին գտնելով, թէ բայից և թէ բառից հոլովմամբ և գիմորոշ ն տառի յաւելմամբ: Սակայն յայտ է որ շատ մը տողերու այսպիսի հոմաձայնութիւնն եթէ 'ի սկզբան ներգաշնակ ալ լսուի ահլնջի՝ կը թմրեցընէ զայն, և լեզուին շնորհքը և հարստութիւնը կը նուազեցընէ, մանաւանդ եթէ իմաստի և արուեստի կողմանէ ալ տկար ըլլայ քերգութեան, կամ թէ Շնորհալի մը չըլլայ գրուին. որ թէ և նոյն ձայնով գրեթէ 4000 ութոսեան տող գրած է Յիսուս որդի ըսուած գիրքը, բայց իմաստից ազնուութեամբը կը զմայլեցընէ. այլ ո՞րքան ևս կըրնար յափշտակել զմեզ՝ եթէ ուզէր յանգերը ըստէպ փոփոխել, ինչպէս Բան հասարակ քերգութեան մէջ¹, կամ գէթ քիչ մը ուշ փոփոխել, ինչպէս Խաչին (Բարձրացուցէք) Ներբողեանին մէջ, կամ Նգեսիոյ Ողորոց: Ին վերջաւորութեան մօտ է առ վերջայանգն ալ. և ասով կազմած է Յաղագս երկ-

¹ Ինքնին Շնորհալին այս քերգութեան մէջ յանգաց փոփոխութիւն ընելը՝ որակնջի ձանձրալի չըլլայ՝ կը վկայէ յիշատակարանին մէջ.

Ոչ մի տառիւ վերջ յանգական,
 Զի մի ծուլից լուր ծանրանան.
 Այլ խորաբար փոփոխական,
 Զի ընթերցողը ոչ ձանձրանան:

Նից և զարդուց նորին գեղեցիկ Գնոնեայ քեր-
գուածն, թէ և սա երկար բան չէ, այլ 200 տողի
չափ: Անշուշտ աւելի հասարակ և անախորժ է
էալ յանգն, որով կազմած է Շնորհալուոյ բուն
Վիպատունութիւն ըսածն, որ եթէ այսու մասամբ իր
գրուածոց մէջ ամենէն հետեակն է. յիշելու է որ
իր գրուածոց մէջ ալ ամենէն տռջինն է, և ման-
կուլթեան գործ, ինչպէս ինքնին կը վկայէ անմե-
ղադրութիւն խնդրելով: Հօս գրուածոց քննու-
թեան հետ նորէն մեր պատմութեան թեւն ալ
խառնելու է:

Ինչպէս վերը յիշեցինք՝ Շնորհալին քահանայ
էր՝ բայց դեռ անկապար հասակաւ, ըստ իր ըսածին,
այս առաջին գրուածը հրատարակած ատեն, յա-
մի 1121, իր կենաց 19դ կամ 20դ տարին, կամ
թէ աւելի ալ առաջ գրած: Նոր թեւերը պարզող
քերդողին նպատակն կ'երևի իր նախնեաց կամ
Պահլավունի ցեղին յիշատակը թողուլ. բայց
թերեւ իբրև անձնական երևոյթ մը չտալու հա-
մար՝ կը յարէ զայն բոլոր Հայ ազգին ցեղապե-
տութեան յիշատակին վերջը, այսինքն Հայկազն
և Արշակունի ազգապետաց շարքին, զոր ըստ
Մովսիսի Խորենացւոյ պատմութեան կը համա-
ռօտէ, ազգին քրիստոնէութեան դարձն ալ յի-
շելով 'ի ձեռն Ս. Լուսաւորչի. որոյ ցեղին վրայ
ալ վիպելով անկէ իջած կը ցուցնէ զնոր Պահ-
լավունիս, և Մագիստրոսի վրայ յերկար խօսե-
լով ապա անոր որդւոյ Գր. Վկայասիրին վրայ,
և յետոյ իր եղբօր յաջորդութեանը և զինքը
դաստիարակելուն վրայ գրելով կ'աւարտէ, 1600
ուլթոսնեան տողէ աւելի: Իսկ վիպասանութեան
սկիզբն ամենայն բանի սկիզբէն կ'առնու.

« Աստանօր սկըզբնաւորեալ
Բանիս ըզբանն ըսկիզբն եդեալ,
Այն որ ընդ Հօրն է հացեալ. և այն »:

Անկէջ առաջ ալ նախերգանք մ'ունի (44 տող),
 ակսելով,

« Պարտական է հօր՝ որդի,
 Հատուցանել վարձըս ծնողի
 Եւ անգրագարձ փոխարինի
 Բազում երկանցըն պատշաճի » .

որով կ'իմացնէ թէ իբր պարտք երախտեաց կ'ըն-
 ծայէ զայն՝ իր հարց, և հաւանօրէն իր հայրա-
 խնամ կաթողիկոս եղբօր :

Որչափ ալ վերը հետեակ գրուած մ'ըսինք
 այս վիպասանութիւնս, Շնորհալուոյ արշալոյս
 մ'է, մանաւանդ երբ իր տարիքն ալ յիշենք,
 և անկէ աւելի՝ իր գիւտը. վասն զի ինչուան այն
 ատեն դեռ այսպիսի գրուած մը չէր երեցած
 մեր գպրոսթեան մէջ, այլ ինքն քերդողական վի-
 պասանութեան օրինակ ընծայեց : Բայ 'ի նոյնա-
 յանգութենէն՝ (եաւ, էաւ) շարագրութե խորթու-
 թիւն չունի, այլ ողորկ է իր ուրիշ գրուածոց
 նման, և ազնիւ իմաստից բողբոջները ցուցնէ.
 ևս առաւել իր աստուածաբանական միտումն և
 յստակ տեսութիւնը, Ս. Երրորդութեան վրայ
 կանխաբանութեանը մէջ : Կ'երևի նաև աղջային
 եռանդուն ոգին, զոր չեն մարած հոգևոր և աս-
 տուածաբանական կրթութիւնքն, այլ իրենց գերա-
 գոյն լուսովը աւելի պայծառ և մաքուր ցուցնեն :
 Ասոնց վրայ՝ բաւական ճարտարութիւն ալ կ'ե-
 րևի համառօտելու ազգին պատմութեան կարևոր
 յիշատակները և անձինքը. որով աւելի ախորժըն-
 թերց կըրնայ ըլլալ, քան իրմէ առաջ Խորենացին
 համառօտող արձակաբան պատմիչք : Միով բա-
 նիւ, նաև այս անկապար հաստիի և նոստադէաւ հա-
 քիի գրուածն, իբրև կատարեալ և կատարելոյ
 գրուած մ'ընդունեցաւ ազգն, մանաւանդ մեր-

ձաւորք ժամանակաւ. իր կենսագիրն պարզապէս
կը յիշէ այս գործս. « Նա և զնախկին պատմա-
« գրեալն 'ի Մովսիսէ Խորենացոյ՝ յազտօս Նախ-
« նեացն Հայոց՝ վերստին ջափաբերութիւն պատ-
« մեր, սկսեալ 'ի արեւմտեանն Բելայ և 'ի նախ-
« նոյն մեր Հայկոյ, և հասուցեալ մինչև 'ի հարս
« իւրեանց և յինքեանս » : Ուրիշներն աւելի գո-
վութեամբ ալ յիշեն, և նմանողութեան օրինակ
կ'առնուն. որոց գլխաւոր է Վահրամ Բարսէն Ը-
սուած վարդապետն, 159 տարի ետեւ. որ յորդո-
րանօք Ք լէոն Թագաւորի զուարճացողի և սիրողի
Շնորհալուոյ Վիպասանութեան, շարունակեց
զնոյն, նոյն ոճով և ձեով, նոյնայանգ վերջաւո-
րութեամբ, 1500 տողի չափ. յորում պատմի
Ռուբինեանց ցեղապետութիւնը, սկսեալ 'ի յար-
ձակմանէ Խուրքաց, և Բագրատունեաց վերջին
Գագիկ Թագաւորին պանդխտութենէն մինչև
իր ժամանակը, իբր յաճն 1275. Թէպէտ յան-
գրգնութիւն էր, կ'ըսէ, « Ի հրաշագեղ Վիպասա-
նութիւն երանելի առն'... (Ներսիսի) յարեւ ըզ-
« բանս իմ հիւծեալ » : այլ մտածելով որ ոսկե-
գոյն գործուածոց միջ ալ երբեմն սեւ կը խառ-
նուի՝ վերջապէս կը հաւանի գրելու :

Շնորհալուոյ քերգողութեան կամ չափաբա-
նութեան վրայօք խօսքերնիս գլխաւորելու հա-
մար, գոնէ գրուածին արուեստական կերպին,
ըսենք՝ որ այս յիշեալ կերպով (ուժոտեան և նը-
ման վերջայանգով) գրած է իր երկարագոյն քեր-
գուածները, Յիսուս որդի, Ողբ Նդեսիոյ, Բան
հաւատոյ, Վիպասանութիւն, Թալի Ներբողին
կէսը, ժամասացութեան երգերն, Զարչարանաց
և Ննջեցելոց և ուրիշ Դարականներ, և այլն : Իսկ
կարճ քերգուածներն՝ պէսպէս չափերով գրուած
են, և ոմանք անյանգ են, ոմանք նոյնայանգ. ոտից
չափն ալ 13էն ինչուսն 8 կը զանազանիս այս ետ-

քի պզտի չափով են Առաւօտ լուսոյ և Աշխարհ
ամենայն՝ Առաւօտեան ժամասացութեան մէջ մը-
տած Զերմեռանդն երգերն : Այս կարճ քերդուա-
ծոց կամ տաղից վրայ՝ ուր որ յանգերն կը փո-
փոխին ամեն զոյգ տողի, յիրաւի զանազանեալ
ներգաշնակութիւն մը կու տան, և ճարտար
գրչի մը փորձ կը ցուցնեն. ինչպէս օրինակի հա-
մար, Սողոմոնի Առակաց Յիշատակարանն, որ
կը սկսի

« Աստուածեղէն Հոգւովն 'ի սմԱ՝
Խաղաղութիւն անուն արբԱ », և այլն :

Ասոր մէջ թէ իմաստից ամփոփման, թէ շարա-
գրութեան և թէ այս յանգերու յարմարութեան
մեծ ճարտարութիւն կայ. և չափէն աւելի կըր-
նանք ըսել. վասն զի ասոնցմէ դուրս բռնադատ
հարկ մ'ալ գրեր է իրեն հեղինակն, ոչ միայն այբ-
ուբենի կարգով տողերը սկսանիլ՝ այլ և նոյն
գրերով վերջացնել և յանգ կազմել. որ որչափ
ալ աւելորդ կամ խաղաղիկ մը երևի, այնչափ
ճարտարութեամբ և բնական կերպով յօրինուած
է, որ խաղն և հարկն չի նշմարուիր, այլ միայն
վայելուչ զրուցուածն և ձայնն. և ինչ ալ որ ըւ-
լայ՝ նաև յայսմ մասին առաջին կ'երևի Շնորհա-
լին, թէ իբրև հնարող և թէ իբրև գերազանցող :
Սովորութիւն ըրած է կարճ քերդուածներէն
շատն այս այբուբենի կարգով տողել. երբեմն ալ
վերջադարձ կարգաւ շարելով, այսինքն Այբէն 'ի
Քէ երթալու տեղ, Քէէն յԱյբ դառնալով. ինչ-
պէս է վերջ յիշեալ Առակաց յիշատակարանին
ուրիշ յիշատակ մը, նոյնպէս նոյնագիւր վերջայան-
գոք :

« Քաղցրագունիս այս բաղձանօք
Լըցեալ հոգիս մեռեալ մեղօք » . և այլն :

Շատ անգամ տնապլուխ կամ տողապլուխ առաքելոր անուանը կը կապեն, Ներսէս, կամ Ներսիսի և Բանս, կամ Ներսէսի նվառի կամ Տէր Ներսէսի խնդիրսի Հայոց. վասն զի շատ տաղերն իր կաթոլիկոսութեանը ատեն գրած է. երբեմն ալ անոնց անուանը՝ որոց համար գրած է. զոր օրինակ Աստեղաց և երկնից վրայոք քերգուածին տնապլուխը կը կազմեն՝ Միխայիլ Բժիշկ ընկալի Ներսէսէ զայս Բանս Նոյնպէս իր եղբորորդւոյ Ապիրատի համար գրածն Աստուծոյն Ներսէսէ Բանս ընկալի. կամ տաղին նիւթը, Բանս Ներսէսի Ներսիսէ. — Ի Սպէսնոս. — Սրբոյն Գրիգորի երգ Ներսիսէ. — Ներսիսի երգ Ներսիսի Վարդապետի Վարդապետ, որ Ներսիսի կապարեցան. — Աստուծոյն Ներսիսի Ներսիսէ. — Այլն. Այս խաղերէն կամ կապերէն զատ՝ երբեմն (այլ քիչ անգամ) այն կրկնաձայնութեան կերպն ալ բանեցուցեր է, որ ամենահին է յարեւելեան քերգողութեան, կամ և սկզբնական արուեստ. և է տաղին վերջին բառովն սկսանիլ յաջորդ առջը. Այս բանս կ'երևի սուրբ գրոց հրէարէն բնագրոց մէջ. նոյնն կը նշմարի մեր լեզուին ալ հնագոյն մնացեալ երգոյն մէջ, որ գուցէ քանի մը դար առաջ երգուած է քան զՔրիստոսի թուականն. և է,

« Երկնէր երկին, երկնէր երկին » . և այլն.

Ըստ այսմ օրինակի են Նարեկացւոյ քանի մը տաղերն, ըստ այսմ և մեր Շնորհալուոյ տաղքն Ներսիսաւորիչն՝ Միւլէից յայտ, Ներսիսի Վարդապետի Վարդապետ, և այլն. ամեն քերգորդ տողի վերջի բառն՝ յաջորդին տնապլուխ ընկալով. ինչպէս.

« Որդիքն Որոտման՝ որը Ներսիսաւորապէս »

Յամայոց հրեզինաց հողմով Հոգւոյն հընչեալ
յաշխարհո.

Յաշխարհ ծարաւուտ՝ զանձրե կենաց հոսեալ
յերկնից » . և այլն :

Գալով քերդուածոց նիւթերուն կամ առարկային, յայա է որ 'ի Շնորհալոյ աշխարհային և պարզ նկարագրական բաներ պէտք չէ սպասել. ամեն գրուածն ալ հարկաւ բարոյական են, այլ ոչ զուտ խրատական կամ հոգեբար. այլ ասկէ սկսեալ, կամ թէ ըսենք յԱստուծոյ և 'ի հաւատոց խորագոյն խորհուրդներէ՝ ինչուան յԱռակս և 'ի Հաննելուկս կը զանազանի: Շնորհալին գիտած է զամենայն 'ի կրթութիւն մարդկան գըրել և քերդել. և լաւ գիտէր որ բարուց կրթութիւնն չէ միայն 'ի հոգի մարդուս, այլ և 'ի միտս և 'ի սիրտս. այս երէք զօրութեանց համար ալ գրած է զանազան բաներ. ոմանք պարզ Հոգեւոր, հաւատոց և Քրիստոսի անօրէնութեանց վրայօք, խորհրդազգած և աղօթախառն. ոմանք 'ի պատիւ և 'ի յիշատակ ածնից Քրիստոսի, ծիրամօրն, Սրբոց և հրեշտակաց, որք սովորաբար Տաղ կ'ըսուին. ոմանք Թբափոյան և վարժողական, ինչպէս են տղայոց համար գրուածներն՝ այբուբենական կարգաւ և անուամբք տնտեսելով. զոր օրինակ.

« Այբն առաջին՝ ըզքեզ, տըզայ,
Հանէ յիմաստըն գերակայ... »

Գիւնն գանձէ քեզ բիւր բարի

Գրելով զիմաստ 'ի տախտակի » . և այլն .

Կէսքն ալ Բարոյախոս՝ զարգացելոյ համար. ինչպէս են Սողոմոնի գրոց վրայօք յարմարացուցած յիշատակարանքն: — Ունի և Վարդապետական քերդուածներ, ինչպէս Յաղագո երկնից և զարդուց նորին. — ունի Թաղիւր, այսինքն իբրեւ նամակ

գրած, միջթարական կամ ընտանեկան. այսպէս
է գրածն առ Ապիրատ.

« Արեգական լուսոյ ծագման
Սէր քո տուիս համանըման » . և այլն .

կամ « Առ ոմն իշխան արեւելեան (Հայոց) վասն
որդւոյն իւրոյ տարածում մեռելոյ .

Անտես է յոյսն աստուածային » :

Ծանօթ են վիպասանութիւնքն. մէկն նախայիշեալն
մտաց երախայրիքն՝ Աղգաբանութիւն Հայոց .
միւսն յետոյ յիշելի Ողբն Ագետիոյ : Ամենէն ըն-
տանեկան կամ Ռահական քերդուած՝ է Հանէլ-
կամ Ռախսի ըսուածն, իբրու Ռախսական, զը-
ւարձութեան ժողովոց և կոչնոց ատեն ըսուելու և
լուծուելու համար — Այս ամենէն յետագաս
տեսակս ալ պէտք է նշանակել ըստ բազում գրչ-
խոց . նախ իրենց հիւսուածքին անբաժանելի զը-
նորհքն . երկրորդ առաջնութիւն, վասն զի Ներ-
սիսէ առաջ այս ձև գրութեան օրինակ չունինք .
երրորդ լեզուն, որ առաջօրէն կամ աշխարհաբառ
լեզուի եթէ հնագոյն գրուածն չէ՝ զանէ ոտանա-
ւորի մէջ հիներէն է . չորրորդ՝ և մանաւանդ ա-
ռաջին՝ հեղինակին նպատակը այսպիսի գրուածոյ
մէջ, որ է վերոյիշեալ բարոյական կրթութիւնն՝
հանգերձ զբոսանօք և սրութեամբ մտաց :

Հիմայ եթէ քիչ մ'ալ խմաստից արժէքն և
քերդողական ու բանաստեղծական հանճարը քըն-
նել ուղենք ինախ պէտք է անհակառակ և անտարա-
կոյս, որով և ոչ երկար քննութեամբ խոստովա-
նիլ, որ իբրեւ քերդող կամ չափաբան՝ Ներսէս
Շնորհալի՝ մեր լեզուին մէջ կամ առաջինն է կամ
առաջինոց հաւասար . որ և է պարզ քերական մը
կըրնայ այս բանս գատել : Իբրեւ բանաստեղծ ալ
ընդ առաջինս գասուելու է աներկբայապէս, մա-

նաւանդ եթէ գրուածոց կամ նիւթերուն զանա-
զանութիւն ալ նկատուի: Զեմք իշխեր բանաստեղ-
ծի յանկարծական թռիչներով հաւասարել զին-
քը Գրիգորի Նարեկացւոյ և նմանեաց, կամ խոր
վսեմութեամբ՝ Սիւնեցի և Մոկացի Ստեփանո-
սեանց, կամ այն առաջին Թարգմանչաց վսեմու-
թեան՝ որ հին դարերու սեփական կնիք է և գրեթէ
անհնար է նորագոյն գտրերէ պահանջել. 'ի վերայ
այսր ամենայնի ունի Շնորհալին ալ զանազան
քերգուածներ և քերգուածոց մասեր, (ինչպէս
յՈղբս Յդեսիոյ և 'ի վերջ Յիսուս որդւոյն), որ
բանաստեղծութեամբ ալ վսեմութեամբ ալ պար-
զութեամբ ալ ընտիր և պանչելի են: Թէ և այս-
պիսիները գտուել և օրինակ ընծայել դժար է.
վասն զի քննաբանից ախորժակք ալ դժար կը
միաբանին յայսմ, սակայն կրնանք անոնց դատաս-
տանին և մեր ընթերցողաց յիշեցընել Շնորհա-
լւոյ քանի մը արտագրութիւններ. Մեծի ուրբա-
թու տաղն, Անէշ Որդին (Զափաբեր. երես 381),
Մարաւեցա՝ Տէրն 'ի Խալիս (386). Խաչի տաղն Նոյ
դրախտի եկեղեցւոյ (412), և անոր Յորդորակն՝
« Կենաց փայտ տընկեալ ըզքեզ տնկողին զՆդեմ »,
(413). Քառասուն վկայից տաղին Յորդորակն,
« Բանիւ աւետաւոր բարառնաբար բարբառես,
« ցուք », (եթէ հարազատ Շնորհալւոյ մտաց ծը-
նունդք են ասոր իմաստքն, վասն զի Ս. Մարու-
թայի Արևելեան Վկայից Ողբին կը նմանին). Ս.
Հովհաննիսեանց վրայ վայելուչ նկարագրական
տաղն.

« Երջանիկ հոգիահրաշ

Այոսըն մաքուր սուրբ Հովհաննիս » . (471) և այլն :

Շարականաց մէջ ալ՝ Վարդանանցն՝ Արիացեալք
առ հակառակսն, կիրակի օրուան Նորաստեղ-
ծեալի վերջին տունն, և այլն, և այլն :

Եթէ մէկ ուրիշ զգացմունք մ'ալ փնտռենք, որ կ'ըսուի խափան կամ գորովան, կամ սրբագին, յայտն Ենորհալին չունի իրեն հաւասարող. Յիսուս որդին, Ողբքն Եղեսիոյ, շարականք ննջեցելոց, շարականք Չարչարանաց կամ Խաչելութեան, զանազան տաղք և մանր երգք ժամասացութեան՝ ճիշտելի օրինակներ կ'ընծայեն մեզ. ասոնց և նմանեաց մէջ Ենորհալին կրնայ ըսել ինչ որ այն շարչարանաց երգոց վերջի տանն մէջ, « Սիրտ իմ առ քեզ աղաղակէ »: — Սիրտ, հոգի և միտք, և անոնց բացատրութիւնն բանիւ. Ենորհալոյ անձին մէջ միացեալ ձիւրք մ'է, իբրեւ ի զանազան համեմոց և հոտոց խառնեալ՝ նիւթ մը, որ և ի միակերպութեանն՝ ունի պանչելի զանազանութիւն ճաշակաց: Այս գորովական զգացման կամ փափկաբանութեան հետ՝ նկատելով իր իմաստից միշտ ազնուութիւնը և օծումը, շարագրութեան միշտ վայելչութիւնը, և ձևոց զանազանութիւնը, Ենորհալին ոչ միայն մեր նախակարգեան հեղինակաց կը հաւասարի արժեիւք, այլ և քիչ գերազանցէ զամենեւին առ հասարակ, թէ իրեն և թէ անոնց մեղի հասուցած գրուածներէն դատելով. և եթէ մէկ կամ միւս տաղանգոյ մասին մէջ առաջին չէ, բոլոր մտաւոր և գրաւոր յատկութիւնները մէկ անդ բերելով՝ գծար կ'ըլլայ իրմէ առաջին մը գտնելն: Այսքան գեղեցիկ ձրից և յատկութեանց միութիւնն է որ մեր հեղինակը Ենորհալի կ'ընէ. իր գերագոյն յատկութիւնն՝ է անհաւասարելի հաւասարութիւն մը ցամեանայնի: Ենորհքն, եթէ չեմք սխալիւր, այս կերպ գերազանցութիւն մը կը պահանջէ. շնորհքն ինքնին պատնչելի հաւասարաչափութիւն մ'է: Կարգէ գուրս հանձար մը՝ թուի թէ շնորհաց չափէն կ'անցնի. սուր և բարձր բանաստեղծական թուիք կամ խորին վսեմութիւնք՝ գծարարաւ չա

փի և կանոնի մէջ կը մնան. պայծառ և անգին ա-
կանց կը նմանին, այլ առանձնակ բաներ են, շարք
մը, հիւսուածք մը, ամբողջ մը չին ձեւացրներ.
այնպիսի ամբողջ մը՝ որ հաւապարապէս պանչելի
ըլլայ ամենայն տեսութեամբ, ամենայն յատկու-
թեամբ: Մեր հեղինակին շնորհքն այնչափ և այն-
պիսի է՝ որ իր քով անանկ սաստիկ և յանգուգն
թռիչք մտաց ալ՝ շնորհքէ պակաս կ'երեւին. ինքն
այնպիսի ամբողջութիւն մ'ունի՝ որոյ պակսու-
թիւն չի բերեր աւելի բարձր կամ խոր թռիչք մը
չունենայն. թերեւ և պակսութիւն բերէր ունե-
նալն: Միով բանիւ այնպիսի բարձր և խոր թռու-
ցիկ հանձար ունենալէն վեր է՝ հանձարոյ թեւերն
անգամ կառավարել, և այն օգապարիկ հրապա-
րիկ երկնապարիկ երիվարն կամ արծուին անգամ
սանձել, և շնորհաց շիտակ շաւղէն վազցրնել, ոչ
սոսակազայր արեւներու պարունակաց մօտ, և ոչ
կրկրաւոր ցրտութեանց, այլ միջին ճամբէ մը՝ որ
երկնից մէջ է. այլ երկրիս վրայէն: Այնքան
տարակուսիմ թէ կըրնար Ներսէս աւելի բարձր
խոյանալ՝ ի քերթուածոն և յիմաստս, որքան ձէ
կըրնա՞ր այնպիսի գերագոյն խոյանաց մէջ ալ՝ այս-
պէս շնորհաբան և շնորհալի մնալ: Սակայն ոչ լոկ
գրաւորական արուեստ մ'էր Ներսիսի մտաց թե-
ւերը այսպէս նուաճելով շնորհաց հարթ ու վարդ-
ճամբուն մէջ շարժողն, այլ և հոգւոյն պանչելի
և աւելի նուրբ և սուրբ յատկութիւն մը, որ չէր
թողուր իրեն ծայրայեղ եփենալ՝ նաև ի հան-
ճարս, գերազանցելովն հանդերձ. յատկութիւն
մը՝ որ իր բազմափայլ շնորհաց ալ շնորհքն կըր-
նայ ըսուիլ, կամ կենդրոն ճառագայթից նորին.
զօր և յետոյ աւելի յստակ պիտի նկատենք: Հի-
մայ լմնցընէիք ինչ որ ընդհանուր գիտելիք կամ
գիտելիք կայ չափաբանական գրուածոց վրայ. ո-
րոցմէ մեզի ծանօթներն 15000 տող կ'ըլլան:

Շնորհալի Երգեցող. — Երաժշտութիւն Հայոց :

Յայտ է որ այս գրութեան մէկ մասն, Տաղերն և Շարականք, ոչ միայն չափով են այլ և երգելու եղանակաւ: Շնորհալին ինչպէս ճարտար և անըման էր քերդողութեամբ, և այնպէս ընտրող ականջ և ախորժակ ունէր ներգաշնակութե, հարկ էր որ երաժշտական ընտիր ճաշակ ալ ունենայ: Ոչ մակամառածական հետեւանք մ'է ըսածնիս, այլ և վկայեալ սառագութիւն. և այնքան առաւելութեամբ, որ իրեն գլխաւոր ճրից մէկն ճանչցուեցաւ. մինչև իրեն երկրորդ մականուն և յայտարար մ'ալ եղաւ ԵՐԳԵՑՈՂՆ՝¹ կոչուիլ, ինչպէս կ'անուանենք և տանիք մենք զՍ. Ռոմանոս Ե. մեսայի սարկաւազն Յունաց, զոր իրենք իբենց լեզուով կոչեն Սիմֆոնիստէս: Աւելորդ է յիշատակել, թէ որչափ որ մարդկային սրտի քաղցր է երգն, այնքան ալ պանծալի է քաջ երգահանն, և այն մանաւանդ որ յատուկ մակագրութեամբ Երգեցող կոչուի: Սակայն պէտք է հարեանցի յիշատակաւ մը միայն նկատել զայս 'ի Շնորհալին' և թողուլ երթալ. այլ հարկ իոկ է ճանչնալ այս երկնախառն արուեստը կամ տուրքը՝ Երաժշտութիւնը, իր մէկ մեծ շնորհք կամ շնորհաց յարգարիչ մը. և երբ ինչուամբ հիմայ նկատածնիս 'ի Շնորհալին' և յետոյ այլ աւելի նկատելիքն՝ գումարենք իբրեւ 'ի մի պատկեր և 'ի մի տեսութիւն,

¹ Այսպէս կոչէ Սամուէլ Անեցի, ժամանակակից Շնորհալի:

չեմք կըրնար ուրիշ կերպով տեսնել զնա՝ բայց իբրեւ բովանդակ բանական երաժշտութիւն մը. կենդանի ներդաշնակութիւն մը. աստուածային և բնական շնորհօք խառնեալ ամեն մէկ ձիրքն՝ մէկմէկ ձայնի նման, որոց բոլորն մէկ եղանակ կազմէ. ոչ Նրդեցող միայն, այլ և Նրդ ողջոյն, յարմարեալ շնորհազարդ շարժմամբք մարմնոյ, շրթանց, մատանց, մտաց և հոգւոյն: Թէ արգեօք գեղեցիկ դրուածոց և եզանակաց նման գեղեցիկ և անոյշ ձայն ալ ունէր. — հաւանական կըրնանք ըսել. և եթէ չկարենանք հաստատել բնական գործարանաց կամ կազմուածքին տուրբը, չեմք տարակուսիր կրթութեամբ, արուեստով և շնորհօք քաղցրութեանը վրայ. գուցէ Նրդեցող տնունն ալ՝ ոչ միայն երգահանութիւնը այլ և ձայնական կարողութիւնը նշանակէ:

Գիտնալու է որ Նրաժշտութիւնն կամ երգեցողութիւնն, գէթ ըստ եկեղեցական կարգի, մեծ պարապմունք և արուեստ մ'էր, և կըրնանք ըսել եղած է ամեն ատեն՝ մեր վարդապետանօցաց և վանորէից մէջ. Թերևս և միակ զարգացած արուեստ չափաբանականաց մէջ՝ յետ քերդողութեան: Նոյնպէս յայտնի է Թէ մեր ազգն ինչ մեծ վարկ և սէր ունի իր հին սրբազան Նրդողաց կամ շարականաց հեղինակաց վրայ, որով շատ հեզ այս գրոց հաւաքման ճակատը կը տպագրէ մեր երաժշտութեան վրայօք դրուած խօսք մը, կամ գովեստ մը երգահանաց վրայ և կամ ցանկ մ'անոնց անուանց, սկսեալ 'ի Ս. Սահակայ և Մեսրոպայ և յաշակերտաց նոցին. որոց Թարգմանութեան արուեստին հաւասար պարգև մը համարուի և երաժշտական գիտութիւնն. և յայտմ մասին ևս՝ որպէս 'ի քերդողութեան՝ գերազանցեալ պատուի Մ. Խորենացին. մինչև աւանդախառն պատմութեամբ գերազոյն յերգս նորա գրուի Ուրա-

Խաչի՛ր ՍԵՐԲ՝—հի սքանչելի շարականն, զոր և հրեշ-
տակային ձայնով երգած է կ'ըսեն մասնաւոր առ-
թի մը մէջ: Ազգային լեզուի յստակութեան սրը-
բազան աւանդին հետ՝ նախնիք այս սրբազան եր-
գեցողութիւն ալ աւանդեցին յաջորդաբար. — այս
երկուքս՝ առաւել քան զամենայն ցանկալի աւան-
դութիւն. — և ասոնցմով՝ աւելի քան թէ այլ ամե-
նայն մասամբք բանական արուեստից՝ յաջողեալ
են մերայինք՝ իբրև հաղարամեայ դարու միջոց. ա-
նով մեր շարականաց հաւաքմունքն՝ որ 800 տա-
րուան գործ է, այնքան զանազան դարուց և գի-
տաց միջոց ալ ազնուութեան շնորհքը, արժէքն
և ոյժը պահած է: — Շնորհալոյ Նրպեցող կո-
չումն, իրմէ մնացած մեր եկեղեցւոյ բազմաթիւ
երգերն և տաղերն՝ յայսմ մասին ալ զինքն թէ
ոչ ժամանակաւ առաջին՝ արդեամբք ընդ առա-
ջինս կը գտսն, մանաւանդ թէ առաջին և վեր-
ջին. որովհետև ինքն լրացուցած է ժամատացու-
թեան երգերը, իրմէ վերջը՝ քիչ շարականք ա-
ւելցած են: Այս իր շնորհքը լաւ ճաննալու հա-
մար՝ կ'արժէ որ քիչ մ'ալ երկարաբանենք այս
արուեստիս վրայգը. ինքնին իսկ երաժշտութեան
ոգին ալ կարծեմք ներէ մեզի:

Ազգային քերգողութիւն կամ չտիաբանութի
և ազգային ոճ մը ճարտարապետութեան, կրթ-
նային գուշակել տալ որ Հայք ազգային երաժշ-
տութիւն ալ ունեցած պիտի ըլլան, գոնէ այն-
չափ որոշ և իսկապէս՝ որչափ են այդ երկու չա-
փական արուեստքն, և գոնէ բաւական ընտիր
ճաշակ մ'ունեցած են յայսմ ալ. և որչափ ալ
Մ. Խորենացի մեղադրէ մեր հնադոյն նախնեաց
անփոյթ ըլլալը երգարանոց բանաւորաց, աւելի
գրաւորի քան եղանակաւորի համար իմանալու է
ըսածը. որովհետև ինքնին չառ անգամ կը յիշէ
Հայկազանց վիպասանից հետ՝ Սրբովք և Բամբ-

աւագը երգիչներն ալ. իրմէ առաջ ալ՝ Բուզանդ, իրմէ վերջ ալ այլք՝ երգասէր ցուցրինն զՀայա։ Իսկ մեր միջին և յետին դարուց գրողք՝ Ս. Թարգմանչաց կ'ընծայեն՝ ինչպէս շարականաց շարագրութիւնը՝ նոյնպէս և եղանակաց հնարումը։ Յայտնաւորքն Ս. Սահակայ համար կ'ըսէ, թէ 10 ձայն բաժնեց եղանակները, և աղուարար կ'աւելցրնէ, « Ըսա թուոյ ասան արարածոց (1) 'ի չորս « ըից ձայնից 10 բարգեցաւ. և չորս ձայնք 'ի չորս « տարերցս ունին զգայունքն. որպէս և ձ ձայնն « 'ի հոգոյն, և թն 'ի ջրոյն, ֆն 'ի յօգոյն, ֆն 'ի « հրոյն. և 'ի չորս ձայնիցն՝ բաժանեաց չորս կողմ. « (և) Վառ և Վերջ երկու ստեղծին։ Որք ունին « և այլ յատկութիւնս. զի ձ ձայնն 'ի հիւսնաւ « կանէն է. թն 'ի դարբնէն. ֆ 'ի գետոց. ֆ յաղօ « բեաց. Խ յերկաթոյ. Կ 'ի ծաղու ծիւանաց. Է « յանանոց, Ը 'ի գազանաց. Թ և Ժ 'ի հաւուց »։ Ուրիշներն կ'ըսեն թէ հին Ստեփանոս երաժիշտ մը 26 եղանակ հնարեր է՝ բնական իրաց և կենդանեաց ձայներէն ազնորով։ Հաւանականն այս է որ թէ հին աղգային եղանակաց և թէ Յունաց եկեղեցական երաժշտութեան յարմարացած են Թարգմանիչք՝ մեր եկեղեցւոյ երգերը։ Շատ հեղեղանակաց համար ըսուած և տալից վրայ գըրուած է 'ի գիրս մեր՝ Խարովչին եղանակ կամ ձայն, լաւ և Խարտար երաժշտական ըսելու մը աքով. այս անունն յայտնէ զԽոսարով Փէրվիզ կամ Սպարուէզ անուանի թագաւորն Սասանեանց Պարսից, 2 դարուն վերջը և Էին սկիզբը. որ կ'ըսուի թէ շատ երաժշտասէր ըլլալով երկու Խարտար երաժշտաց ձեռքով այս արուեստը կանոնեց և զարգացուց. մէկն էր Սարգիս, զոր Հռոմ կ'առնուանեն, միւսն Պարպուա կամ Պէրպուա Շիրազցի, որոյ անուամբ նուագարան մ'ալ յիշուի նաև Հայոց մէջ Բարբուա կոչմամբ, որ փոխառ

նահեց զհին բաժնին Հայկազանց: Այն ատեն, ները Հայք գեւ Պարսից իշխանութեան տակ և անոնց տրամաբն սովորութեամբք ալ վարուէին. շատ հաւանական է որ Խոսրովայ երաժշտաց արուեստն՝ եթէ անծանօթ էր իրենց, անոնցմէ ընդունեցան, և այնուհետև սովորութիւն եղաւ մեր երաժշտաց ալ՝ Խոսրովային անուանել անոյշ և քաջարուեստ եղանակները. ինչպէս սոյն իսկ մեր Շնորհալույսն համար կ'ըսէ Արտակսոս պատմիչ. « Կարգեաց... քաջք եղանակաւ, Խոսր. « Վային ոճով շարակտնս, մեղեգիս, տաղս և ոտտ. նաւորս »:

Սասանեան Խոսրովայ ժամանակակից կաթողիկոսն մեր Կոմիասս՝ բանտաւազութեանը հետ երաժշտական ախորժակը կ'իմացընէ Հռիփփ. մեանց շարականին մէջ: Զնոյն արուեստ պէտք է ընծայել և մեր ամենէն հին համարողին՝ Անանիայ Շիրակացւոյ, որ մօտ էր ժամանակաւ վերոյիշելոյն: Իսկ յաջորդ Ը դարուն սկիզբը Ստեփանոս Սիւնեցին իր գերազանց շարականօքն, և իր քոյրն Սահակագուլիստ՝ երգահանութեան շատ մեծ համբաւ թողած են: Իբրև մուշայի մը՝ կու գային այս աիկնոջ գաս Դաս մարդկան՝ լսելու և վարժելու. և ինքն՝ վարագուրի ետև կեցած, վասն պարկեշտութեան, կը սովորեցընէր: Անշուշտ այնպիսի եղանակաց վրայ զմայլեալ՝ դարուն պատմիչն (Ղեւոնդ երեց) կ'ըսէր. « Հրեշտակաւն երգք՝ ի « վերայ երկրի »: — Ժ դարուն մէջ երբ Բագրատունիք ազատեցին զաշխարհս Հայոց յԱրարատաց ընդառնաբարութէն, և վանորայք նորոգիլ սկըսան, սրբազան երաժշտութեան արուեստն ալ նորէն զարգացաւ, և դարուն պատմիչն (Ստեփ. Սարգիս) և այլք՝ մեծ գովութեամբ կը յիշեն Կոմրէն Վարդապետ, Նարեկայ, Տաթևու, Ղազարու (Մշոյ) վանաց երաժիշտները. և յանուանէ՛ զՍա.

մուէլ կամրջաձորոյ վանահայրն, որոյ ձայնը լսած էր Թերևս Թառճեցի Գէորգ վարդապետն ալ, որ 100 տարուան վախճանեցեալ հօն՝ յամի 1094, « և էր երաժիշտ 'ի վերայ ձայնաւոր եղանակաց », ըստ Ուռհայեցի Պատմըչին: Ասոր առնն էր Պեարոս Գետագարձ պերճափայլ կաթողիկոսն, որ Կ. Պօլիս գացած առնն՝ եպիսկոպոսաց և վարդապետաց հետ՝ գաս մ'ալ ընտիր եկեղեցական երաժշտաց հետը տարաւ յարքունիս կոյսերաց: Իր բարեկամն և մեր Պահլաւունեաց իմաստասէր նահապետն Գրիգ. Մագիստրոս՝ իր Թղթոց մէջ շատ հեղ և մեծ գովութեամբ յիշէ զԴանիէլ ոմն երաժիշտ, նոր Որփեւս կոչելով. ասոր Թուի անսովոր մնացած շարական մը, Մեծսոցուսէ, ինքորոյ անագլուխք Դանիէլ կապեն, և սկսի. « Դա « սապետըն հրեշտակաց և սպասաւոր երկնից « արքային »: և այլն: Գուցէ այս ժամանակներս ապրած ըլլայ ուրիշ ճարտար երգիչ մ'ալ՝ Գուլի Այրիւնեցի, հեղինակ Մեսեգի ըսուած երգոց: Շնորհալուոյ կրսեր ժամանակակից կըրնայ ըսուիլ Խալտփուր Տարօնացին՝ եղանականիշ խազից նորոգողն¹: Թողլով ժի գարէն վերջը յիշեալ երաժիշտները, զի մեր պատմութե ամհմանէն դուրս կ'եննն, յիշենք բուն իր ժամանակի և քիչ ետեւ անուանի երաժշտութեան վարժարանքը, Սեաւ լերանց և Աիւլիկիոյ նորահաստատ վանքերը. յորս աւելի գովութեամբ կը նշանակուի Արքա. կաղնոյ վանքն, և ալ յետոյ Սըսոյ երաժիշտ վարժապետքն, որոց արուեստն և գաղափարն իբրեւ պատգամ սեպուէր այն ժամանակ: Ասոնց վարդապետներէն մէկը կըրնանք սեպել Թէոդորոս Ուլիւսիլը, զոր Մեծ Վկայասիրին առնն տեսանք կաթողիկոս 'ի Հոնի (42)²:

¹ Սա յետոյ ալ պիտի յիշուի մեր պատմութեան մէջ:

² Սըսոյ և Մեծ Հայոց երաժշտութեան կամ երգոց մէջ մեծ զանազանութիւն մ'եղած կ'երևի, և անկէ Շա-

Այս յեաթին Տօրոսեան անապատաց և ընթանց մէջ վարժեցաւ մեր Շնորհալի Երզնցոյն ալ՝ աստուածատուր ձիրքը արուեստի հետ խառնել, և իմաստից ու տողից հետ ծնանիլ և եղանակներ, և ըլլալ նուագաւոր փիլիսոփայ մը. վասն զի այս գեղեցիկ արուեստիս կամ գիտութեանս՝ իմաստասիրութեան լծորդ և լրումն ըլլալը՝ պղատոնական մտօք ճանչցեր էին մեր վարդապետք և վաշականք, և պարզապէս Փիլիսոփայ կ'անուանէին զերզնցողս եկեղեցւոյ. ինչպէս հին Տօնացոյց գրոց մէջ ալ անուանեն. « Զգենուն միաբան քահանայքն և օարկաւագունք և փիլիսոփայք »: Նոյն ինքն Շնորհալին վկայէ այս Փանիս՝ Դաւիթ Անյաղթ Փիլիսոփայի գրած Խաչի Ճառին մեկնութեանը մէջ. « Եւ զի ունիմք սովորաբար ասել « Փիլիսոփայ որք յերաժշտական արուեստս կատարեալ են. այսպէս և Դաւիթ Անյաղթ, ոչ « միայն փիլիսոփայ այսպէս, այլ և յաստուածեղէն և յարտաքին հրահանգս անթերի »:

Իր աստուծ մեկնութե համեմատ Շնորհալին ալ փիլիսոփայացաւ անթերի. և անգադար կ'երգէ Հայոց եկեղեցւոյն մէջ իր բաղմապատիկ Տաղերովը, Շարականներովը, և Գանձերովը. Թէ սուրբ պատարագի և Թէ ժամասացութեան ամեն ժամերուն պատշաճեցուցած երգերով. մանաւանդ սրբազնագոյն օրերու՝ Մեծպահոց և Մեծ շաբաթուն. որոց խորին յիշատակները՝ աւելի զգալի և ախորժելի ընել կու տայ իր քրիստոսասէր ազգայնոց. և իբրև իր հոգւոյն մաքուր Թելերով կապելով զանոնցն ալ՝ Զանայ քաշելու յերկինս. ուր կատարեալ աստուածերգակ մ'եղած՝ ընդ

բականաց զանազան կոչումն. մէկն Թաթարցի, մէկպէս Աբխազի: Դարձեալ Շարականաց ընտիր օրինակները Խաչի կ'անուանեն գրիչք ԺԳ—ԺԵ դարուց. այլ խուլ կամ խլիկ հեղինակի ով և երբ ըլլալը չկարցանք ստուգել:

Դաւթեանց և Ստեփանոսեանց, մանաւանդ թէ ընդ հրեշտակաց, անսպառ երգանայ աստուածային սիրոյն մէջ. որոյ իբրեւ տկար, այլ գեռ բաւական արձագանգ մը կը լսեմք, և յուսաւք որ եկեղեցիս Հայոց՝ անոր սրտէն բղխած և մասներով յարմարացուցած երգերն ու եղանակները՝ անընդհատ լսելով և նուագելով, հասնի և հասցընէ մինչև երկրաւոր ձայնից լռելու և միայն երկնաւոր ձայնից լսուելու օրը. յորում՝ հայածին սուրբ մայրն ալ իր քրիստոսականիք որդեկաց՝ « Սիոնի որդիք, զարթիք » կանչելով յետին անգամ, պըճնեալ զարգուքն ընգառաջէ անմահ փեսային և պսակուի յաւիտեանական փառօք: — Այսպիսի անգին յուսովք կը պարարէ սրտերնիս ամեն կիրակի՝ մեր Նրդեցող Մնորհալին յեկեղեցիս Հայաստանեայց:

Իմաստից և բացատրութեան կողմանէ ալ՝ իր սովորական և կարեւոր շնորհօքն՝ ունի յստակութիւն և աստուածային եռանդն. որով թէ իմանալի է հասարակաց և թէ յորգորիչ սրտից, միանգամայն և մտաց ախորժելի՝ գեղեցիկ հանձարովք: Այս յայտ զարմանալի բան մ'ալ կայ գիտելու, որ այս գեղեցիկ շարականաց և տաղից մեծ մասն իր կաթողիկոսութեան ատեն երգած է. կեանաց այն յառաջացեալ մասին մէջ՝ յորում քովորաբար լռեն երգը՝ ի շրթունս քերդօղաց, և ծալուն աշխուժից թեւերն. իսկ մեր պքանչելի Նրդեցող Փիլիսոփայն 68—70 տարեկան միջոց ալ որպէս և յերիտասարգութեան ըսելով՝ « Բղխեցեն « սիրտք մեր զբան բարի, և լեզուք մեր պատմացեն զգործս երկնաւոր թագաւորին », բըզխած է այն վերոյիշեալ բաները, որ առոյգ և եռանդուն հասակի մը արտագրութիւն պիտի կարծէինք, եթէ չգիտնայինք՝ ի պատմութենէ զժամանակը: Այդքան ուրեմն մեծ և տաք է եղեր ներ-

սիսի սիրտն և հոգին, այնքան եռանդուն միտքն և հանձարն, որք միշտ առողջ և մանուկ մնացեր են, երբոր մարմինն միայն մաշելով և հըննալով՝ ալ չէ կըրցած այնպիսի ուժով և թուլուն հոգւոյ լծա-կից մնալ:

Այս կարողութեան վրայ աւելընելու է և ճարտարութիւնն եղանակաց զանազանութեան և ներգաշնակութեան. որոյ եթէ մեղք չեմք կրնար երաշխաւոր ըլլալ, եօթն գարսւց երկարութեամբ՝ այնպիսի նուրբ արուեստի փոփոխութեանն համար, կրնամք հաւատալ ժամանակաւ մերձաւորին վկայութեանը. որ յետ գովելոյ զիմաստս բանիցն՝ կ'ըսէ. « Եւ թէպէտ և հրաշալիք էին բանք եր-
« գոց նորա առ միաս իմաստութեան, բայց եւս
« առաւել զարմանալի էին արուեստք զանազան
« եղանակացն՝ զոր աննման միմեանց յօրինէր. որ-
« պէս յանժախելի և յառատագոյն գանձարանէ՝
« 'ի ճոխ և 'ի հարուստ մտացն արաբերեալ » :
Բոլորովին ալ հիմայ փոխուած չեմք կրնար ըսել Ննորհալոյ եղանակները, զորս քիչ մը մեր երա-
ժըշտական արուեստի խաղերն պահած են, քիչ մ'ալ ահանջալուր վարժութիւնն. միայն թէ շա-
տերն 'ի սկզբան աւելի ներգաշնակաւոր և աւելի քաղցրանուագ կըրնանք համարիլ:

Արդ Ննորհալոյ այս երաժշտական ճիւղ վը-
րայ յերկար զարմանալէն վերջը, հարկ է որ թօ-
թափենք զմեզ այն զմայլիչ արուեստին կաշուն և թուլուն թւերէն, և գառնանք իր երկրաւոր կե-
նաց ընթացքը բռնելով անոր զանազան գէպքերը,
և իր ուրիշ բազմապատիկ տուրքերը գիտել:

Փոխադրութիւն կարողիկոսական արքայ 'ի
Ծովք Դղիակ: — Քաղաքական վիճակ ժամա-
նակին 'ի սահմանս քնակոտրեան Շնորհալոյ
և 'ի Մեծ Հայս :

Շնորհալոյ Վիպասանութեամբ մատենագրու-
թիւն սկսելն, որ է 1121 թուականէն, մինչև 15
տարի, եթիտասարդութեան միջոցը, ծածկուած
կը մնայ մեղմէ. պատմական յիշատակ մը չեմք
գտած այս տարիներուն, այլ կը համարիմք զնա
թաքուցեալ այն խորհրդական և սրբազան ա-
ռանձնութեան և լուութեան մէջ, յորում և փր-
կիչն և վարդապետն աշխարհի՝ տէր մեր Գրիստոս,
ծածկուած և լուծ մնաց 'ի տան Մօրը, մինչև
ըստ աշխարհի կատարեալ հասակաւ՝ ելաւ 'ի քա-
րոզութիւն: Այս տարիներու մէջ Շնորհալի իր
ուսումնական կրթութիւնն աւարտած և իր կա-
թողիկոս եղբօր օգնական ըլլալ սկսած է: Մէկ
միայն դիպուած մը կը յիշուի այս միջոցիս. և է
կաթողիկոսութեան աթոռոյն տեղափոխութիւն:

Ասոր տարագրութիւն 'ի հայրենի աշխարհէն և
'ի միջոյ բազմութեան բնիկ ժողովրդեան՝ բաբելա-
կան գերութենէն երկար քշեր էր. 80 տարիէ ա-
ւելի էր. կաթողիկոսք և հաւատացեալք փափա-
գէին դառնալ նորէն 'ի Մեծն Հայաստան և 'ի
վերջին մայրաքաղաքն Անի, որ դեռ թագաւորա-
կան շնորհքով պայծառանայր, և ուր դեռ քիչ
առաջ Բարսեղ իբրև կաթողիկոս կը նստէր. Գրի-

գործիս ալ փափագէր իր նախնեաց և ազգականաց քով երթալ, և ազգին կենդրոնը կենալ. և արդէն գաղափարէ բանագնացութիւն ըրեր էր Անոյ իշխող ամիրային Ապուլ-Սուլարայ հետ, և հաւանութիւն առած էր. և մինչդեռ յարմար ժամանակի կը սպասէր, Անոյ բնակիչքն այս բաներս չգիտնալով, և իրենք ալ իրենց կերպով օտարի իշխանութենէն ազատիլ և քրիստոնեայ իշխանի ձեռք անցնիլ ուզելով, ծածուկ գաշնակցեցան Վրաց Դաւիթ Թապաւորին հետ, որ յանկարծուց եկաւ զօրօք յԱնի. քաղաքացիք ընդունեցան, մատնելով անոր ձեռքը զԱպուլ-Սուլար և որդիքը, զորս Դաւիթ տարաւ արգիլեց բերդի մը մէջ 'ի Վիրս, ուր և մեռան նեղսրտութեամբ: Բայց քիչ տակնէն ինքն Դաւիթ ալ մեռնելով Ապուլ-Սուլարայ երեց որդին Փատլուն եկաւ պաշարեց զԱնի, և յետ երկար ընդդիմութեան և սովոր՝ առաւ, ու հօրն և եղբարց մահաւան վրէժը պահանջեց: Այս բանս լսելով Գրիգորիս կաթողիկոս շատ նեղացաւ Անեցոց անխոհեմ գործոյն, որ իր գիտաւորութիւնն և գործն ալ ունայնացուց. վասն զի ալ չէր համարձակեր Փատլունէն նոյն ընդունելութիւնը գտնել, ինչ որ խօստացեր էր անոր հայրն, այսպէս չարաչար մատնեալ և մեռեալ: Անին ալ այն առթով շատ մօրդ և վայելչութիւն կորուսեր էր: Արդ հարկ եղաւ Գրիգորիսի որ նորէն իր եղած երկրին մէջ ուրիշ յարմարագոյն տեղ փնտրուէ Հայոց հայրապետական աթոռոյն:

Իր առաջին նստած տեղն հաւանօրէն էր այն Շուղր անապատի վանքը, ուր և Բարսեղ նստէր հրամանաւ Մեծ Վկայասիրին. կամ թէ երբեմն հօս և երբեմն 'ի Կարմիր Վանս նստէին երկոքին հարազատքն, Գրիգորիս և Ներսէս. որք երբ լսեցին Անոյ նորէն նուաճիլն 'ի Փատլունէ յամին 1126, ելան, եկան իրենց ծննդեան տեղը և հայ.

րենի տունը, 'ի Մով, զոր հայրերնին Ապիրատ
ամրացուցեր էր. իրենք ալ նորէն նորոգելով հօն
հաստատեցին քառորդ գարու մ'ալ Հայասա-
նեայց տապանակը. որով հարկ է մեր եկեղեցա-
կան աշխարհագրութեան մէջ նշանաւոր կէտ մը
սեպել զայս, և սրբազան յիշատակներ ալ փըն-
տուել հօն: Այլ դժբաղգաբար և ոչ իսկ տեղն ո-
րոշակի կրնամք նշմարել: Վասն զի թէ և ինչուան
հիմայ կարծուէր թէ այս տեղս պիտի ըլլայ Խար-
բերդի և Արզնոյ միջոց եղած Մովք լըճին մէջ, որ
հիմայ Աեօլճիւկ կ'ըսուի յայլադգեաց, սակայն
հին պատմըաց կարճ յիշատակներն, և քաղա-
քական վարչութիւնք ժամանակին՝ չեն ներեր
այդքան հեռու տեղ փոխադրել մեր հայրապեա-
ները և իրենց աթոռը. վասն զի եթէ այն (Խար-
բերդու) կողմերն ազատ և հանգիստ ըլլային Թուր-
քաց ձեռքէն՝ աւելի յարմար և աւելի կեդրոնա-
դոյն հայկական տեղ մ'ալ կրնային երթալ մեր
հայրապետք, ինչպէս որ փափագէին իսկ. իսկ ե-
թէ Թուրքաց իշխանութեան տակ էին, (և էին
հաւաստեալ), չէին կրնար հօն երթալ: Արդէն
այն սակաւ ուղտամական յիշատակքն, և նոյն
իսկ Շնորհալին թէ վիպասանութեան մէջ, թէ
30 տարի ետեւ Հաւատոյ բանին յիշատակին մէջ
զՄով միշտ Իդէալ կ'ըսէ, և ոչ երբեք լըճի նը-
կարագիր կու ապ: Ուրեմն այս տեղս իրենց
առջի բնակած տեղէն՝ Սեաւ լեւանց վանքերէն՝
շատ հեռու չէր. Աթոռն քիչ քիչ կամ իբր
ոսն առ ոսն կը տեղափոխէր. հաւանորէն Մա-
քաշու և Անթապու միջոց տեղ մ'էր. վասն զի
հաստատութեամբ կ'ըսուի որ Անտիոքայ Լա-
տին իշխանութեան սահմանն էր, և յատուկ
գաւառն Տլուք կ'ըսուէր, և տաքարիւն Ժօսլէն
Փռանկ իշխանին կալուած էր. գուցէ ուրիշ Աեօլ-
ճիւկ լճի մը մօտ (Աեազուր Աեօլճիւկ), ուր և

հետև իսկ աշխարհագիրք գնեն զՏղուք աւանն: Թէ պէտ բաւական ամուր էր տեղն, այլ ոչ շատ, և ոչ ալ ընդարձակ, վասն զի Փոքր Իշխակ կոչուի. այլ այն ատեն իրենց համար յարմար և չափաւոր երեցաւ. իսկ մեզ համար շատ ցանկալի է հետաքննութիւն թէ այս տեղւոյս և թէ բոլոր Սեաւ Լերանց բազմաթիւ վանորէից, որք ԺԱ-ԺԳ դարուց Հայոց ամենէն սրբազան և գիտնական գաղաքն էին. և որոց վրայ այսօր Թանձր վարագոյր մը քաշուած՝ կը ծածկէ, ո՞ր գիտէ որպիսի եկեղեցեաց և շինուածոց նշխարքներ, որքան յիշատակաց արձանագրութիւն, և հռչակաւ անմահանալի անձանց՝ մոռացեալ մահու քարեր:

Ինչ էր արգեօք այս տեղափոխութեան պատճառն. — մասնաւոր գիպուած մը չեմք գիտեր, բայց հաւանական է այն միջասահման երկրին համօրէն վերգովումն և բռնաբարութիւն 'ի զանազան ազգաց և 'ի բազմաթիւ տիրապետաց. և վախ՝ անհաստատ և անստոյգ ձեռաց մէջ ինկնալու: Վասն զի յետ մահուան մեծ իշխանին Փող Վասլի' (1111) իր քեռորդին Տղայ Վասիլն իշխեց Քեսնոյ և սահմանաց, բայց ոչ յերկար. իրմէ զօրաւոր: Ներն կոխեցին իր սահմանները. խոյս տուաւ գընաց առ աներ իւր Լևոն՝ Թոռն Ռուբինի՝ մեր ազգին Աիւլիկեան հարըստութեան նահապետին. այն ալ չափէն աւելի ուժով մը բռնեց զինքը և արգիլեց: Իր իշխանանիսան Քեսուն՝ ինչպէս և Մարաշ՝ ընկան Եղեսիոյ Լատին Ամմսից իշխանութեան տակ, որուն այն ատեններն յաջորդեր էր առաջին և քաջն Ժոսէնի որդին Ժոսէն Բ, որ յետոյ Թողուց այն տեղուանքը իրեն պէս տաքարիւն և տնխոհեմ, այլ իրմէ քաջ իշխանի մը, որ էր Պալաին՝ եղբայր Ռեմունդի՝ բրնձին Անտիոքայ: Այլ չկրցան ինչուան ետքը պահել իրենց կալուածքը՝ այլազգեաց յափշտակութէն. նախ

Քեսուռն կորաւ, Կեսարիոյ և Մելիտանոյ տիրապետող անուանի Տէնիշմէնտին ցեղէն Մահմուտ սուլտանին ձեռքով, որ յափն 1136 աշնան ատեն եկաւ պաշարեց զՔեսուռն, չորս դին աւերըշտելելով. այլ լսելով որ Պապին՝ Յունաց (Յովհաննէս) կայսեր զիմեր է 'ի Կիւլիկիա, և նա խոստացեր է օգնել, թողուց զբերգաքաղաքը, և անոր տեղ մեր կաթողիկոսաց արքայուցեալ Կարմիր վանքը այրեց և աւրեց, միանձանց խրճիթներ և եկեղեցեաց սուրբ սպանները փճացուց, գնաց. թողլով այն հռչակաւոր աեղը՝ « որպէս տատրակ սգալից միայն « մնացեալ 'ի զուգակցէ, կամ որպէս զագաւաւ « զաղբատեսակ նստեալ 'ի վրայ կոթողոյ », ինչպէս կ'ըսէ պատմիչն (Մատթէոս): Սակայն Պապին վստահ չըլլալով տեղը անվտանգ պահելու՝ զօրքերն առաւ գնաց Սփրաապ կողմի ամրոցները. մնացին Հայք իրենք իրենց, Վահրամ անուամբ գլխի մ'առաջնորդութեամբ, որոյ օգնական և խորախուսիչ էր Գրիգոր երէցն, Մատթէոսի պառմութեան շարունակողն. այլ երկու տարի մ'ետե (1140) ուրիշ թուրք զօրավար մը Գարա-Աւլան անուն, այն կողմերէն անցնելով և խմանալով որ բաւական պաշտպանող չսւնի Քեսուռն, մնացողներն ալ իրմէ վախցեր փախեր են, 30 մարդ խաւրեց և այրել տուաւ քաղաքը՝ դռներով և Մեծ Վասիլի շինած բարձրացարկ ապարանգը, և թողուց գնաց: Քանի մը տարի ալ այսպէս անստոյգ վիճակով քրիստոնէից ձեռք մնալէն ետե՝ Իկոնիոնի Սուլտանն Մասուտ տիրեց անոր և սահմանադր:

Շնորհալուոյն գրեթէ բովանդակ կենաց միջոց՝ այն կողմերն ուր ապրեցաւ և մերձաւոր սահմանքն, մեծ շարժման և անհաստատ վիճակի մեջ եին, վախով և յափշտակութեամբ չորս զինաւոր ազգաց: Ասոնց առաջինն էր Յունաց ազգն, 'ի վա-

զուց բնիկ տէր, իբրև պայազատ արևելեան ինքնակալութեան, որ արդէն սկսեր էր կողոպտուիլ և նուազիլ, նախ յԱրարացւոց, յետոյ՝ ի Սելջուկեան թուրքաց, որք զանազան ամիրաներ և սուլտաններ հաստատեր էին Միջագետաց, Ասորւոց և Փ. Ասիոյ գաւառաց մէջ: Ասոնք էին երկրորդ և ամենէն ահարկու ազգն. ասոնց զօրաւոր տէրութիւնքն էին իկոնիոնի (Ղօնիա) սուլտանն, Սեբաստիոյ և Կեսարիոյ Տանիշմէնդն, Հալպայ և Իսմասկոսի սուլտանք կամ ամիրայք, և Հալէժ աւազակք Լեւնաթնակք, Անտիոքայ և Տրիպոլեայ իշխանութեանց միջոց: Երրորդ էին Լատինք, որք ԺԱ գարու վերջին տարիները՝ Ա Խաչակրաց յազութողական շահատակութեամբ՝ տիրեցին զատ ի Պազեստինոյ՝ նաև Անտիոքայ, Եգեսիոյ, Տրիպոլեայ, Տիւրոսի¹, Սիդոնի, և այլն, և Եփրատայ արևմտեան գաւառաց ընդ մէջ Հայոց և Ասորւոց. և զանազան կոմսեր և բրինձեր (prince) հաստատեցին այն կողմերը, որք ոչ միայն ընդ Թուրքաց և Յունաց կռուէին, այլ և երբեմն իրարմէ խլէին իրենց յանկարծագիւտ կալուածները:

Իսկ չորրորդ ազգն էր մերս Հայոց, որք յետ Յունաց և ըստ մասին հաւատար՝ այն կողմերու

¹ Այս վաճառաշահ անուանի քաղաքին տիրեցին Խաչակիրք՝ մեր պատմութեան այս հասած ժամանակնիս (1124), յետ իբր վեցամսեայ պաշարման. վենետկեցիք ի ծովէ, մէկայլ դաշնակիցք և ասպետք ի ցամաքէ: Քաղաքացիք (որ օգնութեամբ Եգիպտոսի և Իսմասկոսի Սուլտանաց դէմ կը գնէին), պաշարողաց մեքենաները կ'այրէին և կը փճացնէին. Խաչակիրք կարօտացան զօրաւոր հնարքի և ճարտարութեան մը. հրաւեր խաւրեցին յԱնտիոք, Աւետիք անուամբ Հայ մեքենագիտի մը. որ եկաւ, այնպիսի մեքենաներ կանգնեց և ուղղեց, որ պաշարելոց գործիքները դադրեցուց, սովորականէ մեծ քարերով անոնց տունները սկսաւ կործանել. մէկ երկու օրէն անձնատուր եղան անոնք. իսկ Խաչակիրք առատապէս վարձատրեցին զվարպետն Աւետիք:

բնական ժողովուրդ եղեր էին. ոմանք ալ բռնական. վասն զի կամաւ և ակամայ գաղթելով 'ի Մեծ և յարեւելեան Հայաստանէ, նախ խաղաղութեամբ բնակեցան Ա և Գ անուանեալ Հայոց միջոց. յետոյ երբ Յոյնք սկսան թշնամեանալ հաւատոյ խնդրոց պատճառաւ, և Թուրքք զօրանալ Մէլիք — շահի աշխարհակալութեամբ, Հայք երկու կողմէն նեղուելով, ստիպուեցան զէնքով իրենց ճամբայ բանալ, Փ. Ասիոյ հին հարաւային գաւառաց՝ Փոքիւզիոյ, Իսաւրիոյ, Պամիկիւիոյ և Աիւլիկիոյ ամրագոյն տեղերը ապաւինել, Տօրոսի և Անախտօրոսի կիրճերը և սարերը իրենց ապաստան ընտրել, նիզակաւ և աղեղամբ սահմաններն անմերձենալի ընել. և յետ այնորիկ քիչ քիչ բարձրերէն իջնել և Աիւլիկիոյ գեղեցիկ գաշտերուն մէջ ոտք գնելով մզել զՅոյնս, և տիրել նախ բերդից և ապա մեծ և անուանի քաղաքաց, Անարզաբայ, Մամեստիոյ և նոյն խկ մայրաքաղաքին Տարսոսի, և միանգամայն լերանց, գաշտաց և ծովափանց: Սակայն այս բանիս յաջողութիւնն և հաստատուն ու կանոնաւոր տիրապետութիւն՝ հարիւրամեայ դարու ժամանակ մը պահանջեց 'ի Հայոց. շատ ջանք և ճարտարութիւն, երբեմն և խորամանկութիւն, մեծամեծ նեղութիւններ և աւելի մեծ քաջութիւններ. միով բանիւ, շատ արիւն իրենցմէ թափեցին, և ալ աւելի օտարներէ. մինչև որ կանգնեցաւ Ռուբինեանց քաջաժառանգ տէրութիւն և թագաւորութիւն: Ահա այս հարիւրամեայ բազմաշփոթ և բազմակուր ժամանակին մէջ Շնորհալին ապրեցաւ, իբրև առապար և կոչկոռոտ երկրի մը մէջ արծաթափայլ վտակ մը սողոսկելով և սահելով, ժայռերէ և խոչերէ արգիլուելով, և ոչ առանց դժարութեան՝ այլ ինքն յինքեան միշտ հանդարտօրէն յառաջ երթալով: Իր առեւն գեռ ձևացած չէր այդ Ռուբինեանց

տէրութիւնն, թէ և որդի 'ի հօրէ չորս հինգ ազգ
պայապաւանցին. այլ գեռ երկիրն՝ կալուած գը-
րուէր կայսերաց, և ասոնց առջև՝ Ռուբէնի որ-
գիքն բռնաւորք և յափշտակողք: Ասոնցմէ զառ
ազնուական ցեղերէ Հայ իշխանք աւայն կողմերու
կամ ազատաբար տիրէին, ինչպէս շատ անգամ
յիշեալ Գող Վասին, կամ իբրև Յունաց հպա-
տակ, ինչպէս մեր Պահլաւունիքն, Նաթանա-
յէլեանք, և Հեթմանք՝ նախահարք Ս. Ներսիսի
Լամբրոնացւոյ, և այլք: Այս զանազանութիւնն,
այսինքն ոմանց հպատակելն Յունաց և ոմանց ոչ
աւելի ծանր և փնասիչ եղաւ Հայոց, քան օտար-
ազգեաց յայտնի թշնամութիւնն. անոր համար
աւքանի մ'անգամ մեծապէս վտանգեցաւ նորըն-
ծայ տէրութիւնն, և գրեթէ անհետանալու վը-
րայ էր. թէ և հարազատքն Թորոս Ա. և Լևոն Ա.,
իրենց անուանանիշ կենդանեաց ուժով և բար-
քով այնքան աշխատեցան և արիացան՝ որ բռնած
երկիրնին իրենց անուամբ Լևոնի երկիր, Թորոսի եր-
կիր կոչուէր յայլազգեաց. այլ Յունաց կայսերու-
թեան գեռ բազմագունդ զօրքերէն յօգնեցան և
նեղեցան. ինքնին կայսերքն Յովհաննէս և Մա-
նուէլ եկան ասոնց դէմ. թէ և շատ հեղ յաղթե-
ցին, բայց վերջապէս Լևոն Ա. գերի ընկաւ ոմամբք
իր որդւոց, և մեռաւ սրանեղութեամբ՝ իբրև ա-
ռիւծ՝ 'ի գառազդի, 'ի Կ. Պօլիս. որդին Թորոս Բ.
Ճարտարութեամբ փախչելով 'ի բանտէն՝ նորէն
տիրեց հօրն և հօրեղբօրը բռնած տեղերուն, և
աւելի ալ ընդարձակեց սահմանները, ինչպէս յե-
տոյ պիտի տեսնեմք:

Ուրիշ կողմէ ալ Թուրքաց ասպատակն և բռն-
նակալութիւնք անդադար նեղէին արեւելեան կող-
մերը. Նգեսիոյ, Մարաշու, Քեսնոյ, Կարկառայ,
և ուրիշ Լատին և Հայ իշխանաց կալուածներուն
յափշտակութիւնն՝ պատերազմօք և արիւնհեղու-

Թեամբք, մեր կաթողիկոսաց աթոռոց շատ մօտ
և շատ ահարկու էին. անոր հրմար պատմական
ստուգութիւն և ոչ զարդաբանութիւն պէտք է
ընդունիլ ըսածնիս, թէ Շնորհալուոյ բոլոր կեանքն՝
քաղաքական անստոյգ և անհանգարտ ժամանակի
մը մէջ անցաւ. զոր և ինքն իսկ ողնիւ և հեղա-
դին գանգատով կ'իմացընէ զանազան գրուածոց
մէջ, ինչպէս 'ի յառաջաբանի Ընդհանրականին.
« Յաղագս ժամանակիս չարութեան և բազմիչ,
« խանութեանն. և քաղաք Թագաւորական և
« բազմաօղով ոչ գոյ ազգի մերսւմ »). իսկ իրեն
համար կ'ըսուի. չունէր « և ոչ մի գեօղ և ոչ ան-
« գաստանս, և ոչ օգնութի 'ի Թագաւորաց և իշ-
« խանաց »: Եւ այնպէս համաշխարհական մրբրկի
և ապնապի տաեն՝ երկու հարազատքն իրենց փո-
քրիկ Մովք գղեկին մէջ քաշուած՝ « աղօթէին առ
« Տէր, կ'ըսէ պատմիչն, ապրեցունցանել զնոսա
« 'ի չարութոյն այլասեռիցն և մարդագէմ գաղա-
« նացն. որ և փրկեալք լինէին և ապրեալք՝ որպէս
« Ծնձղուկ յորոգայթէ որսողաց. քանզի Տէր
« ձեռնկալու էր նոցա, ըստ մարգարէին »:

Որչափ ալ այս ամեն յիշեալ աշխարհք և
պետութիւնք՝ Շնորհալուոյ պատմական շրջանա-
կին մերձագոյնք են տեղեալ և պատահմամբ գի-
պաց, յայտ է որ իր և մեր բնիկ հայրենի աշ-
խարհն չեն. հարկ է հարեանցի աչք մ'ալ տալ
այն մեր մեծ և հին տարաբաղդ աշխարհին, — մա-
նուտանդ թէ տարաբաղդիկ որդւոցս բարեբաղդ
աշխարհին, — զոր մեր ստոյգ պատմութեան դա-
րուց կիսէն 'ի վար՝ աւելի օտար ազնիք վարեն և
վայելեն, քան բնիկքս օտարացեալք պանդխտու-
թեամբ յոլորոս երկրի: Շնորհալուոյ գարն եր-
կուց ժամանակաց միջոց և որոշիչ կէտ մը կրննայ
ըսուիլ, յորում գեռ հին հայկական հարստու-
թեանց մնացորդք կային և ար փոքր փոքր կ'ան-

հետանային, որով կերպարանափոխ կ'ըլլար հին
Հայուծիւնն, և Հայաստանն՝ 'ի Թուրքաստան,
Թաթարստան և Քրդաստան: Յետ բարձման Ար-
շակունի Թագաւորաց մերոց՝ Սասանեանց տիրա-
պետութեան միջոց (428-638), Թէ և ինքնազիւու-
ծիւն չունէին Հայք՝ այլ իրենց նախնեաց օրինօք,
սովորութեամբք և պայազաւութեամբք կ'ապ-
րէին. իւրաքանչիւր նախարար և սեպուհ կը յա-
ջորդէր իր հօր գահուն և պաւսոյն: Արաբացիք
ալ 'ի սկզբան Թողուցին անոնց կարգերը և սովո-
րութիւնները. բայց ատեն ատեն՝ որ և է պատ-
ճառաւ՝ շատ փոփոխութիւններ ըրին, և ը գա-
րուն ոկիզբները շատ հին նահապետութիւններ
ջնջեցին. իսկ 'ի կէս Թին իրենց Թուրք զօրավա-
րաց աւաջնորդութեամբ, որպիսի էր սոսկալի
Փարա Բուղայն, շատ ալ արիւնհեղութեամբ՝ վեր-
վար ըրին զաշխարհը, և շատ տոհմեր և պայազա-
ւութիւններ բոլորովին մարեցին: Այլ այնքան
արիւնէն և կրակէն գուրս ցայտեցին քանի մը
աւաքինի և կարիճ պայազաւք նախարարաց. և
նոյն Թ գարուն վերջերը կանգնեցաւ Բագրա-
տունեաց Թագաւորութիւն մը, և հետ զհետէ
Թագաւորութիւնք Արծրունեաց, Սիւնեաց, Ա-
ղուանից, Վանանդայ, Զորոյգետոյ, և այլն. որք
Ժ և ԺԱ գարուց մէջ բուսական փառօք և բար-
գաւաճանօք կը փայլէին. Թէ և տեղ տեղ ալ ի-
րենց մօտ Արաբացի և Թուրք կամ Պարսիկ մանր
պետութիւնք կամ կուսակալութիւնք կային, Պաղ-
տատու ամիրապետին իշխանութենէն կախ կամ
տնկախ: ԺԱ գարուն կիսուն մօտ Սկիւթացի Սէլ-
ջուկեան Թուրքք յայտնուեցան, և շուտ յառաջ
գալով՝ յարձակեցան 'ի Հայաստան, և անլուր
անգթութեամբ հուր և սուր նփռելով տակնու-
վայ ըրին զաշխարհը, նուաճելով մի ըստ միջէ
զԱնի, Կարս, Արծն, և ուրիշ իշխանանիստ և ե-

րեւելի քաղաքներ, յորոց զոմանս ալ յաւեր և 'ի մոխիր դարձուցին: Այս ատեն, կամաւ և ա-
կամայ Հայ Թագաւորք Թողին իրենց աթոռները,
Անեցիք, Կարեցիք, Վանեցիք (այսինքն Սենեքե-
րիմեանք կամ Արծրունիք), և գաղթեցին 'ի Փ.
Հայս կամ 'ի Փ. Ասիա, Յունաց կայսերութեան
մէջ իրենց տատանեալ տունը հաստատել ուզե-
լով. ուր և մէկ ցեղ մը չանցած՝ գրեթէ ամենքն
ալ մարեցան, և անոնց մոխրէն վեր ելան Ռուբի-
նեանք 'ի լերինս Տաւրոսի և 'ի գոգս Վիւրիկոյ,
'ի վերջ ԺԱ. դարու:

Յաջորդ ԺԲ դարուն՝ բուն մեր Շնորհալոյն
Ժամանակ՝ Թէ և գրեթէ բոլոր Մեծն Հայաստան
Թուրքաց և խառնադանձից զէնքերով պաշարեալ
և ցցուեալ էր, մանաւանդ միջնաշխարհն, այլ
դեռ եզերքները կային նուազեալ պայազատք Հայկ-
ազն փարազանց, և նաև Թագաւորք ոմանք, ո-
րոց պատմութիւնն ալ Ժամանակին տխրութեան
մէջ մթնցներ է. այսպիսիք են սերունդք և շառա-
ւելք Զորոյգետոյ Բագրատունեաց, որոց հարքն
Անոյ Թագաւորներէն զատուելով Տաշրայ (Լոռի)
կողմերը առանձնակի Թագաւորութիւն մը հաս-
տատեր էին. իսկ որդիքն անկէ հեռանալով Գու-
գարաց և Ուտիոյ հին նահանգաց իրարու սահ-
մանակցութեան կողմերը՝ երկու փոքրիկ Թա-
գաւորական աթոռներ գրին, 'ի Տաւուշ և 'ի
Մածնաբերդ՝ ամուր բերդաւաններ, և որդւոց
որդի յաջորդութեամբ՝ շատն Կորիկէ (կամ Գուր-
զէն) անուամբ՝ ինչուան ԺԳ դար ալ հասան. Կո-
րիկէ Գ կամ Դ յիշուի 'ի կէս ԺԲ դարուն և ալ
վերջերը, որոյ որդին Աբաս Թագաւոր 19 տա-
րուան վախճանեցաւ. ասոր Թոռն Կորիկէ Դ կամ
Ե յիշուի ԺԴ դարուն կիսուն մօտ, յորում Թա-
ւարաց հզօր տէրութիւն կոխեց ամեն Թագ և գահ:
— Յիշեալ Ուտի նահանգին և Արցախոյ կողմերը

Թագաւորութիւն մ'ալ կար Աղուանից անուամբ, բայց պայազատքն Հայ էին լեզուաւ և կրօնիւք. անոնցմէ ծագեցան Խաչնոյ իշխանքն ալ, որ բաւական ազատութեամբ պայազատէին ժիւ և ժիւ դարուց միջոց, և որոց սերունդք իշխանական անուամբ կամ պանծանօք դեռ շատ դարեր ալ տեւցին, և ինչուան հիմայ ալ Թերեւս գառւին ազնուական շառաւիղքն:

Ասոնց գրակից են Հայոց ամենէն հայկազնեան մէկ աշխարհին՝ Սիւնեաց՝ պայազատք, որք այս ժիւ դարուս մէջ ալ իրենց նախորդ դարուն ըսկիցքը կանգնեալ Թագաւորութեան յաջորդութիւնը պահեցին, Աղուանից Թագաւորազանց հետ ալ խնամինալով, մինչև 'ի ժամանակս կաթողիկոսութեան Ենորհալոյ. վերջին պայազատն եղաւ Թագուհի մը Կատա անուամբ, որուն փեսայացիք էր Հասան Խաչենեցին. և միայն Կատանայ բերդը, քանի մ'ալ ուրիշ բերդեր մնացեր էր ձեռունին, 'ի յափշտակութենէ Թուրքաց, որոց դէմ կենալ անկարելի տեսնելով յամին 1169 Թողուցին տեղերնին և քաշուեցան 'ի Խաչէն:

Բագրատունի Թագաւորաց բնավայրն յետ անցնելու 'ի ձեռս Յունաց (1046) և քիչ ատենէ 'ի սուր Թուրքաց Ալփասլանայ (1066), Թուրք ամիրայի մը առանձին կուսակալութիւն եղաւ. Ենորհալոյ երիտասարդութեան-ատեն Վիլք տիւրեցին Անոյ՝ Հայոց հրաւիրանօք (1124), այլ նորէն Թողին առջի տէրերուն՝ պայմանօք. 1161ի նորէն նուաճեցին, և դարձեալ Թողին և առին, և Օրբելեան հին ցեղի ազնիւ իշխանաց յանձնեցին. և երբ զատոնք հալածեցին իբրեւ դաւաճանս՝ (1177) յանձնեցին Զաքարեանց Հայ մեծազօր իշխանաց, որք Սրկայնաբաղուկք կ'ըսուին, և ինչուան հիմայ գառւին իրենց պայազատքն 'ի Վլ-

րահայտ. աստեղ ձեռքը մնաց և Անի, և շատ շէն-
ցաւ, մինչև որ Թաթարք խլէցին (1239) շատ ա-
րեանհեղուծեամբ և աւերածով: Յիշեալ Զաքա-
րեանք, մանաւանդ երկոքին հարազատքն՝ Զաքա-
րիա սպասալար և իւանէ Աթաբէկ՝ Վրաց Թա-
գաւորութե սիւնք և վարիչք՝ Թամարայ Թագու-
հոյ և յաջորդին ատեն, գրեթէ Մեծ Հայոց մեծ
մասն ազատեցին յայլազգեաց ձեռքէն, և Թագա-
ւորաբար խշխեին: Հայոց հին մայրաքաղաք Դուինն
ալ առին, ուր գեռ Պարսիկ տիրապետեց գտուե-
ին, ինչպէս նաև ի Ժամանակի նահատակութեան
Յովսէփայ Նոր Վկայի (1170), զոր յետոյ պիտի
պաամեմք: Աւ ժամ մի տիրեցին և Կարնոյ, ուր
Պարսիկ ցեղ մը տիրէր շատոնց, և 1160ին Սելէ-
քեան տոհմի մը ձեռք անցեր էր:

Տուրուքերան և Վասպուրական մեծ և հին
հայկական տշխարհաց մէջ ալ՝ կային առանձնակ
իշխանք և տերութիւնք. Վանայ ծովուն արեւմը-
տեան հիւսիսային ծայրը՝ Խլաթ քաղաքն իր չքը-
ջակայիւք՝ շատոնց Թագաւորանման Արաբ կամ
Պարսիկ տիրապետմանէր Շահի-Աբդին կոչուած,
յորոյ աթոռն երբեմն և Հայ մը նստաւ. և բոլոր
ԺԲ դարու միջոց ալ կար այս տերութիւնս, և
բաւական ոյժ ունէր: — Իրեն մօտ Մանաւկէրք
քաղաքն ալ Ժ դարուն մէջ նման առանձին տէր
մ'ունէր, այլ յետոյ միացաւ յիշխանութիւն Շա-
հի-Արմէնին:

Վանայ արեւելեան և հարաւային կողմերը՝ մի-
ջինդարեան Հայոց՝ (յետ. Շիրակայ Թագաւո-
րաց) ամենէն նշանաւոր Թագաւորութիւնն կար:
Աբծրուսէայ ըստւած, զոր կանգնեց իտրագէտն Գա-
գիկ ի սկիզբն Ժ դարու, և իր երեք յաջորդք
տեւեց մինչև ցամա 1022, յորում Սենեքերիմ Թա-
գաւոր վախնալով Նետոզաց (Թուրքաց) ասպա-
տակութենէն, և Մեծին Ներսիսի անուամբ եղած

մարդարեութենէն, երկիրը Յունաց կայսեր ծախեց, և փոխան առաւ զՍերապիա՝ սահմանդն. այլ իր ազգականներէն մէկն Խեզենեկ կամ Նեզենիկ անուամբ՝ Ամուկ ամուր բերդին մէջ հաստատ կեցաւ, և ինքզինք թագաւոր անուանեց, նոյնպէս և ոմանք ՚ի պայազատացն. յորոց էր Աբգըմսէհն Պրոտո-Վարդապետ (+ 1131), փեսայացեալն ՚ի Մարիամ քոյր Մեծի Վկայասիրին մերոյ. իր թոռն Խեզենեկ Բ յիշուի 1199թ., ուրիշ Խեզենեկ մը հարիւր տարի ալ վերջը. իսկ իրենց պայազատքն մինչև ՚ի սկիզբն ԺԵ դարու, յորում գեռ թագաւորութեան անուն ալ յիշուի՝ մինչ ՚ի Աիւլիկա անգամ կորսուեր էր Հայոց թագն:

Վասպուրականի և Արծրունեաց գրակից աշխարհիք՝ Տուրուբերանոյ մէջ՝ երկու անուանի գաւառք կան, որք աւելի երկար տառն հայկական իշխանութիւն և պայազատութիւն պահեցին. Տաբան և Սառնիս. յետինս թէ և ոչ բնիկ գաւառ է յիշեալ աշխարհիս, այլ Աղձնեաց, սակայն անմիջապէս կից Տարօնոյ, և մեր պատմութեան ժամանակ մէկ հայ իշխանութեան տակ էր. մեր Պահլավունի իշխանաց խնամքն քաջութեամբ տիրէին երկրին, երբեմն Յունաց կայսերաց խնամակալութեան տակ, և երբեմն ազատ: Այսպիսի էր Թոռնիկն որդի Մուշեղայ՝ զոր յիշեցինք (40), որոյ որդին Չորաուանէլ Մամիկոնեան կ'իշխէր ՚ի սկիզբն ԺԲ դարու, զոր արքայակերպ մեծացնէ՝ այն տառն Մշոյ Առաքելոց վանքը նստող Պսղոս Տարօնացի վարդապետն, Յունաց գէմ սատիկ կրիւք գրուածոյն մէջ: Յիշուին ասոր որդին Վիգէն, և ասոր թոռն Շահնշահ՝ փեսայն քեռ կամ թոռնէին Շնորհալուոյ, որ կ'իշխէր նաև յետ Շնորհալուոյ (1184), երբեմն Շահի-Աբմիշին քով արգելուած, յետոյ ազատած, և յետոյ գարձեալ զրկուած:

Ահա այդքան իշխանութիւնք կամ կատորակք իշխանութեց Հայոց կային 'ի ժամանակս Շնորհալոյ 'ի Մեծ Հայս. յորս միութիւն չըլլալով, նաև անկարելի ըլլալով իրարմէ տեղեաւ զատուած և յայլազգեաց անջրպետուած ըլլալնուն համար, ամբողջ ազգութիւն մը չէր երևեր. և իրաւամբ կոչէր Շնորհալին Բալիւշառնութիւն և չքութիւն Բալմաժուլ ազգային քաղաքի, ուր կարենային հայրապետական աթոռը դնել. և հիմայ ստիպեցան հանգչեցընել զայն 'ի գղեկին Մովսէս:

Թ.

Եպիսկոպոսոսրիան Շնորհալոյ. — Ոգևականոսրիան կարողիկոս եղբօրն. — Գրիգորիսի յորդորանօք եղած մատենագրոսրիանք. — Իգևատիոս վ. — Սարգիս վ. — Շնորհալոյ Մեկն. Մատթէի:

Հաւանական երեւի որ այս նոր բնակութեան և նոր Աթոռոյն մէջ Ներսէս ընդունեցաւ եպիսկոպոսական օծումը, իր եղբօրը ձեռքէն, և անոր հրամանաւ քան խնդրանօք. վասն զի Շնորհալի իր սովորական պարկեշտութեամբ և խոնարհութեամբ կը զգուշանար ամեն պատուաւոր աստիճանէ. Թէ և գրեթէ անկարելի էր ետ կենալն, այնպիսի ձեռնագրիչ մ'ունենալով, որ Թէ ուրիշ նկատմունք չունենար՝ նոյն իսկ կաթողիկոսական աթոռն ալ կ'ուզէր շուտով Թողուլ իր հարազատ և աւելի շնորհազարդ եղբօր: Ամենուն յայտնի էր որ շուտ կամ ուշ Ներսէս պիտի եպիսկոպոսանայ, և հաւանօրէն նաև կաթողիկոսանայ. ուս-

տի իր ամօթխածութիւնն և հնազանդութիւնն հաւատար եղան. առանց շատ ընդգիմութիւն ցուցընելու այն բանին՝ ուսկից պիտի չկարենար հրաժարել խոնարհեցաւ հայրապետ եղբօրը աջոյն տակ, և մեծ հանգիսի մէջ ձեռնագրեցաւ եպիսկոպոս: Ոմանք համարին թէ 30 տարին անցած էր Ներսէս ձեռնագրութեան ատեն, այլ Գրիգորիսի սէրն և ջանքն, Ներսիսի արժանաւորութիւնն, և այն ատենուան սովորութիւնն՝ աւելի կարծել կու տան՝ թէ և քսան տարիէն ալ շատ չանցած, և գուցէ գեռ ՚ի Մովսէս գղեակը չեկած՝ եպիսկոպոսութիւնը ընդունած էր. վասն զի եթէ Ներսէս կը խորշէր և կը խղճէր իբրեւ արենակըցութիւն պատաճառ մը կարծեցընել այսպէս փութով եպիսկոպոսանալը, եղբայրն ալ ուշացընելը կը խղճէր՝ իբրեւ անտեսող ըլլալու այնքան արժանեաց. կամ ինչպէս աւելի գեղեցիկ ուժով կ'ըսէ Լամբրոնացին, Գրիգորիս

« Պատիժ անձինն իւր վարկանի
Թէ գըրուանաւ լոյսըն ծածկի...
Աղերսանօք առ նա խօսի,
Ածել ըզնորհն՝ ի գործ բարի...
Իսկ խոհականն յամենայնի՝
Սիրով կամացըն հնազանդի...
Ձեռնագրութեամբ հօր օծանի
Նպիսկոպոս մեծահարկի »:

Ենորհալին իբրեւ եպիսկոպոս առանձին թեմիկ մ'ալ ունեցեր է, գէթ առան մը, (ըստ ոմանց Մամեստիա), վասն զի Ատենաբանութեանը մէջ խոնարհաբար ինքզինքը մեղադրելով կ'ըսէ. « Եւ « ոչ ՚ի Տէպլաֆէսան՝ պիտառն հօփի արբուցի զճուրն « հանգստեան », և այլն:

Ոչ քիչ անգամ մեր եկեղեցւոյ մէջ տեսուած էին կրկին եգրաբք եպիսկոպոսունք , և երբեմն քահանայապետք , այլ գուցէ ոչ այսքան արժանաւոր անձինք , որով և աննմանք . մանաւանդ ոչ երբեք այսպիսի զուգահիցք , որք աւելի քան զ'40 տարի միաբան , իբր արդարեւ ամուլք տիրալուծք քրիստոսեան ագարտիկն մէջ՝ շիտակ և անխոնջ արօրագրելով , անբաւ բարեաց բերովք լըցին զհամբարս Հայաստանեայց եկեղեցւոյ և զերկինս իսկ : Պատմըչաց և մեր իսկ լուածը՝ գիւրաւ կրնայ գուշակել խոհական ընթերցող կամ քննող մը , այսպիսի անզուգական զուգից այսքան երկար խողաղական քահանայապետութեան վրայոք . որ համբաւածի և արգեամբք մեր աղցին հայրապետութե ամենէն պանծալի ժամանակներէն մէկն է , կրնայ ըսուիլ թէ և յետինն : Այս պահեցելի հարազատաց ձեռն 'ի ձեռն գործակիցութիւնն՝ ոչ թէ լոկ մէկի տեղ երկու հոգւոյ առաւելութիւն մը տուած է , այլ իբրեւ մեծ միաբան բազմութե մը . որովհետեւ իրենց միաբանութիւնն կամ միութիւնն՝ ոչ լոկ արեամբ և տարիքով էր , այլ կրնանաւք ըսել ամենայն կերպով . եռանդեամբ , մտաւոր կարողութեամբ և ախորժակօք , բնականէն վեր հոգեկան սիրով , և իբրեւ հայրենաւանդ կտակաւ կամ պարտքով մը՝ Հայոց եկեղեցին իր առջի պատուոյն և բարձրութեան մէջ պահելու : Մերձաւորաց և օտարաց վկայութիւնն , զարմանք և գովեստն և հաճութիւնն ալ՝ իրենց խրախոյս և նորոյժ կ'աւելցընէին , յետ աստուածապարգև շնորհաց և զօրութեան , որ հաճեցաւ այս հարազատաց ձեռքով նոր այցելութիւն մ'ընել մեր եկեղեցւոյն : Բայց մենք խօսքերնիս կտրելով թողունք Ս . Ներսիսի Լամբրոնացւոյ ներբողել ասոնց գործը , յետ յիշելու զեպիսկոպոսանալ Շնորհաւոյն :

« Ահա վերին կամքն հաճեցան
 Եւ Լուսաւորիչքս գոյացան .
 Յեկեղեցի հաստատեցան ,
 Ծագաց ի ծագքս փայլեցան .
 Երկու Լնարեալքս որոշեցան ,
 Հոգւոյն կոյնամբ առաքեցան .
 Բարձրաբարբառ քարոզ ելան
 Զաւետարանն յազգքս տարան .
 Որք յաշտանակ լոյս բարձրացան
 Ի Թորգոմեան տուն ծագեցան .
 Հիւսիսայինքն խաւարման
 Փայթ հալածող արեւ ցուցան ,
 Ի յառաջին աթոռ նըստան
 Կաթողիկոսք երեւեցան .
 Նախ յարեւմտաւոր ճոխ ելան
 Եւ յարեւելս պայծառ ցուցան :
 Սոցա շնորհաց նըշխլ փայլման
 Զահաւորեալ տապով ջերման՝
 Մեղաց ձըմեռն էառ վախճան ,
 Սառնամածեալ արեւքն սուղան .
 Գարնանային ժամքն հասան ,
 Յամպոց քաղցրիկ ցօղ հոսեցան .
 Պապեալ հոգիքն ըզմայլեցան ,
 Հայոց ազնիքս ծագեցան .
 Աշխարհ ամեն խաղաղացան .
 Գրիստոնէից ազգ զօրացան ,
 Եկեղեցիք փակեալք՝ բացան .
 Եւ վանորայք առատացան .
 Վարդապետաց աթոռք եղան ,
 Ուսանելովն ոչ յագեցան .
 Միայնութեան սիրողք եղան ,
 Անխրհական վարս ըստացան :
 Ի զանազան պըտուղս աճման
 Յորդիւսեք հարբքն տեսան .
 Փրկչին անուանն ըզփառքս տան ,
 Ընդոյն հայցեն մինչ ի վախճան » :

Կաթողիկոսի վերաբերեալ անմիջական գործերն՝ ի հարկէ Գրիգորիս գործէր. այլ գործոց մեծագոյն մասն Շնորհալույ ձեռքը կատարուէր. և սա մանաւանդ էր գործողն, նա հրամայող կամ վաւերացընող. վասն զի հաւանութիւն և կտմբ հաւատար էր երկոցուն: Ներսէս թէ և որոշակի փոխանորդ կամ աթոռակալ կոչուած չէ կաթողիկոսին, այլ իրօք առաւել էր քան զայն. ոչ միայն ներքին վարչութիւն և հոգք հայրապետանոցին, այլ և գրուածք և պատգամաւորութիւնք՝ Շնորհալույ ձեռքը և անձամբ կատարուէին: Միով բանիւ յամենայնի առաւել Ներսէս կ'երեւէր և փայլէր, քան Գրիգորիս, բայց եթէ ի հանդիսական տեղիս և գործս: Այս բանիս գրեթէ խաւոր պատճառն յայտ է որ Ներսիսի շնորհաց և ձրից առաւելութիւնն էր. թէպէտ և Գրիգորիս իսկ շնորհազարդ, վսեմական, զգօն և հմուտ, այլ իր մեծ փառքն՝ մեծագոյն ևս փառք ունէր մօտը, ինչպէս պայծառ ասող մը պայծառագոյն աստեղ մը քով. որուն ոչ միայն աննախանձաբար տեղի կու տար Գրիգորիս, այլ և պատուասիրաբար յառաջ անցընէր, մինչև ուր օր կրընար թող տալ կաթողիկոսական միաթոռութիւնն:

Անշուշտ մէջերնին բաժնած էին գործոց և գրուածոց մասերը. Գրիգորիս վերը յիշեալ կաթողիկոսի անմիջական գործերէն գուրս՝ առանձնական պարապմունքը ընտրած էր իր մեծ քեռուոյն Տօնամակը աւելի ձօխացընել, նորանոր վարուք և վկայութեամբք սրբոց, ևս առաւել Ներբողենիւք, այսինքն գովասանական ճառիւք Տնօրինական և Տիրամօր տօնից, և սրբոց ոմանց. քանի մ'ալ ինքնագիր յօրինած է. ասոր համար կոչուեցաւ Փոփր Վկայաւեր և Գրող Ներբողենից. որպիսի են Ս. Աստուածածնի ծննդեան և անդեան գովասանական պատմութիւնն, և « Դրուատ գովեստի Տնօ-

« րինական տեղեաց Երուսաղէմ », և այլն : Ասոնցմէ զատ գեղեցիկ շարականն Աւետեաց՝ Խորհուրդն անձառ, նաեւ Բ Ծաղկազարդի ըստած կանոնն, (Մէծահրաշ այս խորհուրդ) : Իրեն կ'ընծայուին Զրօրհնեաց գեղալսեմ առջն ալ, « Ո՛վ զարմանալի խորհուրդս այս մեծ յայտնեալ », ըստ ոմանց և 'ի պատիւ Լուսաւորչի երգուածն « Ի յեւս արեւու արեւ » : Առաջինն կրնայ մեր բանաստեղծական դպրութեան փղբը գրուածոց չքնաղագոյներէն սեպուիլ, և վեմութեամբ ու պարզութեամբ ու զանազանութեամբ իմաստից յայնքան համառօտութեան՝ Շնորհալուոյ իսկ երեց եղբօր մը արժանաւոր գրուիլ : Անն ձեռուրնիս քանի մը ջերմեանդն և զգլխական աղօթքներ ալ յանուն Գրիգորիսի կաթողիկոսի, բայց սառագիւս ասոր ըլլալը չեմք գիտեր, և հաւանական են յետնոց ըլլալ : Բայց այս քանի մը յիշեալ, միանգամայն և քանի մը տեսակ գրաւոր արտագրութիւններէն կ'իմացուի՝ որ Գրիգորիս ալ հանձարեղ անձն էր, և ոչ միայն աթոռով այլ և գրչով կրնար իր քեռւոյն և եղբօր հետ դասակարգիլ, և քան զնա աւելի բարձր և խիղախ թռչիլ բանաստեղծական թեւերով : Այլ չեմ գիտեր իր անձնական գրուածներոնք աւելի արգիւնաւոր է մեր դպրութեան մէջ, թէ ուրիշներու ալ գրել տալովը : որոց մէջ եթէ առաջին է իր հարազատն Ներսէս, իրենց հին փւտումնակիցքն՝ Իգնատիոս և Սարգիս ալ՝ արժանաւորք են իրենց դասակցութեւ և յիշման :

Ասոնց մէջ կարգաւ և պատուով առաջին է Իգնատիոս վարդապետ, որ և եպիսկոպոս եղած է, հաւանօրէն սոյն Գրիգորիսի ձեռնագրութեւ : որ և յանձներ էր իրեն Ղուկասու աւետարանին մեկնութիւնը գրել : Իսկ նա կը գանգաղէր, կամ գործոյն դժուարութեան, կամ որ և է պատճառաւ : մինչև, ըստ աւանդութեան, տեսլեամբ քնոյ

տեղաւ գեղեցիկ և լուսաւոր տաճար մը, ուր կը մանէին իր ընկերակիցքն, և իրեն Թոյլ չէր տըրուեր մանելու, որովհետեւ չէր աշխատած՝ անոնց պէս հոգեւոր գրչութեան, և կաթողիկոսին յանձնածը չէր կատարած։ Ասկէց յորդորուելով, կ'ըսեն, ձեռք զարկաւ և գրեց Ղուկասու աւետարանին մեկնութիւնը. համառօտ խօսքերով, այլ իմաստը բովանդակելով, առանց երկար քննադատութեց և յիշատակութեան հին հարց գրուածոց. միանգամայն և յստակ հայկաբանութիւն և հանձարեղ գարձուածքներով. որով մեր գալուստեան ամենէն ճարտար և յստակաբան գրչաց և համառօտաց մէկն կամ գլխաւորն է։ Գրութեան տարին չէ նշանակած յիշատակարանաւ, կամ ընծաւ յականաւն առ Գրիգ. Կաթողիկոս, այլ յայտ է որ ԺԲ գարուն կիսէն յառաջ գրած է, Թերեաքան զոմանս ուշ սկսելով՝ այլ աւելի շուտ աւարտելով. վասն զի յամին 1146 Կունգ Սարգիս առնուամբ արեւելցի վարդապետ մ'ալ, աշակերտ մեծիմաստ Սարկաւազ վարդապետի, Ղուկասու աւետարանի համառօտ մեկնութիւն մը գրելով՝ կը հաւաքէ 'ի զանազան Հարց և վարդապետաց գրածներէն, որոց մէկն ալ կոչէ Տէր Իգնատիոս։

Իսկ Սարգիս վարդապետ՝ գասընկերն Իգնատիոսի, որ Սեաւ Լերանց Քարաշիթու ըսուած վանքը կը բնակէր, գրած է եօթն Կաթողիկեայ Թղթոց մեկնութիւնը, երկար քննութեամբ և ալ երկար խրատական յորդորակօք, ջանալով Ոսկիբերանի ոճոյն հեռեւել. բոլորովին տարբեր ձամբայ մը բռնելով իր գասակցէն. որքան նա համառօտ կ'անցնի, այնքան սա երկար և ուշ. բայց շարագրութիւնն նոյնպէս յստակ, և աւելի պարզ ու վայելուչ ըլլալով, զբուցուածքն ալ կակուղ և սրաաբուղիս, անախորժ չըլլար կարգալու։ Այո ընդարձակ գործն հաւաստեալ քանի

մը. տարուան մէջ գրուած է. տեղ մը կը յիշի հեղինակն որ Քրիստոսի հաղարթուականն մինչև այն գրելու առնեն՝ 186 տարի անցեր էր, և ասով կ'իմացընէ իր մատենագրութեան ժամանակն ալ: Յետ որոյ տեանելով ինքն հեղինակն որ գրուածքին երկարութիւնն կը գտարացընէ՝ օրինակները շատցընել և շատոց ընթերցանելի ընել, քանի մը տարի վերջը, համառօտեց իր գիրքը, և նոր գործ մը հրատարակեց. սակայն առաջինն և ընդարձակն աւելի ընդունելի եղաւ յետոց, և ապագրեցաւ ալ 'ի Աստանգնուպօլիս, քիչ մը համարձակ ձեռք: Այս գրուածիս առնն՝ կը յիշեցընէ Սարգիս իր Ծերութիւնը, « Աղաչելով « վասն իմ Ծերոյս Սարգսի՝ զՏէր »: Թուականն ալ կը նշանակէ, այսպէս. « Հայ Թուականն յայնմ « ամի՝ յորժամ կատարեցի զհամառօտս, յիշաւ « տակ ինձ և իմոցն, և 'ի վարժուսն մանկանց նու « ըոյ առաջաստի մօրս մերոյ՝ վերինն Նրուսա « զէմի, Ժե էր ընդ վեցհարիւրի. 'ի փառս Քրիս « տոսի »: որ է մեր Ննորհալոյ կաթողիկոսանալու տարին, 1166:

Աս ինքն հայրապետս Ներսէս ալ հաւաքած է Աթոռիկեայ Թղթոց համառօտ մեկնութիւն մը՝ 'ի բանից Ս. Հարց, որոյ հին օրինակ մը գաղւի մեր ձեռքը, գրուած իր մահուընէն 26 տարի ետեւ, յամի 1198. յորում հեղինակին անունն յիշատակարանին մէջ քերուած է, այլ ուրիշ օրինակ յայնապէս կը վկայէ Թէ հեղինակն էր « Հայրապետական արժանացեալ շնորհի և վար « գապետական վիճակեալ աստիճանի, Տէր Ներ « սէս, մականուամբ Ալայիցի, հմաստիրացն հե « տեւելով պարուց », և այլն. և այս կրնայ լուծանել զտարակոյս օմանց՝ որ ¹ իրեն չեն համարիր

տեաւ գեղեցիկ և լուսաւոր աաճար մը, ուր կը մանեին իր ընկերակիցքն, և իրեն թող չէր տըրուեր մանելու, որովհետեւ չէր աշխատած՝ անոնց պէս հոգեւոր գրչութեան, և կաթողիկոսին յանձնածը չէր կատարած։ Ասկէց յորդորուելով, կ'ըսեն, ձեռք զարկաւ և գրեց Ղուկասու աւետարանին մեկնութիւնը։ Համառօտ խօսքերով, այլ իմաստը բովանդակելով, առանց երկար քննադատութեց և յիշատակութեան հին հարց գրուածոց։ Բնականաբար և յստակ հայկաբանութիւն և հանձարեղ դարձուածքներով։ որով մեր գալուստեան ամենէն ճարտար և յստակաբան գրչաց և համառօտաց մէկն կամ գլխաւորն է։ Գրութեան աարին չէ նշանակած յիշատակարանաւ, կամ ընծաւ յականաւն առ Գրիգ. Կաթողիկոս, այլ յայտ է որ ԺԲ դարուն կիսէն յառաջ գրած է, Թերեաքան զոմանս ուշ սկսելով՝ այլ աւելի շուտ աւարտելով։ Վասն զի յամին 1146 Կունգ Սարգիս առնուամբ արեւելցի վարդապետ մ'ալ, աշակերտ մեծիմաստ Սարկաւազ վարդապետի, Ղուկասու աւետարանի համառօտ մեկնութիւն մը գրելով՝ կը հաւաքէ 'ի զանազան Հարց և վարդապետաց գրածներէն, որոց մէկն ալ կոչէ Տէր Իգնատիոս։

Իսկ Սարգիս վարդապետ՝ դասնկերն իգնատիոսի, որ Սեաւ Լերանց Քարաշիթու ըսուած վանքը կը բնակէր, գրած է եօթն Կաթողիկեայ թղթոց մեկնութիւնը, երկար քննութեամբ և ալ երկար խրատական յորդորակօք, ջանալով Ոսկիբերանի ոճոյն հետեւել։ Բոլորովին տարբեր ճամբայ մը բռնելով իր դասակցէն։ որքան նա համառօտ կ'անցնի, այնքան սա երկար և ուշաքայց շարագրութիւնն նոյնպէս յստակ, և աւելի պարզ ու վայելուչ ըլլալով, զրուցուածքն ալ կակուղ և արտաբուռն, անախորժ չըլլար կարգալու։ Այս ընդարձակ գործն հաւաստեալ քանի

մը տարուան մէջ գրուած է. տեղ մը կը յիշե
հեղինակն որ Քրիստոսի հաղարթուականն մինչե
այն գրելու ատենն՝ 156 տարի անցեր էր, և ա-
սով կ'իմացընէ իր մատենագրութեան ժամանակն
ալ: Յետ որոյ տեանելով ինքն հեղինակն որ գը-
րուածքին երկարութիւնն կը գծարացընէ՝ օրի-
նակները շատցընել և շատցընթերցանելի ընել,
քանի մը տարի վերջը, համառօտեց իր գիրքը, և
նոր գործ մը հրատարակեց. սակայն առաջինն և
ընդարձակն աւելի ընդունելի եղաւ յետնոց, և
տպագրեցաւ ալ 'ի Կոստանդնուպօլիս, քիչ մը
համարձակ ձեռք: Այս գրուածիս ատեն՝ կը յի-
շեցընէ Սարգիս իր Ծերութիւնը, « Աղաչելով
« վասն իմ Ծերոյս Սարգսի՝ զՏէր »: Թուականն
ալ կը նշանակէ, այսպէս. « Հայ Թուականն յայնմ՝
« ամի՝ յորժամ կատարեցի զհամառօտս, յիշա-
« տակ ինձ և իմոցն, և 'ի վարժումի մանկանց նո-
« րոյ առաջաստի մօրս մերոյ՝ վերինն Սրուսա-
« ղէմի, Ժե էր ընդ վեցհարիւրի. 'ի փառս Քրիս-
« տոսի »: որ է մեր Շնորհալոյ կաթողիկոսանա-
լու տարին, 1166:

Սա ինքն հայրապետս Ներսէս ալ հաւաքած է
Կաթողիկէոյ Թղթոց համառօտ մեկնութիւն մը՝
'ի բանից Ս. Հարց, որոյ հին օրինակ մը գաղւի
մէր ձեռքը, գրուած իր մահուընէն 26 տարի
ետե, յամի 1198. յորում հեղինակին անունն
յիշատակարանին մէջ քերուած է, այլ ուրիշ
օրինակ յայնապէս կը վկայէ թէ հեղինակն էր
« Հայրապետական արժանացեալ շնորհի և վար-
« քապետական վիճակեալ աստիճանի, Տէր Ներ-
« սէս, մեկանուամբ Կլայեցի, հմաստիրացն հե-
« տեւելով պարուց », և այլն. և այս կըրնայ լու-
ծանել զտարակոյս ոմանց՝ որ ¹ իրեն չեն համարիր

այս գրուածը. զոր մանաւանդ պէտք էր հաստա-
տել մեր օրինակին մէջ անմիջապէս թղթոց մեկ-
նութենէն վերջը՝ Ենորհալուոյ գրած կամ օրբա-
գրած Ս. Սարգսի վկայաբանութիւնն, և գրոց
նախագաղափարն՝ Ենորհալուոյ եղբորորդւոյ Գրի-
գոր Ապիրատ կաթողիկոսին ըլլալն: Այս մեկնու-
թիւնս Սարգսի գրածին պէս միատարր մեկնու-
թիւն չէ, այլ Ս. Հարց խօսքերն հաստուած հա-
տուած շարած և իրարու ագուցած, անուննին
ալ նշանակելով:

Հարկ համարեցանք նշանակել այս բաներս,
մեր Ենորհալուոյ որ և է թէ աներկբայ թէ երկ-
բայական երկասիրութիւնները անծանօթ չթող-
լու համար. միանգամայն յիշելու և այն ատեն
Գրիգորիս կաթողիկոսի ունեցած փափագը՝ Ս.
Գրոց գիւրահաս մեկնութիւններ հրատարակե-
լու. որոց կարող և յարմար գիտէր իր այսպիսի
հին ուսումնակիցները: Անհնար էր որ ասոնց մէջ
ալ չգտուէ իր բազմահանձար հարազատն. և
ահա՝ եթէ ոչ Կաթողիկեայց թղթերը հեղինակօ-
րէն մեկնեց, նոր Կտակարանաց առաջին գիրքը
սկսաւ մեկնաբանել. և երեւի թէ կանուխ ալ
սկսաւ այս գործը. եթէ յառաջաբանին մէջ յի-
շած խոնարհ երախտապարտութիւնն առ իր կա-
թողիկոս եղբայրն՝ համարինք իբրեւ նոր յիշատակ
մ'իր գասախարակութեանը, և ոչ հնացեալ՝ իր
խոնարհ սրտին մէջ, որ ինչուան ետքն ալ իբրեւ
օտար և նուաստ եկեղեցական մը՝ կը պատուէր
զԳրիգորիս իբրեւ հայրապետ Հայաստանեայց ե-
կեղեցւոյ, և կը սիրէր իբրեւ հարազատ. և եր-
կուքն ալ կը յայտնէ իր Յառաջաբանին: « Սիրոյ
« զօրութիւն՝ գերազանց է քան զբնութիւն... և
« եթէ առ ոմանո՝ իցէ պանծալի ըստ մարմնաւոր
« իրիք պատճառաց, որպիսի՞ իցէ բոլորիցն կրո-
« զաց, ըստ իմումս պատահեալ անձին՝ առ ի

« քէն դթուծեանց . ոչ յազագս բնաւորականին
 « միայն կապակցութեան արեան , որ հոնուրց
 « է առիթ և փոքրոգեաց , այլ սակս գերա-
 « զանցելոյ բանի և գրոյ՝ ներգործեցելոյ առ իս
 « բարեաց . . . Ձեռնարկեալ յայս առաջարկու-
 « թիւն՝ ըստ պատուասիրաբար քում հրամանի ,
 « գլուխ պատուական , յետ գլխոյն եկեղեցւոյ ,
 « Գրիգորիոս կաթողիկոս Հայոց » , և այլն : Գը-
 « րուածին կերպին համար ալ կ'իմացընէ , որ իր
 « կամքն էր « հաւաքել զաւրածեալ բանս որդ-
 « բոցն , և գնել հանգէպ իւրաքանչիւրումն աւել-
 « տարանականաց բանիցս . . . . Է ինչ զի զնոյն ե-
 « գաք նկարագրութիւն 'ի մեկնողացն բանից , և
 « Է զի զառ 'ի նոցայն միտս՝ մերովս բանիւ , յոր-
 « ժամ ընդարձակագոյն ճառիցին բանք . և թէ
 « յայլ և յայլ տեղիս ցնդեալք՝ 'ի մի իմն բերեալ
 « ընտանեգոյն բանին զուգելով . փոքր ինչ և 'ի
 « մէնջ յաւելեալ՝ անփոյթ եղելումն 'ի նոցունց
 « բանի . Է զորո յայլոց այլոց 'ի գիրս գտեալ , և
 « Է զորս 'ի մերոց ներածութեանց . որպէս զի ա-
 « մենեքումք փառաւորեսցի անկարօտն փառաց
 « Աստուած » : Այսպիսի անոյշ խօսքերով է և
 « մեկնութիւնն . որուն սկիզբը արժան համարած է
 « հին աւետարանաց համաբարբառ ըսուած ցանկե-
 « րուն վերև պէսպէս նկարներուն , խորանաձև
 « կամարներու , կենգանեաց , զարդուց և այլն , խոր
 « հըրդաւոր միտքեր տալ կամարուածը բացաարել :
 « Իսկ մեկնութիւնն Սարգսի գրուածին պէս միա-
 « ձոյլ է : առանց յիշելու և վկայութիւն կանչելու
 « զՍ . Հարս , թէ և շատ հեղ անոնց բերնով կը խօսի .
 « ինչպէս ինքնին իմացուց յառաջաբանին մէջ . և
 « յայանի է որ պէտք էր ամենէն աւելի Ս . Յովհան
 « Ոսկիբերանին իմաստներն առնուլ , որ այնպէս
 « ընդարձակ և պայծառ բացայայտած էր զՍ . Ա-
 « ւետարանիչը , և զոր նախնիք մեր՝ գրողին յար-

մար ոսկեղէն հայկաբանութեամբ մը թարգմանած են. իսկ մեր Շնորհալին այն ոսկի բերանին բղխածն՝ իր արծաթափայլ բանիւ և գրչով յերկրած յարմարած է հասարակաց մտաց դիւրահաս, և միջակ չափով. իբրեւ անարուեստ արուեստով մը, որ սքանչելի պարզութեան հետ՝ մտաց յագուրգ կու տայ և սրտի հանգիստ։ Այս գործս Շնորհալւոյ գլխաւոր գործոց մէկն է, և ալ աւելի պիտի ըլլար, եթէ այնու ոճով շարունակուած մինչև 'ի վերջ աւետարանին՝ մեղի հասած ըլլար. սակայն իր գրածն և մեկնածն մինչև յ'17 համար Յ գլխոյ Մատթէոսի հառած և հոն դադրած է. և այսպէս գտաւ 100 տարի վերջը՝ Կիրակոս պատմիչ, որ « ոչ գիտեմ, կ'ըսէ, թէ « վասն ի՞նչ պաաճառի խափան եղև », շարունակութիւն մեկնութեանն. 80 տարի ալ ետև, (յա. մին 1316) մեծ բանասէրն Յովհաննէս Նրզնկայեցի, շատ քննեց՝ բայց չկարցաւ ստուգել թէ ինչո՞ւ անկատար մնացեր էր Շնորհալւոյ երկասիրութիւնն. և թէպէս « ոմանք զմահն տոացին « խափանումն, և այլք զհոգ հայրապետական « աթոռոյն, և կէսք թէ գրեաց՝ և չէ 'ի միջի¹, « բայց սղբա ինձ ոչ եղին հաւանելի », կ'ըսէ. և իր առանձին կարծիքը չի յայտներ. բայց միայն կ'իմացընէ, որ իրմէ առաջ ոմանք ձեռք զարկեր էին շարունակելու Շնորհալւոյ սկսածը, « ժա. « կայն ոչ էր կարգաւոր որպէս Սրբոյն, այլ հա. « տակոտոր արարեալ զբանս առաջին մեկնչաց, « նաև զբնարանութիւն աւետարանին արտաբոս « մերժեալ, ուստի ոչ գայր դիւրաւ յիմացումն

¹ Յառաջաբանէն յայտնի եղաւ որ եղբորը կաթողիկոսութեան ատեն սկսած էր գրել այս Մեկնութիւնը. բայց լամբրոնացին՝ առանց Մատթէոսի անունը տալու՝ աւետարանի մեկնութիւն գրել Ներսիսի կաթողիկոսութեան ատեն կը ցուցընէ :

« ընթերցողացն », և այլն : Այս անհարկեալ մեկ-
նի շնորհէն մեզի յայանի եղածն է Արիստակէս վար-
դապետ մը և իր աշակերտն Նիքոն, որք Նրզն-
կացւոյն ըսածին պէս՝ շարունակած են մեկնու-
թիւնը՝ Ոսկերերանի հետեւելով միայն, կամ հա-
մառօտելով զայն : Իսկ ինքն թագէի վանքը նըս-
տած ատեն՝ ուսումնասիրաց ազաւանօք յորդո-
րուած՝ ջանալով ըստ կարի Շնորհալուոյ ոճը բը-
նել, անոր գագրած տեղէն (յ'18 համարոյ Ն գրէ-
խոյն) յառաջ տարած և աւարտած է բոլոր Մատ-
թէի աւետարանին մեկնութիւնը, 'ի նոյն ինքն
Շնորհալիէն շնորհք և լոյս առնելով, ինչպէս կըր-
նանք իմանալ ըսածը, թէ մեկնութիւնն առած է
մասամբ « յառաջին արբոցն. և է զի 'ի Ժագմանէ
« նշուլից շնորհաց վերասացեալ ատեն Աստու-
« ծոյ՝ 'ի միտս մեր... խառնելով զնսեմատեսակ
« բանիցս ազեղութիւն՝ ընդ չքնաղագիւտ և լու-
« սատեսակ իմաստիցն պայծառութիւն. գիտե-
« լով եթէ Պօղոսի շնորհէ վարձս՝ ըստ անկելոյն,
« և Ապօղոսի՝ ըստ ոռոգելոյն. վասն որոյ աղա-
« չեմ... վստահութեա մերում ներողօ լինել », և
այլն : — Արգարե Նրզնկացւոյ յուսոյ և փա-
փազանաց յարմար՝ իր վրայ Ներսիսի շնորհաց
նշոյլքն Ժագեալ կ'երեւին, որով կըրցեր է մաննել
« յընդարձակութիւն անգնգական խորոց լայնու-
« թեան, 'ի խորութիւն ծովուս անցանել և յեզք
« աւետարանական բանիցս հասանել », գեղեցիկ
վստաֆութեամբ և յաջողութեամբ. և մեծ շնոր-
հակալեաց արժանի է : Սակայն եթէ մեր Ժարաւը
կը լեցընէ, ոչ երբեք կը յագի փափապն և ցաւն՝
բուն իսկ Շնորհալուոյն ամբողջ գրութիւնը չունե-
նալնուս, իր սքանչելի ոճով և հնարքովը. այն
աստուածաշունչ կերպովը՝ զոր 'ի սկզբանն յիշե-
ցինք, իբրեւ տեսլախառն զմայլմամբ և յափշտա-
կութեամբ, որով կրկնակի նմանի Ոսկերերանի :

Իսկ իր աշխատանաց՝ (գժուարին կամ հակա-
ռակեալ բանից Ս. Աւետարանին՝ մեկնութիւնը
գանեւու) վկայ ունիմք յիշատակ մը, որ կը ծա-
նուցանէ մեզ, թէ զինգիրն Ս. Յովսէփայ հօրն
անուանը, (զոր Մատթէոս Յակոբ կոչէ, Ղուկաս՝
Հեղի) լուծելու համար, հարցուցեր էր նաև Ա.
պուսայիտ Ասորի բժշկին և հնագիտին, և անոր
եկեղեցւոյն աւանդութեամբ ստուգեր, որ Հե-
ղեայ անորդի մեռնելովը՝ Յակոբ առեր էր անոր
կինը, ըստ օրինաց Հրէից, և անկէ ունեցած զա-
ւակն Յովսէփ՝ իր օրդին էր բնութեամբ, այլ օրի-
նոք՝ որդի Հեղեայ. ինչպէս որ նոյն իսկ Հեղի և
Յակոբ ալ եղբարք էին համամարք, այլ տարբեր
հայրերէ, մէկն՝ ի Մատթանայ (զոր Մատթէոս
յիշէ) միւսն՝ ի Մեղքեայ (զոր Ղուկաս յիշէ): Այս-
պէս ալ կը գրէ Ծնորհալին, ըստ սովորութեանն
լռելով իր մեկնութեան աղբիւրները. վասն զի ոչ
եթէ իր հմտութիւնը կ'ուզէր յայանել, այլ ըն-
թերցողը հմտացընել. ասոր համար չէր խորշեր
և չէր զանց առներ հետամուտ ըլլալու հաւաստա-
գոյն աղբիւրներու, որ և է խնդրոց և դիտելաց
համար: Եւ ահա նոյն յիշեալ Ասորի հեղինակին
հարցուց և քննեց իր բնական աշխարհին մէջ ե-
ղած անուանի Եղեայի քաղաքին սկզբնաւորու-
թիւնը, որոյ վրայօք իր հռչակեալ Ողբը պիտի
գրէր, ինչպէս տեսնենք յետոյ: Իսկ հիմայ բա-
ւական ըլլայ ըսածնիս՝ ի ցոյց գովելի և վստահալի
երկասիրութեան մեր Ծնորհալւոյն, և իր մխիտնջ
աշխատանացն՝ ի դիւտ ճշմարտին. յատկութիւն
մը՝ որ իր ամեն յատկութեանց ալ կրկին արժէք
կու տայ:

Գիտնական անձինք և տեղիք ժամանակիս
 'ի Մեծ Հայս. — Անի և Անեցիք, Սամոռչ,
 Մխիթար, Վարդան, ասոր Երզնիկն. — Գան-
 ձակ և գիտնական վարդապետքն. — Մխի-
 րար գոշ. — Հաղբատ և Սանահին. — Յակոբ
 Քարափնեցի. — Յովհ. Սարկառագ Սոփեստես :

Անշուշտ Գրիգորիս նոր վկայաւորն և իմաւ
 տասէր՝ ոչ միայն իր մերձաւոր վարդապետաց և
 գիտնոց գրելու և աշխատելու յորգորիչ և Մեկե-
 նաս եղաւ, այլ և հեռաւորաց, ըստ իւրաքան-
 չիւր յաջողութեանց. որոց մէջ համարուի ժա-
 մանակագիրն Սամակ երեց Ալեդի, յերիտասար-
 գութեանն՝ գերահռչակ Սարկաւագ վարդապետի
 աշակերտած, անոր բազմապատիկ հմտութեանց
 հաղորդ և սիրող. մանաւանդ պատմական և ժա-
 մանակագրական գիտելեաց: Յովորաբար կար-
 ծուի թէ Գրիգորիս յանձնեց ասոր՝ ստայգ քըն-
 նութն ազգային և դրացի պատմութեան ժամանա-
 կագրութիւն մը յօրինել: Մինչև այն ատեն շատ
 Հայ պատմիչք եղած էին, և շատին գրածն ալ զը-
 առուեր, սակայն գեռ ոչ ոք այնպիսի ոճով գրած
 էր, որ Եւսեբիոսի Քրոնիկոնին՝ այսինքն ժամա-
 նակագիր պատմութեան նման ըլլայ, ստուգելով
 գիպաց և թագաւորաց ու քահանայապետաց
 թուականները, և ազիւսակներով ալ զանոնք շա-
 րելով և իրարու հետ համեմատելով: Մեր բազմ-
 եքախտ պատմահայրն Մովսէս Խորենացի՝ առաւ

ջին հետևող Յւսեբեայ, անշուշտ այսպիսի բան մ'ըրած էր իր պատմագրութեան ետևը, ինչպէս որ կարճ խօսքով մը կ'իմացընէ, սակայն մեզի հասած չէ ստոյգ բան մը. և ոչ իսկ Սամուէլ կը յիշէ զայս, այլ միայն թէ իրեն առաջնորդ կ'առնու զասոնք, « ձեռնառու ունելով զնոսա, զՅւսե » բի ասեմ և զՄովսէս Խորենացի » : Անոնցմէ ետև Սամուէլ ուրիշ ազգային և թարգմանեալ պատմիչներու հետևելով, և իր վարպետաց՝ Սարկաւագայ և Գէորգայ ծանօթութեանց, 'ի նահապետաց կը սկսի ժամանակագիր պատմութիւնն ընդհանուր հին ազգաց՝ մինչև 'ի Քրիստոս, ըստ կարելոյն թուականներն ալ գնելով. իսկ 'ի Քրիստոսէ կը սկսի ասոր թուականաւն շարել գաւազաններով կամ աղիւսակներով անընդհատ տարի առ տարի, Հայոց, Հռովմայեցւոց կամ Կալսերաց, Պարսից և յետոյ Արաբացւոց իշխողաց յաջորդութիւնները, և ըստ ժամանակին՝ Հայոց կաթողիկոսաց շարքը, իւրաքանչիւրին իշխանութե և աթոռակալութե տարէթիւն ալ նշանակելով հետզհետէ. իսկ նշանաւոր դիպուածները՝ աղիւսակաց լուսանցքները գրելով, և երբեմն այս աղիւսակները կամ գաւազանները գագրեցընելով, աւելար տեղեկութիւններ գրելով, յետոյ դարձեալ շարունակելով զգաւազանս. և այսու ոճով կը հասցընէ մինչև Շնորհալուոյն վախճանը և անկէ քիչ անդին, ցամա 1177. ուսկից անդին ուրիշ շարունակող հեղինակ մը կ'ըսէ. « Աստանօր զտեղի « առեալ կ'ացին շարագրութիւնք գեղեցկաբանին « Սամուէլի, զոր բազում երկասիրութեամբ հոգ « տարեալ ստուգագրութեան՝ և ճշգրտիւ հա « սուցեալ մինչև յիւրն ժամանակ » : Իսկ ինքն Սամուէլ յառաջաբանութեանը մէջ կ'ըսէ. « Մո « ռացեալ զադիսութիւն և զանուսուսմանութիւն « իմ, 'ի թախանձելոյ քոյ, սրբազգեաց Գրե-

« գոր, յաղթեցայ 'ի կամաց ձերոց՝ առ 'ի գրեւ
 « զոր կամեցար ... » : Նոյնպէս և յառաջ քան
 զսկիզբն գաւազանագրութեան. « Արդ ո՞վ սըր-
 « բազգեաց տէր իմ Գրիգոր, հարկեցայ 'ի թա-
 « խանձելոյ ձերոյ զեղկելի անձն իմ, ետու զան-
 « արհեստ ձեռն իմ 'ի մշակութիւն այսմ գոր-
 « ծոյ, մոռանալով զբաջազմունս կենցաղակա-
 « նիս... : Սկսեալ 'ի ծննդենէն Քրիստոսի՝ յառա-
 « ջին ամի, զոր կարգեցից բուն թուական, և
 « զթագաւորս Հռովմայեցւոց, Հրէից և Պարսից և
 « զմերոյս ազգի, ստոյգ գտակաւ գրեցից անյա-
 « պաղ » : Մեր ձեռքը հասած օրինակաց մէջ Սա-
 մուէլի վերջաբանութիւնն կամ յիշատակարանն
 չկայ. գուցէ դուրս թողած ըլլան իր շարունա-
 կողքն, որք և իրարու յաջորդելով այս Հայկա-
 փան Քրոնիկոնը կամ ժամանակագրութիւնը հա-
 սուցած են մինչև յ'ԺԸ դար. և ինչպէս Սամուէլ
 զԵւսեբիոս օրինակ աւեր է, զինքն ալ օրինակ և
 առաջնորդ կ'առնուն մերազգիք :

Սամուէլ ժամանակագրութենէն զատ տօմա-
 րական բաներ ալ գրած է, որոց լաւ հմտացեր էր
 իր ամենահմուտ վարպետէն (Սարկաւազայ). այս
 պիտի է պարզ ոճով ու հարցմամբ և պատասխա-
 նով գրուած մը իր անուամբ, 'ի խնդրոյ իմաստա-
 սէր մականուանեալ Ստեփանոս վարդապետի մը :

Թէ և սովորաբար ըսինք կարծուի որ Սամուէլ
 Գրիգորիսի յորգործմամբ գրած ըլլայ ժամանա-
 կագրութիւնը, այլ ինձ թուի թէ ոչ անոր՝ այլ
 Գր. Տղայոյ խնդրով գրած է, որոյ ժամանակն
 ալ կը դադրեցնէ պատմութիւնը. վերոյգրեալ
 յիշատակարանացը մէջ տեսանք որ զկաթողիկոսը
 Գրիգոր կ'անուանէ, պատմութեանցը մէջ ալ
 այսպէս անուանէ միշտ զՏղայն, իսկ զեղբայրն
 Ներսիսի՝ Գրիգորիս : Բայց մենք ոչ զայս նկատե-
 լով՝ հօս յիշեցինք այս հեղինակը, այլ զի ուզե-

ցինք ժամանակիս գրաւոր վիճակն ալ քիչ մը ծանուցանել, թէ մեր պատմական պարագայն աւելի ամրող բողոքելու համար, և թէ անոր կե- գրոնը բռնող Շնորհալին աւելի պայծառ և գե- րազանց ցուցնելու:

Արգ թէպէտ և Շնորհալոյ դաստիարակու- թիւնը յիշելու ատեն՝ իրմէ ալ լեցինք (61) որ Հայոց մէջ յունական հռչակեալ վարժարանք չկային, և ոչ գպրութիւն օտար լեզուաց, այլ ճանչցանք ալ որ իր ժի գարն մեր գրականու- թեան ամենէն ճոխ և պայծառ գարն է, յետ ա- ւուրց Թարգմանչաց: Այս ուսմանց նորոգութե- սկիզբն՝ գար մ'և աւելի առաջ սկզբնաւորեր էր, Բագրատունի Թագաւորաց հարստութեամբ և այլ և այլ իշխանաց բարեպաշտութեամբ, երբ սկսան վանքերը նորոգել և նորանոր կանգնել, մանաւանդ Նիրակայ և մօտիկ գաւառաց և Ջո- րոգետոյ մէջ: Հարկ էր որ անոնց կենդրոն ըլլար մայրաքաղաքն Անի, ուր արքունեաց հեա հաս- տատեցաւ և հայրապետանոցն Հայոց, և իր մերձա- գոյն սահմանքն. յորս նախ հաստատեցան կրօնիւք և ուսմամբք հռչակեալ վանորայքն Հոռոմոսի, Հառիճոյ, Մարմաշէն, Կարմնլաճոր, և յատուկ իսկ ուսմանց անուամբ կոչեալն Դպրեվանք, և Արգինայի կաթողիկոսարանն, ուր Խաչիկ Ա (971-991) « զաստուածախօս կառկս յաղովակի « ստացեալ՝ զգիրս սուրբազ քառաքեւասացս և « զմարգարէաբարոզ պատգամս՝ հանդերձ ամե- « նայն վարդապետացն ձայնիւք », ըստ Ասող- կայ¹: Դժբաղդաբար Անի երբ շինութեան և բարգաւաճմանց ծայրն հասաւ, երբ շատցան իր « վարդապետքն ճմարտախօսք՝ հանգոյն առաջին « վարդապետացն՝ ի խորս գիտութե հասեալ² »:

1 ԳԻՐԵ Գ. ԳԼ. Թ:

2 Ա. Լատիվ. ԺԷ:

և երբ իր շրջակայ « անապատագոյն վայրքն լքեալ
« և խճողեալ էին կրօնաւորական դասուք, մինչ
« զի զգեօղս և զաղարակս՝ առ բարի նախանձ
« քահեալ՝ տռնէին բնակութիւն կրօնաւորաց ¹ » ,
նման Թարգմանչաց դարուն հանդիպածին՝ առ ալ
շուտով կօրոյս Թագաւորական և հայրապետա-
կան գահերը . անով նուազեցան և իր երկու ձեռն
տուքն մտաւոր բարգաւաճանաց . զոր ալ աւելի
զբկեցին անդադար և մի ըստ միոյն յափշտակու-
թիւնք Անոյ՝ ի Յունաց , Թուրքաց , Վրաց և Պար-
սից : Ի վերայ այսր ամենայնի դեռ մեր պատմա-
կան պարագային միջոց և ցվերջ ԺԲ դարու՝ Առօ
Հայոց մայրաքաղաք կը համարէր և բնավայր կա-
թողիկոսաց , որք և յոյս ունէին վերագառնալու
հօն . որոյ և եպիսկոպոսն իբրեւ իրենց աթոռակալ
էր , սկսեալ Մեծ Վկայաօրէն գրուած Բարսեղ .
և հարիւր տարի ետեւ ալ Հռոմկլայի Ժողովոյն մէջ
(1177) յետ երկուց կաթողիկոսացն՝ Հայոց և Ա-
ղուանից՝ ամենուն նախաթող բազմեցաւ Անոյ
արքեպիսկոպոսն Բարսեղ . ըսել է որ այսպիսի եկե-
ղեցական աթոռ , և քաղաքական ալ մեծ տեղակալի
կամ տռանձնակ իշխող ամիրայից և փոխարքա-
յից գահ եղող քաղաքն՝ չէր կրնար չունենալ և
ուսումնական պայծառութիւն մը . թէ և մեզի
անկէ շատ ճառագայթներ հասած չըլլան՝ զլացու-
թեամբ ժամանակի , այլ և ոչ իսպառ աննշոյլ
մնացած : Եւ ահա վերոյիշեալն Սամուէլ , որ աշ-
խարհիկ երէց մ'էր , ըլլայ մեկ օրինակ մը . որոյ
յիշուին և երէք համաքաղաքացի համշիրակք , ա-
շակերտք հռչակեալն՝ Սարկաւագայ , Խալափուր ,
Պրիֆուր և Յովնանէ , իբրեւ նշանաւորք գիտութիւն և
գրչութեամբ , թէ և դեռ մեզի ծանօթ չեն իրենց
գրաւոր վաստակքն :

¹ Աբխա . Լաւա . Ժ :

Իսկ ինքն Սամուէլ յիշէ վերը նշանակուած Գէորգ վարդապետ մը՝ որուն աշակերտ ալ եղած էր, ինչպէս և Սարկաւագայ. և կ'ըսէ թէ այս Գէորգս իրեն պէս ժամանակագրական գաւազան մը գրած էր առջի դարերուն, ինչուան Հայոց Թուականը, 'ի կէս Զ դարու, և այս գործս եղաւ առաջնորդ Սամուէլի: Գէորգայ բուն գործն չըկայ հիմայ. այլ շատ հաւանօրէն այս վարդապետն է Գէորգ Անեցի կոչուած Գանձասացն, որոյ առնուամբ քսանէն աւելի գանձք կան, չափաւոր շնորհքով, որոց տնազլուխ տառքն Գէորգ կը կապեն, և մէկուն վրայ Անեցի կոչուամ ալ գրած է:

Սամուէլի կրսեր ժամանակակից և հայրենակից է Միխիւս Անեցի, մայրաքաղաքին կաթողիկէին Նրէջը. որոյ հմտութեանը և հետաքննութեանը գովութեամբ կը վկայեն Վարդան և ուրիշ պատմիչք, իրմէ լոյս առնելով. վասն զի Միխիւսը ազգային Պատմութիւն մը գրած էր շատ քննութիւն և բազդատութեամբ. նպատակ ունենալով Բագրատունեաց ցեղին պայազատաց և Թագաւորաց ու անոնց մայրաքաղաքին Անոյ և սահմանաց դիպուածները. երեք մաս բաժնած էր դործը. առաջինն՝ Բագրատունեաց հին յիշատակները, Հայկազանց Պարոյր առաջին Թագաւորէն սկսելով մինչև վերջին Յովհաննէս-Սմբատ Բագրատունի Թագաւորը կը հասցընէր. Բն 'ի Յովհաննիսէ՝ մինչև 'ի Բարսեղ կաթողիկոս, Գն անկէ մինչև յառումն Նրուսաղէմի 'ի Սալահէտաինայ (1186) և քիչ մ'ալ վերջը՝ մինչև ցամա 1193, որ է ըսել 'ի մահ Գրիգորի Տղայոյ: Յայտ է որ Բ և Գ մասն՝ զոր ինքն Պրակ կ'անուանէ՝ շատ հետաքննական պիտի ըլլան, որոց մէջ « գրեթէ զ140 ամայ մեծամեծ « գործս », կ'ըսէ, պատմել և գրել խնդրեր էր իւր մէ Հառիճոյ՝ Վանաց Հայր՝ Գրիգորն, ինքն ալ

1 Հիմայ Ղըշախ կ'ըսուի, և է Անոյ մօտերը:

յանձն առեր էր գրել և «լայն և տարած բա-
«նիւք ընդարձակել»։ Դժբաղդաբար այս պի-
տանի Պրակներն մեր ձեռքը հասած չեն. որոց
մէջ Թուրք տիրապետաց և Աթաբէկաց վրայ
կարեւոր տեղեկութիւնք կային, արեւելեայ օտար
պատմըջաց գրուածներէն առած. որ և յայտնէ
իր լեզուագիտութիւնը։

Այս բանիս վկայութիւն է և պարսկերէն լե-
զուէ աստղաբաշխական գիրք մը Թարգմանելն,
արեգական և լուսնի Խաւարմանց վրայգը, շատ
աղիւսակօք, որ պարսկերէն Զիճ կ'ըսուին, և
աստղաբաշխական գրուածք աշնշանակեն. Թերևս
գնոյն պէտք է իմանալ Վարդան Պատմըջի Ոճիէ
կոչածը, զոր ինքն իբրև Պարսիկ հեղինակի անուն
յիշէ։ Այս գործոյս մէջ (որ Պատմութեանը պէտ'
մեզի հասած չէ, կամ ծանօթ չէ) յիշէր Մխիթար
1176ին հանդիպած արեգական բոլորական Ռեծ
Խաւարոմը. զոր գիտելով և Ներսէս Լամբրոնացի՝
կամ իր հայրենի սարաբարձը դիտանոցէն, կամ
'ի Հռոմկլայի քարանձաւաց գազաթէն, արշէր և
տոսկայր. «յաւուր նոր կիւրակէին, կ'ըսէ, (11
«ապրիլի), յառաւօտուն պահու ընդ ծագել ա-
«րևուն՝ եղև խաւար 'ի վերայ երկրի. ոչ որպէս
«խաւարունն արեգական, այլ որպէս զհասարակ
«գիշերի, յորժամ իցէ առանց լուսնի և աստե-
«ղաց, 'ի յաշխարհէ Պաղեստինացւոց մինչև 'ի
«Բիւզանդիոն, և յայլ բազում գաւառս...։ Այլ
«եթէ զկորուստ քրիստոնէիցն գուշակեաց (Մա-
«նուէլի կայսեր և զօրացն 'ի Խլիճ Ասլանայ՝ յամ'
«սեան սեպտեմբերի) ոչ գիտեմ, և եթէ զսովոյն
«սաստկութիւն՝ որ 'ի նոյն ամն եղև՝ և ոչ զայն
«ևս (գիտեմ)»։ Եթէ քանի մը տարի առաջ
Թարգմանած և հրատարակած ըլլար Մխիթար
Անեցի իր գործը՝ Լամբրոնացին կրնար ստու-
գել այդ խաւարման բնական պատճառը, որ

« քննեալ եղև, կ'ըսէ, յիմաստասիրաց բազմաց.
 « գտաւ զիր տաստեղաց և ընթացք արեգական և
 « լուսնի յիւրեանց կայանս, առանց իրիք սայ.
 « թաքման. և մնաց այնու աշխարհս ժամ մի, և
 « ապա եղև լոյս »: Յայտ է որ այն իմաստասէրքն՝
 բաւական հմուտ չըլլալով՝ աւելի սայթաքեր են
 քան իրենց գիտածը: Մեզի նշանելի բան մ'ալ
 այս է՝ որ մի և նոյն ժամանակ երկու Մխիթարք,
 մէկն Անեցի միւսն Հերացի, աստղագաշխական
 գիտութեանց պարապեր և հմուտքեր են. ետ-
 քինս՝ որ մտերմացեր էր ընդ Շնորհալոյ, որպէս
 և ընդ յաջորդի նորա, պիտի յիշուի յետոյ:

Հիմայ խօսքերնիս Անեցոց վրայ է, որոց համար
 աւանդութեամբ կ'ըսեն և յետին դարուց գրիչք,
 թէ շատ ուսումնասէր և կարգացող էին, և ի-
 րենք զիրենք ալ շատգէտ համարելով՝ զօտարները
 հպարտութեամբ ծաղրէին. հաւանօրէն այս դարս
 էր իրենց գիտնականութեան ամենէն ծաղկած
 ատենն: Այս ատենս ծաղկած կարծեմք (վստն զի
 ստոյգ թուական կամ յիշատակ մը չկայ) Վար-
 դան Անեցի վարդապետն ալ, որ ծանօթ է միայն
 մէկ նորօրինակ իսկատիպ և բանաստեղծական գը-
 րուածով մը « Վստն կառաց Աստուածութեանն,
 « ներբող »: գրուածն արձակ է, այլ տուն տուն
 նման գանձի, որոյ փոխան ինքն նորալուր կո-
 չում մը կու տայ, տնագլուխ տառերովն կապելով
 զայս բան. Անեցի Վարդանս Վարդապի Երգելի.
 յորմէ տեսնուի ալ որ 28 տուն է. առաջին 4
 տունքն Աստուծոյ կառաց վրայօք, այն կառաց՝
 զոր Եղեկիէլ մարգարէն տեսաւ 'ի տեսլեան. մը-
 նացեալ 24 տունքն վեց վեց բաժանին 'ի վերայ չո-
 րից կենդանեաց ողբ զկառքը քաշեն, Մարդն,
 Արիւծն, Եղն և Արծուին. մէկ մէկ տուն նկա-
 րագիր նուիրած է իւրաքանչիւրին անձին, կեր-
 պարանքին, ձեռքին, ոտքին, շունչին, եղջիւ-

րին, և այլն. և զամենքն ալ Քրիստոսի օրինակի
գրեւով պատկառանք կը խօսի. այլ հանգերձ ա-
մեն աստուածաբանական խորատեսութեամբքն՝
գերազանցէ բանաստեղծութեամբը, Նարեկա-
ցւոյ հանձարագիտութեց նման, թերեւ և աւել-
ի՜: Յայտ է որ այսպիսի խորիմաստ գրուած իրեն

1 Ի զօրոտնո բանասիրաց՝ գնեմք հօտ մէկմէկ տուն
յիւրանքաշիր կենդանեաց նկարագրեն.

Ի լուսն Մարդն). — Անմարմին զուարթուն և անգագար
երգեցիկ սիրեցեալն. 'ի մատունս իմանալեացն՝ բերկրա-
կան բարբառ և աւետաբեր տաւիղ. 'ի լեզուս պարուց առ-
տեղացն ազգեցութեանն զղոյց, և զարթուցման ձայն յօ-
գեաւ. 'ի նուրբ շունչս հոգմեց՝ բանական ծով, և պատ-
րաստական նաւ՝ գահար բեռամբք, և նաւահանգիտո
ամենառատ՝ իօրոտն բուրաստան և ծաղիկ անթառամ:
Ծածկեալ 'ի ծոց գշուհւոյ մօր Սիոնի. հրաշաբեր և
կաթնաբուխ բանին ստինք՝ 'ի շրթունս աշակերտեցելոյ
երկնաւոր մատենագրին. Զոր Բանիդ աշակերտելովքդ
աղաչեմք գոհպ հարազատիդ, զի զամբեսցես առ իս ըզ-
կաթնիդ բանական, միշտ և յարածամ:

Ի յերան սոսրբ՝ Արիւն. — Բարուն իմանալի մեքե-
նայիցն՝ ձեռքդ չորս, որ ունի զվէմն անկեան և զհամա-
տարած լարն վիճակի, որով շարժէ զճախարակ բրտի, և
մատամբքն ոսկի յօրինէ զպարս աստեղացն, որով հիւսն
զծիրանին և զերկնագոյնն՝ վասն անխախուտ և խօսուն
խորանին, սկզբնատպին և անփոփոխ օրինագրին, որ և
շարժէ գտապանակ ինքնաշարժին. յորոյ ձեռինն՝ բնաւ
եակքս 'ի կախ պահին, կապեալքն լուծանին, և գառանցն
հօտքն մակաղին 'ի մէջօրէի առ լերամբքն, յորում քար-
կոծին զլացեալքն: Զոր և մաղթեմ գննմամբ գառանցդ,
զի առ շինուած սրբոյ խորանիդ՝ պահեսցես զիս միշտ և
յարածամ:

Ի լուսն սոսրբ՝ Եվն: — Տեսակաւ դիմացդ և հարա-
ւաբեր շնչովքդ՝ լինի փախուցեալ հիւսիսականն սիգ.
որթք սաղարթագարդք և տունկք ինկաբերք 'ի բնէ շն-
որեքեալ անծախապէս բուրն. ձաք գարնաբերք և
ծիծառեք վճիռնաձայնք՝ 'ի ձայնելդ վճիռն առեալ զդա-
բունն յախտենից ճշեն. զոր մանակալք և այգեգործք
անկարացան, առ 'ի կթեւ յերկնաթախ բարունակէդ՝
որ երբեք պտուղ զպարս աստեղացն և զգունդս հրեշտա-
կացն. զոր լծով քո սքանչելի և լծակցովդ զարմանալի՝ առ
գուր հնձանին ժողովն և ճմլին 'ի ծոց մեծի արքային:

Լեւոնի մ'ալ կը պահանջէր, և այս ալ գրուած է¹. այլ մեր գիտելիքն ամեն բանէ վեր՝ ազատական մտօք և սրտիւ ոճն է Երգելիիս. որ գուշակել տայ Անոյ հանգըստեան և զուարճութեան օրերը, յորս չէին լռեալ յայն՝ քաջացի և քոյիս Բաբայ, զորս հառաչանօք ողբայր երեսմն լսողն և ապա փնտռողն Արիստակէս Լաստիվարտցի: Անոյ հազարումէկ եկեղեցեաց և հարիւրաւոր աշտարակաց միջոցէն՝ ոչ միայն աղօթից մաղթանք և զինուց շառաշիւնք, այլ և շատ հանճարոյ և սիրոյ բարձր ու վառվառն թռիչք սլացեր են. և ողբալի աւերակքն՝ շատ սիրալի սրտից և երկնաճեմիկ ճակատուց վրայ կը հանգչին:

Այս պարագայիս Հայոց ամենէն արեւելտն մէկ մեծ քաղաքն ալ Գանձակ, Անոյ պէս առանձին ինքնագլուխ Պարսիկ իշխան ունէր, և իբրեւ մայրաքաղաք չէն էր ամենայն բարեմասնութիւն, որոց մէջ երեւի և ուսմանց մասին գերազանցութիւն. այսպէս գատելով իր ընծայած և պահած երեւելի վարդապետներէն. ինչպէս էին մեծա-

Ձոր և համբուրելով իմ զցանկալի գեմագ որդոյ Եղիշի, զգարնանաբեր և զկենդանաբար Շուշի՝ պահել առ իս աղաչեմ՝ միշտ և յարածամ:

Ի Բեւ. Արժ. ոյն. — Գործնականի և անտանելի հողմոյ Եին կրողիդ, շնչակապ և բոցայօգ գործնականացն վեհիցն ի վերայ կացողիդ, ի թռիչս պաշտօնաւոր աստեղացն՝ կէտ լուսաբաշխ, և շունչ պաշտելոյն ազդեցութեամբն. ի տարակոյսքն գալոյ հողմոյն՝ յայտնութիւն սաստիկ հնչմամբ. և վառեալդ առ ի սիրտ անկիզելի նաւակաց. և ի ծփանս ծովու թռչուն աւետաբեր, և նաւ կենդանի՝ բարձեալ միջնողամբ. զոր աստղաճաճանչ և հարաւադէտ թեօքդ գոլով միշտ ժողովարան: Վասն որդոյ և զպատուելի զթեւօք սուրբ աղաչեմ, թռուցեալ զիս ի խորոցս՝ և յանապատդ սիրոյ ինձ դադարել միշտ և յարածամ:

1 Մեր ձեռքը միայն սկզբնաւորութիւնն հասած է, որ բնագրին պէս տուն տուն բաժնուած կարծուի:

հաշակն Յովհ. Սարկուսաց, և ընկերակիցքն, Դա-
նիէ՝ որդի Ալաւայ, որ կանոնական գիրք մը գրեց
քաղաքակից Արքայութիւն անուամբ նորընծայ
քահանայի մը խնգրանօք. և Գրիգոր՝ Թաթևիի որ-
դի, Ընթերցուածոց գրոց մեկնիչ. և ասոր ընկերն
Սարգիս Վր. Ճգնաւոր և գլուխ վարդապետաց
ժամանակին¹։ Որոց յետ յիշուին նոյն Աղուանից
կողմերը Խնիկայ որդի Պէտրոս վարդապետ մը, և
Սահակի Յակոբ վարդապետ մը, և այլք։ Ասոնցմէ
քիչ վերջը և դարուս ետքերը փայլեցաւ և ամե-
նէն անուանի եղաւ Միւիւս Գոշ, որ իբրեւ գերա-
գոյն քան զայլ՝ Մեծ վարդապետն կ'անուանէր, և
ԺԳ դարուն սկիզբները վախճանեցաւ, յետ հիմ-
նելու Նոր. Գետիկ վանքը, որ և ուսմանց նոր
վարժարան մ'եղաւ. և յետ հրատարակելու յա-
մին 1184 իր նշանաւոր Դափափանոց գիրք, և յըս-
տակարան ս. հանձարեղ Առակքը, հանգերձ ու-
րիշ շատ գրուածովք։ Իր ատենին և կողմանց պատ-
գամատուն էր՝ 'ի խնդրոյ ամենուն, Զաքարիայ
մեծ սպարապետին խոստովանահայրն, բարեխօս
ու բարերար ամեն վշտացելոց և նեղելոց։ Բայց
ինքն իր շատ հմուտութիւնները և վարժմունքը զա-
նազան վանորէից և քաղաքաց մէջ փնտռեց, 'ի
Փանձակ, յԱնի, Տփղիս, Կարին, Զորոյ — գետոյ
վանքերը և ինչուան յարեմտեան Հայա ալ գնաց,
ծածկելով իր վարդապետ ըլլալը. և գուցէ Շնոր-
հալոյ ալ կամ գոնէ անկէ վարժածներուն աշա-
կերտեցաւ, և ապա վարդապետաց վարդապետ
եղաւ. վասն զի իրմէ սկսած կամ նորէն սկսած
կը սեպեն յետին դարուց վարդապետք՝ իրենց
վարդապետական գաւաղանի յաջորդութիւնը։

Բայց առաւել քան զԱնի և զՓանձակ, և զվսնս

¹ Այս երկուքս ալ Փանձակայ ժառով փլածին մէջ մե-
ռան, զոր յետոյ պիտի յիշեմք։

Գեառնայ և անոր մօտ Հաղարծին¹ և ուրիշ վանքերը՝
անուանի եղան իբրև վարժարան և գիտնարան՝ մեր
ձակից և զուգավիճակ և իբր երկուորեակ Վանքն
Հաղթաբ և Սանահին. ժ գարուն կիսուն հիմնեալ,
հետ զհետէ Բագրատունի և Վրացի Թագաւորաց
և Զաքարեանց և ուրիշ իշխանաց առատաձեռնու-
թեամբ շէնցան, մեծցան, ճոխացան, մեծաթեմ
եպիսկոպոսօք ալ շքեղացան, և բազմաթիւ միան-
ձանց և վարդապետաց կայանք և օթեվանք ե-
ղան. բազմաց ալ իբրև համալսարան ուսմանց
տեղիք: Այսպիսի պաշտպանաց, փառաց, և գի-
տութեանց համար՝ յիրաւի փառասէրք, հը-
պարտք, անհաւանք, կէս գիտնականք և իմառ-
տակք ալ շատ եղան հօն. այլ եղան և ընտիրք
վարուք և գիտութեամբք ոչ սակաւ՝ ԺԱ-ԺԳ գա-
րունց միջոց. և ամենէն աւելի այս ԺԲ գարուն.
յորում Շնորհալի ալ շնորհքով Թղթակիցներ
ունէր ՚ի Հաղբատ, ինչպէս որ անշնորհքներ ալ
ունեցան՝ յաջորդն Գր. Տղայ և Լամբրոնացին: Ի
կարգի պատմութեանս պիտի յիշեմք Շնորհա-
լոյն Թղթակիցները, Գեորգ Հաղբատայ առաջ-
նորդը և Վարդան գովանի վարդապետը: Նախըն-
թաց գարուն մէջ (ԺԱ) աւելի ծաղկած կ'երևի
Սանահին վանքն՝ Դեոսկորոս գիտնական և արժա-
նաւոր անձին առաջնորդութեամբ, զոր Պետրոս
Գեառնարձի տեղ կաթողիկոս դրին և ապա շու-
տով ձգեցին, երկու կողմանէ ալ տհաս ընտրու-
թեամբ և հաւանութեամբ, յորմէ սրտցաւու-
թիւն և մօտ պատճառեցաւ Դեոսկորեայ: Իր ա-
շակերտաց մէջ անուանի եղան Սանահի Սանահնէյի,

1 Ասոր առաջնորդ էր Գաշի Ժամանակակից Խաչատուր
Տարօնացին, որ հայկական երգոց խազերը նորոգեց կամ
մոտոց յարեւել, ուր խափանուած էր. և երգեց Պատա-
րագի գեղեցիկ նախերգանքը, « Խորհուրդ Խորին »:

որ Պօղոսի Առաքելոյ Թղթոց մեկնութիւն մը գրեց համառօտ, ըստ ոմանց և Մատթէի աւետարանին մեկնութիւն, և Նրկարնակաց կամ Յունաց դէմ գրուած մը, յորում շարագրութիւնն կըրնայ ընդունուիլ՝ այլ ոչ ոգին և կարծիքն. — և Յուրի Սանահնէի որ և Քարափնէի կամ Քարահոփայ որդին, որ ընդ հակառակն աշակերտակցին՝ ի Կ. Պօլիս Կոստ. Դուկաս կամ Տուկիծ կայսեր՝ Քրիստոսի բնութեանց խնդրոյն վրայգը Յունաց համաձայն դաւանութիւն տուաւ (1060). զոր Քաղիգ Բ Թագաւորոյս Թագաւորն չընդունեցաւ, նեղանալով վարդապետին, իբրու Թէ ինքն իր գլխով առանց ազգին մեծամեծաց հարցընելու գործեր էր. Թէպէտե իրեն պէս Թագաժառանգք՝ Արծրունիք Առովմ և Աբուսահլ՝ իրենց ատուածաբան բերան ընտրեր էին զնա: Ասոր երգածն կարծուի « Յանսկզբնական ծոցոյ Հօր խոնար. « հեալ » հանդստեան (ԳԿ) շարականը, որ ՚ի Ճաշու ժամուն երգուի: Սա իր ծերութիւնն անցուց յՈւրհա քաղաքի, ուր և անկողինն մէջ մեռած կամ սպանուած գտուեցաւ (յամին 1085): Տեղւոյն հռչակեալ Տարեգրողն (Մատթ. Աւուհ.) կոչէ զսա, « այր հզօր կորովի. սորա հասեալ ՚ի վե. « բայ հին և նոր կտակարանացն Աստուծոյ. ու. « սեալ և հասեալ սորա ՚ի վերայ հոեւորականն ի « մաստութեցն, և տեպեկացեալ ամենայն փիլիսո. « փայական խորին գիտութեցն... Լացին զնա ա. « մենայն սիրելի մերձաւորք իւր, և արարին ժո. « ղով զամենայն քաղաքն Ուրհա ՚ի վերայ նորա. և « մեծաւ հանգիսիւ Թաղեցին զնա ՚ի դուռն սուրբ « եկեղեցւոյ իւրոյ, ՚ի հիւսիսեան կողմն քաղա. « քին, իբրեւ նետընկէց մի հեռի ՚ի պարբսպէն »:

Յաջորդ դարուն (ԺԲ) և մեր պատմական պաւրագային և անկէ ետքը՝ առաջնութիւնն առաւ Հաղթատ, յորում ցկէս ԺԳ դարու յիշուին գիւտ.

նական վարդապետք. այլ քան զքնաւ գերազան-
ցեց և իբրեւ 'ի ծայր գովութեան Հասաւ նախայի-
շեալն Յովնանէն Սարկաւաթ, որ ծննդեամբ էր Գան-
ձակեցի կամ 'ի Փառխոս գաւառէ Արցախոյ, այն
առնէն Գանձակայ իշխանութեան տակ, քահանա-
յական ցեղէ. ԺԱ դարուն կիսուն ծնած և 1129ին
վախճանած. և ինչպէս երեւի՝ 40 կամ 50 տարի մը
աշխատած է գրաւոր երկասիրութեամբք, ան-
թիւ գրքեր կարգալով գիշեր և ցորեկ, մինչև ամ-
բողջ օրեր՝ առանց ուրիշ բանի զբաղելու. Թուի
թէ և յունարէնի ալ տեղեկութիւն ունենալով
և արևելեան լեզուաց: Առանձին ոճ մ'ունի գը-
րութեան, իմաստասիրական, ոլորուն, սուր և
սիրուն, և իրթնութեամբն հանդերձ յստակ:
Շատ բան գրած է արձակ, քիչ մ'ալ ոտանաւոր
և շարական, ճառեր և աղօթքներ, պատմական,
բնական և տօմարական, և աստուածաբանական.
ամենքն ալ իր հոգակուած անուան արժանի, և
ինչպէս պատմիչք կ'ըսեն՝ սորա ամեն խօսքն ալ
Գրիգ. Աստուածաբանի ոճոյն պէս արուեստա-
բան և վսեմական է. անոր հոմար Մէծ Խնայողէր
և Սոփեափէն կ'անուանի. գերեզմանին վրայ ալ 'ի
Հաղբառ գրուած է, « Արձանս այս սեմական է
« Սոփեստոսի Սարկաւաթին »: Մէկ մեծ ար-
գիւնքն ալ է Տօմարի նորոգութիւն մ'ընեն, և
անշարժ տարիով տօները հաստառելն, որ Սարկա-
ւաթադիւր կարգ ըսուեցաւ, որում հետեին Յայսմ.
աւուրք: Այս կարգադրութէն սկսաւ նոր թուա-
կան մ'ալ 'ի 1084 տարւոյ Քրիստոսի, յորում
Հայոց մեծ Թուականէն (552) սկսեալ առաջին
շրջանն հինգհարիւրեկին կ'աւարտէր. Սարկա-
ւաթ ցուցուց որ հին Հայք շարժուն և անշարժ
տարիները գիտէին կանոնել Հայկայ Շրջան անուա-
նեալ պարագայութեամբ, հին Սգիպաացոց Առ-
թիական կամ Շնկան շրջանին նման. իր թուա-

կանն կոչեցու Նոր կամ Մարտի, և ժԲ գարուն
գրեալ ձեռագիրք 'ի Հաղատ և մօտերը՝ շատ հեղ
այս [Թուականս կը գործածեն: Աստուածաբանա-
կան խնդրոց մէջ Շնորհալույ և Լամբրոնացւոյ ուղ-
ղատեսութիւնը կամ գիջողութիւնը չունի. այլ ոչ
ալ Անանիայի կամ ուրիշներու նման [Շնամա-
խօս. և [Թէ քիչ մ'ալ աւելի կամ ուշ ապրէր, և
Գէորգայ ու Վարդանայ պէս բաղդ ունենար [Թըղ
[Թախցելու ընդ Շնորհալույ կամ տեսնուելու,
յուսալի էր որ իրեն պէս սրամիտ և բարեսէր
անձն՝ կրնար նախ իր միտքը բողորովին հասա-
տել, և ապա արեւելեան կամ հիւսիսային ըսուած
վարդապետաց ալ, որք իր խօսքէն դուրս չէին
ելնէր, առաջնորդել 'ի միաբանութիւն: Յաւալի
է որ իր գլխաւոր գրուածոց մէկն գեւ չէ գտուած
մեր օրերս, [Թէ և յուսացուի գտուիլն, և է իր
Պապն-ի-նն, յորում ստոյգ քննութեամբ Սէյու-
կեան Թուրքաց ծագման և Խիրապետութեան
վրայ կը խօսէր, մինչև 'ի մահ Մէլիք Շահի և անոր
Ժառանգաց պայազատութիւնը: Սամուէլ Ան-
ցի իր աշակերտն՝ քանի մը հատուած պահած է
այս պատմութեան՝ իր Ժամանակագրութեան
մէջ¹: Միայն այս հեղինակս է 'ի Ժամանակա-
կիցս՝ որ կըրնայ կշռուիլ Շնորհալույ հետ, և
տաղանդոյ ու հմտութեանց ուժով գերազանցել
իսկ, և խոյանալ իբրեւ զարծուի նաև իր Ժամա-
նակէն բարձր. այլ Ներսէս դարձեալ իր հոգե-
շնորհ արծաթապատ ազանեկան սուր և սուրբ
[Թեօք՝ կշռաչափ ընթացքին մէջ՝ ոչ կը [Թուինայ
ոչ կը ցածնայ, և իր ջերմագոյն հոգւովն աւելի
հայր է Հայաստանեայց՝ քան [Թէ Սարկաւազն
գաստիարակ բանասիրաց:

¹ Սարկաւազոյ վրայ աւանմին տեղեկութիւն մը հրա-
տարակուած է յ'Բ Հատ. Յուլիք Հայրենեաց, 279:

Յետ յիշելոյ այսպիսի հանձար մը 'ի հռչակա-
ւորք և հայրապետի կոչուած Հայրապետ, աւելորդ
սեպեմք ուրիշ երկրորդական վարժապետներ և
վարժարաններ ալ փնտռելու, և դառնա՞մք մեր
բուն նստատակեալ պատմութեան:

ԺԱ.

Հայոց և Ասորոց ընդդիմաբանութիւն կրօ-
նական. — Թուրք Շնորհալոյ առ մոլորեալ
համազգիս 'ի մէջ Ասորոց:

Քիչ մ'առաջ յիշեցինք այս ժամանակիս քա-
ղաքական վիճակը, և Հայոց Կաթողիկոսաց և նոր
ընծայ Ռուբինեան պայազատաց բռնած տեղւոյն
չըջակայ ազգերը և տէրութիւնները. ինչպէս որ
անոնք մեր ազգին քաղաքական կենաց վրայ մեծ
ազդեցութիւն ունէին, 'նոյնպէս՝ եթէ և ոչ 'նոյն-
չափ՝ ազգեցութիւն ունեցան և այն չըջաբնակ
քրիստոնեայ ազգաց վարդապետութիւնք. յորոց
գլխաւոր երկուքն են Յոյնք և Լատինք, որոց հետ
շատնշանաւոր յարաբերութիւնք եղան Գրիգորիսի և
Ներսիսի տառն, ինչպէս 'ի կարգին պիտի տեսնենք:
Կար երրորդ ազգ մ'ալ, որոյ հետ ալ քիչ շատ
յարաբերութիւն ունեցան մերայինք այս Պահրա-
ւունի հայրապետաց և Լեոնեան ու Հեթման Թա-
գաւորաց տառն: Ասորի հին քրիստոնեայ ազգն՝
Թերևս յառաջ քան զմերայինս եկեր բռնեւ և
կը բնակէր այս կողմերս, ուր մեր պատմութեան
տեղն է. և աւելի իրենց բնական էր երկիրն քան
մերոց. որով կըրնայ ըսուիլ Թէ Հայք եկան մը-
տան ընդ մէջ Յունաց և Ասորւոց, իսկ Լատինք

ընդ մէջ այս ամենեցուն: Մեր կաթողիկոսական
աթոռն որքան որ Գեորգարձի առջի նստած տե-
ղէն հեռանալով՝ գէոյ 'ի հարաւ և յԵփրատ մօ-
տեցաւ, այնքան ալ դրակցեցաւ Ասորւոց: Ասոնց
հետ մերայոց ունեցած քրիստոնէական յարաբե-
րութիւնն խիստ հին էր, և գրեթէ նոյն իսկ քրիս-
տոնէութեան սկիզբը կ'ենէր. որովհետեւ երկու
ազգքս ալ զնոյն մէկ անձն թագէոս՝ իրենց առա-
ջին առաքեալ կը ճանաչեն, և զԱբգար՝ թագա-
ւոր: Քրիստոնէութիւնն երկու բնական ճամբով
մտած է 'ի Հայս, մէկ մը 'ի Փ. Ասիոյ՝ յունական
աւանդութեամբ, մէկ մ'ալ 'ի Միջագետաց կամ
յԵգեսիոյ՝ ասորի աւանդութեամբ. և թերևս
սա աւելի հնագոյն և զօրագոյնն էր, ինչպէս կը
հաւատան մեզ Լուսաւորչի ատեն եղածն, և
մինչև Ս. Թարգմանչաց օրերը՝ ասորի գպրութե-
տիրելն յեկեղեցիս Հայոց, որ Տարնոյ և Աղձ-
նեաց կողմերը, աւելի երկար ատեն ալ տեկց,
վասն սահմանակցութեան երկրին: Սակայն որ-
չափ ալ մերձաւորութիւն և բնական իմն հարկ
կար Հայոց՝ Ասորւոց հետևող կամ միաբան ըլլա-
լու, և եղած ալ են բաւականապէս, սակայն
գրեթէ միշտ ալ Հայք մեծ սիրելութիւն մը չեն
ունեցած այս ազգին հետ. յետ որոյ ճանցան
Յունաց նրբութիւնը և Հռոմայեցւոց առաւելու-
թիւնը՝ աւելի ասոնց հանճարը սիրեցին և յա-
րուեցան, իսկ Ասորւոյն իբր հարկաւ հետևէին ի-
րենց եկեղեցական կարգաց մէջ, քանի որ սուրբ
գիրք չէին թարգմանուած հայերէն. իսկ երբ ա-
սոնք թարգմանեցան և աշակերտք Ս. Մեորով-
բայ և Սահակայ սկսան յաճախել յԱղեքսան-
դրիա և 'ի Կ. Պօլիս, ինչպէս Դ դարուն մէջ ալ
ուսուումսսէրք մեր յԱթէնս, Ասորիք երեսէ ըն-
կան. և անշուշտ ալ աւելի պիտի ըլլար այսպէս,
եթէ նոյն ատեն Հայոց տէրութիւնն չվերցուէր՝

Իսկ ինքն Սամուէլ յիշէ վերը նշանակուած Գէորգ վարդապետ մը՝ որուն աշակերտ ալ եղած էր, ինչպէս և Սարկաւագայ. և կ'ըսէ թէ այս Գէորգս իրեն ոչէս ժամանակագրական գաւազան մը գրած էր առջի դարերուն, ինչուան Հայոց Թուականը, 'ի կէս Զ դարու, և այս գործս եղաւ առաջնորդ Սամուէլի: Գէորգայ բուն գործն չըկայ հիմայ. այլ շատ հաւանօրէն այս վարդապետն է Գէորգ Անեցի կոչուած Գանձասացն, որոյ անուամբ քսանէն աւելի գանձք կան, չափաւոր շնորհքով, որոց տնագլուխ տառքն Գէորգ կը կապեն, և մէկուն վրայ Անեցի կոչումն ալ դրած է:

Սամուէլի կրսեր ժամանակակից և հայրենակից է Միխիլ Անեցի, մայրաքաղաքին կաթողիկէին Երէջը. որոյ հմտութեանը և հետաքննութեանը գովութեամբ կը վիայեն Վարդան և ուրիշ պատմիչք, իրմէ լոյս առնելով. վասն զի Միխիթար ազգային Պատմութիւն մը գրած էր շատ քննութիւն և բազդատուութեամբ. նպատակ ունենալով Բագրատունեաց ցեղին պայազատաց և Թագաւորաց ու անոնց մայրաքաղաքին Անոյ և սահմանաց դիպուածները. երեք մաս բաժնած էր գործը. առաջինն՝ Բագրատունեաց հին յիշատակները՝ Հայկազանց Պարոյր առաջին Թագաւորէն սկսելով մինչև վերջին Յովհաննէս-Սմբատ Բագրատունի Թագաւորը կը հասցընէր. Բն 'ի Յովհաննիսէ՝ մինչև 'ի Բարսեղ կաթողիկոս, Գն անկէ մինչև յառումն Երուսաղէմի 'ի Սալահէտտինայ (1186) և քիչ մ'ալ վերջը՝ մինչև ցամա 1193, որ է ըսել 'ի մահ Գրիգորի Տղայոյ: Յայտ է որ Բ և Գ մասն՝ զոր ինքն Պրակ կ'անուանէ՝ շատ հետաքննական պիտի ըլլան, որոց մէջ « գրեթէ զ140 ամաց մեծամեծ « գործս », կ'ըսէ, պատմել և գրել խնդրեր էր իրմէ Հառիճոյ՝ Վանաց Հայր՝ Գրիգորն, ինքն ալ

1 Հիմայ Ղբշի կ'ըսուի, և է Անոյ մօտերը:

յանձն առեր էր գրել և « լայն և տարած բա-
 « նիւք ընդարձակել »: Իժմադգարար այս պի-
 տանի Պրակներն մեր ձեռքը հասած չեն. որոց
 մէջ Թուրք տիրապետաց և Աթաբէկաց վրայ
 հարեւոր տեղեկութիւնք կային, արեւելեայ օտար
 պատմըջաց գրուածներէն առած. որ և յայտնէ
 իր լեզուագիտութիւնը:

Այս բանիս վկայութիւն է և պարսկերէն լե-
 ջուէ աստղաբաշխական գիրք մը Թարգմանելն,
 արեգական և լուսնի Խաւարմանց վրայօք, շատ
 աղիւսակօք, որ պարսկերէն Զէճ կ'ըսուին, և
 աստղաբաշխական գրուածք աւնշանակեն. Թերևս
 զնոյն պէտք է իմանալ Վարդան Պատմըջի Ոճիէ
 կոչածը, զոր քնքն իբրև Պարսիկ հեղինակի անուն
 յիշէ: Այս գործոյս մէջ (որ Պատմութեանը պէտ'
 մեզի հասած չէ, կամ Ծանօթ չէ) յիշէր Մխիթար
 1176ին հանգիպած արեգական բոլորական Ռեծ
 Խաւարումը. զոր գիտելով և Ներսէս Լամբրոնացի՝
 կամ իր հայրենի սարաբարձը դիտանոցէն, կամ
 'ի Հռոմկլայի քարանձաւաց գագաթէն, տփշէր և
 տոսկայր. « յաւուր նոր կիւրակէին, կ'ըսէ, (11
 « ապրիլի), յառաւօտուն պահու ընդ Ծագել ա-
 « րեւուն՝ եղև խաւար 'ի վերայ երկրի. ոչ որպէս
 « խաւարօւմն արեգական, այլ որպէս զհասարակ
 « գիշերի, յորժամ իցէ առանց լըսնի և աստե-
 « ղաց, 'ի յաշխարհէ Պաղեստինացւոց մինչև 'ի
 Բիւզանդիոն, և յայլ բազում դաւառս...: Այլ
 « եթէ զկորուստ քրիստոնէիցն գուշակեաց (Մա-
 « նուէլի կոյսեր և զօրացն 'ի Խլիճ Ալանայ՝ յամ'
 « սեան սեպտեմբերի) ոչ գիտեմ, և եթէ զսովոյն
 « սաստկութիւն՝ որ 'ի նոյն ամի եղև՝ և ոչ զայն
 « ևս (գիտեմ) »: Եթէ քանի մը տարի առաջ
 Թարգմանած և հրատարակած ըլլար Մխիթար
 Անեցի իր գործը՝ Լամբրոնացին կրնար ստու-
 գել այդ խաւարման բնական պատճառը, որ

« քննեալ եղև, կ'ըսէ, յիմաստասիրաց բաղմաց.
« գտաւ դիր աստեղաց և ընթացք արեգական և
« լուսնի յիւրեանց կայանս, առանց իրիք սայ.
« թաքման. և մնաց այնու աշխարհս ժամ մի, և
« ապա եղև լոյս »: Յայտ է որ այն իմաստասէրքն՝
բաւական հմուտ չքլալով՝ աւելի սայթաքեր են
քան իրենց դիտածը: Մեզի նշանելի բան մ'ալ
այս է՝ որ մի և նոյն ժամանակ երկու Մխիթարք,
մէկն Անեցի միւսն Հերացի, աստղաբաշխական
գիտութեանց պարապեր և հմուտներ են. ետ-
քինս՝ որ մտերմացեր էր ընդ Շնորհալոյ, որպէս
և ընդ յաջորդի նորա, պիտի յիշուի յետոյ:

Հիմայ խօսքերնիս Անեցոյ վրայ է, որոց համար
աւանդութեամբ կ'ըսեն և յետին դարուց գրիչք,
թէ շատ ուսումնասէր և կարգացող էին, և ի-
րենք զիրենք ալ շատգէտ համարելով՝ զօտարները
հպարտութեամբ ծաղրէին. հաւանօրէն այս դարս
էր իրենց գիտնականութեան ամենէն ծաղկած
տունն: Այս տունս ծաղկած կարծեմք (վասն զի
ստոյգ թուական կամ յիշատակ մը չկայ) Վար-
դան Անեցի վարդապետն ալ, որ ծանօթ է միայն
մէկ նորօրինակ իսկապիւ և բանաստեղծական գը-
րուածով մը (« Վտան Կառաց Աստուածութեանն,
« ներբող »). գրուածն արձակ է, այլ տուն տուն
նման գանձի, որոյ փոխան ինքն նորալուր կու-
չում մը կու տայ, տնազլուխ տառերովն կապելով
զայս բան. Անեցի Վարդանս Վարդապետի Երգելի-
յորմէ տեսնուի ալ որ 28 տուն է. առաջին 4
տունքն Աստուծոյ կառաց վրայօք, այն կառաց՝
զոր Եղեկիէլ մարգարէն տեսաւ 'ի տեսլեան. մը-
նացեալ 24 տունքն վեց վեց բաժանին 'ի վերայ չո-
րից կենդանեաց որք զկառքը քաշեն, Մարդն,
Առիւծն, Եղն և Արծուին. մէկ մէկ տուն նկա-
րագիր նուիրած է իւրաքանչիւրին անձին, կեր-
պարանքին, ձեռքին, ոտքին, շունչին, եղջիւ-

քին, և այլն. և զամենքն ալ Քրիստոսի օրինակի
գրեւով պատկառանքը կը խօսի. այլ հանգերձ ա-
մեն աստուածաբանական խորատեսութեամբքն՝
գերազանցէ բանաստեղծութեամբը, Նարեկա-
յւոյ հանճարագիտութեց նման, Թերևս և աւել-
ի՞: Յայտ է որ այսպիսի խորիմաստ գրուած իրեն

1 Ի զբոսանս բանասիրաց՝ գնեմք հօտ մէկմէկ տուն
յիւրանքաչիւր կենդանեաց նկարագրէն.

Ի լուսն Մարգարէի). — Անմարմին զուարթուն և անգագար
երգեցիկ սիրեցելոյն. 'ի մատունս իմանալեացն՝ բերկրա-
կան բարբառ և աւետարեւր տաւիղ. 'ի լեզուս պարուց աս-
տեղացն ազգեցութեանն զղոյց, և զարթուցման ձայն յօ-
գեալ. 'ի նուրբ շունչս հոգմեց՝ բանական ծով, և պատ-
բաստական նաւ. գոհար բեռամբք, և նաւահանգիստ
աւանառատ՝ խօսուն բուրաստան և ծաղիկ անթառամի
ծածկեալ 'ի ծոց զշուսհայ մօր Սիրմին. հրաշաքեր և
կաթնարտի բանին ստինք՝ 'ի շրթունս աշակերտեցելոյ
երկնաւոր մատենագրին. Ձոր Բանիգ աշակերտելովքդ
տղայեմք զսիւ պահապանիդ, զի ջամբեացես առ իս լու-
կաթնդ բանական, միշտ և յարաժամ:

Ի յեռան սուրբ՝ Արիւնդուն. — Բարուն իմանալի մքե-
նայիցն՝ ձեռքդ չորս, որ ունի զվէճն անկեան և զհամա-
տարած լարն վիճակի, որով շարժէ զճախարակ բրտի, և
մատամբքն ոսկի յօրինէ զպարս աստեղացն, որով հիւսն
զծիրանին և զերկնագոյնն՝ վասն անխախտ և խօսուն
խորանին, սկզբնատպին և անփոփոխ օրինագրին, որ և
շարժէ զտապանակ ինքնաշարժին. յորոյ ձեռքն՝ բնաւ
եակքս 'ի կախ պահին, կապեալքն լուծանին, և զառանցն
հօտքն մակաղին 'ի մշտօրէի առ լերամբքն, յորում քար-
կոծին զլացեալքն: Ձոր և մաղթեմ գնեմամբ զառանցդ,
զի առ շինուած սրբոյ խորանիդ՝ պահեսցես զիս միշտ և
յարաժամ:

Ի լուսն սուրբ՝ Եղիս: — Տեսակաւ գիմացդ և հարա-
ւաքեր շնչովդ՝ լինի փախուցեալ հիւսիտական սիգ.
որթը ռաղարթագարդք և տունկք խնկաբեր 'ի քէն շն-
չառանքն անճախապէս բուրեն. ձաքդ գարնաբերք և
ծիծառունք վճիռնաձայնք՝ 'ի ձայնելդ վճիռն առեալ լոյս-
բունն յաւիտենից ելեն. զոր մանակալք և պղծագործք
անկարացան, առ 'ի կթել յերկնաթափչ բարունակէդ՝
որ երբք պտուղ զպարս աստեղացն և զգունդս հրեշտա-
մացն. զոր լծով քո զբանելի և լծակցովդ զարմանալի՝ առ
գուր հնձանին ժողովին և ճմլին 'ի ծոց մեծի արքային:

« քննեալ եղև, և՛ ըսէ, յիմաստասիրաց բաղմաց.
 « գտաւ դիր աստեղաց և ընթացք արեգական և
 « լուսնի յիւրեանց կայանս, առանց իրիք սայ-
 « թաքման. և մնաց այնու աշխարհս ժամ մի, և
 « ապա եղև լոյս »: Յայտ է որ այն իմաստասէրքն՝
 բաւական հմուտ չքլալով՝ աւելի սայթաքեր են
 քան իրենց դիտածը: Մեզի նշանելի բան մ'ալ
 այս է՝ որ մի և նոյն ժամանակ երկու Մխիթարք,
 մէկն Անեցի միւսն Հերացի, աստղաբաշխական
 գիտութեանց պարապեր և հմտացեր են. ետ-
 քինս՝ որ մտերմացեր էր ընդ Շնորհալոյ, որպէս
 և ընդ յաջորդի նորա, պիտի յիշուի յետոյ:

Հիմայ խօսքերնիս Անեցոց վրայ է, որոց համար
 աւանդութեամբ և՛ ըսեն և յետին դարուց գրիչք,
 թէ շատ ուսումնասէր և կարգացող էին, և ի-
 րենք զիրենք ալ շատգէտ համարելով՝ զօտարները
 հպարտութեամբ ծաղրէին. հաւանօրէն այս դարս
 էր իրենց գիտնականութեան ամենէն ծաղկած
 ատենն: Այս ատենս ծաղկած կարծեմք (վասն զի
 ստոյգ թուական կամ յիշատակ մը չկայ) Վար-
 դան Անեցի վարդապետն ալ, որ ծանօթ է միայն
 մէկ նորօրինակ իսկատիպ և բանաստեղծական գը-
 րուածով մը « Վտան Կառաց Աստուածութեանն,
 « ներբող »: գրուածն արձակ է, այլ տուն տուն
 նման գանձի, որոյ փոխան ինքն նորալուր կո-
 չում մը կու տայ, տնագլուխ տառերովն կապելով
 զայս բան. Անեցի Վարդան Վարդապետի Երգելի.
 յորմէ տեսնուի ալ որ 28 տուն է. առաջին 4
 տունքն Աստուծոյ կառաց վրայօք, այն կառաց՝
 զոր Եղեկիէլ մարգարէն տեսաւ ի տեսլեան. մը-
 նացեալ 24 տունքն վեց վեց բաժանին ի վերայ չո-
 րից կենդանեաց որք զկառքը քաշեն, Մարգն,
 Աւիւծն, Եղն և Արծուին. մէկ մէկ տուն նկա-
 րագիր նուիրած է իւրաքանչիւրին անձին, կեր-
 պարանքին, ձեռքին, ոտքին, շունչին, եղջիւ-

րին, և այլն. և զամենքն ալ Քրիստոսի օրինակի գրեթով պատկառանքը կը խօսի. այլ հանգերձ ալ մեն աստուածաբանական խորատեսութեամբքն՝ գերազանցէ բանաստեղծութեամբը, Նարեկացւոյ հանճարագիտութեց նման, թերեւ և աւելի¹. Յայտ է որ այսպիսի խորիմաստ գրուած իրեն

1 Ի զբօսանո բանասիրաց՝ գնեմք հօս մէկմէկ տուն յիւրանքաչիւր կենդանեաց նկարագրեն.

Ի շուշ Մարդոյն). — Անմարմին զուարթուն և անգագար երգեցիկ սիրեցեւոյն. 'ի մատունն իմանալեացն՝ բերկրական բարբառ և աւետաբեր տաւիղ. 'ի լեզուս պարուց աստեղացն ազգեցութեանն զոյոց, և զարթուցման ձայն յօգեալ. 'ի նուրբ շունչո հոգմոց՝ բանական ծով, և պատառաստական նաւ՝ զսհար բեռամբք, և նաւահանգիստ ամենառատ՝ խօսուն բուրաստան և ծաղիկ անթաւամբ ծածկեալ 'ի ծոց գլխուհւոյ մօր Սիոնին. հրաշաբեր և կաթնաբուխ բանին ստինք՝ 'ի շթնունն աշակերտեցելոյ երկնաւոր մատենագրին. Զոր Բանիգ աշակերտելովքդ աղաչեմք զտիպ հարազատիդ, զի ջամբեսցես առ իս ըզկաթնդ բանական, միշտ և յարածամ:

Ի յիտան սորբ՝ Արիւնդան. — Բարուն իմանալի մեքե նայիցն՝ ձեռքդ չորս, որ ունի զվեճն անկեան և զհամառտարած լարն վիճակի, որով շարժէ զճախարակ բրտի, և մատամբքն ոսկի յօրինէ զպարս աստեղացն, որով հիւսն զծիրանին և զերկնադոյնն՝ վասն անխախտ և խօսուն խորանին, սկզբնաստպին և անփոփոխ օրինագրին, որ և շարժէ զտապանակ ինքնաշարժին. յորոյ ձեռինն՝ բնաւ ետկքս 'ի կախ պահին, կապեալքն լուծանին, և զառանցն հօտքն մակաղին 'ի մէջօրէի առ լերամբքն, յորում քարկոծին զլացեալքն: Զոր և մաղթեմ զենմամբ գառանցդ, զի առ շինուած որդոյ խորանիդ՝ պահեսցես զիս միշտ և յարածամ:

Ի շուշն սորբ՝ Ելին: — Տեռակա գիմացդ և հարաւաբեր շնչովքդ՝ լինի փախուցեալ հիւսիսականն սիգ. որթը սաղարթազարդք և տունկք խնկաբերդ 'ի քէն շնչաբերեալ անծախապէս բուրն. ձաքք գարնարերը և ծիծուռնք վծիռնաձայնք՝ 'ի ձայնելդ վծիռն առեալ քաղաքունն յաւիտենից ճշեն. զոր մանակալք և պղծագործք անկարացան, առ 'ի կթեւ յերկնաթափ բարունակեդ՝ որ երբ պտուղ զպարս աստեղացն և զգունդս հրեշտակացն. զոր լծով քո սքանչելի և լծակցովդ զարմանալի՝ առ գուր հնձանին ժողովին և ճմլին 'ի ծոց մեծի արքային:

Լաւ իմանալով որ ալ կը պահանջէր, և այս ալ գրուած է ¹. այլ մեր գիտելիքն ամեն բանէ վեր՝ ազատական մտօք և սրաիւ ոճն է Նրգելիկա. որ գուշակել տայ Անոյ հանգըստեան և զուարճութեան օրերը, յորս չէին լռեալ յայն+ Գնարայ և Բոմբիւն+ Բմբիւն, զորս հառաչանգը ողբայր երբեմն լսողն և ապա փնտռողն Արիստակէս Լաստիվարացի: Անոյ հազարումէկ եկեղեցեաց և հարիւրաւոր աշտարակաց միջոցէն՝ ոչ միայն ազօթից մաղթանք և զինուց շառաչիւնք, այլ և շատ հանճարոյ և սիրոյ բարձր ու վառվառն թուիչք սլացեր են. և ողբալի աւերակքն՝ շատ սխրալի սրտից և երկնաճեմիկ ճակատուց վըայ կը հանգչին:

Այս պարագայիս Հայոց ամենէն արեւելեոն մէկ մեծ քաղաքն ալ Գանձակ, Անոյ պէս առանձին ինքնագլուխ Պարսիկ իշխան ունէր, և իբրև մայրաքաղաք շէն էր ամենայն բարեմասնութիւնք, որոց մէջ երևի և ուսմանց մասին գերազանցութիւն. այսպէս գատելով իր ընծայած և պահած երևելի վարդապետներէն. ինչպէս էին մեծա-

Ջոր և համբուրելով իմ՝ զգանկալի գէմսդ սրբոյ Եզնիդ, զգարնանարեր և զկենդանարար Շունչդ՝ պահել առ իմ աղաչեմ՝ միշտ և յարաժամ:

Ի ինչ Արշալոյս. — Գործնականի և անտանելի հողմոյ Իին կրողիդ, շնչակապ և բոցայօդ գործնականացն վեհիցն՝ ի վերայ կացողիդ, ի թուիչ պաշտօնառէր առանձնացն՝ կէտ լուսաբաշխ, և շունչ պաշտօնոյն ազդեցութեամբն. ի տարակոյսն գալոյ հողմոյն՝ յայտնութիւն սաստիկ հնչմամբ. և վառելոյդ առ ի սիրտ անկիզբի նաւակաց. և ի ծփանա ծովու թռչուն աւետարեր, և նաւ կենդանի՝ բարձեալ միջնողամբ. զոր աստղաճաճանչ և հարաւադէտ թեօքդ զոլով միշտ ժողովարան: Վասն որոյ և զպատուելի զթեւսդ սուրբ աղաչեմ, թառցեալ զիս ի խորոց՝ և յանապատդ սիրոյ ինձ դադարել, միշտ և յարաժամ:

1 Մեր ձեռքը միայն սկզբնաւորութիւնն հասած է, որ բնագրին պէս տուն տուն բաժնուած կարծուի:

հռչակն Յովհ. Սարկաւազ, և ընկերակիցքն, Դա-
ւիթ՝ որդի Աւաւայ, որ կանոնական գիրք մը գրեց
քաղաքակից Արքայութիւն անուամբ նորընծայ
քահանայի մը խնդրանօք. և Գրիգոր՝ Թաւիւրի որ-
դի, Ընթերցողածոց գրոց մեկնիչ. և ասոր ընկերն
Սարգիս Վր. Ճգնաւոր և գլուխ վարդապետաց
ժամանակին¹։ Որոց յետ յիշուին նոյն Աղուանից
կողմերը Խոնիկայ որդի Պէպրոս վարդապետ մը, և
Ստանիսլ Ծախֆ վարդապետ մը, և այլք։ Ասոնցմէ
քիչ վերջը և դարուս ետքերը փայլեցաւ և ամե-
նէն անուանի եղաւ Միխայ Գոշ, որ իբրեւ գերա-
զոյն քան զայլս՝ Մեծ վարդապետն կ'անուանէր, և
ԺԳ դարուն սկիզբները վախճանեցաւ, յետ հիմ-
նելու Նոր. Գեաիկ վանքը, որ և ուսմանց նոր
վարժարան մ'եղաւ. և յետ հրատարակելու յա-
մին 1184 իր նշանաւոր Իսաափանայ գիրքը, և յըս-
տակաբան Եւ հանձարեղ Առակքը, հանդերձ ու-
րիշ շատ գրուածովք։ Իր ատենին և կողմանց պատ-
գամատուն էր՝ 'ի խնդրոյ ամենուն, Զաքարիայ
մեծ սպարապետին խոստովանահայրն, բարեխօս
ու բարերար ամեն վշտացելոց և նեղելոց։ Բայց
ինքն իր շատ հմուտութիւնները և վարժմունքը զս-
նազան վանորէից և քաղաքաց մէջ փնտռեց, 'ի
Գանձակ, յԱնի, Տփղիս, Կարին, Զորոյ — գետոյ
վանքերը և ինչուան յարեմոտեան Հայս ալ գնաց,
ծածկելով իր վարդապետ ըլլալը. և գուցէ Շնոր-
հալուոյ ալ կամ գոնէ անկէ վարժածներուն աշա-
կերտեցաւ, և ապա վարդապետաց վարդապետ
եղաւ. վասն զի իրմէ սկսած կամ նորէն սկսած
կըսեպէն յետին դարուց վարդապետք՝ իրենց
վարդապետական գաւազանի յաջորդութիւնը։

Բայց առաւել քան զԱնի և զԳանձակ, և զվանս

¹ Այս երկուքս ալ Գանձակայ ժառով փլածին մէջ մե-
ռան, զոր յետոյ պիտի յիշեմք։

Գեական և անոր մօտ Հաղարծին¹ և ուրիշ վանքերը՝ անուանի եղան իբրև վարժարան և գիտնարան՝ մեր ձակից և զուգավիճակ և իբր երկուորեակ Վանքն Հաղբա և Սանահին. ժ գարուն կիսուն հիմնեալ, հետ զհետէ Բագրատունի և Վրացի թագաւորաց և Զաքարեանց և ուրիշ իշխանաց առատաձեռնութեամբ շէնցան, մեծցան, ճոխացան, մեծութեմ եպիսկոպոսօք ալ շքեղացան, և բաղմամբիւ միան ձանց և վարդապետաց կայանք և օթեվանք եղան. բաղմաց ալ իբրև համալսարան ուսմանց տեղիք: Այսպիսի պաշտպանաց, փառաց, և գիտութեանց համար՝ յիրաւի փառասէրք, հրպարոք, անհաւանք, կէս գիտնականք և իմաստակք ալ շատ եղան հօն. այլ եղան և ընտիրք վարուք և գիտութեամբք ոչ սակաւ՝ ԺԱ-ԺԳ դարուց միջոց. և ամենէն աւելի այս ԺԲ դարուս. յորում Շնորհալի ալ շնորհքով թղթակիցներ ունէր ՚ի Հաղբատ, ինչպէս որ անշնորհներ ալ ունեցան՝ յաջորդն Գր. Տղայ և Լամբրոնացին: Ի կարգի պատմութեանս պիտի յիշեմք Շնորհալուոյն թղթակիցները, Քեդր Զաղբատայ առաջնորդը և Վարդան գովանի վարդապետը: Նախընթաց գարուն մէջ (ԺԱ) աւելի ծաղկած կ'երևի Սանահին վանքն՝ Իւսիւրոս գիտնական և արժանաւոր անձին առաջնորդութեամբ, զոր Պետրոս Գետադարձի տեղ կաթողիկոս դրին և ապա շուտով ձգեցին, երկու կողմանէ ալ տհաս ընտրութեամբ և հաւանութեամբ, յորմէ սրացաւ թիւն և մօհ պատճառեցաւ Դէոսկորեայ: Իր աշակերտաց մէջ անուանի եղան Անանիա Սանահնեցի,

¹ Ասոր առաջնորդ էր Գաշի ժամանակակից Խաչատուր Տարօնացին, որ հայկական երգոց խազերը նորոգեց կամ մասուց յարեւել, ուր խափանուած էր. և երգեց Պատարագի գեղեցիկ նախերգանքը, « Խորհուրդ Իորին »:

որ Պօղոսի Առաքելոյ Թղթոց մեկնութիւն մը գը-
րեց համառօտ, ըստ ոմանց և Մատթէի աւետա-
րանին մեկնութիւն, և Երկաթնակաց կամ Յու-
նաց դէմ գրուած մը, յորում շարագրութիւնն
կըրնայ ընդունուիլ՝ այլ ոչ ոգին և կարծիքն. — և Յու-
իւբ Սանահնէցի որ և Քարափնէցի կամ Քարահափայ որ-
դին, որ ընդ հակառակն աշակերտակցին՝ 'ի Կ. Պո-
լիս Կոստ. Դուկաս կամ Տուկիծ կայսեր՝ Քրիս-
տոսի բնութեանց խնդրոյն վրայգը Յունաց համա-
ձայն դաւանութիւն տուաւ (1060). զոր Գա-
ղիգ Բ Թագաւորոյս Թագաւորն չընդունեցաւ,
նեղանալով վարդապետին, իբրու Թէ ինքն իր
գլխով առանց ազգին մեծամեծաց հարցընելու
գործեր էր. Թէպէտե իրեն պէս Թագաժառանգք՝
Արծրունիք Ատովմ և Աբուսահլ՝ իրենց աստուա-
ծաբան բերան ընտրեր էին զնա: Ասոր երգածն
կարծուի « Յանսկզբնական Ծոցոյ Հօր խոնար-
« հեալ » հանգստեան (ԳԿ) շարականը, որ 'ի
Ճաշու ժամուն երգուի: Սա իր ծերութիւնն ան-
ցուց յՈւրհա քաղաքի, ուր և անկողին մէջ մե-
ռած կամ սպանուած գտուեցաւ (յամին 1085):
Տեղւոյն հռչակեալ Տարեգրողն (Մատթ. Աւհ.)
կոչէ զսա, « այր հզօր կորովի. սորա հասեալ 'ի վե-
« րայ հին և նոր կտակարանացն Աստուծոյ. ու-
« սեալ և հասեալ սորա 'ի վերայ հոնտորական ի
« մաստութեցն, և տեպեկացեալ ամենայն փիլիսո-
« փայական խորին գիտութեցն... Լացին զնա ա-
« մենայն սիրելի մերձաւորք իւր, և արարին ժո-
« ղով զամենայն քաղաքն Ուրհա 'ի վերայ նորա. և
« մեծաւ հանդիսիւ Թաղեցին զնա 'ի դուռն սուրբ
« եկեղեցւոյ իւրոյ, 'ի հիւսիսեան կողմն քաղա-
« քին, իբրեւ նեաընկէց մի հեռի 'ի պարըսպէն »:
Յաջորդ դարուն (ԺԲ) և մեր պատմական պա-
րագային և անկէ ետքը՝ առաջնութիւնն առաւ
Հաղթատ, յորում ցկէս ԺԳ դարու յիշուին գիւ-

նուկան վարդապետք. այլ քան զքնաւ գերազան-
ցեց և իբրեւ ի ծայր գովութեան հասաւ նախայի-
շեալն Յովնանէն Սարկաւաթ, որ ծննդեամբ էր Գան-
ձակեցի կամ ի Փառխոս գաւառէ Արցախոյ, այն
տանն Գանձակայ իշխանութեան տակ, քահանա-
յական ցեղէ. ԺԱ դարուն կիսուն ծնած և 1129ին
վախճանած. և ինչպէս երեւի՝ 40 կամ 50 տարի մը
աշխատած է գրաւոր երկասիրութեամբք, աւ-
թիւ գրքեր կարգալով գիշեր և ցորեկ, մինչև ամ-
բողջ օրեր՝ առանց ուրիշ բանի զբաղելու. Թուի
թէ և յունարէնի ալ տեղեկութիւն ունենալով
և արևելեան լեզուաց: Առանձին ոճ մ'ունի գը-
րութեան, իմաստասիրական, ոլորուն, սուր և
սիրուն, և խրթնութեամբն հանդերձ յստակ:
Շատ բան գրած է արձակ, քիչ մ'ալ ոտանաւոր
և շարական, ճառեր և աղօթքներ, պատմական,
բնական և աօմարական, և աստուածաբանական.
ամենքն ալ իր հոգակուած անուան արժանի, և
ինչպէս պատմիչք կ'ըսեն՝ սորա ամեն խօսքն ալ
Քրիդ. Աստուածաբանի ոճոյն պէս արուեստա-
բան և վսեմական է. անոր համար Մեծ Խոստափ
և Սոփեփեւ կ'անուանի. գերեզմանին վրայ ալ ի
Հաղթատ գրուած է, « Արձանս այս սեմական է
« Սոփեստոսի Սարկաւաթին »: Մէկ մեծ ար-
գիւնքն ալ է Տօմարի նորոգութիւն մ'ընեն, և
անշարժ տարիով տօները հաստատեն, որ Սարկա-
ւաթադիւր իւր գ ըսուեցաւ, որում հետեին Յայտմ.
աւուրք: Այս կարգադրութէն սկսաւ նոր Թուա-
կան մ'ալ ի 1084 տարուոյ Քրիստոսի, յորում
Հայոց մեծ Թուոկանէն (552) սկսեալ առաջին
չքանն հինգհարիւրեկին կ'աւարտէր. Սարկա-
ւաթ ցուցուց որ հին Հայք շարժուն և անշարժ
տարիները գիտէին կանոնել Հայկոյ Շրջան անուա-
նեալ պարագայութեամբ, հին Եգիպտացուոց Առ-
թիական կամ Շնկան չքանին նման. իր Թուա-

կանն կոչեցու Նոբ կամ Մարտի. և ժԲ գարուն
գրեալ ձեռագիրք 'ի Հաղթատ և մօտերը՝ շատ հեղ
այս թուականս կը գործածեն: Աստուածաբանա-
կան խնդրոց մէջ Շնորհալոյ և Լամբրոնացոյ ուղ-
ղատեսու թիւնը կամ զիջողութիւնը չունի. այլ ոչ
ալ Անանիայի կամ ուրիշներու նման թշնամա-
խօս. եթէ քիչ մ'ալ աւելի կամ ուշ ապրէր, և
Գէորգայ ու Վարդանայ պէս բաղգ ունենար թըզ
թահցելու ընդ Շնորհալոյ կամ տեսնուելու,
յուսալի էր որ իրեն պէս սրամիտ և բարեսէր
անձն՝ կըրնար նախ իր միտքը բոլորովին հաստա-
տել, և ապա արեւելեան կամ հիւսիսային ըսուած
վարդապետաց ալ, որք իր խօսքէն դուրս չէին
եղնէր, առաջնորդել 'ի միաբանութիւն: Յուսալի
է որ իր գլխաւոր գրուածոց մէկն գեռ չէ գտուած
մեր օրերս, թէ և յուսացուի գտուիլն, և է իր
Պապոս-Թիանի, յորում ստոյգ քննութեամբ Սէլլու-
կեան Թուրքաց ծագման և Խիրապետութեան
վրայ կը խօսէր, մինչև 'ի մահ Մէլիք Շահի և անոր
ժառանգաց պայազատութիւնը: Սամուէլ Անե-
ցի իր աշակերտն՝ քանի մը հատուած պահած է
այս պատմութեան՝ իր ժամանակագրութեան
մէջ¹: Միայն այս հեղինակս է 'ի ժամանակա-
կիցս՝ որ կըրնայ կշռուիլ Շնորհալոյ հետ, և
տաղանդոյ ու հմտութեանց ուժով գերազանցել
իսկ, և խոյանալ իբրեւ զարծուի նաև իր ժամա-
նակէն բարձր. այլ Ներսէս դարձեալ իր հոգե-
շնորհ արծաթապատ ազանեկան սուր և սուրբ
թեօք՝ կշռաչափ ընթացքին մէջ՝ ոչ կը թուշնայ
ոչ կը ցածնայ, և իր ջերմագոյն հոգւովն աւելի
հայր է Հայաստանեայց՝ քան թէ Սարկաւազն
գաստիարակ բանասիրաց:

¹ Սարկաւազոյ վրայ առանձին տեղեկութիւն մը հրա-
տարակուած է յ'Բ Հատ. Յուլիէք Հայրենեաց, 279:

Յետ յիշելոյ այսպիսի հանճար մը 'ի հռչակա-
ւորք և հայրապառաչ կոչուած Հաղթատ, աւելորդ
սեպենք ուրիշ երկրորդական վարժապետներ և
վարժարաններ ալ փնտռելու, և դառնամբ մեր
բուն նպատակեալ պատմութեան:

ԺԱ.

Հայոց և Ասորոց ընդդիմաբանութիւն կրօ-
նական. — Թուղթ Շնորհալոյ առ մոլորեալ
համազգիս 'ի մէջ Ասորոց:

Քիչ մ'առաջ յիշեցինք այս ժամանակիս քա-
ղաքական վիճակը, և Հայոց Կաթողիկոսաց և նոր
ընծայ Ռուբինեան պայազատաց բռնած տեղւոյն
շրջակայ ազգերը և տէրութիւնները. ինչպէս որ
անոնք մեր ազգին քաղաքական կենաց վրայ մեծ
ազդեցութիւն ունէին, 'նոյնպէս՝ եթէ և ոչ 'նոյն-
չափ՝ ազդեցութիւն ունեցան և այն շրջաբնակ
քրիստոնեայ ազգաց վարդապետութիւնք. յորոց
գլխաւոր երկուքն են Յոյնք և Լատինք, որոց հետ
շատնշանաւոր յարաբերութիւնք եղան Գրիգորիսի և
Ներսիսի ատեն, ինչպէս 'ի կարգին պիտի տեսնենք:
Կար երրորդ ազգ մ'ալ, որոյ հետ ալ քիչ շատ
յարաբերութիւն ունեցան մերայինք այս Պահրա-
ւունի հայրապետաց և Լեոնեան ու Հեթմեան Թա-
գաւորաց ատեն: Ասորի հին քրիստոնեայ ազգն՝
Թերևս յառաջ քան զմերայինս եկեր բռնեք և
կը բնակէր այս կողմերս, ուր մեր պատմութեան
տեղն է. և աւելի իրենց բնական էր երկիրն քան
մերոց. որով կըրնայ ըսուիլ Թէ Հայք եկան մը-
տան ընդ մէջ Յունաց և Ասորոց, իսկ Լատինք

ընդ մէջ այս ամենեցուն: Մեր կաթողիկոսական
աթոռն որքան որ Գեաղարձի առջի նստած տե-
ղէն հեռանալով՝ դէպ 'ի հարաւ և յԵփրատ մո-
տեցաւ, այնքան ալ դրակցեցաւ Ասորւոց: Ասոնց
հետ մերայոց ունեցած քրիստոնէական յարաբե-
րութիւնն խիստ հին էր, և գրեթէ նոյն իսկ քրիս-
տոնէութեան սկիզբը կ'ենէր. որովհետեւ երկու
ազգքս ալ զնոյն մէկ անձն թագէոս՝ իրենց առա-
ջին առաքեալ կը ճանաչեն, և զԱբգար՝ թագա-
ւոր: Քրիստոնէութիւնն երկու բնական ճամբով
մտած է 'ի Հայս, մէկ մը 'ի Փ. Ասիոյ՝ յունական
աւանդութեամբ, մէկ մ'ալ 'ի Միջագետաց կամ
յԵգեսիոյ՝ ասորի աւանդութեամբ. և թերևս
սա աւելի հնագոյն և զօրագոյնն էր, ինչպէս կը
հաւատեն մեզ Լուսաւորչի ատեն եղածն, և
մինչև Ս. Թարգմանչաց օրերը՝ ասորի գաղութե-
աբերելն յեկեղեցիս Հայոց, որ Տարօնոյ և Աղձ-
նեաց կողմերը, աւելի երկար ատեն ալ տեւեց,
վասն սահմանակցութեան երկրին: Սակայն որ-
չափ ալ մերձաւորութիւն և բնական իմն հարկ
կար Հայոց՝ Ասորւոց հետեռոյ կամ միաբան ըլլա-
լու, և եղած ալ են բաւականապէս, սակայն
գրեթէ միշտ ալ Հայք մեծ սիրելութիւն մը չեն
ունեցած այս ազգին հետ. յետ որոյ ճանչցան
Յունաց նրբութիւնը և Հռոմայեցւոց առաւելու-
թիւնը՝ աւելի ասոնց հանճարը սիրեցին և յա-
րուեցան, իսկ Ասորւոյն իբր հարկաւ հետեւէին ի-
րենց եկեղեցական կարգաց մէջ, քանի որ սուրբ
գիրք չէին թարգմանուած հայերէն. իսկ երբ ա-
սոնք թարգմանեցան և աշակերտք Ս. Մեորով-
բայ և Սահակայ սկսան յաճախել յԱղեքսան.
գրիա և 'ի Կ. Պօլիս, ինչպէս Դ գարուն մէջ ալ
ուսուսմանսէրք մեր յԱթէնս, Ասորիք երեսէ ըն-
կան. և անշուշտ ալ աւելի պիտի ըլլար այսպէս,
եթէ նոյն ատեն Հայոց տէրութիւնն չվերցուէր՝

Յունաց ցրտութեամբը, և Քաղկեդոնի ժողովոյն պատճառաւ խոր խորոց մը չբացուէր ընդ մէջ Յունաց և Հայոց. որք յայսմ՝ իրենց ըմբռման աւելի համաձայն գտնելով զԱսորիս՝ ասոնց հետ պահեցին միաբանութիւն կամ բարեկամութիւն մը. և երկուց ազգաց կաթողիկոսունք՝ ըստ սովորութեան առաջին հայրապետաց գլխաւոր աթոռոց եկեղեցւոյ՝ իրարու շնորհաւորութիւն կը գրէին, երբ աթոռոյն կը յաջորդէին: Մեր պատմութեան ժամանակին սկիզբները՝ Հայոց և Ասորւոց ինչ աստիճան բարեկամութիւն ունենալն յայտ չէ. թուի ալ թէ շատ տաքութիւն չկար. զի այս օտար ազգաց այսպէս բռնի և հարկաւ իրարու սահմանաց մերձաւորութիւնն, յորմէ և եկեղեցական իրաւանց ալ շփումն կը պատճարէր, շատ հաճելի չէր իրենց. մանաւանդ որ եթէ ըստ վարդապետութեան հաւատոց համաձայնք կամ մերձայնք, ըստ ծիսից՝ ոչ ծակաւ կը տարբերէին, և ռամիկք կամ ռամկամիտք աւելի արտաքին ծիսից նայելով, գատելով և չհաւնելով հակառակութիւն և տտելութիւն կ'առնէին. ինչպէս որ ամեն ատեն եղած է և կ'ըլլայ:

Հիմայ այս մերձաւորութեան ատեն՝ դիպուած մը կը յիշեն Ասորի պատմիչք, որով կ'իմանամք թէ ինչպէս Յունաց հետ՝ ասոնց հետ ալ ընդդիմութիւն կամ տհաճութիւն կայ եղեր փոխադարձաբար. բայց շատ անընդունելի և յայտնի հակասաբանութեամբ կ'աւանդէ Ասորի պատմիչն, թէ Գրիգորիս կաթողիկոս (փոխանակ ուրիշ Գրիգոր մ'ըսելու) ինքնին հեղինակ ըլլայ ընդդիմաբան կամ վիճաբանական գրուածոյ մը, յորում կը պատարակէր զԱսորիս՝ իրենց քանի մը եկեղեցական ծիսից համար, և մասնաւորապէս մեկ մատով խաչակնքելուն համար: Ասոր դէմ Յովհաննէս Բար-Անգրէաս (Որդի Անգրէի) անուամբ

Ասորի վանահայրն որ Հռոմկալի մօտ Փարսման աւանէն էր հայրենեզք, և հայերէն ալ լաւ գիտէր, մեր լեզուաւ բան մը շարագրեց 'ի պարսաւ քանի մը ծիսից Հայոց, և 'ի մասնաւորի անջրախառն պատարագելնուն համար. և Փոտական ճարտարութեամբ՝ գրուածքը տարաւ մտուց նոր հասաատուած և հռչակուած Դրազարկ վանքի (Կիւլիկիոյ) գրոց մէջ. ուսկից յերևան գալով մեծ շփոթութեան պատճառ եղաւ, և շատ հակառակութեանց և կռուոց Ասորոց և Հայոց։ Այն երկու կայծոռ գրուածներն ուրիշ կայծերու ալ պատճառ եղան. և թերևս մեծ կրակ մը պիտի ծագեր և շատ հոգի հրգեհեր, եթէ մեր արթուն և խոհեմ հովուապետն Գրիգորիս՝ արիութեամբ և մեծոգիութեամբ գեղեցիկ ճար մը չի գտնէր. նիւթական կրակով մը հրապարակաւ այրելով այն երկու գրուածներն ալ, զհայն և զասորին, և հոգեմաշ կրակը մարելով երկու եկեղեցեաց և աղգաց մէջ բարեկամութիւնը հաստատեց, երկուքէն ալ գովութիւն ժառանգելով։ Ասկէ կ'երևի որ ինքն չէր հեղինակ այնպիսի գրուածոյ. իսկ եթէ իր մէկ գրուածն ալ առանց իր գիտման, կամ անզգուշութեամբ՝ այսպիսի բանի պատճառ եղած էր, և ինքն այս կերպով վերուց զպատճառը, շատ զարմանալի և գերագոյն առաքինական գործ մ'ըրած է, նման պբան չեւի Ֆենելոնի ըրածին, իր թերուղիղ գրուածը գատապարտելով։ — Այս գէպքն եղած է յամի իրր 1134¹, կամ քիչ վերջը։

¹ Լը—Գիէն անուանի գիտնականն Արեւելք Քրիստոնէայ անուանեալ գրոցը մէջ (Oriens Christianus. Ա. 1401). սխալմամբ Գրիգորի Տղայոյ ատեն եղած կը դնէ այս գիտութեամբ, մինչդեռ Աստեմանի ոչ միայն մեր վերոյգրեալ ժամանակը կը նշանակէ, այլ և Բար—Անգրէի մահուան տարին ալ 1136, Մմբէճի կամ Յերապոլիսայ եպիսկոպոս եղած ատեն։

Ուրիշ և աւելի խառնակ կրօնական շփոթութիւն մ'ալ կար այս ատեններս, թէ Հայոց և Ասորւոց իրարու հակառակութեամբ, և թէ նոյն իսկ Հայոց իրենց մէջ, թանձր տգիտութենէ առաջ եկած, այն ասորական երկիրներու մէջ, որք ինչուան հիմայ իսկ գրեթէ անծանօթ մնացած են. և թերևս շատ յարմարապէս Շնորհալին « Խառնափնդորեալ գաւառք », կ'անուանէ, որք կոչէին Ամայք և Շպղթան. և թուի թէ Սգեսիոյ սահմաններէն հեռու չեն, ուր տարագրած Հայք՝ իրենց կեդրոնէն և վարդապետներէն հեռու մնացեալ, գուցէ և եպիսկոպոս ալ չունենալով, աւելի կամ պակաս ազէտ քահանայից և անոնց նման Ասորւոց մէջ կ'ապրէին. և ոչ միայն ծիսից վրայ կը վիճէին, Հայք՝ Ասորւոց ձիթով և աղով նշխար շինելը, Ասորիք՝ Հայոց Մատաղը, պախարակելով, այլ նոյն իսկ Հայոց երիցունք՝ հաւատոց ամենէն գլխաւոր նիւթոց վրայ տարակոյս և հակառակութիւն ունէին. ինչպէս է, Քրիստոսի չարչարանաց և մահուան կերպն, թէ Աստուած և մարդ ըլլալով՝ արգեօք ինչ բնութեամբ մեռաւ. և որովհետև շատերն բնութեանց միաւորութեան և միութեան խնդիրը չէին լաւ իմանար, ոմանք մի բնութի ըսելով՝ կարծէին որ չի կրնար ըսուիլ Աստուած խաչեալ և մեռեալ. ոմանք ալ ընդհակառակն՝ աստուածութեամբ խաչեալ և մեռեալ ըսել հարկ սեպէին. և երկուքն ալ մեծամեծ մոլորութեանց և հերեսիովտայց ազանդոց մէջ կ'իյնանային. և կրակը փայտով աճեցընելու պէս՝ վիճարանութեամբ և հակառակութեամբ ալ աւելի կը զայրացընէին շփոթութիւնը և գայթակղութիւնը: — Այն կողմերը բարեպաշտ և խոհեմ Հայ եղևան մը կար Առիւծ անուամբ, որ կը նրատէր Թլկուրան աւանին մէջ (զոր ոմանք յաշխարհ հագիր վարդապետաց մերոց կարծեն զԱւսիգն,

հայրենիք Յովբայ նահապետի)։ ասոնց փաստ-
կար վէճը գաղթեցնելու համար՝ մարդ և գիր
խաւրեց առ Կաթողիկոս մեր, որ ճար ընէ. նոյն
պէս քահանայից ալ ոմանք գրեցին։ Փրիգորիս
յանձնեց իր եղբորը գրել այն քահանայից, վար-
դապետութեամբ, խրատով և յանդիմանութիւն
Ներսէս ալ իր շնորհքն եղբորը իշխանական ոգ-
ւոյն խառնած, գրեց երկայն թուղթ մը, որոյ խո-
րագիրն է. « Թուղթ Տեառն Փրիգորիսի կաթողի-
« կոսի Հայոց, գրեալ եղբոր նորին Ներսէսի ե.
« պիսկոպոսի, հրամանաւ նորին, 'ի Միջագետա
« Ասորւոց կոչեցեալ նահանգին. յազազս որ անդ
« մերոյ ազգի քահանայից հակառակաբանելոյ՝
« ասեւորար ընդ միմեանս, ոմանց ասել Աստուա-
« ծութեանն բնութիւն չարչարեալ և մեռեալ 'ի
« խաչին ընդ մարմնոյն. և ոմանց զմարդն միայն.
« և ոմանց դարձեալ ընդունելի լինել Մատաղ, և
« յոմանց արհամարհելի. և այլք, եթէ գրախ.
« առն իմանալի է և միայն օրինակաւ ասացեալ,
« այլ ոչ ճշմարիտ էութիւն. և այլ որ յայսպի-
« սեաց։ Ի խնդրոյ ուրումն աստուածատիրի Ա.
« ռեւծ անուն իշխանի 'ի Թլկուրանն աւանի » :
Ասոնց ամենէն հարկաւոր բանը նախ կ'ըսէ Շնոր-
հալին. այսինքն թէ այսպիսի սրբազան և բարձր
խնդրոց վրայ պէտք չէ վիճիլ. ճանչնալով իրենց
ազիտութիւնը, մինչ գիտնոց անգամ շատ զգու-
շութիւն պէտք է. մանաւանդ երբ Ս. Հարց խօ-
սից մէջ հակասութիւն մը տեսնեն. զորօրինակ,
երբ Փրիստոսի մի անձն ըլլալուն համար՝ աս-
տուածային և մարդկային բնութեանց պատշաճ
ները՝ երբեմն Աստուծոյ անուամբ և երբեմն
Փրիստոսի՝ անխտիր կը գրեն. ուսկից ազէտք ան-
ընտրողաբար կըրնան շփոթել և խառնակել զաս-
տուածութիւն ընդ մարդկութեան։ Արժանա-
պէս կը յանդիմանէ զանոնք՝ որ Փրիստոսի չար-

չարանքը և մահը՝ աստուածային բնութեան կ'ընծայէին. հին Ասորի սուրբ վարդապետի մը, Ջե-
նովբայ՝ խօսքը մէջ բերելով, որ ըսած էր երբեմն
Կեանք Բանին և մարմնոյն, և երբեմն Մահ Բանին
և մարմնոյն. ուրեմն կ'ըսէին Բանն Աստուած
մեռաւ, կամ թէ մահն՝ Բանին կ'ընծայուի :
Շնորհալին կը մեկնէ Ս. Հարց խօսքը և միտքը,
թէ ինչպէս այս բանս կըրնար ըսուիլ, որովհետեւ
Քրիստոս՝ Աստուած և մարդ՝ մի անձն էր. բայց
երբ պահանջուի՝ թէ ինչ բնութեամբ մեռաւ
Քրիստոս, հարկ է զանազանել և ըսել որ աս-
տուածութեամբն անչարչար և անմահ էր, մարդ-
կութեամբն կրեց և մեռաւ. այլ վասն զի աստուա-
ծութիւնն և մարդկութիւնն անբաժանելի միա-
ցեալ էին յանձն նորա՝ կըրնայ ալ ըսուիլ թէ Աս-
տուած մեռաւ. ինչպէս 'ի հակառակէն ալ աս-
տուածային զօրութիւնքն կ'ընծայուին մարդկու-
թեան Քրիստոսի. զորօրինակ, հրաշագործելն,
և ըսելն թէ Ես և հայր իմ մի եմք, և այլն : Ս.
Գրիգորի Աստուածաբանի և Ս. Աթանասի վկա-
յութեամբք կը հաստատէ Շնորհալին իր պարզա-
բանութիւնը. այլ իր կողմէն ամենագեղեցիկ խը-
րատ մը կ'աւելցընէ անոնց և մեզի և ամենուն հա-
մար, որ այսպիսի խնդրոց զոր եկեղեցին ընդունած
է՝ աւելի հաւատք ընծայենք՝ քան քննութիւն .
« Որում ոչ հասեր մտացդ քննութեամբ՝ հաս-
« ցես վաղվադակի հաւատոցդ քաջութեամբն » :
Իսկ եթէ դեռ մէկն անհաւան գտուի և հակառա-
կաբանէ ասկէ վերջը, զայնպիսին մերժել և հալա-
ծել կը պատուիրէ, իբրև խռովիչ և գայթակղիչ
Ժողովրդեան :

Իարձեալ կը յանդիմանէ և կը հերքէ զանոնք՝
որք երկրորդ անգամ թուղթ մը գրելով երկրայե-
րէին, թանձր մոլորութեամբ, Քրիստոսի մարմնոյն
վրայօք, թէ յերկնից բերուած ըլլայ, որովհետեւ

հին օրինաց ասեն ալ Աստուած մարդակերպ կ'երեւոր: — Ուրեմն հրեշապներն ալ այնպէս երենաշնուն համար՝ մարմնաւոր պիտի ըլլան, կը հարցանէ Շնորհալին: Նոյնպէս անոնց ալ որ գայթակղէին: Աստուծոյ աչք կամ ձեռք կամ բերան լսելով, 'ի հակառակէն օրինակ կը բերէ ըզմարդ՝ որ Պատկեր Աստուծոյ կ'ըսուի. և կը բացատրէ թէ նմանութիւնն Աստուծոյ և մարդկան իրենց հոգեկան կարողութեամբն է, իսկ Քրիստոսի մարմինն՝ է ծննդեամբ 'ի Ս. Կուսէն:

Մեծ զարմանք է մեզի յիշել, թէ որքան այլանգակ մոլորութեանց մէջ ընկղմեր են եղեր այն խեղճ երիցունքն. և եթէ այս թուղթս չըլլար՝ գուցէ տնհաւատալի ալ ըլլար. սակայն երբ դիտենք ժամանակին և տեղւոյ հանգամանքը այն Խառնափնդրեալ գաւառաց, ընդ մէջ մահմեաւականաց և հակակիր Ասորւոց անջատ մնացեալ Հայոց, զարմանքնիս կը թեթեւայ, ցաւերնիս աւելնալով. այլ բարեբաղդ կը սեպեմք որ Շնորհալի մ'ալ կար այն տունն այնքան խոր խաւարն ալ փարատելու:

Քաջով Մատաղին՝ որ Ասորւոց գայթակղութեան առիթ էր և Հայոց կռուի՝ անոնց հետ, ինչպէս որ անկէ ետեւ ալ շատ հեզ եղած է առիթ գայթակղութեան և վիճի բազմաց, գիտնոց և ագիտաց, Շնորհալին թէ այս թըղթին մէջ և թէ յետոյ ուրիշ թըղթոց կը բացատրէ, որ այս բանս մէկ մը հին քրիստոնէից ագապին, կամ ողորմութեան և սիրոյ կերակրոց նման է, մէկ մ'ալ մասնաւոր ազգային դէպք և հարկ մը. ինչպէս որ մեր Մեծն Ս. Սահակ հայրապետն ալ կ'իմացնէ, թէ երբ Լոսաւորչի քարոզութեամբն քրիստոնեայ եղան Հայոց քուրմերն ալ, որք հեթանոսական զոհերով կ'ապրէին, և հիմայ ինչպէս ապրուստ ճարելը կը մտածէին, Լոսաւորիչ անոնցմէ ար.

Ժանաւորները քահանայ ձեռնագրեց, և ժողովրդեան ալ թոյլ տուաւ որ փոխանակ զոհից և սպանդից՝ եկեղեցւոյ և աղքատաց նուիրեն իրենց կենդանի ընծաները. զորս քահանայք օրհնած աղով ալ սրբելով, ընդունին թէ իրենց, թէ աղքատաց համար և երբեմն նաև մատուցողաց ալ մասն հանելով։ Ո՛րքան տարբեր էր այս նուէրս հին օրինաց զոհերէն, որոց արիւնն կը համարուէր իբրև 'ի քաւութիւն մեղաց և 'ի հաշտութիւն, և պէսպէս խտրութիւններ պահանջէր. իսկ Մատաղն՝ պարզ ողորմութեան և քրիստոնէական սիրակցութեան նպատակաւ էր. և որպէս զի այսպէս ալ Ճանչցուի և գայթակղութիւն չըլլայ՝ կը պատուիրէ Շնորհալի՝ կաթողիկոս եղբօրն հրաժանաւ, որ նախնեաց աւանգութեան մէջ եկամուտ և աւելորդ սովորութիւններ չխառնեն. վերջընեն այն նարօտները և պէսպէս զարգերը՝ որովք զմատուցող զարգարէին. ևս առաւել այնպիսի ձևեր կամ ծէսերը՝ որ զոհի նմանութիւն մը կըրնային տալ, եթէ այնպիսի բան մտած էր տեղ մը։ Իրեննեւ ըուն աւելորդ և տգիտական սովորութիւնները խոգեցնելով աւելի ալ պախարակելի կը ցուցնէ Ասորոց ագիաութիւն և ատելութիւն, որք Հայոց շինած պանիրն անգամ չէին ուտեր, վախնալով որ գոցէ մատաղ եղած գառին խախացէն խառնուած ըլլայ տնոր մէջ. և կը յանդիմանէ անոնց խարական և օտար ազգերէ տարբեր սովորութիւն և ծէսերը, Մկնապիղծ և մեռելոսի ուտելնին, Ուրբաթալէզը, խոստովանութիւնը մերժելնին, և այլն։ Եւ եթէ այնքան գայթակղելի կ'երևի, կ'ըսէ, անոնց՝ Հայոց մատաղը, ուրիշ աղքատց մէջ այս սովորութիւնս չըլլալուն համար, թող նային և տեսնեն զլատինացիս, որք գոնէ Զատկին տօնին գառնուկ կը խորովեն և խորանին վըայ կ'օրհնեն և կը բաժնեն. այս բանս իրենց եկեղեցւոյ առաջին գա.

րուց մէջ ալ կար, և Լուսաւորիչ ալ անոնց հետեւեցաւ, կ'ըսէ: Իսկ աղով և ձիթով պատարագի հաց պատրաստելն՝ ուր կը տեսնուի՝ բաց յԱսորոց:

Կը յիշէ ուրիշ մոլորութիւն կամ կարծիք մ'ալ Ռրախտին վրայօք, զոր նոյնպէս Ասորիք հնարեր և մոռցեր էին այն Հայոց մէջ. թէ Ադամայ Ռրախտ ըստածն՝ իրօք և զգալի պարտեզ, Ծառ, պտուղ՝ պէտք չէ իմանալ, այլ այլաբանութեամբ վերացեալ բան մը, կամ երկնաւոր պարգև մը. գոնէ երկրիս վրայ չկար այնպիսի տեղի: Ասոր ալ ամենեւին անտեղի ըլլալը պարզ խօսքերով կը ցուցնէ Շնորհալին. իրաւ ուրիշներն ալ և ոմանք՝ ի գիտնականաց ևս դրախտին տեղւոյն և երկրիս վրայէն վերցըւելուն վրայ՝ տարբեր կարծիքներ ունեցան, բայց ողջամիտ մարդ մը չէ ուրացած որ Ադամայ և Եւայի պատմութեան մէջ յիշեալ պտուղքն նիւթական չըլլան. և հարկ է որ պըտուղն ալ Ծառէն ըլլայ, Ծառն ալ՝ ի պարտիղին: Ռրախտը այլաբանեալ և ոչ զգալի ըսողք՝ զԵկեղեցին ալ նոյնպէս կ'ուզէին ընել. և դեռ գըտուէին այն կողմերը մոլորեալ Հայ Թոնգրակեցի ազանգաւորներ, որք չէին ընդունել նիւթական եկեղեցի և եկեղեցւոյ սրբազան սպասներ, և ոչ իսկ զխաչ և ալօթք և օրհնութիւն. այլ եկեղեցի մնէք եմք կ'ըսէին, և այլն. իրենցմէ առաջ և վերջն ելած աղանդաւորաց նման: Որոց կ'իմացընէ Շնորհալին, թէ հաւատացեալք արդարեւ բանական կամ բարոյական եկեղեցի են. այլ ամենեւին արգելք չէ, մանաւանդ թէ հարկաւոր է որ իրենց հաւատոց յայտարար նշաններ և շէնքեր ալ ըլլան, ինչպէս խաչ, աւետարան, մաշտոց, եկեղեցիք և մասրունք, և այլն: Խաչին պատիւ և երկըր. պագութիւն ընծայելն ոչ եթէ անոր նիւթոյն է, այլ յիշեցուցած Քրիստոսին. և այն ալ յետ օրհնե.

լոյ և օծելոյ զխաչն. նոյնպէս ալ եկեղեցեաց չի. նութիւնն և օրհնութիւնն ամենահին է, մանաւանդ թէ քրիստոնէութեան հետ սկսեալ. որուն յայտնի համարձակութիւն տուող կայսրն Կոստանդիանոս՝ մեծ հանդիսիւ օրհնել տուաւ Սրուաղէմի նորաշէն եկեղեցին, և այլն: Այս բաներու վրայօք երկար գրեր էր ընդգէմ Թոնդրակեցւոց՝ Անանիա Նարեկացին, Ս. Գրիգորի Նարեկացւոյ քեռին, որոյ գրածները՝ կարգաւ կը խրատէ Շնորհալին. զոր և մեզ փափագելի էր գտնել, ժամանակի հիմայ չի գտուիր, կամ մեզի ծանօթ չէ: — Կի մացընէ, վերջապէս, Մաշտոցի համար ալ, որ յիշուի այս անուամբ վարդապետ մը եղած է, և եկեղեցական օրհնութիւններ և աղօթքները հաւաքել է 'ի մէկ գիրք, որ այդ իր անունը առած է. աղօթքներն ինքն չէ հնարած, այլ ըստ մեծ մասին առջի հայրապետաց գրած և գրած կարգերն են, զոր ինքն և իր աշակերտքն Թարգմաններ են. այլ թէ և իրեն շարագրածն ըլլային, կամ ուրիշ անձի մը, իրմէ առաջ կամ վերջը, ինչ մնաս կ'ըլլար, մինչդեռ սրբազան և արժանավայել բաներ են կարգագրութիւնքն և խօսքերն:

Այս ամեն խնդրոց վրայ երկարօրէն գրելով Շնորհալին՝ կնքէ այս խրատով. « Ի դոյն հաստատեալ՝ գարձուսիք զլսելիս ձեր 'ի Թիւր և 'ի « մոլար բանից անիմաստիցն և 'ի մոլորելոցն. զի « և աստի կենօքս խաղաղացեալք ողւով, արժանի « եղիցուք հասանել ուղիղ հաւատով և բարի « գործովք՝ յանքոյթ և 'ի խաղաղ նաւահանգիստն « խոստացելոց բարութեանցն. » և այլն:

Այս 'ի Միջագետս գրուած թղթոյս ժամանակն անյայտ է. այլ մէջը Ասորւոց յանգիմանութիւն ըլլալէն կըրնամք հետեցընել, թէ կամ նախայիշեալ դիպուածէն ալ առաջ ըլլայ, այսինքն Գրիգորիսի ըրածէն և այրածէն, կամ անկէ բա-

ւտիան ժամանակ վերջը, երբ հին կիրքերն նորէն
արթնցեր էին, գէթ 'ի միաս ազիտաց: Յանդի-
մանուծիւնքն թէ և չեն ծանր և կծու, այլ չեն
երևիր Շնորհալուոյ յետին թղթոց մէջ, երբ ինքն
ինքնօրէն կը գրէր, պարզ իր սրտին թելագրութեւ,
և ոչ վեհագունի մը: Ներսիսի վայել հմտութիւն
և մանաւանդ զգուշութիւն՝ լաւ կ'երևի այս թղթ-
թոյս մէջ ալ, մանաւանդ առաջին խնդրոյն վրա-
յօք, որ այնպէս փափուկ՝ միանգամայն և դիւ-
րաշփոթ խնդիր մ'է, գոնէ մեր ազգին և նմանեաց
և իրենց քննողաց և դատողաց համար. այլ ի՞նչ
դրանչեքի օծումն և շնորհքն՝ որ հօս կը փայլվի-
լին, ալ աւելի զտութեամբ պիտի ցոլան և ծաւա-
լին՝ իր ժամանակին և աստիճանին յառաջընթա-
ցութեամբ գրած թղթոց մէջ, զոր աստեղծն պիտի
նշանակենք, թէ և ոչ շատ երկարօրէն խօսելով
որչափ հօս: Եւ այս առաջին առիթ ըլլալով զայս
ալ աւելցնեմք, որ Շնորհալին ինչպէս տաղաչա-
փութեան և այլևայլ բաներու մէջ, այսպէս և
Թղթագրութեան՝ մեր գպրութեան մէջ նախա-
դաս օրինակ է. այս բանիս մէջ ալ՝ իր պապէն
(Գրիգոր Մագիստրոսէն) զատ՝ ոչ դք իրեն չափ
թղթոց աւանդ թողած է մեզի, կամ պահուած
և հասած է մեզ. և ամենքն ալ այսպէս աստուա-
ծաբանական չեն, աւելի ընտանեկանք ալ կան:

Գերադասելի Ս. Լևոնի. — Հրաւեր Գրիգորիսի 'ի
Լատինաց 'ի Ժողովս Անտիոքայ եւ Երուսաղեմի:

Հայոց՝ Ասորւոց հետ ունեցած յարաբերու-
թիւններն ինչ կերպով ալ որ ըլլար՝ ծանր հե-
տեանք մը չէին ունենար. իսկ Յունաց հետ՝ այս-
պէս չէր: Մեր և այս ազգին հետ անցած գացածն
6-700 տարուան միջոց՝ քիչ շատ յայտնի է ամե-
նուս, թէ ըստ քաղաքական և թէ ըստ կրօնական
տեսութեան. իսկ այս մեր հասած պատմութեան
միջոցն՝ ամենէն սաստիկ հակառակութեան, վիճ-
մանց, կռուոց և պատերազմաց յեղանակ մ'է.
որ սկսաւ Բագրատունեաց Թագաւորութեան
վերնալէն, և սաստկացաւ անոնց վերջին Թագա-
ւորին՝ Բ Գագիայ սպանմամբն 'ի Մանուէլեանց,
և ասոնց ալ սպանմամբ յԱ Թորոսէ, որոյ յա-
ջորդեր էր եղբայրն Լևոն Ա. և զինուց բռնու-
թեամբ՝ եղբօրը, հօրը և պապուն տիրած սահ-
մանները կը ջանար ընդարձակել, աւելի վրէժ-
խնդրութեամբ և քաջութեամբ՝ քան իրաւամբք
և զգոնութիւն շարժելով: Ասով անխտիր ամենուն
հետ ալ երբեմն բարեկամ և երբեմն թշնամի կ'ըլ-
լար, թերևս բաց 'ի Յունաց. ատեն մը Լատինաց
(Անտիոքացոց) հետ միաբանելով՝ Թուրքերը հալա-
ծեց իրենց բռնած տեղերէն. վերջը գժանելով իր
նիզակակցաց հետ՝ Թուրքաց հետ գաշինք դրաւ,
կոխեց զԱնտիոք, և նեղեց զիշխանը մինչև 'ի մահ
(1130): Քանի մը տարիէն Անտիոքացիք ալ օգնու-
թիւն գտնելով Լևոնի վրայ յարձակեցան, բռնեցին
և արգիլեցին յԱնտիոք, (1135): Նոյն ատեններն

Յովհանն Կոմնենոս կայսրն Յուճաց՝ ուղեր էր ըզ-
 Կոստանդիա՝ Անտիոքայ իշխանին գուստորը՝ իր
 մէկ որդւոյն հարսնացնել, որպէս զի զԱնտիոք
 ալ նորէն Յուճաց ինքնակալութեան տակ ձգէ.
 Անտիոքացիք իմանալով զիտաւորութիւնը՝ մեր-
 ժեցին. կայսրն՝ փոխանակ գետաւանաց՝ բանակներ
 խաւրեց, և սկսաւ գալ Անտիոքայ վրայ: Անտիո-
 քացիք իրենց ազատութեան ճար գաւան զԼէոն
 ազատել (1136). հետը դաշինք գրին, նիզակա-
 կցեցան ընդդէմ Յուճաց: Լէոն առաջնորդելով
 Հայոց և Լատինաց՝ գնաց պաշարեց զՍեւէւկիա
 (յապրիի, 1137): Յովհանն կայսր ալ խորագէտ և
 ճարտար էր, բայց աւելի ալ բազմաւոր՝ բազմու-
 թեամբ զօրացը. թշնամւոյն ըրածին յարմար ինքն
 ալ կը գործէր. թողով զՍեւէւկիա՝ սկսաւ Կիւլի-
 կիոյ գլխաւոր քաղաքաց վրայ յարձընիլ, որք բա-
 ւական ամրութիւն ալ չունէին, և մէկիկ մէկիկ
 տռնուէ: Անարզաբա՝ աւելի զօրաւոր էր. Լէոն
 անձամբ եկաւ պաշտպանելու զայն և երկար գի-
 մացաւ, սակայն տեսնելով որ պիտի չկարենայ
 ապրեցնել, անկէ ամուր տեղ մը ձգեց զինքը, և
 մնացած ոյժը հօն կեդրոնացուց. այս էր Վահկայ
 բերդն: Կայսրն զԱնարզաբա նուաճելով շուտ մը
 եկաւ զՎահկա ալ պաշարեց. քանի մը Լատին
 իշխանք՝ որք Եթուսաղէմի կողմերէն կը գառնա-
 յին՝ Անտիոքացոց ոմանց հետ միաբանած՝ եկան
 Լէոնի օգնելու. կայսրն Վահկայի քով գունդ մը
 թողով մնացեալ զօրք գէպ յԱնտիոք սկսաւ
 վազել. Լատինք ստիպուեցան թողուլ զՎահկա
 և զԼէոն՝ և իրենց վտանգին ճար մտածել: Այս
 պէս իրարմէ զատելով զՀայս և զՅոյնս՝ կայսրն
 Յովհանն երկուքն ալ տկարացուց, երկուքն ալ
 նուաճեց: Լէոն երկայն ատենի պաշար չունե-
 նալով հարկագրեցաւ անձնատուր ըլլալ երկու
 որդւովքն, (Ռուբէն և Թորոս Բ), և զերկուեցաւ

**Գերսարիւն Ա. Լեւոնի. — Հրաւեր Գրիգորիսի 'ի
Լատինաց 'ի Ժողովս Անտիոքայ եւ Երուսաղեմի:**

Հայոց՝ Ասորւոց հետ ունեցած յարաբերու-
թիւններն ինչ կերպով ալ որ ըլլար՝ ծանր հե-
տեանք մը չէին ունենար. իսկ Յունաց հետ՝ այս-
պէս չէր: Մեր և այս ազգին հետ անցած գացածն
6-700 տարուան միջոց՝ քիչ շատ յայտնի է ամե-
նուս, թէ ըստ քաղաքական և թէ ըստ կրօնական
տեսութեան. իսկ այս մեր հասած պատմութեան
միջոցն՝ ամենէն սաստիկ հակառակութեան, վիճ-
մանց, կռուոց և պատերազմաց յեղանակ մ'է.
որ սկսաւ Բագրատունեաց թագաւորութեան
վերնալէն, և սաստկացաւ անոնց վերջին թագա-
ւորին՝ Բ Գագիկոյ սպանմամբն 'ի Մանուելեանց,
և ասոնց ալ սպանմամբ յԱ Թորոսէ, որոյ յա-
ջորգեր էր եղբայրն Լևոն Ա. և զինուց բռնու-
թեամբ՝ եղբօրը, հօրը և պապուն աիրած սազ-
մանները կը ջանար ընդարձակել, աւելի վրէժ-
խնդրութեամբ և քաջութեամբ՝ քան իրաւամբք
և զգօնութիւն շարժելով: Ասով անխափր ամենուհ
հետ ալ երբեմն բարեկամ և երբեմն թշնամի կ'ըլ-
լար, թերևս բաց 'ի Յունաց. ատեն մը Լատինաց
(Անտիոքացոց) հետ միաբանելով՝ Թուրքերը հալա-
ծեց իրենց բռնած տեղերէն. վերջը գժանելով իր
նիզակակցաց հետ՝ Թուրքաց հետ գաշինք դրաւ,
կոխեց զԱնտիոք, և նեղեց զիշխանը մինչև 'ի մահ
(1130): Քանի մը տարիէն Անտիոքացիք ալ օգնու-
թիւն գտնելով Լևոնի վրայ յարձակեցան, բռնեցին
և արգիլեցին յԱնտիոք, (1135): Նոյն ատեններն

Յովհանն Կոմնենոս կայսրն Յունաց՝ ուզեր էր ըզ-
 Կոստանգիա՝ Անտիոքայ իշխանին գուստորը՝ իր
 մէկ որդւոյն Հարսնացունէլ, որպէս զի զԱնտիոք
 ալ նորէն Յունաց ինքնակալութեան տակ ձգէ.
 Անտիոքացիք իմանալով գիտաւորութիւնը՝ մեր-
 ժեցին. կայսրն՝ փոխանակ դեսպանաց՝ բանակներ
 խաւրեց, և սկսաւ գալ Անտիոքայ վրայ: Անտիո-
 քացիք իրենց ազատութեան ճար գտան զԼևոն
 ազատել (1136). հետը դաշինք գրին, նիզակա-
 կցեցան ընդգէմ Յունաց: Լևոն առաջնորդելով
 Հայոց և Լատինաց՝ գնաց պաշարեց զՍելեւկիա
 (յապրիլի, 1137): Յովհանն կայսր ալ խորագէտ և
 ճարտար էր, բայց աւելի ալ բաղդաւոր՝ բաղմու-
 թեամբ զօրացը. Թշնամւոյն ըրածին յարմար ինքն
 ալ կը գործէր. Թողլով զՍելեւկիա՝ սկսաւ Կիւլի-
 կիոյ գլխաւոր քաղաքաց վրայ յարձըկիլ, որք բա-
 ւական ամրութիւն ալ չունէին, և մէկիկ մէկիկ
 տանուլ: Անարզաբա՝ աւելի զօրաւոր էր. Լևոն
 անձամբ եկաւ պաշտպանելու զայն և երկար դի-
 մացաւ, սակայն տեսնելով որ պիտի չկարենայ
 ապրեցընել, անկէ ամուր անզ մը ձգեց զինքը, և
 մնացած ոյժը հօն կեդրոնացուց. այս էր Վահկայ
 բերդն: Կայսրն զԱնարզաբա նուաճելով՝ շուտ մը
 եկաւ զՎահկա ալ պաշարեց. քանի մը Լատին
 իշխանք՝ որք Երուսաղէմի կողմերէն կը գառնա-
 յին՝ Անտիոքացոց ոմանց հետ միաբանած՝ եկան
 Լևոնի օգնելու. կայսրն Վահկայի քով գունդ մը
 Թողլով մնացեալ զօրօք դէպ յԱնտիոք սկսաւ
 վազել. Լատինք ստիպուեցան Թողուլ զՎահկա
 և զԼևոն՝ և իրենց վտանգին ճար մտածել: Այս
 պէս իրարմէ զատելով զՀայս և զՅոյնս՝ կայսրն
 Յովհանն երկուքն ալ տկարացուց, երկուքն ալ
 նուաճեց: Լևոն երկայն ատենի պաշար չունե-
 նալով՝ հարկագրեցաւ անձնատուր ըլլալ երկու
 որդւոցն, (Ռուբէն և Թորոս Բ), և զրկուեցաւ

'ի Կոստանդինուպօլիս. Անտիոքացիք ալ հարկա-
գրեցան կայսեր դերապոյն իշխանութիւնը ճանչ-
նալու, և քաղքին գռները բացին:

Այս կերպով Հայոց տիրութիւնն կամ բռնա-
կալութիւնն 'ի Կիւլիկիա՝ գրեթէ առ ժամն ոչըն-
չացաւ. և Յոյնք առիթ գտան վրէժխնդրութեան
'ի Հայոց, անխափ կոխելով, աւրըշարկելով, կո-
ղոպտելով զսուրբ և զանսուրբ տեղուանք, զբերդ
և զվանք, զքաղաք և զեկեղեցիս: Որոց հեռուէն
իմն ականատես ըլլալով մեր Շնորհալի եպիսկո-
պոսն, որչափ ալ չէզոք երկրի մը վրայ էր, Ժոռ-
լէն իշխանին տէրութեան մէջ, ընդ մէջ Անտիո-
քայ և Սեբսիոյ, և որչափ ալ Լեոնի ամեն գոր-
ծոց չէր հաւնեւ, սակայն Յունաց այս անխափ և
անգութ գործոց վրայ ոստաիկ վշտանալը, և իր
ազգայնոց կարեկից ըլլալը, կը յայտնէ հին դրբքի
մը մէջ յիշատակագրելով. « Յորժամ ել թագա-
« ւորն Հռոմոց յաշխարհն Կիլիկեցոց, և առ զնա
« յիշխանէն Լեոնոյ, որէր Հայ ըստ ազգի և ըստ
« հաւատոյ. և աւերեաց զքաղութմ՝ վանորայս և
« զեկեղեցիս. և զնշանս տերունականս խորատա-
« կէին, և անհնարին հարուածս ազգի մերում
« հասուցանէին քինաբար. և այս եղև 'ի թուիս
« ԾԶԶ »». (1137): Այս համառօտ յիշատակու-
թիւնն պատմական շատ յարգ կըրնայ ունենալ՝
այնպիսի գրչէ մ'աւանդուելով. այլ առաւել յար-
գի են մեզի այն կարճ խօսքերուն մէջ յայտնուած
մարդասէր և ազգասէր զգացմունքն, որք կարօտ
չեն մեր մեկնութեանը. և որք այնքան շնորհք
փայլեալ երիտասարդ սրտին մէջ՝ 'ի հարկէ գե-
րագոյն և առաքինական կիրք մը գրուելու են և
ոչ ռամկական ազգային սէր կամ նախանձ մը:

Լեոնի և Անտիոքացւոց դիպուածն՝ որ իրենց
ձախող եղաւ ընդդէմ Յունաց տկարանալով, գոնէ
յայտմ յաջող եղաւ՝ որ երկու զգեալ ազգաց մէջ

(Հայոց և Լատինաց) աւելի կարեկցութիւն և սէր մտուց. և առ ժամանակ մը գաղութացան երկու դըրացի տէրութեց մէջ հակառակութիւն, որ յետոյ Բ Լեոնի ատեն նորէն պիտի ծագէին և սաստկանային ուրիշ պատճառաւ: Իսկ այժմեան բարեկամութիւնն՝ աւելի ալ ճանչցուց զիրենք իրարու, և փոխադարձ յարգել տուաւ իրենց բարի բարի յաակութիւնները և սովորութիւնները: Այլ պէտք է խոստովանիլ որ այս բանիս գլխաւոր առիթն էր մեր զբանջելի Պահլավունի եղբարց վարքն և վարդապետութիւնն. որք Անտիոքայ տահմանաց մէջ բնակելով յայտ յանդիման ամենեցուն կը փայլէին, անկարօտ վկայի և համբաւոյ. և երկու ազգաց ալ պարծանք էին, Հայոց՝ իբրեւ բնկաց, Լատինաց՝ իբրեւ անոնց քաղաքական իշխանութեան տակ գտուելով. վասն զի, ինչպէս որ վերը յիշեցինք, իրենց աթոռն այն ատեն էր « յերկրին Անտիոքայ, 'ի գաւառին Տըլքոյ, 'ի փոքրագոյն դը « զեակն Մով »: Բնական էր որ բնակակցութիւնն առհանձնէր բանակցութիւն ալ, և կրօնական տեսութեանց միաբանութիւն և միադործութիւն. և այնպէս ալ եղաւ: Մեծ Վկայասիրին անձամբ նորոգեալ ծանօթութիւնն և յարաբերութիւնն ընդ Լատինաց եկեղեցւոյ, ալ աւելի զարգացաւ նախ այս իր յաջորդաց ատեն, և յետոյ ասոնց յաջորդաց և Լեոն Թագաւորի օրով: Սրիք կրօնախառն միաբանութեան դէպք կը յիշուին Փոքր Վկայասիրի և Շնորհալոյն ատեն, որք մեր եկեղեցական պատմութեան ալ մեծ դիտելիք և գիտելիք մը պէտք է ընծայեն. և անշուշտ արդէն այսպէս կ'ըլլային, եթէ դէպքն մանրապատում՝ աւանդուած ըլլային կամ մնային. այլ ոչ միայն մեր պատմիչք հարեանցի յիշեն, այլ և Լատինաց յիշատակք և ժամանակագրութիւնք համառօտ են այս միջոցիս, և կարեւոր յիշատակարանք և Կոնգրակք՝ կորուսեալ կամ գեռ անյայտ:

Առաջին դէպքն է Անտիոքայ ժողովն, յամի 1138 կամ 1139¹. Թուի թէ առաջ և ետև քանի մը անգամ ժողոված են հօն Լատին եկեղեցականք և գլխաւորք ժողովքեան, իրենց քաղաքախառն կրօնական խնդրոց համար. իսկ ծանօթագոյն դէպուածն այս է, որ յետ մահուան Բեռնարդոսի առաջին Լատին պատրիարքի Անտիոքայ (1136), անոր յաջորդին համար շփոթութիւնք եղան: Դժբաղգաբար այն միջոցին Հռովմայ մէջ ալ շփոթութիւն մը կար, Իննովկենտ Բէ հակառակութիւն կանգնելով Անակլետ Բ մը. այս բանս առիթ առնելով Ռատուլֆ՝ ազգաւ Փրանկ եպիսկոպոսն, հաճութեամբ Անտիոքայ ազնուակսնաց, պատրիարք նստաւ. և կէս մը Հռովմայ աթոռոյն շփոթութիւնը պատճառելով, կէս մ'ալ Անտիոքայ երբեմն Ս. Պետրոսի աթոռ ըլլալը, (բայց աւելի իր յանդրգնութիւնը), ինք զինքը հաստատեց ՚ի պատրիարքութեան. ինքնին օրհնելով և վիզը անցնելով զպալիւս վակասը, զոր Ս. Քահա նայապետք Հռովմայ կու զրկեն իրենց պատրիարքաց, նախագահից և պատուաւոր արքեպիսկոպոսաց: Ասոր վրայ ուրիշ անխոհմտութիւններ ալ աւելցնելով՝ կղերը և ժողովքեան մէկ մասը իրեն գէմ գրգռեց. որք գիմեցին առ Ռոմեր Թագաւորն Սիկիլիոյ: Ռատուլֆ վախնալով ասոր իշխանութենէն՝ անձամբ գնաց ՚ի Հռովմ, և խորագիտութեամբ արդարացուց զինքն առաջի Իննովկենտ Պապին, և ընդունեցաւ անկէ պալիուս մը: Սակայն չկարցաւ գիւրաւ դառնալ յաթոռոյն. այնպիսի ընդգիմութիւն տեսաւ յԱնտիոք՝ որ կեանքն աղատելու համար քաշուեցաւ ՚ի Սեաւ

¹ Ոմանք, ինչպէս նաև այժմու մեծ Պատմին Ժողովոց Հէֆէլէ (Ե. 397) այս ժողովս կը գնեն յամի 1139, յաջորդաբար ալ Երուսաղէմի ժողովը. այլք աւելի առաջ կամ ետև:

Լեռները, և նստին մը պահուրտեցաւ, մինչև որ ճարտարութեամբ ճամբայ բացաւ և նորէն մտաւ նստաւ յաթոռը: Սակայն Քահանայապետն Հոռվ մայ բռնորովին վստահ չէր անոր վրայ. հարկաւոր տեսչեց նուիրակ մը խաւրել, որ կ'ըսուի Լէկադ, և քննել Անտիոքայ խնդիրը: Առաջին լեկագն յԱնտիոք չմտած մեռաւ, և ոմանց կասկած բերաւ անքնական մահուան. տեղը զրկուեցաւ Ուտիոյ եպիսկոպոս Ալպերիկ Կարդինալն, որ հրատարակեց ժողովք գումարել յԱնտիոք նոյեմբեր ամսոյ վերջին օրը, քաղքին Ս. Պետրոս մայր եկեղեցւոյն մէջ. ուր և ժողովեցան՝ Երուսաղեմի պատրիարքն Գուլիելմոս, Տիւրոսի արքեպիսկոպոսն, և ուրիշ տասնիւ չափ արքեպիսկոպոսունք և եպիսկոպոսունք և վանահարք Լատինաց, և գլխաւորք Անտիոքայ: Յայտ է որ պէտք էր երկպառակութիւն ըլլալ Անտիոքայ մէջ՝ ի պատճառս իրենց անուանեալ պատրիարքին, ոմանց կողմնակից ոմանց հակառակ ըլլալով. այլ զեճն շատ չերկարեց՝ Ռատուլիի նոր պնդագլխութեամբը. որ իրեք անգամ հրաւիրուելով չերեցաւ ի ժողովին, և ըստ եկեղեցական օրինաց՝ մերժեցաւ յաթոռոյն և բանադրեցաւ. և իբր յանցաւոր՝ Անտիոքայ իշխանն բռնեց և բանտեց զնա բերդի մը մէջ. ուսկից փախչելու հնարքն ալ գտաւ և գնաց ի Հռովմ, և հօն մեռաւ տարակուսական մահուամբ, կամ անկէ նորէն կննելով ճամբուն մէջ: Անոր տեղ հաստատեցին Եւրիշ Փրանկ մը, Էմբրի կամ Ամարիկ անուամբ, որոյ գլուխն ալ շատ փորձանք եկան իր երկար պատրիարքութեան միջոց:

Արդ այս ժողովոց առթիւ հրաւիրեցաւ մեր Պահլաւունի կաթողիկան ալ իր Շնորհալի եղբարքն յԱնտիոք. զորոնք զանց ընել և թողուլ ալ անկարելի իմն էր, այնքան մօտք և այնքան մեծք ըլլալով:

« Մեծն յԱնտիոք ժողովն եղեալ,
Խնդրող սոցա արագ ելեալ ».

Կ'ըսէ Լամբրոնացին. իսկ Եիրակոս Պատմիչ շտա մեծաբանութեամբ կ'աւելցրնէ, թէ կաթողիկոսին հասած տառն՝ « Ել ամենայն քաղաքն ընդ « առաջ նորա ջահիւք և լապանքօք, և մեծաւ « պատուով տարեալ նստուցին զնա յաթոռն « Պետրոսի առաքելոյն »: Պետրոսի աթոռ կա չուիլն Անտիոքայ յայտնի է. իսկ այս առթիւ մէջ այն աթոռը նստիլն կը յարմարէր Պապին լեկագին, որ նախագահ էր Ժողովոյն, եթէ կըրնայ ըսուիլ յաթոռն Պետրոսի նստիլ: Սակայն այս ժողովիս մէջ յիրաւի մեր կաթողիկոսին և իրեն ներուն գտուիլն՝ աւելի պատուասիրաբար համարելու է քան թէ հարկաւորաբար, կամ կարևոր քննութեանց համար. 'ի վերայ այսր ամենայնի՝ երբ երկու աննման ծէսք և լեզուք եկեղեցեաց՝ մէկ տեղ գան, բնաբար և տարբերութիւնք գիտուին, և խօսք կ'ըլլան. գուցէ այս բանս կ'ազնարկէ Լամբրոնացին, վերը յիշածնուս վրայ աւելցրնելով.

« Ուր հանգիսիւ 'ի ճահ խօսեալ,
Ունկըն գնելով նոցա՝ նուաճեալ ».

այսինքն ժողովական հանգիսին մէջ մերոնք ալ (անշուշտ Շնորհալի լեզուն) պատշաճ և վայելուչ կերպով խօսեցան, և լսողքն Լուսինք՝ հաւանեալ համոզեցան: Եթէ կրօնական տեսութիւն մ'էր խօսուածքն, և եթէ պատուագրական պատասխանի մը, կամ յորդորակ մը սիրոյ և միաբանութեան:

Այս առաջին առիթն Լատինաց հետ միաբան ժողովակցութեան՝ պատշաճ եղաւ անմիջապէս

երկրորդի մ'ալ. Պապին լեկազն արգէն գիտա-
ւորութիւն ունէր երթալու յՍրուսաղէմ, Ս.
Սիոնի եկեղեցւոյն նաւակառիք ընելու. Թէ հան-
դիսին փառաւորութեան համար և Թէ մեր կա-
թողիկոսին փառաց և իր եղբօր շնորհաց համար,
փափագեցաւ որ մէկ տեղ կատարեն այն սուրբ և
շքեղ գործը. և ըստ ոմանց միաբան ալ ըրին ի-
րենց ճամբորդութիւնը, և մօտան 'ի սուրբ քա-
ղաքն: Շնորհալւոյն ալ մէկտեղ ըլլալն չի վկա-
յուիր. բայց երկուքն ալ հաւանական կրնայ
ըսուիլ, Թէ երթալն և Թէ մնալն՝ իբրեւ ամօռա-
կալ իր եղբօրն 'ի կաթողիկոսարանին: Իսկ Գրի-
գորիսի երթալն և փառք ընդունուիլն Թէ Լա-
տինք վկայեն և Թէ մեր պապա՛միջք. միայն Թէ Ան-
տիոգայ Ժողովոյն պէս՝ այս Սիոնի ըսուած Ժողովոյն
ալ պատմութիւնն մանրամասն գրութեամբ չէ
հասած մեզի: Այլ նկատմամբ մեր պատմութեան,
երկու գլխաւոր և կարեւոր բան յայտնի վկայուի
երկու ազգին գրողներէն ալ. մէկ մը մեր կաթո-
ղիկոսին մեծափառ երևնալն և այնպէս ընգու-
նուիլն. մէկ մ'ալ Հայ և Լատին եկեղեցեաց սնիր-
աիր միութեան բանակցութիւն ըլլալն հօս և հաս-
տատուիլն: Մեր այն ատենի Ժամանակագիրն
Սամուէլ՝ կը յիշէ այս բաներո. նախ, Թէ Գրիգո-
րիս իր վարուց մաքրութեան և շնորհաց համար
էր « Պատուեալ փառաւորութեամբ, ոչ միայն
« 'ի մերոյ ազգէս, այլ և յօտարասեռ թագաւ ».
« բաց և իշխանաց և պատրիարքացն »: Այս պատ-
րիարքաց հօս ներկայ գտուողն էր տեղւոյն բը-
նիկն, այսինքն Սրուսաղէմին, որ և լեկազին և
կաթողիկոսին հետ մէկտեղ Անտիոգէն եկաւ: Իսկ
իշխանաց մէջ գլխաւորներէն մէկն եղաւ այն Ժո-
ղովոյն մէջ ալ Ժոսպին, մեր կաթողիկոսին բնա-
կած տեղեաց իշխեցոյն, որ գուցէ նոյնպէս ուղէ-
կից եղած էր հայրապետացն. իսկ Թագաւորաց

մէջ յայտ է որ Սրբուսաղէմինը փնտռելու է հօս, որ էր այն ատեն Ֆուլք կոչուածն: Ուխտերնին և Քրիստոսի Չարչարանաց և Յարութեան մեծաւ մեծ տօները կատարելէն ետեւ, մեծաւ փառօք և հանգիսիւ՝ զաակին երկրորդ օրը կատարեցին Ս. Սիօնի նաւակատիքը. այսինքն է Սիօն ըսուած բարձրաւանդակին վրայ՝ Քրիստոսի Ընթրեաց Վերնատան տեղ շինուած եկեղեցին՝ նորոգուած էր. զայն հանգիսապէս օծեցին լեկազն և պատրիարքն և մեր կաթողիկոսն. և երրորդ օրն ալ հօն գումարեցան ՚ի ժողով, որ կրնայ ըսուիլ թէ միայն Հայոց համար եղաւ, կամ սասոնց և Լատինաց յայտնի միաբանութեան. վասն զի ասիկէ զատ ուրիշ խնդիր մը չի յիշուիր այս Սիօնի ժողովին մէջ: Մասնաւոր պատուով բազմեցուցին մեր կաթողիկոսը լեկազին քով, կամ տմնէն բարձր աթոռին, ինչպէս վկայեն յետին պատմիչք. և նմանապէս պատուաւոր տեղուանք տրուեցան իր հետ եկող եպիսկոպոսաց Հայոց, որոց գլխաւորն ըլլալու էր, (եթէ հօն չէր Շնորհալին), Սգիպատոսի Հայոց և Սրբուսաղէմի եպիսկոպոսն: Հայոց եկեղեցւոյն Ուխտին այսպիսի երևոյթն առաջին անգամ էր Լատինաց ժողովի մէջ, և թուի թէ անոնց եպիսկոպոսներէն և աթոռակիցներէն պակաս թուով չէին մերայինք ալ. այլ թուէն աւելի տրեւելեան և հայկական կերպարանքն, հագուստն, և ձեն ու ծէսն, չքեղութիւնն, և մանաւանդ մեր Պահլաւունոյն իսկական շնորհքն և արժանիքն՝ այնպէս տպաւորութիւն մ'ըրած են հանգիսականաց վրայ, որ կարծես թէ անոնց ժամանակակից ամենէն մեծ լատին ժամանակագիրն Գուլիէլմոս՝ Տիւրոսի եպիսկոպոսն, դեռ 40 տարի վերջ ալ այս դիպուածը գրելու ատեն՝ պատկառանք մը կը զգայ, և բաւական չի սեպեր զԳրիգորիս անուանել Մեծ կամ Ամենամեծ քահանայա-

պեա Հայոց (Maximus Armeniorum Pontifex),
այլ մանաւանդ թէ, կ'ըսէ, ամենայն եպիսկոպո-
սաց որք 'ի Մեծ և 'ի Փոքր Հայս, 'ի Կապադով-
կիայ, 'ի Պարս և 'ի Մարս կը գտուին, գլխապետն
և ընտիր Վարդապետ, որ կաթողիկոս կոչուի-
(Omnium Episcoporum... Princeps et Doctor
eximius). Իսկ իր Հայ արուեստակիցն և տոնեա-
կիցն՝ Սամուէլ մեր Անեցի՝ կը յաւելու. « Անդ
« ծանուցեալ և իմացեալ զառաատահոս ծաւա-
« լումն առտուածային շնորհին 'ի վերայ Հայրապե-
« տին՝ ազգն Հռովմայեցւոց՝ իշխողք աշխարհացն,
« որ Փռանգք կոչին, և ըսա վայելազգեաց և
« պատշաճագեղ տեսիլ մարմնոյն՝ ծանեան և ըզ-
« հոգւոյն գեղեցկութիւն, և 'ի բանս հաւատոյ
« զճմարտութիւն՝ ամենեւեմք. զոր պայծառ և
« կանոնաւոր կարգաւ և քանոնով վարդապե-
« տական ճոխութեամբ բարբառէր: Ուրախացան
« հաճելութեամբ, և առաւել սէր հաստատեցին
« ընդ Հայրապետին և ընդ ազգս մեր: Եւ այս ա-
« մենայն ըստ խնամոցն Աստուծոյ. զի ոչ մերժէ
« Տէր զժողովուրդս իւր, ըստ Սաղմոսերգողին »:
Այս իմաստը կը համառօտէ և Կիրակոս պատմիչ
մեր. « Ազգն Փռանկաց՝ որ իշխէին քաղաքին (Ե-
« բուսաղէմի) և պատրիարքն նոցա՝ առաւել սէր
« հաստատեցին ընդ ազգիս մերոյ՝ վասն նորա. զի
« էր նա բարի տեսչեամբ, գիտութեամբ սուրբ
« գրոց զարդարեալ: Զհին դաշինս սրբոյն Գրիգո-
« ռի և Տրդատայ, և Կստանդիանոսի և Սեղբեւ
« արօսի՝ վերստին նորոգեցին առ սովաւ »:

Խնդիրներն՝ որոց վրայ եղաւ առաջարկութիւն
'ի կողմանէ Լատինաց, որոշակի չեն յիշուիր, այլ
կըրնան գուշակուիլ, որ մէկ մը ծխից և տօնից
օրերուն համար էին, որոց պատճառն իմացընե-
լով հայրապետն մեր՝ համոզեց զիրենք. մէկ մ'ալ
հաւատոյ քանի մը վարդապետութեանց, որոց

որոշ կամ յամենայնի շիտակ բացատրութիւն
չէին տար ամեն կողմի Հայք և անոնց վարդա-
պետքն: Այս բանս խիստ շատ զգուշութեամբ և
փափկութեամբ կը նշանակէ վերոյիշեալ Տիւրացիին՝
որ մեծ պատիւ կ'ընէ իր խոհեմութեանն ալ. և
օրինակ կ'ընծայէ հաւատոյ խնդրոց վրայ քննո-
ղաց և վիճողաց, որ ընտրեն զանձինս, և մասնա-
ւորաց կարծիքը և խօսքը՝ հասարակաց չսեպեն.
և դարձեալ՝ անձանց պատիւն ըստ աստիճանին և
վարուց յարգեն, թէ և անոնց գիտութեան կամ
կարծեաց մէջ տարակուսական և սխալ գտնեն.
« Խօսք եղաւ, կ'ըսէ, հաւատոց այն յօդուածնե-
« րուն վրայ՝ որոց մէջ մեզմէ տարբերիլ կ'երևի
« իր ժողովուրդն. և իր կողմանէ խոստովան եղաւ
« շատ բանի մէջ ուղղել ¹ »: Երբոր երկու կողմէն
այսպէս պատուասիրաբար և խոհեմաբար վար-
մամբ հաւանութիւն եղաւ, և կաթողիկոսն Հա-
յոց օրինաւոր բաներու մէջ ղիջաւ և խոստացաւ,
բոլոր ժողովական Հարք ելան և մեծարանօք գոր-
կեցին և համբուրեցին ղինքը, ինչպէս կ'աւանդեն
եկեղեցական պատմիչք ոմանք:

Ահա այսպէս թուի թէ մէկ աւուր և մէկ նըս-
տի մէջ կատարեցաւ ժողովն Սիօնի. յետ որոյ
իւրաքանչիւր կողմանք զատուեցան իրենց առանձ-
նական գործոց դացին. Լեկադէ Դենաց ի Պաղո-
մայիս (յԱ.բ.բեա), որ Փռանկաց առաջին ամրոցն
էր Սուրբ Երկրին մէջ, իրենց խնդիրները տես-
նելու համար. և քիչ տառնէն բարի լուրերով
դարձաւ առ Ս. Պապն Իննովկենտիոս Բ ի Հռովմ,
գուցէ սիրոյ և մեծարանաց թուղթ մ'ալ հետը
առնելով ի Գրիգորիսէ կաթողիկոսէ մերոյ. որ

¹ Cum hoc etiam de fidei articulis, in quibus nobis dissen-
tire videtur populus ejus, habitus est tractatus, et ex parte
ejus promissa est in multis correctio.

կամ պատասխան ալ էր Պապին թղթին, կամ առիթ ասոր պատասխանին:

Երրորդ և աւելի ալ նշանաւոր յարաբերութեան վրայօք ընդ լատինաց՝ պիտի խօսեմք քիչ մը վերջը, 'ի ԳԼ. ԺԴ:

ԺԳ.

Նորագոյնիւն Աղոյանից կարողիկոսութեան.
— Վահրամ և Վասակ հօրեղբարք Շնորհալոյ՝ իշխանք յեգիպտոս. — Այցելութիւն Գրիգորիսի. — Հայ վզրռակք յեգիպտոս:

Գրիգորիսի յաթոռէն հեռացած ատեն և հաւանօրէն յԱնտիոք եղած ատեն, զոր Աիրակոս պատմիչ յարեմուտս գտուիլ կ'ըսէ, « էր նա 'ի « կողմանս արեւմտից », փոխանակ Արեմոնայց քով ըսելուն¹, իրեն նուիրակութիւն մ'եկաւ Աղուանից աշխարհէն, 1139 տարւոյն սկիզբները, այն տեղին համար կաթողիկոս մը գնելու: Հայոց ամենէն մերձաւոր, հաւատակից և հաւատարիմ ժողովուրդ՝ Աղուանք եղած էին, Տրգատայ և Գր. Լուսաւորչի օրերէն սկսեալ, երբ սա իրենց առաջնորդ խաւրից իր թողը՝ Գրիգորիս պատանին. և անկէ ետեւ սովորութիւն եկաւ որ 'ի Հայոց առնուն իրենց եպիսկոպոսապետաց ձեռնադրութիւնը. և ալ աւելի կապուեցան իրարու հետ, երբ 'ի վերջ Զ. դարու կամ 'ի սկիզբն էին:

¹ Այս թէ ոչ հարկ էր կարծել թէ Գրիգորիս յԵրուսալէմ եկած ըլլայ, որոյ ուրիշ նշան կամ յիշատակ ընաւ չկայ:

Հայք ուղերով իրենց կաթողիկոսը պատրիարք անուանել՝ ՎԱղուանիցն Արքեպիսկոպոս անուանեցին, Վրացը՝ Մետրապօլիտ, որ աւելի ստորին աստիճան համարուէր. ընդ որ տհաճեցան Վերը, որ աւելի մեծ ազգ էին. սակայն որովհետեւ Աղուանը անմիջապէս Գրիստոսի աշխերաներէն ընդունած էին սուրբ կրօնքը՝ Հայք զասոնք նախա-մեծար սեպեցին. ասկից ծագեցաւ կ'ըսեն ոմանք 'ի պատմըչաց մերոց՝ Վրաց գժտիլն և զատուիլն 'ի Հայոց: Թողլով զանոնք՝ ստոյգ է որ մեր եկեղեցական պատմութեան մէջ շատ հեղ կը տեսնուի Հայոց և Աղուանից յարաբերութիւն. գրեթէ առանց Հայոց Աղուանը ժողով չէին ընէր. մերոց ժողովոց և կաթողիկոսի ձեռնագրութեան՝ շատ հեղ ներկայ կ'ըլլար անոնց կաթողիկոսն: Երբ Յովհաննէս Բագրատունի Թագաւոր մերժեց ըզ-Պետրոս Գետագարձ յաթոռոյ՝ Աղուանից կաթողիկոսն եկաւ միջնորդելու հաշտութեան, և նորէն յաթոռը նստուցանելու զՊետրոս: Վերջերն ալ պիտի տեսնենք որ Շնորհալի Միաբանութեան ինդրոյն համար անհրաժեշտ հարկ կը սեպէր Աղուանից կաթողիկոսին ներկայութիւնը, ինչպէս որ յիրաւի ալ ներկայ եղաւ և գահագլուխ՝ յետ Գրիգորի Տղայոյ մեր կաթողիկոսին՝ 'ի ժողովն Հռոմկլայի, յետ 40 տարւոյ մեր հիմակուան յիշելու գէպքէն: — Գրիգորիսի կաթողիկոսութեան սկիզբները Աղուանից ալ մասնկահասակ կաթողիկոս մը գրուած էր, Ստեփանոս անուամբ, որ և սակաւակեաց եղաւ, յետ տարւոյ և կիսոյ վախճանելով. անկէ ետեւ՝ չի յիշուիր ինչ պատճառաւ՝ աթոռն անյաջորդ մնաց ութ տարի¹. իրենց սակաւաւութիւ եպիսկոպոսունք ալ

¹ Կիրակոս Պատմիչ 25 տարի կ'ըսէ:

գրեթէ բոլոր մեռան, մինչև օտար թեմեր կրխաւ-
րէին քահանայացուները ձեռնադրուելու:

Արդ այս միջոցիս վարդապետը աշխարհին, (որ
ոչ էր հին աշխարհն Աղուանից՝ Կովկասէն ան-
գին, այլ մեր Հայոց Ուտի և Արցախ նահանգ-
ներն), ժողովելով ի խորհուրդ՝ առաջնորդութիւն
Գրիգորի վարդապետի Թոքակերի որդի կոչելոյ՝
աշակերտի մեծանուն Գաւթի Ալաւկայ որդւոյն
(+ 1130) զորս յիշեցի (131), կաթողիկոս ըն-
տրեցին Գագիկ անուամբ պատանին՝ նախորդ կա-
թողիկոսին Ստեփանոսի հօր (Կարճկի) եղբօր
(Գէորգայ) որդին (և թոռն Կարապետի). արժա-
նաւոր վարդապետ մ'ալ նուիրակ խաւրեցին առ
կաթողիկոսն Հայոց, խնդրելով որ եկողը եպիս-
կոպոս ձեռնադրէ, և անոր հետ ինքն ալ պա-
տուաւոր եպիսկոպոս մը խաւրէ՝ որ զուրիշներ
ալ ձեռնադրեն և ապա զկաթողիկոսն ալ: Կա-
տարեց Գրիգորիս անոնց խնդիրը. և եթէ սաոյգ
է Կիրակոս Պատմչին ըսածը՝ հարկ է որ յԱն-
տիոք եղած առեն ձեռնադրած ըլլայ զնուիրակն
Աղուանից. որոյ ընկեր գրաւ զՍահակ իր Դրան
եպիսկոպոսը, օր անուանէր և եպիսկոպոս Կար-
նոյ. ասոր յանձնելով իր կողմանէ ձեռնադրել
իրենց եպիսկոպոսապետը: Ըստ այսմ երբոր հա-
սան յԱլուանս՝ քանի մ'եպիսկոպոս ձեռնադրե-
ցին (12, ըստ Կիրակոսի), քանի մ'ալ մօտակայ
կողմերէն ժողովեցին. և նոյն տարին Հոգեգալլըս-
տեան տօնին ժողովեցան մեծ հանգիսիւ ի բեր-
դաբաղաքն Տաւուշ, ուր Բաբրատունեաց ցեղէն
փոքր թագաւոր մը նստէր, Աբաս անուն, նոյն-
պէս փոքրիկ թագաւոր եղբայր մ'ալ ունէր ուրիշ
բերդաբաղաքի մը (Մածնաբերդ) տէր՝ Դաւիթ ա-
նուն, մէկ (եպիսկոպոս) եղբայր մ'ալ Ստեփա-
նոս անուն. որք եկան հօն հանդերձ վարդապետօք
և եպիսկոպոսօք, և առաջնորդութեամբ Սահա-

կայ՝ ձեռնադրեցին զԳագիկ 'ի կաթողիկոս, ա-
նունն ալ փոխելով 'ի Գրիգորիս: Յետոյ նորէն
ժողովեցան առջինէն աւելի եկեղեցականք և կրօ-
նաւորք Վարդապետի տօնին՝ կաթողիկոսի-քար
ըսուած բերդը, և երկու եպիսկոպոս ձեռնադրեց
նորընտիր կաթողիկոսն, ու մեծ հանդիսիւ միւսոն
օրհնեց և բաժնեց ¹:

Գրիգորիս կաթողիկոսի Երուսաղեմայ ճանա-
պարհորդութեան վրայօք ուրիշ յիշատակ չկայ
առ. պատմիչս. այլ շատ հաւանական և գրեթէ
անտարակոյս ալ երեւի որ անկէ անցած ըլլայ յԵ-
գիպոսս, յայցելութիւն սուրբ տեղեաց, այսինքն
Ս. Հարց ճգնաւորաց վանորէից, միանգամայն և
իր իսկ հօրեղբարց գերեզմանաց, և գուցէ դեռ
մօա 'ի գերեզման ապրող և ճգնող ծերունւոյ մը:
Մեծ Վկայատիրին հօն երթալուն դիպուածին յի-
շեցինք որ իր քեռորդին և համանուն Գրիգորիսը՝
Նգիպոսի և Պաղեստինու առաջնորդ կարգեց
արքեպիսկոպոսական պատուով, զոր ոմանք և
պատրիարք և կաթողիկոս կ'անուանեն. և սա
ըստ խոստման քեռւոյն առ Խալիֆայն Նգիպ-
ոսի՝ շատ Հայեր կանչեց և բնակեցուց անոր իշ-

¹ Այս խնդարի և հոգևոր գործերէն քիչ օր ետե սոս-
կայի սուգ մը հասաւ (30 սեպտեմբ. 1139) այն կողմե-
րուն, սաստիկ երկրաշարժէ. որով ուրիշ տեղերէն զատ
Փանձակ մայրաքաղաքն ալ գրեթէ հիմնովին կործանե-
ցաւ, բոլոր բնակչացը գերեզման ըլլալով, և անոր աւե-
րակաց տակ մնացին վերոյիշեալ Գրիգոր Վարդապետն և
իր աշակերտակիցն Սարգիս վարդապետ, որը այն կողմե-
րուն ամենէն երեւելի վարդապետքն համարէին, յետ Գաւ-
թի իրենց վարպետին. ձեռնագրութեան ժողովին մէջ
Սարգիս ամենէն պատուաւոր անձն սեպուած էր՝ յետ
ձեռնադրող Սահակ եպիսկոպոսի. իսկ Գրիգոր օր սովո-
րաբար Փանձակեցի կ'անուանի՝ ծանօթ և լիբիւրցոս-
ձոյ Դիֆուսիոն գրովք, թէպէտ և պոպիսի մեկնու-
թեան գիրք գտունին զանազան ոճով, զանազան հեղինա-
կաց գործ, և չէ յայտ որն է իրեն յատուկ գործն:

խած երկիրներուն մէջ. ասոնց հետ հրաւիրեց և
եկան իր երկու իշխանազուն եղբարքն ալ՝ Վահ-
րամ և Վասակ. միայն իրենց միւս եղբայրն՝ Ապի-
րատ՝ հայր մերոյ Գրիգորիսի և Շնորհալուոյ՝ մնաց
իր հայրենի ժառանգութեան մէջ։ Վահրամ և
Վասակ խալիֆայից ծառայութեան մէջ մեծ պա-
տիւ գտան, մտնաւանդ զինուորութեան կարգին,
յորում և բարձր աստիճանաց հասան. զոր և հա-
մառօտիւ իմն յիշէ Շնորհալին Վիպասանութեա-
նը մէջ.

« Ըզհամազգիս ըզկնի ձրգեալ
Զորի եղբարս իւր քաջացեալ,
Ըստ Յսոփայ զօրապետեալ.
Որոյ Վահրամ վերաձայնեալ,
Միւսոյն Վասակ անուանագրեալ.
Որք վեհագոյն փառս ընկալեալ
Եւ մեծարգի պատուոյ հասեալ.
Ըզպատերազմ ազանց վանեալ,
Հակառակաց յալթող գրծեալ.
Վասն այսորիկ շքեղացեալ,
Եւ աշխարհի նոցունց տիրեալ » :

Վիպասանութեան վերջի տողերն մեծ և յիշատա-
կաց արժանի դիպուած մը կ'ակնարկեն, զոր ար-
ժան է քիչ մը բացայայտել, արաբագիր քրիստո-
նէսոյ հիւլինական թողած աւանդութեամբ։ Յետ
մահուան Էպուլ-Մանսուր Ամէր խալիֆայի Ե-
գիպատոսի՝ իր յաջորդին Հաֆէտ Լէտինիլլահի իշ-
խանութեան սկիզբը՝ (1130) շատ շփոթութիւն
եղաւ տէրութեան և ժողովրդեան մէջ, պատճա-
ռաւ անխոհմ և անհանգարտ բարուց և գործոց
իր վէճերին, որ իր որդին ըլլալով՝ համարձակ և
յանդուգն կը գործէր. ժողովուրդն և իշխանք
ձանձրացած՝ և մէկմէկու վրայ կասկածելով, դի-

մեցին առ խոհեմ և ծերունազարդ իշխանն և զօրավարն Վահրամ, (զոր Պէհրամ Թաղէտտուլլահ անուանեն), որ երկար տարիներ թէ տէրութեան ծառայեր էր հաւատարմութեւ, և թէ իր կրօնից և ծիսից անփոփոխ պահպանութեամբ, որով թէ քրիստոնէից և թէ բնիկ տեղացեաց սիրելի և վստահանալի եղած էր: Վահրամ իրեն պարտք սէպեց այս պաշտօնս ալ խալիֆային հաւատարիմ եղած զօրք և իր իսկ համազգի Հայ գնդով սկսաւ գիմել ի մայրաքաղաքն Գահիրէ խառվարար վրդրուկն (Էլհաջէն) Վահրամայ ոտնաձայնը լսելուն՝ մէկէն թողուց փախաւ. Գահիրէ և Խալիֆայն իբրև հրեշտակ խաղաղութեան ընդունեցան ըլլալ Վահրամ. և խաղաղութիւնն ապահովելու համար՝ աղաչեցին և ստիպեցին զնոյն ինքն Վահրամ՝ Խալիֆային երկրորդ ըլլալ, այսինքն վրդուկ, և տէրութեան հազարապետ: Վամաւ կամ ակամայ յանձնառու եղաւ Վահրամ այս անակնկալ և գերագոյն պատուոյն (1134). և խոհեմութեամբ կառավարեց քանի մը տարի: Բայց հալածեալ վրդուկին կուսակիցք սկսան քիչ քիչ ձայն վերջնել և գանգատիլ, թէ Խալիֆայն ձեռքէն իշխանութիւնն վերցունեցաւ, և ամեն բան Հայոց անցաւ. օր մ'ալ միաբան ժողովելով իրենց հաւատոց գրգերը՝ Կուրանը՝ նիզակներնուն ծայրը կախած, ելան գիմեցին յարքունիս՝ կանչուրուտելով և աղմկելով: Հայոց հեծեալքն և ալեղնաւորք՝ որք Խալիֆային և Վահրամայ պաշտպանք և հաւատատուութիւնն էին՝ ուզեցին ցրուել զանոնք. բայց Վահրամ արգիլեց. ջասոնք հալածել շատ գիւրին բան է, ըսաւ, բայց տեղւոյս տէրութիւնն և պաշտօնք՝ իրաւամբք մերը չեն, այլ ալլազգեացաւ հարկաւ օր մը նորէն իրենց ձեռքը պիտի անցնին, և կրնան այն ատեն սաստիկ վրէժխնդրութիւն ընել. լաւ է որ հիմակուրնէ թողունք իրենց, և

մերինը առնելով երթանք: Հրամայեց Հայոց որ ուղածնին առնուն, և իրենց ինչերով և զէնքերով ելլեն քաշուին Սայիտայ կողմը, ուր իր եղբայրն Վասակ կ'իջխէր, հին Թեբէի քովերը նստած: Խալիֆայն շատ տխրութեամբ թողուց զՎահրամ. մանաւանդ երբ ապստամբաց գլուխն Ռոտովան անարգել առաջ եկաւ, և իշխանութիւնը ձեռք ձգելը բաւական չսեպելով՝ ուղեց Հայերը ջիջել: Զօրքերը շաացրնելով վաղեց Վասակայ վերայ, քաղաքը պաշարեց. և վախնալով որ Վահրամ ետեւէն չհասնի՝ ծածուկ իմաց տուաւ ներառեցող մահմետականաց և գաւով սպաննել տուաւ զՎասակ, ու տիրեց քաղաքին: Քիչ ատենէն հասաւ Վահրամ իրեննեցողը և ինքն ալ պաշարեց զՌոտովան. սակայն տեսնելով որ պաշարուածն շատ երկար պիտի քչէ, որովհետեւ քաղաքն շատ պաշտօր ունէր, ընդհակառակն իր բանակին պաշարը կարձ' էր, մեծ որոշմունք մ'ըրաւ. ինքն իր վիճակն և բազդն ընտրեց. զօրացը պատուէր տուաւ ցրուելու. ինքն սուրին տեղ խաչ, սաղաւարտին տեղ կնիկուղ առնելով քաշուեցաւ Սայիտայ վանքի մը մէջ. մնացեալ կեանքն աղօթքով և ճգնութեամբ կնքելու: Ռոտովան անկասկած մնալով, և վատութեամբ՝ Հայոց քաջ կռուողներէն առնուլ չկրցած վրէժը՝ անոնց կրօնաւորներէն առնուլ ուղեց. դարձաւ նորէն յիշխանաճիստն. որոյ մօտերը կար Հայոց վանքն Զահիր կամ Զահիրատ ըսուած տեղ մը, ուր նստէր և Անանիա արքեպիսկոպոս, յաջորդն Գրիգորիոսի, (եղբօր Վահրամայ և Վասակայ). թէ զոա և թէ զվանականքը թրէ անցուց: Յետոյ քննելով և իմանալով Վահրամայ ուր ըլլալը՝ մարդ զրկեց որ զինքն ալ բռնեն. Վահրամ դէմ չկեցաւ. այլ իրեն կրօնաւորական ձևն և իր աննկուն սիրտն՝ կապեց եկողաց ձեռուընները, թուլացուց Ռոտովան.

վանի խստասրտութիւնն ալ որ թող տուաւ տնոր՝ ապրելու այս նորաանտակ խարաղնազգեաց սպառնալիսութեանը մէջ:

Սակայն անոր հին բարեկամն և երախտապարտ Խալէֆայն՝ շատ աղաչանք խաւրեց Վահրամայ՝ որ նորէն դառնայ գայ իր քով. Վահրամ շատ գէմ կեցաւ. սակայն յետոյ, կ'ըսեն, յանձն տուաւ գալու՝ իր կրօնաւորական կերպարանօքը և կարգօքը. և այնպէս ալ ապրեցաւ մինչև ի մահը արքունի գղեկին մէջ. և երբ մեռաւ՝ մեծ հանգիսիւ և փառօք յուղարկաւորութիւն ըրին իրեն քրիստոնեայք և մահմետականք, և թաղեցին ի Ջահիրատ ի վանս Հայոց:

Այս գէպքս, Վահրամայ իշխանութիւնը թողուլ և կրօնաւորին եղաւ յամի 1137. յորմէ քիչ տարի վերջ գալով իր եղբորորդին Գրիգորիս կաթողիկոս՝ այս կողմերս, հաւանական է որ գեռ կ'ապրէր Վահրամ. և այն ասեն տաւելի ալ հաւանական կ'ըլլայ այս երկուքին տեսաւորութիւնը. երկու համարեանց, և մէկմէկ կերպով ծայրագոյն պատուաւոր Պահլաւունեաց՝ որոց մէկն իր քաղաքական և ղինուորական տապարէզը փառօք չափած՝ կենաց ընթացքն ալ կնքելու մօտ էր կրօնաւորական քօզով. միւսն՝ ի մանկութենէ այն սուրբ սքեմով մեծցած՝ իր երկար հայրապետութեան շրջանին կէսը հասէր էր. և գեռ նոր Սիօնի Ժողովին մէջ՝ եկեղեցական փառաց բարձրագոյն կէտը ելած կըրնար ըսուիլ¹:

¹ Արաբագիր պատմիչք կ'ըսեն թէ Վահրամայ այցելութեան եկողն էր իր եղբայրն Գրիգոր, և թէ երկրորդ անգամ ալ եկաւ և հօն վախճանեցաւ յամի 1146: Յայտ է որ չփոթեն զթուականն և զգէպս. նախ կաթողիկոս կամ պատրիարք կոչելով զնա, թէ և այս կերպով մը սուրբ է, ըստ մեր նախ պատմածին (38), այլ 1146ի վախճանելն անտեղի է. վասն զի արդէն իր յաջորդն՝ Անանիոս

Զուգելով մեր նպատակէն շատ խոտորիչ, այլ և ոչ վերոյիշեալ ազգային պատմութեան անսովոր դէպքը և հետեանքը անյիշատակ թողուլ, համառօտիւ աւելցընեմ, որ Վահրամ ուրիշ ազգային յաջորդ մ'ալ ունեցաւ. որովհետեւ Ռոտովան սաստիկ խստութեամբ վարուելով քրիստոնէից գէմ, որ բազմաթիւ էին այն ատեն յԵգիպտոս, Հայք, Ղփտիք և Ասորիք, և այլն, ատենի եղաւ անոնց. և հազիւ փախչելով ձեռքերէն՝ ապաւինեցաւ առ Խալիֆայն: Սա իշխանութիւնը վերցընելով անկէ՝ կեանքը շնորհեց. այլ երբ նորէն խլթիլ սկսաւ՝ սպանուեցաւ: Իսկ Խալիֆայն ալ թոյլ և անզգոյշ մարդ մ'ըլլալով՝ իր անխոհմութեան զոհ եղաւ, սպանուելով իր նոր վաքուկէն՝ որ կոչուէր Ապպաս: Սա՝ սպանութեան յանցանքը ուրիշի վրայ ձգելով և ուրիշ անմեղներ ալ սպաննելով՝ Խալիֆային գեռաբոյս որդին յաջորդեցուց, և ինքն իր Նասր որդւով ուզածին պէս կը կառավարէր: Ահա այն ատեն Հայ զօրավար

ալ սպանուած էր այն ատեն: Հաւանական և անտարակոյս է որ Գրիգոր արքեպիսկոպոս երբեմն երբեմն կու գար իր մեծապատիւ և մեծազօր եղբայրը տեսնելու, որուն մօտ ալ կը բնակէր, և անոր քով ալ մեռած ըլլայ: — Գրիգոր ցանկալի անուամբ՝ ժամանակակից եպիսկոպոսաց յաճախութիւնն՝ կը շփոթէ կամ տարակուսելի կ'ընէ զպատմութիւնը. տարակուսի և քննութեան առիթ մ'ալ կ'աւելցընեն նոյն արարագիր հեղինակք, նոր Գրիգոր եպիսկոպոս մ'ալ մէջ բերելով, զոր չեն յիշեր պատմիչք մեր. և էր կ'ըսեն քեռորդի Գրիգորիսի և Ներսիսի. զոր թէ և իրեն պէս շատ երիասարգ էր՝ Գրիգորիս իր կաթողիկոսութեան օկիզքը նուիրակ խաւրեց 'ի Ն. Պօլս, յԵրուսաղէմ և յԱղեքսանդրիա, շատ ընծաներով. յԱղեքսանդրիա Յակոբկայ հետ ժողովքի մտած և հաւանած է, կ'ըսեն, և հօն էր յամի 1117, երբ ներկայ գտուեցաւ անոնց մեծ եպիսկոպոսի մը յուզարկաւորութեան: Շնորհալիք իբր քրոջ (Մարեմայ) Վահրամ անուամբ որդի մը կը յիշէ, որ 'ի կէս փ գարու վախճանած էր, բայց ուրիշ զաւակներ ալ ունենալը կ'իմացընէ. մեր գիտցածն այսչափ է:

մ'ալ՝ զոր Դաւայի կամ Դաւաս Իպն-Ղալատ-էլ-մէլէք Էսսալիհ կոչեն պատմիչք, եկաւ զօրօք այս բռնաւորաց վրայ (1154), որք շուտով փախան գացին Ասորւոց երկիրը. այլ չկարցան ապրիլ 'ի վրէժինգրութենէ. երկուքն ալ մէկմէկ կերպով սպանուեցան: Դաւայի եղաւ վզրուկ և հազարապետ Եգիպտոսի, միանգամայն և աներ Խալիֆային. և բաւական տտեն խոհեմութեամբ կառավարեց, հաւասար հոգալով զքրիստոնեայս և ըզմահմետականս, ինչուան վերջին Ֆաթիմեան Խալիֆային տտեն, որ էր Առհէտ Լէտինիլահ (1160-1173): Ասոր հօրքոյրն նախանձելով կամ ռիսութեամբ Թոյն տուաւ՝ հայ վզրուկին. որ չմեռած՝ վրէժն առաւ և սպաննեց զգեղատուն. զոր ինքնին Խալիֆայն իրեն մատնեւ էր (1161): Դաւայեայ յաջորդեց իր որդին Ջառիկ (գուցէ Ջարեհ), այլ ուրիշ բռնաւորէ մը զրկուեցաւ. որուն ալ յաջորդեց հռչակաւորն Եուսուֆ Սէլահէտտին, որ և տիրացաւ բովանդակ Եգիպտոսի և Ասորւոց:

Այս վերջին երկու Հայ վզրեկաց հաւատով ալ հայ, այսինքն քրիստոնեայ ըլլալն, ստոյգ չէ մեղի. իսկ անոնց այսպիսի բարձր իշխանութեան հասնելուն պատճառն յայտ է, որ մէկ մը Խալիֆայից տկարութիւն էր, մէկ մ'ալ մերայնոց ճարտարութիւնն. և եթէ ասոնք ուրիշ նախանձորդներ չունենային՝ գուցէ աւելի ալ դիմանար Ֆաթիմեանց ցեղն յիշխանութեան¹:

¹ Զարմանալի հանդիպութիւն մ'է այս աշխարհքին (Եգիպտոսի) մահմետական խալիֆայից կամ իշխողաց՝ Հայազգի պաշտօնեայ և պաշտպաններ ունենալն. ինչպէս մեր դարուս և մեր օրերս ծանօթ եղան և են Հայազգի ճարտար առաջին Պաշտօնեայք տեղւոյն, այս պատմութեանս միջոց ալ աւելի մեծ իշխանութեամբ՝ քանի մը Հայ վզրուկք եղած են, և ամբողջ Հայ զօրագունդ մը, որ նստէր 'ի Քահիրէ 'ի Թաղն Հիւսէյնիէ: Նաև յառաջ քան զՎահրամ և զՎատակ՝ 1080—1094ի միջոց կար Հայ

Այս ետքինս է անշուշտ կամ իր մէկ մերձաւոր ընկերն, այն ուրացեալ Հայ սպարապետն Եգիպտոսի, զոր Խաչակրաց պատմիչք Ելմէլիք Էլ-Աֆրալ կամ Էփրէն, կը կոչեն, (գուցէ Էլ-Էրմանի)։ որ յետ Խաչակրաց Երուսաղէմին տիրելու, բազմութեամբ 200,000 զօրաց՝ վազեց անոնց գէմ յԱսկաղոն, բայց մեծ կոտորածով հալածուեցաւ և գարձաւ յԵգիպտոս։ Խաչակրաց գործոյն առաջին հաջակաւոր երգիչ և մեծ բանաստեղծն Իսալացոց՝ Դասսոյ, այս գէպքս քիչ մը այլայլելով, անմիջապէս անոնց Երուսաղէմի մանկուն առանձն՝ վրայ հասած կ'ըսէ Հայ սպարապետը, որ հաւատաքին հետ՝ Կլեմենդ (Կղեմէս) անունն ալ՝ փոխեր էր յԷփրեն, (Ժէ. ւթ)։

Guida un Armen la squadra, il qual...
Fù già Clemente, ora Emiren s'appella.

և կը գովէ մեծ հանճարը և քաջութիւնը.

È duce insieme e cavalier soprano
Per cor, per senno e per valor di mano.

Վզրուկ մը Պիտր—Էալ—Ճեմալ անուամբ, մեծ իշխանութեամբ և զօրութեամբ, ծեր և տկար խալիֆայի մ'առնէ, ուսկից ապստամբեցաւ իր որդին և քաջութեամբ յԱղեքսանգրիա. այլ Հայոն պաշարեց առաւ քաղաքը, և զորդին բանալը դրաւ, ուր և մնաւ նա։ Ղփտեաց և Ասորաց եկեղեցիներէն մէկ քանին՝ Հայոց տուաւ, թէ և իր ազգակիցներն ալ սատակ կ'աշխատեցնէր։ Ասոր հրամանաւ Աղեքսանգրիայ պատրիարքն (Կիւրեղ) ժողով մը գումարեց յամին 1086, իր ազգին վէճերը դադրեցնելով համար. այս ժողովին ներկայ եղաւ և Գրիգոր արքեպիսկոպոս մեր՝ քեռորդի Ակայասիւրին, և Հայոց ու Ղփտեաց մէջ եղած հակառակութիւնը դադրեցուցին։ Նոյն տարին Հայ Վզրուկն պատուիրեց քրիստոնէից սեւ գետի կապել և իրենց գլխահարկին շափր սահմանեց։ Պէտր—Էալ—Ճեմալ յաջորդեց իր որդին Շահնուհ որ և Էպի—Խաթի, և նոյնպէս տիրաբար վարէր, և փոխանակ անդրանկան խալիֆային՝ ուրիշ մէկ որդին իշխանացուց։ Բայց այս Հայ Վզրուկքս կրօնքին փոխեր էին։

և ամենէն մեծ և յետին ախոյեան զնա կը գնէ
Խաչակրաց: Միայն բանաստեղծական հնարք է ը-
սելն, թէ յետ բանակին ջարդուեւելուն՝ յարձկե-
ցաւ Խաչակրաց Դիւցազնին՝ Ադիբետոսի վրայ,
վերաւորեց անոր ձախ ձեռքը, այլ ինքն ալ անոր
աջէն զարնուած մեռաւ: Իրաւ է որ այն պատե-
րազմով կը լմննայ Երզողին ալ Երզելոյն ալ մեծ
գործն. Ադիբետոս երկրորդ անգամ յաղթանա-
կաւ կը մանէ յԵրուսաղէմ, և

Զեւ մերկացեալ զարիւնազանգ վերարկուն՝
Գոյ՝ի տաճարն, այլովքն հանգերձ, Պետ զօրուն.
Ախէ անդէն ըզցէնս, և զուխտն հոգեւանգ՝.
Համբուրելով զմեծ Գերեզմանն՝ կընքէ անգ:

Այս տողերով կնքէ սիրաբազդ բանաստեղծն իր
վիպասանութիւնը: Իսկ պատմութիւնն կ'աւանդէ
հաւատափոխ Հայ սպարապետին համար, որ կո-
տորածէն ապրելով յԱսկազուն, երբ տեսաւ տ-
նոր աշտարակներէն իր բանակին բեկորները և
քրիստոնէից յաղթական դրօշները՝ լալով կանչած
ըլլայ. « Այսպէս ուրեմն մեծ է եղեր Խաչեցելոյն
« զօրութիւնն՝ քան զՄահմէտին »: Արաբացի
պատմիչ մ'ալ կ'աւելցընէ, թէ մահմետական բա-
նաստեղծ մը հիանալով այս բանիս վրայ, գրեց
այս տողերս քերդոզաբար առ Ռայմոնտ Սէն-Ժիլ
(Միշիլ՝ մեր Պատմըչաց), զոր համարէր գլխաւոր
յաղթող. « Մեսիայի սրովն յաղթեցիր, ով աննը-
« ման ՍէնԺիլ. աշխարհք Աֆտալայ կոտորուա-
« ծին նմանը տեսած չէր »: Աֆտալ իմանալով
զայս՝ սպաննել կու տայ քերդոզը: Իսկ ինքն պա-
տերազմին գաշտը և քաղաքը թողլով մնացորդ
փախստականօք կը մտնէ ի նաւ և կը գառնայ յԵ-
գիպտոս:

ԺԴ.

Կրօնական բանագնացութիւն ընդ Հռովմայ
Եկեղեցւոյն. — Որոն Ֆրիզիկեկայ Ժամա-
նակագիր. — Ս. Բեռնարդոս. նմանութիւն
ընդ Շնորհաւոյ. — Հայկական զուգադի-
պութիւնք. — Վսնք Հայոց 'ի Սալոռեան
Ջուրս Հռովմայ. — Խնդիրք Հայոց:

Քաղաքական շարժմունք և շփոթք դադրելիք
չունէին, եկեղեցական խնդիրք ալ չէին պակսիր,
մէկ մ'ի Յունաց կողմանէ մէկ մ'ի Լատինաց.
Հարկ սեպեցին մեր հայրապետքն՝ առաջին յար-
մար գտած միջոցնին նուիրակութիւն մը խաւրել
յարեմուտս, առ Ս. Քահանայապետն Հռովմայ.
դրկեցին՝ որպէս երևի՝ 'ի գարնան 1144 տարւոյ,
Թէ և շատ ուշ հասան նուիրակքն իրենց դիտած
տեղը: Սիօնի և Անտիոքայ Ժողովքներէն ալ ա-
ռաջ Թղթակցութիւն և Բանագնացութիւն եղած
ըլլալն՝ Հռովմայ և Հայոց աթոռոց մէջ վկայուած
է. Թէ և վկայական գրուածք և Թուղթքն չեն
գտնուիր հիմայ. 'ի Սիս գրուած կաթողիկոսաց
գաւազանագրութեան մէջ (յորմէ կ'առնու և
Մխիթար Ապարանեցի 'ի վերջ ԺԴ դարու) կ'ը-
տուի, Թէ. « Առ սա (Քրիզոստոմ)՝ հայրապետն
« Հռովմայ գրեաց Թուղթ, և խնդրեաց կատարել
« գաօն Մենգեանն և Մկրտութեանն՝ ընդ մեծ
« եկեղեցին Հռովմայ և ամենայն աթեղերք. և ար-

« Կանել ջուր 'ի սուրբ խորհուրդն : Եւ յետ սորա
 « Իննովկենտիոս Պապն զնոյնս գրեաց և եջոյց
 « Հարկաւոր » : Իննովկենտիոսի նախորդն է Ու-
 նորիոս Բ Պապ , որ քահանայապետեց յամս
 1124-30 . ըսել է որ այս միջոցին առաջին անգամ
 Թղթակցութիւն եղած է այս կրօնական և ծիսա-
 կան խնդրոյ վրայ , զոր առաջ և ետեւ ամեն Հռով-
 մայ հայրապետք ալ առաջարկած են Հայոց . յե-
 տոյ զնոյն կրկնէր է Իննովկենտիոս Բ (1130-1143)
 հաւանօրէն իր նախայիշեալ Աւպերիկ նուիրակին
 ձեռօք , յամին 1141 , ինչպէս նշանակէ մեծանուն
 վարդապետն Եսայի Նչեցի . « Նոկենդիոս Պապն
 « Հռոմայ , որ էր 'ի հինգ հարիւր և յիննսուն
 « Թուին Հայոց » . և որ աւելի փափագելին էր
 մեզի , կ'աւելցընէ Եսայի Թէ իր ատեն՝ յետ իբր
 160 կամ քիչ մ'աւելի ամաց՝ « ունիմք այսօր
 « 'ի միջի մերուժ՝ զԽնդիրն (Պապին) հանդերձ
 « Պատասխանական բանիւ » , Գրիգորիսի և Ներ-
 սիսի . զոր մէք հիմայ գրողքս՝ գծապզաբար ոչ
 ունիմք : Այլ որչափ Եսայեայ նշանակածէն գու-
 շակուի՝ այս պատասխանին յառաջ գրուած է
 քան զնուիրակութիւնն Հայոց , և իմաստն ալ
 Թուի բացատրութիւն մը Հայոց եկեղեցւոյն սո-
 վորութեան , Թէ ինչո՞ւ այն երկու աօնները՝ Մնըն-
 դեան Քրիստոսի և Մկրտութեան՝ մէկ օր կը տօ-
 նեն . նոյնպէս ալ Բաժակին խնդիրը , որուն փո-
 փոխութիւն ընելն ալ՝ այնպիսի ժամանակ՝ յո-
 րում Հայք զանազան տիրապետաց իշխանութե-
 տակ և մէկմէկէ հեռու՝ ոչ միայն չէին կրնար ժռ-
 զովիլ մէկ տեղ 'ի խորհուրդ , այլ Թերևս գրով և
 նուիրակով ալ դժար էր բան հասկըցընել , միա-
 քանութիւնն ընդարձակելու տեղ՝ գուցէ ներքին
 անմիաբանութիւն և կոիւ կրնար պատճառել ,
 ինչպէս քիչ մ'առաջ Աղթամարեցոց , և յետոյ
 Հազարատեցոց գործեր և գրերն ալ վկայեն : Այս

բանիս համար եր որ Մեծ վկայասերն ալ նոյն
 թելագրութիւնն ընդունելով իր տնտանակցէն,
 Գր. Է Պապէն, չէր կըրցած նոր փոփոխութիւն
 մ'ընել: Յոյնք ալ, ուրիշ խնդիրներէ զատ, այս
 բաներու վրայ կը վիճէին ընդ Հայոց և կը սախ-
 պէին. բայց որովհետեւ շատ աւելի հակառակու-
 թեամբ և ուրիշ պատճառներով, և իրենք ալ
 Հայոց խոջնդտէն սովորութիւններ և ծեսեր ու-
 նէին, ոչ միայն չէին կըրնար միաբանիլ, այլ և ի-
 բարու մերձաւորութեան պատճառաւ՝ մէջերնին
 վէճն անպակաս էր:

Այս բանիս ալ ճար մ'ընելու, և Հռովմայ
 բարձրագոյն ատուէն վկայութիւն և հեղինակու-
 թիւն մ'աւանելու յոյս ալ կ'երեւի Հայոց նուիրա-
 կուլթեան մէջ, գէթ ըստ բանից մեկ հատիկ Լա-
 տին ժամանակագիր և ականատես վկային այս
 գէպքիս. որ է Ոթոն՝ Պաւլիերայի Ֆրիզինկէն
 քաղաքին արքեպիսկոպոսն. արժանայարգ անձն
 թէ վարուք, թե պատուով և թէ գիտութեամբ,
 որոց համար Մեծ մականուանի. Աւստրիոյ տո-
 նելի սուրբ իշխանի մը (Լուդովիկոսի) որդի, ինքն
 ալ Ոթոն՝ Երանելի տնտանեալ, և բռնի (Կիստեր-
 սեանց) վանքէն հանուելով եպիսկոպոս ձեռնա-
 գրուած (1138 + 1158): Իր ժամանակակցաց մէջ
 ամենէն աղէկ գրողն ալ կը սեպուի. գլխաւոր գը-
 րուածն է Ժամանակագրութիւնն, սկսեալ ի հին
 գարունց՝ մինչև իր օրերը. և գրեթէ այս մեր կա-
 րեոր գիպուածին յիշատակութեամբ կ'աւարտէ
 պատմութիւնը, այն ալ կիսկատար յիշատակու-
 թիւն մ'է. վասն զի նուիրակութեան հետեւանքն
 չի յիշուիր:

Արդ ըստ այսմ ականատես վկայի՝ Նուիրակքն
 Հայոց, որոց մէջ յիշէ եպիսկոպոս մը՝ առանց
 տնտան և տեղւոյ, (որով զատ իր յիշած Գա-
 բուլացոց Աստրի եպիսկոպոսէն; զոր ոմանք նոյն

Հայր կը կարծեն), յետ տարի ու կէս ճամբորդութեան եկան հասան 'ի Վիգերպոյ քաղաք ի տալիոյ, ուր գտուէր այն ատեն Պոպն. ըսել է յաշնայնի 1145 տարւոյն: Այսչափ երկար ուղէկ քնացութեան պատճառը չքսեր, և զարմանալի է. եթէ Նուիրակքն ուղէին ծովով երթալ՝ Թուրթէ կըրնային յԱնտիոք և 'ի Տրիպօլիս կամ յԱքքեա անցնիլ, կամ 'ի Նաւահանգիստ Տարսոնի, և ոչ այնքան ուշ հասնիլ յԻտալիա. այլ Թուրթէ ցամաքային ճամբայ բռնած են նախ, գուցէ արևելեան Հայ եպիսկոպոսաց հետ տեսնուելու համար. և Թերևս իրենցմէ վերջը ԺԳ և ԺԴ գարուն Լատին քարոզչաց և Նուիրակաց նման՝ հիւսիսային երկար ճամբան ընտրեցին, Կովկասէն և Վոլկայի եզերքէն անցնելով, մտնելով յԵւրոպիա, 'ի Թագաւորութիւնս քրիստոնէից, և անկից առաջ գալով մինչև 'ի Հոովմ և 'ի Վիգերպոյ: Եթէ արգարև առջի տարւոյն գարնան ճամբայ ելած էին՝ կըրնային գիտնալ ի Իննովկենտեայ մահը (23 սեպտ. 1143), և կաթողիկոսին Թուրթէն ազգած կ'ըլլայ առ յաջորդ նորա, որ է Եւգենիոս Գ, աշակերտ գերահռչակ Ս. Բեռնարդոսի, որ այն ատեն արևմտեան եկեղեցւոյ արեգակն էր ինչպէս Շնորհալին ալ Հայոց՝ յտրեւել. և գուցէ չափազանցութիւն չըլլայ ըսելն, թէ այն ատեն եկեղեցւոյ մէջ ասոնք էին երկու ամենէն նշանաւոր անձինք, վարդապետութեամբ և սրբութեամբ:

Եթէ պատմութիւննիս պարզ անպատրուակ պատմութիւն չըլլար՝ կը փափագէի որ Հայոց ամօթուն եկած Եպիսկոպոս Նուիրակն ինքնին Ս. Ներսէս ըլլար. այն ատեն անհրաժեշտ տեսուչութիւն և գրկակցութիւն մ'ընել կու տայի այս երկու հոգեւոր հարազատաց, կամ հոգեծին ջուխտակաց, այն աննման և իրերանման մաքրտէնն.

ցաղ շնորհազարդ և մեղրածորան Ալարզապետաց։ Այլ գարձեալ ասոնց այս գերագոյն նմանակցութիւնը և մերձաւորութիւնը՝ վիպասանութեան փափագածէն և պատմութեան ժխտածէն վեր կը գասեմ. և գրեթէ բանադատիչ և անանօրինելի հարկ կը զգամ՝ հօս ընդհատելով մերոց նուիրականութիւնը՝ ներկայացընել պատմութեանս մէջ այս մեծ կերպարանքը, Ս. Բեռնարդոսը. և այս ոչ այնքան իր անհաւասարելի մեծութեանն համար, որքան նուրբ նմանութեան մը ընդ Ներսիսի Շնորհալոյ, և խորհրդական յարաբերութեան մը ընդ Հայութեան. որպէս թէ Հայոց հովանաւոր հրեշտակն՝ ասոր սուրբ հոգին ալ երբեմն իր թեւոց տակ առած ըլլայ։ Ընթերցողս ալ, յուսամ, կ'արգարացընէ ըսածս՝ զարմանալի հանգիպութիւն. ներ տեսնելով. և ով ալ որ ընդհանուր եկեղեցւոյ պատմութիւն գիտէ՝ չի տարակուսիր զԲեռնարդոս այն գարուն մէջ արեւմտեան եկեղեցւոյն հոգի տեսնել, զՇնորհալի՝ տրեւելեան եկեղեցւոյ հրաշալի շունչ։ Աստուածային նախախնամութեւն զարմանահրաշ գործերէն մէկն է ասոնց նորօրինակ զուգութիւնն. և պարտք է ճանչնալ և օրհնել զգործ Աստուծոյ։

Նոյն իսկ Բեռնարդոսի ծննդեան տեղն, Փռանկայ Ծոնդէն գեղն Տիժոնի (Fontaine-les-Dijons) իրեն պաշտպան ունէր և ունի Ս. Աբբրուսիոս¹ մը, զոր աւանդութիւն տեղւոյն և ժամագիրք եկեղեցւոյն՝ ճանչնան Հայազգի եպիսկոպոս մը. և կ'ըսուի թէ ծնողքն Սարմատաց կամ Արաց կողմերէն էին՝ հեթանոսութեան ժամանակ, և

¹ Արարացի և Եթովպացի լեզուաւ թարգմանած Ս. Հարց հին հաւաքածոյ գրոց մէջ դասուին և բանք Ս. Աբբուս Հայ հայրապետի կամ եպիսկոպոսի մը, Ե Դարէն առաջ. այլ բուն ժամանակն, կամ վերոյիշեալ նահատակին հետ նոյն ըլլալն և չըլլալն՝ յայտնի չէ։

հալածանքէ փոխշեւող եկան 'ի Հայաստան, բնակեցան յԱրտամէտ (Վանայ մօտ?) . հօն ծնաւ Սուրբն, և Սառլատուն (Սաշնատուն, Սաշնոյ ձոր?) քաղաքի եպիսկոպոսին օգնական և յաջորդ եղաւ . յետոյ իր հայրենի երկիրը գնաց քարոզելու, ուր և նահատակեցաւ : Ի՞նչ կերպով և երբ իր նշխարքն և պաշտօնն փոխադրեցան 'ի Ֆոնդէն Փռանկաց, յայտնի չէ : Մանօթն այս է որ Բեռնարգոսի մայրն բարեպաշտ տիկինն Ալիծա՝ շատ ջերմեռանդ էր իր եկեղեցւոյ Սրբոյն, ուր սաէպ նուկրքներ կ'ընծայէր, և որոյ բարեխօսութեան պատուը համարէր իր Բեռնարգն ալ Նուարգն ալ, (զի այսպէս կ'անուանէր իր կրտսեր որդեակն, Nivarde), ուրիշ զաւկըներն ալ . որք և ամենքն իրեն պէս յետոյ հրաժարելով յաշխարհէ՝ կրօնաւորեցան . ինչպէս նաև իրենց քոյրն (Հովմելնա) նման մեր Ներսիսի քրոջ (Մարիամու), և ամենքն ալ 'ի գասս Սրբոյ յիշատակուին : Բեռնարգ 10 տարի յառաջ քան զՆերսէս եկաւ յաշխարհ (1091) և 20 տարի անկէ առաջ վերափոխեցաւ (1153) :

Գրիգորիսի կաթողիկոսութեան տարին (1113) Բեռնարգոս ալ մտաւ Զրհոր ըսուած վանքը (Citeaux) կամ Ախտերսեան Բենեգիկտեանց ուխտը, և երկու տարիէն հազիւ 25 տարեկան՝ նոր վանքի մը շինող և հայր եղաւ, Պայծառաձոր կոչուած (Clairvaux), որ արգարև իր բնակութեամբն և կարգերովն մեծապէս պայծառացաւ և հռչակեցաւ : Երբ Բ Խննովկենտեայ քահանայապետութեան սկիզբը հերձուած ծագեցաւ Անակլեաի հակաթոռութեամբ և ժողով մ'եղաւ 'ի Բիզայ քաղաքի, Ս . Բեռնարգոս երեք չորս տարի աշխատեցաւ քարոզելով և յորդորելով աշխարհէ աշխարհք քաղքէ քաղաք, և շատերը՝ Թէ առանձնական մարդկ թէ ամբողջ հասարա-

կութիւններ և պետութիւններ՝ հաւանեցուց օրինաւոր Պապին. իր սրաաբուզին և հոգեբուզին խօսքին ոչ դք կըրնար ընդգիմանալ կամ չբաղ-
թուիլ. վասն զի էր միանգամայն քաղցր և հզօր, գիտուն և շահիչ, կրակոտ և ոչ այրող, և թէ այրէր՝ զմոլութիւնս և զմոլորութիւնս, այլ ոչ զանձինս, որով շահէր և զմոլորեալս. յորոց աշխարհահոգակ եղած է դիպուածն Ապելարի, Ելոյիսայ սիրահարին, որոց երկրաւոր սէրը յԱստուած դարձնելով անմահացուց. մինչքեռ Գրիգորիս և Ներսէս Ասորւոց և Հայոց վէճերը և խնդիրները կը հանգարտեցընէին բանիւ և դրով։ Արեւմտեան վէճերը հանգարտելէն ետեւ՝ Բեռնարդոս գնաց 'ի Հռովմ' (1140) յուխտ. ուր Խննովէ կենտրոն Պապն իրեն յանձնեց հին վանք մը Բեռնգիկտեանց, կարգաւորելու և շէնցընելու։ Այդ վանքս քաղքին սովորական շրջանակէն դուրս է, և Ս. Պօղոս առաքելոյ նահատակութեան տեղը, որ 'ի հնուց 'ի վեր Սալուեան Զուրք կ'ըսուի¹, նաև Երեք-Աղբերք, որք ըստ աւանդութեան բաւրեպաշտից՝ բղխած են Ս. Պօղոսի գլխոյն կտրուելէն ետքը իրեք անգամ թաւալած կամ ցափած տեղերը. առջի գարերէն սկսեալ քրիստոնեայք այն կողմերը շատ մեծ ու փոքր եկեղեցիներ և յետոյ վանքեր ալ շիներ էին, որոցմէ մէկն ալ կարծուի ըլլալ Հայոց վանք՝ Ռենատոսի անուամբ յիշուած յ'է գարու²։ Ս. Բեռնարդոսի տրուած

1 Ad Aquas Saluas.

2 Renatus. այս վանաց տեղն յայտնի չէ այս կողմս ըլլալն. վանքը յիշէ Ս. Գրիգոր Մեծն 'ի վերջ 2 դարու. իսկ մեր յիշեալ տոնն (յամի 649) թալաս անուամբ վանաց երեցն՝ Քէկ մը Ա. Աստուածածին և Ս. Անդրեաս վանաց հայր կոչուի, Քէկ մ'ալ Ռենատոսի վանաց Հայոց կամ Հայուհեաց. վասն զի գրչագիր օրինակաց Քէկ թէ Armenorum գրուած կայ և թէ Armenissarum. կայ և Armenistarum գրուած, սրով հաւանական կ'ըլլայ առաջինն, այսինքն միանձանց և ոչ միանձնուհեաց։

վանքն՝ յանուն իր եկեղեցւոյն՝ կոչուէր և կոչուի Ս. Անաստաս¹ և Ս. Վինգենտ, մօտ յԵրիս Աղբերան. որոց մօտիկ է և Ս. Աստուածածնի եկեղեցեակ մ'ալ. ուր օր մը Ս. Բեռնարդոս պատարագելու ատեն տեսիլք մը տեսաւ, իբրու թէ լուսեղէն սանդուղ մը կար սեղանէն ինչուան յերկինս, որով քաւեալ ննջեցելոց հոգիք կը վերանային. և այնու յիշատակաւ մինչև ցայժմ կոչի տեղին (Scala Coeli) Սանդուղք Երկնից : Ս. Բեռնարդոս այն վանքը քիչ մը կարգաւորելէն ետև շուտով դարձաւ, և իրեն տեղ խաւրեց իր համանուն և սրբակրօն աշակերտը՝ Բեռնարդոս Բիզացին, որ ըստ ոչ կարծեաց վարդապետին՝ յետ մահուան իննովկենտեայ և իր երկու կարճակեաց յաջորդաց (Կելեստինոս Բ և Լուկիոս Բ) Պապ ընտրեցաւ (27 փետր. 1145) և կոչեցաւ Եւգենիոս Գ. առ օր իր ոտւրք և մեծ վարդապետն խրատական գիրք մը գրեց, անոր ծայրագոյն պաշտօնը զգուշութեամբ կատարել տալու համար : Այս երկու (Բեռնարդոս) վանահարց Ս. Անաստաս դուռած տանն՝ արդեօք Հայք ալ վանք ունեին հօն, և արդեօք Եւգենիոս նախ հօն տեսած էր այս մեր արևելեան ազգայինքը՝ իրենց հայրենի լեզուաւ և ծիսիւ՝ իրեն միանձանց հետ երբեմն աղօթակցելու Ս. Պօղոսի ուխտատեղիները : — Յայանին այժ է, որ մեր օրերս քիչ տարի առաջ (1869) յիշեալ Ս. Անաստաս եկեղեցւոյն յատակը նորոգել պէտք եղաւ, խոնաւութիւնը ցամքեցընելու համար, և աստիճանները քակելու ատեն՝ տակէն ելած քարերուն մէջ գտուեցան երկուք մ'ալ հայերէն

¹ Այս է Ս. Անաստաս Պարսիկն զոր կը տօնեմք, որ և նահատակեցաւ յամի 628, և քիչ վերջը Հերակլ կայսր անոր գլուխը և նշխարաց մաս մը խաւրեց 'ի Հռովմ, թերեւ 'ի ձեռն իր նիզակակից Հայոց. և այն ատեն շինուեցաւ հօն եկեղեցին յանուն սրբոյն :

արձանագրութեամբ, մէկն ԶԺԶ (1207) Թուա-
կանաւ, միւսն գեղեցիկ խաչվէմ մը՝ ԶԾԴ (1305)
Թուականաւ և յստակ արձանագրութեամբ, 'ի
յիշատակ հանգուցեալ Վարդան Ճգնողի մը, ո-
րուն միաբանքն ալ կը յիշուին հօն՝ 'ի Գլխապահ
Վանս (Հայոց)։ շատ տարիներով և դարով առաջ
հնագոյն հայ խաչ արձան մ'ալ գտուեր էր ՈՂԵ
(1246) Թուականաւ, որ հիմայ Հռոմայ Լատերա-
նեան Թանգարանը դրուած է։ անկէ քանի մը
տարի առաջ ալ գրուած գիրք կայ 'ի Հռոմ (1240),
յանուն Ստեփանոսի քահանայի, որ կը յիշուի
նաև ՈՂԵ և ԶԺԶ Թուոց արձանաց մէջ ալ։ և
Ս. Բեռնարդոսի հօն այցելութենէն միայն դար
մը ետեւ ըլլալով, միանգամայն և հնագոյն քան
զամենայն եկեղեցեաց և վանաց Հայոց յիտալիա,
կըրնայ կարծուիլ՝ Թէ երկու Բեռնարդոսից հօս
գտուած աստե՛ն ալ ըլլային իրենց դրակից և ուխ-
տակից Հայ միանձուհիք։ և յառաջ քան զնուի-
րակութիւն Գրիգորիսեանց՝ Պայծառաձորոյ հիմ-
նադիրն և Սնատատասայ աբբայն՝ իբրև բոլոր Հա-
յուցեան նուիրակ տեսեր էին մեր հեռաշխարհիկ
ուխաաւորները։

Դառնանք հիմայ մեր բուն պատմութեան և
խնդրոյն։ Նուիրակքն Հայոց անշուշտ զՊապն
կարծէին գանել 'ի Հռովմ, բայց այս տեղ քաղա-
քական շփութութեանց կասկած ըլլալով նորըն-
ծայ Պապն՝ որ շտապաւ ընտրուած էր, շտապաւ
մ'ալ և լռելեայն հեռացաւ անկէ, ուրիշ վանքի
մը մէջ ձեռնագրութիւն և հովուապետական գա-
ւառանն առաւ, ու գնաց նստաւ 'ի Վիգերպոյ,
Հռովմայ և Դոսկանայի սահմանաց միջոց հին քա-
ղաքը։ Հօս մեր նուիրակներն գտան զՍ. Քահա-
նայապետը, և կատարեցին իրենց յանձնուածը։
Բերած և տարած Թուղթերնին հիմայ չգտուե-
լով ստոյգ չիմացուիր Թէ գլխաւորապէս ինչ բա-

նի համար էր, և ինչ հետեանք ունեցաւ: Ժամաւ
նակագիր պատմիչն Ութոն՝ որ ներկայ ալ էր, և
տեսաւ և խօսեցաւ նուիրակաց հետ, որոշ և բա-
ւական տեղեկութիւն մը չիտար. մանաւանդ թէ
չփութութիւն կայ ըսածին մէջ, ինչպէս նաև մե-
ծաբանութիւն, որ կամ նուիրակաց կողմէն մը-
տած է, կամ գրչագրաց այլայլագրութենէն:
Վասն զի նախ Կաթողիկոսին համար կ'ըսէ թէ
« այսպէս կոչուի՝ վասն զի անթիւ, այսինքն հա-
« զարէն աւելի (!) եպիսկոպոս ունի իր իշխանու-
« թեան տակ »: Իսկ նուիրակութեան գլխաւոր
պատճառն՝ անոնցմէ լսածին համեմատ՝ էր Յու-
նաց և Հայոց վէճն, մանաւանդ պատարագի վրա-
յօք. Յոյնք՝ Հայոց անապակ բաժակը կը մեղա-
դրէին, Հայք՝ անոնց խմորուն հացը¹: Երկրորդ
վիճի առիթն էր Մանգեան և Մկրտութեան աօնից
միութիւնն կամ զատութիւնն. ասոնցմէ դուրս
ուրիշ խնդիրներ ալ ունէին, կ'ըսէ. և եկեր էին
Հռոմայ Քահանայապետը դատաւոր բռնելով
իրմէ հրահանգ մ'առնուլ պատնարագի արարու-
ղութեանց վրայ: Իսկ Ս. Պապն քաղցրութեամբ
լսելով անոնց, փոխանակ վարդապետութեան՝ ը-
սաւ, որ իրենք իրենցմէ դիտեն Լատինաց թէ թիւ
և թէ ձայնաւոր հանգիստական պատարագ մատու-
ցանելը, և իմանան ծիսից տարբերութիւնը կամ
նմանութիւնը: Տօնական օր մ'ալ (Ս). Պետրոսի
եկեղեցւոյն նաւակատեաց, (յ'18 նոյեմբերի) ինքն
Պապն կը պատարագէր. մեր նուիրակքն ալ ուշի
ուշով կը դիտէին. մէջերնէն եպիսկոպոս մը յան-
կարծ տեսաւ Պապին գլխուն վերև արևու պէտ
պայծառ լոյս մը, մէջն ալ երկու աղաւնի որ կ'էլ

¹ Ութոն, կամ իր հիմայ հրատարակուած գործն յայտնի
սխալ կ'ըսէ թէ Հայք ալ Յունաց պէտ խմորուն հացով
կը պատարագէին:

նէին կ'իջնէին: Զորս գին գարձաւ զննելու թէ արդեօք պատուհանէ մը ծագած էր լոյսն, կամ աղաւնիքն եկած, սակայն յարմար բան մը չտեսնելով համոզուեցաւ որ հրաշալի երևոյթ մ'էր, և նշան ուղղութեան Հռովմէական եկեղեցւոյ. զոր և աներկբայաբար ընդունելով ամենուն պատմեց տեսածը, և հանգիստեալ ժողովի մէջ ալ ըզնոյն վկայեց: Իսկ Ս. Պապն ազնուական խոնարհամտութեամբ ըսաւ, թէ տեսածն իր արժանաւորութեանը համար չէր, այլ տեսնողին հաւատքին, որով Աստուած ուզեր է յայտնել Ճմարտութիւնը, որպէս զի ինքնին ընտրեն Նուիրակքն ինչ որ պէտք է ընդունիլ և իմացընել զիրենք զբեկողներուն:

Երկրորդ պատճառ կամ խնդիր նուիրակութեան՝ տարօրինակ կամ նորալուր բան մը կ'աւանդէ Ոթոն. յիշեալ եպիսկոպոսն՝ որ նուիրակաց գլուխ կը յայտնուի, պատմեց, որ իրենց Հայոց սահմանակից հեթանոս ազգ մը կար, որոց զաւակներն հոտած և գարշելի կը ծնանէին, և ինչուան որ Հայոց մկրտել չապին՝ չէին ազատիր այդ պատուհասէն. բայց երբ մեծնային՝ իրենց ծնողաց ծուռ աղանդով կ'ապրէին: Հիմայ Հայք խիզճ ընելով թէ արդեօք օրինաւոր է մկրտել զանոնք՝ որ հաւանօրէն յետոյ հեթանոսաբար պիտի ապրին, և չկարենալով ինքնին որոշել այս յիրաւի ծանր խնդիրը՝ Հռովմայ ակօռոյն վճռին կը սպասէին: Արդարեւ ոչ միայն եկեղեցական՝ այլ և պատմական հետաքննութեան արժանի բան մ'է գիտնալն՝ թէ ինչ ժողովուրդ էր այդ սահմանակիցն Հայոց, արդեօք Տաւրոսի խորշերուն մէջ մնացած հեթանոս յունախառն ցեղ մը, թէ՛ (որ աւելի հաւանական կ'երևի) Թուրքաց ցեղ մը, ինչպէս կըրնային ըլլալ Իկոնիոնի Սուլթանին հպատակներէն ոմանք, որոց վախէն Հայք չէին

համարձակեր մերժել անոնց խնդիրը, և գարշահոտ ծնունդները միրտելով անուշահոտ կ'ընէին: Շնորհալին իր Լնդհանրականին մէջ կը խօսի այս Թուրքաց երախայից միրտութեան վրայօք, ինչպէս պիտի յիշենք իր տեղը: Պատմիչն ասկէ աւելի բան չըտեր. և ոչ ալ քահանայապետին վճիռը այս բանիս վրայօք. որ հիմայ ալ կըրնայ աստուածաբանական խնդիր կամ դէպք (casus) մ'ըլլալ:

Աւելի փափագէինք որ առջի խնդրոյն վրայօք եղած և որոշուածն յիշած ըլլար Ոթոն. որ Թուի Թէ ինչուան վերջը ներկայ չգտուելով նուիրակաց հօն եղած ատեն, գործոյն վերջը չէ տեսած և լած. այլ սկիզբը կ'ըսէ, Թէ Նուիրակքն՝ Հայոց եկեղեցւոյն Ուխտին կողմանէ ամենայն հպատակութիւն մատուցին Ս. Պապին: Պատմիչին արժանաւոր հաւատարմութեանը վրայ տարակոյս չունիմ, այլ Նուիրակքն անծանօթ ըլլալով կըրնան աւելի պակաս տարակուսելի ըլլալ իրենց կողմանէ մէջ բերուածները. Հայոց հազարաւոր եպիսկոպոսները, ամենակերպ հպատակութիւնը, և եպիսկոպոսին տեսիլքը. միով բանիւ, ըզնոյնս յաղթահարելու կամ լռեցընելու համար՝ Լատինաց աւելի բան մը շնորհած կ'երևին, որուն յայտնի նշան չի գտուիր¹: Իսկ Ս. Փահանայապետ.

1 Թէ ոչ այս դէպքն՝ նոյն ժամանակի ուրիշ դէպք մ'ալ կասկած մը կու տան Հայոց վրայ՝ հնարագիտութեան, Թէ և աւելի յօտարաց հնարեալ Թուին: Նոյն ժամանակագիրն Ոթոն կը պատմէ իր ուրիշ գրուածի մը մէջ (Պատմութիւն գործոց Ա. Փրեարիկոսի կայսեր), որ գրեթէ ճիշդ այս Հայոց նուիրակութեան տարիները, յորում և խաչակիր զօրք հանելու հրահրք եղան, ինչպէս պիտի տեսնենք քիչ մը վերջը, մարգարեական գրուած մը հրատարակեցաւ այն ատեն տիրող Փռանկաց Լուսինի Է Թագաւորին վրայօք. իբր Թէ Կիւրոսի պէս պիտի տիրէ Բաբելոնի և արևելից. իր վարդապոյն գրօշներն պիտի Թռչէին ինչուան Հերակլէայ գործոց տեղերը, և

աին կողմանէ՝ Իննոգիենաիոսի Բ և Գրիգորի էի գը-
րածին համեմատ կոնգակ մ'ալ տրուելն՝ վկա-
յուած է այս թուականէս երկու դար ետե Մխի-
թար կաթողիկոսի ատեն եղած Սոյ Ժողովէն.
որոյ ըսածն՝ թէ բաժակի և տօնից¹ խնդրոյն վրա-
յօք սուրբ Հարց վկայութիւնները « գտցեա 'ի
« թուղթն Եւգինէոսի Պապին Հռովմայ, զոր գը-
« րեալ է առ Տէր Գրիգորիս կաթողիկոս՝ եղբայր
« մեծին Ներսիսի Ալայեցւոյ », կ'իմացընէ ալ թէ
ոճով և երկար գրուած թուղթ էր, և թեքեա ան-
կէ առեր էր Գրիգոր Անաւարդեցի կաթողիկոսն
իր առ Հեթում Բ գրածները: Այս թուղթէն՝ և
ընծաներէն զատ, ինչպէս էին դաւաղան և քօղ
կամ գլխի թագ առ կաթողիկոսն, անշուշտ և առ
գործակից հարազատն Ներսէս², շատ հաւանա-

պիտի բացուէր իրեն դուռն Բ... և ուրիշ խրթին և անի-
մանալի խօսքեր. զոր մեծ յարգութեամբ կ'ընդունէին
Փառակէ նաև բարեպաշտ անձինք. և ոմանք կարծէին
թէ Սիբիլական գրոց մէջ գտուած է, ոմանք ալ թէ Աս-
տուած յայտներ է Հայու մը. Cuidam Armenio divinitus
revelatum asfirmaretur: Մեր մէջ Աղադրոնի, Մեթոսիոսի
և Մեծին Ներսիսի անուամբ գուշակական գրուածք կան,
աւելի աշխարհիս վերջի ժամանակին վրայօք. արդեօք ա-
ռոնց մէկն է Ոթոնի յիշած յայտնութիւնն առ Հայն,
թէ բոլորովին այլ ինչ, աւելորդ համարիմ քննել, անտոյգ
և անպիտան համարելով:

1 Ալրինայ ըլլալ որ զօրութեամբ այս կոնգակին Գրի-
գորիս ուղած ըլլայ տօնից աւուրց յարմարութիւն մ'ը-
նել, գոնէ Աւետեաց տօնը որոշակի և հանդիսիւ տօնել.
և անոր համար յօրինած ըլլայ խորհուրդն անճառ շարա-
կանը:

2 Լամբրոնացին Ս. Ներսիսի վարուց վիպասանութեան
մէջ կ'ըսէ,

« Մեծն ի Հռոմ լուրն հասեալ
Առ հայրապետն որ անգ նրստեալ.
Նա գաւազան և քօղ յղեալ,
Գրորով ըզներն պահանջեալ ».

առկայն ետեի ըսածներէն կ'երևի որ այս բանս Եւգինիոսէ
առաջ պապ մ'ըրած է. ինքն ալ անշուշտ առանց ընծայի
շէ դարձուցած կաթողիկոսին նուիրակները:

կան է որ նուիրակքն ապէկ մը քննելով Հռոմայ մեծ եկեղեցւոյն ծէսերը, զոր հօն աւելի կատարեալ և անկասկած կրնային ցիտել՝ քան Անտիոքայ և Նդեսիոյ կողմերը, հետերնին բերած ըլլան նաև ծիսական գրքեր. և անկէ պատճառած ըլլայ մեր Մաշտոցի Ձեռնագրութեանց կարգին փոփոխութիւնը և ընդարձակութիւնը. ինչպէս վերոյիշեալ Մխիթար կաթողիկոս գրելով առ Կէմէս Զ (1343) որոշակի կ'ըսէ, թէ ասկէ 200 տարի քառաջ ընդունեցան Հայք 'ի Լատինաց Ձեռնագրութեան նոր կարգը. և ուրիշ մ'ալ աւելի որոշակի, թէ Եպիսկոպոսի և քահանայի օծումը՝ զոր Հայք չունէին՝ Յունաց պէս, ընդունեցան 'ի Լատինաց Ներսիսի Կլայեցւոյ ատեն. և հօս ալ 200 տարի առաջ ըսելով, ճիշդ մեր հիմայ տեսած նուիրակութեան ատեն կը հանդիպի. և այս կարգաց հայերէն յարգարմունքն ալ՝ մասամբ՝ մեր Շնորհալոյ գրչին։ Եթէ այնպիսի ձեռքէ մ'անցած չըլլար՝ գուցէ այնպէս ընդհանուր Հայաստանեայց ընդունելի ալ չէին ըլլար այս կարգքս, որք Լատին և Հայ եկեղեցեաց միաբանութեան գեղեցկագոյն պատուաւոր կամ պտուղ մը կրնան սեպուիլ։ Այնպիսի խոհական և աստուածարեալ հայրապետաց ջանքով՝ ծիսիւ և լեզուաւ օտար եկեղեցեաց յարմարութիւնք և միաբանութիւնք աւելի դիւրաւ կը յաջողէին քան քանի մը դար ետքը, երբ քաղաքական փոփոխմամբք ալ հեղինակութեանց զուգակշռութիւնն շատ այլայլեցաւ. Հայոց տէրութիւնն տկարացեալ, ազգն զանազան իշխանութեանց և ազգեցուծեց ասկ ցրուեալ, որով կաթողիկոսական իշխանութիւնն ալ նուազեալ. իսկ Աւինիոնի Պապից հեղինակութիւնն, մանաւանդ մեր ընտանի և օտար ամբաստանողոց փչմամբ, շատ դուրսցեալ. սրտից ազատ սիրոյ հազորգակցութիւնն կ'ամփոփուէր,

և տեսակ տեսակ կերպարանքներ կ'առնուր։ Այն պիտի առնեն կշռոց յոյժ վերացեալ և թախանձեալ կողմն՝ ծանր հարկեր ալ կըրնար դնել կամ պահանջել 'ի խոնարհելոյն, ինչուան ուղիւ որ, զատ յայլոց, Հայոց եկեղեցւոյ Զեռնադրութեան նոր կարգերն ալ նորէն թարգմանուելով՝ քըննուին. և Մխիթար կաթողիկոս թէ հին և թէ նոր քահանայական և եպիսկոպոսական ձեռնադրութեանց կարգերը լատիններէն թարգմանել տալով (Պեմոնզ անուամբ կոմսի մը) խաւրեց խնդրողին։ Ո՛ր և է միաբանութիւն այն առնն սերտիւ և սրտով կ'ըլլայ, երբ երկու կողմէն ալ ըստ կարելոյն հաւասարութիւն կամ չափաւորութիւն մ'ըլլայ. զի ինչուան որ երկու թաթքն ալ գծի մը վրայ չգիջանին՝ կշիռքն չհհանգչիր։ Գերակայութիւն և սատրակարգութիւն՝ անհաւասարելիք կ'երևին ախմարաց. այլ սէր և խոնարհութիւն բարձրն ու ցածը կը հաւասարեն, միաբանեն, միացնեն։

Ասկէ աւելի յայտագիր մը չունենալով մեր նուիրակաց ըսածին և լսածին, և ոչ իրենց դարձին Ճամբուն, կամ մեր հայրապետաց ըրածին և գրածին, դառնանք մեծ քաղաքական տեսարանի մը, զոր և ոմանք կերպով մը կը կապեն այս նուիրակութեան հետ. և կ'ըսեն թէ ասոր մէկ վախճանն ալ էր 'ի քրիստոնէից օգնութիւն խնդրել ընդդէմ թուրքաց, որ է ըսել Խաչակիր զօրք յառուցանել, յետ տիրելոյ նոցա Սդեսիոյ քաղաքին։ Սակայն սխալ է այդ կարծիքդ. որովհետև մեր նուիրակաց Ճամբայ ելնելէն շատ ժամանակ վերջը հանգիպած է Սդեսիոյ առումն. և Ութն յայտնապէս կ'ըսէ թէ Ասորւոց Գաբալայ¹ թե-

¹ Gabulensis ըստ Ութնի, Հալէպի կողմերը քաղաք մը, որ թուրքաբնէն ալ ճապոնէ կոչուի։

մին եպիսկոպոսն էր այս բանին խնդիր ընողն, 'ի
կողմանէ Անտիոքայ պատրիարքին ու բրընձին, և
ասոր մօրը՝ որ Նրուսաղեմի Թագաւորին գուտար
էր, և ուրիշ Էսաին իշխանաց. յայտ է ուրեմն
որ ինքն ներկայ 1148 տարւոյն մեջ Ճամբայ ելեր
է, մինչքեւ Հայք 'ի գարնան նախընթաց տար-
ւոյն, որուն վերջը հանդիպեցաւ Նզեսիոյ ար-
կածն, զոր իրենք ալ հօս Պապին քով լուծ պի-
տի ըլլան. Թերևս այն ատեն իրենք ալ աւելցու-
ցած ըլլան իրենց կողմերուն տագնապեալ վիճակը
յայտնելու: Արդ որովհետեւ այն գիպուածն ա-
ւելի մեծ դիպուածի մը պատճառ եղաւ, որ զա-
րեմուտք նորէն գրգեց յարեւել գիմելու, միան-
գամայն և մեր պատմութեան նոր յիշեալ գլխա-
ւոր տնձանց, մանաւանդ Բեռնարդոսի և Շնոր-
հաւոյ, մեկմեկ կերպ գործելու և գրելու տոբիթ
եղաւ, արժան է որ զանոնք յիշենք:

ԺԵ .

Վրեժխնդրութիւն Ճոսիկնի և Պալտիկնի . —
Մահ սորա և Գերեզմանական ողբ Բարսէղի
վարդապետի . — Եղեւիտյ առումն 'ի Թորքաց .
— Բ . Խաչակիրք քարոզութեամբ Ս . Բեռ-
նարդոսի . — Ողբք Շնորհալոյ յԵղեւիտ :

Միջագետաց և հիւսիսային Ասորւոց՝ Թէ ոչ
ամենէն մեծ և հզօր, գոնէ ամենէն ազնիւ քա-
ղաքն կրնայ ըսուիլ Եդեսիա . այսպէս կոչուած
Անտիոքոս Սելեւկոսի՝ իր նորոգ շինողին ատեն,
անուամբ անոր կնկանը, յետոյ Ուռհա անուա-
նեալ՝ իր յատուկ իշխողի մ'անուամբ, զոր՝ ոմանք
Հայ ոմանք Ասորի համարին : Այլ իր մեծագոյն
շէնքն և շնորհքն առաւ Քրիստոսի անօրէնութեց
ատեն հօն Թագաւորող Աբգարէն, զոր նոյնպէս
Հայք և Ասորիք իրենց սեպականեն . և պատճա-
ռաւ գերահռչակ Դաստառակին Քրիստոսի՝ սըր-
բազան քաղաք և ուխտատեղի մ'եղաւ քրիստո-
նէից . և համարուէր 'ի տեղացեաց՝ Թէ քաղաքն
անառիկ պիտի ըլլայ 'ի Թշնամեաց, ըստ գրա-
ւոր խոստման Քրիստոսի առ Աբգար . սակայն ոչ
Թէ միայն այն գիրն երկբայական է, այլ և անոր
հին օրինակաց մէջ այգպիսի խոստումն չկայ : Յու-
նաց և Պարսից պատերազմաց ատեն 'ի Չ դարու,
և յետոյ Արաբացւոց բռնակալութեան ատեն՝
չատ զիպուածններէ անցաւ Եդեսիա, զոր եր-

բեմն սաստիկ գետնաժաժք ալ աւրըշարկեցին. Ժ
գարու մէջ կայտերք յարմար առիթ մը գաննելով
Իսաստառակը իրենց մայրութեանը ձգեցին, ուս-
կից 'ի ԺԳ գարու փոխադրեցաւ և պահի հիմայ
'ի Ճենովա քաղաքի Խաչիոյ¹: Եգեսիա այսպէս
իր ցանկալի գանձը կորուսած՝ բոլորովին երեսէ
չընկաւ, այլ գեռ այն կողմերուն գլխաւոր քա-
ղաքաց մէկն ճանաչուէր Արաբացուց և Թուրքաց
իշխանութեան տակն. մինչև որ Ա Խաչակիրք ԺԱ
գարուն վերջը դիմելով յԵրուսաղէմ, նախ քան
զայլա՝ տիրեցին այս քաղաքի, որ Հայ քաղաքա-
պետի մը (Թորոսի) պահպանութեամբ ազատ
մնացեր էր. Թուրքաց տէրութենէն: Երբ Խա-
չակիրք մօտեցան, անոնց մեծ առաջնորդին Կո-
փրեատոսի եղբայրն՝ Պալաինն՝ առաջ անցնելով
այս կողմերս եկաւ. Եգեսացիք հրաւիրեցին զին-
քը, և Թորոս ոչ միայն սիրով ընդունեցաւ՝ այլ
և իրեն որդեգրեց զՊալաին և ժառանգ անուա-
նեց. սակայն Թուի Թէ ժառանգութեան փա-
փազն չարաչար փութալով Թորոսի սպանման
պատճառ եղաւ, և Եգեսիա այնուհետև մնաց
Փռանկաց ձեռք. որք երբ Անտիոքայ և Երուսա-
ղէմի ալ տիրեցին, զԵգեսիա առանձնակ իշխանու-
թիւն մը կարգեցին կոմսութեւ պատուանուամբ:
Երբ Պալաին Երուսաղէմի Թագաւոր եղաւ՝ զԵ-
գեսիա Թողուց իր համանուն խնամոյն (Baudouin
de Bourg). ուսկից ժառանգեց մաս մ'իր որդին,

1 Ի Ս. Բարդուղիմէոս եկեղեցին, զոր կանգնեցին եր-
կու Հայ կրօնաւորք՝ Սեաւ Լեռներէն փախած յամին
1307, Եգիպտացուց արշաւանաց տան. որոց ուրիշ ըն-
կերներ ալ գալով հաստատեցին հօն վանք մը և կրօնք մը
Հայոց անուամբ, որով ձեռք ալ փնչե յամին 1650, Խա-
չիոյ շատ քաղաքաց մէջ ալ նոյն Հայոց անուամբ տարա-
ծուելով. Թէ և յետոյ շատին միաբանքն Խաչալեքէ էին:
Ճենովայի գութն յամին 1384 յանձնեց այս Հայոց զՍ.
Իսաստառակը, զոր ինքն բերէր էր 'ի Կ. Պօլսոյ:

մաս մ'ալ քաջ իշխանն Ճոսլին կամ Ժոսլին (Joslin de Courtenay), որ խնամեցեր էր մեր Ռուբինեանց, առնելով կին զգուսար տարաբազդին Լևոնի Ա. և վախճաներ էր յամի 1131: Իր կալուածքն Եգեսիոյ և Անտիոքայ երկու իշխանու թեանց միջասահման էր, անոնց հիւսիսային ափամտեան կողմն և իր անուամբ Երկիր Ճոսլինի կ'ըսուէր. հօս էր ահա Մովսէս գղեական ալ 'ի Տլուք գաւառի, ուր մեր կաթողիկոսն և իր Շնորհալի եղբայրն կ'ընտէին: Ճոսլինի յաջորդեց իր համանուն որդին Բ. Ճոսլին, որ հօրը և մայրենի պապուն քաջութենէն մաս մը միայն ունէր, իսկ ըզգօնութենէն շատ փոքրիկ մասն. այլ առջի տարիները յաջողելով Եգեսիոյ կոմսութիւնն ալ ժառանգեց, և երբեմն Գող Վասլի տիրած երկիրները թողուց իրեն պէս տաքգլուխ կարըծի մը, որ էր Պալաին, եղբայր Անտիոքայ Ռեմունդ բրընձին¹: Այս երեքն ալ քիչ շատ իրարու նման, զեղծ մեղծ բարքով, երբեմն բարեկամ և երբեմն թըշնամի իրարու, Փռանկաց համբաւն և ոյժը նուաժողացին Յունաց կայսերաց և Թուրքաց սուլտանաց և ամիրայից առջև, որք քիչ քիչ ասոնց սահմանները կոխեցին և կտրեցին. մինչև հարկ եղաւ որ Ռեմունդ Բրինձն երթայ 'ի Կ. Պօլիս և Մանուէլ կայսեր հպատակութիւն երդնու: Ասոր համար կ'ըսէ մեր ժամանակակից Պատմիչն (Գրիգոր Երեց), թէ « էր 'ի տիս մանկութե, այր հօր « և ուժեղ, այլ ոչ խելայիմաստ ». և յետոյ թէ ասոր և թէ իր ընկերաց յարմար՝ կոչէ « անգլուխ « եղբայր Պաղտոյնին. որք ըստ ամբարտաւանու « թեան իւրեանց՝ անձնահաճութեամբ կամեցան « պատերազմել ընդ թշնամւոյն, և ոչ հաւանե-

¹ Փռանկաց Prince բառն այսպէս սեփականներ են մեր այս ժամանակի պատմիչք՝ Անտիոքայ իշխանաց:

« ցան միաբանել ընդ զօրս քրիստոնէից . որ ոչ
» միայն ինքեանք կորեան և բարձան 'ի միջոյ՝ այն
« պիտի գլխաւորք , (այլ և) բազումք 'ի քրիստո .
« նէից » :

Արդ այսպիսի անգլուխ գլխաւորաց Փռանկ
իշխանաց ասեն՝ հեռուէն զերենք շրջապատող
Թուրք իշխանք կըրնային յուսալ իրենց 50 տա-
րուընէ վեր կորուսած երկիրները գրաւելու . բա-
ւական ճանցներ էին Փռանկաց ոյժը և պատե-
րազմելու կերպերը , և հիմակուան վիճակնին այս
անտուկի երիտասարդաց ձեռքը : Ամենէն արթուն
և ազա՛հ գիտող , միանգամայն և ամենէն մերձա-
ւոր և զօրաւոր այլազգի իշխանն էր Էմատէտտին
Ջանկի ամիրայն , Հալէպու տիրոջ որդին , որ առ-
ջի Խաչակրաց հետ կռուող Թուրք զօրավարաց
բանակը վաքժած՝ իր հօրը յաջորդէն ետև ,
Խալիֆայից ալ ծառայութիւն ընելով անոնցմէ
նոր պատիւներ և երկիրներ ընդունելու էր և ա-
ւելի ընդարձակեց իր զէնքերովը , Պասրայէն ին-
չուան 'ի Հալէպ , տիրելով նաև Մօսլայ իշխանու-
թեան , Հալէպէն ալ անդին Համայ և Յմեսիոյ և
շրջակայից . ըսել է գրեթէ բոլոր Միջագետաց և
Ասորւոց , և անմիջապէս Հատինացւոց սահման-
ներուն վրայ , որոնցմէ ալ մաս մը գրաւեց : Այլ
մեծագոյն պատաստի մը կը սպասէր , երկար ա-
տենէ աչքը դրած Նդեսիոյ վրայ : Հիմայ իմանա-
լով որ անգլուխն Ճոսլին հեռացեր է անկից , բա-
ւական պահապան չթողլով , ու Նփրատ գետէն
անդին գացեր է իր զքօսանաց տեղուանիքը , (հետն
ալ տանելով մէկ Նգեսացի աղնուական Հայու
մը յափշտակած աղջիկ) , սկսաւ Ջանկի իր բա-
նակը քալքընել . բայց աղէկ մը խաբելու համար
զՃոսլին՝ հեռու ճամբայ մը բռնեց , որպէս թէ
Ամգայ կողմերը երթալ կ'ուզէ . և յանկարծ ե-
րեսը դարձնելով շուտ շուտ քշեց փութացուց

զօրքերը, հասաւ պաշարեց զՍգեսփա: Ճոպին ուշ
 արթնցաւ. կրրցաւ հնաբք գտնել իր քաղաքը
 մտնելու, բայց չկարցաւ օգնութիւն բերելու, ոչ
 'ի թագաւորէն Երուսաղեմի և ոչ յԱնտիոքա-
 ցւոյն. ամսոյ մը չափ քաղաքացիք ամենայն ճը-
 գամբ և չարակրութեամբ դիմացան, անգագար
 նետով և քարով զարնելով զայլազգիս իրենց
 պարըսպաց վրայէն. այլ Զանկի ալ անգագար
 այն պարըսպաց հիմերը քանդել կու տար. և երբ
 փլըննելու մօտ էր՝ իմացուց քրիստոնէից վտանգը,
 որ անձնատուր ըլլան. և երբ չեղան՝ զօրացը խոռ
 տացաւ քաղաքը աւարառութեան մատնել: Այս
 յուսով ոմանք փլուցին պարըսպին մասը, ո-
 մանք գործիքներով ալ վրան ելան. ոմանք ալ կ'ը-
 սեն, թէ Ճոպինի յափշտակեալ աղջկան հայրն՝
 իր աշտարակը թողլով՝ ճամբայ բացաւ: Դեկտեմ-
 բեր ամսոյ 23^ն էր, շաբաթ օր մը (1144) մուլթն 'ի
 լըս, խուռն ներս դիմեցին այլազգիք անգագար և
 անխնայ սուր ու նիզակ շարժելով. « ոչ խնայելով
 « 'ի պատուական ծերսն, և ոչ ողորմելով գաւնա-
 « նման տղայոցն. որ և յահէ սրոյն զարհուրեալ
 « քաղաքացեացն, փախստեամբ դիմեալ յապա-
 « լէն իւրեանց, զոր Ալայ Մանիակայ ասէին, ոչ
 « եղբայր. զեղբայր հոգայր, և ոչ հայր զորդին, ոչ
 « մայր 'ի գուտար գթայր, և ոչ մերձաւոր բա-
 « րեկամ առ սիրելի իւր նայելով. յաղագս գտռն
 « և ծանր լուսոյն այնորիկ՝ ոչ ժամանեալ փախու-
 « ցելոցն այնոցիկ մօտնել յամուրն իւրեանց,
 « խեղդամահ եղեալ 'ի գուռն ամրոցին, և մե-
 « ռան ոգիք իբրև 2000. ուր և Պապիոսն Յռան-
 « կաց հեղձաւ յամբոխամիջին »: Այս պապիոս
 ըսածն մեր Գրիգոր պատմըչին՝ էր Ուգոն արքե-
 պիսկոպոսն Լատինաց, որ Հայոց, Յունաց և Ա-
 սորւոց արքեպիսկոպոսաց հետ ժողովրդեան յօր
 գոր կու տար և կ'առաջնորդէր այլազգեաց դէմ

գնելու. մէկաւորներն կրրցան ազատիլ, ինքն հօն խաչով և զենքով ոտնակոխ եղաւ¹: Այս միջոցիս ոմանք յաջողեցան քաղքին դուռ մը բանալ և փախչիլ. որոցմէ եղաւ ճօսլին ալ՝ վաճառականի զգեստ հագած: Ջանկի իբրեւ բաւական սեպելով եղած կոտորածը՝ հրաման կարգաց որ դադրին զօրքն. այլ երբ քրիստոնեայք ալ դադրեցան իրենց խուճապէն՝ Փռանկները բռնել և սպաննել տուաւ, կնիկնին և զաւկնին գերի տանիլ, մէկաւորներ թողուլ: Այսպէս ալ ըրաւ բերդին մէջ ամրացողներուն. որոց ջուրն հաանելով ճարերնին ալ հատաւ, և կամաւ ակամայ բացին դուռը, և հօս ալ ոմանք կեանքերնին ազատեցին. բայց զոմանս ալ անողորմ և անիրաւ այլազգիք չարաչար մահուամբ սպաննեցին, կամ նետահար ընելով, կամ մորթերնին հանելով, և անոնց արեամբ լուացուելով: Յետոյ եկեղեցեաց աշտարակներէն իրենց կուրանին քարոզը կարգալով հանգչեցան:

Սակայն մեծ գժբաղգութեամբ Նգեսիոյ վրտանգն և ցաւն ասով չմընցաւ. այլ իր անդգաստ տերն և անոր նմանակիցն՝ աւելի մեծ վտանգ և կորուստ հասուցին, և բոլորովին փճացուցին իրենց հարց և հին տիրողաց աշխատանքը, և մանաւանդ խեղճ բնակիչները: Վասն զի յաջորդ տարին Ջանկի դաւաճանութեամբ սպանուեր էր, և իր որդին և յաջորդն Նուրէտտին՝ ուրիշ կողմ էր. Նգեսացիք ատնելով որ քաղքին մէջ շատ պահապան չկայ՝ իմաց տուին ճօսլինի, որ իր մըտերօն Պալտինի քով գացեր էր, և զսա ալ յորդորելով հետն առաւ, և քիչ մարդով եկաւ մըտաւ յՆգեսիա: Թուրքք քաղքին երկու բերդերը

¹ Ոմանք 'ի ժամանակակցաց՝ մեռնողին ազահութեան պատիժ կը սեպեն այսպիսի մահը:

քաշուեցան և սպասեցին, ինչուան որ Նուբէա-
տին հասաւ. հիմայ տառապեալ քաղաքացիք եր-
կու կողմէն սուրի մէջ մնալով յուսահատաբար
ուզեցին մահուան մէջ ճամբայ բանալ. քաղքին
գուռը բացին, և կուրորէն Նուբէատինի բանակը
ճնդքել անցնիլ կամ հօն մեռնիլ փորձեցին: Եւ
յիբաւի, ոմանք կըրցան ազատիլ, որոց հետ չա-
րեացապարտ ճոսլինն ալ. այլ շատերն՝ առջինէն
աւելի չարաչար կոտորուեցան. անոնց հետ ան-
հետացաւ Պալտին իշխանն ալ, Մարաշոյ և Քես-
նոյ տէրն. որ Թէ և ճոսլինի պէս անխոհեմ, այլ ա-
ւելի կտրիճ և սիրելի անձ էր, վեհանձնութեամբ
ու առատաձեռնութեամբ իր երիտասարդական
պակսութիւնները կը ծածկէր: Քիսնոյ Հայ աբբե-
ւայիսկոպոսն Բարսեղ՝ որ անոր խոստովանա-
հայր և խրատատուն էր և շատ ալ կը սիրէր, շատ
յորդորեր էր զնա՝ որ մտիկ չընէ ճոսլինի և չեր-
թայ այն անզգոյշ ձեռնարկութեան¹: « Բա-
« զում անգամ զեկուցաք, կ'ըսէ, ոչ գնալ զան.
« գառնալի զճանապարհն զայն. և ոչ անսաց բա-
« նից մերոց, զորոյ առեալ էր զփորձ. անլուր գը-
« տաւ յայտմ' ամենայնի. ուստի և մեք իսկ գու-
« շակէսք զկորուստ առաջի նորա՝ բազում ան.
« գամ, Թէպէտ և ցաւ էր մեզ և գժուարին էր
« զայն ասել նմա...: Եթէ փոքր մի անսացեալ էր
« նորա մեզ՝ կենդանի էր այժմ հոգւով և մար-
« մնով... »: Բարսեղ ողբալով զմահ իր սիրե-
լւոյն՝ զոր Սիրի Պաղտին կոչէ, իրեն ալ մեղի ալ
մխիթարանք կը Թողու՝ անոր հայասիրութիւնը

¹ Վարդան Պատմիչ շփոթելով զՊալտին՝ ճոսլին կոչէ.
Բարսեղի տեղ ալ Գէորգ կոչէ զողբասաց խոստովանա-
հայրն: Երբնար Գէորգ մ'ալ ողբալ զճոսլին, բայց նոյն
Իսկ Վարդանայ Հայասիր կոչելն զպատմեալն, և 70 օր Ե-
գեաթիյ ախրելէն վերջը սպանուիլն՝ կ'իմացընէ որ Պաղ-
տինի համար է ըսան:

և հայերէն խօսիլը, և գոնէ քաջութեամբ կռուիլն
 ու կռուել տալն այն վերջին օրը. յորում՝ « Մար-
 « զէր զօրսն ամենայն, յորգորէր, սրտապնդէր,
 « քաջալերէր. իբրև ըմբիշ արի և զքաջ նահա-
 « տակա շուրջանակի զօրացն անցանէր, ուժգին և
 « ահագին ձայնիւ ամրացուցանէր զօրսն ամե-
 « նայն. ձայնէր առ ամենեանս յանուանէ զա-
 « նուն քաջութեան. Վա՛շ, ով քաջք, վա՛շ բազ-
 « գին, և աւուրս շնորհի. որ աստ նահատակի
 « փոքր մի և յազթէ: Մի զանգիտէք 'ի նոցանէ.
 « ահա օր հանգիսի, և մահ երանելի՝ վասն Քրիս-
 « տոսի 'ի վերայ քրիստոնէից մեռանել: Եւ իբրև
 « այսպէս զօրացուցանէր և հաստատէր զարտա-
 « քոյ կողմանս բանակին, գարձեալ 'ի միջոց անդ
 « զօրացն մտանէր. զլքեալսն երկիւղիւ և զեռու-
 « սափեալսն թաղստեամբ՝ յառաջ քարշէր, և
 « զքաջասիրտսն գողէր. զի բաց ընկեցեալ զէնս
 « անարի արանցն, կամ որք ունէին կարկամեալ
 « ցամաքեալ ձեռո, յափշտակէր կորզէր և ա-
 « ռիացելոցն մատուցանէր 'ի ձեռին. ոմանց տայր,
 « յոմանց առնոյր: Եւ գարձեալ առիւծաբար
 « խրոխտանօք յայլ վայրս հասանէր, ահաւոր
 « գոյմամբ և բարձրաձիջ ազադակաւ. զգիշերն
 « ողջոյն և զափւն ամենայն ընդ զմիջոց բանակին:
 « Զի ոչ ունին պարապէր զայլ ուրսւք լսել ըզ-
 « ձայն քաջութեան, կամ տէն՝ տեսանել զարագ-
 « ընթաց սլացումն՝ հաւասար և նման Սիրի
 « Պաղտին. մինչև պակասեալ հատաւ 'ի ձայնէ,
 « և 'ի բնական ուժոյն զօրութենէ¹, հանդերձ
 « երիվարաւն. և ժանգանալ կարմրութեամբ գո-
 « լորշեաց սրտին՝ 'ի սանձապատ զրահից բերա-

1 Մեր օրինակն գրած էր և 'ի բռնաւ զօրութեամբ.
 Թերեւս յետխանութի կար դառնայր բառ մ'ալ. բայց միայն
 անով ալ իմաստն չի տառագուիր. շփոթ և պակաս բան մը
 կ'սլ, որ լաւագոյն Զեռագրի կը կաթօտի:

« նոյ նորա , որպէս ասի յովանի » : Այս բանս
 մէջ բերինք՝ ոչ միայն իբրեւ Յգեակոյ մեծ գի-
 ւորւածին գրուագ մը , այլ և այն ժամանակին
 մեր մասենագրութեան ճաշակ մը . որովհետեւ
 Դամբանական գրուածի և ողբոյ՝ մեր ձեռքը հա-
 սած մէկ հատիկ մնացեալ աղջային ճառն է այս
 Բարսեղ վարդապետիս գրածն 'ի սիրելին իւր Սի-
 րի Պաղան . « Սիրէսք զնա , կ'ըսէ , հոգեւորական
 « սիրով , որպէս օրէն է ծառայից Աստուծոյ , ըստ
 « որում և նա զմեզ . և զկնի մահաւան նորա հարկ
 « էր մեզ փոխանակ անչափ սիրոյ նորա՝ հատու-
 « ցանել սէր կորուսելոյն 'ի կենաց աստի » : Սի-
 րոյն հաւասար է ցաւն ալ՝ այնպէս անյայտ մեռ-
 նելուն և կորսուելուն վայ , որով անյիշատակ
 մնաց ուրիշներէ , յետ այնպիսի անհանգարաւ և
 ռանգուն երիտասարդութեան մը . « Ի կենդանու-
 « թեան իւրում ոչ հանգեաւ , ոչ վայելեաց 'ի
 « ամա . այլ 'ի տղայական տիտց ոկսեալ՝ 'ի տագ-
 « նապի , 'ի ցնորս և 'ի տառապանս անցոյց զժա-
 « մանակն մանկութեան իւրոյ . 'ի դիւաց , 'ի թըշ-
 « նամեաց և 'ի խստերախ մարմնական տերանց և
 « 'ի դաւաճանօղ ընկերակից իշխանաց . և այժմ
 « 'ի կատարածի կենաց իւրոց՝ կորեաւ անյիշա-
 « տակ . ջնջեցաւ բարձաւ անուն նորա և սէր՝ յա-
 « մենայն աշխարհէ և 'ի սրտէ , ընտանեաց և օտա-
 « րաց : Ջայս ամենայն դառն և անհնարին կո-
 « բուստ՝ յորժամ տեսանեմ հասեալ 'ի վերայ
 « նորա , հեղձամզձուկ եղեալ ցնդիմ յարտասուս ,
 « և ոչ գիտեմ զինչ արարից , և կամ որպէս օգ-
 « նեցից ձեռն կարկառելով . ցաւակից մեզ յայ-
 « սոփիկ յԱստուած ապաւինեալ վտառհացայ , որ
 « միայն է անոխակալ և մարդասէր . . . : Եւ դրե-
 « ցաք զայս գիր խոստովանութեան և աղերսի՝ 'ի
 « զիմաց նորա և մեր . և ոչ գաղարեմք յարա-
 « ժամ գօշնլ այսու յամենայն տեղիս՝ առաջի ո-

« զորմած հզորին, որ բարկացաւ նմա և մեզ,
« հաշտեցի ողորմութեամբն իւրով, և յայտ-
« նեցէ զնա մեռեալ կամ կենդանի »:

Այս մէկ անձիս կորուստն և սուգն առհաւատ-
չեայ ըլլայ այն մեծ սգոյ և ցաւոց՝ զոր զգացին
քրիստոնեայք, և մանաւանդ արեւմտեայք՝ կո-
րըստեամբ Սգեսիոյ, որ իրենց արեւելեան տէ-
րութեանց արեւելագոյն և հեռագոյն պատուարն
էր. և որոյ կորուստն զնոյն կը սպառնար արեւմ-
տագոյն կալուածոց ալ: Ահա այս պատճառաւ էր
որ Քաթալացոց եպիսկոպոսն, որոյ ձայնակից և
այլք, գուցէ և Հայք, տգերս մատուցին առ Ս.
Պապն Սեգենիոս, թէ եղած և թէ ըլլալիք խեղ-
ճութիւնները յիշեցնելով. և մեծ ազդեցութիւն
ըրին լսողաց, և նոյն իսկ Պապին. որ առանց ու-
շանալու իմացուց արեւմտեան թագաւորաց և իշ-
խողաց՝ արեւելից վտանգը. և յետ առաջնոյն՝ եր-
կրորդ անգամ Թաշակիր զօրք հանել յորդորեց,
յազատութիւն վտանգեալ և վտանգելի քրիստո-
նէից և Սուրբ տեղեաց: Հիմայ Ս. Թաշակրաց ա-
տենի քարոզ՝ Պետրոս ճգնաւորէն աւելի զգօն և
խօսուն քարոզ մը կար, աննման քարոզիչ ժա-
մանակին, Ս. Բեռնարդոս: Երբեմն աշակերտ
Պապն՝ գարձաւ իր Վարդապետին, յանձնեց այս
խաչակրութիւնը քարոզել: Բեռնարդոս իբրեւ
հրաման քահանայապետի և գործ Աստուծոյ՝
այնպիսի եւանդեամբ և հոգւով քարոզել սկսաւ՝
զատկի օրերը յամի 1146, որ լսողաց և ուզողաց
չբաւելով պատրաստուած խաչենշաններն, ստի-
պուեցաւ իր զգեստներէն կարրտել խաչաձեւ և
բաժնել. ամեն քաղքէ և գեղէ Բեռնարդոսի ձայնը
լսողք՝ զէնքի և ճգմբու կը պատրաստուէին. Լու-
գովիկ է Փռանկաց Թագաւորն՝ արդէն իր հան-
գուցեալ եղբօր ուխտը կատարելու համար՝ կ'ու-
ղէր Երուսաղէմ երթալ, ուստի և յօժարութիւն

ընդունեցաւ խաչակրութիւնը: Բեռնարգոս ան-
ցաւ 'ի Գերմանիա քարոզելու. անոր Կայսրն
Գոնրադոս Գ, որ մեզի ծանօթացեալ Ոթոն ժա-
մանակազիր արքեպիսկոպոսին խորթ եղբայրն
էր, քիչ մը ուշ հաւանեցաւ, այլ աւելի շուտ
շարժեցաւ Ճամբայ ելնելու, իր Ոթոն եղբայրն
ալ հետն առած, 'ի գարնան 1147 տարւոյ, 70,000
սպառազէն հեծելըք, բաց 'ի Թեթեաղէն հեծեալ,
ներէ և անթիւ հետեակներէ. և որովհետեւ Գոն-
րադ' Յունաց Մանուէլ կայսեր փեսայակից էր,
երկու քերց արք ըլլալով, կը յուսար որ գիւրու-
թիւն և օգնութիւն գանձ Ճամբուն, որոյ հա-
մար գրեց և խոստումն ալ առաւ: Բայց Յոյնք
իրենցինէն զատ ուրիշ կայսեր կամ ինքնակալի
անուն չէին ուզեր լսել, և ոչ ինքն Մանուէլ: որ
և կասկածանօք ամրացուց զկ. Պօլիս, և գունդ
մը զօրաց խաւրեց իբրեւ յօգնութիւն իր եղբայ-
րակցին, այլ աւելի լքտեսելու և շփոթելու հա-
մար: Այս բանիս շատ առիթ առին Գերմանացի
անդուստ զօրականք ալ, և անհամբեր Յոյնք. մա-
նաւանդ երբ բանակն յԱդրիանուպօլիս հասաւ:
և հարկ եղաւ քանի մ'անգամ զէնքով զարնուիլ
իրարու. անկէց աւելի՝ մեծ փոթորիկ և գետոց
ողողմանէ մնասեցաւ Գերմանացոց բանակն, և
երբ Վոտիորէն անցան յԱսիա՝ 90000 մարդ մնա-
ցեր էր: Լուգովիկոս Փռանկաց Թագաւորն կ'ու-
զէր հետն առնուլ զՍ. Բեռնարգոս, բայց ստ
հրաժարեցաւ. նոյնպէս գրեւ էր Գոնրադի՝ որ
սպասէ իրեն 'ի կ. Պօլիս, բայց նա մօտիկ չընելով
առաջ անցեր էր, և Յունաց խարդախութեամբ
թուրքաց ասպատակներէն նեղուած՝ շատ մարդ
կորուսնելով քաշուած էր 'ի Նիկիա, երբ Լուգովի-
կոս ալ քիչ շատ խաբուելով 'ի Յունաց՝ հօն հասաւ:
ուսկից գարձեալ իրեն նուազած բանակովք բաժ-
նուեցաւ և անցաւ գնաց մինչև 'ի Պադիստէն, նոյն

պէս և Լուգովիկոս՝ շատ նեղութիւն կորուստ կրելով ՚ի Յունաց և ՚ի Թուրքաց. որք յառաջ քան մեծ պատերազմ մը սկսել տալու՝ այն երկու գեղեցիկ Գերմանացի և Գաղղիոցի բանակաց յոժը կոտորեր էին. զոր ալ աւելի ջլատեցին Դամասկոսի քով։ Հարկ եղաւ որ երկու առաջնորդ թագաւորք ալ (1149 տարւոյն սկիզբը) կորակորեա դառնան, այն քան կարիճ երիտասարդաց սակաւաւոր թուով մը. Ֆնացեալ բաղմութիւնը Փ. Ասիոյ և Ասորւոց հողուն տակ թողլով. որոց վրայ մեծ սուգ մեծ ցաւ ըրաւ Եւրոպա. և շատերն թողլով Խաչակրաց ըրած անղգուշութիւնները և Յունաց մատնութիւնները՝ սկսան մեղադրել և բամբասել զԱ. Բեռնարդոս, իբրեւ պատճառ ամեն վնասուն։ Լսեց սրտահար Սուրբն, ինչուան որ բամբասողք ալ լռեցին. ապա գրով ցրցուց՝ որ իրենց անղգուշութիւններն և անպատշաճ գործն ու անմիաբանութիւնն էին առիթք չարեաց. իսկ ինքն ոչ միայն թէ Պապի մը հրամանաւ յորդորեր էր զիրենք ՚ի խաչակրութիւն, այլ և Աստուծոյ հաճոյ գործք կը տեսէր զայն. Այլ գուք կ'ուզէք և կը հարցընէք, կ'ըսէր, թէ ինչ նշանով կը ցուցնենա Աստուծոյ կամքն ըլլալը. այս բանիս վրայ թողէք և զիս մի ամբըցընէք։ Այս խօսքով կ'ուզէր յիշեցընել այն հրաշքները՝ զոր իր քարոզութեան տակն Աստուած իր ձեռքով ցուցած էր։ Ահա այսպէս կերպով մը՝ արևելքէն աւելի՝ արևմտից վնաս բերաւ Եգիպտոյ կորուստն։ Իսկ մինք յետ այս քան երկար զարտուղութեան՝ գառնանք տեսնել մեր Բեռնարդոսին արևելեան ամոլն՝ այս առթիւս մէջ։

Ենորհալին՝ Բեռնարդոսի նման ձայն չվերուց. չէր ալ կրնար վերցընել իր փոքրիկ բերդէն, որ այնքան մօտ էր այլաղգեաց բանակաց և անոնց նոր կոխած երկիրներուն. սակից թէ ոչ տպանե։

լոյ՝ գոնէ փախստեկից հեծութիւնը կը լսէր և կ'ազորմէր. և եթէ վերոյիշեալ Բարադի նման չկար, ցաւ ապրեցընել սիրելի մը, լացաւ սիրելեաց վըրայ, և ողբաց այրիացեալ և ամայացեալ քաղաքը: Իր երգած Եգեսիոյ Ողբն՝ իր գործոց մէջ շատ նշանաւոր տեղ մը բռնած է, և քան զամեն քերգութեան աշխուժիւ և ճարտարութեամբ գրութեամբ, և ինչպէս իր պատմիչն կ'ըսէ՝ « զամենայն (« ընթերցողս շարժէ »): Այս գասընտիր գրութեան պատճառ կամ փոփազանք եղաւ իր մէկ մանկահասակ եղբորորդին, Ապիրատ, որդին Զօրաժարի, որ յետ ժամանակաց կաթողիկոս եղաւ (Գրիգոր Ապիրատ տնուամբ), և այս ասան քաղաքական և զինուորական կենաց ու փայլման սկիզբն էր. և ըստ յիշատակի բանի Շնորհալուոյն՝

Մանուկ ազայ գոլով տիոց
Եւ կատարեալ յիմաստ ոգւոց.
Ներհըմաացեալ յարհեստ զինուց,
Ըստ հրահանգի Հռովմայեցւոց.
Գոլ աջողակ զինուց ձիոց,
Որպէս օրէն է վարժելոց:

Իբրեւ տղայոց և տխմարաց համար հասարակօրէն գրութեամբ մը և ոչ գիտնոց համար ոճով բան մը՝ կը սեպէ հեղինակն իր գործը. այլ յետագայք մեծ յարգիւ ընդունած են, անոր թէ վայելուչ թէ սրտառուչ զրուցութեանց և թէ ճարտար բարտունութեանց, նկարագրութեանց և գրութեանց համար: Արգարեւ այս քերգութեան մէջ նորագիւտ հնարքներ և դարձութեանքներ ըրած է Ներսէս, որով իսկաշնորհ կերպ մ'ունի, իր սովորական վայելաբանութենէ զատ. և նախ բուն Եգեսիոյ քաղաքին բերնով կը խօսի, անոր համար Բաբառնուիս կը մակագրէ քերգութեամբ, և իբրեւ

ողբերգու կամ ողբակից մուսայից կոչումն ընելով
կը հրաւիրէ 'ի ցաւակցութիւն անոր ընկեր-
ները. նախ զՆրուսաղէմ քաղաք,

« Զի քո հրմուտ գոլով սրգի՝
Ըստ ողբալոյն մարգարէի.
Քանզի յանցեալ ժամանակի
Արբեր և գու գառն ըմպելի »:

Շնորհալին չէր գուշակէր որ քառասուն տարի
մը վերջը՝ Նրուսաղէմ դառնագոյն բաժակ մ'ալ
պիտի ըմպէր Սալահէտտինի թուրքաց և Նգիպ-
տացւոց ձեռքով, և անոր վրայ ալ իրմէ օրինակ
առնելով իր միւս եղբորորդին և յաջորդն՝ Գրի-
գոր Տղայ՝ Ողբ երգէր: Յետոյ կը հրաւիրէ քրիս-
տոնէութեան կեդրոնը, այս շատ անգամ յիշեալ
սողերով.

« Եւ գու Հռոմ, մայր քաղաքաց,
Փերապայծառ և պատուելի,
Մեծին աթոռը Պետրոսի՝
Առաքելոց գլխաւորի.
Նկեղեցիդ անշարժելի՝
Ի կեփայեան շինեալ վիմի,
Իրանց դժոխոց անյաղթելի,
Եւ կնիք երկնիցն բացողի »:

Ներորդ կը հրաւիրէ զԿոստանդինուպօլիս

« Քաղաք յոյժ պանծալի...
Շինեալ 'ի սկիզբն Ասիայի...
Քահոյք հըղօր մեծ արքայի ».

այլ կը գանդատի որ այս արքայն՝ որուն իշխանու-
թեան տակն էր երբեմն, անխնամ թողուց զնիքը.

« Բայց այժմ թողեր զիս ամայի
Իբրեւ ըզբու յաւերակի » :

Ապա կարգը կու գայ Աղեքսանդրիոյ մայրաքա-
ղաքի Նգիպատոսի, որ մէկալներու նման աւետա-
րանչի մ'աթուռ էր, բայց հիմայ անբրիստոնէից
իշխանութեան տակ՝ իրեն պէս խեղճացեր էր .

« Զի հաւատար հանգունակից
Յանօրինաց եղաք գերի » .

և կը յորդորէ որ դոնէ ազօթքով Աստուծոյ ո-
գորմութիւնը շարժեն : Յետոյ արգար գանդա-
տով և իրաւամբք կը դառնայ առ զբացին և խնա-
մին իւր Անտիոք .

« Բանիւ գատմամբ ընդ քեզ կազիմ,
Ո՛վ Անտիոք, քոյր սիրելի, ...
Իմ մերձաւոր և անձկալի
Յուրախութեան ժամանակի .
Ընդէր չհասեր վաղվաղակի
Ինձ 'ի թիկունս օգնականի .
Այլ թոյլ ետուր վասըն խէթի՝
Մասնիլ 'ի ձեռս անօրինի » .

այսպէս կշտամբելով Ռեմընդի և Ճոսլընի ատե-
լութիւնը և անմիաբանութիւնը : — Այս արեւմե-
տեան քաղաքաց, կամ ինչպէս ինքն կ'ըսէ Սոթ-
րին կողմի աշխարհիս, հրաւեր տալէն ետե՛ կը
դառնայ յարեւել, 'ի բնիկ աշխարհ մեր Հայոց,
որոց իշխանութեան տակ ալ երբեմն եղած էր
Սգեսիս .

« Յորում էիր ի սահմանի
Յառաջագոյն՝ որպէս ասի » .

մանաւանդ որ թէ Սգեսիա և թէ Հայք նոյն թա-
գէոս Առաքելոյ քարոզութեամբ ընդունեցան
գործատոնէութիւն և իբրեւ անոր յաջորդ էր
Գրիգ. Լուսաւորիչ, որ Էջմիածնի եկեղեցին հաս-
տատեց, և մեծ ազգ մը ու թագաւոր մը քրիս-
տոնեայ ընելով պայծառ ցանկալի տեղ մ'ըրաւ
զՀայաստան:

« Բայց հարցանեմ, ո՞վ սիրելի,
Բանիս խնդրեմ պատասխանի.
Այժմ ո՞ւր է թագըն քո զարդի,
Եւ կամ պսակըն հրաշալի:
Ո՞ւր զարդարանքըն դշխոյի,
Հարսին որդւոյ, թագաւորի...
Է՞ր չէ փեսայն ի խորանի,
Կամ փեսաւէրքն ի տաճարի:
Ո՞ւր են մանկունքն առաքաստի,
Ձի ոչ հընչեն զերգսըն Դաւթի.
Ձիա՞րդ լըռեալ ոչ հարկանեն
Ձփողքն հընչող Տարսոնացի:
Ո՞ւր պարարակ եղն ամուլին,
Ձիա՞րդ ի քեզ ոչ զենանին...:
Ո՞ւր է աթոռ հայրապետի,
Կամ քահանայք ի սուրբ բեմի...
Կամ ժողովոցըն դումարումն
Յաւուր տօնիցըն տէրունի:
Ո՞ւր են գահոյք թագաւորի
Վաղարշապատ քո քաղաքի.
Կամ նախարարքն ո՞ւր արքայի
Արարատեանըդ գաւառի...
Ո՞ւր զօրտկանքն յասպարիսի.
Կամ լեգէոնքն ի ճակատի:
Ահա բարձաւ այս վաղագոյն,
Յոյժ հեռացաւ որ չերևի.
Անուրջք ւերազք էին յայտնի.

Արդ ծաղկեցաւ ի զարթոնի...
Քանզի նըստիս որբ և այրի
Տըխուր գիմօք զերդ ի սըգի »:

Որչափ ալ զկծեցուցիչ և ցաւեցուցիչ էր Հայ-
տդդոյ մը այս իր հին փառաց յիշատակը, Արշա-
կունեաց Թագաւորութեան և կաթողիկոսաց՝ Վա-
ղարշապատի և Դըւնի աթոռոց, սակայն դեռ ալ
աւելի մորմոքեցուցիչ և սրտաշարժ էր նորակո-
րոյս և դեռ կիսակէս Հայոց յետին Թագաւորու-
թեան մայրաքաղաքին բաղդը. զոր յետ ամենե-
ցուն յողբ հրաւիրելով յիրաւի ժամանակակիցք
առանց ողբոյ չեն կարգացեր, որպէս և մեք յե-
տագայքս ոչ առանց խոր զգացման կըրնամք լսել
և կարգաւ Անոյ մասը, թէ և շատ հեղ լսած ըն-
լամք:

« Բայց և ըզքեզ՝ յայս հրաւիրեմ,
Արեւելեան քաղաքդ Անի,
Կըցարդ իմոյս լինել ձայնի
Եւ ըսփոփիչ տարակուսի:
Քանզի և դու երբեմն էիր
Վայելչական հարսն ի քօղի,
Մերձաւորաց յոյժ ցանկալի,
Հեռաւորաց փափաղելի...:
Յորում էիր ժամանակի
Բերկրեալ ուրախ և ցընծալի...
Մանկունըք քո զուարթալի
Նըման նորոգ բուրաստանի:
Դստերըք քո պաճուճալի
Յերդ և քնար միշտ ի խաղի:
Իսկ Թագաւորըք քո պանծալի.
Նըստեալ յաթոռ Թագն ի գլխի.
Եւ զօրականքն աստի անտի
Կաշով ի սպառ իւր հրամանի:

Նաեւ որդիքն Սիրիւի
 Նըման դասուցն հրեղինի...
 Հայրապետք և եպիսկոպոսք
 Եւ քահանայք այլ ըստ կարգի:...
 Քանզի անցին ըստ երազի
 Որպէս ծաղիկք ամարայնի...
 Կամ ուռուցեալ պըղպըջակի՝
 Որ ընդ լինեւն պատառի:
 Սո՛ւրն անողորմ անօրինի՝
 Որ մեր արեանս է ի սովի...
 Նոյն նա եհաս ուրեմն ի քեզ՝
 Որպէս յիս՝ յայն ժամանակի...
 Արար գիական անթըւելի
 Անթաղ մեռեալ գէշ գաղանի:...
 Վասն այնորիկ, ո՞վ ցանկալի,
 Որ ես ներհուն այսմ ամենի,
 Ի քոյն յայնժամ խիստ աղետի՝
 Մանիր եւ զիմս ողորմելի.
 Եւ որպէս փորձ տարակուսի՝
 Լեր տրտմակից ինձ յայս վայրի »....:

Որչափ ալ զԱնի իրեն յարմար ցաւակից և կա-
 րեկից կը գտնէ Նգեսիա, բայց գեռ վէրքերն ա-
 րիւնտաած՝ ոչ անով և ոչ առջիններով կը բաւա-
 կանանայ, այլ իրեն սրգացող կ'ուզէ

« Զչորեքծագեան կողմ աշխարհի
 Ուր են հանուր մարդկան ազգի ».

և անխորի ամեն հապակ և ամեն վիճակ, իշխանք
 և տնանկք, քահանայք և աշխարհականք, ծերք և
 տղայք, կտրիճք և կուսանք.

« Լացէք լացէք բարձր ի ձայնէ
 Զիս ողբացէք կողկողալի:

**Եդեսիէ քաղաք Ուռհայ
Որդեկորոյս, որբ և այրի:**

Եւ աւջրսպասելով ուրիշներու՝ կը սկսի ինք զինքն
ողբալ այն այրի և որդեկորոյս կնկան պէս: Յետոյ
կը սկսի պատմել իր անցեալ վայելչութիւնը, իր
գեղեցիկ դիրքը Եփրատայ և Տիգրիսի միջագետաց
մէջ, իր պարարտ երկիրը, բազմամարդութիւնը,
վայելուչ շինուածքը, և իրեն կենդանութիւնը, տուող
գետակը (Սկիրտոս ըստ նախնեաց, հիմայ Իայ-
զան):

Գետաց նրման վըտակ հոսէր,
Ըզրուրաստանս արբուցանէր:
Ծովն ի միջի իմ ծածանէր,
Քաղցրիկ օգովն ծիծաղէր.
Զաղտեղութիւն աղզմի մաքրէր,
Եւ զհրապարակսն զարգարէր...
Սաղարթաբեր ծառովք ծաղկէր,
Առատագոյն պաղտւեռէր.
Տերեւախիտ հեզիկ շարժէր,
Հոտ անմահից յիւրմէ բուրէր.
Նարդոս քրքում ինձ ընծիւղէր,
Վարդ մանիշակ վերաբերէր.
Առաւօտուն ցօղն իջանէր,
Ոսկէնրման ճաճանչ փայլէր.
Անհամեմատ յերկրի նա էր,
Պողովք ամեն զոր ընծայէր.
Զոր եւ ասել ոչ դք կարէր
Մի առ միոյ՝ թէ և կամէր »...:
Իայց թէ զգիրս իմ յանկաւոր
Ոք պատմեսցէ պատշաճաւոր,
Կարծեմ թէ չէ նրմանաւոր
Այս քաղաքաց որ երկրաւոր:

Այս ըսելով կը սկսի նկարագրել իր վայելչա-
փառ կեցողածքը՝ 70 գեղաւանայ մէջ՝ իբրեւ ա-
քաղաղ մը հաւերու մէջ,

« Կամ Թագուհի յոյժ գեղաւոր
Ոսկէտըտուն և Ճամկաւոր » .

Կը յիշեցնէ իր աշտարակները

« ... Բարձր և ահաւոր...
Որպէս գլուխըն գիսաւոր...
Մահարձանօք պըսակաւոր » .

Իր վաճառները, վաճառափողոցքը, և իր աննկա-
րագրելի պայծառ եկեղեցիները, և մնացեալ շէն-
քերը: — Ասկէ ետեւ կը սկսի պատմել իր, վերջին
գոթաղգուծիւնը, որոյ պատճառ կ'ըսէ իր՝ կամ
իր պահապանաց՝ անհոգուծիւնը, որով 40 տա-
րուընէ վեր քիչ քիչ կը տկարանար, և Հագա-
րացիք զօրանալով մօտենային և չորս կողմը կ'աւ-
րէին. մինչև իմանալով որ մէջը բաւական զօրք
չկար՝ յանկարծ պաշարեցին բաղմուծեամբ՝ զա-
նազան ցեղք այլաղգեաց, ամեն տեսակ զէնքերով
և մեքենաներով: Հօս աշխոյժ եռանդեամբ կը նը-
կարագրէ երկու կողմին յամառ պաշարումը և
պաշտպանումը, քաղաքացեաց զիրար քաջաւե-
րելը (ուր քիչ մը կ'երկըննայ խօսքն), և կէս յու-
սով օգնուծեան՝ կէս յուսահատ վերջին ճիգը.
որոյ ձեռնառու չգտուեցաւ գրրսէն. և մնաց Յգեսիա
իր սեւ բաղդին: Կը ստիպուի այնուհետեւ իր տափ-
նապն ու աղէտը յայտնել, այլ բերանն առաջ չեր-
թար:

... Աստանօր սիրտ իմ ճըմլի
Ի երիկամուկըրս գալարին.
Յուս հարկանի որովայնիս,
Միտք և հոգիս իմ այլայլէն,

Մինչդեռ յեղեմ զօրն ահագին
 Եւ զառաւօտն մըթագին.
 Զանլոյս ցերեկըն խաւարին՝
 Որ լուսացաւ նրսեմ խորին.
 Յորժամ ըզհուրն Սողոմօն
 Ներքուստ 'ի վեր բորբոքեցին,
 Ոչ 'ի վերուստ անձրեւածին՝
 Այլ 'ի ստորինըս փորածին:

Այսինքն պարըսպաց հիմերը փորելով ահան գոր-
 ծեցին և կրակ գրին մէջը, որով և փլուցին.

Յայնժամ պարիսպ ամրականին
 Վերուստ ի վայր կործանէին.

'ի վերայ այսր ամենայնի քաղաքացիք գեռ բոլո-
 րովն չանձրեկեցան. յորդորուած 'ի քահանայից
 և յեպիսկոպոսաց՝ ոտն առ ոտն և քայլ առ քայլ
 կը կռուէին ընդ թշնամեաց.

Եւ որպէս փայտ ինչ անտառի
 Յանօրինաց կոտորէին
 Մինչ զի զահի հարկանէին
 Եւ յետս ընդդէմ նահանջէին:

Այս ատենն էր որ Զանկի զայրացեալ և ամբոցած՝

Գոչեաց ռամիկ զօրականին,
 Ի սուր յաւար ու ի գերութիւն,
 Ասաց լինել զամենեսին:

Արեան և աւարի ձայնէն վայրենի ոյժ մ'ալ առ-
 նըլով արգէն վայրենացեալ զօրքն՝

Իբրև զեռանդ պլտոյաբէին,
 Նըրջան առեալ շուրջ քաղաքին,

Ձեռամբ յեռալ առգնապէին,
 Մի առ միով արշաւէին,
 Փողս եւ գօսերրս գոչէին,
 Իբրեւ յամպոցն որոտային,
 Ձայնս ահագինն հընչէին.
 Մինչ զի զերկիր դըղըրդէին » :

Ոչ քաշութիւն թշնամեաց, այլ քիչերուն յօդ-
 նութիւնն ստիպեց որ ասոնք բերդը քաշուին.
 Ժողովւերդն ալ անոնց ետեւէն կ'երթար. բայց
 բերդն չէր կըրնար ընդունիլ այնքան մարդ. և
 ահա հօտ այն սոսկալի կոտորածն եղաւ. զի

« Մարդագէմըն գազանաց
 Ըզայրասուրըն քամէին.
 Եւ որպէս գայլք ի հօտ գառանց՝
 Ի մէջ նոցունց անկանէին.
 Ահասարակ կոտորէին.
 Արեան վրտակըք հոսէին.
 Ձերիտառարդս եւ ըզմանկունս
 Անինայապէս խողխողէին.
 Յալիս ծերոց ոչ դըթային
 Եւ ոչ ի հասակըն տըղային.
 Ոչ ի պատիւ քահանային
 Եւ ոչ յապտիճան հայրապետին.
 Մինչ զի յարեանցըն ճապաղեա
 Մերոց ալքք հարկանէին.
 Եւ քահանայքըն խորհըրդին՝
 Ի սուրբ արեան կենարարին
 Չարիւնս իւրեանց յայն խառնէին,
 Եւ ընդ նոսին թաթաւէին :
 Քանզի արեան էր ծարաւի
 Եւ արբեցաւ սուրըն նորին » .

Բայց ամենէն խզճալի և զարհուրեցի գիպուածն

եղաւ բերդին դրան քով, երբ դուռն փակեցաւ,
և թշնամիք հասան անոր մօտ՝ դուրս մնացողաց
վրայ:

« Յայնժամ առ դուրսըն կուտէին
իբրեւ ըզէղջս անհընարին,
կամ յօրինակ մայրից փայտին
Միմեանց վերայ դիզանէին:
Արք եւ կանայք ծերք եւ տղայք,
Մանկունք, ւամեն չափ հասակին.
Դըստերքն ի մարց լային գըրկին
եւ ընդ լալոյն նըւաղէին.
Մարքն ըզտըղայսըն գրկէին,
ի միասին մեռանէին.
Հարք ընդ որդւոց տառապէին
թէ փրկութեան հասանիցեն.
Որդիքն ընդ հարցըն ջանային
Զի ի յանդորր ելանիցեն:
Այլ զի չէր ոք օգտակար
Ոչ ձեռնտու ի յայն վայրին,
Միայն յերկինս ամբառնային
Զաչըս մըտաց կողկողագին.
Եւ զի խօսել ոչ կարէին՝
Յողւոց հանեւըն հեղձնութիւն:
Եղբայր եղբօր ոչ օգնէին
Եւ ոչ ի քորսըն գըլթային,
Թէ եւ կարի յոյժ սիրէին
Ի աղէկըտուր իսկ լինէին,
Բայց փրկութեան ձեռն ոչ տային,
Զի եւ շարժել ոչ կարէին.
Իւրաքանչիւր յիւրում տեղւոջ
Ուր պաաահեացն՝ անկանէին,
Եւ ի շքնչոյն նուաղութեանց
Հեղձամըղձուկ անդ լինէին:
Իսկ փախըստեալքն որ շտապէին

Յոհէ սրբոյն զարհուրագին,
 Եւ յանկելոց գիակուտին,
 Կէսերն ոտիւք ընթանային
 Որպէս ի գետ կամ 'ի ծովի
 Վերայ գլխոցն լեղային:
 Բայց այլազգեացն բազմութիւն
 Որ սուսերօք 'ի հետ գային՝
 Իբրեւ գազանքս վայրենիս
 Ի մէջ հօտիցն անկանէին.
 Իւրաքանչիւր ոք ըստ մըտին
 Առ յընտրութիւն պարապէին »:

Յետ կոտորածոյն կը պատմէ յափշտակութիւնները՝ յարմար հասակի անձանց, իսկ անցեալ հասակներուն՝ դարձեալ սպանութիւնը և կողոպտումը. կը յիշէ նաև չորից ազգաց եպիսկոպոսաց քաջապէս իրենց ժողովրդեան գլուխ կենալն ընդդէմ թշնամեաց և նաև կռուիլն, ու Հռոմայեցւոյն մեռնիլն, որ տարւօք ալ ծեր էր. Հայոց եպիսկոպոսն ալ կ'ըսէ շատ անգամ կենաց վտանգաւ կռուեցաւ ու յաղթեց, այլ չի սպանուեցաւ.

« ... Յոգունց ի հանգիսին
 Յաղթող գրտաւ յասպարիսին,
 Անձամբ տըւեալ զանձն իւր ի մահ
 Իբր յօրինակ հօտից նորին »:

Փափագելի է որ յայտնուէր այսպիսի քաջ և հօտասէր հովուի և հովուաց անունն:

Ողբասացն կը յիշէ ասկէ ետև բերդին անձնատուր ըլլալը և Զանկիի երգմնազանցութիւնը կամ խարգախութիւնը, և անկէ ելնողները նեաահաբ սպանները. քաղաքին և եկեղեցեաց սուրբ սպասուց կողոպտումը. ուր ցաւելով եկեղեցւոյն առ-

ջի փառքը և հանդէսները կը յիշէ. անկէց ալ աւելի սոսկալով՝ սրբութեանց և պատկերաց պըղծելը, հայհոյութիւնը, և զանգակատանց վըտայէն մոռնայից քարոզելը, Մահմէտի և Մէքքէի աւետիս տալը. սուրբ տաճարները իրենց և ուղտուց ու իշուց ախոռ դարձընելը. և այլ պէսպէս չար ու գարշելի գործեր. որոցմէ սրբութիւն համար՝ գետոյն ջրով լուացուիլը բաւական կը սեպեն, կ'ըսէ, և հոգւոյ մաքրութիւնը չեն մոռածեր:

Այս ցաւալի դիպուածները պատմելէն ետեւ կը խորհրդածէ ողբացոյն, թէ իրեններուն մեղաց համար արգար պատուհաս մ'էր այս, և այլ տմենքն ալ պէտք է վախճան, ոչ դք վառահի իր հաւատքին վրայ, այլ ըստ այնմ և գործէ: Բայց չտարակուսին ալ հաւատացեալք՝ թէ Աստուած ինչո՞ւ անհաւատից կը մատնէ զիրենք. ոչ ապաքէն երկրաւոր իշխանք ալ ցած մարգկանց և գահճաց կը մատնեն յանցաւորները՝ և ոչ թէ իրենց սիրեւեացը ձեռքը: Իսկ ի՞նչ ըսէ ապա այս բաներս չարութեամբ գործողին. — ալ լեցուած սիրտն կը փրթի անոր վրայ, և անարգանօք և անիծիւք կը գուշակէ և կը սպառնայ իրեն ալ պատուհասը. այս ձև զրուցուածքի, զոր ճարտասանք նզովաբանութեան ձև կ'ըսեն, գեղեցիկ օրինակ մ'ընծայելով. յորմէ մաս մը միայն յիշենք.

« Արգ քեզ ելլէ կարճի յօրեր,
Եւ կայենին հասցէ երեր.
Ի գառնութիւն գարձցին տարերք.
Ջրհեղեղին ելլեն գետեր.
Սեւա ամպ մըթին կարկըտաբեր՝
Ջքեզ արասցէ անպաղտաբեր.
Սողոմայւոց հուր ծըծըմբեր
Իջէ ի գլուխդ արիւնաբեր.
Իսրայէլէն Աստուած Յիսուս
Ջքեզ արասցէ անմանկաբեր.

Հարցէ զարեւդ ի սուր սուսեր,
 Իբր՝ յանխընայ յիս դու հարեր.
 Եւ ըզբաղաբըս քո յաւեր
 Ձերգ զԵրկբովն հիմն ի վեր,
 Որ զՔանանուն ջընջեաց զազգեր՝
 Յեսուաւ՝ յերկրէն աւետաբեր.
 Սոյն արասցէ տէրն իմ Յիսուս
 Ձքեզ տարագրեալ օտարաբեր...
 Արդ ի գըժօխս իջես ի խոր,
 Քեզ անկողին մեցբ և ցեցեր.
 Եւ նոյն հրեշտակն մահաբեր
 Սրով հատցէ զքեզ ի յազգեր...
 Մինչեւ առցէ բազմապատիկ
 Ըզլքէժ արեան իմ զոր հեղեր,
 Յայս առօրեայս և անցաւորս՝
 Յորում ունիս փոքր ինչ օրեր.
 Յօր հուպ եղեալ է քեզ տապար
 Եւ հատանէ որպէս ծառեր:
 Բայց ի՞նչ լինիս, ով եղկելի,
 Յայն ահագին օրն ահաբեր,
 Որ սպաննելոցն է կենսաբեր,
 Եւ քեզ՝ կըրկին նա մահաբեր... »:

Անշուշտ քերդողական ազատութեամբ և կեղծեօք զրուցած է Շնորհալին այս և ասոր նման և աւելի սաստիկ տողեր. այլ իր հոգին աւելի յըստակ յայանուի յետագայ միութարութեամբ և յուսադրութեամբ Նդեսիոյ՝ առ իր կոտորեալ և կորուսեալ զաւակները, գեղեցիկ բացադանչութեամբ.

« Բայց դուք որդիք իմ սիրեկեք՝
 Ձէք ինձ մեռեալ, այլ կենդանիք.
 Քանզի յերկրի նահապակեալք
 Եւ ՚ի յերկնքս պըսակեք.

Յաջա մարդկան մուսալ կարծիք
 եւ ի յայժմոյս ողորմելիք,
 Այլ յԱստուծոյ ձեռքս լինիք
 եւ կենդանի յուսով պահիք.
 Ի հրեշտակաց այժմ երանիք.
 եւ յանմարմնոց գաարս կարգիք.
 Զմահականացու մարմին լուծիք
 եւ զհողեղէն տուն քակեցիք,
 Այլ գեղեցիկ եւ հրաշալի
 Անձեռագործ շինուած ունիք...
 Ի ձմերայնի վաստակեցիք,
 Յանձրեւարեր սերմանեցիք,
 Զցորեանն ի հողն թաղեցիք.
 Յորում նեխեալ անդ լուծանիք,
 Եղեմնապառ առուամբ լինիք
 եւ ձիւնաթաղ ամբողջ պահիք,
 Մինչ ի գարուն հողով ծածկիք,
 Ամեթացեալ պարարտասլիք.
 Յորժամ կենաց ցօղոյն արբիք՝
 Վաղվաղակի բուսանիցիք,
 Որոտընգոսա վերաբերիք
 Յանկարծակի վերերեւիք...:
 Որ արտասուօքքն ցանեցիք՝
 Յորժամ աստի անդր երթայիք,
 Խընգայք ջրնծայք զուարճալից
 Զորայն ի գիրկս առեալ հրճուիք...
 Որ չարչարեացն ըղձեղ՝ լացցէ,
 Դուք խնդալից սրտիւք բերկրիք...
 Դուք ի ձեռաց Տեառն տանջեալք
 Զպարտիս մեղաց կրկին առիք...
 Զայս նեղութիւն անգր ոչ յիշէք
 Զոր՝ ի մարմնի աստ տեւեցիք.
 Ըզարչարանքս մոռասլիք
 Ի ի մահուանէ այլ չերկրնիք:
 Մի ի յերկեք հայիք ի չար՝

Եւ զայս՝ կենաց ասէք վըճար...:
 Մի որք մեռանն աստ չարաչար՝
 Լայք եւ ողբայք անյուսաբար.
 Քանզի ունիմք տէր բարերար
 Որ բժշկէ զմեզ սիրաբար...:
 Թէ և մեռայք այժմ ի մտրմով՝
 Կեանք առ Աստուած ծածկեալ ունիք...:

Յետ մեռելոց կենդանի մնացողաց ալ երկնաւոր
 յոյս տալէն ետե՝ հեղինակն նաեւ ժամանակեայ
 յոյս մը կու տայ, Խաչակրաց երկրորդ գալուստը,
 իբրու զի Աստուած

« Եարժէ կրկին զաղգըն Ֆրոանկ՝
 Անհուն հեծեալ եւ հետեւակ,
 Իբր ըզծովու ալեաց կուտակ
 Բորբոքելով գան խխտ ու բարկ.
 Ափան ծովու աւզի գունակ,
 Կամ զերդ աստեղջ երկնից ի կարդ,
 Լընուն զօրէն երկրի ատակ
 Որպէս ըզձիւն ասրաքատակ.
 Հընչեն զերդ հողմն հիւսիսակ
 Զամպըն վարեն ըզհակառակ.
 Մաքրեն զաշխարհըս բովանդակ
 Յանհաւատից առնել գառարկ...:
 Քրիստոսնէից հանուրց աղջաց
 Փրկիչ լինին յանօրինաց.
 Յեկեղեցիսըն խաւարած
 Յայնժամ վառի լոյս կանթեղաց...:
 Յայնժամ որդիքդ իմ՝ հեռացած
 Որք այժմ յինէն էք բաժանած
 Գայք ՚ի վերայ բարձեալ կառաց
 Պալարակապ երիվարաց...:
 Վերհամբառնամ զաչս ի բարձանց
 Զձեզ տեսանեմ շուրջ ժողոված,

Ընդ որ խնդամ՝ եւ ցընծացած
Գիրկս արկանեմ զըւարճացած :
Եւ զտխրական զգեստ մերկացած
Կարմիր կանաչ գոյն զգեցած . . . :

Այս խօսքերէն յայտնի է որ Շնորհալին Խաչակրաց գալուն համբաւը լսեր էր, և դեռ անոնց չեկած իր Ողբը գրեր էր. որ պէտք է ըլլայ յամին 1145 կամ 1146, Բեռնարգոսի քարոզութեան սկիզբը. Թէ և յետագայ քանի մը տողով ալ կը յիշեցընէ Փռանկաց գալուն և զարեւելա ազատելուն հին աւանդութիւնը Հայոց մէջ, զոր ոմանք Մեծին Ներսիսի կամ անծանօթ Ագադրոնի մարգարէութիւն համարին. և հիմայ ատենն հասած կարծելով շուտով պիտի կատարուի կ'ըսէ այս բանս.

« Զի եկն եհաս աւուրց մերոց
Զոր ասացին ամաց Թըւոց,
Եւ ի աըւեալ նըշանս ի գրոց՝
Տեսաք մըտօք Թէ է գալոց » :

Եթէ Բ Խաչակրաց անյաջող գարձէն վերջ գրած ըլլար Շնորհալի՝ ի հարկէ խօսքը ուրիշ կերպով կը յարմարէր: Քերգուածոյս խնդրող Ապիրատի մանկական հասակն ալ կը պահանջէ կանուխ կեկ տարի մը գրութեան, և ոչ 1149 տարին՝ յորում ոմանք կարծեն Նդեսիոյ Ողբոց յօրինելը, և յորում Թերես այսչափ աշխուժիւ չէր կըրնար երգել և ողբալ Շնորհալին. մանաւանդ որ երկրորդ անգամ Նուրէատինի ձեռքով Նդեսիոյ առման ամենեւին յիշատակ չկայ այս ողբոց մէջ. Թող որ հետեւեալ տարիները ուրիշ ողբալու բաներ ալ պատահեցան, զոր Շնորհալւոյ անկարելի էր լռել, և մեզ հարկ է հիմայ յիշել փոքր ի շատէ:

Թուրքք տիրեն Մարաշայ, Քեսենոյ, և այլն.
— Գրիգոր իմաստասէր Մարաշացի, և գիրք
իւր վայից. — Նահատակութիւն Գոհարի-
նեանց. — Փոխադրութիւն կարողիկոսական
արտայ 'ի Համկչայ:

Յետ հարուածոց և նուաճման Սգեսիոյ՝ բնա-
կանապէս կարգն պիտի դար անոր մօտ եղած կա-
լուածոց քրիստոնէից, և Ճոսլինի. որ յետ մա-
հոման Պալտինի՝ քաշուեր էր ասոր յանձնուած
երկիրներու մէջ, և կարծէր ապահով ըլլալ, աես-
նելով որ Նուրէտաին ուրիշ կողմ զբաղեր է.
սակայն նոր և ոչ պակաս զօրաւոր թշնամի և աշ-
խարհակալ մ'ելաւ, զինքը բոլորովին վտանգելու
և կապաւելու: Սա էր Իկոնիոյ մեծագոր սուլտանն
Մասուտ, որ 30 տարիէ վեր կը տիրէր Փ. Ասիոյ
միջին մասին, և Մանուէլ կայսեր հետ կուտեր էր
փոփոխ բաղադր. յետոյ զինագուլ և հաշտութիւն
ըրաւ՝ կայսեր խորամանկութեամբ՝ 'ի միաս իւա-
շակրաց, որոց շատ նեղութիւն ալ տուաւ իր
ասպատակիչ զօրօքը, և երկրին լեռնոտ և գծուար
անցքերուն մէջ՝ անոնցմէ շատ մարդ ջարգել
տուաւ. և երբ հեռացան անոնք և բոլորովին ալ
գարձան յարեմուտս՝ իրենց երկիրը, Մասուտ
ալ անկասկած թէ 'ի Յունաց և թէ 'ի Փռանկաց՝
գիմեց Սգեսիոյ կոմսութեան մնացեալ ամուր
տեղուանքը նուաճելու: Այս կողմերուս ամենէն
դժաւոր և երևելի քաղաքն էր Մոտաշ կամ Գեր-
մանիկէ, Ջահան և Սփրատացիք ըսուած Նահան

գին մայրաքաղաքն, զոր յետ մահուան Մեծ Վաս-
լին և Փղբրին զբեկուելուն՝ գրաւեցին Փռանկք,
և հիմայ Շոսլինի կալուած էր: Սեպանմբեր ամ-
սոյ կիսուն յամին 1449 Մասուա յանկարծահա-
պաշարեց զսա, և չուշացաւ առնրբու. վասն զի
քաղաքն բաւական պահապան չունէր, Շոսլինի
սովորական անհոգութեամբ. որ աւելի իր անձին՝
քան իրեններուն ազատութիւնը և հանգիստը կը
մտածէր: Այս ատեններս Շնորհալի իր առանձ-
նութեան մէջ Սողոմոնի Առակաց գիրքը կամ ա-
նոր մեկնութիւն մը կ'օրինակէր, և վերջերն էր՝
երբ լսեց այս նոր կորուստը, և գրածին յիշա-
տակարանին մէջ խառնեց զայն այլ.

« Ի ժամանակ յոյժ անբարի
Մինչ Գերմանիկն առեալ լինի,
Ժամանեցին աշխարհի գոյժ,
Գրիտոնէից գոլով անոյժ.
Թուական Հայոց հինգհարիւր լուծ
Նս եւ ուծսուն ւերկուք եւ ուծ ».

Յայտ է որ այս թիւերս գումարեն Շղբ, որ է 1449:
Շնորհալի այսպէս համառօտիւ նշանակէ այս
նշանաւոր քաղաքին կորուստը, որ մօտի ամեն քա-
ղաքներէ աւելի հայկական կնիք մ'առած է և
պահէ մինչև ցայժմ: Սղեոիոյ սգով լցուած ինքն
ուրիշներու թողուց ողբալ զՄարաշ: Անուանի էր
այն ատեններ հօս՝ բնիկ Մարաշցի Գրիգոր վար-
դապետ մը Խապատէր տնուանեալ, և նստէր Մա-
րաշայ մօտ հռչակաւոր Յետաանդամապար ըսուած
վանքը. թուի թէ իր հայրենեաց պատահարէն
վատացեալ՝ ողբական գրիչ առաւ, այլ փոխանակ
զքաղաքն ողբալու՝ ինքն իր ներքին քաղաքը կ'ող-
բայ. նորաձև ողբոց և վայից գիրք մը շարագրեց
այսպիսի վերնագրաւ. « Վկայ ողբոց մեղուցեալ ան-

« Զին, խոստովանաբար ասացեալ առաջի Առ-
 « առածոյ. Յանգիմանուծիւն հոգւոյ և մտաց և
 « մարմնոյ. 'ի զգուշուծիւն բարուց և յուղղուծի
 « սխալանաց. 'ի բղխումն արտասուաց, և 'ի խայ-
 « առակուծիւն մեղաց և ծուլութեան. Որ էրն
 « Հայկազնեան թուաբերութեանս ՇՂԸ » (1148)
 Սւ կը սկսի. « Վայ քեզ, անձն իմ. ընդէր ոչ
 « սկսանիս տեսանել, թէ ո՞րպէս պատրաստիս,
 « և եթէ զի՞նչ պահասուծիւն է 'ի քեզ », և այլն :
 Այսպէս 250 տուն վայ քեզ անձն իմ կրկնելով մէկ
 մէկ խղճալու և զղջալու նիւթ կ'առնու, կ'ողբայ,
 կը խրատէ. երբեմն մարմնոյ երբեմն հոգւոյ կիր-
 քերը և վտանգները յիշելով, երբեմն աշխարհիս
 վտանգները, տառապանքը, ընդունայնութիւնը,
 և շատ հեղ օրհասը, մահը և Առտուծոյ դա-
 տաստանը : Երբեմն մէկ տողով կ'աւարտէ վայը,
 երբեմն երկայն էջերով, նկարագրութեամբք և
 խորհրդածութեամբք. և ամենէն վերջը (ԾԾ
 վայն) երկար նկարագրութիւն մը կ'ընէ օրհասա-
 կանի, մահուն, թաղման, և այլն. և ասոնց միջոց
 կանգ առնելով կը կանչէ. « Սւ արդ զի՞նչ իցէ
 « մարդ : — Ոչ ինչ : — Զի՞նչ իցէ մարդ : — Որդն :
 « — Զի՞նչ իցէ մարդ : — Ստուերք : — Զի՞նչ իցէ
 « մարդ : — Փազաղ և փռչի : — Զի՞նչ իցէ մարդ :
 « — Երազ անկայուն : — Ահա վերացաւ. ահա
 « գնաց. ահա անտես եղև. ահա խաղաղացաւ :
 « Ա՛յլ որ գագարեցին, և այլ որ գագարէն : Այն
 « մեծ և անյալութելին, այն առիւծն, այն տան-
 « ջոյն, այն բռնաւորն, այն զօրաւորն, այն բարձրն,
 « այն ամենեցուն ահարկուն, քան զոչխար հե-
 « զադոյն գաաւ : Էանց որ երևելին էր՝ իբրև զան-
 « երեւոյթ. որ ծնեալն էր՝ որպէս զոչ ծնեալ.
 « այն որ բազում կարծր էր քան զբազումս՝ այժմ՝
 « եղև իբրև զոչինչ. որ ըմբռնէրն՝ այժմ ըմբռնե-
 « ցաւ, և որ կապէրն՝ այժմ կապեցաւ : Ահա եւ

« Լանէ ուր տանողքն տանին . և յայնժամ կորի .
 « ցեն ամենայն խորհուրդք նոցա , յորժամ առ-
 « նուն զհողին աստուածային յանգիմանիւքն , և
 « յօգս ելանեն » , և այլն¹ : Կարծուի թէ Գրեգոր

¹ Այս գրոց բաւական հին ձեռագիր մը կայ քովեր-
 նիս , ուր անկից ետե ուրիշ նման գրուած մ'ալ կայ , յո-
 րում փոխանակ Վայից Մեղայ՝ կրկնին . մեր օրինակին
 մէջ ասոր սկիզբն և վերջն պակաս ըլլալով չեմք կրնար
 որոշակի ըսել այլ հաւանօրէն թէ նոյն հեղինակին ըլլայ ,
 միայն թէ աւելի ստորին ոճով գրուած է : Առջինին մէջ
 ալ կան շատ հասարակ կամ սովորական գրուցուածք և
 կրկնաբանութիւնք , այլ կան և ընտիր նկարագրական
 բանք , և խորհրդածութիւնք բարոյականք , որոց համար
 կրնայ իմաստաւէր կոչուած ըլլալ , այլ թուի թէ ուրիշ
 աւելի իմաստասիրական գործ մը գրած էր : — Սակաւա-
 գիւտ համարելով այս գիրքը , միանգամայն և բանասիրաց
 հաճոյ՝ հատուած մ'ալ աւելցնենք 'ի Մլէ թիւ Վայիցն .
 յորում յետ յիշելու մարդուս խեղճուկ սկզբնաւորու-
 թիւնք՝ կը նկարագրէ՝ սկսեալ 'ի ծննդէնէն՝ փիճակաց
 խնդիրը և ծանրութիւնները . « Սրճակեաց արգանդն՝ զոր
 ունէր . արտաքս անկաւ (մարդ) 'ի կենցաղս : Ձիւնչ 'ի
 վշտաց աղբատ գտաւ , ասա , ով մարդ : Ենչէ յօգս ա-
 րարած լեզուն : Եւ յետ այսորիկ զիւնչ . — Նախաձայն
 ելաց : Բաւական է 'ի նախկին օրինակացն իմանալ զկեն-
 ցաղս : Անկեալ 'ի յերկիր աղայն՝ և նախկի ոչ ծիծաղե-
 ցաւ , այլ յանկանեմ աշխատութիւն կրեալ և լայ : Իմա-
 ցաւ իսկ 'ի վշտացն՝ գնաւակոծեալ ծոփս : Սնաւ արտա-
 սուօք . ստացաւ զոր ոչ կամէր : Ի մանուկ կատարեցաւ . —
 երկեղ 'ի ծնողացն և 'ի դայեկացն : Պատանեակ եղև . —
 Ի մանկավարժիցն տուաւ 'ի բանս . և հալի երկիւղին :
 Հեղգացաւ և ապտակեցաւ . արթուն եկաց և ուսաւ : Նախ
 առաջնորդեցաւ 'ի կատարումն . բանական եղև 'ի բանս .
 երոյց պատրաստութիւն . յամենայն տեսակ բանից փայ-
 լեաց . օրինօք կատարեցաւ յուսմանն : — Ի յայր փոխե-
 ցաւ տիօք . 'ի զմուտութիւն զինքն ետ : Սկիզբն դար-
 ձեալ մեծագոյն վշտաց . երկեղ 'ի յիշխանաց . զգուանք 'ի
 նենկաւոր ընկերակցաց : Բեւեռի ընդ կենցաղս . կատաղի
 'ի շահիցն . զարթնու 'ի դատաստանս . 'ի բանաստեղծու-
 թիւն փութայ . ոչ տանելով և ձգի բանութեամբ . վառ-
 տակի 'ի վեր քան զգորութիւն . 'ի գիշերի հոգայ . 'ի տուե
 կանգուն կայ իբրև զսորուկ , զի կարեւորացն զազատու-
 թիւն վաճառեաց : Եւ յետ այսր բազում վաստակոց հա-
 ճոյ գտաւ և պատասխայ արժանի . 'ի բարձրութիւն առաջ-

խմաստաներս ալ Սիր Պաղտինի պէս (193) հզօր անձի մը համար կ'ըսէ այս խօսքերս:

Մարաշէն ետե ինչպէս կարգը կը պահանջէր՝ Մասուտ եկաւ պաշարեց զԹըլպաշար բերդաւան, ուր քաշուեր էր Ճոսլին, և այս տեղս բաւական ամուր էր, գրեւթ ալ չէնքերով ալ, Մարաշոյ և Եփրատ գետոյն միջոց. չկարնալով տուջինին պէս գիւրաւ առնուլ, Մասուտ անոր շորս գին աւրըշտըկեց, շատ գերիներ բռնեց և քշեց ատրաւ իր երկիրը. Խորասան անուամբ զօրավար մը Թողլով գործը առաջ տանելու: Ճոսլին այս անգամու ալ իր ապահովութիւնը փնտռելով՝ ելաւ բերդէն և աւելի ամրագոյն բերդ մը քաշուեցաւ Եփրատայ եզերքը. բայց Թըլպաշարայ ալ օգնութիւն մ'ընել ուղեւում շտա մը ուտելիք ճարեց, և յանձնեց մեր կաթողիկոսի և Շնորհաւոյ երեց եղբօր Վասիլ իշխանին, որ իր Զօրավար եղբօր

նորգութեան վերացաւ. հակառակի ընդ ազգս. զօրակաւ նաց հրամայէ. իբր հիւպատոս սիրապատուի. ժողովեաց հարստութիւնս: Բայց փութայ ընդ աշխատութիւնն՝ ժամանակն. հասակակից եղև ընդ իշխանութեանն՝ ծերութիւնն: Մինչև էր զաւարճացեալ փափկութեամբն՝ զընաց յափշտակեալ. և մինչև էր ժամանեալ՝ ի նաւահանգիստն՝ կրեաց զնաւաբեկութիւնն. զհետ գնայ ունայնութեան՝ յուսովն, ծիծաղելով կերչացն զմահն:

Այսպիսի է մարդկան կենցաղս. անհաստատուն ծով օդագիւր. երազ անվստահանաք. հոտնք սահեալք. ծուխ վերացեալ, ստուերք փափոխեալ. այն կուտակեաց խռովեալ: Տեսանեմ զհայլս տեղատարափացս ահագին և սոսկալի, և նաև անհաստեղի, և որք ի նախ խորգամբ. ահագին և վայրենացեալ է կենցաղոյս ծովս. ունայնութեան յղղբ՝ իբրև զայլս գուշն, և ննդիչքն իբրև զառնակ վէմն երևեացին. թշնամբն իբրև զշուն պատեն. յափշտակողքն որպէս զաւազակս ի գարանի նստին. ծերութիւնն իբրև զմեռն հասանէ. մահն իբրև ընկղմել զնաւ մերձեալ է: Տեսեր զմրրիկս. նաւապետեա զքո ձմեռն. հայեաց սրպէս լոգաս որ ոչ ընկղմեցուցանես ըզկուրն քո ի ծովուն...: Ո՞վ մարդ, յորժամ այսպիսի են փերուիք շնորհածոցն, ո՞ր է զարունն համբաւեանս:

հետ իրեն օգնութեան եկեր էին: Վասիլ ապահով
կարծելով գործը, համ մեծ անձնանութութե
թշնամեաց բանակը ճգրելով կ'ուզէր բերդին օգ-
նել, բայց հետը միայն 400 կարիճ ունէր. որմիջ
յանկարծ պաշարուեցան բազմախումբ բանակէ
մը. և հաուիլն անօգուտ և միասակար ըլլալով
տնձնատուր եղան: Վասիլ բռնուիլն շատ մեծ
յազթանակ էր Մասուտեանց, վասն զի ոչ միայն
տնձին այլ և անոր ամրոցին պիտի տիրէին: Այս
ամրոցս էր Կարկառ բերդաւանն Եփրատ գետոյ
ձախակողմը (արեւմտեան), թէ ժայռերով և թէ
յորձանահոս ջրերով անկասկած և անառիկ
տեղ մը, ուր էր Վասիլի տունն, կիներ և որդիքն:
Խորասան հօն տանելով զՎասիլ իբրեւ գերի՝ ի-
մացուց տիկնոջը (որ էր Հեթմանց ցեղէն), որ
եթէ չհաւանի բերդը տալ՝ պիտի սպաննէ զերի-
կը: Այրասէր և խոհեմ տիկինն՝ երգմամբ խնդրեց
'ի բռնաւորէն որ ոչ միայն իր տէրը՝ այլ և ուրիշ
բռնած գերիները անմիաս թողու. և երբ նա եր-
գուաւ յօժարութեամբ՝ ու գերիները արձրկեց
տանելու 'ի Սամուսաա, Կարկառոյ գաներն ալ
բացուեցան և յանձնուեցան Խորասանայ. սա
հաւատարիմ կալով խոստմանը՝ մարդու միաս
չբռաւ, և զՎասիլ ալ պատուով պահելով տա-
րաւ առ տէր իւր Մասուտ Սուլան. սա ալ ըստ
արժանեաց բռնուողին՝ մեծարանգը ընդունեցաւ,
և փոխանակ Կարկառոյ՝ իր սուլանութեան մէջ
իկոնիոյ կողմերը ուրիշ երկիրներ տուաւ անոր.
ուր և թուի անկէ վերջը ապրած և մեռած, վասն
զի պատմութիւնն ասկէ ետեւ լռէ անոր անունը,
այլ միայն գեռ քանի մը տարի վերջ ալ Ենորհալի
եղբայրն՝ իր յիշատակարանաց մէջ մէկաւ եղ-
բարց հետ յիշէ զնա (յամս 1151-1152), առանց
այս բռնուելուն գիպուածն ակնարկելու. որով
կրնայ ալ կարծուիլ թէ քիչ ժամանակ վերջ

Մասուտ ազաաութիւն տուած ըլլայ Վասյի՝ ուղած կողմը երթալու, պայման գնելով որ իր թըշնամեաց ձեռնառու չըլլայ:

Ճոսլին այսպիսի կարիճ՝ և հաւատարիմ նիզակակցէ ալ զըկըւելով՝ սկսաւ հաստատուն օգնական մը փնտռել, որ ՚ի հարկէ պիտի ըլլար Անտիոքայ բրինձն. արգէն այս միջոցս (1149) Ռեմունդ՝ իր հակառակորդն ալ՝ բռնական մահուամբ մեռեր էր, և տեղն յաջորդեր դեռահասակ որդին Պեմունդ Գ, որ յետոյ երկայն (52 տարի) իշխանութեանն տանն շատ յարաբերութիւն ունեցաւ Ռուբինեան պայազատաց հետ: Արդ Ճոսլին յԱնտիոք կ'երթար ապահովութեան ճար գտնելու, թերեւ այս անգամ ալ անապահով և անզգոյշ կերպով. վասն զի իր ռիսերիմ թշնամին Նուրէտաին, ուսկից երբեմն ազատեր էր, լրտես և դարանակալ դրեր էր անոր երթևեկը դիտելու. և այս անգամ յաջողեցուն բռնելու զինքը, և միայն զինքը. ըսել է որ հօս ալ ընկերներէն հեռու կը գտուէր. և տարին ՚ի շալէպ առ Նուրէտաին. որ բերդին մէջ բանտել տուաւ զնա, և պահել զգուշութեամբ. վասն զի այն կողմի քրիստոնէից ամենէն պիտաւոր և մէկ հատիկ մնացեալ Փռանկ իշխանն կը սեպուէր. իսկ նա ոչ այնքան՝ բանտին՝ որքան սրտին նեղութենէն հիւանդացաւ և մեռաւ շուտով: Այսպէս քիչ տարուան միջոց այն երեք տաքզլուփ և անխոհեմ Փռանկ իշխանքն Ռեմունդ, Պալտին և Ճոսլին, իրենց անառակութեամբ և անզգուշութիւն կորուսին կալուածնին ալ կեանքերնին ալ:

Հիմայ այս ետքիններուն երկիրը մնաց աւար յափշտակութեան երկու բռնակալաց, Նուրէտաինի և Մասուտի: Սա յետ առնելոյ զՄարաշ և աւերելոյ զԹլպաշար, տարի մը հանգչելէն ետե՝ նորէն եկաւ այն կողմերը (1151) և Պենտակոս:

տէին օրը « յորժամ ամենայն ոք, կ'ըսէ պատմիչն
 « Գրիգոր, տկն ունէր գալստեան Հոգւոյն Աս-
 « առժոյ, եկն յառաջ ասացեալ Սուլտանն Մա-
 « սուտ անուն, անհնարին բազմութեամբ. և 'ի
 « ձայնէ հնչման զանգակացն, և 'ի հրաձգութենէ
 « սուսերացն, և 'ի ճօճել բազմախուռն նիզա-
 « կացն՝ զմեզ զամենեսեան զտեսողս՝ որք էաք 'ի
 « քաղաքն Քեսնոյ, առհասարակ գողացոյց. որք
 « ահարեկ եղեալ առ ժամայն ետուն զքաղաքն
 » Քեսուն, երգումն առեալ 'ի նմանէ և յորգւոյ.
 « նորա: Եւ յետ ութ աւուր զանմատոյց և զան-
 « առիկն, զՊեհեսնի, և զկնի չորրորդում աւուր՝
 « զերեւելին Ռապան. և ապա գնաց յերկիրն Թըլ-
 « պաշար, զոր յանցեալ ամին քակեալ և աւե-
 « ռեալ էր », այսինքն քաղքին սահմանները.
 Վասն զի այս անգամ ալ չկարցաւ առնուլ զԹըլ-
 պաշար, ուր ճոսլինի որդին համանուն՝ կրսերն
 ճոսլին Գ, հօրմէն աւելի քաջութեամբ, կամ իր
 օգնականաց սրտապնդութեամբը՝ դէմ կեցաւ. և
 Մասուտ նորէն ստիպուեցաւ յետ դառնալու,
 հիւանդ ալ ըլլալով:

Այո բանս ալ կը յիշէ Շնորհալին՝ իր մէկ ըն-
 տիր քերդուածին (Բան հաւատոյ) յիշատակա-
 րանին մէջ.

Ի վեց հարիւր Թուական Հայոց...
 Ի տկարանալ Հռովմայեցւոց
 Եւ զօրանալ Հագարացւոց...
 Մասուտ Սուլտան յիկոնացւոց
 Եկեալ յաշխարհ Գերմանացւոց,
 Առեալ զաւանս քաղաքայնոց
 Մինչ 'ի կողմանս Եփրատացւոց:

Թլպաշար Մասուտի ձեռքէն ազատեցաւ, այլ
 ոչ 'ի Թուրքաց. վասն զի երբ անոր զօրքն քա-

Լատինաց ձեռքը մնացած բերդերուն գլխաւորն և իրենց ամուր ապաստանն էր Թլպաշարին հարաւ-արեւելեան կողմը, Անթապի հիւսիսային արեւելեան և Պիրիճիկի արեւմտեան կողմը, Եփրատ գետոյն ալ արեւմտեան ափը՝ հռչակաւոր Հոռն իւր բերդն (Ռում-Գալէ), որ հնուց ՚ի վեր ամրութեամբ նշանաւոր էր, թէ և չի յիշուիր ՚ի պատմութեան, զոնէ այս տնուամբո. զոր սովորաբար Հռոմոց ձեռքը մնալուն համար՝ այսպէս կոչուած կ'ըսեն, որ և Կլայն-Հռոմական: Տեղւոյն գլխաւոր ամրութիւնն է գիրքն. քարակտուր բլրագագաթ մ'ըլլալով, և արեւելքէն լայնախոր, յորդահոս և բարձրատափ Եփրատն ունենալով, զոր անցնիլ և հոս մօտենալն ամենադժար է. հիւսիսային և արեւմտեան կողմէն ալ ունի գետակ մը, Մէրզպան կամ Մէրզիմէչ (Փարաման) ըսուած ¹, որ ՚ի հարաւոյ արեւմտից գալով կը պատէ զքարաբլուրը խոր ձորակով մը և կը խառնուի յԵփրատ. վրան կամուրջ մը ձգուած է բերդին հաւորդելու համար. կարաւային կողմն ալ շերամքք և շինծու ամրութեամբք պաշտօնած էր. քարաբլրին և գետակին միջոցն պարտէզներու թողուած էր և քիչ բնակութեան: Բուն արուարձանն գետակէն անգին է հիւսիսի կողմը ². Եփրատայ գիմացի կողմն ալ շէնքեր կան, որ հիմայ

¹ Մամիդէս, եւ եղան յայս տեղով, ՚ի ձեռն սուրբ վարդապետին Բարսղի. Թուա. ՈԼԶ: Եթէ հաւատարիմ է գրուածն՝ ըսել է որ իրենց նահատակութենէն 52 տարի վերջը (1187) մեզի անծանօթ Բարսեղ վարդապետ մը հոն փոխադրեր է անոնց նշխարքը:

² Հիմայ կ'անուանեն ևս Մարգուտն կամ Մարտան:

³ Հիմայ Գառապա կոչի այս տեղս և յայլազգեաց բնակեալ է: Ասկէ քանի մը տարի առաջ Հռոմկացի այլազգի բնակչաց մեծ մասն թողլով զբերդը՝ այս կողմս փոխադրուեցան, նոր բնակութիւն մը հաստատելով խալիֆ անուամբ:

Հռոմիւլայի մաս կը սեպուին: Իսկ բուն կըտն ապա
ինքն բերգն՝ այն քարաբլբին գազաթն է, իբր 360
ոտք բարձր Նփրատայ եղեղքէն, հիւսիսէն գէտ
'ի հարաւ երկայնած. լայնագոյն կողմն ալ հարա-
ւայինն է, ուր հիմայ մզիթ մը կայ. անոր մօտ
քարափոր ջրշէղջ կամ աւազան, ուր ջուր կը
հանէին բազմապատյա քարակտուր սանդղք, որ
ինչուան յՆփրատ կ'իջեցընեն. պատերազմի ա-
տեն ասիկայ եր պաշարելոց ջրի յոյս: Բերգա-
տիրոջ բնակութիւնն անտարակոյս կը հիւսիսա-
յին լայն կողմը, ուր և շատ ամրութիւններ չե-
նուած են, պարսպք և մարտկոցք: Իսկ մեզի
համար աւելի նշանաւոր եղաւ հարաւային նեղ
կողմն, որ իբրեւ գար և կէս Հայոց վեհարանն ե-
ղաւ. վասն զի այս ժամանակներս, Վարդան
պատմըի խորհրդածութեանն համեմատ՝ « Ա-
« Թոռն Հայոց շրջեալ ի բազում վայրս, 'ի Վարմիր
« վանքն, և 'ի Շուղրն և 'ի Մոզքն՝ գնացեալ գազա-
« րէ 'ի Հռոմիւլայն կոչեցեալ գղեակն, յորմի ա-
« ռին Տաճիկք, և 'ի նոցանէ Վասիլ իշխանն Հա-
« յոց, և 'ի նմանէ առին Փռանք »: Ասոնց յե-
տին պայազատն Ճոսլին Բ երբ բանտեալ մեռաւ
'ի Հալէպ՝ որդին Փոքր Ճոսլին Թուի Թէ Նւրոպա
դացեր էր. այրի մայրն անձըրկած և անօգնա-
կան՝ վախնալով մինակ բնակել այլազգեաց մէջ,
Թէ և տեղն ամուր էր, ազաչեց Գրիգորիս կա-
թողիկոսի՝ որ տիրութիւն ընէ տեղոյն, ինչուան
որ ինքն ալ երթայ յարեմուտք և խաւրէ որդին,
որ եթէ կ'ուզէ նատի հօն, և Թէ չէ՝ դիտցածն ընէ:
Սկաւ Ճոսլին Գ. և տեղոյն մինակութիւնը տես-
նելով սիրտ չբրաւ հօն բնակելու. այլ հօրմէն
մնացած կարասիքն առաւ, և տեղը վաճառեց մեր
կաթողիկոսին:

Հետ զհետէ Նգեսիոյ, Մարաշայ, Քեսնոյ,
Բլպաշարայ և ուրիշ բերգերու նուաճումն 'ի

Թուրքաց՝ արքեն կղզիացուցեր եր շէտիք գը-
ղեակն, ուր 25 տարիէ վեր գրուած էր հայրա-
պետական ակթուն Հայոց, և հարկ եր նորէն ա-
պահովադոյն տեղ մը խնդրել. որոյ համար մինչ
էր մտածելին ինչուան Վրաց սահմանները երթալ,
լսելով անոնց պն առնն բաւական զորանալը,
ահա ըստ բազմի գտան զՀռոմկլայ, իրենց երկ-
րաւորոյ ամրադոյն ապաստանը, և հօս փոխա-
դրեցին Աթոռը՝ յամի 1151, բոլոր իրենց Իրան
մարդիկներով և ազգականներով, որեւք եղած
շէնքերը նորոգելով և շինելով, նոյնպէս ամրու-
թիւններն ալ: Նորհալին Բան Հաւատոյ քեր-
դութեան Յեշատակարանին մէջ ոչ միայն զայրս
յիշէ, այլ և վայելուչ նկարագրութիւն մ'ալ կ'ը-
նէ Հռոմկլայի:

« Ի յանառիկս ամրոց հասեալ
Հռոմայական Եղայ յորջորջեալ,
Յորմէ նախնի տերանցն ելեալ
Յահէ նեղջացն փախուցեալ.
Ըզսա՝ կամաւ սրմին՝ տըւեալ
Լինել յաւկա սեղիտեանեալ:
Արգ յայտպիտում ժամանակի
Իսան և գըծնեայ և անբարի,
Յորում բնակեմք յայտմ ամրոցի
Ի գեաապատ քարանձաւի,
Ի յԵփրատայ պարագրելի
Որ յԱդենայ քառորդ հոսի.
Յելից կուսէ հեղիկ շարժի,
Ի միւս փոքուէ մըտիւք պատի.
Ինքս ամբարձեալ իբր ըզկըզի,
Յալեաց ծովուց ոչ երկընչի,
Ի մարդկանէ ոչ զարհուրի,

¹ Այսինքն՝ Գրիգորիոսի կաթողիկոսի:

Ձե է հնարից անպաղձեղի.
 Զոր անօրինիչն ամենայնի՝
 Տեղ պատրաստեաց ապաւինի
 Սուրբ աթոռոյս բազանչիլի,
 Ի բարկութեան ժամանակի.
 Յարու՛մ նեղիմք յանօրինաց
 Ի յարապակն չար դազանաց,
 Եւ ոչ նըւաղ՝ ի գրքժանաց
 Ի սաւաանուն քրիստոնէաց.
 Յորոց փրկիչն մեր կենաց
 Մինչեւ ցայսօր ամբողջ պահեաց
 Որք եւ յապայն ժամանակաց
 Յանձն եղիցուք նորին փառաց »:

Ուրիշ պատմելի մը ¹ լատեն կ'երեւի որ յառաջ
 քան իրենց անձամբ փոխադրիլն՝ կաթողիկոսա-
 րանին սրբազան սպասները և աւանդները հօս
 տալահովեր էին մեր Պահլաւունի հայրապետը.
 որք և յետոյ փոխանակ ասոր՝ Ճոսլանի կնոջ և
 որդւոյն՝ հաւասար արժէիւք տեղ տալ տունին
 ի Կիւլիկիա, զոր Թորոս Բ այն տանները մեծ
 քաջութեամբ կը նուաճէր. այլ Ճոսլանեանք քիչ
 ատեննն լաւ սեպեցին գառնալ երթալ յարեւ-
 մուտք իրենց ազգականաց քով: Այս գետապատ
 և իրրե զկողի ամբարձեալ քարանձաւն, ինչպէս
 կ'անուանէ Շնորհալի, Հայոց Սիօնն եղաւ 142
 տարի, թէ սրբութեամբ և թէ ամբուութեամբ. և
 այն բաղմալքով ժամանակին մէջ, ի կիսոյ ԺԲ
 դարու ցվերջոյս ԺԳին, յորում մեծապէս յե-
 դափոխեցան վեց աղքէ և տերութիւնք, Յոյնք,
 Փաանկք, Թուրքք, Թաթարք, Հայք և Սգիպ.
 տացիք, սա անառիկ և անխուղ միտաց մեր հայրա-
 պետաց խաղաղական հովուութեամբ, և պաշտ-

¹ Կիւստնիս Պատմիչ:

պանութեամբ արքայական նշխարաց Գրիգորիսեանց՝ Մեծի և Փոքու Վկայասիրին և Շնորհալուոյ, զորս հօտակաւորեց Գրիգոր Տղայ՝ յաջորդն Ներսիսի, և վրանին հոյակապ եկեղեցի մը կանգնեց. որ կիսաւեր մնայ ցարդ և ուխտատեղի է Հայոց և այլազգեաց։ Այլ յամին 1292 անոնք որ Նախա-
խնամութեան Թոյլառութիւն՝ առջի տարին զԱք-
քեա (բոլոր արեւմտեան քրիստոնէից յեաին ա-
պաստոնարանն յարեելս) առեր աւեր քանդեր էին, և անով Խաչակրաց և Փաանկաց գործը լմնցուցեր յարեելս, երկրորդ տարին ալ Հայոց արքայական տմրոցն աւին և քանդեցին. և Աթոռն փոխադրեցաւ 'ի մայրաքաղաք Թագաւորութեն Հայոց 'ի Սիս, ուր և մնաց ցրաժանել տթոռոյն յերկուս, և մնայ ցարդ մի բաժինն։ — Այլ հիմայ մեր Պահլաւունիք այսպիսի կասկածներէ ազատ՝ իբրեւ յանքոյթ նաւահանգիստ մը խորխաւ ձգե-
լով, իրենց եկեղեցական և գրաւորական հոգոց կրնային զբաղել, ինչպէս և ըրին։

Այլ բան մ'ալ կար հօս, ուսկից ազատիլ գրե-
թէ անհետր էր. այն է կլիմայն և տմառնային տաքութիւնն։ Հռոմկլոյ արդէն իբր լայնութեան 37 աստիճանին տակ է, լերկ ապառաժի մը վը-
րայ. չորս գին տաքութիւնը ցոլացուցիչ քարա-
լերինք, Սփրտա գետ խորաձորի մէջ ընկղմած՝ չի կրնար իր զովացուցիչ սղոխները վեր հասցը-
նել. գետնին երկրագնտական գիրքն ալ Մեծ Հա-
յոց բարձրութիւնը չունի, որ նրբագոյն օգոց հոսանք վայելէ. մեր հարազատ հայրապետք ալ արդէն ճգնութեամբ քնշեալ, և տարւոք ալ հի-
մայ Ծերութեան խոնարհեալ, բաւական կենսա-
կան ոյժ չունէին այն բարկ արեւուն անփառ գի-
մանալու. գոնէ Շնորհալուոյ քանի մ'անգամ գը-
րածն և կրածն՝ զայս յայտնէ իրեն համար. ինչ-
պէս 'ի սկիզբն Ընդհանրական Թղթոյն, Թէ «Քրեւ

« 'ի կամեաւոր բանակ և կապանաց' յայսմ քաղաքս :
« գին քաղաքսի արգելեալք », և այլն . վերն ալ
(ի Յիշատակարանի Հաւատոյ Բանին) անուանեց
Գեառապատ քարանձաւ . որով ոչ միայն տեղւոյն
տաքութիւնը , այլ և նեղութիւնը կը յայտնէ :
Թէ և ամուր և ապահով 'ի Թշնամեաց , այլ նեղ
և տաք . երկու մեծ տաքնապ սրտի և մարմնոյ .
որոց՝ առ սէր իրենց ազգին և հօտին և նախնեաց
աւանգին՝ համբերեցին հայրապետք մեր , մանա-
ւանդ անոնք որ պատերազմաց ասեն հանգիպե-
ցան : Թէ այսպիսի կրից Ենորհալոյ , Թէ 23 տա-
րի բնակութեանը տեղ և յետոյ մահուանը և մա-
քուր նշխարացը պահարան ըլլալուն համար , շատ
ոխրելի տեղ մ'է , և պէտք է ըլլայ ամեն Հայոց՝ այս
գեառապատ և տօթագին քարանձաւս Հռոմկլայ .
և ահա իբրեւ երախտապարտ ճանաչումն այս բա-
նիս՝ ինքն տեղն ալ իր անունը սեփականեց Ենոր-
հալոյ . որ և այս ու Սրգիշ մականուններէն զատ՝
կոչուեցաւ և կոչուի յատկապէս Ալայեցի , Թէ և
իրմէ զատ իբր 10 կաթողիկոսք ալ նստան 'ի Ալայն
հանգերձ իր եղբարրբ . որուն պատճառ ոչ այն-
քան իր առաջնութիւնը կամ երկար ժամանակ
հօն բնակութիւնն կրնայ ըլլալ , այլ իր գերա-
զանցութիւնն քան զայլս : Եւ եթէ ուրիշներն ալ
երկար բնակեցան հօն , և մարմիննին աւանդեցին
անոր եկեղեցւոյն , ասոր միայն գերեզմանն պայծա-
ռացաւ յետ մահուն , ինչպէս վարքն ալ հռչակե-
ցաւ յառաջ քան զմահը՝ արքութեամբ և գիտու-
թեամբ ¹ : Այն քարանձաւին խորշերը՝ իբրեւ ճրգ-

- 1 Հռոմկլայի մնացեալ շէնքերու և հանգամանաց վրայ
չկարնալով աւելի և սոսից ծանօթութի աւալ , կ'ընծայենք
անոր գրից պատկերը , զոր շատ տարիներ առաջ նորերո
հռչակաւոր եղած Մուգբէ մարտադէտ զօրավարն գծա-
գրեր էր , Օսմանեանց և Եգիպտացւոց պատերազմին ժա-
մանակ :

նաւոր մը յանապատի ներանմանկան կըթուլթի
եւել քան զեւել զտեցաւ սրբեցաւ Ներսէս, և
իրբե անգրազասէր փիլիսոփայ մը մենացեալ պա-
րապեցաւ մտաւոր և բանաւոր գիւտից և գարու-
թեանց. անկէց առաջ շատ բաներ գրեր էր. այլ
ոչ միայն աւելի շատ ալ այս քաղիս գլուխը գը-
րեց, այլ և աւելի գեղեցիկ բաներ, իր գերբնտիր
գրուածները. որոց՝ արդ ժամանակն է գառնալ
աչք մը տալ, թաղելով դարձեալ զմանս ալ յետոյ
յեշելու ըստ կարգի ժամանակին:

ԺԵ .

Դասընտիր զրոսածք Շնորհալոյ. — Բաւե
Հաւատոյ. — Թուրք սա Գր. Ապիրատ. —
Յիսուս Որդի. — Հաւատով խոստովանիմ:

Այս գրուածոց առաջինն է ժամանակաւ Բան
կաւապոյ կոչած ոտանաւոր գրուածն. Շնորհալոյ
տալորական չափովը, ութսուեայ, իբր 1500 տող,
պէսպէս վերջայանգերու փոփոխութեամբ: Նիւթ
Բանին է համառօտութիւն մը Քրիստոսի անօրե-
նութեանց, բոլոր վարքը և մահը ինչուան համ-
բարձումը պատմելով. սկիզբն ամենասուրբ Ար-
րորդութեան և Քրիստոսի աստուածութեան և
մարգկութեան գաւանդութիւն, վերջը՝ Քրիստոսի
երկրորդ գալլատեան, գառնատանի և յաւիտե-
նական հատուցմանց հաւատքը. զոր ընդունողք
և ընդ նմին բարի գործողք՝ պիտի վայելեն յերա-
նութեան:

« Բայց վայելումըն թէ զինչ է, —
Սև ոչ մըտքդ դժ հասանէ.

Անմահութիւն՝ բանքս դիտէ,
 Ի անախտութիւն՝ միայն թէ է.
 Ըզհարսանեաց անուն բերէ
 Զոր Միտծնին՝ Հայր իւր տանէ.
 Եւ ինք փեսայ անվախճան է,
 Եւ յաւիտեան թաղաւորէ:

Շնորհալին՝ ժամանակին համար կ'իմացնէ յիշա-
 տակարանաւ մը՝ որ՝ Ի Հռոմկլայ նոր փոխադրուած
 տանն գրեր է զայս. վասն զի յետ վերոյգրեալ
 ասորագրութեան տեղւոյն՝ անմիջապէս կը յարէ.

Ի ոմա գրեցի զԲանս հաւատոյ
 Ոտանաւոր տաղիւ չափոյ:

Եւ զի առաջին անգամ էր որ այսպէս հաւատոյ
 վրայօք վարդապետութիւնն ոտանաւոր կը գրէր
 երկարօրէն, և պիտի թողուր յետնոյ, կը խզէ
 որ նորօրինակ բան մը ցերեւի ոմանց, և կ'ըսէ.

Եւ զի ոտիւք է պարզական
 Եւ ոչ բանիւ անչափական,
 Մի յայս ըզուաւ պարսաւական
 Բարբառեացի անփակ բերան.
 Քանզի բազումք նախ վարեցան
 Այսպէս յիմաստ աստուածական.

Եւ օրինակ կը բերէ 'ի Հին օրինաց զԴաւիթ և ըզ-
 Սողոմոն, 'ի նոր եկեղեցւոյ

ԶՄեծն Գրիգոր Աստուածաբան
 Եւ սուրբ Եփրեմ ասորական:

Այս գրուածիս վրայօք Շնորհալւոյ կեննոսգիրն
 կ'ըսէ. « Առնէր և խոստովանական գաւանդութիւնս
 « պրբարան աստուածաբանութիւն առ Ս. Երրօր.

« գութիւնն և միասնական տառուածութիւնն և
« Որգւոյ անօրէնութիւնն, ըստ ուղղափառ դա-
« ւանութեան Ս. Հարցն, նովին տաղաչափու-
« թեամբ. յոյժ ընդունելի և հաւանական ընդ-
« հանուր եկեղեցեաց ուղղափառաց և իմաստա-
« խոհ քննողաց »:

Իսկ գրութեան պատճառն ալ կը յայտնէ որ
էր գարձեալ 'ի խնդրոյ իր այն Ապիրաա եղբոր-
որգւոյն, որոյ համար Եղեսիոյ Ողբքն ալ շարա-
գրած էր. այս անձին ուրիշ բան մ'ալ գրած է,
զոր յետոյ պիտի յիշենք. իսկ հօս հարկ կ'ըլլայ
մեզի խորհրդածել և ճանչնալ զայնպիսին՝ որ
լաւ ճանչցեր էր իր հօրեղբօր մեծ հոնձարը, նա
ալ սիրէր զիմաստասէր թողնիայն, որուն ար-
գելք չէին ըլլար զինուորական կրթութիւնն և կայ-
սեր գրած սպասաւորութիւնն: Ապիրաա Ծնոր-
հաւոյ կրտսեր եղբօր՝ Շահանի կամ Զօրավար ա-
նուանելոյն որդին էր, ոյլ աւագ եղբօր Վասիլ
որդիքներէն առաջ ծնած, պատ՛ այն տանն անոր
մնացեալ որդիքներէն մեծ ըլլալով Ծնորհալին
կ'ըսէ ասոր,

« Երեցագոյն եղբօրորդոյ
Որ Ապիրաա յորջորջելոյ,
Ըստ նախնեաց Հարցն անուանելոյ »:

այսինքն ցեղական և աշխարհիկ անուամբ Ապի-
րաա կոչուէր, իսկ կրօնական կոչմամբ Գրիգոր.
և որովհետեւ Վասիլ որդին ալ նոյնպէս Գրիգոր
կոչէր, և երկուքն ալ յետոյ եկեղեցւոյ նուիրե-
ցան և եպիսկոպոսացան. իրարմէ որոշելու հա-
մար սովորութիւն եղաւ տարւօք պզտիկը՝ որ էր
Վասիլ որդին՝ Տղայ անուանել. սա է անուանի
Գրիգոր Տղայն՝ անմիջական յաջորդ Ծնորհալւոյ,
իբրեւ անգրանիկ եղբօր որդի. բայց Ապիրաան

Գրիգոր երկարակեաց ըլլալով յետ նորին և յետ Թոռին Վասի տարաբաղդ Քարավիժին՝ Ծերութեան ատենը նստաւ յաթոռ հօրեղբարցն, եղբայրակցին և Թոռնէին, և բաղդ ունեցաւ Հայոց նորոգեալ Թագաւորութիւն մը օրհնել և պսակել, Լատինաց եկեղեցւոյն հետ աւելի յաջողապէս միաբանութիւն ընել, և ինչուան ԺԳ դարուն սկիզբները ահանելով խորին Ծերութեամբ հանգչիլ (1203):

Առ սա ինքն Ապիրատ գրած է Շնորհալին տանաւոր նամակ մ'ալ՝ ի Կ. Պօլիս, ուր գտուէր նա այն ատեն երիտասարդ 30ամեայ, և զինուորական կրթութեամբք և հրահանգօք անուանի և սիրելի կ'ըլլար կայսեր և արքունեաց: Այլ շատ առաւել սիրելի ըլլալն իր հօրեղբօրը՝ կը յայտնուի ասոր ըսածներէն.

« Արեգական լուսոյ ծագման ¹
Սէր քո՝ առ իս համանրման...
Ապիրատիդ գըրեմ զայս բան
Եղբօրորդւոյդ իմ ըղձական.
Պանծացելումք արիական
Զիավարժից ներհմտական.
Ի տէգ նիզակ շարժողական
Որպէս ծըղօտ մի եղեգան.
Բամեալ յահեակ կըրող վահան,
Իրըր սանձով անշեղական,
Արիութեանց պարառական
Նախնեաց քաջացըն գոլ նրման:
Տիրականիդ ընդհանրական՝
Որպէս լըսեմ՝ գու պատուական.
Նաեւ միւսում սեռ արքունեան՝
ՅԱնդրոնիկեայ՝ սիրալրական:

¹ Քերդուածին անագլուխ տառքն կապեն այս բանս.
Ա- Ապիրատի Տէր Ներսէսի բառ շտիւտ:

Իսկ առ ի մէջ հրաժարական
 Ի սիրելեացքս քո բնական.
 Տենչամբ սիրոյդ սըրտի տարբմամբ
 Մինչ զի կիզուլ տեսոյդ յիշմամբ.
 Էից վե՛հ երանական՝
 Զքոյդ տեսութիւն քոյքքս վարկան:

Յիշեալ Անգրոնիկոսն որոյ ալ սիրելի եղած էր Ապիրատ, և զոր սեռ արքայական կոչէ Ներսէս՝ Թուի Թէ էր կայսեր հօրեղբորդին, անուանին լրբութեամբ. որ մեր Բ Թորոսի հետ կառուցաւ (1151-2) և յաղթուեցաւ, յետոյ կայսեր գէմ՝ ապստամբութիւն մտածելով բանսուեցաւ բանսուեցաւ ՚ի Կ. Պօլիս. երեք կամ չորս տարիէն (1154) բանտէն փախաւ, բայց շուտով բանուեցաւ և աւելի զգուշութեամբ պահուեցաւ. յետ 12 տարւոյ (1165) նորէն փախաւ, Թողութիւն գտաւ կայսրէն, և երկրորդ անգամ զրկուեցաւ Թորոսի գէմ (1166), ու գարձեալ յաղթուեցաւ, և նորանոր անառակութեամբ ալ ատելի ըլլալով ամենուն՝ նորէն փախաւ, Յունաց եկեղեցւոյն նղովից տակ մնալով: Ուրիշ Անգրոնիկոսմ՝ ալ կար Անգելոս անուանեալ մերձաւոր խնամի կայսեր, հարազատոց որդիք. կըրնայ ասոր համար ալ ըլլալ Շնորհալուոյ ըսածն: Զայս ստուգելն կարեւոր կ'ըլլար այս գրուածին և Ապիրատայ կենաց Թուականին համար. որ՝ եթէ առաջին Անգրոնիկոսն ընդունուէր՝ հարկ կ'ըլլար Ապիրատայ 30 ամեայ ըլլալն իբր 1152 Թուականին կարծել, որով և զինքը գէթ 1122ին ծնած. ապա Թէ ոչ հարկ էր գրած սեպել 1165ի և 6ի միջոց, որով 1136ի ծընած զԱպիրատ, որ շատ ուշ է: Շնորհալի ուրիշ հաւանութեան նշան մը կու տայ՝ վերոյիշելոց ետեւէն յարած փափաքանաց կամ հրաւիրանաց տողերովք.

« Բոտեղ 'ի յայս վայր ամրական,
Գալով քոյն ընդ բիւրական
Ներածութեամբ արքունական
Սռ Սկիւթականս ահեղ գոչման ».

որով հրաւիրանաց ամրական տեղն էր ճանչցուի
Հռոմիւլայ. ուրեմն յետ 1151 գրուած է. իսկ բիւ-
րական, արքունական և Սկիւթական բառերն ալ
էր յայտնեն Մանուէլ կայսեր պատրաստութեն
երկրորդ անգամ գալու 'ի Փ. Ասիա, ընդէմ Սկիւ-
թացի Թուրքաց իկոնիոնի և Հալպայ, որպէս և
մերոյս քաջ Թորոսի, սրոց հետ թէ Ապիրատն
ալ եկան՝ չէ յայտնի: Ապիրատայ կաթողիկոս
նստելուն (յամբ 1195) ազէկ ծեր ըլլալն էր յի-
շնն պատմիչք, և ըսալոյմ հաւանագոյն կ'երևի
յամբն 1133 ծնած ըսել զնա. իր հայրն ալ որ
կրտսեր էր քան զՇնորհալի՝ 1103-4ի միջոց ծնած
պէտք է ըլլայ:

Հաւատոյ Բանին գրութեան էր յաջորդէ ան.
միջապէս

« Ի վեց հարիւր Հայոց թուական
Եւ յառաջին սկըսեալ նոր ամ »,

որ է ՈԱ Թիւն Հայոց, (ոկտեալ 'ի փետրուարի
1153 փրկչականին), աւելի ընտիր և արդարեւ գեր-
ընտիր, միանգամայն և իսկաշնորհ բազմաշնորհ
գրուած մը, զոր մէկ բառով բացատրել և ա-
նուանելն ալ դժար է. հասարակաց սովորութիւն
ճարը գտած է՝ սկզբնաւոր բառերովը կոչել Յի-
սաս ուրի: Այս անունն՝ անհնար է որ կարգացո-
ղի և հասկըցողի սիրտը փափուկ և հոգեւոր խոր
ապաւորութիւն մը չընէ: Կենսագիրն համառո-
տիւ էր բովանդակէ. « Շարագրիք Բանս աղբախանս
« նոյն արուեստիւ (առաջագիւթութեան), սկսեալ

« 'ի նախնի հօրէն մինչ 'ի կատարած յաւիտենիս
« այսմ. և ընդր 'ի նմա զմիտս և զգորութիւն
« հնոյն և նորոյս (Կառկի). և զբովանգակ յան-
« գուածս տանցն՝ միով գծիւ յօրինէր », վերջա-
«ւորելով ի վանկիւ. և այս նոյնաձայնութիւնն
միայն կրնայ պակասութիւն մ'ըլլալ այն « Երկ-
« հազարեան տամբ յանգական ¹ » (4000 տո-
զով) չքնաղ քերգութիւն, զոր սովորութիւնն
բաժնէ յերեք գիրս. և որոյ նիւթն և նպատակն՝
սովորաբար կարծուի թէ արձակ բան կը պահան-
ջէր, աւելի ազօթական ըլլալովն. սակայն ասոր
ալ ինքնին հեղինակն՝ ինչպէս Բանին Հաւատոյ,
պատճառ կու տայ, նախ Աստուծոյ տուրքն և
ազգեցութիւնը, որ մէկուն արձակ բանիւ, միւսոյն
չափաւ գրելու յաջողութիւն կու տայ. երկրորդ,
չափաւ գրուածին աւելի ախորժելի ըլլալն.

« Եւ մի ի յայս ոք ախտանայ,
Թէ չափաւոր բանիւ է սայ,
Եւ արտաքին կարծի նրմայ
Որպէս և զերգն Ափրոդիտեայ.

¹ Այս հոմաձայնութիւնը բացարձակ կամանայլայլելի
պէտք չէ իմանալ. Շնորհալին թէ ուրիշ թէ այս քեր-
գութեան մէջ երբեք աննոյնայանգ տողեր ալ կը թողու-
կամաւոր և գեղեցիկ զանցաւորութեամբ. ինչպէս այս Ող-
բերգութեանս Բ Գրոց 217—220 տունները. որոց միայն
երկրորդ տողերը սովորական յանգն ունենալով, տաղա-
չափութիւնն ալ հին հայկական տաղից ձևը կ'առնու.

« Աղբիւր կենաց, ցուր խնդրեցեր
Սամարուհայն՝ ի ծարաւին,
Իւ խոստացար զուր կենդանի
Փոխանակել անցաւորին.
Շնորհեա եւ ինձ կենաց աղբիւր՝
Ըզհոգեւոր սուրբ ըմբելին,
Փետահետեալ յորովայնէ
Զառատաբաւղի շնորհաց Հոգին ».

Ձի եթէ ստւան որ ձեւանայ
Սովաւ՝ այնքան գեղեցկանայ ,
Քանի արգեզը վայելանայ
Ճշմարտութեան բանս որ ի սմայ :
Երգոյն հանգոյն Սողոմոնի
Սա՛ որ Երգոց երգ անուանի ,
Որ զփեսային երկնաւորի
Ըզսէրն առթէ հարսին կուսի ,
Եւ կամ գաւթեանըն Սաղմոսի...
Որք վարեցան չափով բանի .
Ոչ ի յինքեանց՝ այլ ի Հոգւոյն ,
Այն որ շարժէ յորոս կամի :...
Ըստ այսմ եւ ես նըկարեցի
Ձներտաղական բանս ի քարտի ,
Ի զուարճութիւն բանասիրի
Եւ բարեմիտ ընթերցողի » :

Այս գրուածիս թելադիր և պատճառ՝ որչափ
ալ ժամանակակցաց և մեր յետագայից օգուտն
էր , և յիշատակ՝ իր հարազատաց և ցեղին , որոց
կը նուիրէ զսա հեղինակն՝ աւելի իմն գործվանոք
քան զայլ քերդուածսն , (որոց մէջ երկարութիւն
ալ առաջին է) , այլ բուն շարժիչ ինքնին իրեն
խորազգած բաղձանքն և սիրտն է , մանաւանդ թէ
շնորհազարդ սրտին շարժող Ս . Հոգին : Աւելորդ
է փնտռել այսպիսի գրուածի մը մէջ բանասիրաց
խնդրած սովորական բանաստեղծութեան ձևեր ,
թախչներ և գրուագներ . որովհետև սա սովորա-
կան քերդութեան ոճի և ձևի նկատում չունի .
յաստուածայինս ընկճեալ ազնիւ սիրտ մը , ազ-
նիւ լեզուաւ և ազնուագոյն զգացմամբ և բացա-
տրութեամբ , միանգամայն և սքանչելի ճարտա-
րութեամբ և ամփոփմամբ , այն կարճոտեան տո-
ղերուն մէջ կը բովանդակէ ողբական աղօթաբա-
նութեամբ՝ բոլոր մարդկութեան կարօտութիւ-
նը , ցաւն և պէտքն առ նորոգողն իր բնութեան .

« Ըզբան եւ զգործ համանգամայն
Առ իս փոխեալ գիմառնական » :

Ապա (Բ գրոց մէջ) այս Նորոգողի բնութեան՝ Քրիստոսի՝ տնօրէնութիւնը. և յետոյ (Գ գրոց մէջ) տնօրէնութեանց կատարումը՝ մահուամբ և յաւրութեամբ Փրկչին, նոր քաղաքավարութեան մարգկան, այսինքն նոր կենաց քրիստոնէութեան՝ կնքուիլն գալստեամբ շնորհաբաշխ Հոգւոյն, Եկեղեցւոյ հաստատութիւնն քարոզութեամբ աւետարանի Առաքելոց և Հայրապետաց, և պայծառութիւնն՝ առաքինութեամբք զաս զաս սրբոց, մարտիրոսաց, Ճգնաւորաց, կուսանաց, և այլն. և հուսկ յետոյ՝ մարգկութեան և Աստուծոյ նախախնամութեան վախճանաւն, որ է և վախճան այս աշխարհիս, և հանգերձեալ կեանք, երկրորդ անգամ գալստեամբ Քրիստոսի, տիեզերաց տհեղ զզրգմամբ և այլայլութեամբ, որով յաջորդէ նոր և յաւիտեանական աշխարհ. այսպիսի իրաց անհաւատ և անհոգ եղողաց դատապարտութեամբ, և սիրողաց և ջանացողաց՝ անսպառ երանութեամբ:

Եթէ արգարե զարմանալի է ճարտարութիւնն այսքան փոքրիկ գրքուկի մէջ ամփոփել, և « ընտւ
« (ըստ կենոսագրին) զմիտս և զգորութիւն հնոյն և
« նորոյս », կամ ըստ նոյն ինքն հեղինակին խորագրութեան՝ « յիշատակաւ տնցեւումն իրի, ներ.
« կայի և ապագայի », (որով Ա մասին մէջ կ'ամփոփէ հին կտակարանի պատմութիւնը, Բին մէջ Քրիստոսի աւետարանը, Գին մէջ անոր չարչարանքը և հետեւեալքը, որ և յիրաւի մեծ հանձարոյ գործ է). միջան ևս աւելի զարմանալի և սրբաւորի են իմաստքն և զրուցուածքն. յորս սիրտ հոգի և բերան՝ կարծես մէկ տեղ կը հոսեն հանգարտ և քաղցրատիտւր ներգոծչականութեամբ մը:

Աղբակն իսկ մ'է, ինչպէս ըստէ կենսագիրն, բուն գրողն յիշատակարանին հետեւերով, թէ « Բանըս « գրեցաւ աղօթական » . և կատարեալ աղօթական, աղօթից ամեն տեսակն ձէլ'ի մի յարմարելով, որպէս զանազան գործիքներէ միաձայնեալ երաժշտութիւն մը, զըջական և խոստովանական, մաղթական և խնդրական, նուիրական և տիրական. երկու հիմնական տարերոք ձուլելալ. սրտի ցաւոց և սիրոյ, որոց մէկն ողբովքն յայանի, միւսն երգով: Նորօրինակ աղբիւր մը, որոյ վրայ կըրնաս զարմանալ, զհւ իսկ Յակովբոս, Եղբայր Յեառն. « Միթէ աղբիւր անգստին 'ի միոյ ահանէ՝ բղխի. « ցէ քաղցր և գառն » . (ձ. 11): Այսպիսի աղբիւր է զըջմամբ բղխեալ և սիրով եւ աջեալ սիրաքաջահաւատ քրիստոնէի. այնքան յորդ և յըստակ՝ որքան աւելի ունենայ Շնորհալոյ, Բեռնարդոսի, Լամբրոնացւոյ, Նարեկացւոյ, Փռանկիսկեանց և նմանեաց զգացմունքը: Ասոր համար ալ ինքնին հեղինակն Ուէրգաթիւն կ'անուանէ այս սրտաբուլկն հոգեբուլկն արտագրութիւնը, և աւելի բացատրութեամբ՝ « Ներանձնական հոգւոց... Ողբումն հեծութեան սրտի, խօսք ընդ « Աստուծոյ » : Անշուշտ մեր հոգեբոլակաց պարաւալ Նարեկացւոյն աղօթից վերնագրին հետեւեր է յայտն Շնորհալին. չէր ինչ անցարմար անուան հետեւութիւնն՝ մինչ գեռ իր հոգին ալ նոյն մաքուր և հրակիր հոգւոյն ճամբէն կ'անցնէր յետ գարու և կիսոյ: Ինչպէս ձայնք ողբոց և երգոց՝ ըսողներէն աւելի նախ ըսողներուն կ'աղգեն, որոց սրտէն և բերնէն կը բղխեն, այսպէս անտարակոյս այնքան ժամանակ այս գրքուկին՝ ամեն զմայլմամբ կրկնողներէն աւելի՝ ինքն հեղինակն զմայլեր է. և գրեթէ նոյն աստուածարեալ գրող մամբ՝ որով ողբերգեց՝ այս Արքուածայիս ուէրգաթիւնը, ինչպէս արժան էր զայս վերահոյնէլ զու-

դադրութեամբ Խառնուցուց քերդողահօր Աստուածային Թագերգութեան¹, նովին գրգամար՝
ինքնին կը խոստովանի իմն առաջի Աստուծոյ, Թէ
անոր շննչով և շաղթմամբն են այսպիսի խօսք,

« Որք ոչ յինէն յառաջ եկին,
Այլ աննախանձ քո պարգեին ».

Վասն այնորիկ և պարկեշտ պատկառանք և երկիւղածութեամբ կը փափագի որ ժամանակակիցք և յետագայք՝ նովին ողւոր զգածեալ աղօթեն, կարգան, օրինակեն, ստանան, 'ի բերան սովբին, ջանալով և խնդրելով

« Քաջ իմանալ զիմաստ բանին
Որ ամբարեալ կան ի սոսին ».

և դարձեալ նովին աստուածասէր հոգւով շարժեալ՝ համարձակի և վկայէ, որ այսպիսի աղօթական և ողբերգական բանս է

..... Սիրոյն արարչական՝
Որ սերմանեալ ի մեզ բնական՝
Սա զարթուցիչ ներբուսական,
Հասող յաճումն արգիւնական.
Զհոգին մըթին նրսեմական
Զանկեալ ի հող այս նիւթական՝

1 Տանդէի Divina Commedia. — Հ. Վիլյոզ ֆռանկ Յիսուսեան քարոզիչն, որ շատ լաւ սովբեր էր հայերէն, անցեալ դարուն սկիզբը, համառօտ դատադանագրութեան մը մէջ այսպէս կ'ըսէ հայ լեզուով Շնորհալոյ դործոյն համար. « Սա ոտանաւոր տառիք գրեաց զՅիսուս—Որդի « կոչեալ երկնաշունչ գիրքն ». Իսկ լատիներէն գրութեան մէջ կոչէ զնոյն՝ աստուածային մօգիւն. *Scriptum carmine librum plane divinum, cujus titulus Iesus-Christus.*

Սա փոփոխէ լոյս պարզական,
 Խառնէ ի գունդն անմարմնական.
 Զմիտս անմաքուր աշխարհական՝
 Որ ըստ ծովու ալեաց ծըփան,
 Սա վերբերէ հըրոյ նրման
 Որպէս բնութիւնն է վերնական.
 Զանձըն զգածեալ եւ զհոգական
 Ի պատճառէ ինչ արամական՝
 Սա ներգործէ ուրախական
 Ի թախծութեանցըն հիւթական
 Եւ որք արբեալքն են թմբրական
 Ըմպողք գինւոյն յիմարական՝
 Սովաւ զարթնուն և զգաստանան
 Թէ ընթեռնուն մրտառական:
 Որք Աստուծոյ տեսոյն բազման
 Գերագունին լուսոյ ցանկան՝
 Սորին թեւովք վերասլանան
 Մերձին ի տիպն անտեսական,
 Եւ զփոքրագոյն անձըն մարդկան՝
 Որ է բնութիւն ծառայական,
 Անաանելւոյն և տիրական
 Բնութեան՝ առնէ սա օթարան:

Այսպիսի կարեւոր հոգևոր օգտի համար՝ յանձն
 առեր էր երանելին ոչ սակաւ աշխատիլ, ջանալով՝

« Սկիզբն ի հօրէն մեր նախնական
 Մինչ ի վերջին գարուս վախճան » .

հին և նոր կտակարանաց դէպքերն այսու կերպով
 ամփոփել:

« Վասն այսորիկ տաժանեցայ
 Գըրեւ չափով ըզբանս ի սմայ » :

Ապա և արժանապէս կը փափագի՝ որ այս գրքով

ամեն ազօթողի հետ ինքն իսկ հեղինակն ալ միշտ
ազօթակից գրուի.

« Եւ որք ինեւ եւ կամ յետ իմ
Այսու բանիւ քեզ պաղտաին,
Համարեսցիս միշտ ընդ նոսին
Զիս ըզնեբոէս՝ մազթել սովին ».

և վերջապէս, յետ իր հարազատաց և մերձաւո-
րաց, զսա թողու և իր հոգւոյն յիշատակ և կը-
տակ ողորմութեան.

« Եւ առ հոգիս իմ յաւանգին,
Եւ 'ի մարմինս իմ՝ տապանին՝
Բարեաց ազգումն ի քէն լիցին,
Եւ ցընծացեալք կայտուեսցին »:

Յիշեցի առաջ որ այս սոփերիս մէջ խնդրելու
չէ գիւցաղներգակ քերդողաց բանաստեղծական
հնարքներ և դարգեր. բայց դեռ ինքնին այս պար-
զութեան մէջ ալ ունի իր յաջողակ հնարագի-
տութիւնը, վայելչաբանութիւնը, և տեղ տեղ
բանաստեղծական զրուցուածք. միով բանիւ նոր
իմն տեսակ Դրախտ իրաւսէալ է սա, հինգ գար ա-
ւելի առաջ քան զՄիլտոն հանձարեալ. յորում
ոչ Ադամայ պատուիրանազանցութիւնն միայն՝
այլ և անոր բոլոր սերնդեան յանցանքը և խեղ-
ճութիւնը՝ ինքն իր վրան առնելով հեղինակն,
կամ զինքն անձնաւորելով իբրեւ մեղապարս՝ փո-
խանակ ամենեցուն կ'ողբայ և կ'աղօթէ Աստու-
ծոյ գթութեանը և Քրիստոսի կենագործութեա-
նը, ինչպէս վերն ըսինք: Եւ յետ մազթելու
Փրկչին անօրէնութեանց և Հոգւոյն սրբոյ շնորհքն
իրեն օգնական, կը մազթէ նաև սրբոց բարեխո-
տութիւնը, սկսեալ 'ի Ս. Աստուածածնէ, Թադէ-

լոց, աշակերտաց, հայրապետաց, և մանաւանդ մարտիրոսաց, յիշելով ասոնց պէս պէս չարչարանքները և մերձեցնելով իր հոգւոյն. յետոյ և ճգնաւորաց և ամենայն առաքինեաց բարեգործութեանց փափագի հազորդ ըլլալ կամ հետեող. և թէ չի կրնար անոնցմէ յառաջագիմաց հաւատարեւ, գոնէ, կ'ըսէ, զիս

« Արժանացո՛ւ յոյժ խոնարհին,
Քան ըզրնաւից թերեւս յետին.
Միայն ի թիւ օգեաց դասին
Կացո՛ւ եւ զիս յաջակողմին,
Եւ լըսեցո՛ւ ըզընծալին
Ձերանաւէս ձայնըն քոյին » :

Այս ըսելով բնաբար կ'անցնի 'ի յիշատակ վերջին դատաստանի և հատուցման գործոց ամենայն մարդկան. և այն տիեզերաց վերջին ահադ տեսարանն այնպէս իմն կը բացուի մտաց առջև՝ որ յիշաւ սաստիկ զգածմամբ և անշուշտ ոչ առանց գողգորդալու կ'աւարտէ ողբերգութիւնը, ողբերգութեանց վերջի տեսարանին վայել սրտառուչ և աղքու. ուր՝ ոչ դք կրնայ ժխտել թէ հեղինակն յափշտակուած կամ վառուած չըլլայ, և գերազանցած սովորական չափէ վեր. ինչպէս որ չի ալ կրնար չըզգածուիլ նոյն իսկ ընթերցողն՝ երբ այս մեր հնացեալ և բազմազրադ աշխարհն ալ վերջապէս իբրեւ օրհասական ներկայանայ.

« Յորժամ տարերբքս գըզըրգին,
Հաստատութիւնքն սասանին,
Իբր ըզծովու կոհակք կուտին
Ի յեռանդանըն կաթսային.
Լայնտարած գողայ գետին,
Թանձրութեանց հիմանց շարժին.

Լերինք հիմամբք զարհուրին,
 Եւ ուժգնակի բախմամբ թընդին.
 Կարծր բնութիւնք վիմաց հալին
 Եւ ամենայն նիւթք հրդեհին.
 Մինչ գետք հրեղէնք յորդահոսին
 Իբր ըզհեղեղ ջուրց ծաւալին.
 Հողմով հանգերձ սաստիւ հընչեն
 Եւ միգախտուն մըրմըռին.
 Խըրթնահայեաց գիմօք վառին
 Եւս թափանցիկ վայրաբերին.
 Իբր ըզտերեւ մի բորբոքին
 Բնութիւնք ամեն հողեղինին.
 Բըլուրք լերամբք հալեսցին
 Եւ գաշտաձեւ աշխարհք լինին.
 Մովու ալքըն ցամաքին
 Եւ կենդանիք նորա նուազին.
 Յորժամ բարբառքն նըւազին,
 Փողըն գոչէ Գաբրիէլին
 Յանկարծակի մէջ գիշերին՝
 Ի յեղակարծ ժամանակին)» :

Կիրթ և հմուտ ընթերցողք կրնան գտնել թէ
 որ և է վսեմական քերգող մը կրնա՞ր աւելի վա-
 յելուչ և ազգու կերպով նկարագրել այն լայ-
 նատարած գեանին դողը, իր թանձր յատակին
 քակաուիլը, լերանց՝ 'ի հիմանց զարհուրիլը, և
 ամենայն տարերաց հողմով հըրով և միգով մըմը-
 ռիլը և խրթնահայեաց գիմօք վառիլ բորբոքիլն և
 ապա տերեւի մը պէս թօթափիլը :

Մեծ ապերախտութիւն առ հեղինակն համա-
 րէի՝ այսպիսի չքնաղ դործոյ, այս տատուածային
 Ողբերգութեան վըայ քիչ խօսքով անցնիլը. այլ
 ոչ պակաս ապերախտութիւն առ ազգն իմ համա-
 րիմ՝ շատ ալ խօսիլն անոր վըայ, որ պէտք էր ըլ-
 լալ և է ծանօթ իրեն, և յետո՛ւ իր ժամագրոց և

**Սաղմոսին, Նարեկայ քան կը գործածէ զՅիսուս—
Որդին. որով և ոչ միայն շատ ձեռագիր օրինակք
գտուին այս գրուածիս, այլ և հայերէն տպո-
գրութեանց առաջին երախայրեաց մէկն եղած է¹ :**

1 Արդարեւ հայերէն տպագրութեան երախայրեաց
մէկն կամ գլխաւորն կրնայ ըսուիլ Յիսուս—Որդին։ Այս
գրաւոր արուեստն ժ. Զ դարուն մէջ (1565) ՚ի Վենետիկ,
ի Հռովմէ ՚ի Կ. Պօլիս սկզբնաւորեւն ետեւ, Եւրոպիոյ
քանի մը քաղաքաց մէջ ալ մէկ մէկ հայերէն գործ ընծա-
յած է ժ. Է դարուն սկիզբները. այլ ամեն տեղ ալ դար-
ձեալ խափանուած կ'երեւի շատ տարիներ. և երկրորդ ան-
գամ դարձեալ Վենետիկ առաջին կ'ըլլայ Հայերէն տպա-
գրութեան, շնորհիւ բազմաթիւ Հայ վաճառականաց
տեղւոյն. և առաջին պտուղ յետ Սաղմոսին ՚ի Լոյս կ'ըն-
ծայէ յամի 1643 ՚ի ձեռն Յովհաննու Անկիւրացւոյ՝ Յի-
սուս—Որդի գիրքը, վայելուչ գրով և տպով, և նշանաւոր
պատկերաւ մը ՚ի Ճակատուն. զոր համանման ընդօրինա-
կել տալով մենք ալ հօս կ'ընեկայացնենք, ՚ի ցոյց մեր
230 տարուան հնութեամբ տպագրեալ գրքի մը, և այս-
պիսի գրքի, միանգամայն և նշանական կերպարանօք
պատկերին, որ բաւական ճարտարութեամբ ալ պղնձա-
գծեալ է. իսկ թէ զով կերպարանէ, զՇնորհալի թէ զտը-
պագրողն, թէ ուրիշ մը՝ չեմք գիտեր։ Բայց նոյն պատ-
կերը գրեթէ անփոփոխ նորէն փորագրուած է իբր 20 տա-
րի ետեւ ալ, յամի 1660ին, և Յիսուս—Որդւոյ նոր տպա-
գրութեան մը ճակատը գրուած է, դարձեալ ՚ի Վենետիկ
քաղաքի, այլ ուրիշ տպագրատուն մը։ Այս ետքի տարին՝
(1660) Հոլանտայի մայրաքաղաքն (Ամստերդամ) ալ իր
Հայ վաճառականաց և մեծաջան Ոսկան Վարդապետի
կանխիկ արգեամբք՝ ընծայեց իր հայերէն տպագրութեանց
անդրանիկը, և այն ալ նմանապէս եղաւ Յիսուս—Որդի
մը, պատկերազարդ։ Մարտիկոյ Հայոց արդիւնաւոր տպա-
գրանոցն ալ ընծայած է Յիսուս—Որդի մը ՚ի սկիզբն ժ. Ը
դարու (1702)։ Իսկ Կ. Պօլիս բազմաթիւ տպագրութիւն-
ներէն մեզի ծանօթ հնագոյնն է 1724 տարւոյն ՚ի տպա-
գրատան Աստուածատրոյ. 1746ին երկու տարբեր տպա-
գրութիւնք եղած են ՚ի Կ. Պօլիս։ Հնդկաց հեռաւոր Հայ
գաղթականք ալ անցեալ դարուն վերջերը ընծայեցին տը-
պագրութիւն մը ՚ի Մատրաս, յամի 1792. Ինչպէս անոնց-
մէ առաջ ուռաբնակ Հայք ՚ի Բեդրպուրկ, յամի 1785։
Կը թողունք յիշել նորագոյն տպագրութիւնները, որոց
մէջ ընտրեալգոյնն է Ս. Ղազարու Մխիթարեանց տպա-

Թէ գրողածին արժէքով և թէ հապարակաց առ ձեռն և պիտանի ընելու գիտամբ՝ Շնորհալին յետ այսպիսի գործոյ մը, ինքն իրեն յազմեց և գերազանցեց ուրիշ ազօթական արտագրութեամբ մը, և տարբեր ոճով։ Փափագելով և պարտք համարելով իր աստուածային սիրով վառուած սրտին պէս մերժաւորաց և համօրէն ազգայնոց սիրան ալ վառել տա ազբիւրն սիրոյ, աւելի կարճ և գիւրադելի ազօթք մը հարկաւոր սեպեց, բնական արձակ բանիւ. ազօթք մը կամ խօսք ընդ Աստուծոյ, յորում բովանդակի քրիստոնէին ամենայն կարեւոր գաւառնութիւնն, ինչ գիրն, պէտքն և իղձն, արասունքն ալ սերն ալ. և տհա բզկեց հոգեւորաւ ազբիւրէն՝ ամենայն Հայոց քաջածանօթ հրաշայի Հասարակ խորհրդանիւն, որ Յիսուս Որդւոյ պէս իր սկզբնաւոր բառերով կ'անուանի։ 24 տուն բան, 24 անգին տիտեղք գրաւոր և հոգեւոր. անբաւ արժէիւք իր չափաւորութեան մէջ. աւագամեծար գործ մ'ալ հեղինակին աւագ գործոց մէջ, և ամենայն քրիստոնէական ազօթից նախաշարին գասակից։ Ոմանց թուած է թէ այսպիսի սուրբ հայրապետաց արժանի վսեմական զրուցուածք՝ հնագոյն ազբերի մը յառաջ եկած ըլլայ, և Ս. Եփրեմի դամեղելի սրտէն և զրէն ցայտած. այսինքն թէ ասոր գրած ազօթից իմաստներէն ներշնչեալ գրած ըլլայ մերս Ներսէս։ Այս բանիս ոչ զարմանք պէտք է և ոչ ընդգիմութիւն. երևելի բանաստեղծք անգամ բանաստեղծից գրուածէն ներշնչեալ կամ վառեալ՝ նոր և սեպական շնորհօք արտագրու-

գրանոցն, յապ 1830, հեղինակին բոլոր ապագայական գործերու մէկ տեղ, բաց յԱզատեմ Եգեղոյ։ Վերջ յիշեալ ապագրութեանց մէջ ալ կան Շնորհալոյ բանի մը բերդաւոր, բայց ոչ պնդաւոր օրոյսի այս երգի մը ապագրութեան մէջ։

Թիւններ կ'ընեն. ինչո՞ւ Ափրեմը, Գրիգորը և Ներսէսը ալ իրարմէ չարծարծուին, և նոր լցա նոր բոց չարձրկեն: Բայց Թէ ո՞րքան ուրիշէ լոյս և կայծ առած է Ներսէս այս աղօթից մէջ՝ աւելորդ համարիմ քննել. իր սիրտն այնքան վառ և պայծառ էր, այնքան լցեալ սուրբ խմաստներով և ըզձերով, որ կարծեմ Թէ երբ մտածեց հասարակաց քրիստոնէից համար յարմարագոյն աղօթք մը գրել չուտով մ'արտագրեց. գուցէ մէկ գլորչութեամբ մէկ օրուան մէջ, առանց ուրիշ լոյս ուղեւը՝ բաց 'ի Ճշմարիտ լուսոյն Քրիստոսէ: Թերեւս փափագէր որ Թէ հնար է՝ անով օրուան 24 ժամուց իւրաքանչիւրին մէկ մէկ տուն աղօթէին հաւատացեալք. այլ զի և ինքն գիտէր որ խիստ քիչերու կարելի է իրեն պէս հսկել գիշեր ու ցորեկ, կը խրատէ յիշատակարան կամ պատուիրագիր մ'ալ գրելով աղօթից հետ, որ ով որ կրնայ օրն հինգ անգամ ըսէ այս աղօթքս, կամ չորս անգամ, կամ առտու, կէսօր և իրիկուն. և եթէ մէկն չկարենայ նաեւ երեք անգամ այս կերպով ներկայանալ առ Աստուած, գոնէ օրն անգամ մ'աղօթէ զայս, կամ գոնէ քանի մը տուն՝ բերան սովորելով, և եկեղեցւոյ բոլոր օրական աղօթից կամ ժամասացութեան տեղ բռնէ. անոր համար վերնագիրն կ'ըսէ. « Աղօթք իւրաքանչիւր « անձին հաւատացելոյ »: Եւ իբրեւ այսպէս հաւատարակաց հաւատացելոց յարմար և կարեւոր՝ մեր բուն սրբազան Հասարակաց աղօթից գրքին կարգը անցաւ, որ է Ժամագիրքն. յորում սովորաբար կը գրուի յետ ամենայն աղօթից, 'ի Հանգստեան ժամու. իբրեւ գուռն ակամայ փակման սրտի հարկիւ քնոյ, որ և ըլլայ նախագրուէր անոր բացմանն 'ի Ծագել նորոյ աւուր: Յայս է ուրեմն որ այս չքնաղ սովորս աւելի քան զՅիսուս որդի և քան զամենայն աղօթական բանս Հայոց՝ ծաւա-

լեալ է մեր ազգին մէջ, և Շնորհալին բաւական
յաջողած է յայսմ փափագի. և թերեւ աւելի
քան զփափագն և զկարծիս, ասով որ իբրև ա-
ռանձնական ազօթք ամեն ազգային ազօթքէ ընդ-
հանուր եղած է, և ամեն հայ հոգեխօսներէ ա-
ւելի ինքն է մշտնջենաւոր խօսնակ մը՝ ի մէջ իր
եկեղեցւոյն և ազգայնոց սրտից: Նա մանաւանդ՝
այս հրաշալի ազօթքս՝ ազգային սահմաններէ ան-
գին անցեր է, և թերեւ քսն զամենայն ազգաց
առանձնական ազօթաբանութիւնս. որովհետեւ
իրաճանաչ և երախտագէտ ազգայինք և բանա-
սէրք այս դարուս սկիզբէն վեր Ստիոյ և Յւրո-
պիոյ գրեթէ ամեն գլխաւոր լեզուօք (իբրև 36)
թարգմաններ և հաղարաւոր օրինակ սփռեր են.
և եթէ շատ բանասէրք և հետաքնինք իբրև բազ-
մապատիկ լեզուաց հաւաքումն կը փնտռեն այս
գրքոյկս, ոչ սակաւք ալ հեղինակին բանից վըայ
սքանչանալով կ'ընդունին ¹:

¹ Եւրոպական լեզուաց մէջ լատինն և իտալացին նախ
թարգմանած են այս ազօթքս, և իրենց ուրիշ ազօթից
հետ ապագրած շատ հեղ: Յամին 1690 ՚ի Բատուա ապա-
գրած է զայն հայերէն և իտալերէն՝ Մէրաինի արքեպիս-
կոպոսն Տիմոթէոս Գաւնուկ, որ պանգրքաւեր յիտալիս:
Իբրև գար մը վերջը (1780) ՚ի Լոնարա ապագրած է Հա-
ւատովն չորս լեզուով, հայ, լատին, փռանկ և անգլիա-
րէն. որոց վըայ յունարէն և թուրքարէն ալ աւելցրնե-
լով ապագրեցաւ գարուս սկիզբը՝ ՚ի վանս մեր Միթթա-
րեանց ՚ի Ս. Ղազար. անկէ ետեւ եօթն անգամ ալ յա-
ւելմամբ նորանոր թարգմանութեանց, մինչև վերջին և
նոր ապագրութիւնն այս տարի (1873) կ'ըլլայ 36 լեզուօք.
որք են.

Հայ
Յոն
Լատին
Իտալ
Փռանկ
Սպանիացի

Բորգոպալ
Գերման
Հոլանտ
Շուեա
Դանիացի
Իսլանտ

Կրենլանտ
Անգլիացի
Իռլանտ
Կելտ
Վլահ
Ռուս

Ոչ միայն Յիսուս որդւոյ հետ զուգակցութիւնն հարկաւորեց զմեզ այս տեղ նշանակելու Հաւատով աղօթից երկասիրութիւնը, այլ զի և ոմանք նոյն իսկ այս ժամանակս գրուած կարծեն. թէ և մեզ հաւանական երևեր աւելի ուշ գրելն, բայց յառաջ քան զկաթողիկոսութիւնը. որովհետև յառաջաբանին խրատին մէջ կը յիշեցնէ « զԳրի-
« գորիոս կաթողիկոս Հայոց, և զեղբայր նորին
« զտէր Ներսէս՝ զաղօթիցս յօրինողն՝ յիշեցէք ՚ի
« Քրիստոս »). մասնաւոր հոգով կը պատուիրէ ալ որ զգուշութեամբ օրինակեն և հմուտ գրչաց օրինակել տան, « զի մի այլ և այլ, այլ հաւա-
« սարք լինիցին ամենայնքն՝ ուր և գրեցին. և
« ախմարքն ՚ի գիրս՝ ուղիղ գիտողացն աացեն՝ գը-
« ռել, զի ուղղորդ լինիցի »: Մնորհաւոյն գլխա-
ւոր նպատակն էր այսպիսի ախմարաց և ագի-
տաց՝ աղօթք սովորեցնելն: « Վասն այգր պատ-
« ճառի, կ'ըսէ, արարաք զաղօթս զայսոսիկ պարզ
« և յստակ բանիւ վասն ախմարաց գիւրահաս
« լինելոյ յաղօթելն իւրեանց »: Սակայն պար-
զութեան և յստակութեանն հետ անպակաս ու-
նի լեզուին շնորհքն, ինչպէս և իմաստից. աւելի
պարզ և ռամկականի մօտ է այս նախադրեալ
խրատն, որ և ոճով զրուցուածին քիչ մը տար-
բերի հեղինակին ուրիշ գրուածներէն, աւելի ուր-
րաբար և յանդիմանական կերպ մ'ունենալով. և
թէ համարձակինք ըսելու՝ քիչ մը նեղասրտեալ
վասն անհոգութեան ոմանց, որ կամ ժամանակ
կամ կարողութիւն չունինք կ'ըսէին բերնուց սո-

ԼԵՀ	Պարսկ	Եթովպացի
Սերպ	Արաբ	Մալդացի
Շիլաւոն	Հրեարէն	Մալացի
Մաճա	Ասորի	Պիրման
Վրացի	Քաղդէացի	Պենկալ
Թուրք	Չին	Սանսկրիտ :

վերաւ ազօթքներ, և սակայն « զսատանայական
« երգան բազում փութով ուսանին »: Ասհմե-
տականք, կ'ըսէ, ինչուան պատերազմի պատեն ալ
իրենց օրինադրեալ ազօթքները չեն խափաներ,
« իսկ մեր ժողովուրդքս արտաքոյ ազօթից տեղ
« ւոյ՝ և ոչ բնաւ յեշեն զանուն Աստուծոյ...
« այլ սիրեն զգատարկարանութիւն՝ քան զա-
« ղօթան »: Եկեղեցւոյ մէջ կեցուածքնին ալ կը
մեղադրէ, վասն զի « կամ փակեալ բերանով
« կանգնին, կամ զքուցատրութիւնս պահեն ընդ
« միմեանս »¹: Վերջապէս, Հաւատով խոստովա-
նիմ ազօթից պրանչելի հանգարտութեան քով
այս նախադրութիւնս քիչ մը խռովեալ կ'երեւի,
թէ և ըլլայ իրաւամբք տրւած պառճառներուն,
կամ իր իսկ կրած վատաց՝ յոգին և 'ի մարմին:
Հաւատով խոստովանիմ սկզբնաւորութեամբ
կարճ ազօթք մ'ալ գտուի, մարկագրեալ՝ « Տեառն
« Ներսէսի Ալայեցոյ Խոստովանութիւն հաւա-
« տոյ՝ ամենայն աւուր և 'ի ժամ վախճանին »:

1 Պատկառանք պէտք է լսել Ենորհալոյ մեղադրու-
թիւնը, այլ և չմոռնալ ժամանակին վրդովմունքը, զոր
յիշեցինք (Գլ. Ը, ԺԵ, ԺԶ). և զոր պիտի յիշեմք (Գլ. Ի),
որք սրտից վրայ ալ մեծ ազդեցութիւն ունին: Երբ յետոյ
Հայոց քաղաքական և եկեղեցական վարչութիւնքն վա-
յեջապէս հաստատուեցան՝ բարուց բարեկարգութիւնն
ալ զարգացաւ: Ենորհալին 110 տարի վերջ խափն կրօ-
նաւոր մը (Պուրքարտ) իր նշանաւոր Պանդրխտութեան
մէջ՝ Հայոց Թագաւորին (Գլ. Լեոնի) և կաթողիկոսին ապա-
րանքն ալ շարաթիւերով բնակելով, և ազգին սովորոյթքը
և բարքը հետաքննօրէն դիտելով, շատ և շատ գովէ անոնց
ջերմեռանդութիւնը. « Շատ բարեպաշտիկ են, կ'ըսէ, յե-
կեղեցիս, թէ կղերիկոսք և թէ աշխարհականք. և ուրիշ
բան չեն ըներ Տօն՝ բայց եթէ աղօթել կամ երգել, կամ
այն բաները ընել՝ զոր իրաւապէս պէտք է ընել: Ոչ երբեք
տեսանք մէկը յեկեղեցին՝ որ ծիծաղի կամ ցոփ կենայ: ...
Դեռ շատ բան տեսայ այս երկրիս մէջ՝ թէ աշխարհակա-
նաց վրայ և թէ եկեղեցականաց և կրօնաւորաց, արժանի
օրինակ ընծայուելու, որ մեր երկրին մէջ հազիւ թէ հա-
ւատալի կարծուին »:

ԺԸ.

Այլևայլ Երկրորդական գրութիւնք . — Յա-
ղագս Երկնից զարդուց . — Մխիթար Հերացի .
— Մեկնութիւն և չափաւ յարաստութիւն Ներ-
քողի խաչին Դարսի Անյաղքի . — Վարդան
Վդ . Հաղրատացի . — Մեկնութիւնք իմաս-
տասիրական բանից . — Աստիճանք Ազգա-
կանութեան . — Քանի մը քարգմանութիւնք .
— Վկայարանութիւն Ս . Սարգսի :

Յետ այս գլխաւոր և դասընտիր գրութեանց՝ ար-
ժան համարիմ յիշատակել հօս Շնորհաւոյ քա-
նի մ' ուրիշ գրութեանք ալ, որք եթէ ասոնց պէս
'ի գլուխ գործոց չանցան, սակայն դարձեալ ըն-
տիր և գեղեցիկ են, և որոնց գրութեան թուա-
կանն անյայտ ըլլալով բոլորն ալ մէկտեղ կը յի-
շեմք, յառաջ քան զկաթողիկոսութիւն հեղինա-
կին. թողլով յետ այնր յիշելու ինչ որ յայտ-
նապէս 'ի կաթողիկոսութեան ժամանակը գրած
է : Արդ ասոնց մէջ են երկու գեղեցիկ քեր-
դութեանք, այլևայլ ոճով, երկուքն ալ 'ի խնդրոյ
բարեկամաց գրութեան. մէկն բողբոլովին իր մատոյ
ծնունդ, որ է Յաղագս Երկնից և զարդուց Զոհի .
միւսն Դարսի Անյաղքի գրած խաչի ճառին յա-
րաստութիւն : Առաջինն 200 տող է 12 տետան, բո-
լոր ան յանգով աւարտած, և առանց շատ բա-
նաստեղծական թռչանաց՝ շատ վայելուչ, կոկ և
շնորհալի գրութեան մը . և թէ ոչ խօսքերն՝ այլ խօս-
քին աղբիւրն կամ գիւտն ինքնին բանաստեղծա-

կան է. Եգեսիոյ ողբոց նման գիմառնութեամբ,
ինչպէս հօն գերեալ քաղաքին խօսել կու տայ,
հօտ ալ բուն երկնից բերան կու տայ ինքզինքը
նկարագրելու, սկսանելով.

« Իմ՝ եղական գոլով բնութիւն և սկզբնական,
Յանեղէն ձրգեալ կամար անգուգական՝
Անջըրպետեմ գջուրսըն վերին եւ ներքնական,
Որպէս պատմէ զինէն Մովսէս աստուածաբան »):

Նպատակ բանին է ցուցանել երկնից զարմանալի
կազմուածը, նուրբ նիւթերը, կարպը, և այլն. և
թէ ասոնց վրայ արժան է հիանալ՝ այլ ոչ ինքնա-
բուն և գերազոյ բան մը կարծել և պաշտել, ինչ-
պէս ըրին հեթանոսք. վասն զի թէ և ըսա մեզ
երկինքն անչափ ընդարձակ է, « Այլ և թըղաւ
« միով չափիմ՝ թէ ոչ մարդկան »). թէ և անբաւ
բարձր երևի՝ այլ նոյնչափ և խոր անդունդ է, թէ
և անշարժ՝ միշտ 'ի շարժման է. թէ և նիւթա-
կան՝ այլ միշտ նոյն վիճակի միջ անայլայլակ է.
Թէ և անայլայլակ՝ այլ Արարչին կամօք և բանիւ
այնպէս է և ոչ թէ 'ի բնէ. որպէս զի երկրաւոր
արարածոց կենդանութեան պատճառ ըլլայ, 'ի
ձեռն լուսաւորաց. յորոց նախ զարեգսկն յիշէ,
գեղեցկութեամբ իբրև

..... « Պայծառատիպ մի կարկեսհան
Եգեալի լանջաբստ վակասին ահարոնեան »,

և օգտիւ՝ պատճառ բեղմաւորութեան, տաքու-
թիւնը խառնելով ջրոց հետ. զոր նմանեցընէ փե-
տայի և հարսին զուգութեան.

« Փեսայօրէն ջերմամբ սիրոյ յոյժ ըղձական՝
Գիրկս արկանէ հարսին իւրոյ խոնաւութեան » .

ապա նկարագրէ զլուսին ,

..... « Սպիտակափայլ բիւրեղանման ,
Որ միշտ աճէ և նըւաղէ հընգետաստն » .

յետ սոցա՝ եօթն մոլորակներ իբրև եօթն կան-
թեղք ներկայանան ,

« Որք մոլորեալք՝ տան անմոլար իմաստ մարդ-
կան » .

ապա 12 կենդանակերպներն , զոր ըստ հին օճոյ
արևելեայց նմանեցընէ քաղաքի և 12 աշտարա-
կաց . որոց շարժմունքէն կամ ընթացքէն կըրնան
երբեմն բաներ գուշակուիլ : Այս խօսքով Շնոր-
հալին ոչ եթէ աստեղագիտաց յիմարաբանու-
թեանց իրաւունք տայ , այլ միայն կարծէ թէ
ինչպէս հուր , ջուր , բոյսք և անբան կենդանիք՝
զանազան բանի նշան , գուշակութիւն և ազգե-
ցութիւն կու տան , այսպէս ասոնք ալ

« Թէպէտ են յանկենդանեաց նոքա ու անբան՝
Սակայն շարժմամբ անձանց՝ ունին ինչ ազգա-
կան » :

Եւ յիրաւի այս խնդր կը փնտռեն թէ մոլորեալ և
թէ ողջամիտ աստեղաբաշխք , և դեռ գտած չեն .
այսինքն զպատճառ , և մանաւանդ զվախճան և
զնպատակ այնպիսի շարժման և բազմութեան ա-
մեն տեսակ աստեղաց : Ամեն քիչ շատ խոհուն
միտք կ'ուզէ այս բանս գիտնալ , և շատք յաս-
տուածային լուսոյ զուրկ ըլլալով կը մոլորին ,
կ'ըսէ հեղինակն ալ , փոխանակ որ գոնէ անոնց
սքանչելի գեղեցկութեամբն և կարգաւն՝ պէտք
էր առ Աստուած դառնային : Յետոյ խորհրդական

խմաստներ կը բերէ, եօթն մոլորակները 7000 տարի ժամանակի փոփոխական դարուց նմանցընելով, հաստատուն աստղերն ալ՝ հանգերձեալ անփոփոխ աշխարհի. որոյ համար այնուհետեւ այս երկինքս և լուսաւորքն պէտք չեն, վասն որոյ և պիտի ջնջին. կամ թէ աւելի զարմանալի կերպով մը պիտի նորոգուին, և պիտի ըլլայ նոր երկինք և նոր երկիր: Երկնից գիմառնական նկարագրութիւնն աւարտելով չորս տող ալ հեղինակն իր բերնէն կ'ըսէ շատ յարմար և ստոյգ, իր հիացումը նշանակելով.

«Նայիմ՝ յերկինս եւ նըկատեմ զայս ամենայն,
Եւ փառքս տամ անեղ բնութեան արարչական»:

Այս վայելուչ քերգուածիս պատճառն ալ վայելուչ և սիրելի է մեզ կամ մեր հայերէն գըպրութեան. զոր յայտնէ ուրիշ փոքրիկ քերգուած մ'ալ առջինին ետեւէն գրուած՝ Յորդորալ, 62 տող. յորում իբրեւ գաւանութիւն մը հաւատոյ՝ կը խոստովանի ամեն բանի պատճառ Ստառուած. անով շարժունք և անշարժք, անկէ և մարգիկ. որոց փրկութեան համար նոր Ագամն Քրիստոս. և այլն: Այս Յորդորակս՝ բաց յիմաստից սրբութենէն, առջինին քով շատ հեռեւեակ է. բայց մեզի պիտանին անագլուխ տառերն են, որք կը կապեն այս բանս. Միւրաբ Բժիշկ շէյալ Նէր-պիսէ դայս Բան. արգէն առջի մասին խորագիրն ալ կ'իմացընէր որ գրուած է Ի խնդրոյ առն Բժշկապետի եւ աստեղագետի Միւրաբայ: Բնականապէս հարկ է որ հիմայ այս անձն ներկայանայ մեր պատմական պարագային մէջ, որ և ժամանակիս և բոլոր ԺԲ դարուն, մանաւանդ թէ բոլոր մեր գպրութեան նշանաւոր անձանց մէկն է, և իր մասին կամ արուեստին մէջ՝ առաջին, և արժանապէս յամեն.

ապա նկարագրէ զլուսին ,

..... « Սպիտակափայլ բիւրեղանման ,
Որ միշտ աճէ և նրւազէ հընգետասան » .

յետ սոցա՝ եօթն մոլորակներ իբրև եօթն կան-
թեղք ներկայանան ,

« Որք մոլորեալք՝ տան անմոլար իմաստ մարդ-
կան » .

ապա 12 կենդանակերպներն , զոր ըստ հին օճոյ
արևելեայց նմանեցընէ քաղաքի և 12 աշտարա-
կաց . որոց շարժմունքէն կամ ընթացքէն կրնան
երբեմն բաներ գուշակուիլ : Այս խօսքով Շնոր-
հալին ոչ եթէ աստեղագիտաց յիմարաբանու-
թեանց իրաւունք տայ , այլ միայն կարծէ թէ
ինչպէս հուր , ջուր , բոյսք և անբան կենդանիք՝
զանազան բանի նշան , գուշակութիւն և ազգե-
ցութիւն կու տան , այսպէս ասոնք ալ

« Թէպէտ են յանկենդանեաց նոքա ու անբան՝
Սակայն շարժմամբ անձանց՝ ունին ինչ ազգա-
կան » :

Եւ յիրաւի այս ինչը կը փնտռեն թէ մոլորեալ և
թէ ոլջամիտ աստեղաբաշխք , և դեռ գտած չեն .
այսինքն զպատճառ , և մանաւանդ զվախճան և
զնպատակ այնպիսի շարժման և բազմութեան ա-
մեն տեսակ աստեղաց : Ամեն քիչ շատ խոհուն
միտք կ'ուզէ այս բանս գիտնալ , և շատք յաս-
տուածային լուսոյ զուրկ ըլլալով կը մոլորին ,
կ'ըսէ հեղինակն ալ , փոխանակ որ գոնէ անոնց
սքանչելի գեղեցկութեամբն և կարգաւն՝ պէտք
էր առ Աստուած գառնային : Յետոյ խորհրդական

խմաստներ կը բերէ , եօթն մոլորակները 7000 տարի ժամանակի փոփոխական գարուց նմանցընելով, հաստատուն աստղերն ալ՝ հանգերձեալ անփոփոխ աշխարհի. որոյ համար այնուհետեւ այս երկինքս և լուսաւորքն պէտք չեն, վասն որոյ և պիտի ջնջին. կամ թէ աւելի զարմանալի կերպով մը պիտի նորոգուին, և պիտի ըլլայ նոր երկինք և նոր երկիր: Երկնից գիմառնական նկարագրութիւնն աւարտելով չորս տող ալ հեղինակն իր բերնէն կ'ըսէ շատ յարմար և ստոյգ, իր հիացումը նշանակելով.

« Նայիմ յերկինս եւ նըկատեմ զայս ամենայն ,
Եւ փառքս տամ անեղ բնութեան արարչական »:

Այս վայելուչ քերդուածիս պատճառն ալ վայելուչ և սիրելի է մեզ կամ մեր հայերէն գրպութեան. զոր յայտնէ ուրիշ փոքրիկ քերդուած մ'ալ առջինին ետեւէն գրուած՝ Յորդուալ, 62 տող. յորում իբրեւ գաւանութիւն մը հաւատոյ՝ կը խոստովանի ամեն բանի պատճառ զԱստուած. անով շարժուիք և անշարժք, անկէ և մարգիկ. որոց փրկութեան համար նոր Ադամն Քրիստոս. և այլն: Այս Յորդուակս՝ բաց յիմառաից սրբութենէն, առջինին քով շատ հետեակ է. բայց մեզի պիտանին տնազլուխ տառերն են, որք կը կապեն այս բանս. Միւրաբ Բծիւլ ընկալ 'ի Ներսէսէն զայս Բան. արգէն առջի մասին խորագիրն ալ կ'իմացընէր որ գրուած է Ի խնդրոյ ատն Բծիւկապի Էւ տափեղափէփի Միւրաբայ: Բնականապէս հարկ է որ հիմայ այս անձս ներկայանայ մեր պատմական պարագային մէջ, որ և ժամանակիս և բոլոր ԺԲ դարուն, մանաւանդ թէ բոլոր մեր գրպութեան նշանաւոր անձանց մէկն է, և իր մասին կամ արուեստին մէջ՝ առաջին, և արժանապէս յամեն.

արժան Շնորհալուոյ վկայուած Բժշկապետ. ոչ եթէ իրմէ առաջ կամ իրմէ հմուտ Հայ բժիշկ չենք ունեցած, այլ իրմէ առջիններուն գրուածքն մեզի չեն հասած, իրմէ վերջիններուն ալ չեն հաւասարիր իրեն. դժբաղդտբար՝ իրեն գրուած ներէն ալ փոքր մաս մը հասած է մեզի, և այն քչ միայն յայտմ մասին Բժշկութեան. իսկ Շնորհալուոյ զինքը Աստեղագէտ կոչելն՝ կը յայտնէ նաև յայտմ ուսումնական գիտութեան քաջութիւնը, որոյ ուրիշ վկայութիւն փամօշան և մնացորդ մը չունիմք: Նոյնպէս իր վարուց և դործոց ալ ուրիշ անգնկութիւն չունիմք, բայց մէկ մ'այս Շնորհալուոյ քերգուածն. մէկ մ'ալ բուն Մխիթարայ յառաջաբանն իրմէ մեզի հասած միակ գրուածքին, որ է « Բժշկական՝ վասն երեք ազգ Զերմանցն »: յորում կ'իմացընէ որ ինքն էր ծննդեամբ 'ի Հերքալաքէ, որ է այժմեանս Խոյ 'ի Պարսկական Հայս, անոր համար Հերացի կ'ըսուի. և « 'ի ման « կուծենէ սիրող եղէ, կ'ըսէ, իմաստութեան և « բժշկական արուեստից, և վարժեցայ 'ի դպրու « թիւն Արաբացւոց, Պարսից և Հելենացւոց »: յայտ է թէ և իր բնիկ ազգին Հայոց, ինչպէս գըրոց վերնագրին մէջ կ'ըսուի. այլ մեր լեզուով գրած կատարեալ բժշկարան մը չգտնելով, ուղեց գոնէ միայն Զերմի հիւանդութեան և անոր երեք գլխաւոր տեսակաց վրայ գրել « համառօտ; « Նախադիտութեամբ և Ստածմամբն », (Theorique et Pratique): Այս բանիս ալ պատճառ կ'ամ յորդոր կը վկայէ զյաջորդ Շնորհալուոյ, զկաթողիկոսն Գրիգոր Տղայ, « ամենայնիւ սիրող իմաստութեան և հմուտ »: և ինչ որ յոյն, պարսիկ և արաբիկ գրոց մէջ գտաւ այս նիւթոյս վրայգը՝ հաւաքեց, անդ տեղ քաղուածով, տեղ տեղ ալ թարգմանութեամբ, անոր համար յիշատակին վերջը կ'ըսէ. « Թարգմանեցաւ և գրեցաւ գիրքս

« այս յամի 1184ի Տեառն մերոյ » . այն բարե-
նշան տարին մեր գպրութեան , յորում Ն . Լամ-
բրոնացի յունական Օրինագրոց հաւաքում մը
հրատարակեց , Մխիթար Գոշ իր Դատաստանա-
գիրքը : Ինքն Հերացին այս գիրքը անուանեց « Զե-
« յանց Մխիթարոսիւն . զի սա մխիթարէ գրիւն »
« ուսմամբ , իսկ զհիւանդն՝ առողջութեամբ , ու
« զորմութեամբ և օգնականութեամբ արարչա-
« գործին Աստուծոյ » : Ոճոյն և լեզուին համար
ալ կ'աւելցնէ . « Եւ արարի զսա գեղջուկ և ար-
« ձակ բարբառով , զի գիւրահաս լիցի ամենայն
« ընթերցողաց , առ 'ի յիշատակել զմեզ » , և այլն :
Այս գիրքս որ 46 հատուած կամ գլուխ բաժ-
նուած է , (և 150 էջ մը բովանդակէ ութածալ)
արդէն տպագրուած ալ ըլլալով ¹ , հօս աւելի ծա-
նուցանեն լաւելորդ և օտար կը համարիմք , միայն
գործոյն արժանաւորութիւնը յիշել հարկաւոր ,
թէ ըստ իմաստից , թէ ըստ հմտութեան և շատ
Արաբացի և Պարսիկ բժշկաց յիշատակութեամբ ,
և թէ ըստ աշխարհիկ հայ լեզուին , որով գրեթէ
առաջին երկարօրէն գրուած ծանօթ գիրքն է մե-
զի : Իսկ հեղինակին արժանաւորութեան՝ բաց 'ի
գրքէն մեծ վկայք են Ն . Շնորհալուոյ և Գր . Տղա-
յոյ կաթողիկոսաց՝ բարեկամութիւնն և վարկն ,
եթէ առջինն իր կաթողիկոսութենէն առաջ գը-
րած է առ Մխիթար վերոյիշեալ քերգուածը՝
նշան է որ Մխիթար 1184 թուականէն 20 տարիէ
աւելի առաջ ալ նշանաւոր և հռչակուած էր :
Մխիթարայ վարուց վրայ ուրիշ տեղեկութիւն
չունիմք , այլ գրուածոց և հմտութեանն ուրիշ
նշաններ ալ կան մեր ընտիր բժշկարանաց մէջ .
զոր կ'երևի թէ Զերմանց գրքէն վերջը գրեր է ,
որովհետեւ անոր յառաջաբանին մէջ կ'ըսէ . « Զսո-

1 Ի Ս . Ղազար վենետիկ , 1832 : -

« վանդա՞ն՝ որ վասն արուեստի բժշկութեանս՝
« թողի, և զերեք ազգ ջերմանցս միայն հաւա-
« քեցի »: Իսկ բժշկարանաց մեջ կը գտնեմք ու-
րիշ շատ անասկ հիւանդութեանց գրուածներ,
որոց վրայ օտարաց և նախնեաց խօսքերը աւան-
դելէն ետեւ, ստէպ կ'ըսուի. « Բայց ես Մխիթար
« յիշեմ եթէ յուսովից լինի (այս ինչ ցաւ) »: Այլ
« ես Մխիթար յիշեմ զպատճառն զճիշուն, և
« այլն. — Այլ ես Մխիթար կամիմ գրել 'ի յայլ
« գրոց վասն Մնկանն. — Կան և այլ ցաւեր որ
« չէ յիշած 'ի գիրքս, բայց ես Մխիթարս յի-
« շեմ », և այլն: Երբեմն ալ յետին հաւաքաբան
բժիշկք՝ կարգացողը կու զրկեն առ բժշկապետն
մեր. զոր օրինակ. « Եւ զայլ ստածումն գտանեա
« 'ի Գիրս Մխիթար բժշկին. — Յիշեմ 'ի բանից
« Մխիթարայ », և այլն: Որով յայտ է թէ Մխի-
թար երբեմն թողած Բովնդակ արուեստի Բժշկութեան
գիտելիքը՝ յետոյ գրեր է, և գեւ հիմայ ալ գառւին
գրուածքն, գէթ ըստ մասին:

Ի Մխիթարայ վերագառնալով առ Ներսէս և
իւր քերդուածին, ասոր նկատմամբ զայս ալ յիշե-
ցունեմ, որ յետ իւր 120 ամաց՝ Յովհաննէս Եր-
զնկացին, որ բազմ ունեցաւ Շնորհալուոյ Մատ-
թէի Մեկնութիւնը շարունակելու, նման իմն
բաղդով՝ 'ի խնգրոյ Ապլոց իշխանի՝ տոյն նիւթիս
վրայօք Յաւագ՝ Երնիոյ՝ հնգապատիկ երկար 1000-
տողեան քերդուած մը գրեց նոյն չափով (12ոա-
նեան) և նոյն (ան) յանգաւ, Շնորհալուոյ իմաստ-
ները ընդարձակելով, յայտնապէս ասոր գրուա-
ծովը ներշնչեալ:

Երկրորդ քերդուած Շնորհալուոյն է մեր Դա-
ւիթ Անյաղթ փիլիսոփային և հին թարգմանչին
գրած Խաչի գովեստին տաղաչափեալ յարասու-
թիւն. որոյ պատճառն և յարակից գէպքն ալ
կ'արժէ յիշել: Հին հեղինակն ներքողիչ մեծն և

Եւամեծ կոչեալ Դաւիթ՝ ազգակից Մովսէս խորե-
նացւոյ արեամբ և արդեամբք, 'ի պատիւ Քսի Ս. և
Խաչին ներքող կամ ճառ մը գրած է, 'ի խնդրոյ
Գիւտ կաթողիկոսի, որ է ըսել իբրեւ 'ի վերջին
քառորդի Յ գարու. Թէ գրողին և Թէ խնդրողին
համբաւն, և Թէ գրուածին արժանաւորութիւնն՝
այնպիսի յարգ և պարծանք մը տուած էին այս
ճառիս 'ի հնուց հետէ, մինչև կարծել հու տայ՝
որ բնական արժէքէն ալ քանի մ'անգամ աւելի
ըլլայ ընծայուածն, և Թէ կարելի և ներելի է այս-
պէս ըսել: Միևթար Այրիվանեցի Պատմիչն
յ'ԺԳ գարու իր ժամանակագրութեան մէջ գը-
րած է ցանկ մը Սուրբ Գրոց և Ս. Հարց գրոց՝
զորս մեծիմաստ սոփեսաէսն Սարկաւագ ստու-
գեր էր, այսինքն յրնտիր օրինակաց հաստատեր
էր հարադառութիւնը. այս տեղ անմիջապէս նոր
կտակարանի Աստուածաշունչ սուրբ Գրոց ետեւէն
կը դասուին իբր սրբողան գիրք մեր, Ժամագիրքն
և Պատարագամատոյցն, և որ զարմանալին է՝ այն
երկուքէն ալ առաջ դասուի Բարձրադոյնէն Դաւ-
թի. վասն զի այսպէս կոչուի ճառն, սաղմոսին՝
« Բարձրացուցէք զՏէր Աստուած մեր », խօս-
քըն բնաբան ունենալով: Այսքան մեծարանաց
առաջին պատճառ Թերեւ համարելու էր զանհա-
մեմաա յարգութիւն Ս. Խաչին. այլ ըստ աշ-
խարհի՝ Թերեւ ճառին շնուելուն պատճառն ըլ-
լար. որոյ համար մէկ աւանդութիւնն ալ այս է,
Թէ Դաւթի գարուն՝ դեռ սովորութիւն էր յԱ-
թէնս, (ուր որ ինքն ալ ընկերակցօք Թարգմանչօք
ատեն մը ուսմանց և իմաստից պարապեցան),
ճարտասանութեան կամ փիլիսոփայութեւ վար-
դապետի աստիճան առնըլու համար՝ ճառ մը խօ-
սիլ. և Դաւիթ այս ճառս խօսեր է, կ'ըսեն, և
իբնն հետ մրցողաց յաղթեր և դերազանցեր. այս
բոլոր՝ ստոյգ կամ անստոյգ՝ բաւական առիթ մ'էր

Հայոց պարծանաց և խրոխտանաց 'ի վերայ Յու-
նաց. բայց ոմանք ալ ուրիշ պատճառներ կ'աւան-
դէին: Արդ թէ ասոնց ստոյգը հաւասարէն, և թէ
ճառին իմաստները պարզապէս հասկընալն, (որով
հետեւ քիչ մը խրթնաբան կամ նրբաբան է), շատոնց
փափագելի էր. և այս ժամանակներս՝ որ թէ յա-
րեւելեան և թէ յարեմաեան Հայս՝ դպրութեանց և
մեկնութեց ուսումն և ջանք վառուած էր, և առա-
ւելապէս՝ հօս 'ի կողմանս Սեաւ Լեւոնի և Ալի-
կիոյ, հօս՝ 'ի Հաղբատ և 'ի Սանահին, Հաղբատա-
ցի գիտնական և բանասէր վարդապետ մը՝ Վար-
դան անուն, որ առաջուց իսկ պէտք է ծանօթ ե-
ղած ըլլայ Շնորհալուոյ, խնդրեց այս մեր նոր ի-
մաստասիրաց պարագլխէն՝ հին իմաստասիրին ճա-
ռին մեկնութիւնը և պատճառը: — Շնորհալին
իր սովորական պատրաստականութեամբն 'ի կա-
տարել զխնդիր բարեսիրաց՝ Վարդանայ ուղածն
ալ ըրաւ. նախ ճառին գրութեան աւանդուած
պատճառները կը յիշէ, զոր արդէն իրմէ շատ ա-
ռաջ մէկն յիշած էր իբրեւ նախագրութիւն մ'ը.
նեղով, և անոր հետ կ'ընդունի որ Գիւտայ խըն-
դրուածքով գրուած էր, ընդդէմ այն մոլորեցոյց՝
որք նեստորաբար ոչ զՍ. Կոյսն կ'ընդունէին Աս-
տուածածին, և ոչ զխաչն՝ տառուածքնկալ: Իսկ
մեկնութիւնը գրեց Ներսէս չափաւոր ընդարձա-
կութեամբ և պարզ բանիւ բացատրելով փոխա-
փային միտքը, ևս առաւել իր մտածմունքն և
զգացմունքը: — Անշուշտ այս բաներուս վրայ
խորհրդածելու ատեն՝ յօժարութիւնն վառեցաւ՝
զնոյն ներքող իր քաջարուեստ ներգաշնակութիւն
տաղաչափել. և ինչպէս որ երկու մասն ունի
ճառն, մէկն աւելի քննական և պատճառական,
միւսն գովասանական, այն առաջին մասը կը բա-
վանդակէ Ներսէս 220 երկոտասանոտնեան տո-
ղից միջ (ան յանդով.) իսկ երկրորդ մասը իբրեւ

400 տող ութոտնեան զանազան յանգերով: Քեր-
դուծեան իմաստից վրայ չունիմք քան մ'ըսելու,
այլ միայն Շնորհալույ հանձարեղ մտածութեա-
նը, որ բաւական չհամարելով գրած մեկնութիւնը,
վասն զի և գծար էր հասարակաց զայն ունենալ
և այնչափ երկար բանը կարգալ. միւս կողմէ ալ
նոյն ճառը նորէն արձակ բանիւ պարզ շարա-
գրութեամբ գրել անտեղի համարելով, որ հե-
ղինակին նուազութիւն մը չըլլայ, ոտանաւոր բա-
նի դարձուց, առանց աւելցնելու կամ պակսե-
ցնելու. ասով կարգացողն թէ բոլոր Դաւթի գը-
րածը կ'ունենայ և թէ աւելի որոշ կը հասկընայ
անոր միտքը:

Նոյն Վարդան վարդապետն դարձեալ հարցուց
և խնդրեց 'ի Ներսիսէ՝ Գրիգորի Նիւսացւոյ այլև-
այլ գրոց վրայ տեղեկութիւն, թէ ի՞նչ պատճա-
ռի համար գրած էր. և թէ ի՞նչ նշանակելին քանի
մը մուծ բանք գրոցն. Շնորհալին ասոր պատաս-
խան և պատճառ գրած է, որ մեզի հասած չէ-
այլ Վարդան իր քովէն ալ բան աւելցնելով տեղե-
կութիւններ գրեց Նիւսացւոյն գրոց վրայգը, ինչ
պէս որ Լուծմունքը ըստած հաւաքմանց մէջ կը
յիշուի: — Այսպէս ընտանութիւն ունող անձն
(Վարդան) ընդ Շնորհալույ պէտքէնշանաւոր անձ
մ'ըլլայ. պատմբայց ու յիշատակագրաց քանի
մը կարճ խօսքերն ալ զայս ցուցնեն. մանաւանդ
երբ Հաղբատայ նշանաւոր և ուխտի տեղեաց
մէկն ալ այս վարդապետիս գերեզմանը կը նշա-
նակեն. որոյ արգարև ցանկալի էր ստոյգ վարքը
և գործերը գիտնալ. միայն մահուան թուականն
ալ հարեանցի կը նշանակի իբր 20 կամ 22 տարի
յետ Շնորհալոյն. այս եղբի թուականիս (1198)
գրիչ մը 'ի Հաղբատ, այսպէս յայտնէ անոր մեծ
արժէքը՝ աղաչելով յիշել, « Զարգիւնակատար
« սուրբ և ամեներջանիկ վարդապետն Վարդան »

« զաստուածասէր հոգին , 'ի մանկութենէ մինչև
 « յաւագոյթ ընդ Քրիստոս միացեալն , զՀոգւոյն
 « Սրբոյ բնակարանն , զյցեալն ամենայն տեսակօք
 « բարութեանց , զգարդարեալն ամենայն առաքի .
 « նուութեամբ , զսպաւէնն տնանկաց , զվերակա-
 « ցուն օտարաց , զտիրոջն աղքատաց , զբժիշկն
 « հոգւոց , զհայրն որբոց , զպարծանսն քրիստո-
 « նէից , զլուսաւորիչ եկեղեցւոյ , զհոգիւն բանա-
 «ւոր ոչխարաց , զհոգին օրհնեալ , զարժանիւն
 « Աստուծոյ , զգերազանցեալն քան զգովութիւն ,
 « զփոխեալն 'ի կենաց և զհանգուցեալն 'ի Քրիս-
 « տոս... յիշեսցիք յաղօթս » : — Արժանաւոր
 գովութիւն Շնորհալոյ բարեկամի . զորս միատեղ
 յիշէ ուրիշ մերձաւոր գրիչ մ'ալ (յամի 1207)
 յընդօրինակելն զմեկնութիւն Բարձրացուցեաց ,
 « զոր արարեալ է երիցս երջանիկ սուրբ կաթո-
 « ղիկոսն Հայոց Ներսէս , 'ի խնդրոյ Վարդանայ
 « վարդապետի , որ 'ի Հաղբատ կայ եգեալ 'ի
 « գամբանի . որոց յիշատակն՝ օրհնութեամբ » :

Դարձեալ սոյն վարդապետս Վարդան խըն-
 գրեր էր 'ի Շնորհալոյ՝ Քրիգոր Աստուածաբանի
 « Քրիստոս ծնեալ » ըսուած ճառին մեկնութիւ-
 նը . յայտ է որ Գր. Աստուածաբան հին Ս. Հարց
 մէջ ամենէն աւելի իմաստասիրաբար գրող և նըր-
 բախօսն է , քիչ բառով շատ բան իմացընող . սա-
 կայն նոյն իսկ կարճաբանութեամբն ալ իմաստքն
 միջանան և դժուարիմաց են . անոր համար գրե-
 թէ անհրաժեշտ հարկաւոր է մեկնութիւնն ալ .
 և այս Քրիստոսի ծննդեան վրայ գրած ճառն շատ
 աստուածաբանական կարեւոր խօսքերով 'ի վկա-
 յութիւն կոչուէր յաճախ , անոր համար աւելի
 ալ կարօտէր մեկնութեան . զոր և կատարեց Ներ-
 սէս խնդրով Վարդանայ . իսկ սա աւելի ընդար-
 ձակելով՝ վերոյիշեալ Նիւսացւոյն բանից մեկնու-
 թեան նման՝ գրեց Լուծմունիք , որ և գտնուի հի-

մայ, թէ և հեղինակաց անունն նշանակուած չըլ-
լայ :

Փղբրիկ իմաստասիրական գրուած մ'ալ կայ՝
որ թէ Դաւթի Անյաղթի կ'ընծայուի և թէ Գր.
Նիւսացւոյ, երկուքին գրոց ալ վերջը գտուելով.
և է Զարին բնութեան վրայ էջ մը բան կամ ա-
ռածք. որ կը սկսի, « Ամենայն չար տանջելի ».
Խնդիր մը՝ որ շատ գիտնոց և տգիտաց ալ մտա-
տանջութիւն կը պատճառէ. ասոնց որ կարգէն ալ
ըլլայ՝ բանասէր և արժանաւոր անձ մը եղած պի-
տի ըլլայ Ստեփանոս անուամբ մէկն, որ խնդրեց
'ի Ենորհալոյ այն փղբրիկ՝ այլ իմաստաւից բա-
նին մեկնութիւնը. գուցէ Տիրացու մականուա-
նեալ հմուտ և անուանի եպիսկոպոսն էր Վանայ
կողմերու, զոր գովութեամբ յիշէ և Լամբրոնա-
ցին, և որ իրմէ քանի մը տարի վերջը վախճանե-
ցաւ. թերևս նոյն իմաստասէր Ստեփանոսն է՝
որոյ խնդրով Սամ. Անեցին ալ բան մը գրեց (123):
Արգ Ենորհալին կատարեց ասոր խնդիրը, զրկե-
լով ուզած մեկնութիւնը հանդերձ թղթով, յո-
րում հարկաւոր է, կ'ըսէ, « Զխնդիր հոգեւորա-
« կան և հաւատով և սիրով հայցողաց՝ տալ յօ-
« ժարութեամբ »). թղթին վերջի խօսքերն ալ
կ'իմացընեն որ անհանգիստ պարագայի մը՝ թէ
ըստ ժամանակի և թէ ըստ տեղւոյ, և թուի թէ
նաեւ ճամբորդութեան ատեն գրած է. « Իբրու
« 'ի գէպ է 'ի Ճանապարհի պատահելոյ անձին,
« և աշխարհածուփ հոգովք խամրացելոյ մտաց »).
Թերևս յամին 1165 կիւլիկիա երթալը նշանակէ
այս 'ի Ճանապարհի պատահումն: Իսկ գրուա-
ծոյն վրայ գալով՝ զայս արժան է խորհրդածել,
որ Ենորհալի ոչ միայն պարզ աստուածաբանա-
կան և Սուրբ Գրոց միտքը քննած էր, և ոչ լոկ
տաղաչափ քերդող էր, այլ և իմաստասիրական
գրուածներ քննած էր և լուր կը հասկընար. փոքր

բանիւ, ինչ որ ազգային գաղութեան մէջ կը գը-
տուէր և ձեռքը հասած էր՝ աչքէն և մաքէն ալ
չէր վրիպած, և Սեաւ լերանց վանորայից մէջ՝ ա-
մեն տեսակ գրոց պարասպեր և հմտացեր էր.
վասն որոյ և արժանապէս թէ մօտէն թէ հեռուէն
ամենայն բանասէրք իրեն կըրնային դիմել. իր
բնական հեղութիւնն և ձեռնառութիւնն ալ զինքը
ամենուն կը մօտեցընէր. ձիւրք մը՝ որ թերեւս գի-
տութենէն աւելի մեծ է, և անշուշտ աւելի սի-
րելի:

Այսպիսի իմաստասիրական կամ մեկնողական
գրութեանց հետ կըրնանք յիշել Շնորհալուոյ պղծ-
տի գրութեան մ'ալ, որոյ նիւթն թէ և չէ շատ
իմաստասիրական, այլ հասկացողութիւնն գծար-
ըզալով, միանգամայն և շատ կարեւոր վասն կրօ-
նական բարոյականի, ինքն իսկ նախ աշխատեալ
է հասկընալու և ապա դիւրաւ հասկացընելու. և
է ցուցակ մը Սատիճանաց ազգականութեմ վասն
խնամութեան. զոր գտեր է 'ի նախնեաց աշխատա-
սիրեալ, ազիւսակաձե շարած՝ վեց աստիճան գէպ
'ի վեր, վեց գէպ 'ի վար, երկու կողմէն ալ ճղճը-
ղելով, բայց քանի որ վեր բարձրանայ՝ ամեն մեկ
աստիճանի կողմնակի թեւերէն մեկ մեկ ազիւս
կամ խորշ կը պակսի. իսկ գէպ 'ի վար՝ կողմնա-
կան խորշեր գրութեան չեն, այլ միայն թողուիք և
թողանք թողուիք. յայտ է որ բոլոր ազիւսակին
միջին երկու կարգի խորշն են Հայր և Մայր,
Որդի և Դուստր: Այս ազիւսակին հետ վարդա-
պետութիւնն ալ կայ՝ խրթնարան և անսովոր ա-
նուամիջ ազգականութեան. անոր համար Շնոր-
հալի մտածեր է այն Բաբելոնի աշտարակին ձեռով
շարուած ազիւսակը՝ բոլորակի վերածել, կեդրո-
նը կամ ներքսագոյն շրջանակին մէջ գնելով զՀայր
և Մայր, զՈրդի և Դուստր, և անկէ սկսեալ ի-
րարու վրայ հինգ շրջանակ ալ աւելցընելով ըստ

կարգի հեռաւորութեան աստիճանաց և կեզրո-
նական անձանց՝ իւրաքանչիւրին նմանը գէպ 'ի վեր
և գէպ 'ի վար նշանակելով անոնց մէջ. զոր օրինակ,
հօր՝ գէպ 'ի վեր Պապ, Հօրն Պապ, Պապուն
պապ, Երկու Պապք, Երեք պապք. Որդւոյն՝
գէպ 'ի վար Թոռն, Աւաջին Թոռն, Թոռին Թոռն,
և այլն: Իգաց կողմանէ ալ՝ Մայր, Մամ, Մօրն
մամ, Մամուռն մամ, և այլն. գէպ 'ի վար Դուստր,
Թոռնիա, Աւաջին Թոռնիա, Թոռնիային Թոռ-
նիա, և այլն: Ասոնց տեղ հին ազգաբանութիւնն
ուրիշ կերպ կը բացատրէ. օրինակի համար, Պա-
պուն պապը կոչէ Ապո-պապ, Թոռան Թոռք՝ Ա-
պեկ Թոռն, իգաց ալ Ապեկ Թոռնիա. իսկ կող-
մասկանաց, այսինքն անոնց եղբարց և քերց. նոյն
աստիճանի տերընդոց՝ Եկ-Թոռն, Եկ-Թոռնիա.
Հօրեղբօր և հօրքեռ կ'ըսէ Ընտանի և Ընտանիա.
տնոնց ալ հօրեղբօր և հօրքեռ՝ Մեծ Ընտանի,
Մեծ Ընտանիա. էգ աղջիկ Թոռք՝ Թոռնեայ կ'ա-
նուանէ, ասոր աղջիկը Թոռնիա, և այլն: Ահա այս
փոքր երեցած բանին ալ մասնաւոր ինամք տա-
րած է Շնորհալին, և « հարկաւորապէս տալա
« գրոշմեցի, կ'ըսէ, 'ի Բոլորակի, վասն դիւրահաս
« գոլոյ ուսումնասիրաց, վասն որոյ և զանուանան
« ևս պարզ եգի » . և կը խնդրէ 'ի գաղափարողէն
որ եթէ ուզէ՝ իր բոլորակն ալ գծէ. բայց զայս
թէ ընէ թէ չընէ՝ « Մի իշխեսցէ Թողուլ զհինն,
« որ է աղիւսածէ դրոշմածն, զոր առաջնոց վե-
« հիցն աշխատասիրեալ » : Այսքան պատուող և
պատկառող էր Շնորհալին՝ առաջնոց և Վեհից.
որով իր գծած խնամութեան աստիճաններէն ա-
ւելի մեծ և զարմանալի կը փայլեցընէ իր խոնար-
համասութիւնը, և յարգանքը առ գիտունս և տը-
գէտս:

Գրուածիս բարոյականին կտմ կրօնականին վրայ
խօսք մ'ալ ըսել յարմար տեղ սեպելով, աւելցը-

նենք, որ Ենթահայն ասոր մէջ պատուէր կամ խրատ մը չի տար՝ խնամուած եօթն տասիճան կամ ինչպէս ռամկաբար կ'ըսուի՝ եօթն պորտ հեռաւորութեան, այլ աւելի իբրեւ ուսումնական գիտելիք մը կը պարզէ. այլ իր Ընդհանրական թղթոյն մէջ կը պատուիրէ առ քահանայս՝ ինչուան չորս տասիճանի զգուշութիւն, ինչպէս որ սովորաբար կը զգուշացընեն ամենայն եկեղեցիք. բայց արեւելեայց մէջ աւելի խնդիր և խտրութիւն ծագելով այս բանիս՝ հարկ եղած է շատ անգամ այս խնամութեան տասիճանաց վրայ որոշողութիւն ընել. ինչպէս որ մեր մէջ ալ գանուին այսոր վերաբերեալ գրուածք. յորս նշանաւոր է երեք գոր յետ Ենթահայն Յակոբ Վ. Արիմեցւոյ գրածն՝ ի խընդրոյ Թովմայ Մեծոփեցի վարդապետին, ի կէս ԺՆ գարու:

Յետ այս գործոց յիշենք քանի մ'ալ ստոյգ թուականաւ առաջ և ետև գրուածներ. որոց հնագոյնք են քանի մը վկայաբանութեանց և Ներբողինից թարգմանութիւնք կամ արքագրութիւնք թարգմանութեանց, 1141-ձ տարիներուն երկասիրած: Այսպէս է Ս. Յովհան Ոսկիբերանի գրչին ընծայուած ներբողն ի Ս. Լուսաւորիչն մեր, « Հրաշափառ է մեզ տօնս », որոյ յունարէն բնագիրը գանեւով Ներսէս « ի հին և յեղծած օրի. « նակաց », հրամանաւ իր եղբորն թարգմանել տուաւ 3այադէտ Յունի մը, « Աբրահամու Ղաւ « մատիկոսի, ինչպէս կ'ըսէ Ներսէս, և յարմարեցաւ ըստ բանից գարութեան և բառի՝ յիմոյ « նուաստութենէ Ներսիսէ »... և կ'ազատէ որ աշխատողները յիշելէն զատ՝ « Եւ զսակաւ զայս « յիշատակի բան գրեսցիք յիւրաքանչիւր փոխ « արկութեան. զի և դուք գրեալ լիջիք ի կեն « գանի տախտակսն Քրիստոսի՝ անջինջ յիշատա « կաւ »: Քանի մը ճառ և վկայաբանութիւն ալ

ասորերէնէ թարգմանել տուաւ և սրբագրեց, որոց մէջ մասնաւորապէս յիշուի Յակովբայ Սըր-
ճնցւոյ ճառն 'ի Խաչելութիւն Քրիստոսի. « Ի
« ձեռն քահանայի ումնն Խաչակ անուն կոչե-
« ցեալ Ասորի յազգէ, անարհեստ գոլով մերոյ
« գայրութեանն, շողփաղփ և կոկորդախօս լե-
« զուաւ. և ստուգեցաւ 'ի սուրբ և յանրիժ և 'ի
« մեծ արհիեպիսկոպոսէ Տեառն Ներսիսէ, հռե-
« տոր իմաստասիրէ »: Յայա է որ այս յիշատա-
կարանն ոչ ինչն Ս. և ամբիժ արքեպիսկոպոսն
Ներսէս գրեր է, այլ ժամանակակից մէն և ընդ-
օրինակողն անոր սրբագրածին: Գրիգորիս՝ որ,
ինչպէս առաջ յիշերէնք, փոքր Վկայասէր ըսուե-
ցաւ, միանգամայն և հաւաքող Ներբողիմից, ձե-
ռամբ իր եղբօրը գեռ շատ վկայաբանութիւններ
և ճառեր թարգմանել և սրբագրել տուած է,
հաւանօրէն՝ ասկէ առաջ ալ և շատ ետքն ալ. ո-
րոցմէ մեզի ծանօթ եղած զոյգ մը հօս յիշենք,
կանխելով ժամանակագրական կարգը. որոց մէկն
գարձեալ յաւնարենէ, միւսն յասորերէնէ: Ա-
ռաջինն է Սրբոց Տարագոսեանց վկայաբանութիւ-
նը՝ Կոստանդին¹ անուամբ Յոյն քահանայի մ'օգ-
նութեամբ թարգմանեալ, յամի 1157. « յարմա-
« րութեամբ բանի և գրութեամբ... 'ի մերս փո-
« խագրելով. որ և 'ի վերծանողացդ և 'ի լսողացդ
« հայցեմք յիշել աղօթիւք զաշխատողքս 'ի Քրիս-
« տոս, գրել և զսակաւ բան գծիս յիշատակի՝
« յիւրաքանչիւրս »: Իսկ երկրորդն հետեւեալ
տարին (1158) թարգմանած և յարմարած է վկա-
յաբանութիւնն հռչակաւոր Ս. Սարգսի: Այս
Ս. Զօրաժարս՝ որ մեր եկեղեցւոյն կամազդին տ-

¹ Թուի նոյն Կոստանդին Հռովմայեցին, զոր յետ մա-
հու Դեորհաւոյն՝ Գրիգոր Տղայ վկայականաւ խաւրեց 'ի
կ. Պօլիս և արքեպիսկոպոս ձեռնագրել տուաւ Յերա-
պօլի թեմին:

մենէն պաշտելի և պաշտպան սրբոց մեկն է և եղած էր 'ի հնուց հետե, և գծրազգարաբ' առիթ մը հակառակդութեան Յունաց, առա և անոռի պատճառանք և կարկատանք, թէ և հնագոյն վարդապետներէ պաշտպանուած էր, և ցուցուած թէ ինչո՞ւ Հայք մեծ ջերմեանգութեամբ կը առնեն զնա, կամ ինչո՞ւ է անոր տօնէն առաջ շաքաթապահքն. 'ի վերոյ այսր ամենայնի ստորդ և տեղնիտեղը վկայարանութիւն մը չունենալով, այլ համառօտ պատմութիւն մը, վէճն և հակառակութիւնն չէր գազրեր: Այս առանձնեան, 'ի կէս ժի գարու, Վիրք բաւական զօրաւոր թագաւորութի մ'ունէին 'ի նուազել Բագրատունի թագաւորաց մերոց, որով և մէկ մեծ մաս մը Հայոց աննոց իշխանութեան տակ էր. և ասկից՝ Վիրք՝ որք ծխեալեղի մերձաւոր էին Յունաց, անոնց պէս ալ երբեմն ծռւա կը նայէին Հայոց վրայ, և ուրիշ խնդիրներէ զատ՝ այս Ս. Սարգսի խնդիրն ալ ատէպ կը յուզէին: Այս բանէս վշտացեալ այն կողմերուն Հայոց գլխաւոր առաջնորդն, որ էր Հաղբատոց արքեպիսկոպոսն, Գէորգ անուամբ, և մեծ մտերիմ Շնորհալուոյ, մտածեց ստոր գիմել. հարցունել և խնդրել որ ստոյգ տեղեկութիւն մը տայ Հայոց հաշտեալ և տօնած Ս. Սարգսի վրայը. որոյ շատ անուանի ուխտատեղիք ալ կային 'ի Մեծ Հայս, թէ յԱյրարատ և թէ Վրաստանի մօտ Հայաստանի մէջ, ինչպէս 'ի դաշտին Գագոյ՝ որ յիշուի Սրբոյն շաքապանին վերջին տան մէջ: Շնորհալին որ ալէկ գիտէր այս խնդրոյս կարեւորութիւնը, փութացաւ և ապահովագոյն տեղ փնտռել առաւ, որ էր Ասորւոց հաշտեալու Պարսամայ վանքն՝ մօտ 'ի Մելիտինէ քաղաք, ուր կային շատ գիրք և գրագէտ Ասորիք. որք և իրենց մնաեանները քննելով գտան չորս զանազան Ս. Սարգիսներու վարք, որոնցմէ Շնորհալին խնդրեց

Սարգիս Զորավարինը. անոնք ալ իրենց մէջ բա-
 ւական հայագէտ Միքայէլ անուամբ հմուտ քա-
 հանայի մը ձեռք (որ Թուրք յետոյ Մեծն անուա-
 նեալ Միխայէլ պատրիարքն) Թարգմանեալ առ-
 լով խաւրեցին. « Որ Թէպէտ և 'ի յարմարու-
 « Թիւնս բանից և 'ի շաղկապս բառից ոչ զուգիւր
 « ըստ մերուան լեզուոյ, սակայն զընտելիւն բա-
 « նին և զկարգ պատմութեան ամբողջ ունէր յին
 « քեան, կ'ըսէ Շնորհալին. զոր և մեր ընկալեալ,
 « և ըստ չափոյ զօրութեան յգլեալ զգուրս բա-
 « նիցն և զպատմողականն՝ առաքեցաք ձեզ և հա-
 « նուարց եկեղեցեաց Հայաստանեայց, գանձ երկ-
 « նային և հոգեւոր, որ ծածկեալ էր յայլալեզու
 « ազարակի ազանց, և այժմ՝ յայտնեցաւ շնոր-
 « հօքն Քրիստոսի, 'ի ձեռն քոյին խնդրոյ, պա-
 « տուականդ 'ի գլուխս եկեղեցւոյ, Գէորգեոս » :
 Յետ յառաջարան նամակին ամբողջ Պատմութիւնը
 կը գնէ, և ապա յիշատակարան մ'ալ Թարգմա-
 նութեանն 'ի Ռէ (1158) Թուին. և ըստ սովորու-
 Թեանն կ'աւելցնէ. « Մաղթեմք զընթերցողսդ և
 « զգաղափարողսդ՝ յիշել զաշխատեալսս 'ի ամա՝
 « աղօթիւք, առաջի Աստուծոյ, յաւուր տօնի ե-
 « րանելոյն. և զբանսդ յիշատակի գրել յիւրա-
 « քանչիւր գրեալսդ՝ հայցեմք » : Արգարե վաւե-
 րական կնիքոյ և ստորագրութեան յարգ մ'ունին
 մեզի ալ այսպիսի յիշատակագրութիւնք, զոր և
 գաղափարողք հլութեամբ և հաւատարմութեամբ
 հառուցին մեզ, ինչպէս մեք ալ մեր ընթերցողաց.
 վասն զի Շնորհալին կ'ուզէր իմացնենել՝ որ քննու-
 Թեամբ և հաստատութեամբ գրուած են և պէտք
 է ընդունելի ըլլան. միանգամայն և կը յուսար՝
 որ ասով հակառակողաց բերանն ալ կարկի :
 « զլմասցին կամ ըմբերանեացին » : Ինչպէս մեք
 ալ կարծեմք որ այնպէս եղած ըլլայ այն Արայ
 կողմէք, իսկ Յունաց՝ որ անծանօթ էին այս բա-

նիս, և յետ քանի մը տարւոյ Հայոց հետ միա-
բանութեան վրայ խնդիր ընելով այս բանն ալ
մէջ ձգեցին, հարկ եղաւ որ Շնորհալին աւելի
վարդապետաբար գրէ և իմացընէ: Այս գիւտով
(Ս. Սարգսի վարույ) թէ կրօնական պէտք մը լե-
ցուց, ինչպէս տեսանք, և թէ գրաւորական. և
յոյսմ մասին՝ յիշատակաւ գտուած հին թարգ-
մանեալ վիսյաբանութեանց կամ յետինն է կամ
մի 'ի յետնոց այս Ս. Սարգսի պատմութիւնն. և
թէ դարձեալ՝ աղգային սիրելի պարծանքի մը
հաստատուն վիտյութիւն մը տուաւ և աւանդեց,
և հակառակորդաց անտոի կասկածներէն և խայ-
թուածներէն ապահովեց զՀայս:

Ժամանակաւ եաքիններէն և ստոյգ թուական
նաւ գրուած գործերէն մէկն ալ (յամի 1162) է
« Գովեստ ներքողական բացասացութեամբ յա-
« զագս տօնի գերագունիցն էութեանց Հրեշտա-
« կապետացն սրբոց... և ամենայն երկնային զօ-
« րութեանցն » . այսինքն է երկարօրէն ճառ մը՝
Հրեշտակաց գասուց վրայօք ըստ աւանդութեան
եկեղեցւոյ, կամ Ս. Դիոնիսիոսի Արիստագացւոյ
անուամբ գրուածի մը, և Հրեշտակաց պաշտո-
ման և պաշտպանութեան վրայօք. զոր գրեր է
Շնորհալին 'ի խնդրոյ հարազատին իւրոյ Գրիգ-
Կաթողիկոսի, և թերեւ յետինն ըլլայ անոր խըն-
դրով կամ յանձնելով գրուածոցը մէջ: Յառա-
ջաբանն քիչ մ'երկայն և ճապաղ է, և ստէպ
կրկնութեամբ իր անբաւականութեանն այսպիսի
բարձր և մութ խնդրոյ վրայ ճառելու, անոր հա-
մար Ս. Դիոնիսեայ վարդապետութեան պիտի
հետեի և զնոյն բացատրէ: Եւ զի իր առջև այս
հին գրուածն ունէր՝ որ թէ իմաստիւք և թէ շա-
րագրութեամբ բանից կամ հայերէն թարգմա-
նութեամբ ալ խրթին է; Ստեփանոսի Սիւնեաց
քերդողին երկասիրածն ըլլալով, Շնորհալի ալ

այս իր գրուածին մէջ քան սւրբշ գրութեանց՝ աւելի բարձր և արուեստական ոճ կը բանեցընէ. շատ տեղ ալ 'Իմանիսեայ գրուածն և իր մեկնածն կըրնան իրարու հետ շփոթիլ, եթէ լաւ մտադրութիւն չընէ ընթերցողն: Նախ հրեշտակաց ինն գոտ բաժնուիլը կ'ըսէ, ինն ալ երեք կարգ բաժնուած. առաջին և բարձրագոյն գառակարգին են Սերովբէք, Քերովբէք և Սթոպ. երկրորդին՝ Տէրութիւնք, Զօրութիւնք և Իշխանութիւնք. երրորդին՝ Պետութիւնք, Հրեշտակապետք և Հրեշտակք: ապա իւրաքանչիւր կարգի և իւրաքանչիւր գասու անուանց նշանակութիւնը, պաշտօնը և օրհնաբանութիւնն առ Աստուած կ'աւանդէ: Հրեշտակք՝ որ ստորնագոյն են ինն գասուց մէջ՝ մարդկան մերձաւորագոյնք են և խնամողք, և շատ տեսլեամբ յայանուին. Հրեշտակապետք ալ երբեմն նոյնպէս երկրաւոր եկեղեցւոյ տնտեսութեան մէջ երեցած են, ինչպէս Միքայէլ Հրէից պաշտպան ըլլալով, Քարրիէլ՝ առ Ս. Կոյսն և առ Զսքարիա պատգամաբեր ըլլալով, և այլն: Հրեշտակաց կերպարանքն՝ երբ երեւնան մարդկանց՝ հրակերպ և լուսեղէն կ'ըլլան, վասն զի այս բաներով աւելի կը բացատրեն կամ կ'երևակայեն մարդիկ՝ զԱստուած. որք և իրենցմէ վեր նիւթական կերպարանք մը չիւրնալով մտածել՝ զանոնք ալ մարդակերպ կը ներկայացընեն. բայց միանգամայն և անոնց երկնաւոր ըլլալն իմացընելու համար՝ Թեւաւոր կերպարանեն, որ և անոնց երագութեան նշան է: Սրբեմն նկարին անզգեստ, երբեմն զգեստաւոր, երբեմն զինուորական, երբեմն քահանայական ձևերով, գոյներնին ալ երբեմն զանազանին. և ըստ տեսլեան մարդտէից ոմանց՝ երբեմն ևս նկարին առիւծակերպ, արծուակերպ, ձիակերպ, եղնակերպ, այն կենդանեաց ուժոյ և յատկութեանց գերագոյն կատարելութիւնն ըն-

ծայելով իրենց: Արքեպիս Եւ Ի տարերս կերպա-
րանին, ինչպէս գետ, ամբոյ, հով. կամ ի գործիս,
ինչպէս կապ, անիւ, և այլն, որք մեկ մեկ իմաստ
ունին, և այլն: — Այլ քննէ և զայս, թէ ինչո՞ւ
ամեն գաւառ ալ որք իրարմէ տարրեր են տառիճա-
նաւ, առ հասարակ Հրեշտակ կամ Զաւարթուն
և Զօրութիւն կ'ըստին. և կը մեկնէ, թէ ինչպէս
քահանայապետ մը քահանայութեան ստորին
տառիճաններն ալ ունի, բայց ռադիկըն իրեն առ-
տիճանները չունին, այսպէս քործրագոյն կարգը
և գաւառ ալ ստորնոց տառիճանը և պարտօնն ու-
նին, անոր համար եթէ ամենքն միմի անուամբ
կոչուի է՝ հարկ է որ ստորնոց անուամբ կոչուին:
Իսրայէլ ալ ամենքն ալ Աստուծոյ արարուածը հա-
մարտին, և քննի ըստ մեզ՝ իրեն հրեշտակք են. և
ամենքն ալ մեծ կարգութիւն ունենալով՝ մարի-
նակ Զօրութիւն անուանին. Զաւարթունք ալ
կ'անուանին թէ ուրախ դուարթ ըլլալուն, և թե
անբաւն մշտապաշտօն ըլլալուն համար: — Թե-
րուն թիւն ալ 2 կամ 6 կամ 8, իրենց իրարմէ
վերաբոյն տառիճանները կը յուշեն, և Աստու-
ծոյ անհուն զիտքն ու սրբութիւնը: Բազմաշնոյ
կերպարանին ալ կը նշանակէ ամենամեծ զգու-
շութիւնն և պատրաստութիւնն ի սպասաւորու-
թեան Աստուծոյ: Հրեշտակաց թիւն ալ յիշէ՝
անթիւ ըլլալ ըստ մեզ. և բոլոր եղած և ըլլալի
մարդկան թիւն՝ անոնց մեկ գաւառն միայն պիտի
հաւասարի: — Յետ այս ամենայնի կը քննէ հե-
ղինակն թէ Հրեշտակք քիչ վերաբերութիւն ու-
նին մարդկանց հետ. եթէ ամեն մարդ ալ ունի
պահապան, և թէ ունի՝ ինչո՞ւ ամեն մարդ չի փրկ-
կուիր. որոյ՝ սովորական պատճառ կու տայ՝ մար-
դուս անանկիւնի կամքն, որոց վրայ չեն քանոնար
Հրեշտակք, ինչպէս և ոչ աստուծոյք. այլ եր-
կուքն ալ քաբի կամ չար սեղանապանի նման են,

որոց սերմը կ'ընդունի մարդկային բնութիւնն, և զոր ուզէ՝ կը պահէ և մեծցնէ, զոր չուզեր՝ անբեր կ'ընէ. եթէ զբարին ընդունի և պահէ՝ հսկել տակը աւելի կը խնամեն և ուրախութեամբ բարեխօսեն առ Աստուած. ինչպէս որ 'ի հազառահէն՝ փէք ալ կ'ամբաստանեն, և կը ջանան փորձել զմարդիկ: Հրեշտակին բարի ազգարարութիւն կը բնայ իմանալ մարդ՝ երբ անտարբեր իմն եղած տեսն՝ « Ճմլի սիրտն յիշմամբ սիրոյն Աստուծոյ, և ե'ի զեղի և յարտասուս հարկանի, և յիշելով և զվատթարն ինչ 'ի նմանէ եղեալ գործս՝ ատեայ « քաղորով սրտիւ և ապաշաւէ, և փափագէ 'ի « ժամուն յոյնմիկ բարեաց գործոց, և հեշտա- « նայ հոգին անճառ խնդութեամբ և ուրախութեամբ »: և այլն: Իսկ Աստանայի չար սերմանքը ճանաչելն աւելի գիւրին է կ'ըսէ հեղինակն. « Թէ և շատ հեղ սա չար բաներն ալ ազէկի տեղքով մը կը ներկացացնէ մարդու », և այն « է աջակողմեանն ասացեալ պատերազմն »: Հօսեալագրի խօսքն ալ յիշէ, որ կ'ըսէր « Թէ գիւաց տանն խաբէական հնարքները ճանցայ, բայց հրեշտակաց խնամողական հնարքներէն չստ. քիչ: Յիշէ և զայն՝ զի առաքինագոյն անձինք ոչ մէկ՝ այլ շատ հրեշտակ ունին պահապան. որոց վերջին և հզօրագոյն պաշտպանութիւնն կ'ըլլայ, կ'ըսէ, 'ի ժամ մահուան մարդոյ. և արգարոյն հոգին « առեալ « խնդութեամբ սլանայ նովաւ հանդերձ յիմա- « նալեացն կայեանս, և հանգուցանէ զնա ընդ « հոգւոցն արդարաց կատարելոց գրելոցն յեր- « կինս, ըստ Պաւղոսի »: Աւ եթէ հօս զկատարեալ վարձատրութիւն հոգւոյն յետ յարութեմարմնոյն կ'իմացնէ, որով և զլքումն երանութեանն, և հիմակուսն աստուածաբանից պէս անխտիր աստուածապետութիւն մը չըսեք, յիշելու է որ իրեն ժամանակակից և հոգեկից և աւելի

որտես Ս. Բեռնարդոսն անգամ աղօտաբար վար-
գապեաէ զայս, ինչպէս և ուրիշ շատ Հարք և
վարդապետք, մինչև որ գրեթէ երկու գար վերջ
Բենեգրիկոս ԺԲ կանոնական կոնգակաւ այս խնդ-
րիւր վճռեց և գաղթեցուց: — Ենորհալին ալ յի-
շելով վերջին դատառաանը և հատուցմունքն ար-
գարոց և չարաց՝ ըստ իւրաքանչիւր գործոց աւելի
կամ պակաս, գրեթէ յանկարծ կը կարէ խօսքը,
կամ հեռակ ընթացքը թողլով իր քերդողական
թեւերը կ'առնու, և իբրև յորդորակ կը յարէ 'ի
Ճառը՝ 200 տող ութոտեան չափաւ, կամ ինչպէս
ինքն կ'ըսէ « տունք հարիւր ըստ հարիւրոց ոչխա-
րացն »: մաղթելով հրեշտակաց բարեխօսութիւն,

« Այլ պաղտախմբ տու հոգեղէնագ՝
Մեք առկարքս և հոգեղէնքս », և այլն:

բոլոր եկեղեցւոյ, և ամեն դաս մարդկաց համար
առանձինն, նաև եղանակաց բարեխառնութեան,
հիւանդութեանց փարատման, խռովութեց խա-
ղաղութեան համար, և այլն. ևս առաւել վասն
պաշտպանութեան 'ի ժամ մահուան:

« Եւ զբանականնրս մեր հոգի
Ըզհամազգիս ձերոյ բնութեան՝
Հեշտալիս աւանդեցէք,
Եւ քաղցրութեամբ ըզձեզ ցուցէք...
Եւ ընդ հոգւոց սուրբ անդրանկաց
Որք ի վերինն Երուսաղէմ,
Իսասաւորեալ անդ հանգուսիք,
Մինչ ի շարժել պահապանացն:
Յորժամ արծուիբըն սըլանան,
Ընդ գէշ մարմնոյն գան միանան,
Փաղով մեծաւ ձեր ժողովին
Աւ անուով գատաւորին »:

Այս հարիւր տուն ապաստացութիւնը՝ սրչափ ալ թռուցիկ իմաստներ չունի, Ենորհալի մասնաւոր աշխուժիւ և երազութեամբ մը գրած կ'երևի, ներբողական բացասացութիւնն աւարտելու առանձն. անոր համար շատ տեղ տողից յանգերուն յոյնաձայնութեան հոգ չընեն, եղածներն ալ իր շատ վարժութենէն իբրև բնականաբար եկած են, ինչպէս ուրիշ քերդութեանց մէջ ալ:

Թուի թէ այս ճառէն և յորդորակէն շարժելով 'ի պատիւ Ս. Հրեշտակաց և հրեշտակապետաց՝ այս տառններս յօրինած է Ենորհալի մեղի աւելի պիտանի բան մ'ալ, որ է Կանոնն կամ Երազական նոցա, « Որ յանէից ստեղծեր զպաշտօն « նեայս քո », զոր ամեն տարի 'ի տօնի նոցին կ'երգէ մեր եկեղեցին. և յորում՝ ճառին մէջ բացատրեալ իննեակ գապքն հրեշտակաց՝ յիշուին մասնաւորապէս Տէր յերկնից տանց մէջ, յԱթոռաց մինչև 'ի Հրեշտակա: Նշանակելի է որ Ենորհալույ եղբայրն Գրիգորիս ալ իր երգած Բ Ծաղկազարդի կամ Համբարձման գիմացի կիրակի օրուն Երազականին մէջ կը յիշէ այս գաստկարգութիւնս. « Ըստ գասուց երկնայնոցն տօնէին ուրախութեամբ, 'ի Հրեշտակացն սկսեալ, մինչ 'ի յաթոռան կատարեալ »: Եւ ասոր յարէ. « Իսկ « 'ի չորրորդն գասէ՝ պաշտպան եղեալ Լուսաւ և որչին », և այլն. որ և ըստ առաջին տուն մէջ ըսածին « աւանդութեամբ առ մեզ հասեալ »: և Թուի թէ յետ Ենորհալույ ճառին երգած է Գրիգորիս, և այս աւանդութիւնը նորոգած. ապա թէ ոչ զարմանալի կ'ըլլար Ենորհալույ լռելն զայս և չյիշելը բարձրագոյն գասու հրեշտակաց պաշտպանութիւնն՝ տու բարձրագոյն դասս սրբոց. Գրիգորիսի շարականին չէնքն ալ ծերութեան փետուրմը կը ցուցնէ, ոչ Աւետեաց շարականին վեհութիւնն, և ոչ ջրօրհնեաց տաղին Թողոյքն նշմարուն անոր մէջ:

Հիանդոսիւն Շնորհարայ . — Մահ Ս .
 Բեռնարդոսի . — Մնունդ և սնունդ Ներսիսի
 Լամբրոնացոյ :

Շնորհալուոյ տեղափոխութիւն և նոր կլիմայ Ալա-
 յին . մանաւանդ ամառնային տաքութիւն տեղ-
 ւոյն՝ իր աշխատանաց վրայ աւելնալով՝ վրան ծանր
 հիւանդութիւն մը բերին, զոր ինքնին յիշէ 'ի
 նախայիշեալ Թղթին առ եղբորորդին իւր Ապի-
 րոս . Թէ և հիւանդութեան տառակոթութիւնն կ'ե-
 րեւի գարնան սկիզբները կամ ալ աւաջ . վասն զի
 Թուղթը գրեթէ կը

« Ի հիւանդոս ևւ ցաւալից
 Սննդէ, յաւուրս Բառասմից .
 Զոր մերձ մահու հասեալ մըտից՝
 Դարձոյց այսրէն՝ Տէրն ամենից » .

և ինչպէս որ, կ'աւելցնէ, Թղթաբերներն ալ
 « ընդ տեղեակ կըրից », զոր կրեթէ կը երկար և
 տառախի հիւանդութեամբ : Թերեւայս կամ ուրիշ
 ծանր հիւանդութիւն մ'է՝ ուրիշ Թղթի մը մեջ
 յիշածն ալ, առ մտերիմ բարեկամն Գեորգ վար-
 դապետ Հաղբասեցի . « Սւ մեք ևս յեա մարմնաւ
 « կանին ախար լճարեղոյ՝ ախաանմամբ օր ըստ օրե
 « իմանալեալս փոքու և մեծաւ » : Այս յիշա-
 տակքս և Հաղպլայի տաքութեան վրայ քանի
 մ'անգամ Շնորհալուոյ քաղցր դանդաղեմ (234) .
 և Լամբրոնացոյն անօր սովորական հիւանդութիւն
 կոչեց զվերջինն ալ՝ որով և մեռաւ, կարծիք կու

տան որ պատգամայիկ ջերմ մը կը բռնէր զնա, ուսկից չկարցաւ ալ բժշկուիլ, բայց զգուշութեամբք 15 համ 20 տարի գիմացաւ:

Թերեւ մինչ Ենթահարկն առաջին անգամ այսպիսի հիւանդութիւն կը կրէր, Ս. Բեռնարդոս ալ վերջինը կրէց. 1153 տարւոյն սկիզբները աշխարհաւազով, և աւելի կամ պակաս զժամանակով և ուժէ ընկնալով, վերջապէս նոյն տարին ամառուան տաքուն՝ օգոստոսի 20ին (մօտ այն օրերուն՝ որ մեր Ենթահարկոյ ալ մահաբեր եղան), իր զբանքի մաքրութեամբ և եռանդեամբ հոգին աւանդեց՝ պարգևողին ձեռքը. եկեղեցւոյ թողլով առատ և պայծառ դանձ մը վարդապետութեան, և արխարհի օրինակ մը անարատ վարուց, զգոն մտաց և գործունեայ կենաց. և այնպիսի ազգեցութիւն մը ժամանակակիցաց վրայ՝ զոր Թերեւ ոչ որ բռնեցեր է, մանաւանդ այսպիսի խոնարհ միանձնական վիճակի մէջ. քահանայութեան վերատախան մը չունենալով, և սակայն քահանայացեալաց և իշխանապետաց առաջնորդելով բանիւ և գրով: Անկաց և մահու հարկաւ՝ այս արեւմտեան արխարհի Ենթահարկ լուսաւորին խոնարհելու ատեն՝ մեր արեւելեան լուսաւորն գեռ իր հարկունին բարձրութեան միջ էր, թէ ոչ կենաց ջրջանին չափով՝ այլ արդեանց և գործոց: Այս երկուքին զուգակցութիւնն յիշեցի առաջ, և հօտ ալ ներուի աւելցրներու, եմէ ուղեմք բաղդատել, որ Բեռնարդոս աւելի կը նմանի այն մեծ լուսաւորաց՝ որ աւելի կարճ ժամուց մէջ աւելի աստուիկ ցլմանք կու ցուցնեն, և երբեմն աւելի երբեմն ալ աւելի կը փայլին. իսկ Ներսէս կը նրմանի այն արուսեակ աստեղն՝ որ միշտ համանման հանգարտ լուսով կը փայլի, և երկարադոյն աւան: Երկուքն ալ կանոնաւոր ընթացիւք գետոց նմանին, բայց Բեռնարդոս երբեմն մեծաւոր ա-

լիքներով կը թաւալի, մինչ Ներսէս մանր աղեակ-
ներով հաւասար կ'ընթանայ. Բեռնարգոս շատ
հեղ իբրեւ մերձաւոր հնոցէ կամ հրդեհէ կայծեր
կը ճայթէ. Ներսէս իբրեւ հեռաւոր հնոցի կամ
հրդեհի լոյս մը՝ հանգարտօրէն հորիզոնին վրայ
կը նկարուի: Երբ Եգեսիա գերեցաւ և մնասե-
ցաւ, ինչպէս տեսանք, Բեռնարգոս կերպով մը
վազեց ի վրէժխնդրութիւն, գրդեց զարեմուտս.
Ներսէս մօտանց ալ տեսնելով աղէտքը՝ նստաւ և
ողբաց. մեծ էր այն ատեն Բեռնարգոսի ճառից
ազգեցութիւնն. հիմայ մեծագոյն է Շնորհալոյ
Ողբոցն: Արեւմտեան Ս. Հայրն՝ իր կողմերու մո-
լորելոց հետ տաք տաք կը վիճէր, կը մրցէր, կը
յազթահարէր. մեր արեւելեան Ս. Հայրն՝ աւելի
կը ջանար իր եկեղեցին պաշտպանել՝ սխալ գա-
տողներէ, աւելի պահանջողներէ, և անփոյթ թո-
ղողներէ: Անիկայ հրեզն լեզու մ'էր ճարտատան-
ասիկայ մեղրակաթ չրթուէր երգահան: Բեռնար-
գոս անգագար շարժման մէջ, մերթ յարքունիս
և մերթ յանապատս, Ներսէս աւելի առանձնա-
ցեալ ի խորշս վանաց և ի ծերպս եփրաապական
քարանձաւաց, գրով քան բերնով խօսէր. այլ և
երբեմն ելնէր՝ նման իր արեւմտեան զուգակցին,
կամ ի հաշտեցընել զիշխանո, կամ ընդառաջել
թագաւորաց, և այլն: Իսկ երբ զմարդիկ թողլով
երկնաւորաց հետ կենակցիլ և խօսակցիլ ուզեն,
երկուքն ալ տարբեր եղանակներով և հաւասար
ներգաշնակութեամբ օրաերնին կը լարեն. և յետ
երկար ընկզմելոյ յատուածութեան, գեղեցիկ
լուզան խաղան զմայլեալք յԱստուածամայրն. մին
կ'երգէ « Ող լեր ասպիկ ծովային », Ave maris
Stella, միւսն՝ « Նոր երկինք յերկրի, արեւոյն
« պարուհակողն, ծագողին ծագող ¹ »:

¹ Յաղ Դիւտեաց:

Եթէ այս ատեն արեւմտեան եկեղեցին զգուշ-
 ցաւ իր վաւարուն հոգեւորէն, մեր եկեղեցիս մե-
 ծարադգ դառնացաւ՝ գրեթէ այն թուուցեալ հո-
 գին գողնալով, և իրզք ուրիշ անոր նման մ'ալ
 ժառանգելով, և նոյն օրերուն ընծայելով մեզ
 Բեռնարգոսի հոգեկից և Ներսիսի անուանակից՝
 Լամբրոնացին, որ ծնաւ սոյն 1153 թուականին:
 Նոյն աստուածային սիրոյ և եռանդեան կազա-
 պարէն թափուած հոգի և անձ մ'ալ, որ յետ
 Բեռնարգոսի և Շնորհալոյ՝ վսեմագոյն և պահ-
 չելի կերպարանքն է ԺԲ դարուն վերջին քառոր-
 գին. աշխուժիւ և ապքութեամբ և ուժգին վե-
 րասլացմամբ՝ աւելի նմանագոյն Բեռնարգոսի,
 կրթնամ ըսել թէ և կորովի տրամադատութեամբն
 և սիրալիր խօսիւք ընդ Աստուծոյ, նոյնպէս և
 գործունէութեամբն՝ քան իր պապեղբայրն. և
 եթէ նուազութիւն կամ նուաստութիւն մը չե-
 րէի ըսել՝ երկու Ներսիսից բարքն յերար խաւ-
 նելով՝ կաաարեալ Բեռնարգոս մը կը ձեռնար-
 սակայն իւրաքանչիւրն նմանազութեամբ հանգերծ
 իր յաակութիւնն ունի, և մեր Շնորհալիս կը գե-
 րազանցէ միշտ ինքն իրեն նման ըլլալովն և յամե-
 նայնի կտկուղ շնորհափայլութեամբն: Ինչպէս
 Շնորհալին յետինն է մեր վեհակերպ հայրապե-
 տադ, Լամբրոնացին ալ յետին վեհ եպիսկոպոս
 և վարդապետն է մեր եկեղեցւոյն. ասով կը փա-
 կուի Հայկական մեծութեան վերջին Դարն, ԺԲ:
 Եւ զի թէ արգեամբք և թէ ժամանակաւ այս-
 պէս յարաբերութիւն ունի Ներսէս Լամբրոնացի
 մեր պատմական պարագայիս՝ զոր և յետոյ յեր-
 կարեց և պայծառացուց, արժան է որ համառօ-
 տիւ յիշեմք իր ծագումը:

ԺԱ դարուն կիսուն՝ երբ Մեծ Հայոց զանազան
 կողմերէ աղնուականք և տանուտեալք՝ դաղթե-
 ցին 'ի Փ. Հայս և յերկիր կայսերութեան Յու-

նոց, Հայոց ամենէն արեւելեան գաւառներէն՝
Գանձակայ կողմէն ալ՝ Օշին անուամբ ագնուական
մը եկաւ Վիւլիկիոյ կողմերը ՚ի 1073. ուր կայսրն
կուսակալ կարգեր էր Հայ Արծրունի Ապղարիւ
իշխանը, որուն արգէն ծանօթ և նժգեհակից էր
Օշին. ուստի և կրկին մտերիմ և օգնական եղան
իրարու. Ապղարիւ տուաւ Օշնի Լամբրոն ա-
նուամբ ամուր բերդ մը՝ Տօրոսի գժուարին գրից
մէջ, ուսկից իր առհմէ Լամբրոնացի ըսուեցաւ.
և յետ մահուան Ապղարիւի՝ տւալին ագնուա-
կան և մեծապատիւ տահմ եղաւ այն կողմերը,
կայսերաց ծառայութեան մէջ. որք նախ Օշնի որ
գին Հեթումը Սեբաստոս կոչմամբ պատուեցին:
Սա ԺԲ դարուն սկիզբները իր դատերաց մէկը
տուաւ կին Վասի՝ անգրանիկ եղբոր մէր հայրա-
պետաց, և այս առաջին կապ մ'եղաւ երկու ազ-
նիւ տոհմից խնամութեան. որ ալ աւելի մերձա-
ւորեցաւ՝ երբ Հեթում որդին Բ Օշինն ալ՝ անոնց
կրտսեր եղբոր Շահան-Ջօրաժարի Շահանդուխա
գուսարը իրեն կին առաւ, առանց խնացնելու
կաթողիկոսին և Շնորհալուոյ՝ որ արգելք չըլլան
իրեւ մերձաւոր ազգակցութեան: Ասանցմէ ծնան
3 արու և 3 աղջիկ զաւակ. նախ աղջիկ մը, ապա
(1181) Հեթում (Բ) պայազատն, ք Սմբատ (1183),
որ նոյն ինքն է մեր խնդրելին և քննելին՝ Ս. Ներ-
սէս Լամբրոնացի: Սա Թէ ոչ յարգանգէ՝ այլ և
ոչ ուշ յետ ծնընդեանն նուիրեցաւ Աստուծոյ և
Աստուածամօրն. վասն զի ոտնգիւյ հասակին մէջ
մահու վտանգաւ հիւանդանալով՝ բարեպաշտ
մայրն ուխտ ՚ի սիրտ բերաւ զերեխայն իրենց բեր-
դին քով իր երկանը շինած Սկեւայ վանքին Ս.
Աստուածածնի եկեղեցին, և խոտացաւ անոր ըն-
ծայելու՝ եթէ առողջանայ: Սլ ամպէս ալ եղաւ.
առողջացաւ և նուիրեցաւ Աստուծոյ կուսական
կենդի և սրբազան կարգաւ իրեն ծառայելու. զոր

և կրկին պատուիրեց հայրն Օգին՝ մահուանն ա-
տեն, երբ զանգրանիկն իրեն յաջորդ գրաւ, Աբմ-
բատն ալ իր շինած Սկևռայ վանից առաջնորդ
ստհմանեց, երբ հասակն առնուլ բայց և 'ի ազայ
հասակէն յանձնեց այն տեղի միանձանց զինքը
գտատիրակելու. որ և նման մեր Պահլաւունի
հայրտապետաց՝ 'յետ մօրը կաթին՝ միանձնական
կենաց կրթութիւնը ծծեց բոլոր մանկութեան ա-
տեն: Այն առնէն՝ յառաջ իսկ քան զանուանը ժա-
ռանդեցը՝ ժառանգեց իր պապերոր շնորհքը և
հոգին. զուցէ մասամբ բաղգաւոր ալ քան զնա
գտուելով՝ 'ի մօսին վարժից. վասն զի մայրն՝ զոր
պատմէն կոչէ « կին ժրագլուխ և պսակ առն իւ-
րոյ », ըստ առակաց Սողոմոնի, քիչ մը յունա-
րեն լեզու դիտնալով հոգաց որ օրդին ալ սովորի.
և տա ալ 'ի բնէ և կրթութեամբ սրամիտ և շատ
ուսումնասէր ըլլալով՝ աղայութեան ատենէն սո-
վբեցաւ այն կարեւոր լեզուն, և յետոյ լատինա-
րէն ալ. և երկու լեզուէն ալ գրոց և թղթոց
թարգմանութիւններ ըրած է: Այնքան մեծ էր
եռանդն աստուածսիրութեան և իմաստասիրու-
թեանն՝ որ և ոչ քնանալ կ'ուզէր. այլ երբ յեա
ինչուան պահ մը գիշերոյ աղօթելէն և կարգալէն՝
աթիպուէր 'ի քնոյ՝ անկողին չէր մտներ, հապա
աթոռի մը վրայ կ'ծկելով քանի մը ժամ կու քը-
նանար. և արթննալուն պէս՝ մէկէն իր աղօթից
և ուսմանց գրոց կը դիմէր. աղօթից ատեն՝ այն
աղայութեան հասակէն ընդունած էր արտասուաց
կամ փղձկման շնորհքը, զոր շատ քիչ սուրբ
ընդունած են, և այն յետ շատ տարիներու: Մաա-
վարժութեանն համար ալ կ'ըսեն, թէ դեռ 16 տա-
րուան ըլլալով սկսեալ էր Ս. Գիրքերը մեկնել. և
արդէն հիմայ իրմէ մնացեալ մեկնութիւններն ալ՝
գալար հասակին ընծաներ են, որ հասունացեալ
մարդ բերք կ'երևին. և անոնց մէջ ամենէն գլխա-

ւագ գործն՝ Պատարագի մեկնութիւնը, որ մեր գաղութեան և տրամաբան գրուածոց ամենէն առջի կարգը գաստւելու գրոց մէկն է, իր կենաց 24 տարին չանցած՝ գրեր աւարտեր էր. ասով և ճարտասանական գրուածքն՝ աւելի զօրաւոր և ազանգաւոր միտք կը ցուցնէ՝ քան իր հայրագիր Հայրապետն: Բարեսիրութե և իմաստասիրութե մեծ հաւաստիք մ'աւ ցըցուց իր հայրենի ժառանգութե գործածութիւնը. հայրն՝ ուրիշ բաներէ զատ իրեն 30,000 ոսկի թողուցեր կամ տուեր էր, որ հիմակուան արժէիւք կէս միլիոն Ֆրանգի մօտ կըրնայ ըլլալ. ինքն այս գումարս երեք մաս բաժնեց. մէկը՝ եկեղեցւոյ սպասուց և վայելութեան սահմանեց, մէկալը՝ աղքատաց սեպհականեց, երրորդն ալ գիրք ստանալու և գրել տալու. շատ գրքեր ալ իր ձեռօք գրած է. որոց մէկ քանին մեր ձեռքն ալ հասեր է, տեսեր և համբուրեր ենք. ինչուան Հռովմայ և Բարիզու մեծամեծ գրատանց մէջ ալ գտուին իր մատանց գծագրութիւնն:

Պատանեկութե 16-ամեայ հասակի մէջ էր Սըմբատ՝ երբ մայրն աարաւ զնա առ Ենորհալի հօրեղբայր իւր, այն ատեն կաթողիկոսացեալ (1168), որ և Սղիայի նման տեսնելով իր կրկին հոգին այն նոր Սղիսէի վրայ, չգանգադեցաւ զնա քահանայ ձեռնագրելու, ինչպէս որ ինքն ալ ձեռնագրուեր էր աղայ հասակի մէջ. և 'ի նշան մեծ սիրոյն և յաւսոյն՝ իր անունն ալ պարգեւեց անոր, զոր և կրեց սա արժանապէս՝ նաև յետ մահուան իր ձեռնագրողին. որոյ վրայ փոխադարձաբար սէրն և երախտագիտութիւնն ալ ցըցուց նորինձայ քահանայն՝ անոր վարքը և գովութիւնը գրելով ոտանուոր բանիւ: Ձեռնագրութենէն զատ՝ Ենորհալին մեծ խնամքով քիչ մ'ատեն քովը պահեց իր սիրուն և սրբիկ սանուկը, իր մեծ հոգւոյն վերջի ճառագայթները անոր հոգւոյն նորանշույլ ճառագայթից

խառնելով. և մեծագոյն զարմացմամբ և հաճութեամբ տեսնելով այն անկատար հասակին մէջ գերագոյն կատարելութիւն մը, խոր հասողութիւն մը աստուածային իրաց, և նախանձելի սէր մը աստուածութեան, որով փափագէր նոր ընծայն՝ Հռոմկլայի և Շնորհալույ անունով աստուածամօտ անգրագ ապաստանարանի: Արդեաց զնա Սեաւ լերին ամենէն ապահով վանքերու. սւր քանի մը տարի պարտելով և նստելով, և իր հոգւոյն և մասաց ախորժածները հաւաքելով գարձաւ իր հայրենիքը. բայց յանձն չտաւ հօրը կտակին համեմատ Սկեռայ վանաց առաջնորդութիւնը, զինքը գեռ անկատար համարելով տարւօք և վարուք. և Յովհաննէս անուամբ վարգապետի մը աշակերտելով անոր հետ անապատէ անապատ վանքէ վանք կը քաշուէր, մանաւանդ Սաղբու ըստած վանքը, աղօթից և ուսմանց և սուրբ պատարագը մատուցանելու միայն զբաղելով: Ինչուան որ յետ մահուան Շնորհալոյն՝ յաջորդն Գրիգոր Տղայ՝ քովը կանչեց, և քիչ մ'ատեն ալ ժամանակին գիտնագոյն վարգապետաց քով վարժեցընելով 23 տարուան հասակին արքեպիսկոպոս ձեռնադրեց զնա Տարսոնի և Լամբրոնի և մերձակայ գաւառաց. և այնուհետեւ արգեամբը ժամանակին եկեղեցականաց մէջ այն տեղը բռնեց՝ զոր Շնորհալին իր ժամանակակցաց մէջ: — Բայց մեր պատմութեան սահմանին համար բաւական կարծեմք Ն. Լամբրոնացւոյ արեգակնանման հոգւոյն այս ծագումը, յորմէ կըրնար գուշակուիլ իր ապագայ պայծառութիւնն եկեղեցական և քաղաքական գործոց մէջ. որով և նոր պարագայ կամ ժամանակ մը կը կազմէ իր կենաց երկրորդ կէսն (1178-1198), արժանաւոր ի շարունակութիւն իր պապեղբօր վարուց, և ի բովանդակել մեր ԺԲ դարը՝ Ներսիսեան կոչմամբ:

Բայց զփոքրն Ներսէս Թողլու տանն՝ հարկ է որ նորէն իր հօրը (Օշնի) գառնանք, առ որ մեծ հարկ մը պիտի բերէ զՇնորհալին՝ ի Հառակլայէ ի Լամբրոնն և ուրիշ Արիւկիոյ քաղաքներ. և այս հարկին գլխաւոր պատճառ եղող անձ մ'ալ, որ և ժամանակիս ներկայացոյց արդարեւ մեծ և նշանաւոր կերպարանք մ'է, և սիրելի ազգիս, և որ Թեքլէս կըրնայ մեծուԹեամբ՝ (Թէ և տարբեր անասկաւ) հաւասարիլ Շնորհալոյ մեր պատմութեան մէջ. և է սա՝ նախ Արիւկիոյ լերանց ապա և դաշտաց և քաղաքաց իշխեցողն, Թորոս Բ, եղբորորդի Ա Թորոսի Թոռին Ռուբինի, կանգնողի համանուն հայկական հարստութեան:

Ի .

Թորոս Բ և եղբարքն՝ Ստեփանէ և Մլին . գործք ևսցա ընդ Յոյնս, Լատինս և Թուրքս . — Շնորհալի միջևորդ հաշտութեան Թորոսի և Օշնի Լամբրոնացոյ:

Արդէն քանի մ'անգամ յիշեցինք զԹորոս Բ, որ մեր պատմութեան եղբարգային մէջ՝ ի սկզբ բանն իբրեւ ողբերգելի մանուկ մ'է գերութեամբն ընդ հօր իւրոյ Լեոնի և բանտելունք ի Կ. Պօլիս . յետոյ իբրեւ վկայասանելի երիտասարդ մը՝ սնկարծելի կերպով բանտէն ազտտելով, յորում սիրահար հանգոյցներ ալ կը նշմարուին . իսկ կատարեալ հասական՝ կտրիճ գիւցաղն, և այնչափ գովելի և հաճոյ գիւցաղն, որչափ որ քաջութեն հաւասար հայրենեաց նախանձախնդիր էր . մինչև Յունաց մայրաքաղաքի և ազնուական աիկնոջ մը հրապոյրքը Թողլով՝ գեռ գալար երիտասարդութեան մէջ, իբրեւ առիւծու (Լեոնի) վարժարանի

մէջ կըթուած զուարակ մը՝ ցնցեց ցառքեց այն
Թուլացուցիչ ցանցերէն, և զարմանալի, ըստ ու-
մանց և հրաշալի յաջողութեամբ կամ առաջնոր-
գութեամբ, եկաւ մտաւ իր հօր և հաւուց արեան
քրտամբք կռուած և բռնած տեղերը: Այնքան
սքանչելի Թուլեցաւ Թորոսի ազատումն և տիրա-
պետութիւնն՝ այնքան կայսերական ատելութե-
ն և հզօր զօրութեան գէմ, որ եղածը կամ գիպուա-
ծը պէսպէս պատմելով և այլայլելով՝ իրմէ գար
մը վերջը գրողք ալ կը տարակուսէին, Թէ ո՞րն է
ստացն, և չկարցան մեղի աւանդել. նոյնպէս վեր-
ջի գործոց շատութիւնն կամ շուտութիւնն ալ՝ Թէ
իրարու և Թէ ժամանակի շփոթութեանց առիթ
եղած է. կամ լուռ ևս ըսելով, մերձաւոր ժամա-
նակակից պատմագիր և տարեգիր մը չըլլալով՝
կարգաւ և Թուականաւ աւանդուած չեն գոր-
ծերն, և շատ բան անյիշատակ Թողուած և Թա-
ղուած է: Ի վերայ այսր ամենայնի՝ դեռ շատ բան
առ դանադան ազգաց պատմիչք հարեանցի յիշա-
տակեր են. յորոց քաղելով և ընտրելով կը հա-
մառօտենք, որչափ որ մեր նպատակին պատշաճ
գատինք:

Ռաւրիմեանց իշխանութիւնն գրեթէ բոլորովին
ջնջուած էր Թորոսի գերութեան ատեն. Յոյնք,
Թուրքք և Լատինք գրաւեր էին Ա Թորոսի և իր
եզբօր Լեոնի նուաճած երկիրները. Թորոսի գար-
ձին առջի տարիներն ալ՝ Զանգիի և Նուբէտտինի
աթիւնահեղ աշխարհակալութեանց ասանն էր,
որոնմ Յոյնք և Լատինք անգամ վախի մէջ էին:
Անոնց ազմուկն և զբաղմունքն իրենն օգտակար
եղաւ՝ անյայտօրէն մտնելու իր հարց սահմաննե-
րը¹, և քիչ քիչ նսւաճեալ: Իբրեւ սիախստական և

1 Յեա ինն տարւոյ գերութեան կ'ըսուի Թորոսի գար-
ձին, որ կ'ըլլայ միջոց 1157—1145 տարիներու. և յիշուի
Լեոն գերեցաւ յամի 1157, այլ Թորոսի գարձին տարւոյն
չեն միարանիր պատմիչք մեր:

պանդուխտ մ'եկած՝ առանց ընկերի և օգնակա-
նի, միայն զինքը սիրող Յոյն տիկնոջ գանձուց մէկ
մասն ունէր իրեն ապրուստ և ճար. որով նախ
նաւեց ելաւ 'ի Կիպրոս, անտի մտաւ 'ի Կիւլիկիա.
քահանայի մը յայտնեց զինքը, որ ասէն մը քովը
պահեց իբրեւ ծառայ կամ հովիւ. յետոյ Ասորի մե-
տրապօլտի մը (Աթանաս անուամբ) յայտնեց,
իմանալով անոր հաւատարմութիւնը. որ և իրեն
ձի մը տուաւ, 12 ալ ընկեր. որոց օգնութեամբ,
յայտ է թէ և խաբէական հնարքներով, Թո-
րոս կրրցաւ Ամուսա ամրոցը մտնել և տիրել
(1145), և անոր վրայ իր հայկական և հայրենա-
կան դրօշը բարձրացընել. ու մեծ ալեկոծութեամբ
ընկզմեալ նաւու մը մէկ հատիկ ջրէ զերծ մնացած
նշանակիր կայսի պէս՝ երեցընել հաւատարիմ աղ-
գակցացը, 'ի զարմանս թշնամեաց և ընտանեաց:
Համբաւն տեսութենէն աւելի տարածուելով՝
փութացան կարիճք ժողովելու առ պայազատն
Ռուբինի, որոց առաջինը եղան իր երկու եղբարքն
Ստեփանէ և Մլեհ, թողլով զՆուրէտաին, որոց
քով էին կամաւ կամ ահամայ. քիչ քիչ բազմա-
ցան հայրենոգիք և յունատեսացք, ինչուան 10000
հոգւոյ գունդ մը ձեացաւ երէք եղբարց քով:
Զօրաց շատնալուն համեմատ Թորոս ալ կ'ընդար-
ձակէր շարժմունքը և յարձակմունքը. և առաջին
ձեռքն ձգած տեղերէն մէկն ալ եղաւ Վահագ-
բերդն, իր նախնեաց նախնի ստացուածն. յետոյ
Սիմանակլայ և Առիւծ ըստած բերդերն. կամաց
կամաց լեռներէն և բերդերէն իջնելով սկսան Հայք
գաշապին քաղաքաց վրայ յարձնել, և մէկ մէկ
նուաճել երբեմն Լևոնի իշխանութեան տակ և
զածնորդ: Այս կերպով քանի մը տարիէն հաջա-
կեցաւ Թորոսի անունն. և իմացուեցաւ որ նորէն
Հայ տիրօջ կամ բռնաւոր մը երևցեր է 'ի Կիւլիկիա,
և ով որ առանց անոր հաշիւ կ'ընէ՝ կրնայ սխա-

ընչ, և վտանգուել, ինչպէս որ նախ Թուրք փոր-
ձեցին: Երբ անգամ մը Թորոս միայն 12 հեծելք
և ջոկատ մը հեռակազք կ'երթար 'ի Ռապան՝ յայց
եղու(Թիւն մեր նախայիշեալ Ճոսլինի (1149-1150),
քանի որ սա գեռ յիշխանութեան էր ¹, բազմու-
թիւն աւարառու ասպատակացն յարձրկեցան,
և կ'ուզէին զԹորոս ալ ալափել: Բայց ինքն և իր
կարիճներն պատրաստագոյն գառնելով՝ ոչ միայն
զիրենք պաշտպանեցին՝ այլ պատերազմի դաշտ
մը գարձուցին տեղք, 3000 Թուրք Թօթափելով:
Այս գործս Թորոսի համբաւոյն հետ վախն ալ
տարածեց չորս կողմ, և յերեան հանեց արժա-
նաւոր յաջորդ մը հօրը և հօրեղբօրը, և նոր Հայ
քաջագուն մը, « խոհեմ և զգօն, և 'ի կռիւս յա-
« ջողակածուն, տեսմէն Թխամորթ, երկայն և
« գեղեցիկ, ահարկու և դանդրահեր. և ըն ա-
« նայն շնորհօք », ինչպէս կ'ըսէ Սմբատ պատմիչ:

Ասով ինքն յաջողածն ալ աւելի խրախուսելով
յարձակեցաւ մեծ և ամուր քաղաքացի վրայ, և
առաւ 'ի Յունաց զԹիւն Համոնոյ և զՄփո (Մա-
մեստիս): Այս հողքի քաղաքիս մէջ կը նստէին
այն տանն Յունաց կայսեր երեսփոխան կուսա-
կալք Կիւլիկիոյ, գուքս պատուանուամբ, և ամեն
տարի կը փոխուէին. այս տարուան (1151) գուքսն
էր Թովմաս անուամբ մէկն, զոր գերի բռնեց Թո-
րոս, ուրիշ ազնուականներով. յարմար միջոց գտ-
նելով՝ կայսեր զբաղմունքը Սիկիլիոյ և Գանուբայ
կողմերը, Նուրէտափնայ ալ արշաւանքը յերկիրն
Ճոսլինի և զսա բռնելը: Ասով Թորոս գրեթէ հօ-

1 Միխայէլ Ասորի պատմիչ Թորոսի երթալուն պատ-
ճառ կը գնէ Ճոսլինի գուտարը իրեն կին առնուլ. որ հա-
ւանական չերևիր, թէ մերձաւոր խնամութեանն համար,
զի իր քեռ Թուր կ'ըլլայ կինն, և թէ արդէն պատմիչաց
յայտնի յիշելով՝ որ իր աներն էր Թովմաս Պայլ կոչուած
լատին իշխան մը:

որտեա Ս. Բեռնարդոսն անգամ աղօթաբար վարդապետէ զայս, ինչպէս և ուրիշ շատ Հարք և վարդապետք, մինչև որ գրեթէ երկու դար վերջը Բենեդիկտոս ԺԲ կանոնական կոնգակաւ այս խընդիրը վճռեց և դադրեցուց: — Ենորհալին ալ յիշելով վերջին դատաստանը և հատուցմունքն արդարոց և չարաց՝ ըստ իւրաքանչիւր գործոց աւելի կամ պակաս, գրեթէ յանկարծ կը կարէ խօսքը, կամ հետեակ ընթացքը թողլով իր քերդողական թեւերը կ'առնու, և իբրեւ յորդորակ կը յարէ 'ի Ճոռը՝ 200 տող ութոտեան չափաւ, կամ ինչպէս ինքն կ'ըսէ « տունք հարիւր ըստ հարիւրոց ոչնաւրացն »: մազթելով հրեշաակաց բարեխառութիւր,

« Այլ պաղատիւք առ հոգեղէնսդ՝
Մեք տրկարքս և հոգեղէնքս », և այլն:

բոլոր եկեղեցւոյ, և ամեն գաւ մարդկաց համար տաանձինն, նաև եղանակաց բարեխառնութեան, հիւանդութեանց փարատման, խռովութեանց խաղաղութեան համար, և այլն: Եւ առաւել վառն ուղտպանութեան 'ի ժամ մահուան:

« Եւ զբանականն մեր հոգի
Ըզհամազգիս ձերոյ բնութեան՝
Հեշտալիս աւանդեցէք,
Եւ քաղցրութեամբ ըզձեզ ցուցէք...
Եւ ընդ հոգւոյ սուրբ անդրանկաց
Որք ի վերինն Երուսաղէմ,
Դասաւորեալ անդ հանգուսջիք,
Մինչ ի շարժել պահապանացն:
Յորժամ արծուիքնն սրլանան,
Ընդ գէշ մարմնոյն գան միանան,
Փողով մեծաւ ձեր ժողովին
Առ աթոռով դատաւորին »:

Այս հարիւր տուն տաղասացութիւնը՝ որչափ ալ թուուցիկ իմաստներ չունի, Շնորհալի մասնաւոր աշխուժիւ և երազութեամբ մը գրած կ'երեւի, ներբողական բացասացութիւնն աւարտելու առանձն. անոր համար շատ աեղ առիթց յանգերու նոյնաձայնութեան հոգ չըներ, եղածներն ալ իր շատ վարժութենէն իբրեւ բնականաբար եկած են, ինչպէս ուրիշ քերդութեանց մէջ ալ:

Թուի թէ այս ճառէն և յորդորակէն շարժելով 'ի պատիւ Ս. Հրեշտակաց և հրեշտակապետաց՝ այս առանձնէրս յօրինած է Շնորհալի մարիաւելի պիտանի բան մ'ալ, որ է Կանոնն կամ Շարական նոցա, « Որ յանէից սանդժեր զպաշտօն « նեայս քո », զոր ամեն տարի 'ի առնի նոցին կ'երգէ մեր եկեղեցին. և յորում՝ ճառին մէջ բացատրեալ իննեակ գաղթն հրեշտակաց՝ յիշուին մասնաւորապէս Տէր յերկնից տանց մէջ, յԱթոռոց մինչև 'ի Հրեշտակո: Նշանակելի է որ Շնորհալույ եղբայրն Գրիգորիս ալ իր երգած Բ Մաղկազարդի կամ Համբարձման գիմարի կիրտի օրուան Շարականին մէջ կը յիշէ այս գառակարգութիւնս. « Ըստ գառուց երկնայնոցն տօնէին ուրախութեամբ, 'ի Հրեշտակացն սկսեալ, մինչ 'ի յաթոռան կատարեալ »: Եւ ասոր յարէ. « Իսկ « 'ի չորրորդն գառէ՝ պաշտպան եղեալ Լուսաւորչին », և այլն. որ և ըստ առաջին տան մէջ ըսածին « աւանդութեամբ առ մեզ հասեալ »: և Թուի թէ յետ Շնորհալույ ճառին երգած է Գրիգորիս, և այս աւանդութիւնը նորոգած. ապա թէ ոչ զարմանալի կ'ըլլար Շնորհալույ լռելն զայս և չյիշելը բարձրագոյն գասու հեշտակաց պաշտպանութիւնն՝ առ բարձրագոյն գասս սրբոց. Գրիգորիսի շարականին շէնքն ալ ծերութեան փետուր մը կը ցուցնէ, ոչ Աւետեաց շարականին վեհութիւնն, և ոչ ջրօրհնեաց տապին թուոյցքն նշմարուին անոր մէջ:

որապէս Ս. Բեռնարդոսն անգամ ազատաբար վարդապետէ զայս, ինչպէս և ուրիշ շատ Հարք և վարդապետք, մինչև որ գրեթէ երկու դար վերջը Բենեդիկտոս ԺԻ կանոնական կոնգակաւ այս խնդիրը վճռեց և դադրեցուց: — Շնորհալին աւյժի շելով վերջին դատաստանը և հատուցմունքն արդարոց և չարաց՝ ըստ իւրաքանչիւր դործոց աւելի կամ պակաս, գրեթէ յանկարծ կը կտրէ խօզը, կամ հետևակ ընթացքը թողլով իր քերդողական թեւերը կ'առնու, և իբրեւ յորդորակ կը յարէ 'ի Ճտո՛ր՝ 200 առդ ութոտեան չափաւ, կամ ինչպէս ինքն կ'ըսէ «տունք հարիւր ըստ հարիւրոց ոչխարացն»։ մազթելով հրեշաակաց բարեխօսութիւր,

« Այլ պազատիմք առ հոգեղէնսդ՝
Մեք արկարքս և հողեղէնքս », և այլն.

բոլոր եկեղեցւոյ, և ամեն գաս մարդկաց համար առանձինն, նաև եղանակաց բարեխառնութեան, հիւսնդութեանց փարատման, խռովութեց խաղաղութեան համար, և այլն. ևս առաւել վասն պաշտպանութեան 'ի Ժամ մահուան.

« Եւ զբանականնրս մեր հոգի
Ըզհամազգգիս ձերոյ բնութեան՝
Հեշտալիս աւանդեցէք,
Եւ քաղցրութեամբ ըզձեզ ցուցէք...
Եւ ընդ հոգւոց սուրբ անգրանկաց
Որք ի վերինն Երուսաղէմ,
Դասաւորեսալ անդ հանգուսջիք,
Մինչ ի շարժել պահապանացն.
Յորժամ արծուիքըն սրլանան,
Ընդ գէշ մարմնոյն գան միանան,
Փողով մեծաւ ձեր ժողովին
Առ աթոռով դատաւորին »:

Այս հարիւր տուն տաղասացութիւնը՝ որչափ ալ թուուցիկ իմաստներ չունի, Շնորհալի մասնաւոր աշխուժիւ և երազութեամբ մը գրած կ'երևի, ներբողական բացասացութիւնն աւարտելու առնէն. անոր համար շատ անգ թողից յանգերու նոյնաձայնութեան հոգ չընեն, եղածներն ալ իր շատ վարժութենէն իբրև բնականաբար եկած են, ինչպէս ուրիշ քերգութեանց մէջ ալ:

Թուի թէ այս ճառէն և յորգորակէն շարժելով՝ ի պատիւ Ս. Հրեշտակաց և հրեշտակապետաց՝ այս ատեններս յօրինած է Շնորհալի մեղի աւելի պիտանի բան մ'ալ, որ է Ամենն կամ Շարական նոցա, « Որ յանէից ստեղծեր զպաշտօն « նեայս քո », զոր ամեն տարի ի առնի նոցին կ'երգէ մեր եկեղեցին. և յորում՝ ճառին մէջ բացատրեալ իննեակ դասքն հրեշտակաց՝ յիշուին մասնաւորապէս Տէր յերկնից տանց մէջ, յԱթոռոց մինչև ի Հրեշտակա: Նշանակելի է որ Շնորհալույ եղբայրն Գրիգորիս ալ իր երգած ԲՄաղկաղարդի կամ Համբարձման գիմացի կիրակի օրուան Շարականին մէջ կը յիշէ այս գասակարգութիւնս. « Ըստ գասուց երկնայնոցն տօնէին աւրախութեամբ, ի Հրեշտակացն սկսեալ, մինչ ի յաթոռոն կատարեալ »: Եւ ասոր յարէ. « Իսկ « ի չորրորդն դասէ՝ պաշտպան եղեալ Լուսաւորչին », և այլն. որ և ըստ առաջին տան մէջ ըսածին « աւանդութեամբ առ մեզ հասեալ »: և Թուի թէ յետ Շնորհալույ ճառին երգած է Գրիգորիս, և այս աւանդութիւնը նորոգած. ապա թէ ոչ զարմանալի կ'ըլլար Շնորհալույ լսելն զայս և չիշելը բարձրագոյն գասու հեշտակաց պաշտպանութիւնն՝ առ բարձրագոյն դասս սրբոց. Գրիգորիսի շարականին շէնքն ալ ծերութեան փետուր մը կը ցուցնէ, ոչ Աւետեաց շարականին վեհութիւնն, և ոչ ջրօրհնեաց տապին թուոյցքն նշմարուին անոր մէջ:

որատես Ս. Բեռնարդոսն անգամ աղօթաբար վարդապետէ զայս, ինչպէս և ուրիշ շատ Հարք և վարդապետք, մինչև որ գրեթէ երկու դար վերջը Բենեդիկտոս ԺԲ կանոնական կոնգակաւ այս խընդիրը վճռեց և դադրեցուց: — Ենորհալին աւ յիշելով վերջին դատաստանը և հատուցմունքն արդարոց և չարաց՝ ըստ իւրաքանչիւր գործոց աւելի կամ պակաս, գրեթէ յանկարծ կը կտրէ խօսքը, կամ հետեակ ընթացքը թողլով իր քերդողական թեւերը կ'առնու, և իբրեւ յորդորակ կը յարէ 'ի ճտոր՝ 200 տող ութոտեան չափաւ, կամ ինչպէս ինքն կ'ըսէ «տունք հարիւր ըստ հարիւրոց ոչխարացն»։ մաղթելով հրեշտակաց բարեխօսութիւն,

« Այլ պաղատիմք առ հոգեղէնսդ՝
Մեք արկարքս և հողեղէնքս », և այլն .

բոլոր եկեղեցւոյ, և ամեն դաս մարդկաց համար տոանձինն, նաև եղանակաց բարեխառնութեան, հիւանդութեանց փարատման, խռովութեց խաղաղութեան համար, և այլն . ևս տաւաւել վասն պաշտպանութեան 'ի ժամ մահուտն .

« Եւ զբանականնրս մեր հոգի
Ըզհամազգիս ձերոյ բնութեան՝
Հեշտալիս աւանդեցէք,
Եւ քաղցրութեամբ ըզձեզ ցուցէք...
Եւ ընդ հոգւոց սուրբ անդրանկաց
Որք ի վերինն Երուսաղէմ,
Դասաւորեալ անդ հանգուսիք,
Մինչ ի շարժել պահապանացն .
Յորժամ արծուիքըն սրլանան,
Ընդ գէշ մարմնոյն գան միանան,
Փսղով մեծաւ ձեր ժողովին
Առ աթոռով դատաւորին » :

Այս հարիւր տուն տաղասացութիւնը՝ որչափ ալ թուուցիկ իմաստներ չունի, Շնորհալի մասնաւոր աշխուժիւ երազութեամբ մը գրած կ'երեւի, ներքողական բացասացութիւնն աւարտելու առանձն. անոր համար շատ տեղ տողից յանգերու նոյնաձայնութեան հոգ չընեն, եղածներն ալ իր շատ վարժութենէն իբրեւ բնականաբար եկած են, ինչպէս ուրիշ քերգութեանց մէջ ալ:

Թուի թէ այս ճառէն և յորդորակէն շարժելով 'ի պատիւ Ս. Հրեշտակաց և հրեշտակապետաց՝ այս ատեններս յօգնած է Շնորհալի մեղի աւելի պիտանի բան մ'ալ, որ է Կանոնն կամ Շարական նոցա, « Որ յանէից ստեղծեր զպաշտօն « նեայս քո », զոր ամեն տարի 'ի տօնի նոցին կ'երգէ մեր եկեղեցին. և յորում՝ ճառին մէջ բացատրեալ իննեակ գաղթն հրեշտակաց՝ յիշուին մասնաւորապէս Տէր յերկնից տանց մէջ, յԱթոռոց մինչև 'ի Հրեշտակա: Նշանակելի է որ Շնորհալույ եղբայրն Փրիգորիս ալ իր երգած Բ Ծաղկաղարգի կամ Համբարձման գիմացի կիրակի օրուան Շարականին մէջ կը յիշէ այս գասակարգութիւնս. « Ըստ գասուց երկնայնոցն տօնէին ուրախութեամբ, 'ի Հրեշտակացն սկսեալ, մինչ 'ի յաթոռսն կատարեալ »: Եւ ասոր յարէ. « Իսկ « 'ի չորրորդն գասէ՝ պաշտպան եղեալ Լուսապետին », և այլն. որ և ըստ առաջին տան մէջ ըսածին « աւանդութեամբ առ մեզ հասեալ »: և Թուի թէ յետ Շնորհալույ ճառին երգած է Փրիգորիս, և այս աւանդութիւնը նորոգած. ապա թէ ոչ զարմանալի կ'ըլլար Շնորհալույ լռելն զայս և չյիշելը բարձրագոյն գասու հրեշտակաց պաշտպանութիւնն՝ առ բարձրագոյն գասս օրորոց. Փրիգորիսի շարականին չէնքն ալ ծերութեան փետուր մը կը ցուցնէ, ոչ Աւետեաց շարականին վեհութիւնն, և ոչ ջրօրհնեաց տապին Թույլցքն նշմարուին անոր մէջ:

Հիւանդութիւն Շնորհալոյ . — Մահ Ս .
Քեանարդոսի . — Ծնունդ և սնունդ Ներսիսի
Լամբրոնացոյ :

Շնորհալոյ տեղափոխութիւն և նոր կղերայ կըս-
տին , մանաւանդ ամառնային տաքութիւն տեղ-
ւոյն՝ իր աշխատանաց վրայ աւելնալով՝ վրան ծանր
հիւանդութիւն մը բերին , զոր ինքնին յիշէ 'ի
նախայիշեալ Թղթին առ եղբորորդին իւր Ապի-
րատ . Թէ և հիւանդութեան տառակութիւնն կ'ե-
րկէ դարնան սկիզբները կամ ալ աւաջ . վասն զի
Թուղթը գրեւ էր

« Ի հիւանդոտ եւ ցաւալից
Անձնէ , յաւուրս Բառասմից .
Զոր մերձ մահու հասեալ մրտից՝
Դարձոյց այսրէն՝ Տէրն ամենից » .

և ինչպէս որ , կ'աւելցնէ , Թղթաբերններն ալ
« ընթա տեղեակ կրրից » , զոր կրեւ էր երկար և
սաստիկ հիւանդութեամբ : Թերեւայս կամ ուրիշ
ծանր հիւանդութիւն մ'է՝ ուրիշ Թղթի մը մէջ
յիշածն ալ , առ մտերիմ բարեկամն Գեորգ վար-
դապետ Հաղբատեցի . « Սւ մեք ևս յեա մարմնաւ
« կանին ախար վնարելոյ՝ ախասանամք օր ըստ օրե
« իմանալեալս զոգրու և մեծաւ » : Այս յիշա-
տակքս և Հռոմկլայի տաքութեան վրայ քանի
մ'անգամ Շնորհալոյ քաղցր քանդապքն (234) ,
և Լամբրոնացոյն անոր սուրբայն հիւանդութիւն
կոչելը զվերջինն ալ՝ որով և մեռաւ , կարծեմք կու-

տան՝ որ արտագայիկ ջերմ մը կը բռնէր զնա, ուս-
կից չխորցաւ ալ բժշկուիլ, բայց զգուշութեամբ
15 համ 20 տարի գիմացաւ:

Խերեա մինչ Շնորհալին առաջին անգամ այս-
պիսի հիւանդութիւն կը կրէր, Ս. Բեռնարդոս
ալ վերջինը կրեց. 1153 տարւոյն սկիզբները տը-
կարանալով, և աւելի կամ պակաս զժ ասնըլով
և ուժէ ընկնալով, վերջապէս նոյն տարին ամա-
ռուան տաքան՝ օգոստոսի 20ին (մօտ այն օրե-
րուն՝ որ մեր Շնորհալոց ալ մահաբեր եղան), իր
պրանչիկ մաքրութեամբ և եռանդեամբ հօգին ա-
ւանդեց՝ արարեալին. ձեռքը. եկեղեցւոյ թողլով
առատ և պայծառ գանձ մը վարդապետութեան,
և աշխարհի օրինակ մը անարատ վարուց, զգոն
մօտց և գործունեայ կենաց. և այնպիսի ազնե-
ցութիւն մը ժամանակակիցաց վրայ՝ զոր Թերեա
ոչ որ բռնեցէր է, մանաւանդ այսպիսի խոնարհ
միանձնական վիճակի մէջ. քահանայութենէ վեր
տատիճան մը չունենալով, և սակայն քահանա-
յայեանց և իշխանապետաց առաջնորդելով բա-
նիս և գրով: Անեանց և մահու հարկաւ՝ այս ա-
րեմեան անաշխարհի Շնորհալի լուսաւորին խո-
նարհելու ատեն՝ մեր արեւելեան լուսաւորն գեռ
ից հարկունին բարձրութեան մէջ էր, թէ ոչ կե-
նաց ջրջանին չափով՝ այլ արդեանց և գործոց:
Այս երկուքին զուգակցութիւնն յիշեցի առաջ,
և հօս ալ ներուի աւելցրնէրու, եթէ ուզեմք բազ-
մատել, որ Բեռնարդոս աւելի կը նմանի այն մեծ
լուսաւորաց՝ որ աւելի կարճ ժամուց մէջ աւելի
առատիկ ցոլմանք կու ցուցնեն, և երբեմն աւելի
երբեմն ալ աւելի կը փայլին. իսկ Ներսէս կը նը-
մանի այն արուսեակ տառեղն՝ որ միշտ համանման
հանգարա լուսով կը փայլի, և երկարադոյն ա-
տեն: Երկուքն ալ կանոնաւոր ընթացիւք գետոց
նմանին, բայց Բեռնարդոս երբեմն մեծաւմեծ ա-

լիքներով կը թաւալի, մինչ Ներսէս մօտը աղեակ-
ներով հաւասար կ'ընթանայ. Բեռնարգոս շատ
հեղ իբրեւ մերձաւոր հնոցէ կամ հրդեհէ կայծեր
կը ճայթէ. Ներսէս իբրեւ հեռաւոր հնոցի կամ
հրդեհի լոյս մը՝ հանգարտօրէն հորիզոնին վրայ
կը նկարուի: Սրբ Սգեսիա գերեցաւ և մնասե-
ցաւ, ինչպէս տեսանք, Բեռնարգոս կերպով մը
վազեց 'ի վրէժխնգրութիւն, գրգեց զարեմուտս.
Ներսէս մօտանց ալ տեսնելով աղէաքը՝ նստաւ և
ողբաց. մեծ էր այն տառն Բեռնարգոսի ճառից
աղգեցութիւնն. հիմայ մեծագոյն է Շնորհալոյ
Ողբոցն: Արեւմտեան Ս. Հայրն՝ իր կողմերու մե-
լորեկոց հեա տաք տաք կը փձէր, կը մրցէր, կը
յաղթահարէր. մեր արեւելեան Ս. Հայրն՝ աւելի
կը ջանար իր եկեղեցին պաշտպտենէ՝ սխալ գա-
տողներէ, աւելի պահանջողներէ, և անփոյթ թո-
ղողներէ: Անիկայ հրեղէն լեզու մ'էր ճարտասան.
ասիկայ մեղքակաթ շրթունք երգահան: Բեռնար-
գոս անգագար շարժման մէջ, մերթ յարքունիս
և մերթ յանապատս, Ներսէս աւելի առանձնա-
ցեալ 'ի խորշս վանաց և 'ի ծերպս եփրատական
քորանձաւաց, գրով քան բերնով խօսէր. այլ և
երբեմն ելնէր՝ նման իր արեւմտեան զուգակցին,
կամ 'ի հաշտեցընել զիշխանս, կամ ընդառաջել
թագաւորաց, և այլն: Իսկ երբ զմարդիկ թողլով
երկնաւորաց հեա կենակցիլ և խօսակցիլ ուզեն,
երկուքն ալ տարբեր եղանակներով և հաւասար
ներդաշնակութեամբ սրտերնին կը լարեն. և յետ
երկար ընկզմելոյ յաստուածութեան, գեղեցիկ
լուզան խաղան զմայլեալք յԱստուածամայրն. մին
կ'երգէ « Ող լեր ասաղիկ ծովային », Ave maris
Stella, միւսն՝ « Նոր երկինք յերկրի, արփայն
« պարունակսդն, ծագողին ծագող ¹ »):

1 Տաղ Ք.եռեայ:

Եթէ այս ատեն արեւմտեան եկեղեցին զրկուե-
ցաւ իր վառվառն հոգեւորէն, մեր եկեղեցիս մե-
ծաբաղդ գտուեցաւ՝ գրեթէ այն Թուուցեալ հո-
գին գողնալով, և իրզ արիւշ անոր նման մ'ալ
ժառանգելով, և նոյն օրերուն ընծայելով մեզ
Բեռնարգոսի հոգեկից և Ներսիսի անուանակից՝
Լամբրոնացին, որ ծնաւ սոյն 1153 Թուականին:
Նոյն աստուածային սիրոյ և եռանդեան կազա-
պարէն Թադեոսած հոգի և անձ մ'ալ, որ յետ
Բեռնարգոսի և Ենորհալոյ՝ վեմագոյն և սքան-
չելի կերպարանքն է ԺԲ գարուն վերջին քառոր-
դին. աշխուժիւ և տաքութեամբ և ուժգին վե-
րասլացմամբ՝ աւելի նմանագոյն Բեռնարգոսի,
կընամբսել թէ և կորովի տրամագատութեամբն
և սիրալիր խօսիւք ընդ Աստուծոյ, նոյնպէս և
գործունէութեամբն՝ քան իր պապեղբայրն. և
եթէ նուազութիւն կամ նուաստութիւն մը չե-
րեւի բսել՝ երկու Ներսիսից բարքն յերար խառ-
նելով կատարեալ Բեռնարգոս մը կը ձեւանար.
սակայն իւրաքանչիւրն նմանողութեամբ հանդերձ
իր յաակութիւնն ունի, և մեր Ենորհալիս կը գե-
րազանցէ միշտ ինքն իրեն նման ըլլալովն և յամե-
նայնի կակուզ շնորհափայլութեամբն: Ինչպէս
Ենորհալին յետինն է մեր վեհակերպ հայրապե-
տաց, Լամբրոնացին ալ յետին վեհ եպիսկոպոս
և վարդապետն է մեր եկեղեցւոյն. ասով կը փա-
կուի Հայկական մեծութեան վերջին Դարն, ԺԲ:
Եւ զի թէ արգեամբք և թէ ժամանակաւ այս-
պէս յարաբերութիւն ունի Ներսէս Լամբրոնացի
մեր պատմական պարագայիս՝ զոր և յետոյ յեր-
կարեց և պայծառացուց, արժան է որ համառօ-
տիւ յիշենք իր ծագումը:

ԺԱ գարուն կիսուն՝ երբ Մեծ Հայոց զանազան
կողմերէ ադնուականք և տանուտեարք՝ գաղթե-
ցին 'Ի Փ. Հայս և յերկիր կայսերութեան Յու-

նաց, Հայոց ամենէն արեւելեան գաւառներէն՝ Գանձակայ կողմէն ալ՝ Օշին անուամբ ազնուական մը եկաւ Վիւլիկիոյ կողմերը 'ի 1073. ուր կայսրն կուսակալ կարգեր էր Հայ Աթորունի Ապղլարիպ իշխանը, որուն արգէն ծանօթ և նժգեհակից էր Օշին. ուստի և կրկին մտերիմ և օգնական եղան իրարու. Ապղլարիպ առաւ Օշնի Լամբրոն ա- նուամբ ամուր բերդ մը՝ Տորոսի գծուարին դրից մէջ, ուսկից իր առհմն Լամբրոնացի ըսուեցաւ. և յետ մահուան Ապղլարիպի՝ առաջին ազնուա- կան և մեծապատիւ ասհմ եղաւ այն կողմերը, կայսերաց ծառայութեան մէջ. որք նախ Օշնի որ գին Հեթումը Սեբաստոս կոչմամբ պատուեցին: Սա ԺԲ գարուն սկիզբները իր գտերաց մէկը տուաւ կին Վասլի՝ անգրանիկ եղբոր մէր հայրա- պետաց, և այս առաջին կապ մ'եղաւ երկու ազ- նիւ տոհմից խնամութեան. որ ալ աւելի մերձա- ւորեցաւ՝ երբ Հեթումյ որդին Բ Օշինն ալ՝ անոնց կրտսեր եղբոր Շահան-Չորաժարի Շահանդուխա գուսարը իրեն կին առաւ, առանց իմացընելու կաթողիկոսին և Դնորհալոյ՝ որ արգելք չըլլան իբրեւ մերձաւոր ազգակցութեան: Ասոնցմէ ծնան 3 արու և 3 աղջիկ զաւակ. նախ աղջիկ մը, ապա (1151) Հեթում(Բ) պայազատն, ք Սմբատ (1153), որ նոյն ինքն է մեր խնդրելին և քննելին՝ Ս. Ներ- սէս Լամբրոնացի: Սա Թէ ոչ յարգանդէ՝ այլ և ոչ ուշ յետ ծնընդեանն նուիրեցաւ Ասատուոյ և Ասատուածամբուն. զանն զի տոնդիայ հասակին մէջ մահու ժառնգաւ հիւանդանալով՝ բարեպաշտ մայրն ուխտ 'ի սիրտ բերաւ զերեխայն իրենց բեր- դին քով իր երկանը շինած Սկեռայ վանքին Ս. Ասատուածամնի եկեղեցին, և խոտացաւ անոր ըն- ծայերու՝ եթէ առողջանայ: Սւ այնպէս ալ եղաւ. առողջացաւ և նուիրեցաւ Ասատուոյ կուսական կենդը և սրբազան կարգաւ իրեն ծառայելու. զոր

և կրկին պատուիրեց հայրն Օգն՝ մահուանն ա-
տեն, երբ զանգրանիկն իրեն յաջորդ գրաւ, Աբմ-
բատն ալ իր շինած Սկևռայ վանից առաջնորդ
սահմանեց, երբ հասակն առնուլ, բայց և 'ի տղայ
հասակէն յանձնեց այն տեղի միանձանց զինքը
գտատիրակելու. որ և նման մեր Պահլաւունի
հայրապետաց՝ յետ մօրը կաթին՝ միանձնական
կենաց կրթութիւնը ծծեց բոլոր մանկութեան ա-
տեն: Այն ատենէն՝ յառաջ իսկ քան զանուանը ժա-
ռանգելը՝ ժառանգեց իր պապեղորօր շնորհքը և
հոգին. գուցէ մաստմբ բաղգաւոր ալ քան զնա
գտուելով՝ 'ի մօռին վարժից. վասն զի մայրն՝ զոր
պատմէն կոչէ « կին ժրագլուխ և պսակ առն իւ-
րոյ », ըստ առական Սողոմոնի, քիչ մը յունա-
բէն լեզու գետնալով հոգաց որ որդին ալ սովորի.
և զա ալ 'ի բնէ և կրթութեամբ սրամիտ և շատ
ուսումնասէր ըլլալով՝ աղայութեան ատենէն սո-
վորեցաւ այն կարեւոր լեզուն, և յետոյ լատինա-
բէն ալ. և երկու լեզուէն ալ գրոց և լռութոց
Թարգմանութիւններ ըրած է: Այնքան մեծ էր
եռանդն քատուածսիրութեան և իմաստասիրու-
թեանն՝ որ և ոչ քնանալ կ'ուզէր. այլ երբ յետ
ինչուան պահ մը գիշերոյ ազօթելէն և կարգալէն՝
առիպուէր 'ի քնոյ՝ անկողին չէր մտներ, հապա
աթոռի մը վրայ կ'ծկելով քանի մը ժամ կու քը-
նանար. և արթննալուն պէս՝ մէկէն իր ազօթից
և ուսմանց գրոց կը գիմէր. ազօթից ատեն՝ այն
աղայութեան հասակէն ընդունած էր արտասուաց
կամ փղձկման շնորհքը, զոր շատ քիչ սուրբ
ընդունած են, և այն յետ շատ տարիներու: Մաա-
վարժութեանն համար ալ կ'ըսեն, թէ դեռ 16 տա-
րուան ըլլալով սկսեւ էր Ս. Գրքերը մեկնել. և
արդէն հիմայ իրմէ մնացեալ մեկնութիւններն ալ՝
գուլար հասակին ընծաներ են, որ հասունացեալ
մարդ բերք կ'երկին. և անոնց մէջ ամենէն գլխա-

ւազ գործն՝ Պատարագի մեկնութիւնը, որ մեր գաղութեան և տրամաբան գրուածոց ամենէն առջի կարգը գասուելու գրոց մէկն է, իր Գննաց 24 տարին չանցած՝ գրեր աւարտեր էր. տառվ և ճարտասանական գրուածօքն՝ աւելի զօրաւոր և տաղանդաւոր միտք կը ցուցնէ՝ քան իր հայրագիրը Հայրապեան: Բարեսիրութե և իմաստասիրութե մեծ հաւաստիք մ'աւ ցըցուց իր հայրենի ժառանգութե գործածութեք. հայրն՝ ուրիշ բաներէ զատ իրեն 30,000 ոսկի թողուցեր կամ տուեր էր, որ հիմակուան արժէիւք կէս միլիոն ֆրանգի մօտ կըրնայ ըլլալ. ինքն այս գումարս երեք մօտ բաժնեց. մէկը՝ եկեղեցւոյ սպասուց և վայելչութեան սահմանեց, մէկալը՝ ազքատաց սեպհականեց, երրորդն ալ գիրք ստանալու և գրել տալու. շատ գրքեր ալ իր ձեռօք գրած է. որոց մէկ քանին մեր ձեռքն ալ հասեր է, տեսեր և համբուրեր ենք. ինչուան Հռովմայ և Բարիզու մեծամեծ գրատանց մեջ ալ գտուին իր մատանց դժագրութիւնն:

Պատանեկութե 16-ամեայ հասակի մէջ էր Սըմբատ՝ երբ մայրն տարաւ զնա առ Շնորհալի հօրեղբայր իւր, այն ատեն կաթողիկոսացեալ (1168), որ և Սղիայի նման տեսնելով իր կրկին հոգին այն նոր Սղիսէի վրայ, չգանդաղեցաւ զնա քահանայ ձեռնագրելու, ինչպէս որ ինքն ալ ձեռնագրուեր էր ազայ հասակի մէջ. և ի նշան մեծ սիրոյն և յուսոյն՝ իր տնունն ալ պարզեց անոր, զոր և կրեց սա արժանտակէս՝ նաև յետ մահուան իր ձեռնագրողին. որոյ վրայ փոխագարձաբար սէրն և երախտագիտութիւնն ալ ցըցուց նորոնձայ քահանայն՝ անոր վարքը և գովութիւնը գրելով ոտանաւոր բանիւ: Ձեռնագրութիւնէն զատ՝ Շնորհալին մեծ խնամքով քիչ մ'ատեն քովը պահեց իր սիրուն և սրբիկ սանուկը, իր մեծ հոգւոյն վերջի ճառագայթները անոր հոգւոյն նորանշոյլ ճառագայթից:

խառնելով. և մեծագոյն զարմացմամբ և հաճութեամբ տեսնելով այն անկատար հասակին մէջ գերագոյն կատարելութիւն մը, խոր հասողութիւն մը աստուածային իրաց, և նախանձելի սէր մը աստուածխօսութեան, որով փափագէր նոր ընծայն՝ Հռոմկլայի և Շնորհալույ ակթուէն աւելի աստուածամօտ անդբազ տպաստանարանի: Ղբր. կեց զնա Սեաւ լերին ամենէն ապահով վանքերու. սւր քանի մը տարի պարտելով և նստելով, և իր հոգւոյն և մտաց ախորժածները հաւաքելով գարձաւ իր հայրենիքը. բայց յանձն չառաւ հօրը կաակին համեմատ Սկևռայ վանաց առաջ նորգութիւնը, զինքը գեռ անկատար համարելով տարւօք և վարուք. և Յովհաննէս անուամբ վարգապետի մը աշակերտելով անոր հետ անապատէ անապատ վանքէ վանք կը քաշուէր, մանաւանդ Սաղբու ըստած վանքը, աղօթից և ուսմանց և սորբ պատարագը մատուցանելու միայն զբաղելով: Ինչուան որ յետ մահուան Շնորհալույն՝ յաջորդն Գրիգոր Տղայ՝ քովը կանչեց, և քիչ մ'ատեն ալ ժամանակին գիտնագոյն վարդապետաց քով վարժեցընելով 23 տարուան հասակին արքեպիսկոպոս ձեռնադրեց զնա Տարսոնի և Լամբրոնի և մերձակայ դաւառաց. և այնուհետեւ արգեամբ ժամանակին եկեղեցականաց մէջ այն տեղը բռնեց՝ զոր Շնորհալին իր ժամանակակցաց մէջ: — Բայց մեր պատմութեան սահմանին համար բաւական կարծեմք Ն. Լամբրոնացւոյ արեգակնանման հոգւոյն այս ծագումը, յորմէ կըրնար գուշակուիլ իր ապագայ պայծառութիւնն եկեղեցական և քաղաքական գործոց մէջ. որով և նոր պարագայ կամ ժամանակ մը կը կազմէ իր կենաց երկրորդ կէսն (1178-1198), արժանաւոր ի շարունակութիւն իր պապեղբօր վարուց, և ի բովանդակէլ մեր ԺԲ դարը՝ Ներսիսեան կօչմամբ:

Բայց զիգորն Ներսէս Թողլու տանն՝ հարկ է որ նորէն իր հօրը (Օշնի) գառնանք, առ որ մեծ հարկ մը պիտի բերէ զՇնորհալին՝ ի Հռոմկլայէ ի Լամբրոն և ուրիշ Աիւլիկիոյ քաղաքներ. և այս հարկին գլխաւոր պատճառ եղող անձ մ'ալ, որ և ժամանակիս ներկայացող արդարեւ մեծ և նշանաւոր կերպարանք մ'է, և սիրելի ազգիս, և որ Թեւրևս կըրնայ մեծութեամբ՝ (Թէ և տարբեր տեսակաւ) հաւասարիլ Շնորհալոյ մեր պատմութեան մէջ. և է սա՝ նախ Աիւլիկիոյ լերանց ապա և դաշտաց և քաղաքաց իշխեցողն, Թուր Բ, եղբորորդի Ա, Թորոսի Թոռին Ռուբինի, կանգնողի համանուն հայկական հարըստութեան:

Ի .

Թորոս Բ և եղբարքն՝ Ստեփանէ և Մլին . գործք ևսցա ընդ Յոյն , Լատինս և Թուրքս . — Շնորհալի միջևորդ հաշտութեան Թորոսի և Օշնի Լամբրոնացոյ:

Արդէն քանի մ'անգամ յիշեցինք զԹորոս Բ, որ մեր պատմութեան պարագային մէջ՝ ի սկզբ բանն իբրեւ ողբերգելի մանուկ մ'է գերութեամբն ընդ հօր իւրոյ Լեոնի և բանտելովն ի Ա. Պօլիս . յետոյ իբրեւ վկայասանելի երիտասարդ մը՝ անկարծելի կերպով բանտէն ազտտելով, յորում սիրահնար հանգոյցներ ալ կը նշմարուին . իսկ կատարեալ հասակաւն՝ կտրիճ գիւցաղն, և այնչափ գովելի և հաճոյ գիւցաղն, որչափ որ քաջութեն հաւասար հայրենեաց նախանձախնդիր էր . մինչև Յունաց մայրաքաղաքի և ազնուական տիկնոջ մը հրապոյրքը Թողլով՝ գեռ գալար երիտասարդութեան մէջ, իբրեւ առիւծու (Լեոնի) վարժարանի

մեջ կրթուած զուարակ մը՝ ցնցեց ցառքեց այն
Թուլացուցիչ ցանցերէն, և զարմանալի, ըստ ու-
մանց և հրաշալի յաջողութեամբ կամ առաջնոր-
գութեամբ, եկաւ մտաւ իր հօր և հաւուց արեան
քրտամբք կռուած և բռնած տեղերը: Այնքան
պրանչելի թուեցաւ Թորոսի ազատումն և տիրա-
պետութիւնն՝ այնքան կայսերական ատելութե-
ն և հզօր զօրութեան գէմ, որ եղածը կամ գիպուե-
ծը պէսպէս պատմելով և այլայլելով իրմէ գար
մը վերջը գրողք ալ կը տարակուսէին, թէ մօրն է
ստեղծն, և չկարցան մեզի աւանդել. նոյնպէս վեր-
ջի գործոց շատութիւնն կամ շուտութիւնն ալ թէ
խրաբու և թէ ժամանակի շփութեանց առիթ
եղած է. կամ լաւ ևս ըսելով, մերձաւոր ժամա-
նակակից պատմադիր և տարեգիր մը չքլալով՝
կարգաւ և Թուականաւ աւանդուած չեն գոր-
ծերն, և շատ բան անյիշատակ թողուած և թա-
ղուած է: Ի վերայ այսր ամենայնի՝ գեռ շատ բան
ալ զանազան ազգաց պատմիչք հարեանցի յիշա-
տակեր են. յորոց քաղելով և ընտրելով կը հա-
մառօտենք, որչափ որ մեր նպատակին պատշաճ
դատինք:

Ռուբրիկանց իշխանութիւնն գրեթէ բոլորովին
ջնջուած էր Թորոսի գերութեան ատեն. Յոյնք,
Թուրքք և Լատինք գրաւեր էին Ա Թորոսի և իր
եզբօր Լեոնի նուաճած երկիրները. Թորոսի դար-
ձին առջի տարիներն ալ՝ Ջանգիի և Նուրէտտինի
պրինսահեզ աշխարհակալութեանց ատենն էր,
յորում Յոյնք և Լատինք անգամ վախի մեջ էին:
Ամանց տղմուկն և զբաղմուկն իրենն օգտակար
եղաւ՝ անյայտօրէն մտնելու իր հարց սահմաննե-
րը¹, և քիչ քիչ նուաճելու: Իբրեւ փախստական և

¹ Յետ ինն տարւոյ գերութեան կ'ըսուի Թորոսի գաւ-
ձըն, որ կ'ըլլայ միջոց 1157—1145 տարիներու. և յիշաւի
Լեոն գերեցաւ յամի 1157, այլ Թորոսի գարձին տարւոյն
չեն մտարանիր պատմիչք մեր:

պանգուխտ մ'եկած՝ առանց ընկերի և օգնականի, միայն զինքը սիրող Յոյն տիկնոջ գանձուց մէկ մասն ունէր իրեն ապրուստ և ճար. որով նախ նաւեց ելաւ 'ի Կիպրոս, անտի մտաւ 'ի Կիւլիկիա. քահանայի մը յայտնեց զինքը, որ ասեն մը քովը պահեց իբրեւ ծառայ կամ հովիւ. յետոյ Ասորի մե-
տրապօլտի մը (Աթանաս անուամբ) յայտնեց, իմանալով անոր հաւատարմութիւնը. որ և իրեն ձի մը տուաւ, 12 ալ ընկեր. որոց օգնութեամբ, յայտ է թէ և խաբէական հնարքներով, Թո-
րոս կրրցաւ Ամուտա ամրոցը մանել և տիրել (1145), և անոր վրայ իր հայկական և հայրենա-
կան դրօշը բարձրացընել. ու մեծ ալէկոծութեամբ ընկզմեալ նաւու մը մէկ հատիկ ջրէ զերծ մնացած նշանակիր կայմի պէս՝ երեցընել հաւատարիմ ազ-
գակցացը, 'ի զարմանա թշնամեաց և ընաանեաց:
Համբաւն տեսութենէն աւելի տարածուելով՝ փութացան կարիճք ժողովելու առ պալազաան Ռուբինի, որոց առաջինք եղան իր երկու եղբարքն Ստեփանէ և Մլեհ, թողլով զՆուրէտտին, որոյ քով էին կամաւ կամ ակամայ. քիչ քիչ բազմո-
ցան հայրենոգիք և յունատեացք, ինչուան 10000 հոգւոյ գունդ մը ձեացաւ երեք եղբարց քով:
Զօրաց շաանալուն համեմատ Թորոս ալ կ'ընդար-
ձակէր շարժմունքը և յարձակմունքը. և առաջին ձեռքն ձգած տեղերէն մէկն ալ եղաւ Վահագ բերդն, իր նախնեաց նախնի ստացուածն. յետոյ Սիմանակլայ և Առիւծ ըսուած բերդերն. կամաց կամաց լեռներէն և բերդերէն իջնելով սկսան Հայք գաշտային քաղաքաց վրայ յարձրիկ, և մէկ մէկ նուաճել երբեմն Լեոնի իշխանութեան տակ և զածներր: Այս կերպով քանի մը տարիէն հաջ-
կեցաւ Թորոսի անունն. և իմացուեցաւ որ նորէն Հայ ախրօզ կամ բռնաւոր մը երևցեր է 'ի Կիւլիկիա, և ով որ առանց անոր հաշիւ կ'ընէ՝ կրնայ սխա-

ընդ, և փոանգուել, ինչպէս որ նախ Թուրք փոր-
ձեցին: Երբ անգամ մը Թորոս միայն 12 հեծեղք
և ջոկատ մը հետևակօք կ'երթար 'ի Ռապան՝ յայց
երուծիւն մեր նախայիշեալ Ճոսլինի (1149-1150),
քանի որ սա գեռ յիշխանութեան էր¹, բազմու-
ծիւն աւարառու ասպատակացն յարձկեցան,
և կ'ուզէին զԹորոս ալ ալափել: Բայց ինքն և իր
կարիճներն պատրաստագոյն գտուելով՝ ոչ միայն
զիրենք պաշտպանեցին՝ այլ պատերազմի դաշտ
մը գարձուցին տեղը, 3000 Թուրք Թօթափելով:
Այս գործս Թորոսի համբաւոյն հետ վախն առ
տարածեց չորս կողմ, և յերևան հանեց արժա-
նաւոր յաջորդ մը հօրը և հօրեղբօրը, և նոր Հայ
քաջագուն մը, « խահնամ և զգօն, և 'ի կուրա յա-
« քաջակամուն, ատուփն Թխամորթ, երկայն և
« ցեղեցիկ, ահարկու և գանգրահեր. և լի ա-
« նայն շնորհօք », ինչպէս կ'ըսէ Սմբատ պատմիչ:
Ասով ինքն յաջողածն ալ աւելի խրախուսեալով
յարձակեցաւ մեծ և տմուր քաջաքաջ վրայ, և
առաւ 'ի Յաւնաց զԹիւն Համառնոյ և զՄփա (Մա-
մեսափա): Այս հոգի քաջաքիս մեջ կը նստէին
այն ասան Յունաց կայսեր երեսփոխան կուսա-
կալք կիւլիկիոյ, գուքս պատուանուամբ, և ամեն
տարի կը փոխուէին. այս տարուան (1151) գուքսն
էր Թովմաս անուամբ մեկն, զոր գերի բռնեց Թո-
րոս, ուրիշ ազնուականներով. յարմար միջոց գտա-
նելով՝ կայսեր զբազմունքը Սիկիլիոյ և Իանուբայ
կազմերը, Նուրէատինայ ալ արշաւանքը յերկիրն
Ճոսլինի և զսա բռնելը: Ասով Թորոս գրեթէ հօ-

¹ Միխայէլ Ասորի պատմիչ Թորոսի երթալուն պատ-
ճառ կը գնէ Ճոսլինի գուտարը իրեն կին առնուլ. որ հա-
ւանական չերեւի, թէ մերձաւոր խնամութեան համար,
զի իր քեռ Թորոս կ'ըլլայ կինն, և թէ արդէն պատմըաց
յայտնի յիշելով՝ որ իր աներն էր Թովմա Պայլ կոչուած
լատին իշխան մը:

բը բոլոր ժառանգութիւնը ձեռք առաւ. և աւելի
ալընդարձակել սկսած էր. երբ կայսրն Մանուէլ
գարձաւ 'ի կողմանց Ունկարաց, և լսելով եղածը՝
իր անխոհեմ հօրեղբորորդին Անդրոնիկոսը կետա-
ր անուանելով մեծ գնգով զօրաց խաւրեց 'ի Աիւլի-
կիա, նուաճելու զերկիրը և աւելի զԹորոս (1159):
Իսկ սա տեսնելով Թշնամեաց բազմութիւն՝ խոհե-
մութիւն սեպեց պաշտպանուիլը քան յարձրի-
լը, և քաշուեցաւ Մամեստիոյ մէջ. զոր Անդրո-
նիկոս քիչ ատենէն եկաւ պաշարեց իր մեծ բա-
նակովը, զոր աւելի մեծցուցեր էր Աիւլիկիոյ մէջ
Յունաց հաւատարիմ գառաւոր իշխանաց զօրք, ո-
րոց մէջ կային նաեւ Հայք. ինչպէս Նաթանայելեան
կոչուածքն՝ Ասկուռայ բերդին տեսարը, Պապեաճի
և Բարձրբերդի տեսարքն, և մեր նոր ծանօթացեալ
Լամբրոնի տէրն Յովն, և այլք: Այլքան բազմութիւն
և պատրաստութեան գեմ եթէ մէկ կողմէն յան-
գըղնիւ չէր ըլլար, ուրիշ կողմէ ալ երկար պաշա-
րեալ գիմանալ չէր ըլլար, բաւական պաշար և
պատրաստութիւն չունենալով. անձնատուր քը-
լալն ալ անտանելի էր Թորոսի. սկսաւ կակղու-
թեամբ և խոնարհութեամբ բանագնացութիւն
ընել, լսելով Թէ ինքն ալ ուրիշ ազգային իշխա-
նաց պէս յանձն կ'առնու. Յունաց ինքնակալու-
թիւնը ճանչնալ, և հաւատարիմ ըլլալ կայսր-
բայց նա ալ ճանչնայ իր հարց իրաւունքը, և ա-
ւելի շնորհ: Իսկ գոռօզն Անդրոնիկոս ամեն բանի
մէկ պատրաստան կու տար, Թէ անկարելի է Թո-
րոսի ուրիշ պայման դնել, բայց եթէ անձնատուր
ըլլայ, որ կապեն զնա այն չգլխներով որով իր
հայրը կապեր էին. « Չերկաթն՝ որով զհայրն քո
« տարաք՝ 'ի հետ ունիմք, որով զքեզ կապեալ
« տարցուք »: Այս կսկծագին և ամբարտաւան
խօսից չգիմացաւ Թորոս. և առջի առթին, որ
անձրևաթափ և հողմաշունչ գիշեր մ'եղաւ, մինչ-

գեւ Բնագրոնիկոս կառավարութեանց և անառ-
կութեանց զբաղած էր, Թորոս քաղաքին պա-
րիսպը ճղքելով զօրքերովք գուրս ելաւ զքաւշու-
թեամբ. և առաւօտուն գեմ յանկարծ Յունաց
բանակին ետէն ընկած՝ սկսաւ շփոթել, քշել ու
ջարգել. Յոյնք՝ որ 12,000էն աւելի էին, մեծապոյն
մասամբ կոտորեցան, քիչերն վատ և չարեացա-
պարտ Անգրոնիկոսի հետ փախան ինչուան յԱն-
տիզը, մինչ որոյ սահմանները հալածեց զնա Թո-
րոս և դարձաւ իր քաղաքը՝ ի Մամեստիա, ոչ
յաղթութեամբ միայն, այլ և շատ թանկ աւա-
քաւ, և աւելի թանկ գերիներով։ Վասն զի հասա-
րակ զինուորները միայն կողոպտելով մերկ արձը-
կել տուաւ, իսկ պատուաւորները կապել տուաւ,
փոխանակ իրեն ուղաւնացեալ կապանաց։ Ասոնց
հետ կային նաև Հայ իշխանք, որոյ քանի մը գըւ-
խաւորքն անօգուտ քաջութեամբ կռուելով սպա-
նաւած էին. գերելոյ գլխաւորն էր Ն. Շնորհա-
լոյ փեսայն և Ն. Լամբրոնացւոյ հայրն՝ Օշին. որ
և Յունաց խոհեմագունից հետ մահուանէ աւելի
ամաչելով այնքան մեծ բանակով այնքան փոքր
գունդէ և մէկ իշխանէ մը յաղթուելուն վրայ,
խնդրեցին շուտով ազատիլ։ Թորոս ալ զիրենք
աւելի զկեծելու համար թողուց սր իրենք իրենց
գին կտրեն։ Յոյնք ապահուեցան իրեն թողու-
ցին սր արժէքնին խնայքնէ. Թորոս ըսաւ, Նթէ
բան մ'արժէիք՝ և ոչ կը հաւանէի զձեզ թողուլ։
Ասիկէ աւելի ամբօքած՝ իրենք իրենց որդեցին
ժանր գիներ, որ անձնանախատ չսեպուին, և ա-
զատեցան. բայց գեւ չհնաւացած՝ անսան որ Թո-
րոս իրենց կենաց գինը բովանդակ զօրացը բաժ-
նեց. և երբ կը զարմանային՝ խնայուց պատճառը.
Բրպէս զի ուրիշ անգամ ալ զձեզ բռնեն, ըսաւ,
իմ զօրքերս. և յիրաւի ալ շատ ասրի վերջը նոյն-
պէս եղաւ։ Ահա այս ատեն Օշին ալ իր գլխուն

գին կարեց 40,000 ռուբլի, որ եմէ ամբարտեան բիւ-
զանդիկ ոսկին է՝ կէս միլիոն ֆրանգի մօտ կ'ըլլայ.
բոլորը մէկէն չկարենալով հաստուցանել, կեղը
տուաւ, մէկալ կիսուն փոխան գրաւական գրաւ
իր ամենէն թանկ ստացուածքը, իր անգրանիկ
պայազատը, երախայ Հեթումը, որ այն ատեն
հազիւ քանի մը տարուան էր: Թորոս գոհուած
ընդունեցաւ այսպիսի գրաւ և պատանգ մը. միջը-
տել տուաւ տղայն, զի գեւ անկնուէր էր, և իբրեւ
իրեն որդին մեծցուց. և տղուն հասակին հետ խե-
լաց ածուսն և առաւելում թիւնն ալ տեսնելով ա-
ւելի սիրեց. միանգամայն և հաշտութեան կապը
ապահովել մտածելով խօսեցաւ հորը հետ, և իր
գաւթիկը նշանեցին Հեթմոյ հետ. Սնի մնացած
20,000 ռուբլոյ պարտքն ալ՝ Թորոս իր գաւթը
գծիտ տեղեկով խաւրեց փոքրիկ հարան ա. փե-
տայն՝ ի Լամբրոն. որով երկու ծնողք ալ գոհ ե-
ղան: Բայց իրենց պաւակաց գոհումը ժամանակն
պիտի ստուգեր. և ստուգեց Հեթմոյ տոգորհու-
թիւնը, երբ հասակն առաւ, և ճանչցաւ որ քա-
ղաքական տեսութիւնը կամքեր են քան զսիրայն.
և յետ մահուան իր հորը՝ միայն Թորոսի վախեն
էր որ հարսը կը պահէր. իսկ երբ նա ալ մեռաւ,
ուրեց արձըկել. բայց Թորոսի եղբայրն Մլեհ
գրեմիսդիք ելաւ, պաշարեց նեղեց զԼամբրոն. և
գուցէ նորէն ստիպեցաւ Հեթում ընդունել թղ-
կինը:

Մանուէլ կայսր իր խաւրած զօրագնդին կը
տորները տեսնելով, և լսելով եղածը՝ անոնց ան-
խելք ու անխիղճ գլխաւորէն, որ իր (կայսեր) կե-
նաց ալ որոգայթ կը լարէր, բռնեց բանտեց զԱն-
դրոնիկոս. և Թորոսի գէմ զօրաւոր թշնամի՝ միան-
գամայն և իրեն շահաւոր, մտածեց գտաւ և հա-
նեց Իկոնիոյ Սուլտանը, Մազսուտ, որուն երբեմն
ինքն թշնամի էր, հիմայ զԹորոս ամենէն աւելի

տանելով շատ տուրք խոստացաւ Մաղսուտի (1162).
 և տապառակել տուաւ Թորոսի երկիրը: Մաղ-
 սուտ ժամանակին ամենէն հին և զօրաւոր իշխողն
 էր այլապէս. 1117 Թուականէն 'ի վեր կը աի-
 րապետէր, և հայրենական իշխանութիւնը շատ
 ընդարձակէր էր, Թէ Լատինաց և քրիստոնէից
 տերած երկիրները նուաճելով, Թէ իր կրօնակից
 Սերապիոյ Տէնիշմէնտ իշխողաց. որոյ մէկ երկու
 դարներն ալ արգէն յիշած եմք¹. հիմայ ոչ այն-
 քան երկրակալութեան որքան բիւզանդական տա-
 կիներու փայլմամբ յորդորուած, բազմաթիւ զօ-
 րաց ահեղ բանակ մը շարժեց, մտաւ Թորոսի եր-
 կիրը, Հայք իրենց քաջ և առատաձեռն իշխանին
 վատահ' անվախ ասոր ետեւէն դաշին, որ փութաւ
 ցաւ Թուրքաց եկած կողմը երթալ. անոնք լեռան
 մը ետին կը պատէին, Թորոս ալ սկսաւ լերան
 այս կողմը պատել: Զարմացաւ Մաղսուտ Հայոց
 անհզուութեանը կամ արուեստին, Թէ ինչպէս
 ողջով գտնագով մը բազմախումբ բանակի մը մօտ
 կը շարժին. և այս գեղեցիկ յանգգնութենէն՝ սըր-
 տանց յաղթուելով քան Թէ անձամբ, պատգա-
 մաւոր խաւրեց Թորոսի և իմացուց, որ իր նպա-
 տակն չէր ոչ երկրի տիրել և ոչ մարդ ջարդել,
 այլ միայն ստիպել զՀայս որ հնազանդին, և Յու-
 նացսն առած երկիրնին ետ գարձընեն: Թորոս
 ալ Մաղսուտի ըրածին հաւնեցաւ, բայց և նուազ-
 տութիւն մը չուզեց ցուցընել. քանի մ'օր գեա-
 պանները պահեց, յետոյ ինքն ալ անոնց հետ
 մարդ խաւրեց և իմացուց որ Սուլթանին պէս մե-
 ծասիրտ Թագաւորի հնազանդիլ յանձն կ'առնուն
 Հայք, « վան զի չես նախանձիր ընդ յառաջա-
 « նալս մեր. այլ երկիր գարձընել 'ի Հռոմն' ան-
 « հնար է²»: Մաղսուտ ալ աւելի շինուեցաւ Թու-

1 Յես յերես 98. 216—24:

2 Սիրտա Պատմիչ:

րոտի քաջութեան և խելքին վրայդ. և ահամայն
առեւելութիւնը կամաւոր սիրոյ դարձընելով խա-
ղազութեան գաշինք դրաւ իր պատուաւոր դրա-
կըցին հետ և դարձաւ տեղը, մեղադրելով զկայսրը:
Սակայն կայսրն յիշեցընելով Սուլտանին իրենց
գաշնակցութիւնը, զոր յետ քսան և հինգ տա-
րի թշնամութեանց՝ հաստաւեր էին, և որով թի-
թաչակրաց արշաւանքն ալ փնջացուցեր էին, նո-
րէն յորդորեց որ սա պղտիկ արգելքն ալ վերցրնէ
իրենց միջէն: Բայց կարծածէն շատ մեծ էր թո-
րոս՝ քաջութեամբ. որոյ հետ առեւելութիւնն ալ
կ'աւելնար Յունաց անխափնութեամբ. տնոր
համար արթուն կեցած և ամեն դի լրաւս գրած՝
կը դիտէր. և հազիւ թէ շարժմունք մը տեսաւ.
Թուրքաց սահմանները (իբրեւ 'ի սկիզբն 1184
տարւոյ), թիքն ալ աւելի շարժմունք և պատրաս-
տութիւն ցուցուց, Սուլտանին սահմանները կո-
խեց և սկսաւ աւրըշտել: Այս անգամ ալ Մազ-
սուտ զարմացած՝ կանգ առաւ. նոյնպէս և թո-
րոս իր տեղը: Բայց երբ երրորդ անգամ աղաչանք
եկաւ 'ի կայսերէ, և տնոր հետ մեծ գումար մ'առ-
կուց և ընծայեց, Մազսուտ իր 40 ամեայ իշխանու-
թեան և զօրութեան վերջին փորձը ուղեց թորո-
սի վրայ թափել. և առջինէն աւելի բազմութիւ
զօրաց բանակաւ մտաւ տնոր երկիրը (1184), և
հնդեզորէն լցուց գաշտերը, պատելով զՄսիս և
զԱնարզարա. զորս չկարնալով առնուլ շուտ մը՝
ինչպէս կը յուսար, և չուզելով ալ ուշանալ ա-
նոնց քով աւելի զօրաւորին վրայ վազեց և պա-
շարեց զթիւն Համալընոյ: Գունդ մը զօրաց ալ՝
3000էն աւելի՝ տալով իր մէկ փետային, Սաղուազ
Մէլէք անուամբ «ժանտ և չարատեր» մարդու մը՝
ըստ Ուռհայեցի պատմիչին, գէպ 'ի Անտիոքայ
կողմը արձկեց: Երբ ասոնք լերանց պահակէն
կ'անցնէին, Անաւարդայէն անդին, յանկարծ թո-

բառի եզրացրն Ստեփանէ և Լատինացի կարգաւոր ասպետք իրենց գունդերովք զերէն ժար յարձրկեցան, գրեթէ զամենքն ալ ջարգեցին, Սաղուպն ալ նիզակաւ ընդգտեաց սպաննեցին, անոր սոսկալի կռուչալովք արձագանդները կրկնել աւլով: Եթէ ոչ անոր կառաջն՝ այլ իր գնդին կոտորածին ազմուկն հասաւ ինչուան Մաղսուտաց բանաւիւր, զամենքն ափշեցուց և սոսկացուց. այնպէս վախ մ'ընկաւ զօրաց մէջ՝ որ կարծէին թէ իրենց մէ անժ բանակէ մը պիտի պաշարուին. միայն փախ չել և ազատել մտածեցին, թողլով ոչ միայն իրենց շատ կահ ու կազմածը, այլ և ձիանն ու ջորին, անոնց ցիւղերը կտրելով. որովհետեւ ասոնց վրայ ձիաստաց ըսուած պիծակներու բազմութիւն եկած՝ հիւանդութիւն մը ձգած էին վրանին, « զոր ին. « քեանք Տապախ ասէին, կ'ըսէ պատմիչն, յորոց « յողովք սատակեցան քան թէ մնացին »: Ասոնց վրայ աւելցաւ ամառնային օդոց սովորականէ գուրս խառնակութիւն և փոթորիկք. արգէն առջի օրերն (մայիսի 28ին) անանկ սաստիկ հով մ'եղաւ՝ որ ծառերը կը խլէր, և այնպիսի կարկուտ մը՝ որ արանքը մնասելէն զատ՝ զօրաց բանակն ալ տրորեց. քիչ ատեն վերջ ալ երեք օր երեք գիշեր (յունիսի 6-8) երկինք միակերպ ամպապառ մը թընցած անգագար կ'որոտային փայլատակէին և կայծակէին. « և յամպոցն բախմանէ ընդ իրեարս « օրոտալով որպէս լերինք կարծր և անդաման. « գետալք՝ բախելով զմիմեանս. և հրաձգութիւնք « կայծականց ունէր զծիր երկնից, ոչ գոլով տեղի « յերկինս՝ որ ոչ ունէր զփայլատակուսն հողմա. « խառն. և մի կը բաւական հայել աչօք իւրովք « յահաւոր գղրգմունքն՝ որ լինէին անգագար »: Եթէ բնակիչք երկրին ահաբեկ եղան, իրքան ևս առաւել անոնց վրայ եկող թշնամիք, որք և մարդկանցմէ ահաւոր և զօրաւոր թշնամի տեսնելով

զտարեւրս՝ աւելի շուտով կը հեռանային, և շատերն շիտակ ճամբէն ալ մոլորելով իրենք զիրենք մնասեցին. մինչդեռ Թորոսեանք անոնց շփոթուածիւնը տեսնելով անշփոթաբար անոնց երկրին մէկ ուրիշ կողմը՝¹ ասպատակ սփռեալ էին, և իրենց բերած աւարներէն աւելին գտան Թիւ Համարնոյ քով (Թոգած)։ Այս բանս յիշաւ հրաշխառն աստուածային այցելութիւն մը կը համարեւ պատմին. և տեսաք աչք մերովք, կ'ըսէ, երկիցս «անգամ շարժեալ զԹուրքաստանն ամենայն 'ի վերայ Թորոսի և զօրաց իւրոց. և ոչինչ կարաւ «ցեալ առնել եկեղեցեացն, զոր բազում պառաւելք առեալ էին 'ի Թագաւորէն Յունաց' յառաջին զարժուցանել. արգ սոցա (Հայոց) մնալով «խաղաղութեամբ, և նոքա գնացին փախստեամբ «և մեծաւ ամօթով»)։ — Այսպէս անտէնկալ յաջողութեամբ բարձրացաւ Թորոս, և նոյնպէս ձախողութեամբ նուաստացաւ Մաղսուտ, և հասակաւ ու յօգնութեամբ ծանրացեալ՝ տառնաւ սէն ետե մեռաւ (1155). բայց յառաջ քան ըզմահն՝ իր յաջորդ որդւոյն Խըլճ-Արալանի ձեռքով Թորոսի հետ հաշտութեան պայման գրաւ. զինքը պապահովցուց, զկայսրն ամօթով և տրամուծեամբ մահացուց։

Մանուէլ երկրորդ անգամ խաբուելով, և չկար նալով ըստ փափագանացն անձամբ գալ Թորոսի վրայ, ուրիշ թշնամի փնտռեց, և թէ ոչ աւելի բազմութիւն՝ այլ աւելի բազմակիրթ զօրք, և աւելի մերձաւորք. գրգռեց իր երեսփոխան Աբեքսիս Կիֆարոսի ձեռքով զՓռանկա Անտիոքայ և անոնց ընկերները։ Այն առեւններն այս տեղի Բրինձն

¹ Ըստ Միխայէլի Արարոյ այս տեղս էր Խաւատանէք վիճակն Սեբաստիոյ կողմերը. բայց ժամանակագրութեան վրէժն իրաւամբ Հայոց Թուականն 10 տարի պակաս դրուած է, ՇՂԳ, փոխանակ ՈԳ դրելու։

Պետմունք Գ՝ դեռ անփառար հաստիսաւ տալոյ ըւ-
լալով իր հօրուն Ռենալտ կոմսն Բարպայ (Կրա-
կա), (Benaud de Chatillon) տերութեան յան-
ձանձիւք և կառավար էր. փառասէր և անհան-
դարտ մարդ մը, որ աղէկ կաշառքի յուսով ճար-
տարութեամբ իրեն հետ միաբանեց. Տաճարական
ասպետներն ալ, և ամենեին չկարծուած արշա-
ւանդն ըրաւ (1154-5) ՚ի կալուածս Թորոսի: Սա
անպատրաստ դանուելով այսպիսի յարձակման
մը՝ ասիպեցաւ ամուր տեղուանք քաշուիլ, ինչ
ուան որ զորքերը ժողկեց, և Աղեքսանդրիոյ (Իս-
կէնտէրուն) քով սաստիկ զարնուեցան իրարու,
երկու կողմէն ալ շատ արիւն թափելով. Ռենալտ
մինակ չյուսալով պատերազմը առաջ տանիլ՝ զօ-
րակարգ ասպետները յօշնութիւն կանչեց, որք
առթի կը սպասէին քանի մ'ամուր տեղուանք
իլելու: Թորոս պատկառելով ասպետաց քաջու-
թենէն և համութենէն, որոց հետ միաբաներ էին
ամեն հաւատարիմքն և վախցողքն ՚ի Յունաց,
գեթ ասոնցմէ ապահովուելու համար՝ քանի մը
բերդ տուաւ անոնց՝ Անտիոքայ թահմանաց վրայ՝
և հեռացուց: Ռենալտ ալ մինակ նոր փորձ մը
չբռած՝ ուզեց նախ իրեն խոստացուած կաշառքը
ապահովել. և տեսնելով որ Յոյնք կ'ուշանան տա-
լու, կամ պիտի չտան, և յետոյ Թորոսն ալ իրեն
թշնամբ և վրէժ/անգիւր պիտի ունենայ, ասոր հետ
հաշտութիւն ընելու փութացաւ. միանգամայն և
նիգակակցելու ընդգէմ Յունաց, որոց արգէն թըշ-
նամբ էր Թորոս: Եւ ինքն իրաւ և անիրաւ շահա-
սիրութեամբ նաւեր պատրաստեց և հինաբար
մտաւ ՚ի Կիպրոս (1155), որ այն ատեն դեռ Յու-
նաց ձեռքն էր, և ամենեին անկասկած. իբրեւ
յանցաւորաց և չարագործաց վրայ ընկնալով չէն
ու անշէն աւրեց, թալնեց, և անխորի ամեն կար-
գի, վիճակի և սեռի անձանց փնտս, չարիք ու

տանձանք տուաւ, շատերուն քիթն, տկանքն և ձեռուքն ալ կտրելով. և անվայել աւանշահ աւարով ետ դարձաւ. « զոր երբ լսեց Թագաւորն « Յունաց Մանիքն՝ բարկացաւ յոյժ. այլ առժամն « իրք չկարաց առնել ¹ »: Թորոս համարձակ տիրեց բոլոր Արևելիոյ գաշտաց և գլխաւոր քաղաքացն՝ Տարսոնի, Մսսայ, Անարզաբայ, Ատանայ, Սոոյ, և այլն. և տնկէ դուրս լեռնակողմանց Փոփոգիոյ և Իտաւրիոյ: Սպա արեւմուտքէն յարեւելս դարձուց իր զենքերը ընդդէմ՝ Նուրետաւին՝ Հաւայայ սուլտանին. « Բազում տեղիւ և ամրոցս աւաւ « ունալ քանդեաց, և յազմութեամբ բազմաւ « դարձաւ ՚ի բնակութիւն իւր », կ'ըսէ նոյն օրերը (1155) գրոց ընդօրինակող մը կարեւոր յիշատակարանին մէջ:

Ի հարկէ շատ երկար չէր կրնար տնդործ մնալ Մանուկը կայսր այսքան կորուստեանց և ամեթոց վրայ. նորանոր զօրավարներ և իշխաններ խաւրեց ՚ի միջոցի 1155-6 տարւոյն. նախ Միքայէլ Պրատաւ անուամբ մէկը, որ Արարոսի կողմնակալ էր. որ առջինէն աւելի բազդաւոր չեղաւ, այլ Թորոսի ոյժը աւելի ամրացուց՝ ջրի միխաւած երկաթի պէս: Զնոյն ըրաւ իրմէ վերջը և մեծ իշխանն Անգրոնիկոս Աւփորպէն կայսեր ընտանին, որ Տարսոնը առնուլ կը ջանար: Թորոս՝ իր նոր գաշտակից Փռտնիկաց գունդ մ'ալ հետն առած՝ ընկաւ,

¹ Ոմանք ՚ի պատմիչաց մերոց, Սմբատ և Ռաֆայելին, զԹորոս կ'ըսեն իրապաւն Ռեմալայ, և գործակից այս անգամ ինքն ապապատեցութեան. սակայն Գուլիկը՝ Տիրացի ժամանակակից հաւատարիմ՝ պատմիչն որ յիշէ Ռեմալի յարձակմանը յերկիր Թորոսի, և յետոյ դարձեալ կը յիշէ զԹորոս զովութեամբ՝ իբրեւ օգնական Լաւինաց, Արարոսի յարձակմանը միայն Ռեմալայ գործ կը պատմէ. այսպէս և ուրիշ օտար պատմիչք: Մեր պատմիչք ալ չեն յիշեր Ռեմալի արշաւանքն ՚ի Արևելիկա, ընդէմ Թորոսի:

Յունաց վրայ, 3000 մարդ կտարեց. ձայնաւորներն հազիւ կրցան փախել 'ի ծովեզք, և նաւերնին մանկելով հեռանալ: Անգրոսիկոս աւելի գանգազ գտանցաւ, և Թորոսի շղթայից ծանրութիւնը պիտի կրէր, եթէ իրեն միջնորդ չգտնէր Սրուստղեմի երիտասարդ Թադաւորը, Պաշտուին Գ, որ կայսեր փեսայութեան կը պատրաստուէր. առ աղետեց իր խնամին, և Թողուց որ ամենամագարազանայ առ կայսրն: Վերջապէս Մանուէլ անունով որ օտարաց ձեռքով իր ամեն ըրած փորձերն ընդգիծ՝ Թորոսի՝ անոր փառք և իրեն զնաւ տակար եզան, անձամբ ելաւ վերեւն առնելու: Սիկիլիացոց հետ կռիւը գազրեցուց, հաշտութիւն կնքեց անոնց (Գուլիելմոս Ա.) Թադաւորին հետ, և մօտ ձմեռան 1158 տարւոյ մէջ նաւատորմաւ և մեծագոյն զինգը ելաւ եկաւ յափունս Պամփիլիոյ. և լաւ դիմանալով որ խաբէութիւնն աւելի յաջողակ պիտի լլլայ քան պատերազմն, զորաց բազմութիւնը Թողուց յԱտալիա, որպէս թէ Թուրքաց գէմ պիտի երթան. և ինքը քիչ զօրք սկսաւ ծովեզերքէն յառաջ գալ: Սելէկիոյ Պատիւն կռտակալին ալ ծածուկ իմաց տուաւ որ պատրաստէ տեղւոյն կարիճները՝ որոնք աւելի վարժ էին Հայոց հետ կռուելու: Բայց երբ հօն հասաւ՝ անպատրաստ գտնելով կարծածը, և իր ձիերն ալ հիւանդութենէ բռնուելով միայն հեռեւեկօք և 500 ամենէն կարիճներով շուտ շուտ յառաջելով մօտեցաւ Տարսնի, ուր այն ատեն անկասկած նստէր Թորոս. և Թերեա կայսեր ձեռք ալ ընկնար, եթէ բազգով Լատին ճամբորդ ուխտաւոր մը չիմացընէր իրեն՝ Յունաց գալը: Թորոս քովը բաւական մարդ չունենալով մեկէն Թողուց քաղաքը և քաղաւցաւ յամրութիւնս լերանց. ընտանիքը և գանձը ապահովեց Տաշկի-քաղ Ըստան անպակի և ամայի բերդ մը. ինքն ձիաւո-

բոլոր տեղէ տեղ կը փոփոխէր, հետն ընկեր ունեւնալով իր աները Թովմաս, և Գորգ կամ Կորկաս անուամբ կտրիճ մը: Իմացաւ Մանուէլ խաբուիքը, և շուտ մը կանչել տուաւ զօրքերը յԱրտաշիայէ, և սփռեց ՚ի Կիւլիկիա, նուաճեց զԱնաւարդա և ուրիշ քաղաքներ. Տարսնի վրայ ալ գունդ մը զօրաց Թողուց ՚ի ձեռն Թէոֆորոսի Վատասի: Հայք կարծեւով Թէ կայսրն բոլոր բանակաւ պատեր է գլխադրը՝ յուսահատեցան. մեջերէն ուրոնք որ կը վախէին Յունաց անգըծուածնէն՝ իրենք զիրենք աշտարակներէ և պարիսպներէ վարձգեցին. մեկաներն բացին քաղքին գոները, և ընդունեցան զՅոյնս, ուր յետոյ եկաւ և կայսրն և ձմերեց: Յաջորդ յարմար եղանակին պաշարեց յերկար և առաւ զՄամեստիա:

Հոս ներկայացաւ իրեն Անտիգրայ իշխանն Ռընաշտ վատ և խղճալի կերպարանօք. որովհետեւ ոչ միայն Յունաց առջև յանցաւոր էր, այլ և իր քաղաքացեաց և անոնց պատրիարքին, զոր անարգօրէն չարչարեր էր, եկեղեցւոյ սպասները կռւոյթաբար և համար. ուստի հիմայ անձար և անյոյս՝ ճգնաւորի զգեստ հագած, գլխիբաց և բոպիկ, վիզը չուան ձգած, ինքն զինք մահապարս վճռած. բոլոր Մամեստիայ մէջ պտըտելէն ետեւ, եկաւ ընկաւ կայսեր ստոր՝ մերկ սուր մը մատուցանելով անոր, իբր Թէ Թոյլ կու տար որ ըստ արժանւոյն՝ դուխն կարուի. գունդ մը կրօնաւորաց ալ նոյն պէս գլխիբաց և բոպիկ՝ ՚ի ծունկ ընկած կայսեր գլծուծեան կ'ապաւինէին: Բաւական սեպեց նա այսքան խայտառակութիւնը. և Թողուծի տուաւ պահանջելով որ Անտիգրացիք ընդունին Յոյն պատրիարք մ'ալ, և երբ որ կայսրն, ուզէ՝ խաւրեն գունդ մը օգնական զօրաց: Փռանկաց և Լատիւնաց շատ ծանր էր այսպիսի նախառնիք մը, բայց պատճառողն ալ իրենցմէ էր: Անկէց քիչ պակաս

ամբօթալի չէր թերեւ Երուսաղէմի Թագաւորին ջանքն, որ կ'ուզէր խլել ՂԱնտիոք 'ի Ռընալաւայ. բայց Մանուէլ յանձն չառաւ անոր Թողուլ այնպիսի մեծ աւար մը, զոր ինքն հագիւ ձեռք ձգեր էր: Պալաուին ոչ միայն ակնկալուածինը կորուսւ, այլ Ռընալաւայ բարեկամութիւնն ալ կորուսանելու վտանգի մէջ գրաւ զինքը. և վստահանալու օգնական մ'ունենալու համար ալ յիշեց զԹորոս, որոյ գէմ կը պատրաստուէր կայսրն. խոստացաւ որ ինքը առանց պատերազմի բերէ զնա իրեն հնազանդութեան. և Թողուլեան խոստումն առնելով փութացաւ փնտռեց գաւա զԹորոս. յորդորեց վստահացուց կայսեր հետ հաշտուելու, և անոր հաւանութեամբ նորէն իր նուաճած երկիրներուն տիրելու: Այս բանիս միջնորդ և աղաչաւոր եղան նաև Անտիոքայ լատին պատրիարքն (Ամաւրի), իշխանք, զինուորակարգ Ապպետք, և մանաւանդ Հիւրընկալաց (Hospitaliers) կարգապետն Ռեմունդ Տէ Բոաիոյ, վասն զի ամենքն ալ մեծ սէր և համարմունք ունէին անոր վրայ: Յանձն առաւ Թորոս ալ. տեսնելով որ ամենքն ալ միաբանած են կայսեր հետ, և իր մեծագոյն բարեկամն Թագաւորն Երուսաղէմի ալ փեսայացեր է անոր, և անկարելի է այնքան բազմութեան զօրաց գէմ կենալ. բայց եթէ լիւրանց մէջ ծածկուելով: Ահա. բայց ոչ Ռընալաւի խայտառակ ձեռքը. խոստացաւ հաւատարիմ ըլլալ կայսր: Մանուէլ առջի բերան պաղ հաւանութիւն մը ցուցուց, և չուզեց մէկալ իշխանաց հետ իր սեզանին ընդունիլ զԹորոս. բայց շատ հաւանեցաւ անոր կերպին և խօսեալքին և կարիճ կերպաբանաց. կամաց կամաց ընտանութիւն ցուցուց: Թորոս ալ խնդրեց որ հարկաւոր բանի մը համար երթայ իր ընտանեաց քով և դառնայ. և հաւանութեամբ կայսեր գնաց. ու քիչ ատենէն

գառնալով անոր զօրաց համար առատ պաշար բերաւ, ոչխար և արջառ, և ընծայ՝ ընտիր ձիան: Ասով աւելի որսաց կայսեր սիրտը, որ և փոխարէն արքայապէս պարգևեց զԹորոս, անուանելով զնա և Պանսերաստոս, և սսկէկնիք հրովարտակաւ առջինէն աւելի երկիրներու վրայ իշխանութիւն տուաւ, իբրև կայսերական կուսակալի: Միայն Անաւարդա քաղաքն իրեն պահեց կայսր, Յոյն պահապան իշխան մը գնելով հօն:

Ապա ամենայն պետք և իշխանք մեծ հանգիստ մտան ընդ կայսեր և ընդ Թորոսի յԱնտիոք, (12 տարիքի 1159): Այս առթիւս համար կ'ըսէ վիպասանն վարդապետ.

« Ի յԱնտիոք կայսրն երթեալ,
Զմեծն Թորոս ըզհեա կոչեալ.
Որ քաջութեան գործքս ցուցեալ,
Զամենեան հիացուցեալ »:

Այս քաջութեան գործն երևի թե եղաւ Նուրէտախնի գէմ կիսկատար արշաւանաց մէջ: Վասն զի երբ այսպէս միարանեցան Յոյնք, Լատինք և Հայք, ամեն իշխանք և ասպետք զինակարգք, սկըտան ազաչել կայսեր՝ որ ըստ խոստմանն կամ համբաւոյն՝ առանց անալընալու երթան քրիստոնէից և հասարակաց ամենէն հզօր թշնամւոյն գէմ, որ էր Հալպայ և Դամասկոսի տէր անուանի Նուրէտախնն: Կայսրն ալ մեծ յօժարութիւն և հաւանութիւն ցուցուց (գոնէ գրտուանց). և շուտ պատրաստութեամբ ճամբայ ընկան գէպ 'ի Հալէպ երթալու, իբրև անտարակոյս յաղթանակի և հանդիսի երթալով. այնքան մեծ էր ուրախութիւնն. և ասան տարի առաջ Մանուկլի ննդաւ թեամբ Խաչակրաց անագուտ արշաւանքը՝ հիմնց

նորէն իրեն ձեռքով արգիւնաւորել կը յուսային։ Յերաւի վախցաւ Նուրէտաին անոնց միաբանութենէն, բազմութենէն և երազութենէն, որով ինչուան օրուան մը ճամբայ մօտեցեր էին Հալպայ. դեսպան խաւրեց կայսեր, խոստանալով 10,000 դերեալ քրիստոնեաները արձրկել. և մէկէն ալ անոնց մէկ մասը և դիւաւորները, Տաճարական Ասպետաց կարգապետը և ուրիշներ՝ արձրկեց։ Դաշնակիցք յանձն չառին, և կ'աղաչէին կայսեր որ չհաւանի, մինչև որ Նուրէտաին քրիստոնէից երկիրները եւ տայ, և կամ պատերազմի ելնէ։

Մինչ այսպիսի յաջող աւթիւ մեծ յուսոյ մէջ էին, յանկարծ ստիպողական լուր հասաւ կայսեր, թէ մայրաքաղաքին մէջ մեծ շփոթութեան վախ կայ, պէտք է շուտով գառնայ հօն. — շահներն կարծեցին որ սուա է այս լուրս և կայսեր հնարքն է. — կ'աղաչէին որ գոնէ իրեք օր ալ համբերէ, մինչև յարձրկին և առնուն զՀալպայ։ Բայց կայսրն իր դարձն ուշացընելն ամենեւին անկարելի տեսլով, բանակին գլուխը յետ շարժեց. Նուրէտաինի հետ հաշտութեան դաշինք դրաւ, որով գերիներուն մէկ մասն ալ անոր ձեռքը մնաց, և փութացաւ ցամաքով դառնալու ի Կ. Պօլս։

Աւելորդ է ըսել դաշնակցեալ քրիստոնէից արխիթիւնը և վհատութիւնը. շատերն չէին կրնար մեկնութիւն մը տալ այս յանկարծական փոփոխման և ստիպողական դարձին. մինք ալ կ'ըսէ մեր ժամանակակից պատմիչն Ուսհայեցի, « ոչ « կարացաք ի վերայ հասանել պատճառին. (այլ) « որպէս և եղև (էր) գործ սատանայի։ Բայց ըս. « տուգիւ այս էր պատճառն. որ լուր զԻրինձն « (Սնտիոքայ) հաւանեցոյց, և զԹորոսի խլած « երկիրն դարձոյց. և դայն բաւական համարե. « ցաւ իւր յաղթութիւն... Զի թէ վասն քրիս. « ամենից էր եկեալ՝ և թմամեան ժամանակաւ

« ոչ էր 'ի Մոխ յամեալ:... Ապա 'ի խորհուրդ
 « մտեալ... ազգն Հոռոմոց՝ տսելով ընդ Թագա-
 « ւորն իւրեանց, Մի լսէր Հայոց և Ֆռանկաց,
 « փութացիր երթալ յաթոռն քո, և գարձեալ
 « եկեացես:... Դարձան անհամար բազմութիւն:»
 « փոխանակ զօրեղ տախծոյ՝ իբրեւ զաղուէս տը-
 « կար. և որպէս զփախտականք գային հասա-
 « նէին յերկիրն Խլիճ Ասլան Սուլտանին »: որոյ
 հետ խաղաղութեան գաշինք գրած էր կայսրն.
 բայց իր երկրին մէջ բնակող « վատ և աներևակ
 « ազգ. Թուրքմանաց՝ կոտորեցին 'ի Հոռոմոց արեւ
 « 12,000. ապանեալ և զանեւ Թագաւորին (Մա-
 « նուէլի), առեալ ձիս և ջորիս 20,000. վասն ու-
 « ղոյ յողով խռովութիւն եղև ընդ Թագաւորն
 « Յուճաց և ընդ Սուլտանն Խլիճ Ասլանն »:

Ամեն իշխանք և տեարք կողմանցս այլ խռովե-
 ցան Մանուէլի ըրածին. և Թուրի Թէ աւելի քան
 զայս՝ մերն Թորոս. որ երբ իբրեւ յուղարկ կայ-
 սեր կ'երթար մինչև յԱնաւարդա, և հօն բանա-
 կէին, գիշերանց իրեն մարգիկն տուաւ հեռացաւ
 գնաց իր ամուր Վահկայ բերդը.

« Զի կամ արքայ չար ինչ խորհեալ՝
 Եւ որ նրմա զայն ծանուցեալ,
 Եւ կամ Թէ ինքն զարհուրեալ՝
 Զի մի լցի ըզհետ երթեալ:
 Իմմանուէլն անգրէն գարձեալ,
 Եւ անվրգով Թորոս կացեալ.
 Որ քաջապէս նա յարձակեալ,
 ԶԱնարզարա կրկին կալեալ »:

Վահրամ՝ որ զայս վիպասանէ՝ առանց ժամանա-
 կագրութեան, Թորոսի գործոց սկիզբը կը գնէ.
 որպէս Թէ Անգրոնիկոսի և Օշնի հետ պատերազ-
 մէն աւաջ. սակայն պիտեմք որ Մանուէլի դաշն և

դեպքն յետոյ եղան, ինչպէս որ վերը յիշեցինք։ Ստեփանն պատմիչք այս ալ կ'ըսեն, որ յետ հաշտութեանն՝ Թորոս հաւատարիմ մնաց կայսեր. երևի թէ ոչ ընտանութիւն ցուցուց և ոչ թշնամութիւն, այլ շրջահայեաց զցուշութիւն. ինչուան որ պատճառաւ մահուան իր եղբօրն Ստեփաննի՝ նորէն կռիւ ծագեցաւ, և անկէ ետեւ Սնգրոնիկոսի նոր խաղաղործութեանց համար, ինչպէս պիտի տեսնենք քիչ մը վերջը, և այն ատեն Թորոս Անաւարդայ ալ տիրեց Մամեստիոյ ալ։

Ստեփանէն յիշելով մեր պատմութիւնն ըստ կարի ամողջացընելու, և Թորոսի գործոց և փառաց արժանաւոր պատկոզ և պսակեալ Լևոնի հայրն ալ ծանօթացընելու համար, արժան համարիմ վերջի յիշած գիպուածներէն քիչ առաջ՝ անոր ըրածներն ալ յիշելու։ Ա Լևոնի ամեն որդիքն ալ կարիճ և տաքարիւն կորիւններ էին, և երբեմն քաջութենէ անդին անցան նենգութեան և անգթութեան գործովք. մէկ մեծ եղբայրնին Ռուբէն՝ հօրը և Թորոսի հետ գերուելով ի Կ. Պօլիս, և հօն կարգէ գուրս ուժոյ փորձեր ցուցընելով կայսերական տան առջև՝ անոնց նախանձովը նախ աջաց լուսէն զրկեցաւ, յետոյ արամութեամբ՝ և ի լուսոյ կենաց։ Երկրորդ եղբայրնին էր Ծանօթ քաջն Թորոս. երրորդն Ստեփանէ, նոյնպէս կարիճ, այլ պակաս խոհեմութեամբ և ազնուութեամբ. վերջինն Մլեհ՝ շատ աւելի պակաս ի զգօնութենէ և ի հաւատարմութենէ՝ առ մարդ և առ Աստուած. բողկաց և սրտին ոյժը՝ իշխանասիրութեամբ, բռնութեամբ և բռնաբարութիւն արատեց։ Տաճարականաց կարգը մտնելով եղաւ քաջ պսակեալ, այլ յետոյ ռւբացաւ զկարգն ալ հաւատքն ալ. վերջապէս յետ մահուան Թորոսի բռնութեամբ տիրելով իր ազգայնոց՝ անոնցմէ ալ սպանուեցաւ։ Ստեփանէ այնպէս տապականեալ

սիրտ չունէր, այլ և ոչ միշտ առաջ գրութիւն. առջի տարիները կ'օգնէր աւագ եղբորը՝ Թորոսի, ինչուն որ սա հաստատեցաւ յիշխանութեանն, Մաղսուտ սուլտանին ջանքերը պարագայ հանելով և անոր որդւոյն Խլիճ Ասլանին հետ հաշտութեան պայման դնելով: Թուի Թէ Ստեփանէի հաճոյ չեւրեցաւ այլապէս հետ հաշտուիլն. Եդեսիոյ առման առանձն ինքն ալ հօն գտուելով տեսած էր քրիստոնէից վտանգը և անկէջ հեռացեր. Մարաշայ առումն, Պալտինի և Ճոսլինի գեղքն՝ իր սիրան ալ վերաւորեր էին: Արդ երբ Թորոս Թուրքերը Թողլով Անտիոքացւոյ և Յունաց գէմ սկըսաւ զբաղել, Ստեփանէ տեսնելով որ Խլիճիոյ Սուլտանն ալ (Խլիճ Ասլան) Սերաստիոյ և Կեսարիոյ Տանիշմէնտին հետ հակառակութեան մէջ է, և երկուքն ալ իրարու գէմ կը բանակին, յարմար միջոց կարծեց անոնց 'ի քրիստոնէից խլած երկերները՝ իրենցմէ խլել (1186). և առանց հաւանութեան կամ անյօժար թողլտուութեամբ¹ Թորոսի գնաց նախ Սեաւ Լերանց կողմերը և նուաճեց. անկէջ սկսաւ Մարաշոյ երկիրը ասպատակել. և գիշեր մը գաղտուկ զօրքերը մտուց քաղաքը, ու առաւօտուն յանկարծ քիռեց ու բռնեց գլխաւոր տեղուանքը. բայց բերդն ալ չկարենալով աւանուլ՝ Թալինց և այրեց քաղաքը, Թողուց գնաց, բնակիչ քրիստոնէականները հետը տանելով²: Անկէջ յառաջ անցաւ դէպ յարեւելք

¹ Վասն զի ոմանք 'ի պատմեաց և ժամանակագրաց' ընդ գէմ կամաց Թորոսի կ'ըսեն Ստեփանէի բոլոր բրածները, ոմանք ալ հաւանութեամբ:

² Ասանց մէջ էր քաղքին Ասորի եպիսկոպոսն ալ գիտնականն Իսնիկիոս կամ Յակոբ Սալբայ որդի, որ և հնաբք գտաւ փախչելու 'ի վանս Ս. Բարսղի, և երկք քաղան երգ գրեց այս Մարաշայ առման և տեւրման վերայ: (Ասեմ. Բ. 347): Եւ Թուի Թէ այս պատճառաւ

Բեհեմեհի գոմարապետի ամբոյցին և մեծ աւանին վրայ՝ որոյ այլազգի տեղակալն բռնաւոր անդուծ մարդ մ'էր, և ընդգէմ կամաց Սուլտանին կը չար չարէր զքրիստոնէայ բնակիչսն, մանաւանդ զեկեղեցականս, և ծանր հարկեր կը պահանջէր։ Անկէ նեղեալ բնակիչքն՝ ծածուկ իմաց տուեր էին Ստեփանեայ. ասիկայ ալ հետը քարամոլաւ (բերդին հիմը փորոզ) մարդիկ առնելով՝ եկաւ զայն նուաճելու. այլ բնակչաց մէջ մատնիչ մը գատուեցաւ. իմացուց բռնաւորին որ կենացը վրտանդ կայ, բազնիքի մէջ պիտի սպաննէին զինքը. զգուշացաւ. նա, և կատարած՝ զով որ կրցաւ բռնել՝ ձեռք ու ոտք կապելով բերդին պարխապներէն վար կը գլորէր։ Ստեփանէ անանելով որ փոխան փրկելու՝ աւելի կորոտեան պատճառ կ'ըլլայ, բերդէն դուրս աւանին բնակիչները շուտով քչեց տարաւ. օտար տեղեր բնակեցուց. ուսկից քիչ տոնէն անսնը Սուլտանին գիմելով դարձան իրենց տեղը։ Ստեփանէ գնաց ուրիշ ամուր բերդի մը վրայ՝ Բերդուս անուանեալ, որոյ բնակիչքն ալ յայլազգեաց նեղեալ՝ ներսէն օգնեցին գրահն եկողին, և Հայոց ձեռք անցաւ այն բերդն։ Ստեփանէ սպաննեց բերդապահը « որ էր այր «ժանտեառեցող քրիստոնէից» և գնաց անուանի Քեսուհ քաղաքին վրայ, որ երբեմն Գող վասլի կալուած էր, յետոյ Ճոսլինեանց։ Քաղաքապետն որ աւելի մարգատէր էր՝ քան զառաջինս, տեսնելով որ պիտի չկարնայ ոչ հալածել զՍտեփանեանս և ոչ ալ յերկար պաշարման դիմանալ, բոլոր մարդիկը հանդերձ եկեղեցականօք դուրս վաճնտեց, միայն զկանայս և տղայս ներս թողլով, որոց

զգուշաւած՝ Հայոց հաւատոց դէմ ալ գրած է զբարոտութեամբ կամ տրամադր։ Ինքն յետոյ Ամբոյ եպիսկոպոս ըլլալով մեռաւ յամի 1171։ Սա յետոյ ալ պիտի յիշուի մը պատմութեան մէջ։

Համար կրքնաբ պաշար բաւեցնել բաւական ժամանակ, ինչպէս ալ եղաւ. խնայելով անմիտ և անարատ պահեց զանոնք, մինչ իրենց արքն և եղբարք դուրսը տաքնապէին. ոմանք սիրով չհեռանալով անկէ, այլ ծառերով և հովանեաց տակ դեգերելով, ոմանք ալ մօտաւոր գեղեր և վանքեր քաշուելով, հինգ կամ ինն ամիս երկար պաշար ման պտեն¹ :

Այս միջոցներուս Ստեփանէի արշաւանաց տեն՝ Լաւինք ալ միարանած, Թադաւորն Երեսաղէմի և Բրինձն Անտիոքայ, կոմսն Ֆրանտրայ (Թիերի) և Ասպետքն, սկսան կռուիլ ընդ Կուրեա տինայ, փոփոխակի բազդով. և Թէպէտ նորօգնականներ ալ ընգտւներ էին յարեմոնց, այլ անով ալ չկարնալով գլուխելնել, Ժողովք ըրին և միաբան խորհրդով ազաջաւոր խաւրեցին առ Թորոս՝ իբրեւ ամենահզօր (potentissimus) իշխող մը, ինչպէս կ'ըսէ Ժամանակակից լատին Պատմիչն (Գուլ. Տիւրացի), որ ամեն մօտամուկը և հոգ Թողլով գայ. իրենց օգնելու յԱնտիոք: Հաւանեցաւ Թորոս. և մեծ Ժրութեամբ ուղարկեմամբ², բազմութեամբ զօրաց փութեացաւ հասաւ հօն. և միարան գնացին, պաշարեցին առին Կեսարիա կամ Կեսաւք անուամբ. քաղաքը՝ Տրիպօլիայ և Դամասկոսի տէրութեանց միջոց (1157): Թորոս յաջողութեամբ այս կարևոր գործն ի գլուխ տանելով, և Թողլով զՓռանկա որ վիճին իրենց աւարին վրայ, գաւառաւ իր տեղը, գուցէ լսելով իր սահմանակից Սուլ-

¹ Ուսհայեցին կ'ըսէ ի մարերի ամոռոյ մինչև ի յուլիոս ամիս. մէկն հայ և միւսն լատին անուամբ ըլլալով մեր օրինակաց մէջ կարծեմք թէ մարտի կարգալու է և ոչ մարերի. վասն զի ուրիշ շատ տեղ ալ լատին ամիս կը գործածէ պատմիչս. իսկ եթէ ստուգիւ մարերի էր՝ նոյեմբերի ամսոյն կը պատշաճի այն (1156) տարին, թէ ոչ երկու ամիսն ալ 1157 տարւոյն կ'ըլլան :

² Sicut vir impiger erat et strenuus. Գուլ. Տիւր :

ամսին չարժմունքը, որ Սեբաստիոյ տիրոջ հետ
հաշտութիւն ըրած էր. և Ստեփանէի վրայ կ'ու-
ղէր գառնալ, թերեւ մեղադրելով զԹորոս, որոյ
հետ նորէն ուղեց գաղինքը հաստատել, նոյնպէս
ուրիշ քրիստոնէից հետ. « Սէր առնելով ընդ թա-
« գաւորին Երուսաղէմի և ընդ տէրն Անտիոքու,
« և ընդ Թորոս յաղթող. և ինքն գարձաւ յա-
« թոռ իւր »: — Ահա զայս լսելով Քեսնոյ փա-
խրատականքն ալ գիւմգին առ նա՝ իբրև իրենց բը-
նական տէր. իսկ Ստեփանէ տեսնելով մինտկ մը-
նալը՝ ստիպուեցաւ յետ քաշուելու. մանաւանդ որ
Թորոս իր նոր հաշտութեան գաղնադրութեամբ՝
կը պարտաւորէր յետ գարձնելու անպատշաճ
կերպով նուաճուած երկիրները. և գարձուց ալ
'ի Սուլտանն (յօդոսա. 1157) նաև զՅերգուս
բերդը: Սուլտանն ալ հօն եղած Հայոց թէ հե-
ծեալ թէ հետեւի պահապանները ազատ թո-
ղուց: Կըրնար շնորհք մը տեղուիլ Հայոց այս-
որովհետև Ստեփանէ՝ թէպէտ նոյնպէս անգլոյն
առջի պահապանները ազատ թողեր էր առաջ՝
բոտ խոստմանն, այլ երբ նոքա երթալու առնն
կը սպառնային որ օգնական գտնելով ետ պիտի
գառնան, ինքն ալ եկեղեցականաց խորհուրդ հար-
ցընելով ինքզինքն ազատ սեպեց երդմունքէն, ա-
նոնց ըրած սպառնալեացը պատճառաւ, և ետև-
նէն հասնելով զամենքն ալ ջարդեր էր: Յայտ է
որ հիմայ այս կերպով առնուած բերդին յետ ար-
բուիլն՝ իրեն ցաւ եղաւ. մանաւանդ որ մեկալ
նուաճած տեղուանքն ալ գրեթէ բոլոր նորէն
այլազգեսաց ձեռք ընկած էին. ուստի և տրամու-
թեամբ խռովեցաւ Թորոսի հետ, ինչուան չարիք
սպառնալով: Թորոս որ աւելի զգաստ և աւելի
զօրաւոր էր, բռնեց փա և բանտեց. մինչև շատ
աղաչանօք միջնորդաց՝ իրմէ ալ երդումն առնը-
լով, յետ սոսան ամսոց ազատեց. « և սիրէին զմի-

համար կրքնաբ պաշար բաւեցնել բաւական ժամանակ, ինչպէս ալ եղաւ. խնայելով անմիտօք և անարատ պահեց զանոնք, մինչ իրենց արքն և եղբարք գուրաք տագնապէին. ոմանք սիրով չհեռանալով անկէ, այլ ծածկերու և հովանեաց տակ գեղերելով, ոմանք ալ մօտաւոր գեղեր և վանքեր քաշուելով, հինգ կամ ինն ամիս երկար պաշարման օտեն¹:

Այս միջոցներուս Ստեփանէի արշաւանաց ատեն՝ Լատինք ալ միարանած, Թադաւորն Երուսաղէմի և Բրինձն Անտիոքայ, կոմսն Ֆիլանտրայ (Թիէրի) և Ասպետքն, սկսան կռուիլ ընդ Նուրեթ տինայ, փոփոխակի բազդով և թեպէտ նոր օգնականներ ալ ընգտներ էին յարեմոսից, այլ անով ալ չկարնալով գլուխէնէլ, ժողովք բրին և միարան խորհրդով ազաչաւոր խաւրեցին առ Թորոս՝ իրեւ ամենահզօր (potentissimus) իշխող մը, ինչպէս կ'ըսէ ժամանակակից լատին Պատմիչն (Գուլ. Տիւրացի), որ ամեն մտածմունք և հոգ թողլով քայլ իրենց օգնելու յԱնտիոք: Հաւանեցաւ Թորոս. և մեծ ժրութեամբ ուղարկութեամբ², բազմութեամբ զօրաց փութացաւ հասաւ հօն. և միարան գնացին, պաշարեցին առին Կեսարիա կամ Կեսաբ անուամբ. քաղաքը՝ Տրիպօլիայ և Դամասկոսի տէրութեանց միջոց (1157): Թորոս յաջողութեամբ այս կարևոր գործն ի գլուխ տանելով, և թողլով զՓռանկս որ վիճին իրենց աւարին վրայ, քաջաւ իր տեղը, գուցէ լսելով իր սահմանակից Սուլ-

1 Ոււհայեցին կ'ըսէ ի մարերի ամուղ մինչև ի յուլիս ամիս. մէկն հայ և միւսն լատին անուամբ ըլլալով մեր օրինակաց մէջ կարծեմք թէ մարտի կարգալու է և ոչ մարերի. վասն զի սրիշ շատ տեղ ալ լատին ամիս կը գործածէ պատմիչս. իսկ եթէ ստուգիւ մարերի էր՝ նոյեմբերի ամսոյն կը պատշաճի այն (1156) տարին, թէ ոչ երկու ամիսն ալ 1157 տարւոյն կ'ըլլան:

2 Sicut vir impiger erat et strenuus. Գուլ. Տիւր:

սանին շարժմունքը, որ Սերապիոյ տիրոջ հետ
հաշտութիւն ըրած էր. և Ստեփանէի վրայ կ'ու-
զէր գառնալ, թերևս մեղադրելով զԹորոս, որոյ
հետ նորէն ուղեց գաղինքը հաստատել, նոյնպէս
ուրիշ քրիստոնէից հետ. « Սէր առնելով ընդ թա-
« գաւորին Սրուսադէմի և ընդ աէրն Անտիոքու,
« և ընդ Թորոս յաղթող. և քնքն գարձաւ յա-
« թոս իւր »: — Ահա զայս լսելով Քեսնոյ փա-
խրատափանքն ալ՝ դիմեցին առ նա՝ իբրև իրենց բը-
նակաւ տէր. իսկ Ստեփանէ տեսնելով մինակ մը-
նալը՝ ստիպուեցաւ յետ քաշուելու. մանաւանդ որ
Թորոս իր նոր հաշտութեան գաշնադրութեամբ՝
կը պարտաւորէր յետ գարձընելու անպատշաճ
փերպով նուաճուած երկիրները. և գարձուց ալ
'ի Սուլտանն (յօգտատ. 1:157) նաև զՅերգուս
բերդը: Սուլտանն ալ հօն եղած Հայոց թէ հե-
ծեալ թէ հետեափ պահապանները ազատ թո-
ղուց: Արքնար շնորհք մը տեսուիլ Հայոց այս-
որովհետև Ստեփանէ՝ թէպէտ նոյնպէս անգուշն
առջի պահապանները ազատ թողեր էր առաջ՝
բոս խառտման, այլ երբ նոքա երթալու տանն
կը սպառնային որ օգնական գտնելով ետ պիտի
գառնան, ինքն ալ եկեղեցականաց խորհուրդ հար-
ցընելով ինքզինքն ազատ սեպեց երդմունքէն, ա-
նոնց ըրած սպառնալեացը պատճառաւ, և ետև-
նէն համներով զամենքն ալ ջարդեր էր: Յայտ է
որ հիմայ այս կերպով առնուած բերդին յետ տը-
րուիլն՝ իրեն ցաւ եղաւ. մանաւանդ որ մեկալ
նուաճած տեղուանքն ալ գրեթէ բոլոր նորէն
այլազգեաց ձեռք ընկած էին. ուստի և արամու-
թեամբ խռովեցաւ Թորոսի հետ, ինչուան չարիք
սպառնալով: Թորոս որ աւելի զգաստ և աւելի
զօրաւոր էր, բռնեց զնա և բանտեց. մինչև շատ
աղաչանօք միջնորդաց՝ իրմէ ալ երգումն առնը-
լով, յետ տապն ամսոց ազատեց. « և սիրէին զմի-

մեանս »: Գուցէ այն միջոցին Մանուկ կայսեր
'ի Կիւլիկիա գաւն ալ առիթ մ'եղաւ հաշտութե
երկուց եղբարց (1158):

Կայսեր ետ գառնալէն ետեւ Երուսաղէմի եռան
գուն թագաւորն նորէն միաբանելով ազգակից
քրիստոնեայ իշխանները՝ շատ հեզ կռուեցաւ Նու
րէտաթինի հետ, և ոչ քիչ անգամ յաջողեցաւ.
բայց յետոյ քանի մը ամսուան կամ տարուան հա
մար զինադադարումն ըրին (1160). ապէէջ զինքն
տղաւ համարելով կամ խարգաթելով՝ Անաթո
քայ անդգոյշ իշխանն Ռոնալտ, անգամ մը 500 հե
աւակօք և նոյնչափ ալ խառն զինաւորօք և հե
ծելօք՝ Նուրէտաթինի սահմանները կոխեց. և երբ
նա այն Տլքոյ երկիրը և այն Մով քաղաքները՝ զոր
քիչ տարի առաջ մեր կաթողիկոսաց աթոռ աե
սանք, և անոր մետերը Կոմի (?), անուամբ տեղ
մը եկեր էր, յանկարծ Նուրէտաթինի մեծ տեղա
կաւն Նէճէմէտաթին կամ Մէճաէտաթին, (որ և ա
րացեալ Հայ մ'էր ըստ ոմանց, և հօրեղբայր մե
ծահոգակ Սալահէտաթինի), 10,000 զորօք շքրշա
պաւեց անխոհեմ ասպատակները. յորոյ 400
մարդ ազաննեցին հօն, մնացածները բաց 'ի քա
նի մը փախչողներէ, բռնեցին, հանդերձ երեսուն
ձիաւորով և իրենց զլուխ Ռոնալտով, բերին 'ի
Հալէպ, բանակեցին: Նուրէտաթին այս յաջող լուրը
լսելով՝ ինքն ալ արշաւեց աւերեց Տրիպօլեայ և
Անտիօքայ սահմանները, քանի մ'ամաւր թերթեր
ալ առաւ, քակեց, և դերինները թերաւ 'ի Հա
լէպ. ուր որ արդէն բռներ բանաւր էր և զճա
լին Փ, նման անոր տարաբաղդ հօրը. և նոյն բան
աթին մէջ 16 տարի մնացին¹: Աւելի առաջ չկր

¹ Ռոնալտ ազատեցաւ յամբ 1176, և իր առջի ժառան
գութեան տեղը դարձաւ, 'ի բերդն Կրակ, Արարիոյ կող
մը. յամբ 1187 Տիրերիայի մեծ կռուին (3 յուլ.) յաղ
թուելով բերաւեցաւ Սալահէտաթինի առջև որ, իր ձեռք
կարեց անոր տաք այլ թեթեւ զլուխը:

չաւ անցնել նուրէտաբն. ժամ զի երկու կորիճ
ախոյեանքն՝ թագաւորն Երուսաղէմի Պալաին և
մերս Թորոս՝ վրայ հասան (1161), հանգերձ Յու-
նաց զընդոժ մը. բայց թագաւորին հիւանդու-
թիւնն պատճառ եղաւ որ իրենք ալ աւելի առաջ
չվաղեցին. և նոյն տկարութենէն մեռաւ երիտա-
սարգ և քաջակորուքն այն Պալաին Գ (10 փետր-
1162), մեծ սուգ և ցաւ թողլով ամենայն քրիստո-
նէից, և իր արժանաւոր նիզակակցին՝ Թորոսի:

Սա և Հայք մեծ կորուստ մ'ալ բրին նոյն տա-
րին կամ 'ի սկիզբն յաջորդին (3 փետր. 1163),
որ և նորէն Յունաց հետ թշնամութեան և կոտո-
րածի գուռ բացաւ: Կայսեր տեղապահն 'ի Կի-
լիկիա՝ իր խնամին Անգրոնիկոս Եւփորայէն գութն,
քիմ գիտէր Ստեփաննէի առջի ըրածներուն համար
թէ նոր գործոց համար, նենգութեամբ հրաւի-
րեց զնա 'ի ճաշ՝ Համառօքերգը, և բարբարոսա-
կան անդթութեամբ եռացեալ (ջրոյ) կատապի
մեջ ձգել, խաշել խղզել տուաւ: Հարկ չէ ըսել
թէ ինչ աստիճան զայրացան Թորոս և Մլեհ եղ-
բայրն և իրենց ազգայինք. և որչափ անդթութիւնք
եղան ասոնց կողմանէ ալ, որչափ անպարտ ա-
րիւններ թափեցան. մեկին տեղ հազարապատիկ,
կ'ըսեն մեր պատմիչք. այլ աւելի մերձաւոր և
օտարազգի պատմիչն (Միխ. Ասորի) 10,000 կ'ըսէ
Յունացմե սպանուածներն վրէժխնդրութեամբ
եղբարց Ստեփաննայ. և ալ աւելի պիտի ըլլային,
եթէ Անգրոնիկոս յուսահատած չգիմեր առ նո-
րայառիկ թագաւորն Երուսաղէմի, որուն շատ
պարգևներ տալով և աւելի շատ ալ խոտանա-
լով բերել տալ 'ի Կ. Պօլսոյ, և շատ երգմամբք
հաստատելով որ իր գիտութեամբ եղած չէր Ստե-
փաննէի մահն, միջնորդ բռնեց զնա առ Թորոս, և
հաղիւ դադրեցընել տուաւ առ ժամանակ մը ա-
սոր սոսկալի սուրը: Իսկ Ստեփաննէի մարմինը

տարին և օրինաւոր հանգիսիւ թաղեցին յԱրքա-
կաղնի վանքը: Կինն Ռիթա, որ դուստր էր Սրմ-
բատայ Պապեռօնի տիրոջ, այն որ Օշնի հետ Թո-
րոսի գէմ կռուելով մեռաւ ի Մսիս, առաւ իր եր-
կու գեռահասակ զաւկընէրը՝ Ռուբէն (Բ) և Լեօն
(Բ) և գնաց ի Պապեռօն՝ իր եղբարց քով, և հօն
մեծցուց զանոնք. անդրանիկն քիչ տարի ետեւ
Թորոսի իշխանութիւնը ժառանգեց. իսկ կրտսերն
աւելի բարեբաղդ և ճարտար եղաւ, Հայոց նոր
Թագաւորութիւն մը կանգնելով, որոյ հիմը հաս-
տատող կամ ամբաջընող կը տեսնենք իր մեծ հօր-
եղբայրը՝ Թորոս Բ:

Ոչ միայն իր ազգին նեցուկ էր սա այս ատեն,
այլ և մերձակայ քրիստոնէից պաշտպան, մանա-
ւանդ Փռանկոյց, որք շատ հեղ մեծ օգնութիւն
գտան իրմէ. և այս ատեններս ալ (1163), Ռը-
նալտի բանտարգելութեան ատեն, երբ անոր փա-
ռասէր կինն Կոստանգիա¹, զՄանուէլ կայսր իր
Մարիամ դստեր փեսայացընելով՝ անոր օգնութիւն
կ'ուզէր իր առաջին զաւակը (Պեմունդ Գ) զրկել
իշխանութենէ, կամ գեռ տղայ սեպելով ինքնին
իշխել և կառավարել, Թորոս մեկէն վրայ հա-
տաւ յԱնտիոք, մերժեց ամբարտաւան մնալը, և
հաստատեց պատանի Պեմունդը՝ յաթոռ հօրը:
Դժբաղդաբար Պեմունդ Թորոսի երախտեաց ան-
ժանի փոխարէն չբռաւ Հայոց՝ յետոյ իր երկար
իշխանութեան ատեն, և շատ վէճեր ունեցաւ ա-

¹ Կոստանգիա իրեն նման իշխանուէր մայր մ'ունէր,
Անդա, որ էր գուտար Բ Պալտին Թագաւորին Երուսա-
ղէմի և Հայ Թագուհւոյ մը, զոր Մարտիրոս անուանեն
արեւմտեայ պատմիչք, և դուստր էր Գարրիէլի իշխանի
Մելիտիոյ, որ և Ղազըիլ կոչի ըստ Յունաց. ասոր մէկ
գուտարն ալ առած էր Թորոս իշխողն Եղեռոյ (188):
Մարտիրոս արաւ զաւակ չունենալով իր անդրանիկ դժա-
տեր Մելիտիոսայ փեսայացուցին զՓուլկ՝ կոմսն Անժուի
և Թագաւորեցուցին Երուսաղէմի (1131):

նոր յաջորդաց ատեն. օսկայն Լեւոնի ճարտարութիւնն և զօրութիւնն գտաւ հնարք զանիկայ չափաւորեալու: — Յաջորդ տարին (1164) Թորոս գարձեալ զիջաւ Փռանկաց աղաչանքին, որոց նոր օգնականներ եկեր էին յարեմքոյ, և միաբան աւոնդ և Պեմոնդ ալ առաջին անգամ, Ռեմոնդ Տրիպօլեայ կոմսն, Յունաց Կոստանդին Կալաման գուքսն և այլք, Նուրէտաինայ վրայ գնացին, և Տրիպօլեայ սահմանաց մէջ զարկին զինքը: Նուրէտաին հրաւէր մը հանեց իր հաւատակցաց, աւոնդ բազմութեամբ՝ վրէժն առնելու. Թորոս խլրատ առաւ գաշնակցաց՝ որ յետ քաշուին. երբ անոնք մտիկ չըրին՝ ինքն իրեններովը դարձաւ. բայց իր եղբայրն Մլէհ մնաց անխոհեմներուն հետ: Նուրէտաին Անտիոքայ Հարէնկ կամ Հերիմը սուած ամուր բերգը պաշարեց. և երբ գաշնակիցք հօս վազեցին ազատելու, լերանց կիրճերու մէջ գարան գնելով, բաց 'ի տպանածներէն՝ աւոնդ բոլոր գլխաւորները բռնեց, զՊեմոնդ և Ռեմոնդ, Յունաց գուքսը, և այլն. և Ռընալտի և Ճոսլինի քով բանտեց. միայն Մլէհ օգնութեամբ Սիւրիւք Թիւրքմէնից, իր գնդին, և քանի մ'ապետաց հետ յաջողեցաւ պրծիլ (10 օգոս. 1164): Թորոս Թէ և զիրենք զգուշացուցեր էր և անպարտ էր, այլ գարձեալ գլխաւոր անոնց վրայ՝ ընծաներ զքկելով խնդրեց 'ի Նուրէտաինայ, որ արձըկէ. գերիները. երբ նա մտիկ չըրաւ՝ Թորոս վազեց Մարաշոյ կողմերը ասպատակելու, իրեն գէմ եկած զօրքերն ալ զարկաւ և մաս մը գերի բռնեց. այն ատեն ստիպեցաւ Նուրէտաին Թորոսի ուղածները տալ. Լատինացոց խնդրով ալ Թողուց զՊեմոնդ որ երթայ Գլխուն փրկանքը ճարէ 100,000 ոսկի. ինչպէս որգնաց ալ 'ի Կ. Պոլիս առ քոյր իւր և քեռայր կայսրն Մանուէլ ստակը խնդրելու:

Այս ատեն Թորոսի հզօր և փառաւոր իշխանութեան տկանատես և վկայ եղաւ նորանշան ուղեւոր և մատենագիր մը, Սպանիոյ Դուռեւայ քաղաքացի՝ և Հրեայ Բարունն Բենիամին, որ իր կրօնակիցները փնտռելով երկրիս երկից հին մասանց մէջ, յետ շրջելոյ յԽաւիա, Յունաստան, Ա. Պօլիս, և ՚ի կղզիս, ՚ի Աիպրոսէ անցաւ ՚ի Աիւլիկիս, ելաւ ՚ի Աոռիկոս, որ սահմանագլուխ էր, կ'ըսէ, Հայոց և տէրութեան Թորոսի՝ Թագաւորի Լէրանց և Հայոց իշխանի, որոյ իշխանութիւնն կը տարածուի մինչև ՚ի սահմանս Թողարմայ կամ՝ Թուրքաց և ՚ի քաղաքն Դուքիս¹։ Բենիամին անցաւ ՚ի Մամեստիս, և անկէց յԱնախք, ուր քանի մը ազգային ապակէգործ գտաւ. իսկ Թորոսի երկրին մէջ Հրեայ չի յիշեր։

Յետ այսքան գործոց և կռուոց, մեր քաջ Հատակն անգամ մ'ալ իր բազմայաղթ զէնքերը ազգային արեան միտեց, իր հին հակառակորդին հետ գժտելով, որոյ զգուշութեան համար՝ խնամութիւն ալ ըրած էր անոր հետ. և երբ երկու լեւնարոյն արծուեաց պէտ Թորոս և Օշին իրարու ձաղկերը կը ճանկէին, իբրեւ հեղաթե աղաւնի մեր Շնորհալին ալ իր Հռոմիլայի բոյնէն սրանալով ընկաւ մէջերնին և հաշտեցուց (1105)։ Առուոյն կամ՝նոր հակառակութեան բուն պատճառ ինչ էր՝ որոշ չէ նշանակուած. այլ մեր ազգային յիշատակողք երկու կուսակցութեանց հոգւով գրած են. ոմանք մեղադրելով զԹորոս՝ որ իշխանափրութիւն կամ Յունաց գէմ տտելութեամբն՝ եկաւ Օշնի վրայ. — որովհետեւ սա հաւատարիմ մնար

¹ Կամ Դուքիս։ Շատ փոփոքելի էր այս քաղաքի գիրքը կամ իսկութիւնը գտնել. որով և Թորոսի տէրութեան արեւելեան հիւսիսային սահմանները։ Բենիամին Թորոսի երկիրը եկած համարուի 1163—4 թուին, և մեռած՝ Շնորհալի վախճանած տարին, 1173։

կայսեր, իսկ ինքն իր երգման գէմ կ'ընէր. — առ-
կայն չափազանց կ'երեւի մեղադրութիւնն. որովհե-
տե թորոս ինչուան Ստեփանէի սպանման առեն՝
եթէ կասկած ալ աւնէր, գոնէ թշնամութիւն չէր
ցուցած Յունաց գէմ. այն առթիւ վրէժն առնե-
լէն ալ դադրեր էր, միջնորդութեամբ թագաւորին
Սրուսազեմի, և հիմայ հաշա երեւէր ընդ Յոյնս:
Իսկ իրեն կուսակիցք կը մեղադրեն զՕշին, որ ոչ
միայն Յունաց՝ այլ և այլազգեաց կողմ բռնած
էր ընդգէմ թորոսի. և անգամ մը առաջնորդեր
կամ ճամբայ ցուցած էր թուրքմանաց ասպա-
տակելու յերկիր թորոսի, ուր Առանայի սահ-
մաններէն 500 ազնիկ յափշտակեցին: Յայսմ ալ
չափազանցութիւն կ'երեւի. բայց հետեանքն ըս-
տոյդ է, որ երկու մեծ իշխանաց մեջ նորէն
ստեղծութիւնն արթնցաւ, կռիւ ծագեցաւ, և
շատ արիւննահեղութիւն եղաւ. հաւանորէն Օշ-
նի կողմն աւելի տկար էր. և թերեւ նորէն և
աւելի սատարիկ թորոսի վրէժնագրութեան կամ
պատժոց առկ պիտի ընկնար, երբ համբաւն հըռ-
չակուեցաւ: Փրիգորիս կաթողիկոս փութացուց
իր հարազատը՝ ազատելու իրենց թոռները և
հաշտեցընելու հակառակորդները. « որ և աշխա-
« տասիրաբար ճանապարհ հորգեալ դայր առ նո-
« սա, և զհաւատացեալ գործն՝ արգեամբք կա-
« տարէր ի ձեռն իւրոյ միջնորդութեանն »: Միջ-
նորդութիւն, որ գուցէ առանց այսպիսի շնորհա-
դարդ և ալէզարդ հայրապետի մը՝ անկարելի պի-
տի ըլլար ուրիշ անձի ձեռքով կամ բերնով: Ա-
ւելորդ է հետաքննել եթէ ի՞նչ պայմաններ գը-
րուեցան հաշտութեան երկու կողմէն. Շնորհա-
լոյ շունչն ամեն բան գիւրած է և ապահո-
ված: Օշին արդէն կրկին կապերով կապուած էր
անոր և Պահլաւունեաց տոհմին հետ. իսկ թորոս
որքան և սոսկալի և ծանրաձեռն էր պատերազմի

և կռուի մէջ, այնքան ալ խոհեմ է արգարաւեր
'ի հաշտութեան. և քաջութենէն պակաս չէր բա-
րեպաշտութիւնն ալ. ոչ միայն յարգող եկեղեցա-
կանաց, այլ և շինող եկեղեցեաց և վանորէից. և
ոչ այսչափ միայն, այլ և վերջապէս իր կտրիճ կե-
նաց յետին օրերը կրօնաւորութեամբ կնքեց:

Հաշտութիւնը կնքելէն ետև Թորոս իր տեղը
գարձաւ. իսկ Օշին իր ընտանւոյն ընկերած՝ նախ
եկան 'ի Մամեստիա, կայսեր տեղակալ դուքսը
մեծարելու, որ էր Ալեքս Ա. քսութի (Alexouch),
« փեսայ գոլով Թագաւորին (Մանուէլի), այր
« կորովամիտ և հանձարեղ, պատուով յառաջին
« հեծելազօրացն, ըստ յունական բարբառոյն
« Պռոտոստրատոր յորջորջեալ »: Յետ արժա-
նաւոր ընդունելութեան, Ներսիսի շնորհաց փայլ-
մամբ շուցեալ Յոյն իշխանն՝ սթափեցաւ իր առջե-
հակառակ կարծիքներէն զոր ունէր Հայոց վրայ.
և եկեղեցական խնդրոց ալ քննող և սիրող ըլ-
լալով՝ փափագ ցուցուց որ այսպիսի մեծ և գիտուն
Հայ եպիսկոպոսէ և կաթողիկոսին փոխանորդէն՝
տեղեկանայ մանրամասնաբար Հայոց գաւանդու-
թեան և ծիսից: Սա ալ պահանջեց որ օրինաւոր
կերպով մ'ընէ խնդիրը. և երբ այնպէս խնդրեց,
ապա գրեց Շնորհալին իր շնորհաբան գրչաւը՝
այն հռչակաւոր գաւանդութիւնը, որ պատճառ ե-
ղաւ Հայոց և Յունաց մէջ երկար տարիներ թռչ-
թակցութեանց, բոլոր Ներսիսի կաթողիկոսու-
թեան առին և անկէ վերջը, և աշխարհածանօթ
խնդրոյ միաբանութեանն, որոյ վրայ պէտք է յե-
տոյ խօսինք, չուղելով հօս ընդհատել մեր քա-
ղաքական և ընտանեկան դիպաց պատմութիւնը:
Ալեքս՝ որչափ որ աւելի կեցաւ քովը Շնորհալին՝
ալ աւելի ճանչցաւ անոր յարգը. շատ գոհու-
թեամբ ընդունեցաւ անոր գրած գաւանդութիւնը,
խոստանալով անձամբ տանելու տա կայսրն. և

իրեն արժանաւոր ընծաներ աալով յուզարկեց (1165) :

Հիմայ Օշին Թորոսի հետ հաշտութենէն աւելի մեծ ուրախութեամբ մը՝ բռնադատեց տարաւ իր պաշտելի հիւրը իր աթոռը՝ ի Լամբրոն. բոլոր ընտանիքը, տունը, բերդը և երկիրները օրհնել առաւ անոր սուրբ աջովը. և աւելի քան որդիական սիրով մը պահեցին ու պատուեցին զնա՝ ինքն և կինն Շահանգուխա, դուստր եղբոր Շնորհալոյն. որ և անշուշտ միւս որդւոց հետ ներկայացուց հօրեղբօրը՝ Սկեռայ անապատներէն բերելով անարատ տատրակի պէս իր Սմբատիկը, որ յետոյ պիտի ներսիսանար անուամբ և հոգւով պապուն. և այն ատեն Էմամայ մանուկ, նման երբեմն իրեն հասակակից մանկացելոյն Յիսուսի, նոտէր առ ոտս այս շնորհազարգ վարդապետին, լսէր ի նմանէ և հարցանէր զնա¹ : Քաղցր էր անշուշտ և Շնորհալոյ այսպիսի ընտանեաց և թռռանց կենակցութիւնը, և քիչ մ'ատեն Հռոմկլայի հոգերէն և առք օգերէն հեռանալով ի սարս Տաւրոսի՝ Լամբրոնի 4500 ոտք բարձրաւանդակներէն զովագին և կենդանարար սիւգ շնչել, և բնութեան ու հասակի գալարեաց մէջ իր արծաթափայլ ալիքը ծածանել : Սակայն եղբօրը Գրիգորիսի ծանրացեալ հասակն և հարկ պաշտօնին կը կանչէին զինքն ի տօթագին քարանձաւն, ուր այնուհետև ալ աւելի պիտի արգելուէր. և թերեւ յետին անգամն էր՝ որ մեծ ընկերսիրտկան գործոյ մը համար՝ իր հոգեկից Բեռնարդոսին պէս հեռացեր էր իր մենարանէն, և վերջին անգամ՝ Հռոմկլայէն դուրս երկիր կը տեսնէր. որուն՝ հանգերձ հիւրընկալօքն մնաք բարով ըսելով և օրհնելով՝ գարձաւ ի հայրապետանոցն : Իսկ մնիք յա-

¹ Ղուկ. Բ. 46 :

աւջ քան զմեր գարձն յայս կողմս, աւարտենք Թորոսի տեսութիւնը, որոյ մէկ հատիկ ամենաաիրելի յետաձնացն ալ գարձեալ զարմանալի բազմով պիտի աւանդուէր Շնորհալոյ ձեռքը, և ան գարձ աւանդուէր:

Թորոս որչափ որ խելօք և ուժով յաջող էր, այնչափ ալ բազդաւոր չեղաւ իր ամենէն մերձաւորներէն յարգ և սէր ընդունելու. տեսանք յառաջ Ստեփանէի ըրածը, և յիշեցինք Մլէհի անկարգութիւնը, զոր ալ աւելի ցուցուց այս ժամանակ և ասկէ ետև: Հօրք գերութեան պատճառաւ տիրազլուխ մնացած՝ անկիրթ և աղատակամ մեծցեր էր. որ իշխանն որ իրեն հաճոյ երեւէր՝ անոր քով կ'երթար և կ'ընկերէր զինուորութեամբ, երբեմն նաև չխորելով զքրիստոնեայ և զանքրիստոնեայ. շատ հեղ ալ ինքնազլուխ զօրք ժողուելով, ասպատակելով և տիրելով, ոչ սակաւ բռնաբարութեամբ և անիրաւութեամբ: Ատեն մը եղբարցը կ'օգնէր, ատեն մ'ալ իրենց ծէսը Թողլով անցաւ Լատինաց մէջ և այն ատենուան հռչակաւոր Տաճարական (Templiers) ասպետաց կարգը մտաւ. եղաւ կարիճ և յանգուգն ձիաւոր մը, այլ միշտ քիչ մտածող, կրոս ու կրակոտ: Թորոսէն աւելի ուզեց իր (Ստեփանէ) եղբոր մահաւան վրէժն առնուլ ի Յունաց: Միով բանիւ ուր որ վրիժու և կռուի խնդիր կար՝ առաջին կ'ըլլար հօն վազելու, ինչպէս քիչ առաջ տեսանք՝ գաշնակցեալ քրիստոնէից հետ Նուրէատինայ գէմ՝ երթալը. որուն ձեռքէն հազիւ ազատեցաւ (1164), իրեն անվայել կամ վայել ընկեր ըրած Թիւրքմէնաց օգնութեամբ, զորս մեր պատմիչն՝ Վափ և անեւեալ ազդեցեց. և չէ զարմանք որ ասպետաց սանձադեղձին Թողլով հետեակ (Եիւրիւք) Թափառականաց հետևող եղաւ, երբ իմանանք որ ձևին հետ խաջն ու կրօնքն ալ կը փոխէր, որով և անկրօն կը

ձեռք. Թէ և ոչ միայն կրօնասէր անձանց մէջ մեծ-
ցեր էր, այլ և մեր հայրապետաց տան խնամի և
փեսայ էր: Ըստ այսմ օրջափ ալ դարձեալ պըժ-
գալի՝ զարմանալու չէ, եթէ անհաւատն առ փըր-
կիչն իւր Քրիստոս՝ ըլլայ անհաւատարիմ և առ
հարազատն Թորոս. և Սպարապետ պատմըջին
խօսքերով ըսենք, « կ'ուզէր որ սպանէր զՊարոն
« Թորոս. և յարեցոյց յինքն այլս ոմանս օգնա-
« կանս իւրոյ չարութեան: Եւ օր մի ելուն էր.
« կուէն 'ի յորս 'ի մէջ Մսիսայ. և կամէր Մլէհն
« զչար խորհուրդն իւր անդ կատարել և սպանել
« զեղբայրն. և Պարոն Թորոս գիտաց, և կալաւ
« զՊարոն Մլէհ, և առաջի իշխանացն քշփեց
« խիստ զնա: Եւ ետ նմա շատ ոսկի և արծաթ,
« ձի և ջորի, և եհան զնա յերկրէն. և այլ չար
« չարար փոխարէն նմա: Իսկ նա գնաց առ Սուլ-
« տանն Հալպայ Նուրատինն, և եմուտ 'ի ծա-
« ռայութիւն նորա. և նա ետ նմա զկիւրոս և ըզ-
« գաւառն իւր »: որ է Անթէպի և Քիլիսի միջոց
արեւմտեան կողմը: Այս բանս հանգիստած սիրտի
ըլլայ 1165-6ի միջոցը: Ասանկ անսիրտ և ան-
խիղճ անձի մը գէմ հարկաւոր էր դարձեալ ար-
թուն կենալ. ուստի և Թորոս անկէ ետեւ զգու-
շութեամբ և բարեկամութեամբ կը վարուէր
Նուրէտտինի հետ, որ աւելի աղէկ խոստմունք
կը պահէր, և կը պատկառէր 'ի Թորոսէ. այն ա-
տեններն ալ զբաղած էր Եգիպտոսի խալիֆային
գէմ, ջանալով ուրիշ ուրացեալ Հայու (կամ
Քրդի մը ձեռքով որ էր Շիրաքաւ հայրն Սա-
լահէտաինայ), Ափրիկէի մայրաքաղաքին և մեծ
աշխարհին ալ տիրելու. բայց ասոր պաշտօտն և
օգնական խալիֆային ելաւ. Երուսաղէմի Թագա-
ւորն՝ Ամաւրի:

Կարծեն ոմանք Թէ այս բարեկամութիւնս Թո-
րոսի և Նուրէտտինի՝ նորէն Յունաց կասկածն ու

ատելութիւնը արթնցուց, և մէջերնին նոր կրակ վառեց. այլ աւելի հաւանական կ'երևի թէ Թորոսէն շատոնց յաղթուած վառ հակառակորդն՝ Անդրոնիկոս Կոմնենոսն էր այս բանիս պատճառ, որ իրեն նոր նախաախիք աւելցուց, մեր իշխողին նոր փառք: Յետ 12 տարի բանտարգելութեան Անդրոնիկոս երկրորդ անգամ հնարք գտեր էր բանաէն փախչելու, (1166) և շատ հեռու փախչելու, մինչև 'ի Քիեւ Ռուսաց մայրաքաղաքը, և անոնց Եարողաւ իշխանապետին նիզակակից ըլլալու. Մանուէլ որ այն ատենները (1166) Ունգարաց հետ պատերազմ ունէր՝ վախցաւ Ռուսներն ալ անոնց օգնական աւելցնելու. և թողութեան մուրհակ խաւրեց իր հօրեղբորորդոյն. Անդրոնիկոս ուրախութեամբ գարձաւ իր համշիրակին քով և իբրև 'ի նշան շնորհակալութեան՝ մտաւ 'ի պատերազմ, և Զեւկմիտ քաղաքը առնելու ատեն Ունկարաց ձեռքէն՝ բաւական կարը՝ ճովութիւն ցուցուց, ապա խաղաղութիւն ընելով գարձաւ կայսեր հետ 'ի Կ. Պօլիս. սակայն իր հին բարքն և փառասիրութիւնն նորէն յերևան ելան: Մանուէլ իր աթոռը ապահովելու համար՝ յօժարեցաւ 'ի խնդիր Անդրոնիկեայ, թերևս և յորդորեց ալ, Թորոսէ իր հին վրէժը առնելու. և երբ դուքսն Ալէքս Աքսուխ իր տարեկան պաշտօնը կատարելով 'ի Կիւլիկիա՝ գարձաւ 'ի Կ. Պօլիս (1166), Շնորհալոյ գրած Դաւանութիւնն ալ հետը բերելով առ կայսրն, սա զԱնդրոնիկոս դուքս և տեղակալ կարգեց արևելից, և շատ թոշակ և ստակ տալով, Կիպրոսի եկամուտն ալ իրեն շնորհելով հեռացուց իրմէ (1167): Անդրոնիկոսի կիրքն այս անգամ ատելութենէ վեր տափանք մ'էր. ոչ այնքան զԹորոս կ'ուզէր հալածել, որքան որսալ զՓիլիպպինէ՝ քոյր իր քենւոյն (Մարիամայ կայսրուհւոյ) և Գեմմուկի, որոյ գեղեցկութեան համ-

բաւը լսեր էր և հաւաստի կը սեպէր՝ անոր քոյրը տեսնելով: Ալեքսի չափաւորութիւնն և խոհեմութիւնն՝ զԹորոս ալ չափու մէջ պահած էր, և իրարու առիթ չտալով՝ բարեկամութեամբ կը վարուէին, և Թորոս գեռ կայսեր բարձրագոյն հովանաւորութեան ներքեւ համարուէր. իսկ այդ անառիկն Անդրոնիկոս բոլորովին փճացուց գաշինքը և կայսեր ոսկի հրովարտակը. տիրաբար պատուիրաններով և գրգռմամբ բռնաբատեց ըզ-Թորոս նորէն զէնքի վազելու, զոր անկէ առաջ ինքն գուքսն առած՝ կոխեր էր մեր պանտոսերատոտի խաղաղացեալ երկիրները: Քսան և հինգ տարիներ պատերազմելով Թուլցած չէին Լեոնի որդւոյն Թեւրն. և շատ երկար ժամանակ ու հնարք պէտք չեղաւ Հայոց՝ քանի մ'անգամ զարնելու զԱնդրոնիկոս. որ և փոխանակ այնպիսի կտրիճ և փորձ Թշնամւոյ մը գէմ հնարք և զգուշութիւն փնտռելու, այլանգակ մտածութեամբ մը, գուցէ զՀայսնախառնելու ջանքով, բանակը՝ անասնոյ ձեռով գասաւորեց, գլխով, ագիով, ոտիւք, և այլն: Իսկ Թորոս իրենները զանազան գունդ բաժնելով, և զոմանս անտառաց մէջ պահուրացնելով՝ այն նորաձեւ գազանը զարկաւ ջարդեց ցրուեց. և երբ իր գնդից ետ գառնալուն կը սպասէր ձիուն վրայ, Անդրոնիկոս յուսահատ յանգրգնութեամբ մը կրցաւ ազատել զինքը նոր գերութենէ: Տեսաւ որ Թորոս ուրիշ կողմ զբաղեր է. յանկարծ ետեւէն գնաց, և անոր մօտի եղողներուն վրայ սուր շարժելով, բոլոր ուժովը նիզակը Թափ զարկաւ Թորոսի երկայն վահանին, և ձիէն վար ձգեց. Թորոսի ամուր զրահներն զինքն անվնաս պահեցին. բայց մինչև որ նորէն յառքեց ձիուն վրայ՝ Անդրոնիկոս ժամանակ ունեցաւ շուտով ետ քաշուելու, և ինչուան յԱնտիոք փախչելու իր անարժան սիրոյն զբաղելու. և ապա հեռու և օ.

տար երկիրներ, աւելի օտար ու անվայել կրքեր փնտռելու. որով ամենուն զգուշիկ եղաւ, և Յու- նաց եկեղեցւոյ նշովից տակ ընկաւ. այլ իր ամ- պարշտութիւնն և ամբարտաւանութիւնն գրե- թէ հաւասար էին. որով և յետ շատ տարիներու՝ Մանուէլի մահուանէն վերջը՝ իր այնքան ազահու- թեամբ և անկարգութեամբ փափագած է. զյսե- րական գահն ալ գրաւեց, և պղծեց նորանոր չա- րութեամբք և անգթութեամբք. մինչև ինքն ալ չարաչար մահուամբ սպանուեցաւ (1185): Իսկ հիմայ իրեն տեղ՝ միանգամայն և իբրև փեսացու Փիլիպպինեայ զրկեց կայսրն զնախայիշեալ գուքսն Աոստանդին Ալլաման. այլ և թա կրկնակի գըծ- րազգ եղաւ. զի Փիլիպպինեայ սիրող վաստըկիչ չկարնալով, գտնէ Թորոսի վրայ յաղթութիւն մը վաստըկիչ ուղեց. և Տարսոնի քով զարնուելով անոր հետ՝ ոչ միայն մեծ կորուստով յաղթուե- ցաւ, այլ և նորէն գերի ընկաւ մեր քաջայաղթ Թորոսի ձեռքը, ուսկից՝ ծանր փրկանք տալով կայսրն՝ երկրորդ անգամ գնեց և ազատեց:

Բայց այնուհետև Աիւլիկիա կայսեր համար կռ- րած էր, և Թորոսի իշխանութեան տակ հաստա- տուած. որ հիմայ անխիղճ՝ նորէն ակրեց Մա- մեսաիոյ, ուր որ կայսեր անզակալ գուքսն նստէր երբեմն, և Թուի Թէ Թորոս ալ իր վերջի տարի- ները հօտ նստաւ. ասոր համար պիտի ըլլայ Սմբատ պատմըչի յաակաբար կոչելն զԹորոս՝ անոր մահը յիշած ատեն, թէ « մեռաւ Պարոն Թորոս որդի Լևոնի, տէրն Մսխայ »: Որ էր տէր և գրեթէ բոլոր Աիւլիկիոյ և մեծ մասին Իսաւրիոյ և Փոխգիոյ: Եւ այսպէս իրաւամբք հաստատե- լով քաջութեամբ նուաճածը, ամեն մերձաւո- րաց ահաւոր և սիրելի ըլլալով, հեռաւորաց ալ համբաւելի, և թէ քրիստոնէից թէ այլակրօնից պատկառելի, մեր ազգային պատմութեան մէջ

շատ բարձր տեղ մը բռնելով, հանդարտութեամբ տեսաւ անվերիպելի մահուն մերձենալը, յետ բազմամեայ անդադար աշխատանայ, պատերազմաց, շինութեանց և ամբողջութեանց: Ի 11 մայիսի կը նըշանակեն իր մահը արքունական Յայամաւորք, 1168 տարւոյն, թէ և ոմանք մեկ երկու և ինչուան չորս տարի ալ վերջը կը գնեն զայն: Յայտ է որ Թորոս գեռ կատարեալ տարիքն առած չէր, կամ չէր ալեւորած, բայց եթէ իր շատ քրտամբք և արդեամբք, և հազիւ 45-50ամեայ մը կըրնար ըլլալ: Մէկ մանչ զաւակ մ'ունէր՝ գեռ որայ տարւօք, զոր յանձնեց 'ի խնամս իր աներոջը՝ որ կըշուէր Թովմաս, և երևի թէ Անտիոքայ կողմերը բնակող ազնուական մ'էր: Իշխանազուն ազայոց խնամակալք և տէրութեան հոգացողքն՝ Պալկիճ սուէին մեր Թուրքնեանց տէրութեան տանն. այսպէս անուանեց Թորոս զԹովմաս՝ իր իշխանաց առջև. և յետ զամեն բան յանձնելու և կտակելու, մնացեալ մտածութիւնն ալ դարձուց բոլոր իր հանգերձեալ կենաց. կրօնաւորական հագուստ բերել և օրհնել առաւ, և այն խոնարհ ձևով ցուցուց յետին օրերուն, թէ ո՛ւր կը վերջանան այնքան կիրք և կեիւք: Մարմինը փառք թաղեցին 'ի Դրազարկ վանքը, զոր իր հօրեղբայրն Թորոս Ա շինեւ էր, և հօն հանգչէր. ուր որ յետոյ շատ թագաւորք և թագուհիք Հայոց ալ հանգուցան:

Թորոս քաջութեան պէս բարեպաշտութեան և զգոնութեան ալ մեծ համբաւ ունէր, և գերադոյն աստիճանի մը, եթէ լսենք Վահրամայ Րաբունոյ.

« Էր սա մարմնով յառաջացեալ,
Այլ և հոգւով յոյժ դորացեալ.
Ջաղորմութիւն առաւ տըւեալ,

Ըստ արեգական լուսոյ փայլեալ.
 Բարեաց գործովք բարգաւաճեալ,
 Եւ հաւատով պայծառացեալ.
 Աստուածային գրողք վարժեալ,
 Եւ յիմաստից արուեստ մըտեալ:
 Ասեն, հոգի սա ընկալեալ
 Մարգարէի հաւասարեալ,
 Որով գրժուար բոնըս լուծեալ,
 Որ գրտանի այժմըս գրրեալ:
 Յամենայնի փառազարդեալ.
 Եւ յԱստուծոյ հաճոյս կացեալ 》):

Իցիւ թէ և մեր ժամանակին այժմըն ալ մնացեալ
 ըլլային այգախի թրաթափ հեղինակի մը մեկնա-
 բանութիւնք, և զինուց գծածին հեռ գրչի գծածքն
 ալ բաղգատէինք. որոց հեռ փափագելի էր իր
 գործոց հաւաստագոյն պատմութիւնն կամ ժա-
 մանակագրութիւնն ալ գանել, որով իր ժամա-
 նակին դիւցազանց որ գիրքը գնեւիս աւելի կը
 ստուգէինք. առ այժմ՝ ոչ միայն ազգայնութեան
 սիրով, այլ և ժամանակակից և յեաազայ թէ ա-
 րեմըտեան և թէ արեւելեան պատմութեաց վկայու-
 թեամբք՝ չենք զանգիտեր առաջին տեղը տալու,
 միշտ քաջութեան հեռ՝ խոհեմութիւնն ալ գիտե-
 լով, որով հաւասար ահաւոր և սիրելի եղած և
 ըսուած էր:

Յաւալի էր որ իրեն արժանաւոր և չափահա-
 սակ անմիջական յեամնաց չունէր, որ նոյն իր
 ոգւով և ոճով իշխանութիւնը բանեցընէր. և գու-
 ցէ գարձեալ Թովմասու պայլութեամբ այս բանս
 յաջողէր՝ եթէ նախանձոտ և չարաճիճ Մլենհն չըլ-
 լար. որ եղբորը մօհը լսելուն՝ մէկէն քիչ մար-
 գով փութացաւ մտաւ ի Աիւլիկիս, պարոնու-
 թիւնը առնուլ. Հայք՝ որ արդէն զգուած էին իր-
 մէ՝ դէմ կեցան օգնութեամբ Անտիոքաց իշխա-

նին և Երուսաղէմի Թագաւորին, ու վաճառեցին. նա իր բարեկամ Նուրէտտին Սուլտանին գիմեց, որ եկաւ Փռանկաց Կրակ բերդը պաշարելու. դաշնակիցք հօն փութացան աղաաւելու. Նուրէտտին յետ քաշուեցաւ: Մըհ անոր հեծելազօրաց մեծ գնդով մտաւ նորէն 'ի Կիւլիկիա (1170), և աւելի քան զԹուրքս անգթօրէն դատեց և թալանեց. իր հակառակորդները բռնեց բանակեց, ստացուածքնին յափշտակեց, և անկէ թանկագին՝ տնձանց պարկեշտութիւնն ալ, եպիսկոպոսաց բերնին աալով հայհոյութեամբ և ծեծով առամնին թափեց, զամենքը գողացուց, նուաճեց. ապա Թուրքերը առատ պարգևներով ետ գարձուց, և բռնաբար նստաւ իր եղբօրն այնքան քաջութեամբ և ազնուութեամբ կանգնած աթոռը: « Էր այր գազանամիտ և չար և անողորմ, և առ « տէրն զնա ամենեքեան, և ցանկային փախչել 'ի « նմանէ. բայց առ ժամն չգտանէին տեղի », կ'ըսէ Պատմիչն Սմբատ: Բայց միայն Պայն թովմաս անհրաժեշտ պէտք էր որ գանէ տեղ մը, իրմէ աւելի իր պատուական աւանդին համար, որ էր Ռուբէն, որդին Թորոսի. զոր առաւ փախաւ յԱնտիոք. այլ անկէ աւելի ապահով տեղ փնտռելով խաւրեց սանուկը ամենէն անկասկած և ամենէն սըրբազան տեղ մը, Շնորհալոյ գիրկը, որ այն ատեն կաթողիկոս էր 'ի Հռոմկայ: Ափսոս, որ տղայն՝ Ռուբէնիկ, տարածամ կարած ծաղկի մը պէս թողմեցաւ. այլ գեռ երջանիկ որ իր կարճատե անմեղութեան հօտն խառնեց Շնորհալոյ անմահու թուրքութեաննց մէջ, և այնպիսի աստուածարեալ ձեռք գրուեցաւ անոր ծերունի վկայասէր եղբօր քով, որոց քով քիչ ատենէն ինքն ալ պիտի հանգչէր: Գուցէ կարծեց անզգամն Մըհ՝ մեծ կասկածէ մը ազատուած ըլլալ՝ անմեղ աղուռ մահուամբ բը. և առանց զգաստանալու տնկատիր կը շարու.

նակէր բռնութիւնը և բռնաբարութիւնը, որ և է ազգի մարդկան գէմ, և աւելի ընդգէմ կրօնից և իր հին կարգակցաց՝ Տաճարական ասպետաց, որոց թորոս շատ կալուածներ պարգևեր էր: Անգամ մ'ալ Նորուսպէմի Թագաւորն՝ Տիւրոսի եպիսկոպոսը և ազնուական կոմս մը գեսպան կը խաւրէր առ Մանուէլ կայսր (1171). երբ Մամեսաիոյ մետերէն կ'անցնէին՝ Մլեհ բռնել և կողոպտել առաւ զանոնք, յետոյ միայն քուրջներով և անպիտան ձիերով Թողուց որ երթան: Ուրիշ անգամ ալ Պաղեստինոյ կողմերը ասպատակեց (1172), բայց Ասպետք չԹողուցին աւելի անգգաւորու: Իսկ ինքն աւելի ապահովութեան համար ընդգէմ Լատինաց և Յունաց, (որովհետեւ Մանուէլ նորէն կը ջանար նուաճել զՎիւլիկիա), գաշակեցեցաւ և Իկոնիոյ Սուլտանին հետ, ու առանց յայտնի պատերազմ հրատարակելու՝ Յունաց Փ. Ասիոյ գաւառներուն մէջ ասպատակել կու տար. ուսկից ծագեցաւ յայտնի պատերազմ կայսեր և սուլտանին մէջ: Նուրէտաթինի հետ ալ այնքան սերտ բարեկամ էր, որ զիրար եղբայր կ'անուանէին, և կարծուի ալ թէ 'ի նշան միաբանութեան գրամ ալ կոխած են: Ամեն ազգային իշխաններէն աւելի նեղեց մեր Լամբրոնացիները. որովհետեւ Հեթում՝ ինչպէս առաջ յիշեցինք (292) յետ մահուան թորոսի՝ անոր գուստը հեռացուցեր էր իրմէ. Մլեհ իբրեւ վեժմիւնդիւր եղբորը պատուոյն՝ սրով և հրով ապականեց Լամբրոնի սահմանները, չհարնալով բերդին ալ տիրել:

Այսքան անկարգ և անգութ գործոց ալ չկար նալով գիմանալ իշխանքն՝ վերջապէս հնարք գտան սպաննելու զինքը 'ի Սիւս (1175), զոր նոր շէնքեր կամ նորոգեր էր Մլեհ, և զոր յետոյ աւելի չէնցընելով իր եղբորորդին Լևոն Բ՝ Թագաւորանիտ քաղաք ըրաւ: Մլեհի մարմինը՝ ըսին ոմանք թէ

շնորհ ձգեցին. բայց յայտ է որ թէ մասամբ թէ բոլոր՝ տարին թաղեցին 'ի Մեծքար վանքը. վասն զի որքան ալ գործովք անկարգ և անկրօն էր՝ յայտնապէս սւրացած չէր զքրիստոնէութիւն. Նուրէտաւնի անուամբ գտուած քանի մը դրամոց վրայ խաչի նշանն ալ այս բանիս հաւաստիք կարծուի: — Մէհ հարձորդի մ'ունէր Ռուբէն անուամբ, որոյ ինչ ըլլալն յայտնի չէ. իսկ օրինաւոր կնկանէն (որ Պահլաւունեաց ցեղէն էր) ¹ Ռուբէտա կամ Տալիթա անուամբ գուստր մը, զոր կին առաւ Ժիպլէի փռանկ իշխանն Պերգրան:

Մէհի տեղ իշխանք Հայոց իրենց Պարոն գրին զանդրանիկ որդին Ստեփանէի՝ Ռուբէն Բ կամ Գ. որոյ ժամանակն մեր պատմութեան շրջանէն գուրս կ'ենէ. միայն զայս ըսենք, որ սա Տարսոն քաղաքն ալ գնելով Մանսիոքայ իշխանէն (որոյ ձեռք ընկեր էր այն ատեն), բոլոր Աիւլիկիոյ տէր եղաւ, վերջին տեղամ Յունաց հետ հակառակելով. և անկէ ետե կայսերք ետ կեցան այն հին աշխարհքէն, մանաւանդ թէ վաւերացուցին Հայոց ժառանգութիւնը, արքայական թագ զգկելով Ռուբենի եղբոր՝ Բ Լևոնի (1190):

Յետ ճանձնալու ըստ բաւականին մեր Աիւլիկեցւոց քաղաքական վիճակը՝ Շնորհալուոյ կաթողիկոսութեան ատեն և անկէ առաջ, և այն անձինքը որոց հետ քիչ շատ յարաբերութիւն մ'ունեցաւ, գառնանք այսուհետե իր աւելի հանգիստեան գործերը տեսնելու բարձրագոյն աստիճանի վրայ:

¹ Մէհ Գրեգորի Տղայոյ փեսայ կ'անուանի ('ի Միխայէլէ Ասորայ): Տես 'ի ծանօթ. երես 14:

ԻԱ.

Չեսնադրութիւն Շնորհաւոյ 'ի Կարողիկոս.
— Ատենաքանոթիւն եօրա . — Մահ Գրի-
գորիսի :

Յետ երկու ազնուական ազգակցաց Հայոց՝
Օշնի իշխանին և Թորոսի իշխանապետի՝ հաշտու-
թիւնը տպահովելու, և քիչ մը ժամանակ իր
ինամուռն քով կենալու, և Ալեքս գըքսին Դա-
ւանութեան Թուղթը տալու, Շնորհաւոյ դար-
ձաւ 'ի Հռոմկլայ, 'ի վերջ 1165 տարւոյ կամ 'ի
սկիզբն 1166ի. և իր կաթողիկոս եղբայրը՝ որ
արդէն տարւօք և տկարութեամբ ալ յառաջա-
ցեր էր՝ աւելի ծանրացեալ գտաւ: Մերազգի
պատմըչաց մէկն զԴրիգորիս Ասլ կ'անուանէ. բայց
ինչ առթով և երբ կաղանակն յայտնի չէ. և ոչ
այն Թուի պատճառ յետին տկարութեանն և
հրաժարելու 'ի կաթողիկոսութենէ, այլ բոլոր
մարմնոյն ուժէ ընկնալն, որ և է պատճառաւ.
յորոց յայտնի է ծերութիւնն, և նախայիշեալ
բնակութեան տեղւոյն օգոց տաքութիւնն: Թէ
այսպիսի պատճառանօք և թէ իր եղբօր գերա-
զանցութիւնը յարգելով, ինչպէս որ յառաջ տլ
նշանակեցինք, Գրիգորիս շատ հեղ առաջարկեր և
յորդորեր էր զներսէս՝ որ յանձն առնու զկա-
թողիկոսութիւն, և իրարու տեղ փոխանակեն,
ինչպէս որ ուրիշ ամեն բանի մէջ ալ համահաւա-
սար էին. սակայն Շնորհաւոյ անհնարին կ'երե-

ւէր իր երեց և նախընտիր և պատուական եղբօր
կենդանութեան ատեն՝ այսպիսի բան մը յանձն
առնուլ, որչափ ալ յամենայնի հպատակէր անոր .
և երբ տարիքնին առին՝ և զարձեալ այս առաջարկ
կութիւնս կ'ըլլար, Ներսէս իրեն ալ արգէն բա-
ւական ծերացեալ և տկարացեալ ըլլալն ալ ար-
գելք համարէր . վասն զի արգէն տնօրէն էր, ըստ
պատմը չին¹. և նոյն իսկ ձեռնագրութեան օրն ալ
կ'ըսէր Ներսէս, թէ « ոչինչ նուազ և մեք նովին
« տկարութեամբ զգածեալ եմք » : Իայց երբ այս
տարի նորէն առաջարկեց Գրիգորիս, և տկարու-
թիւնն ալ յայանի կը ցուցընէր՝ որ երկար չի
կըրնար ապրիլ, Ներսէս ուրիշ զօրաւոր պատ-
ճառ չէր գտներ հրաժարելու, բայց իր ներքին
խոնարհութիւնը . որով զինքն անարժան համա-
րէր այնպիսի աստիճանի և պաշաաման, որոյ
ծանրութեան մեծ մասն արգէն կրեր էր այնքան
տարիներս Հարկ եղաւ որ Գրիգորիս աստուա-
ծային կամքն 'ի մէջ բերէ, զոր իբրև հոգևոր ազգ-
մամբ ալ իմացած եմ կ'ըսէր . և ասոր համար
հրաւէր խաւրեր էր մօտաւոր և կարևոր եպիսկո-
պոսաց և վարդապետաց և Սեաւ Լերին կրօնա-
ւորաց, որ յառաջ քան զգատիկն գան ժողո-
վին 'ի հայրապետանոցն . յայտնելով անոնց իր
մտածութիւնը և փափաքը : Քան զայս ընդունելի
բան չկար իրենց . թէ 'ի կաթողիկոսութիւն կո-
չուածին ամենայայանի արժանաւորութիւնն, և
թէ կոչողին կէս դարէ աւելի անարատ հովուա-
պետութիւնն՝ իրենց երախտեաց պարտք էին . ոչ
միայն յօժարակամ հաւանեցան, այլ և հաւա-
նեցուցին զՆերսէս . որոյ և անշուշտ հարկաւոր էր
այս բռնագաղտութիւնս, որպէս զի չունենայ խիզ՝
մը իբրև ազգականութեան համար յաջորդ հա-

¹ Պատճառ Թղթոց և ժողովոյն Հռոմկալ :

մարտերու, և ոչ ալ մեղադրուելու յեպիսկոպոսաց, մանաւանդ յԱղթամարեանց, և Վրաց իշխանութեան տակ եղող քանի մ'անհաւան եկեղեցականաց:

Սրբ հասարակաց հաւանութիւն եղաւ, Շնորհալին ինչպէս որ իրեն կը վայլէր՝ քիչ մը ժամանակ առանձնացաւ միայն ընդ միայնոյ Աստուծոյ, իր հոգին պատրաստելու նոր և մեծ շնորհաց, ազդի մը, և այնպիսի ցրուեալ և տատանեալ ազգի մը հոգեւոր հայրապետ ըլլալու: Զեռնագրութեան և հանգիսի օրն սահմանեցաւ զառկէն առաջ՝ Մազկազարդի ասնին օրն, որ այն տարի (1166) կը հանգիպէր ապրիլի 17ին. Հռովմայ երբեք այսպիսի արժանաւոր և վսեմական տեսարան չէր ընծայած. և ինչպէս ինքն իսկ Ներսէս կերպով մը յիշեց ժողովքին մէջ, այն դետապաա քարանձաւն այն օր ձեռացաւ բարձրացաւ իբրեւ Հովր լեառն, յորոյ գագաթան՝ Հրէից առաջին քահանայապետն մերձ ՚ի մահ կը մերկանար իր պաշտաման չքեղ պատմութեանները և կը զգեցընէր որդւոյն. հօն այս գործողութիւնն կատարող էր Մովսէս, իսկ հօս անոր և Ահարոնի և Յղիազարու կերպարանքն և գործն՝ երկու վսեմական հարազատաց վրայ բաժնուէր և բովանդակէր: Սրբ գումարեցաւ ժողովն և պատրաստեցաւ հանդէսն, և շնորհազարդ և ալեղարդ նուիրեալն՝ տւելի սպիտակ անմեղութեամբ, իբրեւ պատկառոտ և դողգող մանուկ մը ընծայեցաւ առաջի սուրբ սեղանոյն և քահանայապետական տթողոյն, նախ ծեր և տկար հայրապետն՝ անսովոր կարմրութեամբ մ'ոգևորելով իր դաշնկադոյն դէմքը, և անսովոր ոյժ մ'առած՝ կանգնեցաւ իր գահուն առջև. օրինաւոր և արժանաւոր ատենաբանութիւն մ'ըրաւ ժողովեալ եպիսկոպոսաց և իշխանաց, համառօտելով իր երկար հովուութեան համարը, և կենաց մերձեցեալ վախճանը, և ազ-

գին աւ եկեղեցւոյն ապագայն մաածելով և իրմէ վերջ ալ անոնց շահն և փառքը փափագելով՝ կ'աւաջարկէր ժողովոյն իրեն յաջորդ և իրենց հովուապետ՝ Ղևերսէս. ոչ իբրև հարազատ ըստ մարմնոյ, այլ արժանաւոր ըստ հոգւոյ, որուն արգէն իրենք ալ վկայած էին. իսկ իրեն մնացեալ և կարծատեա աւուրց մէջ մեծ մխիթարանք պիտի ըլլար՝ իր կրտեր եղբայրը տեսնել անոնց և իրեն իսկ հայր ըլլալ, և փոխանակ այն ձեռնադրութեանն զոր հիմայ անոր վրայ պիտի կատարէր, քիչ պատենէն անոր ձեռք ընդունիլ հանդերձեալ կենաց թոշակը: Հանդիսին կէսը կատարուած և կէսը գեռ կատարելի, Ներսէս լի բազմապատիկ զգացմամբ, ինչպէս գիւրին է գուշակել, և զայն եւ զգալով՝ որ այն օրուանն որ և է տեսարանք և տպաւորութիւնք շուտով պիտի փոփոխին և քիչ շատ ցնջուին, այլ իր վրայ պիտի մնայ մեծ պաշտօն և պարտք մը. և դարձեալ անոր մեծութեան գիմաց իր տկար զօրութիւնը կշռելով, իր մեծ և սքանչելի խոնարհութեամբը շարժեց ինքն ալ իր շնորհազարդ շքութիւնքը, և խօսեցաւ այն մաքուր սրտի և հեզ հոգւոյ, միանգամայն և քաջախոհ մասց Ատենաբանութիւնը, որ իրամենէն գեղեցիկ արտագրութեանց կարգը կրնայ գասուիլ, և որ մեր մէջ այսպիսի առթիւ խօսուած կամ գրուած բանից մէկ՝ հատիկ մնացեալ օրինակ է, ինչպէս իր ուրիշ շատ գրածներն և խօսածներն ալ: Այսպէս յառաջաբանէ Շնորհալին առ ժողովեալ ուխտն եկեղեցւոյ. « Առ ձեզ են բանք իմ, դապք սրբա-
 « զանից Քահանայապետաց և քահանայից, և
 « խմաստուն Վարդապետաց. որք իբրև զանգամս՝
 « յիւրաքանչիւր կողմանց ժողովեալք 'ի մի լրու-
 « թիւն մարմնոյ, հասէք աստանօր կոչմամբ 'ի
 « հրամանէ Գլխոյս եկեղեցւոյ. որպէս զի նովաւ
 « և ընդ նմին՝ վէմ ինչ յանարգաց և ոչ 'ի պա-

« առականաց, ձերով ճարտարապետական ա-
 « րուեստիւ յղկեալ՝ 'ի շինուած մարմնոյն Գրիս-
 « տոսի յօգիցէք իմաստնապէս»։ Այս գոհարանը-
 ման կուռ իմաստալից սկզբնաւորութենէն ետե-
 խնգրէ լսողաց մտադրութիւնը. ապա սկսելով
 բուն խօսքը՝ կը յիշեցնէ մարգուտ անկայուն վի-
 ճակը, որով հարկ է զերար փոխանակել, ինչպէս
 Լուսաւորիչ և իր որդիքն, և անոնցմէ սերեալն
 մեծ Վկայասէրն Գրիգոր, զոր և գովելով համառօ-
 տիւ՝ կ'անցնի 'ի գովութիւն Սրկորդ և գեռ կեն-
 գանի Վկայասիրին, որ « յոյժ հրաշտփառագոյն
 « բանիւ և գործով քան զբազումս յաթոռակա-
 « լացն գտաւ նախնեաց. 'ի մաքրութիւն հոգւոյ՝
 « ըստ հրոյ գոլով զուգամասնութեան. յիմաստո
 « բանի և 'ի շարագրութիւնս տառի՝ գեղեցկապէս
 « և ըստ կարգի. 'ի վերծանութիւնս՝ իբր թէ նոյն
 « է որք կենգանի խօսեցան ձայնիւ. 'ի գիտու-
 « թիւնս գրոյ ծայրագոյնս և 'ի խորհուրդս հան-
 « ճարոյ՝ ըստ տէրունեան խրատու բարիոք խո-
 « րագիտութեամբ »։ Բայց վախնալով որ մարգա-
 հաճութիւն չերէի եղբօր վրայ և իր առջև գո-
 վեստ խօսիլն՝ կ'ուզէ լռել անոր խոհեմութիւն և
 արիութիւնը. այն դժուար ժամանակին մէջ ալ
 իր ծանր պաշտօնը առաջ տանելով, հանգերձ շի-
 նութեամբ եկեղեցեաց, միանգամայն և իր ազգա-
 առհմին վրայ ինամբ տանելով, զոմանս աշխար-
 հական և զոմանս եկեղեցական աշտիճանաց բարձ-
 րացնելով, ինչպէս գինքն Ներսէս, որ տղայու-
 թեան դաստիարակութենէն սկսեալ ինչուան այս
 կարգը հասուց։ Մեծ հոգ տարաւ նաև այն ալէ-
 կոծեալ և խռովալից ժամանակին դիպուածօք
 վտանգեալ և գերեալ անձանց. « Իմաստութեամբ
 « և քանիւ և առատապէս ծախիւք՝ բիւրուց և
 « հազարաց պատճառ եղև փրկութեան՝ և աղա-
 « տութեան 'ի ծառայութենէ. որ և փրկեալքն

« 'ի զանազան լեզուաց և աշխարհաց՝ աղաղա-
 « կեն » : Հասակին և գիպաց ամեն միջոցներուն
 ալ անարատ և անվրդով քաղաքավարելով՝ հիմայ
 ծերութեամբ և հիւանդութեամբ « վասնգեալ՝
 « յառաջ կոչելով զմերս անարժանութիւն, ստի-
 « պէ առնուլ զաստուածընկալ անուոյ իւրոյ
 « փոխանորդութիւն. զոր ոչ միայն այժմ՝ այլ և
 « կանխագոյն ժամանակօք գնէր զայս առաջի . .
 « իսկ այժմ՝ զի զօրացաւ քան զընդութիւն՝ տկա-
 « րութեանն կիրք, վասն այնորիկ հարկիմբ ընդ-
 « անել զհարկեցուցիչ հրաման սորա » : Վասն
 զի կը վախնամ, կ'ըսէր, չհնազանդելով մեղանչել
 Աստուծոյ. սակայն յանձնառութենէս ալ կը վախ-
 նամ, յիշելով պաշտօնին մեծութիւնը և իմ ան-
 արժանութիւնս. և կը ջանայ ցուցնելու մէկիկ
 մէկիկ թէ որչափ առաքինութիւն և սրբութիւն
 կը պահանջուի հայրապետէ մը, զորս ինքն չունի :
 Ահ հօս նմոն իր արժանաւոր անուանակից նա-
 խորգին՝ մեծին Ներսիսի, որ 800 տարի առաջ
 (365) օտիպուելով 'ի Թագաւորէն և 'ի նախարա-
 րաց Հայոց, և հրաժարելով՝ պէսպէս պակասու-
 թիւններ և յանցանքներ կը յիշէր՝ իբրև ըրած,
 որուն չհաւատալով կը ծիծապէին անոնք. այն ա-
 տեն կտրիճ և երիտասարդ պինակիրն այն իր ան-
 ձը թողլով՝ սկսաւ զունկնդիրսն մեղադրել, իրենց
 խտառորտութեանը համար. « Այսօր տարապար-
 « տուց սիրէք դուք զիս, և վաղիւ՝ ատելի և թըշ-
 « նամի և թակն զգլխոյ ձերմէ կոշկոճիչ կապէք
 « զիս », երբ զձեզ յանդիմանելու ըլլամ : Այս-
 պէս իմն և մերս վերջին Պահլաւունի Ներսէս՝ կը
 օտիպուի պահիկ մը զինքը թողուլ, և մեղադրել
 սրտցաւութեամբ և զգուշութեամբ՝ իր ժամանա-
 կին խոտորեալ անձինքը, նաև եկեղեցւոյ բարձր
 կարգի եղողքը. յորս՝ առանց անուանելու՝ կը
 քանչըրնէ զԱղթամարեանս, որք ոչ միայն հայրա-

պետական աթոռոյն հակառակեցան, այլ և « զա-
 « զատեալը 'ի Քրիստոսէ զեկեղեցի սուրբ՝ ընդ
 « հարկաւ արարին անօրինաց, կամաւ և ոչ 'ի
 « հարկէ »։ յայտ է թէ կաշառք տալով։ Այս ա-
 մեն դժարութիւնները ցուցնելէն ետեւ, որովհե-
 տեւ ալ հրաժարիլ չէր կրնար, մէկ հատիկ
 ճար կը գանկ լալով և բոլոր սրտով խնդրել՝ գեռ
 պահ մ'ալ Հայոց եկեղեցւոյն գլուխ եղող հարա-
 զատէն և յամենայն եկեղեցական գառուց՝ հնարք
 ազօթից օգնականութեան։ Ազօթից կերպն կամ
 նպատակն ալ ինքն կը սովբեցընէ։ Նախ խնդրել
 յԱստուծոյ՝ որ իր մեղաց և յանցուածոց թողու-
 թիւն-տայ, միանգամայն հոգւոյն մաքրութեան և
 զօրութեան հետ՝ մարմնոյն ալ առողջութիւն և
 ոյժ. և այնպիսի սրբարար զօրութիւն մը՝ որ ոչ
 միայն իր անցեալ տկարութիւնը քաւէ, այլ և
 « առնել զիս նոր՝ փոխանակ հնոյ, և պահել նո-
 « վին նորոգութեմ յապագային հնացուցիչ կրից,
 « մինչև 'ի կէտ կոչման իմոյ 'ի Քրիստոս »։ Երկ-
 րորդ, խնդրել յԱստուծոյ շնորհք և իմաստու-
 թիւն իր բարձր պաշտօնը արժանապէս կատա-
 րելու, անաշառութեամբ և սիրով։ Ելլալ « Ըստ
 « տղաւնոյ միամիտ՝ 'ի սէր պատուիրանացն Քրիս-
 « տոսի, և ըստ օձի՝ բարիքը խորագիտութեամբ
 « ընդգէմ չար խորամանկութեանց սատանայի և
 « նովաւ զօրացելոցն. որսալ հնարաւոր իմաստու-
 « թեամբ առաքելական ուսականաւն զմարդիկ 'ի
 « կեանս, և հանել 'ի ծովէ աշխարհի 'ի ցամաք,
 « յախտից՝ յերկիրն կենդանեաց »։ Այս խօսքերս
 ամենով կնքելէն ետեւ իբրեւ յաւելուած մը կը խնդրէ
 երրորդ, որ ազօթք ընեն բոլոր եկեղեցւոյ՝ և Հա-
 յոց ազգին համար. և մասնաւորապէս յիշեն ի-
 բնեց նախահայրը՝ Ս. Լուսաւորիչը և անոր Որ-
 գիքն ու Թոռաւնքը, որք այնքան նեղութեամբք
 և չարչարանքք աշխատեցան. զանոնք բարեխօս

բռնեն առ Աստուած, « մանաւանդ թէ զԱստուած
« առ նոսա », 'ի վերայ կը բերէ Շնորհալի՝ գեղե-
ցիկ յանդրանութեամբ. որպէս « զի նախ նոքա
« թողութիւն շնորհեսցեն արգարապէս անիծիցն՝
« զոր հեղին 'ի վերայ որդւոց ժողովրդեան իւ-
« րեանց, որով և աններելի եղև բարկութիւնն
« Աստուծոյ՝ այսքան երկար ժամանակաւ, բառ-
« նալով զթագաւորութիւն և զիշխանութիւն »
ազգիս. և երբոր անոնք հաշտին՝ ապա իրենք ալ
կ'աղաչեն Աստուծոյ « բառնալ զցոստումն պա-
« տուհասի յանցանաց՝ զոր մարգարէացան գալ
« 'ի վերայ մեր » . այն ատեն կըրնան և մերայինք
« հալածել զյարուցեալն 'ի վերայ, և փրկել ըզ-
« մեզ 'ի բերանոյ առիւծուց... և գարձուցանել
« զամենեսեան յաշխարհն հայրենի » : Այսպիսի
հայրենախառն և հոգեխառն խօսքերով կը կնքէ
Շնորհալի իր առննաբանութիւնը, փառատորու-
թեամբ ամենատուր Երրորդութեան :

Ինչ ազգեցութիւն ըրած ըլլալն այսպիսի խօ-
սից յայնպիսի բերնէ և այն վայրկենին՝ գիւրին է
գուշակել. երբ մէք իսկ զայն կարգալու և գրելու
ատեննիս կը հիանամք իր սրտին մեծութեանը, որ
կըրցաւ այնքան կատարելապէս բովանդակել յին
քեան աստուածսիրութե և հայրենասիրութեան
կրակները, սքանչելի իմաստութեամբ մը մերթ-
ժածկած և մերթ յայտնած, և միշտ զուգած. և
վայրկեան մը ափշած՝ կըրնայինք շփոթել, թէ Ներ-
սէս՝ քահանայապետութիւն եթէ թագաւորա-
կան գահն ու գաւազանը պայազատելու կու գայ :
Ա՛խորովմբ հաւատալ՝ թէ իր « Ի բոլոր սրտէ և
« ջերմագունիւ արտասուօք » խնդրածն, ազօթք
և օրհնութիւն՝ ժողովոյն, այն վայրկենին իջուցին
յերկնից 'ի վերայ ալեզարդ գլխոյն, և ըրին զնա
« Նոր փոխանակ հնոյ », կամ մանաւանդ բազմա-
պատկեցին զշնորհքը, « զնոր առ հնով », ըստ Եր-
դոց Երգոյն :

Յետ այսպիսի կենդանի գաւառութեան մը՝
Գրիգորիս իր երկար տարիներէ վեր փափագածը
կատարեց. 53 տարի իր գլուխը կրած կաթողիկո-
սական վեհաշուք քողը՝ հանգերձ իր ամենայն իշ-
խանութեամբք՝ փոխադրեց 'ի գլուխ Ներսիսի և
յարդիւնաւոր աջնորին.

« Գլուխ հանուրջ զընտրեալն օծէր,
Յաթու ընդ իւր նստուցանէր.
Կրկնամածեալ քող արկանէր
Եւ գաւազան 'ի ձեռսն ղնէր.
Բազմախաչեան զգեցուցանէր,
Եմիփորոն զլանջօքն ածէր.
Փեսայապէս զարդուք պճնէր.
Գլխոյն պըսակ Քրիստոս նստէր.
Բարեկամօքն ուրախ լինէր » . և այլն :

Ամենայն օրհնութիւն և արարողութիւն կաա-
րուելէն ետև 'ի վերայ Ներսիսի, կարգն եկաւ որ
սա ալ օրհնէ զինքն օրհնողները. և իրեն առաջին
խոնարհական երկրպագութեամբ պատիւ ղնողն՝
եղաւ ինքն հրաժարեալ կաթողիկոսն Գրիգորիս,
իբրև զ'Իսաիթ թագաւոր երկրպագելով իր հրա-
մանաւ թագաւորած որդեկին Սողոմոնի. և ա-
սոր մօրը պէս բազմելով յաջմէ նորինծայ Օծե-
լոյն, որ յԱստուծոյ աւանգեալ հայրապետական
օրհնութիւնը կարգադրով 'ի վերայ երբեմն հայ-
րացեալ և հիմայ որդիացեալ աւագ հարազատին
և ամենայն ուխտի եկեղեցւոյն և ժողովականաց,
արձակեց զանոնք 'ի խաղաղութիւն: Ո՛րքան տար-
բեր էին իր զգացմունքն և մասածմունքն՝ երբ կէս
գարէ աւելի առաջ՝ 11 ամեայ մանուկ՝ իր եղբօր
ձեռնադրութեան հանգէսը կը տեսնէր 'ի Կարմիր
Վանս Սեպւ Լերանց: Իր պապէն՝ մեծ Վկայա-
սիրէն՝ Ճիշդ դար մը ետև նստաւ Ներսէս անոր
աթոռը (1066-1166):

Յայտ է որ մեծ հանգիստութեամբ կատարեց
այն սրբազան օրերը և Յարութեան մեծ աօնը, 'ի
ներկայութեան եպիսկոպոսաց և վարդապետաց .
և թերեւ առաջին անգամ մեռնի ալ օրհնելով՝
պարգեւեց անոնց, հանգերձ վայելուչ ընծայիւք և
վայելչագոյն խրատուք և յորդարանօք, և յուղ-
արկեց իրենց տեղը: Բայց մէկ ընծայ մ'ալ կար
ընելու և մէկ յուզարկ մ'ալ, որ սրջափ ալ պատ-
րաստուած էր՝ գեռ շատ ծանր և դժար էր իր
սրտին. այն էր իր գերագոյն եղբայրը՝ Գրիգորիսը՝
առ Աստուած ընծայել, յետին յուզարկաւորու-
թեամբ գերեզմանի, որ այնուհետեւ համարձակ
կը կանչէր զնա. մանաւանդ թէ Գրիգորիս կը փու-
թար, երկրիս վրայ կարեւորագոյն և յիրաւի թանկ
գործը կատարելով: Շատ կարճ ժամանակ ապրե-
ցաւ յետ ամուսնականութեան եղբօրը: « Իբրեւ
« կատարեաց զգործ հրամանին՝ որ ազգեցաւ նմա
« 'ի վերուստ, կ'ըսէ Շնորհալին 'ի յառաջարանի
« Ընդհանրական Թղթոյն, յետ երկից ամսոց փո-
« խեցաւ՝ իբր կոչմամբ՝ առ Գրիստոս. գասաւ ու-
« ընելով ընդ հարսն՝ հայրապետն, ընդ առաքեալ-
« սնն՝ երկոստասանիցն լրումն, ընդ հալածեալսն
« վասն արգարութեան՝ համբերողն 'ի հալածանս
« և 'ի զանազան փորձութիւնս՝ 'ի հակառակացն
« ճշմարտութեան, ընդ փառաւորեալսն պա-
« տուեալն յԱստուծոյ և 'ի մարգկանէ 'ի կեանս .
« որոյ և մահ պատուական եղև առաջի Տեառն,
« ըստ գերազունից սրբոցն, զորոց առէ մարդա-
« ընէ »: Ասկէ կ'երևի որ Գրիգորիսի մահն եղած
է նոյն ամառը (1166), որով մօտ 53 տարի քշած
է իր կաթողիկոսութիւնն, երկարագոյն քան զա-
մէն կաթողիկոսաց մերոց թէ իրմէ առաջ և թէ
վերջը. իրեն մօտ փայն իր հին նախահայրն Մեծն
Ս. Սահակ այսպիսի երկար շրջան մ'ունեցաւ 51
տարւոյ, թէ և յետին տարիները՝ իբրեւ զրկեալ

'ի' մեծ պատուոյն. իր հայրն Ս. Ներսէս և անոր
 պապն Ս. Յուսէփ ալ՝ երիտասարդ էին իրենց ա-
 թուակալութեան տառն, և երկուք կենաց աս-
 պարեղ մը կար առաջի բնութեան. այլ նոքա՝ ըսա-
 սրտակառուր յիշելոյ Շնորհալուոյն տառնաբանու-
 թեանը մէջ՝ « յապառուս թագաւորացն Հայոց
 « և ի վայրենաբարոյ իշխանացն՝ տաժանելի կրիւք
 « ելին յաշխարհէ »). և չկարցան կատարել ինչ որ
 իրենց աստուածատուր կարողութիւնն կը յու-
 սացընէր, և ինչ որ աներկբայ կը հաւաստեն օրի-
 նակք երկարակեցիցն, Ս. Գրիգորի Լուսաւորչի և
 Սահակայ, և Վկայասիրաց մերոց. յիրաւի ասոնք
 ալ հալածանք և թափառանք ապրեցան, այլ
 գէթ Տիրանայ, Արշակայ և Պապայ պէս պիղծ և
 անարժան թագաւորաց սև օրերը և սև երեսը
 չաեսան: Իարձեալ յիրաւի գժար էր ասոնց ժա-
 մանակն ալ, ինչպէս որ ըստ բաւականին տեսանք,
 այն բաղմամբով գիպաց մէջ, շքնապատեալ յան-
 դադար արշաւանաց և պատերազմաց սուլա-
 նացն Իկոնիոնի, Հալպայ և Իսամակոսի, իշխա-
 նաց Անտիոքայ, Տրիպօլիտայ և Սգեսիոյ, Խաչա-
 կրաց Փռանկաց և Ալամանաց, կայսերաց Յովհան-
 նու և Մանուէլի, և մեր իսկ Պարոնայց՝ Թորո-
 պեանց, Լեոնի և որդւոցն. 'ի վերայ այսր ամե-
 նայնի Գրիգորիս մեր կաթողիկոսութեան Մաթու-
 սաղայն՝ անստգիւտ և անպակտս վարեց իր պաշ-
 տօնը, նաև պատուով և մեծարանք յօտարաց.
 որոց համար, այս ալ իրաւ է ըսել. որ գրեթէ
 միայնակ բաւական չէր, այլ երկրորդ գլուխ և
 երկրորդ սիրտ մ'ալ պէտք էր, և գտաւ զայն յեղ-
 բայր իւր Ներսէս, որ ամենայն զօրութեամբ ան-
 ձին միացեալ ընդ եղբօրն՝ իբրև ամուլ անբա-
 ժանք և իբրև մի գլուխ և ես մը, յառաջ վարե-
 ցին Հայաստանեայց տապանակիր կառքը, զոր
 այսու հետև Ներսէս միայնակ պիտի տանէր եօթն

տարի ալ։ Որոց համար յարմարագոյն դատիմ
մեր պերճաբան և ստեղծաբան Նարեկացւոյն ը-
սածը՝ քան իր Վասիլի և Կոստանդնի կայսերաց .
« Սղբարքն երկոքին հարազատք, միաշաւիղք,
« համակցորդք . . . որք 'ի մի նկատումն կամաց
« խորհրդոյ՝ երկեակ մարմնով և մի սրտիւ կենցա-
« ղավարեցան . և որպէս զէութիւն երկուց տա-
« րազուց՝ անձին և մարմնոյ՝ 'ի մի կերպարան շա-
« րունակեցան . և զմասանականն նախասաց բան՝
« յանձինս գծագրեցին . Սղբայր յեղբօրէ օգնեալ
« իբրև զքաղաք ամուր անկործան . և ճմարա-
« բար միութեամբ՝ առանց այլայլման կացին տն-
« բաժին։ . . . Այլ թէպէտ և բազում սրտից տա-
« րակուսելոյ՝ երկայնմութեան հետս հորդեցին,
« յաւէտ առաւել հիւսիսայնոցս արեւելականաց,
« տանս Թորգոմայ՝ աղբիւրս շնորհաց կենաց անձ-
« րեաց՝ 'ի գթութեանց իւրեանց ցօղեցին » :

Գուցէ այսպիսի և յարմարագոյն ևս խօսքեր
արտասանեց ինքնին որբացեալ կաթողիկոսն մեր
նորընտիր՝ 'ի վրայ գամբանի իր ձեռքք հանգու-
ցեալ հայրապետ հարազատին . ոչ ևս « յերկիւղէ
« մարդահաճութեան զանգիտեալ, մանաւանդ զի
« իմումս և ոչ օտարի աղագաւ գրուատեաց բանի
« գովութիւն յարմարի » . ինչպէս կ'ըսէր յատե-
նաբանութեան յաւուր ձեռնագրութեանն . իսկ
հիմայ զԳրիգորիս յերկինս ընդ սրբոց հայրապե-
տաց նկատելով՝ կըրնար սրտին և բերնին աւելի
համարձակութիւն տալ . ինչպէս որ իր Լնգհան-
բական թղթոց սկիզբն ալ ըրած և ըսածը մա-
տամբ տեսանք վերը . ուր և զլուսաւորիչ յիշե-
լով՝ « համանման նմին, կ'ըսէ, մաքրութեամբ ան-
« ձին և իմաստութեամբ . այն որ բարւոք հա-
« վուեաց երկայն ժամանակաւ զհօտք բանա-
« ւոր . . . Ինքն նաւու հաւատով ընդ ծով աշխար-
« հիս՝ հոգմով Հոգւոյն ուղղակի նաւապետեալ

« Զամարտութեամբ և առաքինութեամբ՝ եհաս
« անվնաս յանբոյթ և յառանց արեաց նաւա-
« հանգիստն »), և այլն: Անշուշտ կամ ինքն Ներ-
սէս կամ իր եպիսկոպոս եղբորորդեաց մէկն և
կամ ուրիշ քաջաբան վարդապետ մը՝ խօսած է
գամբանական ճառ մը՝ ի վերայ երկրորդ վկայասի-
րին, զոր ժամանակն չէ յայտնած մեզի, որպէս և
ոչ այն ցաւակցութեան թուղթը՝ զոր գրեց Գրի-
գորիս Գագիկ կաթողիկոսն Աղուանից, (161) և Ե-
րոյ համար վկայուի թէ էր գրուած « լի հանձա-
« րով և յոյժ գովեցաւ »:

ԻԲ.

Տեսչութիւն Շնորհաւոյ ՚ի վերայ Եկեղեցւոյն
Հայոց. — Ընդհանրական Թուղթն. — Բազ-
մատութիւն ընդ Կանոնական քղրոյ Յովնանեոս
Օճնեցւոյ:

Շնորհաւի իր բազմաբգիւն կենաց ինն մասն ար-
գէն լըցեր էր. տառներորդն միայն մնայր իր կա-
թողիկոսութեան, յեաինն և ծայրազարգ ծերու-
թիւնն. սակայն եթէ և մարմնով տկար՝ հոգևով
կրկին զօրացեալ՝ ամենեին առջինէն անպակաս,
մանաւանդ թէ և աւելի իմն ուժով և շնորհօք.
լիուլի բարեօք և արգեամբք կատարեց մնացեալ
քիչ տարիներն ալ, որք կերպով մը առջիններէն
աւելի արգիւնք ցուցին և թողուցին մեզի: Ար-
կին և կրկին զարմանաց արժանի է, թէ ինչպէս
այն հասակով և կազմուածով մարմնոյ, այնքան

սահաւաթիւ ամօք և « յայնքան տաժանելի և յաղ-
 « ցաւոր կեանս, 'ի մէջ օձից և կարճաց, և զանա-
 « զան խաժանող գաղանաց՝ երեւելեաց և աներեւու-
 « թից. և ոչ այս միայն, այլ և ծանրութե բեռանց
 « 'ի ներքոյ՝ հոգեւորաց և մարմնաւորաց », ինչպէս
 ինքնին կ'ըսէ, կրցաւ այնքան բարեօք ընուլ զե-
 կեղեցիս Հայոց: Մեր զարմանաց լուծումն ալ
 ինքնին կու տայ. իմացընելով, որ « ծանրութիւն
 « հոգոց տմենայն եկեղեցեաց... և երկիւղ դա-
 « առատանին Աստուծոյ.. որ վասն հովուաց և
 « առաջնորդաց՝ 'ի հին և 'ի նոր կտակարանս ա-
 « սացեալ », միշտ միտքն էր. « Մինչ զի ոչ տալ
 « քուն աչաց կամ նինջ արտեւանանց՝ յերկիւղէ
 « այսպիկ՝ չարչարեալ ոգւոյ իմոյ »: Ուրեմն այն-
 պիտի անքուն և չարչարակիր ոգի մը պէտք է ե-
 ղեր՝ հայրապետութեան համառօտ շրջանն ալ
 յերկարագունից հաւասար և աւելի պիտանի ը-
 նելու. և Յովսէփայնահապետի նախագուշակեալ
 առատութեան եօթն ասորիներուն պէս՝ իր եօթն-
 ամեայ ժամանակովն իրմէ մինչև 'ի մեզ ձգեալ
 եօթն դարուց քիչ շատ սովեալ միջոցը՝ ընուլ բաղ-
 մապատիկ բերովք բարեաց, զոր ցարգ վայելեմք
 և մեք, և պիտի վայելեն մեր ապագայք ալ:

Ներսէս կաթողիկոսական աթոռը բազմալուծն՝
 մէկէն աչքն եկեղեցւոյն բոլորը դարձուց, քննե-
 լու եղածը և պակասը, ըստ այնմ՝ հոգալու և լե-
 ցընելու.

« Խոհեմագոյն մրաօք նայի
 Թէ ինչ սահման կարգած թերի.
 Արագապէս ուղղիչ լինի,
 Ածել 'ի կերթ զարհեստ բանի ».

կ'ըսէ Լամբրոնացին: Գլխաւորը 'ի բերոցս բա-
 րեաց և 'ի վաստակոց Ենորհալայն են իր տեսչու-

Թիւնն և զգուշութիւնն ընդհանուր Հայ եկեղեցւոյն վրայ, մասնաւոր խնամքն մերձաւորաց վրայ. Սկեզեցւոյ ներքին հոգեւոր և բանաւոր պէս. պէս բարեկարգութիւնք և բարեզարգութիւնք. արտաքին բարեզարգութիւնք ալ որչափ և ինչուան ուր որ ձեռքն հասնէր. գրաւոր վաստակք ըստ ներելոյ մնացեալ ժամանակին և կարեւոր հարկի. և մեծ գործ և հոգ մ'ալ Յունաց եկեղեցւոյ հետ միաբանութեան, անոնց առաջարկութեամբ, զոր յառաջ քան իրօք կատարելն՝ արգեամբք կատարեց՝ մահուան վրայ հասնելով: Ահա այս զանազան իրաց վրայ կը մնայ մեզ խօսիլ մեր պատմութեան մնացեալ պարագային մէջ, և ապա իր զարմանալի կենաց և շնորհաց բնադրելը փնտռելով աւարտել մեր տեսութիւնը:

Յայտնի է ամենայն քրիստոնէից՝ որ իրենց հոգեւոր խնամողաց գլխաւորքն կ'անուանեն Տեսուչք կամ Դէպք կամ Այցելուք, վասն զի զայս նշանակէ յունական բառն Սպիսկոպոս, որով ամեն ազգ և լեզուք սովորաբար կոչեն զանոնք. և զի ամենայն եպիսկոպոս չափաւոր և առանձին ժողովուրդ մ'ունի խնամելու, որ Վիճակ կամ Թեմ կ'ըսուի, բովանդակ ազգի մը և ժողովրդեան եպիսկոպոսք ալ իրենց ընդհանրական գլուխ մ'ունին, որ է եպիսկոպոս եպիսկոպոսաց, կամ Սպիսկոպոսապետ: Յայտ է ևս, զի մեր ազգին և եկեղեցւոյն գլուխն կամ եպիսկոպոսապետն սովորաբար կոչի կաթողիկոս. և քան զայլ շատ ազգաց եկեղեցւոյ գլուխս մեծագոյն հեղինակութիւն մ'ունի իր եկեղեցւոյն մէջ, այս պատճառաւ՝ որ Հայոց եկեղեցին արքեպիսկոպոս կամ մետրապօլիտ չէ ընդունած, կամ Թէ անուամբ և պատուով ընդունած ալ է՝ այլ ոչ իշխանութեամբ՝ ձեռնադրութեան եպիսկոպոսաց և օրհնութեան իւզղյ օծման. այս բաներս կաթողիկո-

սին սեփականեալ ըլլալով աւելի որոշակի կ'երևի միագլխութիւնն և հովուապետութիւնն. և անկէջ ալ պարպքն՝ ընդհանուր աեսչութեան, հոգոց և խնամոց 'ի վերայ բոլոր եկեղեցւոյ ազգին. և այս է մեր գիտածն ալ՝ այս բաներս յիշելուս մէջ: Հայոց կաթողիկոսն և իր նմանիք՝ աթոռոյն բարձրութենէն կամ պատուէն շատ աւելի պէտք է զգան պարտուց ծանրութիւնը, և պահանջումն համարոյ յամենահովուէն և 'ի բնիկ գլխոյն եկեղեցւոյ՝ 'ի Քրիստոսէ. և իմանան որ ոչ լոկ խոնարհութեան համար կը հրաժարէր Շնորհալի Ներսէս մը յայնպիսի առտիճանէ, ինչպէս շատ հեղ կ'ըսէ թէ ատենաբանութեանն, թէ Լնդհան բազանին և թէ առանձին թղթոցը մէջ, այլ և 'ի բնութենէ հարկի պաշտամանն. վասն որոյ և զարհուրէր և սարսէր, և գիշեր ու ցորեկ հոգայր չարչարեալ ոգւով: Եւ երբ վերջապէս անցաւ յաթոռն գերագոյն՝ արժանապէս հարկ համարէր, որ ոչ լոկ իբրեւ Յունաց կամ այլ ոմանց եկեղեցեաց գլուխ՝ իմացընէ իր ընտրութիւնն առ արքեպիսկոպոսոսւնս, այլ առ ամեն եպիսկոպոսոսւնս եկեղեցւոյն, որով և առ ամենայն գասս մարգկան եկեղեցւոյն. և այսպէս ըրաւ Շնորհալին. ոչ գիպաց լուր մը տալու, այլ աստուածային ձայնը և պաշաճը լսեցընելու ամեն Հայ քրիստոնէի, մեծի և փոքու, ամեն եկեղեցականի և աշխարհականի առ հասարակ:

Թէ մեր ամեն կաթողիկոսունք ալ այսպիսի բան մ'ըրած են յաթոռակալութեան իւրեանց՝ չեմք տարակուսիր. բայց շատ տարակուսիմք թէ Շնորհալւոյ նման բան մ'ըրած և դրած ըլլան. դոնէ մեղի հասած չըլլալով յայսմ ալ յառաջագէմ և նախօրինակ կը գտնեմք զնա, և իր Լնդհանրական Ըստուած վարդապետական թուղթը կամ գրքոյկը, իր եղական և գասական գործոց մէկն, գարձեալ:

ընտիր մը յընտիրս և պարծանք 'ի պարծելիս :
Մեր նախնայրապետ Ս. Գրիգորի Լուսաւորչի
Յաճախապատում գիրքն, Ս. Յակովբայ Մծնա-
ցւոյ Զգօն գիրքն՝ գրեալ 'ի խնդրոյ Արիստակիսի
կամ Վրթանիսի, Յովհ. Մանգակունւոյ Ճառքն,
կրնան կերպով մ'իրենց քահանայապետական
Նըջաբերական համարութիւլ, ալ չունին որոշակի
երեւոյթ, և աւելի գիրք կազմին քան յատուկ
Խուղթ կամ Անդակ մը : Աւելի ասոր կերպն ու-
նին Ս. Սահակայ հինգ կամ վեց կանոնական
բանքն կամ Թուղթքն, որոց հետ Թերեա ուրիշ
բանք ալ կային : Իրմէ 300 տարի վերջը՝ աւելի
որոշակի կերպարանաւ ընդհանրական մը կ'ըն-
ծայէ Խմաստասէր հայրապետն մեր Յովհան Օձ-
նեցի, զոր արժան է բանասիրաց՝ աչքէ անցընել
և բաղգատել մեր Շնորհալւոյ Նըջաբերականին
հետ, և քննել զտարբերութիւնս ոճոյ բանիցն,
մանաւանդ ժամանակին և ոգւոյ հեղինակացն :
Հոգւոց օգտի գիտումն հաւասար է երկուքին ալ .
բայց Շնորհալին աւելի կերպով այս բարոյական
օգուտը կը գիտէ, Յովհան զեկեղեցւոյ կարգաւո-
րութիւնը : Սո՛ր որպէս քաջ երեկ՝ յունական
դպրութեան և Ս. Հարց գրուածոց՝ աւելի վարժ,
և ժամանակաւ աւելի մերձաւոր կրթեալ գաղա-
կան մատենագրաց կուռ և ճարտար օճոյն՝ 'ի մի-
տըս և 'ի շարակարգութեան բառիցն ալ հաւա-
սար իմաստասիրէ և արուեստ մ'ալ կը ցուցնէ,
Թէ ոչ և արուեստակութիւն . իսկ Շնորհալին միշտ
իր միջնաշաւդին մէջ՝ աւելի անարուեստ պարզ և
յստակ, մանաւանդ Թէ շեշտ և շիտակ իր նպա-
տակին կ'երթայ, և հոգիները կ'արթնցընէ : Օձ-
նեցին՝ վայելուչ և յերաւի հօս անապակ և ման-
կափայլ ոգւով մը կը յիշեցընէ իր առաջին ան-
դբաղ և հոգէ ազատ կեանքը, և կը հառաչէ ան-
ցեալ մանկութեանը, յորում՝ սուր միտք ալ ու-

նենալով միայն զայն հարըստացընելու և զարգա-
րելու կը պարապէր, « իբրև զհարսնական յօրի-
« նուածոցն զգեստ, պաաշաճ լինելով յերկնայ-
« նոյն պարփակիլ փեսայի առագաստ » . և այնքան
մաքուր էր սիրտն՝ որ Յիսուսի շնորհքն իրմէ
գտւոյ կը ցոլար, « հանգոյն արեգական՝ ՚ի խորս
« ուրեք ընդ յստակութիւն ջուրցն առաքելով
« զիւր ճառագայթան » . այնքան ալ մտադիր էր
հոգւոյ և մտաց արժանաւոր բարեաց, որ « որ-
« պէս ՚ի ծաղկահոս գինի՝ սպունդ ինչ թացեալ
« այնպէս լցեալ ուռճանայր ՚ի նմանէ՝ բանականս
« իմ՝ ոգի . մինչև զի կարել տեսել... Մանուկ էի
« մաաւարժ, և ոգւոյ բարւոյ գիպեցայ » . ցան-
կալի բաղդով մ'ալ գաննելով իրեն « վարժապետ
« վեհագոյն... հայր միանգամայն և հրահանգող
« հոգեկան վարժութեանց՝ Թէոգորոս » մէկ մը,
որ կարծուի Քութենաւոր կոչեցեալ վարդապե-
տըն : Ասոնց նման ուրիշ գեղեցիկ բանիւք և նմա-
նութեամբք կը ներկայացընէ իր մանկութեան եր-
ջանիկ օրերը՝ յետ կիսոյ է գարու . և հիմայ որ առ-
տիճանաց բարձրութեամբ, հասակաւ և հոգովք
յառաջացեր էր, կը փափագի՝ թէ կարելի՞ էր՝ Թո-
ղուլ զայս ամենայն և « գառնալ հանգիպել մա-
« տաղագունի և անթարշամ՝ ՚ի մեղաց եղելոյ հա-
« սակին » . բայց որովհետև անկարելի է այս, ու-
րեմն կ'ըսէ, « գարձցուք և վկարելոյն բուռն
« հարցուք... և այս են առաքինութիւնք », և
այլն : — Կէսեցին ալ կըրնար այս բաներո ըսել, ո-
րովհետև Յովհաննու ըսածին պէս ունէր մաքուր
սիրտ « յաստուածայնոյ թափանցանց լինելոյ նը-
« շուլից », և մաաւարժ հանճար, և փոխանակ
Թէոգորոսի՝ Ստեփանոս վարժապետ մը, և հօր
տեղ Քրիզոստոս հարազատը, և անդբաղ պարա-
պէր յուսմունս բանաւորս և հոգևորս ՚ի մենա-
րանս Սեաւ Լերանց, և անշուշտ իրեն ալ ցան-

կալի էին այն օրերն և զբաղմունքն՝ քան Հիմնու-
հոգքն. և զայս միայն յիշէ լռելով առջինները: —
Յովհանն՝ աւելի հանգարտ սրտով մը՝ յեա առա-
ջին կենացն յիշատակի, իր վրայ ըսելով բայց ա-
մենուն ազգելով կը յիշեցնէ որ ճիշտ և է հասա-
կի և վիճակի մարդ՝ պարտաւոր է ջանելու ա-
ռաքինութեամբ զինքը կրթելու, որպէս զի ըստ
կարի նմանի Աստուծոյ, յորմէ զայս պատուէր
առաւ. և տակէ առաջ կ'անցնի յանդիմանելու
զանոնք որ փոխանակ ասոր՝ անհոգութեամբ ա-
ւելի արաքին բաներու կը զբաղին. և զխաւո-
րապէս եկեղեցական իրաց միջ անփութութիւն և
չփութութիւն մը կայ, և զանազանութիւն արա-
քողութեանց 'ի զանազան կողմանս: Արդ այս բա-
ներուս գարման տանելու և բարեկարգելու հա-
մար՝ կանչեր էր զեպիսկոպոստնս 'ի ժողով, և
անոնց գործակցութեամբ կը սահմանէր ինչ ոք
պէտք էր վասն տօնից, ժամակարգութեան, և
խորհրդոց կատարման. և այս ամեն բան 32 կա-
նոնի վերածելով խորե եկեղեցւոյ հրաման ամեն
Թեմի կը խաւարէր: Այսպիսի է Օմնեցւոյն շրջա-
բերականն, որ ինչպէս վերջի ըսածէս երեւցաւ՝
ժողովական և կանոնական գրուած մ'է: Իսկ
Ալայեցւոյն աւելի բարոյական է. Աստուծոյ ներք-
ոագոյն առճարը՝ որ է հոգին՝ բարեկարգել գի-
տելով, ըստ զանազան վիճակաց և դասուց մարդ-
կան: Յովհաննու ասեն՝ Թէ և ազգերնիս մեծաւ
մասամբ Արաբացւոց բռնակալութեան տակ էր,
այլ Իմաստասէր կաթողիկոսն մեր՝ որ ներսէն խա-
րազն կը հագնէր, գրսէն ոչ միայն պերճազգեստ
երւէր, այլ և ինչուան մօրուքն ալ ոսկէթել պըճ-
նելով ամիրայից և ամիրապետաց առջև կ'ենէր
ոսկէջրած ոսկեխաղ գաւազանն 'ի ձեռին. զանոնք
պատկառեցուցեր հիացուցեր էր իր վեհափայլ
կերպարանք և խօսուածքով, և անոնց իշխանու-

Թիւնը կանգացուցեր էր մերայոց վրայ. անով և
ինքն հայրապետն՝ մեծ հեղինակութիւն և իշխա-
նութիւն ունէր ազգին վրայ, իբրև եկեղեցական
Թագաւոր մը. իշխանք և եպիսկոպոսուհք մեծա-
րանօք և սիրով իբրև հարկատուք հնազանդէին.
հայրապետանոցն ալ իբրև հարուստ պալատ մը
կը բարձրանար արշակունաշէն մայրաքաղաքին
Իռնայ հարուստ ապարանից մէջ. մանող և ել-
նող, բերող և տանող անթիւ էր: Իսկ հիմայ յետ
430 տարեաց, հրքան փոփոխած Հայոց ազգին
վիճակն. ամբողջ Թագաւորութիւն մը (Բագրատու-
նեաց) կանգնուած և կործանուած էր այս միջո-
ցիս. հին պայազատութիւնք իշխանազանց գրեթէ
բոլոր մարած, և մնացորդք իշխանաց ալ մեծագոյն
մատամբ յօտար երկիր դաղթած. Հայաստան՝
մէկի տեղ շատ տերանց և բռնաւորաց բաժին ե-
ղած, Թուրքաց, Պարսից, Արաբաց, Վրաց, և
այլն. կաթողիկոսն վտարանդեաց հետ վտարած,
Մեծ և փոքր Հայոց և Միջագետաց միջոց, գետոյ
մը պատուածքի և քարանձաւի մը ծոց ապաստա-
նած, գրեթէ անայցելու և անօգնական. և, Թո-
ղունք որ ինքնին ըսէ ցաւագին և աննկուն սրտիւ
Շնորհալին. « Քաղաք Թագաւորական և բազմա-
« Ժողով ոչ գոյ ազգի մերում, որպէս զի անգանօր
« նստելով յաթու հայրապետութեան և վար-
« դապետութեան՝ ուսուցանէաք Ժողովրդեան
« մերոյ զաստուածային պատուիրանս, ըստ ա-
« ռաջին հայրապետացն և վարդապետացն. այլ
« եմք իբր զայծեամն յորսորդաց և ի շանց փա-
« խուցեալք՝ ի քարանձաւս յայս բնակելով. յո-
« րում ոչ և մարմնական հարկաւոր պիտոյիւք շա-
« տացեալք՝ ի գեղից կամ յազարակաց, յորոց
« ունիմք և ոչ մի. (մինչ Պետրոս Գետազարծ 500
« մեծամեծ գեղեր և աւաններ ունէր.) նա և ոչ
« անգաստան հողոյ, զի վաստակօք և աշխատու-

« Թեամբ՝ զպէտս մեր ընուաք. և ոչ օգնութիւն
« ուստեք, որպէս արժան էր, 'ի Թադաւորաց և
« իշխանաց 'ի Քրիստոս հաւատացելոց. այլ միայն
« 'ի Տեառնէ Աստուծոյ »:

Հռոմկլայի կղզիացեալ մենացեալ գիրքն, ոչ
միայն բնապէս այլ և քաղաքականապէս, (վասն
զի գրեթէ անկախ էր յամեն տէրութենէ), այս-
պիսի վիճակի պատճառ մ'եղաւ. ամեն քաղաքա-
կան հազորդակցութիւն կտրուած էր հօն Եփրա-
տայ քարապաղտ ջրերովն, և անոր պատած
փոքրիկ և քարուտ միջոցն միայն էր կալուած և
աշխարհք Հայոց հայրապետին. բայց ոչ եթէ չք-
կային բնաւ իշխանք և հարուստք որ կարենային
օգնել, այլ կամ անհոգ էին, կամ իրենց հոգերով
ղբաղած. և միայն իրեն ազգականքն զինքը կը
պահէին, և անկէջ աւելի՝ իրեն ազնուականութիւնն
և արժանիքն՝ որք անյայտ կերպով ալ դար-
ման և թոշակ կը ճարէին: Ենորհալոյ գանգատն
և ցան ոչ ասոնց նուազութիւնն էր, այլ անկա-
րելիութիւնն տեղէն հեռանալու և ազգին մեջ
ստորտելու, որք՝ ըստ իրեն բարեագրին՝ ամեն
գեհ ջրղւած էին, « որք յարեւլ » 'ի սեպհական
« աշխարհք Հայաստանեաց բնակեալք, և որք
« յարեմտեան կողմանսդ սահեալք նշգհուութեմ,
« և որք 'ի մէջերկրեայս այլալեզու ազանց տար-
« բերեալք, և որ յիւրաքանչիւր եզերս աշխար-
« հաց՝ ըստ մեղաց մերոց՝ ցրուեալք, 'ի քաղաքս և
« 'ի գիւղս և յադարակս »: Սակայն սէր և պարտք՝
ազգաառութեան և հեռաւորութեան ալ կը յաղ-
թեն. Ենորհալոյ գրիչն ամեն տեղ կրրնայ թշու-
շիւ և համիւ, և զայս ճար կը գտնէ. « գրով ձե-
« ռին մերոյ խօսիմք՝ որպէս բերանով՝ ընդ ամե-
« նեան »: Այս պարտքս ամեն եկեղեցական ալ
ունի, կ'ըսէ, ըլլայ կաթողիկոս, ըլլայ հայրապետ
(արքեպիսկոպոս), ըլլայ եպիսկոպոս կամ քահա-

նայ. ասոնց ամենուն ալ կը վայլէ ըլլալ ժողովրդեան հոգևոր ծնող, գայեակ, վարդապետ, բըժիշկ, դէտ, հովիւ, առաջնորդ, միջնորդ, գառաւոր, և այլն. և այս իւրաքանչիւր պաշտամանց վրայ կը խօսի համառօտիւ, ինչ որ աւելի ընդարձակօրէն ոչ շատ տարի առաջ Յովհ. Սարկաւազ վարդապետն գրած էր Յաղագս քահանայութեան ճառին մէջ: Ապա ամենէն ալ մտադրութիւն և ներողամտութիւն խնդրելով՝ նախ և առաջ հասարակաց հարկաւոր հաւատոյ գաւառութիւն մը կ'ընէ և կը սովորեցընէ, զի հաւապքն է, կ'ըսէ, բա՛նական մարմնոյն գլուխ. իսկ ինչպէս որ գլխոյն ալ կը վայլէ անձ մը՝ այն ալ պէտք է ըլլայ մարդուս՝ բարեգործութիւնն. « Եւ որպէս գլուխ առանց « անձին յարմարութեան՝ ոչ կարէ կրել կենդանութիւն, և ոչ անձն առանց գլխոյ, նոյնպէս և « հաւատ առանց գործոց, և գործք առանց հաւատոց՝ մեռեալ են երկոքին, ըստ Առաքելոյ »: ասոր համար կը խրատէ և կ'աղաչէ զամենքն որ մեծ հոգով Զանան այս երկու ամենակարևոր բաներուն, Հաւատոց և բարի գործոց. զորս կերպ կերպ պիտի բացատրէր իւրաքանչիւր գառ մարդկան առանձնաբար գրելով. և որպէս զի չկարծէ մէկն թէ ինքն իբրեւ անկարօտ՝ ուրիշներու կը պաւտուիրէ, կը խնդրէ որ իրեն համար ալ աղօթեն, որպէս զի ինքն ալ զնոյն կատարէ, « աղ լինելով « նեխելոց, և լոյս՝ խաւարելոց, ըստ հրամանին « Տեառն, նախ անձին և ապա այլոց »:

Ութ կամ ինն Դաս և վիճակ մարդկան կը բաժնէ Շնորհալին իր ժողովուրդը, նախ զեկեղեցականս և յետոյ զաշխարհականս գասելով, այսպէս. ա. Կրօնաւորք կամ վանականք, և Բ. Վանահարք. Գ (կամ Բ) Եպիսկոպոսք, Դ. Քահանայք, Ե, Իշխանք, Զ. Զինուորք, Է. Քաղաքականք. Ը. Երկրագործք և ամենայն ժողովրդականք. Թ, կանայք:

Ա. և Բ. Վանականները ամենէն նախագառ գնե-
լու պատճառն՝ ոչ աստիճանաւ վեր ըլլալ կը
ցուցնէ, այլ միայն անոր համար՝ որ կրօնաւորաց
կը վայլէ քան զամենայն գառ մարդկան որբագոյն
և աստուածամերձ վարք ունենալ, կամ ինչպէս
Խնքն վայելապէս կ'ըսէ, գէշաշարհի ըլլալ, աշ-
խարհիս մէջ ըլլալով իսկ՝ իբր աշխարհէ գուրս
կամ վեր կեանք մ'ունցընել. « հրեշտակք 'ի մար-
« մընի և աստեղք լուսաւորք յերկրի » . և իբրեւ
առ այսպիսիս՝ մեծարանգը և խոնարհութեամբ կը
սկսի խօսիլ հայրապետն՝ իբրեւ ծառայակից առ
ծառայս Աստուծոյ: Որով կը յայտնուի ալ Թէ
գեւ այն ատեն շատ բարեկարգ վանքեր կային և
շատ բարի օրինակք, և այսպիսի գերագասու-
թեան կ'արժանանային կրօնաւորքն. և զի այն ա-
տեններէն սկսեր էր ամեն բարձր աստիճանի եկե-
ղեցականաց ալ 'ի վանորայս կրթուիլն, աւելի ալ
մեծ յարգ կ'ընծայուէր վանականաց: Սակայն
ճշմարիտ յարգն՝ ոչ անուան կամ կարգի կամ ձևի
և տեղւոյ վրայ է, այլ վարսւց. վարք մը՝ որ աշ-
խարհային ըսուած բաներու կցորդ պիտի չըլլայ.
աշխարհքէ հրաժարողին չի վայելեր նորէն զաշխարհ
նկատել. Արվայ կնկան պէս ետեւ գառնալով
նայելով. զի « ոչ Աստուծոյ է պիտանացու այն-
« պիսին » իբրեւ զկրօնաւոր, և ոչ աշխարհի օրի-
« նաց՝ որպէս զաշխարհական. այլ է անարգ և
« անպիտան, կոխան եղեալ 'ի մարդկանէ՝ որպէս
« զազ անհամալ »: Աշխարհի, որ է ըսել ամե-
նայն մարդկան, բարի օրինակ ըլլալ՝ բանիւ և
գործով, կամ որպէս ազ և լոյս պիտանի ըլլալ
անհրաժեշտ պարտք է կրօնաւորի. բայց ոչ եթէ
աշխարհի և աշխարհականաց մէջ պարտելով, այլ
մանաւանդ հեռանալով, և միայն հոգեւոր և մաա-
ւոր օգտի համար անոնց մէջ մտնելով. միայն ծե-
րոյ և ահարաց կը ներէ վանքէն գուրս բնակել,

երբ հօն չեն կրնար կարևոր գեղ և գարման գրտնել. այլ և այն « բնակելն յաշխարհի՝ սւգիղ և ոչ « բամբասասեր վարուք »: — Այն ատենն կրօնաւորաց մէկ կարևոր զբաղանքն և անկէ պատճառեալ յանցանքն կ'իմացընէ. գարմանոյ և տրից նուազութեան համար՝ ստիպուած ըլլալնին յերկրագործութիւն և յայգեգործութիւն, որ ամենայն հին կրօնից մէջ ալ ներելի և պիտանի պարապմունք էր. սակայն երբեմն ժամաւաճառութեան և ագահութեան պատճառ կ'ըլլար. առոնցմէ կը զգուշացընէ Շնորհալի, և կը պատուիրէ որ ազբատաց և կարօտաց տան ինչ որ իրենց կարևոր ոգեպահիկէն կ'աւելնայ, որպէս զի ընչասիրութիւն չմտնէ. ուսկից կարգաւ առաջ կուգան գիւրակեցութիւն, փափկութիւն և ցանկութիւն. որոց համար հարկաւոր է զգուշանալ 'ի լիութենէ, մանաւանդ գինւոյ: — Ար զգուշացընէ զկրօնաւորս վանքէ վանք փոփոխուելէ, ինչպէս շատերն կ'ընէին, անոր համար ալ կը մնային անհրահանգ, անխափ և անհնապանդ. և եթէ խրատուէին՝ այն վանքն ալ կը թողուին, ըլլայ նաե գիշերանց « իբրև ծառայ փախուցեալ 'ի Տեառ « նէ » . և որպէս զի ամենքն ալ չփախին՝ առաջ նորդն կը ստիպուէր լռելու: Մեր օրերս թէպէտ և վանորայք շատ քիչ են, որով և վանականք, այլ թերևս թափառականքն ոչ պակաս՝ համեմատութեամբ: — Ոմանք ալ « ծանրագոյն յիմարու « թեան » խօսքով կ'ըսէին, թէ « Աստուած առաջառ տար զմեզ և ինքնիշխանս. զիմրդ զազառ « առութիւնս մեր գիցուք 'ի ծառայութիւն մարգ « կան »: Երանի՛ թէ, կը պատասխանէ Շնորհալի, իրենց ազատութիւնը « բարւոք 'ի կիր արկանէին, « այսինքն 'ի յախտից լինել ազատս » . որոց գլխաւորաբար ծառայ և գերի են այդպէս ըսողքն. մինչդեռ կրօնաւորի առաջին և իսկական պարտքն

է հնազանդութիւն և խոնարհութիւն. և Ս. Բարսեղի վկայութեամբ կը հաստատէ, թէ « Ամենայն « ժողովալուութիւն և առաքինութիւն այնմ՝ որ « զհնազանդութիւն առաջնորդին ոչ ունիցի՝ անօ-
« գութք են, և յոչինչ պէտս համարեալ »: Ապա կը խրատէ սիրով հպատակիլ, և մի տրտնջալ մեծաւորաց վրայ. չբամբասել ոչ զմեծ և ոչ զփոքր. ամենեկին չար չխօսիլ: Եւ գարձեալ կը կըրկնէ արթուն կենալ որ բան մը իրենց չսեփականեն իբրեւ ստացուած, թող թէ անհրաման բան առնուն, որ է իրենց գողութիւն: « Եւ գլխաւորե-
« լով զբանս՝ որ առ ծայրագունիցդ երամբ, ա-
« սեմբ զայս, եթէ խորհուրդք և բանք և գործք
« ձեռ, և ամենայն շարժումն հոգւոյ և մարմնոյ,
« այնպէս եղիցին պարկեշտք և աստուածավայն-
« լուշք, որպէս զի անուանն Աստուծոյ և ձեռոյ
« կրօնաւորութեանդ՝ մի հայհոյութեան և պար-
« սաւանաց՝ այլ գովութեան և փառաւորելոյ լի-
« նիցին պատճառք ՚ի տեսողաց և ՚ի լսողաց »:

Իսկ վանահարց կը յիշեցընէ՝ որ բաւական չէ իրենց՝ պարզ կրօնաւորի մը առաքինութիւն, այլ կը պահանջուի սրբութեան հետ և գիտութիւն, լաւութիւն և իմաստութիւն. և թէ հրամայելու պաշտօնն զիրենք ազատ չընեն և յաշխատելէ. մանաւանդ թէ օրինակ ալ պէտք է տան յայնմ: Մասնաւորապէս կը զգուշացընէ յաշխութենէ կամ ՚ի կողմնասիրութենէ. այլ ծերոց և տկարաց պէտք է աւելի խնամք տանին: Զգուշութեամբ և խնայութեամբ գործածեն վանաց և եկեղեցւոյ նուիրած տուրքը, և չսեփականեն իրենց անձանց: Առաջնորդութիւնն ալ ոչ անձնահաճութեամբ և ոչ կաշառօք առնուլ, այլ հրամանաւ և քննութեամբ « ժամանակին առաջնորդի » և չփոխել զառաջնորդն՝ եթէ եկեղեցւոյ փնաս կամ անարժան գործք մ'ըրած չէ: Վերջա-

պէս՝ կ'ըսէ հայրապետն, թէ վանաց առաջնորդէ մը շատ բան կը պահանջուի՝ ինչպէս որ « եգեալ « (է) 'ի բանս սրբոց հարցն... և թէ զամենայն ոչ « էք բաւական կատարել, յազադս ձմեռն գոլով « 'ի բարեաց ժամանակիս, գոնեա զյոլովսն գոր- « ծովք կատարեցէք, և առ պակասեալսն՝ զյօ- « ժարութիւն կամաց ունիցիք, և զըջումն և « արտմութիւն՝ վասն պակասութեանն »:

Գ. « Առ Առաջնորդս եկեղեցւոյ, որ են յաշ- « խարհի, որ կոչին Յպիսկոպոսունք... որ... ըսա « աստիճանի առաջին էք », թէ և վերոյգրեալ պատճառաւ յեա Վանականաց գառեցան. և են յաշխարհի ըսելով, կ'իմացրնէ՝ որ դեռ այն ատենն ալ ըստ հին և ըսա գովելի սովորութեան եկեղեցեաց՝ եպիսկոպոսունք քաղաքաց և ժողովրդեան մէջ բնակէին յեպիսկոպոսարանս, և ոչ 'ի վանս, ինչպէս յետոյ սովորութիւն եղաւ 'ի Հայս և յայլ արևելեայս. և աւելի յաճախեց մեր Շնորհալիէն քիչ վերջը, երբ վանորայք թագաւորաց և իշխանաց հիմնարկութիւն ըլլալով և իրենց պաշտպանութեան տակ, կամ բարձրաստիճան եկեղեցականներու կը յանձնէին, կամ եպիսկոպոսունք ապահովութեան համար հօն քաշուելով վանահայրութիւն և եպիսկոպոսական տեսչութի միացուցին: Թողլով այս խնդիրը, Շնորհալին ցուցնելով եպիսկոպոսաց դերագոյն աստիճանը՝ կը հետեցընէ թէ կամ անոր համեմատ ալ վարք ունենալու է, կամ հրաժարելու է 'ի պաշտօնէն. կամ թէ չէ՝ զըջմամբ գառնալ յուղղութիւն: Պօղոսի առաքելոյ առ Տիմոթէոս գրած խրատները կը բացատրէ, թէ ինչպէս պէտք է Յպիսկոպոսն ըլլայ անարատ, հեզ, ցած, պարկեշտ, և այլն. որոյ համար զգուշանալի է 'ի պերճութենէ, և մանաւանդ ճանապարհի մէջ՝ երևելի ձի և ջորի հեծնելէն, որ մեր եկեղեցականաց սխալե-

լու առիթ մ'եղած էր՝ ինչուան Մեծին Ներսիսի
օրերէն, և կը ցուցնէ ալ Հայոց քաջ հեծելա-
թիւնը. « և ոչ սրընթաց ձիովք շահատակել, և
« շամբք և բազէիւք որսականօք՝ բերել առ երէ.
« վայրիս և թաշունս, որպէս լսեմք զոմանց թէ
« իցեն, (յորսորդութեան). որ այնքան պատշա.
« ճի այսմ՝ ձեռն ունողաց այս գործ, որպէս թէ
« զգտակ կարմիր գիցէ՝ ի գլուխ կրօնաւորն՝ փո.
« խանակ քուսիթայի, և զգեստ բնհեղեայ՝ ընդ
« ասուայ և այծեաց »: Շատ մեղադրանօք կը յի.
շէ ոմանց կաշառօք և կապալք կախսկոպոսու-
թիւն գնելն՝ ի ձեռն այլազգի իշխանաց. և որ ա.
ւելի ցաւալին էր, ոչ թէ այլազգիք սկան կաշառ
պահանջել, այլ « յազգէս մերմէ սկսաւ այս գործ
« չարութեան, և ծանուցաւ այլազգեաց՝ յաներ.
« կիւղից ոմանց և ի փառամոլից. որք մի ի միոյ
« վրայ յառնելով տակաւին տաշեցուցանեն զկա.
« պալս ի վերայ եկեղեցւոյ Քրիստոսի, որպէս ըզ.
« տունս բաժից կամ զներկոցաց »: ոմանք ալ ի
կաթազիկոսէն մերժուած ըլլալով՝ նորէն աթոռ.
նին կը գրուէին այլազգեաց պաշտպանութեամբ.
այսպիսիք ոչ թէ սուրբ կարգին՝ այլ և ոչ քրիո.
տոնէութեան արժանի են, և ոչ թաղման և յիշ-
ման ի սուրբ պատարագի: Այս փառասէր եպիս-
կոպոսներէն ետե մեծագոյն սրացաւութեամբ կը
յիշէ Աղթամարայ հերձուածը, առանց անունը
տալու, այլ յայտնապէս կ'ըսէ որ իր եղբոր ա.
տեն 2500էն աւելի անձամբք ժողով եղաւ ի Ս.
Լեւոնն, այն ինքնագլուխ ապստամբաց գէմ, « և
« սրով բանին Աստուծոյ հատեալ ի բաց ընկե.
« ցան՝ որպէս զնէխեալ և զփտեալ անդամ յա.
« ռողջ մարմնոյ եկեղեցւոյ, անէծս ցաւադինս
« կուտեալ ի գլուխ նոցա »: այլ անոնք դժբաղ-
գաբար առանց զգաստանալու յամառեալ մնան,
« որոց արիւն ի գլուխ նոցա եղջի »: Ապա յոր.

գորելով զհաւատարիմ եպիսկոպոսունս «'ի գործ
« հոգեւոր հովուութեանդ », կ'աւարտէ խօսքը :

Դ. « Աւ գասա Քահանայից » : Մինչեղեցական
գործոց մեծ մասն ասոնց ձեռք կատարուի . ըսել
է որ քահանայք բազմութիւն են քան զայլ պաշտօ-
նեայս . հարկ էր ուրեմն որ մեր քահանայապետն
ալ երկարագոյն խօսի ե խրատէ զասոնք : Սւ նախ
յիշեցընէ զմաքրութիւն վարուց , որ իբրեւ նիւթ
պէտք է ըլլալ քահանայութեան . ե անոր հետ
գիտութիւն , թէ իրենց գործը լաւ կատարելու ե
թէ ժողովուրդը հրահանգելու համար : Կը յան-
գիմանէ շատ տեսակ անկարգութիւններ որ տեղ
տեղ մտած էին . ինչպէս առանց քահանայական
զգեստու պատարագել կամ աւետարան կարգալ ,
կամ ժողովուրդը գուրս թողուլ ե գաները գոցե-
լով պատարագել . կամ ինչուան պատարագի ա-
տեն այս գիս այն գին պարտելով ապա աճապա-
րելով ե ուրիշ քահանայի պատրաստած նշա-
րով պատարագել . ես առաւել չար՝ առանց խղ-
ճի մաքրութեան ե սրտի հաշտութեան՝ հազոր-
գել կամ հազորդ ալ : Այս բանիս վրայ երկար
կը խօսի Շնորհալի , այսինքն զգուշանալու որ սրտի
մեջ ռիսկալութիւն կամ հակառակութի չըլլայ ,
որ ե շատ բանէ կըրնայ պատճառիլ . զորս յի-
շելով կ'աւելցընէ « աղաչեմ զամենեւեան զձեզ ,
« գթուարաշարժս լինել 'ի վիճաբանութիւնս ե
« 'ի կռիւս , ե գիւրաշարժս 'ի հաշտութիւն ե 'ի
« խաղաղութիւն . ե մի ոք որ զօրաւորն է 'ի
« մարմնական յառաջագիմութիւնս՝ ջանայ զըր-
« կել զընկերն ե անիրաւել » . այլ մեծագունից կը
վայլէ աւելի զիջող ե ներող ըլլալ , կրտսերագունից
ալ հնազանդ ե խոնարհ . աստնկով կըրնան ժո-
ղովրդեան ալ բարի օրինակ ըլլալ . ընդ հակա-
ռակն , « եթէ 'ի վիճմունս ե 'ի հակառակաբա-
« նութիւնս ե 'ի հայհոյութիւնս միմեանց տե-

« սանեն զձեզ, յորս են բազումք, մանաւանդ
 « թէ ամենեքեան՝ բաց 'ի սակաւուց, անունն
 « Աստուծոյ վասն ձեր հայհոյի 'ի տեսողացն
 « արտաքնոց, և ժողովուրդ ձեր առաւել խո-
 « տորին 'ի պատուիրանացն Աստուծոյ, և զպա-
 « տիժ գաաաստանին դուք կրէք զթիւրեւոցն
 « ձերով պատճառաւ՝ յուզիղ ճանապարհէ աս-
 « տուածային օրինացն »: — Յաւելով կը յիշէ
 նաև շատ քահանայից տգիտութիւնը, որ և պա-
 տարագի աղօթներն անգամ չէին գիտեր բեր-
 նուց մինչդեռ կը վայէր՝ « ըստ աւանդութեան
 « կանոնի հարցն սրբոց » բոլոր սաղմոսն ալ
 գիտնալ, և դեռ կարգը չառած՝ գոնէ երգոց ե-
 ղանակներն և ընթերցմունքը լաւ գիտնալ: — Ա-
 պա մանաւոր գործերու գալով, նախ Մկրտու-
 թեան խորհուրդը կատարելու կարևոր խրատներ
 կու տայ. սուրբ աղօթից հետ ծիծաղական խօս-
 քեր չխառնել. զառողջ երախայն կերակրէ՝ եսե-
 չմկրտել. անհաւատ կնքահայր չառնուլ. այլազ-
 գեաց մկրտութիւնն ալ կ'արգիլու, բայց եթէ
 շատ զգուշութեամբ և 'ի հարկէ յանձն առնուլ
 երբեմն: — Երկրորդ Պսակի վրայ կը խօսի աւելի
 երկար. և նախ որ գաղտուկ պսակ չըլլայ, այլ
 յայտնի, ինչպէս որ « երգոցն ձայնք և նուագա-
 րանացն՝ զնոյն վկայեն »: Մանր. աղայ չպսակել,
 այլ մանչն գոնէ 15 տարեկան ըլլայ, աղջիկն ալ 12
 կամ աւելի. և այն ալ միշտ երկուքին հաւանու-
 թեամբ, և մի բռնակալաց հրամանաւ, ինչպէս
 Մեծ Հայոց կողմերը կ'ըլլար: Իսկ կնաթողը կամ
 յափշտակողը՝ ամենեկին չպսակել: Խնամութեան
 աստիճանաց ալ զգուշանալ մինչև 'ի չորս ազգ:
 Պսակին ժամանակն ալ մինչև 'ի կէսօր է. և եկե-
 ղեցական հանգիսին առեն՝ աշխարհական երգք և
 նուագարանք պէտք է գագորին, մինչև որ պսա-
 կեալքն եկեղեցիէն գուրս ելնեն: Պսակ ըլլալու

կամ չքլլալու օրերն ալ կը նշանակէ։ Պսակող
Քահանայից ալ կը պատուիրէ՝ որ հարսանեաց
կոչուներին ինչուան վերջը չլենան, այլ « մինչ
« յերիս միայն արբումն բաժակի » . և անկէ ետե
հեռանան, [Թողլով զաշխարհականս . վասն զի յայտ
է որ երբ գինւոյն բաժակք յաճախեն՝ գլխին սկա
ւառակն կը [Թեթենայ, և ավեղցփեղ խօսք և կա
տակք կըրնան ըլլալ։ — Ասոնցմէ ետե կը խրատէ
զքահանայս՝ եպիսկոպոսաց հնազանդ ըլլալ, ա
նոնց գէմ բողբ չընել առ աշխարհական իշխանս .
աշխարհական հոգոց, քաղաքի կամ գիւղի վերա
կացութեան, հարկ ժողովելու, ձիու և զէնքի
կրթուելու չպարապիլ, ձիրն[Թացից մէջ չմըցիլ,
կամ որսոց և նետաձգութեանց։ Իարձեալ, իրա
րու պատուոյ և պաշտաման ալ մտադիր ըլլալ,
մէկուն բանադրածը՝ չարձակել, կամ արձրկածը
չբանդգրել։ Յետ ամենայնի գեռ երիտասարդ շուշ
տակ կամ այրի երիցանց ալ խրատ կու տայ՝ որ
այնուհետե վտիք քաշուին, որ անպորձ մնան
յաշխարհէ . իսկ եթէ մէկն չառնուր յանձն հե
ռանալ տընէն և տեղէն՝ գոնէ անկէ ետե պատա
րագ ալ չընէ . իսկ տարիքն առած ամուրի երի
ցանց՝ կը [Թողու իրենց խղճին՝ կենալն յաշխարհի։

Ե. Յետ եկեղեցականաց կու գայ կարգն « առ
« Իշխանս որ ըստ աշխարհի . . որք 'ի նուազեալ
« Ժամանակիս տիրէք 'ի տեղիս տեղիս՝ բազմաց և
« կամ սակաւուց՝ զօրաց և գաւառաց » . որոց յի
շեցընէ որ իրենք ալ Աստուծոյ իշխանութեան
տակ են, պէտք է օրինաց յարմար շարժին . չնե
ղեն հպատակները ծանր հարկերով, կամ չար և
անիրաւ գործակալներով, արգարութեամբ գա
տին . չառնուէ կաշառ . անլսող չքլլան այրեաց և
տկարաց . չարաչար չաշխատեցընեն իրենց ձեռքի
տակ եղողները . ամենեւին չզրկեն մէկը, կամ յա
փրշտակեն օտարաց ստացուածը . և այս բանիս

կալի էին այն օրերն և զբաղմունքն՝ քան Հիմնու-
հոգքն. և զայս միայն յիշէ լռելով առջինները: —
Յովհանն՝ աւելի հանգարտ օրաով մը՝ յետ առա-
ջին կենացն յիշատակի, իր վրայ ըսելով բայց ա-
մենուն ազգելով կը յիշեցընէ որ հր և է հասա-
կի և վիճակի մարդ՝ պարտաւոր է ջառնելու ա-
ռաքինութեամբ զինքը կրթելու, որպէս զի ըստ
կարի նմանի Աստուծոյ, յորմէ զայս պատուէր
առաւ. և տոկէ տուալ կ'անցնի յանգիմանելու
զանոնք որ փոխանակ ասոր՝ անհոգութեամբ ա-
ւելի արտաքին բաներու կը զբաղին. և զլիաւո-
րապէս եկեղեցական իրաց միջ անփութութիւն և
շփոթութիւն մը կայ, և զանազանութիւն արա-
րողութեանց՝ ի զանազան կողմանս: Արդ այս բա-
ներուս դարման տանելու և բարեկարգելու հա-
մար՝ կանչեր էր զեպիսկոպոսունս ի ժողով, և
անոնց գործակցութեամբ կը սահմանէր ինչ որ
պէտք էր վասն աօնից, ժամակարգութեան, և
խորհրդոց կատարման. և այս ամեն բանս Յն կա-
նոնի վերածելով իբրեւ եկեղեցւոյ հրաման ամեն
Թեմի կը խաւրէր: Այսպիսի է Օչնեցւոյն շրջա-
բերականն, որ ինչպէս վերջի ըսածէս երեւցաւ՝
ժողովական և կանոնական գրուած մ'է: Իսկ
Ալայեցւոյն աւելի բարոյական է. Աստուծոյ ներք-
սագոյն աաճարը՝ որ է հոգին՝ բարեկարգել գի-
տելով, ըստ զանազան վիճակաց և գասուց մարդ-
կան: Յովհաննու ատեն՝ Թէ և ազգերնիս մեծաւ
մասամբ Արաբացւոց բռնակալութեան տակ էր,
այլ Իմաստասէր կաթողիկոսն մեր՝ որ ներսէն խա-
րազն կը հագնէր, գրսէն ոչ միայն պերճազգեստ
երէէր, այլ և ինչուան մօրուքն ալ ոսկէթել պրճ-
նելով ամիրայից և տմիրապետաց առջև կ'ենէր
սակէջրած ոսկեխաղ գաւազանն ի ձեռին. զանոնք
պատկառեցուցեր հիացուցեր էր իր վեհափայլ
կերպարանօք և խօսուածքով, և անոնց իշխանու-

Թիւնը կազմացուցեր էր մերայոց վրայ. անով և ինքն հայրապետն՝ մեծ հեղինակութիւն և իշխանութիւն ունէր. ազգին վրայ, իրե եկեղեցական Թագաւոր մը. իշխանք և եպիսկոպոսունք մեծաբանօք և սիրով իբրե հարկատուք հնազանդէին. հայրապետանոցն ալ իբրե հարուստ պալատ մը կը բարձրանար արշակունտէն մայրաքաղաքին Դունայ հարուստ ապարանից մէջ. մանող և ելնող, բերող և տանող անթիւ էր: Իսկ հիմայ յեա 430 տարեաց, հրքան փոփոխած Հայոց ազգին վիճակն. ամբողջ Թագաւորութի մը (Բագրատունեաց) կանգնուած և կործանուած էր այս միջոցիս. հին պայազատութիւնք իշխանազանց գրեթէ բոլոր մարած, և մնացորդք իշխանաց ալ մեծագոյն մասամբ յօտար երկիր դաղթած. Հայաստան՝ մէկի տեղ շատ տերանց և բռնաւորաց բաժին եղած, Թուրքաց, Պարսից, Արաբաց, Վրաց, և այլն. կաթողիկոսն վտարանգեաց հեա վտարած, Մեծ և փոքր Հայոց և Միջագետաց միջոց, գետոյ մը պատուածքի և քարանձաւի մը ծոց ապաստանած, գրեթէ անայցելու և անօգնական. և, Թողունք որ ինքնին ըսէ ցաւագին և աննկուն սրտիւ Շնորհալին. « Քաղաք Թագաւորական և բազմա. « Ժողով ոչ գոյ ազգի մերում, որպէս զի անգանօր « նստելով յաթոռ հայրապետութեան և վար. « դապետութեան՝ ուսուցանէպք Ժողովրդեան « մերոյ զաստուածային պատուիրանս, ըստ ա. « ռաջին հայրապետացն և վարդապետացն. այլ « եմք իբր զայծեամն յորսորդաց և 'ի շանց փա. « խուցեալք՝ 'ի քարանձաւս յայս բնակելով. յո. « բում ոչ և մարմնական հարկաւոր պիտոյիւք շա. « տացեալք՝ 'ի գեղից կամ յագորակաց, յորոց « ունիմք և ոչ մի. (մինչ Պետրոս Փետագարձ 500 « մեծամեծ գեղեր և աւաններ ունէր.) նա և ոչ « անգաստան հողոյ, զի վաստակօք և աշխատու.

« Թեամբ՝ զպէտս մեր ընուաբ. և ոչ օգնութիւն
« ուստեք, որպէս արժան էր, 'ի Թագաւորաց և
« իշխանաց 'ի Գրիսաոս հաւատացելոց. այլ միայն
« 'ի Տեառնէ Աստուծոյ »:

Հռոմկլայի կղզիացեալ մենացեալ գիրքն, ոչ
միայն բնապէս այլ և քաղաքականապէս, (վասն
զի գրեթէ անկախ էր յամեն տէրութենէ), այս-
պիսի վիճակի պատճառ մ'եղաւ. ամեն քաղաքա-
կան հազորակցութիւն կտրուած էր հօն Ափրա-
տայ քարապառլոյ ջրերովն, և անոր պատած
փոքրիկ և քարուա միջոցն միայն էր կալուած և
աշխարհք Հայոց հայրապետին. բայց ոչ եթէ չը-
կային բնաւ իշխանք և հարուստք որ կարենային
օգնել, այլ կամ անհոգ էին, կամ իրենց հոգերով
զբաղած. և միայն իրեն ազգականքն զինքը կը
պահէին, և անկէց աւելի՝ իրեն ազնուականու-
թիւնն և արժանիքն՝ որք անյայտ կերպով ալ դար-
ման և թոշակ կը ճարէին: Ենորհալոյ գանգատն
և ցաւն ոչ ասոնց նուազութիւնն էր, այլ անկա-
րելիութիւնն տեղէն հեռանալու և ազգին մէջ
պտրտելու, որք՝ ըստ իրեն բարեպգրին՝ ամեն
գեհն ջրուած էին, « որք յարեւել » 'ի սեպհական
« աշխարհք Հայաստանեաց բնակեալք, և որք
« յարեմանան կողմանսդ սահեալք նշգհնութեմ,
« և որք 'ի մէջերկրեայ այլալեզու ազանց տար-
« բերեալք, և որ յիւրաքանչիւր եզերս աշխար.
« հաց՝ ըստ մեղաց մերոց՝ ցրուեալք, 'ի քաղաքս և
« 'ի գիւղս և յագարակս »: Սակայն սէր և պարտք՝
աղքատութեան և հեռաւորութեան ալ կը յաղ-
թեն. Ենորհալոյ գրիչն ամեն տեղ կրնայ թշու-
շիլ և համիլ, և զայս ճար կը գտնէ. « գրով ձե-
« ռին մերոյ խօսիմք՝ որպէս բերանով՝ ընդ ամե-
« նեան »: Այս պարտքս ամեն եկեղեցական ալ
ունի, կ'ըսէ, ըլլայ կաթողիկոս, ըլլայ հայրապետ
(արքեպիսկոպոս), ըլլայ եպիսկոպոս կամ քահա-

նայ. ասոնց ամենուն ալ կը վայլէ ըլլալ ժողովորդեան հոգևոր ծնող, գայեակ, վարդապետ, բը. ժիշկ, դէտ, հովիւ, առաջնորդ, միջնորդ, գառաւոր, և այլն. և այս իւրաքանչիւր պաշտամանց վրայ կը խօսի համառօտիւ, ինչ որ աւելի ընդարձակօրէն ոչ շատ տարի առաջ Յովհ. Սարկաւազ վարդապետն գրած էր Յազգոս քահանայութեան ճառին մէջ: Ապա ամենէն ալ մտադրութիւն և ներողամտութիւն խնդրելով՝ նախ և առաջ հասարակաց հարկաւոր հաւատոյ գաւանդութիւն մը կ'ընէ և կը սովորեցընէ, զի հաւատքն է, կ'ըսէ, բա. նախնի մարմնոյն գլուխ. իսկ ինչպէս որ գլխոյն ալ կը վայլէ անձ մը՝ այն ալ պէտք է ըլլայ մարդուն բարեգործութիւնն. « Սւ որպէս գլուխ առանց « անձին յարմարութեան՝ ոչ կարէ կրել կենդա. « նութիւն, և ոչ անձն առանց գլխոյ, նոյնպէս և « հաւատ առանց գործոց, և գործք առանց հա. « լատոց՝ մեռեալ են երկոքին, ըստ Առաքելոյ »: ասոր համար կը խրատէ և կ'աղաչէ զամենքն որ մեծ հոգով Զանան այս երկու ամենակարևոր բաներուն, Հաւատոց և բարի գործոց. զորս կերպ կերպ պիտի բացատրէր իւրաքանչիւր գաս մարդկան առանձնաբար գրելով. և որպէս զի չկարծէ մէկն թէ ինքն իբրև անկարօտ՝ ուրիշներու կը պառուիրէ, կը խնդրէ որ իրեն համար ալ աղօթեն, որպէս զի ինքն ալ զնոյն կատարէ, « աղ լինելով՝ « նեխելոց, և լոյս՝ խաւարելոց, ըստ հրամանին « Տեառն, նախ անձին և ապա այլոց »:

Ութ կամ ինն Դաս և վիճակ մարդկան կը բաժնէ Շնորհալին իր ժողովուրդը, նախ զեկեղեցականս և յետոյ զաշխարհականս դասելով, այսպէս. ա. Արօնաւորք կամ վանականք, և Բ. Վանահարք. Գ. (կամ Բ.) Եպիսկոպոսք, Դ. Քահանայք, Ե. Իշխանք, Զ. Զինուորք, Է. Քաղաքականք. Ը. Երկրագործք և ամենայն ժողովրդականք. Թ. Կանայք:

Ա. և Բ. Վանականները ամենէն նախագառ գնե-
լու պատճառն՝ ոչ աստիճանաւ վեր ըլլալ կը
ցուցնէ, այլ միայն անոր համար՝ որ կրօնաւորաց
կը վայլէ քան զամենայն գառ մարդկան սրբագոյն
և աստուածամերձ վարք սւնենալ, կամ ինչպէս
Խնքն վայելապէս կ'ըսէ, գերաշխարհի ըլլալ, աշ-
խարհիս մէջ ըլլալով իսկ՝ իբր աշխարհէ գուրս
կամ վեր կենալք մ'տնցընել. « հրեշտակք 'ի մար-
« մընի և աստեղք լուսաւորք յերկրի » . և իբրեւ
առ այսպիսիս՝ մեծարանօք և խոնարհութեամբ կը
սկսի խօսիլ հայրապետն՝ իբրեւ ծառայակից առ
ծառայս Աստուծոյ : Որով կը յայտնուի ալ՝ Թէ
գեռ այն ատեն շատ բարեկարգ վանքեր կային և
շատ բարի օրինակք, և այսպիսի գերազասու-
թեան կ'արժանանային կրօնաւորքն . և զի այն ատե-
ններէն սկսեր էր ամեն բարձր աստիճանի եկե-
ղեցականաց ալ 'ի վանորայս կրթուիլն, աւելի ալ
մեծ յարգ կ'ընծայուէր վանականաց : Սակայն
ճշմարիտ յարգն՝ ոչ անուան կամ կարգի կամ ձեռի
և տեղւոյ վրայ է, այլ վարուց . վարք մը՝ որ աշ-
խարհային ըսուած բաներու կցորդ պիտի չըլլայ .
աշխարհքէ հրաժարողին չի վայլեր նորէն զաշխարհ
նկատել, Ղովաայ կնկան պէս ետեւ գառնալով
նայելով. զի « ոչ Աստուծոյ է պիտանացու այն-
« պիսին՝ իբրեւ զկրօնաւոր, և ոչ աշխարհի օրի-
« նաց՝ որպէս զաշխարհական . այլ է անարգ և
« անպիտան, կոխան եղեալ 'ի մարդկանէ՝ որպէս
« զազ անհամեալ » : Աշխարհի, որ է ըսել ամե-
նայն մարդկան, բարի օրինակ ըլլալ՝ բանիւ և
գործով, կամ որպէս ազ և լոյս պիտանի ըլլալ
անհրաժեշտ պարտք է կրօնաւորի . բայց ոչ եթէ
աշխարհի և աշխարհականաց մէջ պաշտելով, այլ
մանաւանդ հեռանալով, և միայն հոգեւոր և մտա-
ւոր օգտի համար անոնց մէջ մանկելով. միայն Ծե-
րոց և աղարաց կը ներէ վանքէն գուրս բնակել,

Քրք հօն չեն կրնար կարեոր գեղ և գարման գրտ-
նել. այլ և այն « բնակելն յաշխարհի՝ ուղիղ և ոչ
« բամբասանէր վարուք »: — Այն ատենն կրօնա-
ւորաց մէկ կարեոր զբաղանքն և անկէ պատ-
ճառեալ յանցանքն կ'իմացընէ. դարմանոյ և
տրից նուազութեան համար՝ ստիպուած ըլլալին
յերկրագործութիւն և յայգեգործութիւն, որ
ամենայն հին կրօնից մէջ ալ ներելի և պիտանի
պարապմունք էր. սակայն երբեմն ժամովաճա-
ռութեան և ազահութեան պատճառ կ'ըլլար. ա-
ռոնցմէ կը զգուշացընէ Շնորհալի, և կը պատուի-
րէ որ ազքատաց և կարօտաց ասն ինչ որ իրենց
կարեոր ոգեպահիկէն կ'աւելնայ, որպէս զի ընչա-
սիրութիւն չմտնէ. ուսկից կարգաւ տաալ կու-
գան գիւրակեցութիւն, փափկութիւն և ցանկու-
թիւն. որոց համար հարկաւոր է զգուշանալ 'ի
լիութենէ, մանաւանդ գինւոյ: — Ար զգուշացընէ
զկրօնաւորս վանքէ վանք փոփոխուելէ, ինչպէս
շատերն կ'ընէին, անոր համար ալ կը մնային ան-
կրահանգ, անխրափ և անհետպնդ. և եթէ խրա-
տուէին՝ այն վանքն ալ կը թողուին, ըլլայ նաև
գիշերանց « իբրև ծառայ փախուցեալ 'ի Տեառ-
« նէ »: և որպէս զի ամենքն ալ չփախչին՝ առաջ-
նորդն կը ստիպուէր լռելու: Մեր օրերս թէպէտ
և վանորայք շատ քիչ են, որով և վանականք, այլ
թերևս թափառականքն ոչ պակաս՝ համեմատու-
թեամբ: — Ոմանք ալ « ծանրագոյն յիմարու-
« թեան » խօսքով կ'ըսէին, թէ « Աստուած ա-
« զատ արար զմեզ և ինքնիշխանս. զիմորդ զազա-
« տութիւնս մեր գիցուք 'ի ծառայութիւն մարդ-
« կան »: Երանի՜ թէ, կը պատասխանէ Շնորհալի,
իրենց ազատութիւնը « բարւոք 'ի կիր արկանէին,
« այսինքն 'ի յախտից լինել ազատս »: որոց դժ-
բազդաբար ծառայ և գերի են այդպէս ըսողքն.
մինչդեռ կրօնաւորի առաջին և իսկական պարտքն

է հնազանդութիւն և խոնարհութիւն. և Ս. Բարսեղի վկայութեամբ կը հաստատէ, թէ « Ամենայն « ժողովարութիւն և առաքինութիւն այնմ՝ որ « հնազանդութիւն առաջնորդին ոչ ունիցի՝ անօ, « գուտք են, և յոչինչ պէտս համարեալ »: Ապա կը խրատէ սիրով հպատակիլ, և մի արանջալ մեծաւորաց վրայ. չբամբասել ոչ զմեծ և ոչ զփոքր. ամենեին չար չխօսիլ: Եւ գործեալ կը կրկնէ արթուն կենալ որ բան մը իրենց չսեփականեն իբրեւ ստացուած, թող թէ անհրաման բան առնուն, որ է իրենց գողութիւն: « Եւ գլխաւորեւ « լույ զբանս՝ որ առ ծայրագունիցդ երամբ, ա « սեմբ զայս, եթէ խորհուրդք և բանք և գործք « ձեր, և ամենայն շարժումն հոգւոյ և մարմնոյ, « այնպէս եղիցին պարկեշտք և աստուածավայեւ « լուշք, որպէս զի անուանն Աստուծոյ և ձեռոյ « կրօնաւորութեանդ՝ մի հայհոյութեան և պար « սաւանաց՝ այլ գովութեան և փառաւորելոյ լի « նիցին պատճառք՝ ի տեսողաց և ի լսողաց »:

Իսկ վանահարց կը յիշեցընէ՝ որ բաւական չէ իրենց՝ պարզ կրօնաւորի մը առաքինութիւն, այլ կը պահանջուի սրբութեան հետ և դիտութիւն, լաւութիւն և իմաստութիւն. և թէ հրամայելու պաշտօնն զիրենք ազատ չընէր և յաջատակէ. մանաւանդ թէ օրինակ ալ պէտք է տան յայնմ: Մասնաւորապէս կը զգուշացընէ յաշառութենէ կամ ի կողմնասիրութենէ. այլ ծերոց և տկարաց պէտք է աւելի խնամք տանին: Զգուշութեամբ և խնայութեամբ գործածեն վանաց և եկեղեցւոյ նուիրած տուրքը, և չսեփականեն իրենց անձանց: Առաջնորդութիւնն ալ ոչ անձնահաճութեամբ և ոչ կաշառօք առնուլ, այլ հրամանաւ և քննութեամբ « ժամանակին առաջնորդի » և չփոխել զառաջնորդն՝ եթէ եկեղեցւոյ փնաս կամ անարժան գործք մ'ըրած չէ: Վերջա-

պէս՝ կ'ըսէ հայրապետն, թէ վանաց առաջնորդէ մը շատ բան կը պահանջուի՝ ինչպէս որ « եգեալ « (է) 'ի բանս սրբոց հարցն... և թէ զամենայն ոչ « էք բաւական կատարել, յաղագս ձմեռն գոլով « 'ի բարեաց ժամանակիս, գտնեալ զյոլովսն գոր- « ծովք կատարեցէք, և առ պակասեալսն՝ զյօ- « ժարութիւն կամաց ունիցիք, և զըջումն և « արտմութիւն՝ վասն պակասութեանն »:

Գ. « Առ Առաջնորդս եկեղեցւոյ, որ են յաշ- « խարհի, որ կոչին Սպիտակոպոսունք... որ... ըստ « աստիճանի առաջին էք », թէ և վերոյգրեալ պատճառաւ յետ Վանականաց գասեցան. և են յաշխարհի ըսելով, կ'իմացընէ՝ որ գեռ այն ատենն ալ ըստ հին և ըստ գովելի սովորութեան եկեղեցեաց՝ եպիսկոպոսունք քաղաքաց և ժողովրդեան մէջ բնակէին յեպիսկոպոսարանս, և ոչ 'ի վանս, ինչպէս յետոյ սովորութիւն եղաւ 'ի Հայս և յայլ արեւելեայս. և աւելի յաճախեց մեր Շնորհալիէն քիչ վերջը, երբ վանորայք թագաւորաց և իշխանաց հիմնարկութիւն ըլլալով և իրենց պաշտպանութեան տակ, կամ բարձրաստիճան եկեղեցականներու կը յանձնէին, կամ եպիսկոպոսունք ապահովութեան համար հօն քաշուելով վանահայրութիւն և եպիսկոպոսական տեսչութի միացուցին: Թողլով այս խնդիրը, Շնորհալիս ցուցընելով եպիսկոպոսաց գերագոյն աստիճանը՝ կը հետեցընէ թէ կամ անոր համեմատ ալ վարք ունենալու է, կամ հրաժարելու է 'ի պաշտօնէն. կամ թէ չէ՝ զըջմամբ գառնալ յուղղութիւն: Պօղոսի առաքելոյ առ Տիմոթէոս գրած խրատները կը բացատրէ, թէ ինչպէս պէտք է Սպիտակոպոսն ըլլայ անարատ, հեզ, ցած, պարկեշտ, և այլն. որոյ համար զգուշանալի է 'ի պերճութենէ, և մանաւանդ ճանապարհի մէջ՝ երեւելի ձի և ջորի հեծնելէն, որ մեր եկեղեցականաց սխալէ.

լու առիթ մ'եղած էր՝ Բնչուան Մեծին Ներսիսի օրերէն, և կը ցուցնէ ալ Հայոց քաջ հեծելու թիւնը. « և ոչ սրէնթաց ձեռք շահատակել, և « շամբք և բազէիւք որսականօք՝ բերել առ երէ. « վայրիս և Թաշուհո, որպէս լսեմք զոմանց թէ « իցեն, (յորսորդութեան). որ այնքան պաաշա. « ձի այսմ ձեոյ ունողաց այս գործ, որպէս թէ « զգտակ կտրմիր գիցէ 'ի գլուխ կրօնաւորն՝ փո. « և խանակ քուսիթայի, և զքեսա բեհեղեայ՝ ընդ « տասուոյ և այծեաց »: Մաս մեղադրանօք կը յի. շէ ոմանց կաշառօք և կապալքք եպիսկոպոսու. թիւն դնեն՝ 'ի ձեռն այլազգի իշխանաց. և որ ա. ւելի ցաւալին էր, ոչ թէ այլազգիք սկան կաշառ. պահանջել, այլ « յազգէս մերմէ սկսաւ այս գործ « չարութեան, և ծանուցաւ այլազգեաց՝ յաներ. « կիւղից ոմանց և 'ի փառամոլից. որք մի 'ի միոյ « վրայ յառնելով՝ տակաւին աճեցուցանեն զկա. « պալս 'ի վերայ եկեղեցւոյ Քրիստոսի, որպէս ըջ « տունս բաժից կամ՝ զներկոցաց »: ոմանք ալ 'ի կաթողիկոսէն մերժուած ըլլալով՝ նորէն աթոռ. նին կը գրաւէին այլազգեաց պաշտպանութեամբ. այսպիսիք ոչ թէ սուրբ կարգին՝ այլ և ոչ քրիո. տոնէութեան արժանի են, և ոչ թաղման և յիշ. ման 'ի սուրբ պատարագի: Այս փառասէր եպիս. կոպոսներէն ետե մեծագոյն սրացաւութեամբ կը յիշէ Ալթամարայ հերձուածը, առանց տնունը տալու, այլ յայտնապէս կ'ըսէ որ իր եղբոր ա. տեն 2500Էն աւելի անձամբք ժողով եղաւ 'ի Ս. Լեառնն, այն ինքնագլուխ ապստամբաց գեմ, « և « սրով բանին Աստուծոյ հատեալ 'ի բաց ընկե. « ցան՝ որպէս զնեխեալ և զփառեալ անգամ յա. « ռոջ մարմնոյ եկեղեցւոյ, անէծս ցաւագինս « կուտեալ 'ի գլուխ նոցա »: այլ անոնք գժբաղ. քաբար առանց զգառտանալու յամառեալ մեան, « որոց արեւն 'ի գլուխ նոցա եղիցի »: Ապա յոր.

գործելով զհաւատարիմ եպիսկոպոսունս «'ի գործ
« հոգևոր հովուութեանդ », կ'աւարտէ խօսքը:

Դ. « Աւ դասս Քահանայից »: Եկեղեցական
գործոց մեծ մասն ասոնց ձեռքը կատարուի. ըսել
է որ քահանայք բազմութիւն են քան զայլ պաշա-
նեայս. հարկ էր ուրեմն որ մեր քահանայապետն
ալ երկարագոյն խօսի ե խրատէ զասոնք: Եւ նախ
յիշեցընէ զմաքրութիւն վարուց, որ իբրեւ նիւթ
պէտք է ըլլալ քահանայութեան. և անոր հետ
գիտութիւն, թէ իրենց գործը լաւ կատարելու և
թէ ժողովուրդը հրահանգելու համար: Այլ յան-
գիմանէ շատ տեսակ անկարգութիւններ որ տեղ
տեղ մտած էին. ինչպէս առանց քահանայական
զգեստու պատարագել կամ աւետարան կարգալ,
կամ ժողովուրդը գուրս թողուլ և դռները դոցե-
լով պատարագել. կամ ինչուան պատարագի ա-
տեն այս գիւս այն գին պտըտելով՝ ապա աճապա-
րելով և ուրիշ քահանայի պատրաստած նշխա-
րով պատարագել. ևս առաւել չար՝ առանց խըզ-
ճի մաքրութեան և սրտի հաշտութեան՝ հաղոր-
դիլ կամ հաղորդ տալ: Այս բանիս վրայ երկար
կը խօսի Մնորհալի, այսինքն զգուշանալու որ սրտի
մեջ յիշակալութիւն կամ հակառակութի չըլլայ,
որ և շատ բանէ կըրնայ պատճառիլ. զորս յի-
շելով կ'աւելցընէ « աղաչեմ զամենեսեան զձեզ,
« դժուարաշարժս լինել 'ի վիճաբանութիւնս և
« 'ի կռիւս, և դիւրաշարժս 'ի հաշտութիւն և 'ի
« խաղաղութիւն. և մի դք որ զօրաւորն է 'ի
« մարմնական յառաջագիմութիւնս՝ ջանայ զըր-
« կել զընկերն և անիրաւել »: այլ մեծագունից կը
վայլէ աւելի զիջող և ներող ըլլալ, կրսերագունից
ալ՝ հնազանդ և խոնարհ. ասանկով կըրնան ժո-
ղովրդեան ալ բարի օրինակ ըլլալ. ընդ հակա-
ռակն, « եթէ 'ի վիճմունս և 'ի հակառակարա-
« նութիւնս և 'ի հայհոյութիւնս միմեանց տե-

կալի էին այն օրերն և զբաղմունքն՝ քան հիմա հոգին. և զայս միայն յիշէ լուելով առջինները: — Յովհանն՝ աւելի հանգարա օրտով մը՝ յետ առաջին կենացն յիշատակի, իր վրայ ըսելով բայց ամենուն ազգելով կը յիշեցընէ որ իր և է հասակի և վիճակի մարդ՝ պարտաւոր է ջանելու առաքինութեամբ զինքը կրթելու, որպէս զի ըստ կարի նմանի Աստուծոյ, յորմէ զայս պատուէր առաւ. և ասկէ առաջ կ'անցնի յանգիմանելու զանոնք որ փոխանակ ասոր՝ անհոգութեամբ աւելի արտաքին բաներու կը զբաղին. և զլիսաւորապէս եկեղեցական իրաց միջ անփութութիւն և շփոթութիւն մը կայ, և զանազանութիւն արարողութեանց՝ ի զանազան կողմանս: Արդ այս բաներուն գարման տանելու և բարեկարգելու համար՝ կանչեր էր զեպիսկոպոստնս ի ժողով, և անոնց գործակցութեամբ կը սահմանէր ինչ որ պէտք էր վասն տօնից, ժամակարգութեան, և խորհրդոց կատարման. և այս ամեն բանս 32 կանոնի վերածելով իբրեւ եկեղեցւոյ հրաման ամեն թեմի կը խաւրէր: Այսպիսի է Օձնեցւոյն շրջաբերականն, որ ինչպէս վերջի ըսածէս երեւեցաւ՝ ժողովական և կանոնական գրուած մ'է: Իսկ Ալայեցւոյն աւելի բարոյական է. Աստուծոյ ներքապոյն տաճարը՝ որ է հոգին՝ բարեկարգել գիտելով, ըստ զանազան վիճակաց և դասուց մարդկան: Յովհաննու տանն՝ թէ և ազգերնիս մեծամասամբ Արաբացւոց բռնակալութեան տակ էր, այլ իմաստասէր կաթողիկոսն մեր՝ որ ներսէն խաբազն կը հագնէր, գրսէն ոչ միայն պերճազգեստ երէկէր, այլ և ինչուան մօրուքն ալ ոսկէթել պըճնելով ամիրայից և ամիրապետաց առջև կ'ենէր տակէջրած ոպնիազ գաւազանն ի ձեռին. զանոնք պատկառեցուցեր հիացուցեր էր իր վեհափայլ կերպարանօք և խօսուածքով, և անոնց իշխանու-

Թիւնը կակղացուցեր էր մերայոց վրայ. անով և
ինքն հայրապետն՝ մեծ հեղինակութիւն և իշխա-
նութիւն ունէր ազգին վրայ, իբւրեւ եկեղեցական
Թագաւոր մը. իշխանք և եպիսկոպոսունք մեծա-
րանգը և սիրով իբրեւ հարկատուք հնազանդէին.
հայրապետանոցն ալ իբրեւ հարուստ պալատ մը
կը բարձրանար արշակունաշէն մայրաքաղաքին
Խուշայ հարուստ ապարանից մէջ. մանող և եւ-
նող, բերող և տանող անթիւ էր: Իսկ հիմայ յետ
430 տարեաց, ճրքան փոփոխած Հայոց ազգին
վիճակն. ամբողջ Թագաւորութիւն մը (Բագրատու-
նեաց) կանգնուած և կործանուած էր այս միջո-
ցիս. հին պայազատութիւնք իշխանազանց գրեթէ
բոլոր մարած, և մնացորդք իշխանաց ալ մեծագոյն
մասամբ յօտար երկիր դաղլծած. Հայաստան՝
մէկի տեղ շատ տերանց և բռնաւորաց բաժին ե-
ղած, Թուրքաց, Պարսից, Արաբաց, Վրաց, և
այլն. կաթողիկոսն վտարանդեաց հետ վտարած,
Մեծ և փոքր Հայոց և Միջագետաց միջոց, գետոյ
մը պատուածքի և քարանձաւի մը ծոց ապաստա-
նած, գրեթէ անայցելու և անօգնական. և, թո-
ղունք որ ինքնին ըսէ ցաւագին և աննկուն սրտիւ
հնորհալին. « Քաղաք Թագաւորական և բազմա-
« Ժողովոչ գոյ ազգի մերում, որպէս զի անգանօր
« նստելով յաթոռ հայրապետութեան և վար-
« դապետութեան՝ ուսուցանէպք Ժողովրդեան
« մերոյ զաստուածային պատուիրանս, ըստ ա-
« ռաջին հայրապետացն և վարդապետացն. այլ
« եմք իբր զայնեամն յորսորդաց և ՚ի շանց փա-
« խուցեալք՝ ՚ի քարանձաւս յայս բնակելով. յո-
« րում ոչ և մարմնական հարկաւոր պիտոյիւք շա-
« տացեալք՝ ՚ի գեղից կամ յագարակաց, յորոց
« ունիմք և ոչ մի. (մինչ Պետրոս Գետադարձ 500
« մեծամեծ գեղեր և աւաններ ունէր.) նա և ոչ
« անգաստան հողոյ, զի վաստակօք և աշխատու-

« Թեամբ՝ զպէտս մեր ընուաք. և ոչ օգնութիւն
« ուստեք, որպէս արժան էր, 'ի Թագաւորաց և
« իշխանաց 'ի Քրիստոս հաւատացելոց. այլ միայն
« 'ի Տեառնէ Աստուծոյ »:

Հռոմկլայի կղզիացեալ մենացեալ գիրքն, ոչ
միայն բնապէս այլ և քաղաքականապէս, (վասն
զի գրեթէ անկախ էր յամեն տէրութենէ), այս.
պիսի վիճակի պատճառ մ'եղաւ. ամեն քաղաքա-
կան հաղորդակցութիւն կտրուած էր հօն Եփրա-
տայ քարապատոյտ ջրերովն, և անոր պատած
փոքրիկ և քարուտ միջոցն միայն էր կալուած և
աշխարհք Հայոց հայրապետին. բայց ոչ եթէ չք-
կային բնաւ իշխանք և հարուստք որ կարենային
օգնել, այլ կամ անհոգ էին, կամ իրենց հոգերով
զբաղած. և միայն իրեն ազգականքն զինքը կը
պահէին, և անկէջ աւելի՝ իրեն ազնուականութիւնն
և արժանիքն՝ որք անյայտ կերպով ալ դար-
ման և թռչակ կը ճարէին: Ենորհալոյ գանդատն
և ցաւն ոչ ասոնց նուազութիւնն էր, այլ անկա-
րելիութիւնն տեղէն հեռանալու և ազգին մեջ
պաշտելու, որք՝ ըստ իրեն բարեպադին՝ ամեն
գէճ ցրուած էին, « որք յարեւել » 'ի սեպհական
« աշխարհք Հայաստանեաց բնակեալք, և որք
« յարեմտեան կողմանսդ սահեալք նշգհհութիւն,
« և որք 'ի մէջերկրեայս այլալեզու ազանց տար-
« բերեալք, և որ յիւրաքանչիւր եզերս աշխար-
« հաց՝ ըստ մեզաց մերոց՝ ցրուեալք, 'ի քաղաքս և
« 'ի գիւղս և յադարակս »: Սակայն սէր և պարտք՝
ազգաօրութեան և հեռաւորութեան ալ կը յաղ-
թեն. Ենորհալոյ գրիչն ամեն տեղ կրնայ թրո-
ջիլ և հասնիլ, և զայս ճար կը գտնէ. « գրով ձե-
« ռին մերոյ խօսիմք՝ որպէս բերանով՝ ընդ ամե-
« նեան »: Այս պարպքս ամեն եկեղեցական ալ
ունի, կ'ըսէ, ըլլայ կաթողիկոս, ըլլայ հայրապետ
(արքեպիսկոպոս), ըլլայ եպիսկոպոս կամ քահա-

նայ. ասոնց ամենուն ալ կը վայլէ ըլլալ ժողովոր. գեան հոգևոր ծնօղ, գայեակ, վարդապետ, բը. ժիշկ, գէտ, հովիւ, առաջնորդ, միջնորդ, գատա. ւոր, և այլն. և այս իւրաքանչիւր պաշտամանց վրայ կը խօսի համառօտիւ, ինչ որ աւելի ընդար. ձակօրէն ոչ շատ տարի առաջ Յովհ. Սարկաւազ վարդապետն գրած էր Յաղագս քահանայութեան ճառին մէջ: Ապա ամենէն ալ մտադրութիւն և ներողամտութիւն խնդրելով՝ նախ և առաջ հա. սարակաց հարկաւոր հաւատոյ գաւառնութիւն մը կ'ընէ և կը սովորեցընէ, զի հաւատքն է, կ'ըսէ, բա. նախն մարմնոյն գլուխ. իսկ ինչպէս որ գլխոյն ալ կը վայլէ անձ մը՝ այն ալ պէտք է ըլլայ մարդուս բարեգործութիւնն. « Եւ որպէս գլուխ առանց « անձին յարմարութեան՝ ոչ կարէ կրել կենդա. « նութիւն, և ոչ անձն առանց գլխոյ, նոյնպէս և « հաւատ առանց գործոց, և գործք առանց հա. « ւատոց՝ մեռեալ են երկոքին, ըստ Առաքելոյ »: ասոր համար կը խրատէ և կ'աղաչէ զամենքն որ մեծ հոգով ջանան այս երկու ամենակարևոր բա. ներուս, Հաւատոց և բարի գործոց. զորս կերպ կերպ պիտի բացատրէր իւրաքանչիւր գաս մարդ. կան առանձնաբար գրելով. և որպէս զի չկարծէ մէկն թէ ինքն իբրեւ անկարօտ՝ ուրիշներու կը պա. ասուիրէ, կը խնդրէ որ իրեն համար ալ աղօթեն, որպէս զի ինքն ալ զնոյն կատարէ, « աղ լինելով՝ « նեխեւոց, և լոյս՝ խաւարելոց, ըստ հրամանին « Տեառն, նախ անձին և ապա այլոց »:

Աւթ կամ ինն Դաս և վիճակ մարդկան կը բաժ. նէ Ենորհալին իր ժողովուրդը, նախ զեկեղեցա. կանս և յետոյ զաշխարհականս գասելով, այսպէս. ա Կրօնաւորք կամ վանականք, և բ Վանահայրք. դ (կամ բ) Եպիսկոպոսք, դ Քահանայք, է, իշ. խանք. իշ. Զինուորք, է. Քաղաքականք. ի. Երկրա. գործք և ամենայն ժողովրդականք. թ, կանայք:

Ա. Բ. Վանականները ամենէն նախագոյն գնե-
լու պատճառն՝ ոչ աստիճանաւ վեր ըլլալ կը
ցուցնէ, այլ միայն անոր համար՝ որ կրօնաւորաց
կը վայլէ քան զամենայն գաս մարդկան որբագոյն
և աստուածամերձ վարք ունենալ, կամ ինչպէս
իմքն վայելչապէս կ'ըսէ, գերաշխարհիկ ըլլալ, աշ-
խարհիս մէջ ըլլալով իսկ՝ իբր աշխարհէ գուրս
կամ վեր կեանք մ'անցընել. « հրեշտակք ՚ի մար-
« մընի և աստեղք լուսաւորք յերկրի ». և իբրեւ
առ այսպիսիս՝ մեծարանգը և խոնարհութեամբ կը
սկսի խօսիլ հայրապետն՝ իբրեւ ծառայակից առ-
ծառայս Ասասուծոյ: Որով կը յայտնուի ալ թէ
գեռ այն ատեն շատ բարեկարգ վանքեր կային և
շատ բարի օրինակք, և այսպիսի գերադասու-
թեան կ'արժանանային կրօնաւորքն. և զի այն ա-
տեններէն սկսեր կը ամեն բարձր աստիճանի եկե-
ղեցականաց ալ ՚ի վանորայս կրթուիլն, աւելի ալ
մեծ յարգ կ'ընծայուէր վանականաց: Սաիայն
ճշմարիտ յարգն՝ ոչ անուան կամ կարգի կամ ձևի
և տեղւոյ վրայ է, այլ վարուց. վարք մը՝ որ աշ-
խարհային ըստած բաներու կցորդ պիտի չըլլայ.
աշխարհքէ հրաժարողին չի վայլեր նորէն զաշխարհ
նկատել, Ղովտայ կնկան պէս ետև գառնալով
նայելով. զի « ոչ Աստուծոյ է պիտանացու այն-
« պիտին՝ իբրեւ զկրօնաւոր, և ոչ աշխարհի օրի-
« նաց՝ որպէս զաշխարհական. այլ է անարգ և
« անպիտան, կոխան եղեալ ՚ի մարդկանէ՝ որպէս
« զազ անհամեալ »: Աշխարհի, որ է ըսելամե-
նայն մարդկան, բարի օրինակ ըլլալ՝ բանիւ և
գործով, կամ որպէս ազ և լոյս պիտանի ըլլալ՝
անհրաժեշտ պարպք է կրօնաւորի. բայց ոչ եթէ
աշխարհի և աշխարհականաց մէջ պաշտելով, այլ
մանաւանդ հեռանալով, և միայն հոգեւոր և մտա-
ւոր օգտի համար անոնց մէջ մանեցնելով. միայն ծե-
րոց և ազարաց կը ներէ վանքէն գուրս բնակել,

երբ հօն չեն կրնար կարևոր դեղ և գարման գրա-
նել. այլ և այն « բնակելն յաշխարհի՝ ուղիղ և ոչ
« բամբասանէր վարուք »: — Այն ատենն կրօնա-
ւորաց մէկ կարևոր զբաղանքն և անկէ պա-
շառեալ յանցանքն կ'իմացընէ. գարմանոյ և
տրից նուազութեան համար՝ ստիպուած ըլլալին
յերկրագործութիւն և յայգեգործութիւն, որ
ամենայն հին կրօնից մէջ ալ ներելի և պիտանի
պարապմունք էր. սակայն երբեմն ժամավաճա-
ռութեան և ագահութեան պատճառ կ'ըլլար. ա-
ռոնցմէ կը զգուշացընէ Շնորհալի, և կը պատուի-
րէ որ աղքատաց և կարօտաց տան ինչ որ իրենց
կարևոր ոգեպահիկէն կ'աւելնայ, որպէս զի ընչա-
սիրութիւն չմտնէ. ուսկից կարգաւ առաջ կու-
գան գիւրակեցութիւն, փափկութիւն և ցանկու-
թիւն. որոց համար հարկաւոր է զգուշանալ 'ի
լիութենէ, մանաւանդ գինոյ: — Ար զգուշացընէ
զկրօնաւորս վանքէ վանք փոփոխուելէ, ինչպէս
չատերն կ'ընէին, անոր համար ալ կը մնային ան-
հրահանգ, անխափ և անհնապանդ. և եթէ խրա-
տուէին՝ այն վանքն ալ կը թողուին, ըլլայ նաև
գիշերանց « իբրև ծառայ փախուցեալ 'ի Տեառ-
« նէ ». և որպէս զի ամենքն ալ չփախչին՝ առաջ-
նորդն կը ստիպուէր լռելու: Մեր օրերս թէպէտ
և վանորայք շատ քիչ են, որով և վանականք, այլ
թերևս թափառականքն ոչ պակաս՝ համեմատու-
թեամբ: — Ոմանք ալ « ծանրագոյն յիմարու-
« թեան » խօսքով կ'ըսէին, թէ « Աստուած ա-
« զատ արար զմեզ և ինքնիշխանս. զիմրդ զազա-
« տութիւնս մեր գիցուք 'ի ծառայութիւն մարդ-
« կան »: Երանի՛ թէ, կը պատասխանէ Շնորհալի,
իրենց ազատութիւնը « բարւոք 'ի կիր արկանէին,
« այսինքն 'ի յախտից լինել ազատս ». որոց գլխ-
բաղդաբար ծառայ և գերի են այդպէս ըսողքն.
մինչդեռ կրօնաւորի առաջին և իսկական պարտքն

է հնազանդութիւն և խոնարհութիւն. և Ս. Բարսեղի վկայութեամբ կը հաստատէ, թէ « Ամենայն « ժուժկալութիւն և առաքինութիւն այնմ՝ որ « զհնազանդութիւն առաջնորդին ոչ ունիցի՝ անօ-
« դուտք են, և յոչինչ պէտս համարեալ »: Ապա կը խրատէ սիրով հպատակիլ, և մի արտնջալ մեծաւորաց վրայ. չբամբասել ոչ զմեծ և ոչ զփոքր. ամենեւին չար չխօսիլ: Եւ դարձեալ կը կըրկնէ արթուն կենալ որ բան մը իրենց չսեփականեն իբրեւ ստացուած, թող թէ անհրաման բան առնուն, որ է իրենց գողութիւն: « Եւ գլխաւորե-
« լով զբանս՝ որ առ ծայրագունիցդ երամք, ա-
« սեմք զայս, եթէ խորհուրդք և բանք և գործք
« ձեռք, և ամենայն շարժումն հոգւոյ և մարմնոյ,
« այնպէս եղիցին պարկեշտք և աստուածավայել-
« լուչք, որպէս զի անուանն Աստուծոյ և ձևոյ
« կրօնաւորութեանդ՝ մի հայհոյութեան և պար-
« սաւանաց՝ այլ գովութեան և փառաւորելոյ լի-
« նիցին պատճառք ՚ի տեսողաց և ՚ի լսողաց »:

Իսկ վանահարց կը յիշեցընէ՝ որ բաւական չէ իրենց՝ պարզ կրօնաւորի մը առաքինութիւն, այլ կը պահանջուի արքութեան հետ և գիտութիւն, լաւութիւն և իմաստութիւն. և թէ հրամայելու պաշտօնն զիրենք ազատ չընեն և յաշխատելէ. մանաւանդ թէ օրինակ ալ պէտք է տան յայնմ: Մասնաւորապէս կը զգուշացընէ յաշխատութենէ կամ ՚ի կողմնասիրութենէ. այլ ծերոց և տկարաց պէտք է աւելի խնամք տանին: Զգուշութեամբ և խնայութեամբ գործածեն վանաց և եկեղեցւոյ նուիրած տուրքը, և չսեփականեն իրենց անձանց: Առաջնորդութիւնն ալ ոչ անձնահաճութեամբ և ոչ կաշառօք առնուլ, այլ հրամանաւ և քննութեամբ « ժամանակին առաջնորդի » և չփոխել զառաջնորդն՝ եթէ եկեղեցւոյ վնաս կամ անարժան գործք մ'ըրած չէ: Վերջա-

պէս՝ կ'ըսէ հայրապետն, թէ վանաց առաջնորդէ մը շատ բան կը պահանջուի՝ ինչպէս որ « եգեալ » (է) 'ի բանս սրբոց հարցն... և թէ զամենայն ոչ « էք բաւական կատարել, յազոգս ձմեռն գոլով « 'ի բարեաց ժամանակիս, գոնեա զյոլովսն գոր- « ծովք կատարեցէք, և առ պակասեալն՝ զյօ- « ժարութիւն կամաց ունիցիք, և զընդամն և « տրամութիւն՝ վասն պակասութեանն »:

Գ. « Առ Առաջնորդս եկեղեցւոյ, որ են յաշ- « խարհի, որ կոչին Սպիսկոպոսուհք... որ... ըստ « աստիճանի առաջին էք », թէ և վերոյգրեալ պատճառաւ յետ Վանականաց գասեցան. և են յաշխարհի ըսելով, կ'իմացընէ՝ որ գեռ այն ատենն ալ ըստ հին և ըստ գովելի սովորութեան եկեղեցեաց՝ եպիսկոպոսուհք քաղաքաց և ժողովրդեան մէջ բնակէին յեպիսկոպոսարանս, և ոչ 'ի վանս, ինչպէս յետոյ սովորութիւն եղաւ 'ի Հայս և յայլ արեւելեայս. և աւելի յաճախեց մեր Շնորհալիէն քիչ վերջը, երբ վանորայք թագաւորաց և իշխանաց հիմնարկութիւն ըլլալով և իրենց պաշտպանութեան տակ, կամ բարձրաստիճան եկեղեցականներու կը յանձնէին, կամ եպիսկոպոսուհք ապահովութեան համար հօն քաշուելով վանահայրութիւն և եպիսկոպոսական տեսչութի միացուցին: Թողլով այս խնդիրը, Շնորհալիս ցուցընելով եպիսկոպոսաց գերագոյն աստիճանը՝ կը հետեցընէ թէ կամ անոր համեմատ ալ վարք ունենալու է, կամ հրաժարելու է 'ի պաշտօնէն. կամ թէ չէ՝ զըմամբ գառնալ յուղղութիւն: Պօղոսի առաքելոյ առ Տիմոթէոս գրած խրատները կը բացատրէ, թէ ինչպէս պէտք է Սպիսկոպոսն ըլլայ անարատ, հեզ, ցած, պարկեշտ, և այլն. որոյ համար զգուշանալի է 'ի պերճութենէ, և մանաւանդ ճանապարհի մէջ՝ երեւելի ձի և ջորի հեծնելէն, որ մեր եկեղեցականաց սխալէ.

լու առիթ մ'եղած էր՝ Բնչուան Մեծին Ներսիսի օրերէն, և կը ցուցնէ ալ Հայոց քաջ հեծելու թիւնը. « և ոչ սրընթաց ձիովք շահատակել, և « շաճք և բազէիւք որսականօք՝ բերել առ երէ. « վայրիս և Թուշուս, որպէս լսեմք զոմանց թէ « իցեն, (յորսորդութեան). որ այնքան պատշա. « ճի այսմ՝ ձեռյ ունողաց այս գործ, որպէս թէ « զգտակ կարգիր զիցէ՝ ի գլուխ կրօնաւորն՝ փո. « ւ խանակ քուսիթայի, և զգեստ բեհեղեայ՝ ընդ « ասուոյ և այծեաց »: Շատ մեղադրանօք կը յի. շէ ոմանց կաշառօք և կապալօք եպիսկոպոսու. թիւն գնեն՝ ի ձեռն այլազգի իշխանաց. և որ ա. ւելի ցաւալին էր, ոչ թէ այլազգիք սկան կաշառ. պահանջել, այլ « յազգէս մերմէ սկսաւ այս գործ « չարութեան, և ծանուցաւ այլազգեաց՝ յաներ. « կիւղից ոմանց և ի փառամոլից. որք մի ի միոյ « վրայ յառնելով աակաւին աճնցուցանեն զկա. « պալո ի վերայ եկեղեցւոյ Քրիստոսի, որպէս ըզ. « առնս բաժից կամ զներկոցաց »: ոմանք ալ ի կաթողիկոսէն մերժուած ըլլալով՝ նորէն աթոռ. նին կը գրաւէին այլազգեաց պաշապանութեամբ. այսպիսիք ոչ թէ սուրբ կարգին՝ այլ և ոչ քրիս. տոնէութեան արժանի են, և ոչ թաղման և յիշ. ման ի սուրբ պատարագի: Այս փառասէր եպիս. կոպոսներէն ետեւ մեծագոյն սրտցաւութեամբ կը յիշէ Ալթամարայ հերձուածը, առանց անունը տալու, այլ յայտնապէս կ'ըսէ որ իր եղբոր ա. տեն 2500էն աւելի անձամբք ժողով եղաւ ի Ս. Լեառն, այն ինքնագլուխ ապստամբաց գէմ, « և « սրով բանին Աստուծոյ հատեալ ի բաց ընկե. « ցան՝ որպէս զնեխեալ և զփաեալ անգամ՝ յա. « ռոջ մարմնոյ եկեղեցւոյ, անէծս ցաւագինս « կուտեալ ի գլուխ նոցա »: այլ անոնք գժբազ. քաբար առանց զգաստանալու յամառեալ մեան, « որոց արիւն ի գլուխ նոցա եղիցի »: Ապա յոր.

գորելով զհաւատարիմ եպիսկոպոսունս («'ի գործ
« հոգեոր հովուութեանդ », կ'աւարտէ խօսքը :

Դ. « Աւ գասս Քահանայից » : Եկեղեցական
գործոց մեծ մասն տսոնց ձեռքը կատարուի. ըսել
է որ քահանայք բազմութիւն են քան զայլ պաշտօ-
նեայս. հարկ էր ուրեմն որ մեր քահանայապետն
ալ երկարագոյն խօսի եւ խրատէ զսոսնք : Եւ նախ
յիշեցընէ զմաքրութիւն վարուց, որ իբրեւ նիւթ
պէտք է ըլլալ քահանայութեան. եւ անոր հետ
գիտութիւն, թէ իրենց գործը լաւ կատարելու եւ
թէ ժողովուրդը հրահանգելու համար : Ար յան-
գիմանէ շատ անսակ անկարգութիւններ որ տեղ
տեղ մտած էին. ինչպէս տաւնց քահանայական
զգեստու պատարագել կամ աւետարան կարգալ,
կամ ժողովուրդը գուրս թողուլ եւ դռները գոցե-
լով պատարագել. կամ ինչուան պատարագի ա-
տեն այս գիս այն գին պարտելով ապտ ածապա-
րելով եւ ուրիշ քահանայի պատրաստած նշխա-
րով պատարագել. եւս առաւել չար՝ տաւնց խըզ-
ճի մաքրութեան եւ սրտի հաշտութեան՝ հազոր-
գիլ կամ հազորդ տալ : Այս բանին վրայ երկար
կը խօսի Դնորհալի, այսինքն զգուշանալու որ սրտի
մէջ տխակալութիւն կամ հակառակութի չըլլայ,
որ եւ շատ բանէ կըրնայ պատճառիլ. զորս յի-
շելով կ'աւելցընէ « աղաչեմ զամենեանս զձեզ,
« դժուարաշարժս լինել 'ի վիճաբանութիւնս եւ
« 'ի կոիւս, եւ գիւրաշարժս 'ի հաշտութիւն եւ 'ի
« խաղաղութիւն. եւ մի ոք որ զօրաւորն է 'ի
« մարմնական յառաջագիմութիւնս՝ ջանայ զըր-
« կել զընկերն եւ անիրաւել » : . այլ մեծագունից կը
վայլէ աւելի զի՞նդ եւ ներող ըլլալ, կրսերագունից
ալ հնազանդ եւ խոնարհ. ասանկով կըրնան ժո-
ղովրդեան ալ բարի օրինակ ըլլալ. ընդ հակա-
ռակն, « եթէ 'ի վիճմունս եւ 'ի հակառակարա-
« նութիւնս եւ 'ի հայհոյութիւնս միմեանց տե-

« սանեն զձեզ, յորս են բազումք, մանաւանդ
 « թէ ամենեքեան՝ բաց 'ի ստկաւուց, անունն
 « Աստուծոյ վասն ձեր հայհոյի 'ի տեսողացն
 « արտաքնոց, և ժողովուրդ ձեր առաւել խո-
 « տորին 'ի պատուիրանացն Աստուծոյ, և զպա-
 « տիժ գատաստանին դուք կրէք զթիւրելոցն
 « ձերով պատճառաւ՝ յուղիղ ճանապարհէ տա-
 « տուածային օրինացն »: — Յաւելով կը յիշէ
 նաև շատ քահանայից տգիտութիւնը, որ և պա-
 տարագի աղօթներն անգամ չէին գիտեր բեր-
 նուց մինչդեռ կը վայլէր՝ « ըստ աւանգութեան
 « կանոնի հարցն սրբոց » բոլոր սաղմոսն ալ
 գիտնալ, և գեռ կարգը չառած՝ գոնէ երգոց ե-
 ղանակներն և ընթերցմունքը լաւ գիտնալ: — Ա-
 պա մասնաւոր գործերու գալով, նախ Մկրտու-
 թեան խորհուրդը կատարելու կարևոր խրատներ
 կու տայ. սուրբ աղօթից հետ ծիծաղական խօս-
 քեր չնառնել. զառողջ երախայն կերակրէ՝ ետև
 չմկրտել. անհաւատ կնքահայր չառնուլ. այլազ-
 դեաց մկրտութիւնն ալ կ'արգիլու, բայց եթէ
 շատ զգուշութեամբ և 'ի հարկէ յանձն առնուլ
 երբեմն: — Երկրորդ Պատկի վրայ կը խօսի աւելի
 երկար. և նախ որ գաղտուկ պսակ չըլլայ, այլ
 յայտնի, ինչպէս որ « երգոցն ձայնք և նուագա-
 րանացն՝ զնոյն վկայեն »: Մանր տղայ չպսակել,
 այլ մանչն գոնէ 15 տարեկան ըլլայ, աղջիկն ալ 12
 կամ աւելի. և այն ալ միշտ երկուքին հաւանու-
 թեամբ, և մի բռնակալաց հրամանաւ, ինչպէս
 Մեծ Հայոց կողմերը կ'ըլլար: Իսկ կնաթողը կամ
 յափշտակողը՝ ամենեկին չպսակել: Խնամութեան
 աստիճանաց ալ զգուշանալ մինչև 'ի չորս ազգ:
 Պսակին ժամանակն ալ մինչև 'ի կէսօր է. և եկե-
 ղեցական հանգիսին տտեն՝ աշխարհական երգք և
 նուագարանք պէտք է գագրին, մինչև որ պսա-
 կեալքն եկեղեցիէն դուրս ելնեն: Պսակ ըլլալու

կամ չըլլալու օրերն ալ կը նշանակէ։ Պատկոզ Քահանայից ալ կը պատուիրէ՝ որ հարսանեաց կոչուներին ինչուան վերջը չկենան, այլ « մինչ « յերիս միայն արբուծն բաժակի » . և անկէ ետեւ հեռանան, [Թողլով զաշխարհականս . վասն զի յայտ է որ երբ գինւոյն բաժակք յաճախեն՝ գլխին սկաւառակն կը [Թեթևնայ, և տփեղջիկեզ խօսք և կատակք կըրնան ըլլալ։ — Ասոնցմէ ետեւ կը խրատեղքահանայս՝ եպիսկոպոսաց հնազանդ ըլլալ. անոնց գէժ բողոք չընել առ աշխարհական իշխանս . աշխարհական հոգոց, քաղաքի կամ գիւղի վերակացութեան, հարկ ժողովելու, ձիու և զէնքի կըթուելու չպարապիլ, ձիւնթացից մէջ չմրցիլ, կամ որսոց և նետաձգութեանց։ Իարձեալ, իրարու պատուոյ և պաշտաման ալ մտադիր ըլլալ, մէկուն բանագրածը՝ չարձակել, կամ սրճրկածը չբանագրել։ Յետ ամենայնի գեռ երիտասարդ չուշտակ կամ այրի երիցանց ալ խրատ կու տայ՝ որ այնուհետեւ վոնք քաշուին, որ անփորձ մնան յաշխարհէ . իսկ եթէ մէկն չառնուր յանձն հեռանալ տընէն և տեղէն՝ գոնէ անկէ ետեւ պատարագ ալ չընէ . իսկ տարիքն առած ամուրի երիցանց՝ կը [Թողու իրենց խղճին՝ կենալն յաշխարհի։

Ե. Յետ եկեղեցականաց կու գայ կարգն « առ « իշխանս որ ըստ աշխարհի . . որք 'ի նաւազեալ « Ժամանակիս տիրէք 'ի տեղիս տեղիս՝ բազմաց և « կամ ստկաւուց՝ դօրաց և գաւառաց » . որոց յիշեցընէ որ իրենք ալ Աստուծոյ իշխանութեան տակ են, պէտք է օրինաց յարմար շարժին . չնեղեն հպատակները ծանր հարկերով, կամ չար և անիրաւ գործակալներով . արդարութեամբ գաւին . չառնուն կաշառ . անլսող չըլլան այրեաց և տկարաց . չարաչար չաշխատեցընեն իրենց ձեռքի տակ եղողները . ամենեին չզրկեն մէկը, կամ յափըշտակեն օտարաց ստացուածը . և այս բանիս

վրայ երկար կը խօսի, սովորական պակասութիւն մ'ըլլալով: Նոյնպէս կը զգուշացնէ 'ի ստութենէ և 'ի խաբէութենէ, և հպարտութեամբ գործերէ. եկեղեցւոյ օրինաց և հրամայեալ պահոց ալ պարտքերնին ճանչնալ իրենց ծառաներ և զինուորներն ալ չբռնագատել ընդդէմ օրինաց և իրաւանց. զգոյշ ըլլալ նաեւ երգմանց, ոչ երգնուլ, և ոչ ալ օրինուոր երգմունքը զանց ընել, թէ և այլ աղջւոյ և անհաւատի եղած ըլլայ. գառաստանի առեւն ալ զգոյշ ըլլալ՝ որ բարկութեամբ կամ կրքով չչարժին, մանաւանդ պատիժ կամ մահ վճռելու առեւն. իսկ վրէժխնդրութեան համար ամենեկին չգառապարտեն, կամ կռիւ ընեն. այլ Քրիստոսի սէրն և համբերութիւնը յիշեն, և իր խօսքը, թէ « որով չափով չափէք՝ չափեսցի ձեզ »:

Զ. Յեա իշխանաց բնականօրէն կարգն կու գայ առ Զինուորս. որոց առաջին պարտք է հաւատարմութի առ տեարսն, թէ և անհաւատ ըլլան անոնք. երկրորդ, գթութիւն և արգարութիւն, երբ իրենց վերակացութեան գործ յանձնուի կամ պահպանութիւն. ամենեկին չի վայելք զսրիշները նեղել կամ զբկել կամ կողոպտել. պէտք է գոհանան իրենց թողակաւն. գողութիւնն՝ ինչպէս ուրիշ մարդկանց՝ իրենց ալ մեղք է. այսպէս և եկեղեցւոյ պատուիրանները չպահեն: Աերպով մը զինուորաց աւելի կը վայել երկիւղած կեանք մ'անցընել, որովհետեւ միշտ մահուան վտանդի մէջ են. որչափ որ իրենք զգուշութեամբ և գթութեամբ ապրին՝ Աստուած ալ իրենց օգնական կ'ըլլայ և « ախոյեան 'ի պատեւրազմունոն »:

Ե. Կարգն կու գայ առ Քաղաքականս, որով կ'իմացուին Վաճառականք և Արտւեստաւորք, որք ամեն ազգաց մէջ առանձնական գաս մը կը կազմեն ժողովրդեան: Ասոնց կարեւորագոյն յիշե-

լիքն է անխարդախութիւն 'ի տուրեւառս. ջնաբեւ
չճանչցողները, երկու տեսակ կշիռք չբանեցընել.
վաշխով ստակ չտալ, այլ մանաւանդ ողորմու-
թեամբ: Եւ որովհետեւ քաղաքացիք նախապա-
տիւ են քան զգեղացիս՝ ասով պէտք չէ որ զանոնք
որհամարհեն:

Ը. « Աւ Երկրագործս եւ համօրէն ժողովրդա-
« կանս »). որով իմացունին գեղացիք եւ ծառայա-
կան կամ ստորին կարգի ժողովուրդն. որք շատ
հեղ միայն ապրուստ եւ զուարճութիւն կը մտա-
ծեն, եւ կըթուլան զուրկ են. ուստի ասոնց կ'ի-
մացընէ որ մարդուս վախճանը նիւթական հեշ-
տութիւնք չեն, այլ աւելի աղնուագոյն բաներ կը
պահանջունին քրիստոնէէն. պէտք է որ ամեն մարդ
զգուշանայ յանաւակութենէ, 'ի զեղխութենէ եւ
յարբեցութենէ, եւ 'ի յիշոցաւորութենէ կամ
յազանգի խօսից եւ յերգմանց, զոր սաստիւ ար-
գելուն աստուածային օրէնք: Մեծ պարտք մ'ալ
ունին իրենց զաւակաց կըթուլութեան, զորս 'ի աղ-
ղայութենէ պէտք է վարժեցընեն ազաթից եւ մա-
քուր խօսից: « Եւ գլուխ ամենայն բարեաց՝ զսեր
« առ միմեանս կալլիք, եւ առ աղքատս եւ մերկս եւ
« հիւրս եւ բանտեալս եւ հիւանդս՝ զկարեկցու-
« թիւն եւ զողորմութիւն »):

Թ. Յետ ամենեցուն կու գայ փափուկ գասն
կանանց. օրոց 'ի հարկէ առաջին պատուէրն պի-
տի ըլլար՝ Պարկեշտութիւն, թէ իրենց անձանց
օգտին եւ թէ երիտասարդաց համար. չըլլայ որ
համարձակ կամ արուեստակեալ գեղեցկութիւն.
« զիւր հոգին եւ զցանկացողին ինքեան՝ արկցէ 'ի
« գուրն անօրէնութեան »). եւ առաւել սատա-
նայօրէն առաջնորդ չըլլալ զուրիշները իրարու
ձգելու: Այլ յիշէ նաեւ կախարդութիւն եւ գեղա-
տուութիւնը, « զի այս գործ կուսպաշտիցն է եւ
« ոչ քրիստոնէից »). սակայն թաւի թէ գտուէին
այնպիսի անդամ կանայք 'ի Հայս ալ:

Թէ այս վերջին դասին և թէ առաջինս ալ՝ գեա-
ղջուշացիներէն շատ բաներ կար, զորս կը թողու-
իւրաքանչիւր քահանայից և եպիսկոպոսաց. և
ինքն կ'աղօթէ որ Աստուած ամենուն ալ յօժա-
րութիւն տայ լսելու և կատարելու լրածը. որով
« զուարթագին և անտրտում երեսօք ասասցուք
« յաւուրն գաղապտանի առաջի արգար գաղա-
« ւորին. Ահա ես և մանկունք իմ՝ զոր ետուր
« ցիս. և գասեսցուք ընդ աջեայսն 'ի յաւիտենա-
« կան կեանսն, ձեօք հանգերձ, 'ի Քրիստոս Յի-
« սուս 'ի տէր մեր » . և այլն :

Այս է բովանդակութիւն Ընդհանրական Թըղ-
թոյ Ենորհալուոյն առ համօրէն ազգայինս, որոց
սերունդք ալ մինչև ցայսօր յարգեն զայն. և տպա-
գրութեամբ հրատարակեալ է նախ 'ի կողմանա
Բուսարենակ Հայոց: Այնքան կատարեալ և կա-
րեւոր համարէին զայն՝ նաև յաջորդք Ենորհա-
լուոյն, որ անկէց լաւ բան մը չյուսալով ըսել՝
շատք իրենց հայրապետութեան սկիզբը՝ զնոյն
օրինակելով կը խաւրէին իրենց շրջաբերական ծա-
նուցագրին հետ. ինչպէս յայտնի կ'իմանամք Յա-
կոբայ Ա կաթողիկոսի կոնդակովն, որ յետ 100
տարւոյ նստաւ յաթոռն (1268), և կ'ըսէ. « Գաի
« յաթոռ Ս. Գրիգորի 'ի Հռոմկայս, 'ի սրբա-
« զանն մեր, սուրբ կաթողիկոսին մեծին Ներսէսի
« գրեալ զայս լուսաւոր պարզ և իմաստուն բա-
« նից խրատ յորդորական... խնդացի յոյժ ու-
« րախութիւն մեծ, և յԱստուծոյ համարեցայ
« շնորհեալ ինձ զգանձն զայն... զայս գիրս լի ի-
« մասաութեամբ և գիտութեամբ և հանճարով.
« և 'ի ձեռն իմ՝ մերոց հնազանդելոց ամենայն 'ի
« Քրիստոս հաւատացելոց... Դուք՝ մեր հագեւոր
« որդիք, առաքելաշնորհ եպիսկոպոսունք, ընկա-
« լարուք զայս գանձ հոգեւորական... զայս տաառ
« ցուք և խօսեսցուք առ քահանայս և առ Ժողո-

« վուրդս... Յամենայն շարաթս երիցս կամ եր-
 « կիցս ընթերցիք զայն որ վասն Նպիսկոպոստայդ
 « խրատք յորդորականք.. և զայն որ վասն վա-
 « նական քահանայից և կրօնաւորաց է խրատք՝
 « յամենայն կիւրակէի՝ ի վերջին դասն, յառաջ
 « քան զՀարցն՝ ընթերցին ի լուր ամենեցուն.
 « և զայն որ վասն Քահանայից և ժողովրդական-
 « նաց է խրատք, գրեցէք և առաքեցէք յամե-
 « նայն եկեղեցիս որ ի քաղաքի իցեն, և յամե-
 « նայն գիւղս որ ընդ ձերով իշխանութեամբ են:
 « Զայն՝ որ վասն քահանայիցն խրատք են՝ քահա-
 « նայքն առանձինն ընթերցին. և զայն որ վասն
 « ժողովրդեանն է խրատք յորդորականք, քա-
 « հանայքն յամենայն կիւրակէի ի վերջի դասն
 « յառաջ քան զՀարցն՝ ընթերցուն ի լուր ժո-
 « ղովրդեանն» . և այլն: Զարմանք չէ որ Յակոբ
 կամ ուրիշ կաթողիկոսք և եպիսկոպոսունք մեր՝
 այսքան պատուական և պիտանի ճանչցան այս
 գրուածը. մինչ ժամանակիս լուսաւոր արեւմտեայ
 եպիսկոպոսունք անգամ, որք անոր տպագրեալ
 լատին թարգմանութիւնը կարգացեր են՝ վկայած
 են շատ օծութեամբ և լաւ գրուած ըլլալուն¹:

¹ Տպագրեալ ի Ս. Ղազար վենեակոյ, 1833:

ԻԳ.

Եկեղեցական բարեկարգութիւնք Շնորհա-
յոյ. — Հոգ Եպիսկոպոսաց. թիւ և կարգ սո-
ցա. — Կանոնք. — Խնամք 'ի վերայ կրօ-
նաւորաց, Տղայոց, Աղքատաց, Մատաշից.
— Երգ վասն գիշերապահից. — Հանելուկք :

Յակորայ կաթողիկոսի վերոյիշեալ խրատն առ
եպիսկոպոսունս՝ ստէպ կարդալու իրենց համար
գրուածն 'ի Շնորհալույն, աներկբայ կը յայտնէ
երկուքին ալ լաւ գիտնալը՝ որ եկեղեցւոյ ուղ-
ղութիւնն գլխաւորապէս յեպիսկոպոսաց կա-
խուի. և հայրապետն՝ ժողովուրդը և կղերը բա-
րեկարգելու համար՝ նախ պէտք է որ բարեկարգ
եպիսկոպոսներ հաստատէ. ապա թէ ոչ՝ քահա-
նայք եպիսկոպոսին անկարգութեանց կը հետեւին,
ժողովուրդն ալ քահանայից, կամ ամենքն իրենց
յոժարութեանց, չպատկառելով իրենց վերակա-
ցուներէն, որոց վրայ միայն աստիճանին պատիւը
կը տեսնեն և ոչ վարուց և արդեանց համաձայ-
նութիւն: Որքան ալ յայտնապէս կը տեսնէր զայս
Ներսէս՝ ժամանակին պարագայից նկատմամբ չէր
կըրնար աւելի տիրաբար գործել և սաստել, որ-
պէս երբեմն իր հին նախահայրն Ս. Սահակ. աշ-
խարհական իշխանութեան կամ Թագաւորական
Թեաւրկութեան նպաստն ալ հարկաւոր էր այս

բանիս. ապա ինքն զուրկ առնեցմէ՝ իր տաք սրբ. տոնը, շնորհալի խօսքովն և անբիծ վարուք՝ կրր. նար ազդեիլ և ազդեց: Բայց ասկէ զատ մէկ հնարք մ'ալ կը մնար իրեն. — ձեռնադրութե բանալիքն, որ իր ձեռքն էր. գոնէ ասով կըրնար որոշել զարժանաւորս յանարժանից՝ ինոր ընտրութիւնս, եթէ առաջինները չէր կըրնար շարժել ըստ կամի. « Ունէր հաստատաբար ՚ի մտի, կ'ըսէ պատմիչն, և զգրեալն Պաւղոսի առ Տիմոթէոս, թէ « Մի վաղվազուկ ձեռնադրութեամբ՝ լիցիս կցորդ « մեղաց օտարաց. և ոչ զայլ ոք երբեք յաստի. « ճան եպիսկոպոսութեան կոչէր, բայց եթէ « զարս իմաստունս և զգիտնականս, որք վարժք « և կիրթք լինէին յօրէնս Աստուծոյ և բնեւեալք « յերկիւղ նորա: Զորս մեծաւ զգուշութեամբ և « երկայնահոգի ընտրութեամբ քննէր ՚ի բազում « քաւուրս, ՚ի ժամանակս, և ապա յետ պէսպէս « ուսուցանելոյ և խրատելոյ աստուածայնօքն՝ « առնէր աստիճանի հովուութեան արժանի »: Ասկէ ալ յայտ է որ եպիսկոպոսաց թիւը և թեմը չէր աճեցըներ վայրապար, շատ վիճակաց և մեծ նահանգի հովուապետ երեւնալու զեղով, այլ միայն անհրաժեշտ հարկաւ՝ երբ օրինաւոր վիճակ մը կարօտէր իր հովուին: Իր եօթնամեայ հովուապետութե ժամանակ միայն եօթն եպիսկոպոս ձեռնադրեր է, որպէս աւանդեն: Ասոնց մէկն միայն ծանօթ է, իրեն համար գրուած կոնդակովն, և արժան համարիմք յիշելու. հին վանանդ գաւառին և գեռ գար մ'առաջ թագաւորական աթոռ մ'եղած Կարս քաղաքին եպիսկոպոսն՝ Տէր Արրահամ՝ վախճաններ էր, որոյ տեղ իր ազգական Խաչատուր քահանայն ընտրեցին թեմականքն, և վկայական թղթով խաւրեցին առ Ներսէս, ինչպէս որ հին և բարի սովորութիւն էր՝ իւրաքանչիւր եկեղեցւոյ իր հովիւներն ընտրելու և ներ-

կայացրնելու առ հովուապետն։ « զոր և ընկա.
 « լեալ մեր, կ'ըսէ Շնորհալին, և հաւատացեալ
 « վկայութեանս՝ որ 'ի ձէնը թղթով և բանիւ,
 « (որով կ'իմացրնէ Խաչատուրյ հեա եկողներուն
 « առանձին հարցրնելն և քննելն զնա), կատա.
 « բեցաք 'ի վերայ դորա զաստուածային խոր.
 « հրրգածութեանցն ձեռնադրութիւնս, յաստի.
 « ճան եպիսկոպոսութեան վերակոչելով կենսա.
 « կիր խաչիւս և աստուածախօս աւետարանաւս,
 « և Ս. Լուսաւորչին աջովս »։ և այլն։ Այս առ.
 « թով կ'իմացրնէ ալ ամենուն, թէ ինչպէս պիտի
 « կատարէ ձեռնադրեալ եպիսկոպոսն իր պարտքե.
 « րը. մանաւանդ յընտրութեան ձեռնադրելի քա.
 « հանայից. և օրինաւոր պսակը չլուծելու, « որ.
 « պէս լսեմք զմանց յեպիսկոպոսաց արեւելից,
 « զի արհամարհելով զօրէնս Աստուծոյ՝ բաժա.
 « նեն անխորաքար, սակս սակաւ ինչ կուրացու.
 « ցիչ մամոնայի »։ Ապա կը յիշեցրնէ որ եպիսկո.
 « պոսն պէտք է ամենայն բարի գործովք օրինակ
 « ըլլայ քահանայից և ժողովրդեան, և քարոզու.
 « թեամբ ալ զնոյն սովորեցրնէ, որպէս զի անոնք ալ
 « հեռեին իրենց հովուին. զգոյշ ըլլան յանառա.
 « կութենէ, յանկարգաբանութենէ, յանիրաւու.
 « թենէ, և այլն։ Եւ տալա հայրական առատ օրհ.
 « նութեամբք կ'աւարտէ. « Ի մտանել գորա յաշ.
 « խարհդ այդ՝ մտցէ և շնորհք ողորմութեանն Առ.
 « տուծոյ առ ձեզ. և բարձցէ 'ի ձէնը զամենայն
 « պատուհաս որ վասն մեղաց, և տացէ պաղա.
 « բերութիւն երկրի ձերում, և զաճումն անգէոյ,
 « և զբարերարութիւն թագաւորացդ, և զնա.
 « զաղութիւն արտաքին թշնամեաց և զշնու.
 « թիւնն աշխարհաց », և այլն... « Շնորհեցաք ձեզ
 « գովաւ և... զմիւսոնն սուրբ », և այլն։ Իրենց
 « քաղաքին գովութիւնն ալ կ'ընէ 'ի սկզբան թղթ.
 « թին, « յանմատոյց գղեակդ և 'ի հոյակապ քա.

« զաբդ. Կարս, և որ ընդ գովաւ նահանգք գե-
 « ղորէից, վանորէից և ագարակաց » : Կարս այս
 առեւններս երբեմն վրաց Թագաւորաց ձեռք
 կ'ինկնար, երբեմն ալ Անոյ տիրող այլազգեաց :
 Թողովրդեան դասակարգութիւնն ալ, առ որս
 գրէ, նման Ընդհանրականին մէջ գրած կարգին
 կը գտաս. նախ կրօնաւոր, յետոյ քահանայ, ա-
 պա իշխան, զինուոր, վաճառական, տանուաէր
 (fermier), երկրագործ, ձեռահմուտ արուեստա-
 գէտ. իւրաքանչիւրին ալ պատշաճ պատուոյ մակ-
 գիրներով, և ամենուն մէկէն կու տայ ողջոյն և
 օրհնութիւն « յաստուածընկալ սուրբ նշանացս,
 « և յառաքելական նշխարացս, և 'ի Սուրբ Լու-
 « սաւորչին մերոյ աջէս, և յաթուոյս, և 'ի մէնջ » :
 Յիշեցինք զասոնք՝ որպէս զի օրինակ մ'ըլլան Նը-
 նորհալոյ կաթողիկոսական Թղթոց ձևին, որում
 յետագայք ալ հետեւեցան. իսկ ինքն զինքն կ'ա-
 նուանէ սովորաբար պարզապէս, « Ներսէս Ծա-
 « ռայ Քրիստոսի և ողորմութեամբ նորին կա-
 « Թողիկոս Հայոց » : — Այս նորընծայ կամ
 (ինչպէս կոնդակին վերնագիրն կ'ըսէ) ՆորաՆերսէ-
 պիսկոպոսն Խաչատուր կը ներկայանայ Հռոմկլայի
 անուանի Ժողովին մէջ յամի 1179, գուցէ իբր 10
 տարի ձեռնագրութենէն ետեւ, ուրիշ 30 եպիս-
 կոպոսաց հետ :

Եւ զի եպիսկոպոսաց վրայ է խօսքերնիս՝ ան-
 շուշտ հետաքննելի է անոնց այն առեւնուան Թիւն
 և աթուակարգութիւնն, զոր դժբաղդաբար ոչ
 ոք 'ի պատմըաց չէ ծանուցած կամ Թուած որո-
 շակի, ոչ առաջ և ոչ վերջը. կամ լու ևս ըսել,
 մեզի չէ հասած ստոյգն : Լուսաւորչի համար կ'ըսէ
 Ագաթանգեղոս՝ Թէ 400էն աւելի եպիսկոպոս
 ձեռնագրեց, որ և այն հին ատենի սովորութեան
 համեմատ և Հայոց բազմութեան՝ շատ զարմանալի
 չէ. միայն Թէ չենք կըրնար որոշել Թէ արդեօք

քորեպիսկոպոսը աւնոյն թուին մէջ էին թէ գուրս. որովհետեւ ուրիշ պատմիչք կ'իմացընեն որ 30 դիւաւոր եպիսկոպոսք կային, որք և ախոռակաշայսինքն նախաթողք կոչէին. այս միայն հաւանաւ կան կ'երևի որ 30էն շատ աւելի պէտք է ըլլալ եպիսկոպոսաց թիւն. և եթէ ամեն գաւառի ալ մէկ եպիսկոպոս մը գրուէր՝ դարձեալ պէտք էր քանի մը հարիւր ըլլալ, չընդունելով ալ ժամանակակից Զենոբայ պատմիչի յիշած Հայոց 620 գաւառները, զոր այլք 665 ալ կ'ըսեն, այլ բնիկ Մեծ Հայոց գաւառքն էին իբրեւ 200, որոց չափը և իշխանութիւնը չէմք դիտեր: Զ դարու մէջ Յուստինիանոս կայսեր ատեն և անկէ ետեւ Յունաց կայսերութեան բաժին եղած Հայոց՝ քանի մը նահանգաց յիշեալ եպիսկոպոսաց թիւն ալ նկատելով՝ դարձեալ բոլոր Հայոց քանի մը հարիւր եպիսկոպոս պատշաճ կ'երևի: Առաքէլ Սիւնեցի քերդոյն (ի ժե գարու) Մեծին Ներսիսի համար կ'աւանդէ,

« Եպիսկոպոս օրհնեաց շնորհօք սուրբ Հոգւոյն՝
Սօթըն հարիւր թըւով, այլ եւ քառասուն »:

այսպէս կ'աւանդեն Յայսմաւուրք ալ, թէ մինչ կաթողիկոս մեր իրեն բնական աթոռն էր՝ յԱնի, « այնքան փարթամ էր՝ որ ունէր 700 եպիսկոպոսութենա 700 թեմից »: և թուի թէ Մատթէոսի Ուսայեցւոյ խօսքը կրկնելով Պետրոսի գետաձարձի համար, որ 500 եպիսկոպոս կ'ըսէ. (ե՛ձ, գաղափարողք է՛ձ փոխեր են). որ թէ և չափազանց երևի՝ այլ ոչ որչափ առաջ տեսանք (180) Էստինացւոց ըսածն կամ լրածն՝ մինչև 1000 եպիսկոպոս: Ինչուան հիմայ գտուած ժողովոց պամութեանց մէջ անուանք սարոպարող եպիսկոպոսաց 40 կամ 50ը չեն անցնիր. նոր յիշեալ Հռոմ կլայի ժողովին մէջ Աղուանից կաթողիկոսին հետ

մէկահեղ 32 եպիսկոպոստունք կային. բայց պատմութիւնն կ'ըսէ թէ կաթողիկոսն մեր Գրիգոր Տղայ՝ առաջուց Արևելեան 36 եպիսկոպոսաց հաւանութիւնն առեր էր¹. Ժողովին մէջ միայն 16 արևելեան եպիսկոպոս գտուին. եթէ անոնցմէ զատ են 36, և թէ անոնց հետ, և թէ այն 36էն զատ գտուէին և անհաւանք, բոլորին թիւն 100էն աւելի չերևիր: Շնորհալիէն դար մ'և աւելի վերջ արաբագիր հեղինակ մ'ըսած կ'երևի թէ Հռոմ կլայի կաթողիկոսն 64 եպիսկոպոսական թեմ ունենայ. բայց հօս ալ որոշ չեմք իմանար թէ արևելեան թեմերն ալ ամբողջ բովանդակած է թէ չէ: Վերջապէս մեզմէ 200 տարի առաջ (1670) երբ անուանի տպագիր վարդապետն Սրեանեցի Սսկանն՝ յԵւրոպա էր, Գաղղիացի բանասէր մը խնդրեց անկէ և նա աշնանակեց ցանկ մը եպիսկոպոսարանաց Հայոց, իբրև 200, յորոց 40 միայն արքեպիսկոպոս էին, իսկ եպիսկոպոսաց մէկ մեծ մասն ալ Վանաց առաջնորդք, թէ և փոքր թեմեր ալ ունէին վանաց վիճակներն: Այս ամեն յիշատակներէ մեզի կ'երևի թէ մեր եկեղեցին առաջին դարուց մէջ 100էն աւելի եպիսկոպոս ունէր, կըրկին նոյնչափ ալ քորեպիսկոպոս. երթալով նուազեցան թիւ թեմական եպիսկոպոսաց ըստ հին կարգաւորութեան, այլ ատեն ատեն շատցան եպիսկոպոսունք, կամ անթեմ կամ փոքր թեմեր ունենալով, մանաւանդ երբ անոնց սովորութիւն եզաւ վանաց մէջ նստիլ, կամ վանահարց եպիսկոպոսանալ, կամ լոկ պատուոյ համար եպիսկոպոս ձեռնադրուիլ. և ըստ այսմ կըրնայ ըստ մասին ճշմարտիլ Լատինաց կարծիքն յ' ՓԲ դարու, կամ Հայոց մեծաբանութիւնն:

¹ Յայոմաւուրք տունն յ' 12 եպիսկոպոսաց, զոր Չամչեանն աննախդիր թիւ կարգաւով 812՝ գրէ 336 եպիսկոպոսունս. (Գ. 124):

Իսկ եպիսկոպոսաց նախապատուութեան և կարգաց գալով՝ մինչև 'ի ԺԱ դար, կամ քանի որ Հայք իրենց բնիկ երկրին մէջ էին, ամենքն ալ հաւասար անուամբ և իրաւամբք եպիսկոպոսք էին, ոչ կանոնական իրաւամբ մետրապօլիտ կար և ոչ արքեպիսկոպոս, 'ի բաց առեալ Սիւնեացն կամ Մարգպետականն, որք միայն այդպիսի պատուաւ նուն մը կրած են: Ի վերայ այս ամենայնի 'ի հնուց 'ի վեր կային Հայոց ալ Գլխաւոր եպիսկոպոսունք, որք էին իւրաքանչիւր աշխարհաց կամ նախարարութեանց գլխաւոր և իշխանանիստ գաւառին և քաղաքին եպիսկոպոսունքն, և հարկաւնոյն աշխարհին միւս եպիսկոպոսաց մէջ նախապատիւ էին, և երբեմն հեղինակութիւն մ'ալ ունէին անոնց վրայ. որոց որպիսութիւնը քննել և ճշգեշն՝ մեր գործէն դուրս է: ԺԱ դարուն մէջ երբ սկսան Հայք գաղթիլ Յունաց կայսերութեան զանազան կողմերը, անոնց գլխաւոր քաղաքաց մէջ արքեպիսկոպոսներ տեսնելով իրենց ազգային եպիսկոպոսներն ալ արքեպիսկոպոս անուանել սկսան, իբրու թէ անոնցմէ վար չմնալու. իսկ ԺԲ դարուն մէջ սովորական կ'ըլլայ այդ վերակոչումն. և նախ այս յիշեալ Հռոմկայի Ժողովոյն (1179) մէջ է՝ որ յետ երկու կաթողիկոսաց (Հայոց և Աղուանից) ստորագրին ինն արքեպիսկոպոսունք, (Անոյ, Երուսաղէմի, Անտիոքայ, Տարսոնի՝ Ն. Լամբրոնացին, և այլն), ապա 22 եպիսկոպոսունք: Սոյն գարուս վերջերը և յաջորդին սկիզբները, և աւելի 'ի Կիւլիկիա, կը սկսին եպիսկոպոսունք նստիլ 'ի վանորայս, և կ'անուանին եպիսկոպոս այս ինչ թեմի և Տէր այս ինչ վանաց՝ ուր կը նրստէր. զորօրինակ Սոյ եպիսկոպոսին աթոռն և վանքն էր Դրազարկ, Մասայն՝ Արքաեկազնի, Տարսոնին, Մլիճ, Լամբրոնին՝ Սկեւա, Անաւարդայն՝ Կասաղազն, Անտիոքայն՝ Յեսուայ վանք, և այլն:

Այսպէս եղաւ քիչ առաջ կամ վերջը և 'ի Մեծ
Հայոյ, այսպէս են տեղ տեղ և հիմայ:

Թողով զայս և ասոր նման խնդիրները նկատ-
մամբ եպիսկոպոսաց և կաթողիկոսի, մէկ մը միայն
յիշեմք, որ Շնորհալույ պատմութեան մէջ ալ
հարկաւ կը մտնէ. և է այն ընծայն կամ տուրքն
զոր ձեռնագրեալն՝ ձեռնագրողին կը մատուցա-
նէր. որ մէկ կողմէ նայելով անվայել բան մը կ'ե-
րևի, և իբր կաշառք կամ սիմոնականութիւն. և
երբեմն յիրաւի այսպէս ալ ըլլալով անարժան
անձանց մէջ՝ ամենաիրաւի ալ անարգուած է.
այլ եթէ հաւատամք որ Շնորհալի մ'ալ այսպիսի
ընծայ ընդունած է՝ պէտք է և հաւատալ որ օրի-
նաւոր կրնար ըլլալ այդ բանդ՝ իբրեւ պատշաճ սո-
վորութիւն և ոչ իբրեւ հարկ. մանաւանդ յորմէ
հետէ կաթողիկոսաց սեփական կալուածքն կո-
ղոպտեցան, և ինչպէս լսեցինք ինքնին Շնորհա-
լույ ըսածը, որ և ոչ գեղ մը կամ ագարակ մ'ու-
նէր, իսկ եպիսկոպոսք ժողովրդեան մէջ 'ի հարկէ
բաւական հասոյթ կը գտնէին. ապա արժան էր
որ կաթողիկոսն ալ յեպիսկոպոսաց ընդունէր
բաժին մը: Այսպէս էր մեր պատմութեան ա-
տենն ալ, և ամենէն ալ օրինաւոր ճանչցուած,
բաց 'ի չարասիրաց և անոնցմէ խաբուողներէն,
առջիններն, զորս և յետոյ պիտի յիշեմք, իրենց
անկարգ և անուղղայ վարուց համար մերժուած
'ի Շնորհալույ, գատապարտելի կրիւք փնտռելով
այնպիսի անձի վրայ բամբասելու բան մը գտնել
զայս յիշեր են մեղադրութեամբ. և որովհետեւ
մերժուած էին իրենց ազգէն և հովուապետէն՝
անցնելով իրենց մերձաւոր Ասորուց, ինչուան ա-
նոնց կաթողիկոսին՝ Միխայէլի քով համարձակե-
ցան անդուռն բերաննին բանալ: Այս անձս զա-
նազան առթից մէջ յարաբերութիւն ունեցաւ
Շնորհալույ հետ, ինչպէս պիտի տեսնեմք յետոյ.

և թերեւ իր քահանայութեանն ատեն՝ անոր
 թարգմանութեանց օգնողն է՝ ի հաւաքման վը-
 կայաբանութեանց. և երբ յաթոռն բարձրացաւ՝
 ըստ հին սովորութեան՝ թղթով իմացուց մեր կա-
 թողիկոսին, ինչպէս մերն ալ Ասորւոց կ'իմացը-
 նէր։ Սա կը յիշէ իր պատմութեան մէջ վերոյի-
 շեալ գիպուածը. և երբ Գրիգոր Տղայ յաջորդեց
 հօրեղբօրը՝ Միխայէլ շնորհաւորութեան թղթին
 մէջ գրեցի, կ'ըսէ, որ այդ արծաթառութիւնը
 վերցընեն, որպէս զի չարախօսաց բերանն գոցուի։
 Սակայն եթէ և նա որոշակի չըսեր թէ Շնորհա-
 լին ալ կ'ընդունէր այս տուրքը թէ ոչ, Վարդան
 Պատմիչ շատ որոշ կ'ըսէ թէ չէր ընդուներ. « Ներ-
 « սէս... եօթն ամ պաշտեալ զպատիւն, և եօթն
 « եպիսկոպոս ձեռնադրեալ յի. արք անուանիք
 « և ընտիրք, որ վարդապետ և որ փիլիսոփայ »։

Դառնանք մեր առաջին տեսութեան, որ էր
 բարեկարգութիւն եկեղեցւոյ՝ եպիսկոպոսօք. որոյ
 հնարքն՝ ոչ միայն անոնց անձամբ և վարքով կ'ըլ-
 լայ, այլ և անոնց ձեռքով և հեղինակութեամբ,
 որուն կարօտին և կաթողիկոսք՝ իբրեւ գործակը-
 ցաց. վասն զի առանց եպիսկոպոսաց ժողովքի և
 հաւանութեան՝ հայրապետ մը իր բովանդակ եկե-
 ղեցւոյն չի կրնար օրէնք դնել կամ նորոգել զօ-
րէնս. այսպիսի օրէնք յայտ է որ յեկեղեցւոյ՝
 Ամեն+ կ'ըսուին, և կանոնք Ժողովոյ սահմանին և
 հաստատին։ Մեր պատմութեան շրջանակին մէջ
 յիշեցինք ժողովք մը 2500 ժողովականաց բաց
 յեպիսկոպոսաց, ի սկիզբն հայրապետութեան
 եղբօր Շնորհալուոյն (56). իսկ սա որ այլ աւելի
 հոգացող էր եկեղեցւոյն լաւութեանը՝ ի հարկէ
 փափաղէր ալ միայն անձամբ չկըրցածը՝ ժողովով
 հաստատուի։ Ժողովք ընելու շատ գոհաւարութիւնն
 յայտնի է, պատճառաւ անհանգիստ ժամանակի
 և հեռաւորութեան տեղեաց. բայց գոնէ իր կա-

Թողիկոս ձեռնագրութեան ատեն եպիսկոպոսաց գումարին՝ յարմար առիթ մ'էր այս բանին . և Թուրթու Յնորհալի առիթը չէ փախուցած . և Թէ այս ոչ հարկ է ըսել որ ուրիշ առիթով ժողով գումարած է և կարևոր կանոններ սահմանած , առաջին հայրապետաց նման , Թէ և գծադրաբար ստուգիւ տւանդուած չէ մեզի , այլ միայն աներկբայ ըստ լու չափ նշան կայ : Միևնաբար Գոշ՝ որ գրեւ Թէ ժամանակակից էր († 1214) կը յիշէ իրեն ատեն այս երկու հարազատ հայրապետաց կանոններ գնելը¹ . Կանոնագրաց մէջ ալ կը յիշուին 'ի ցանկի՝ Կանոնք « Ներսէսի Ալայեցւոյ Հայոց կա-
« Թողիկոսի , եղբօր Տեառն Գրիգորիսի , գլուխք
« 145 » . որով ոչ միայն կանոնագրութիւնն հաւասար , այլ և կանոնաց առատութիւնն , որ Թուով առաւելու քան զամեն հարց և ժողովոց մերոց . և ինչպէս Յնորհալին յամենայնի լիացոյց և կատարեց մեր եկեղեցւոյ կարգերը և գրքերը , այսպէս ալ ըրած կ'երևի յայսմ մասին . ցաւալին այս է , որ կամ Կանոնաց բաղմութեւ համար կամ որ և է պատճառաւ՝ մեր ձեռքը հասած Կանոնագրաց մէջ միայն վերնագիրն կայ և ոչ բուն կանոնք . որ յուսամք Թէ ժամանակաւ յայտնուի բաղճաւորաց ձեռք . և որպէս կարծեմք՝ Թէ իրմէ առջիններուն և Թէ իրմէ գրածներով հաւաքուած մ'ըլլայ կարևոր կանոնաց :

Եկեղեցականաց՝ որով և եկեղեցւոյ՝ բարեկարգութեան համար , յետ Եպիսկոպոսաց՝ կարևորագոյն գասն էր կրօնաւորաց , և վայելուչ էր որ Յնորհալին այս բանիս ալ մեծապէս ուշ դնէ . որովհետեւ միայն այս գասն էր՝ որ շատ տեղ եպիսկոպոսաց իշխանութենէն ալ ազատութիւններ ու-

¹ Գլ. քիս Դատաւարագրոց . յիշած կանոնն է անկասար հասակաւ քահանայ շնորհագրելու վրայօք :

նին, շատ վանորայք իշխանաց՝ գաստակերտ ըլլա-
լով անոնցմէ կախումն ունէին. և մեր եկեղեցւոյ
սկզբնաւորութենէն 'ի վեր ալ, յաւուրց Ս. Գրի-
գորի և Տրդատայ՝ այս կարգաւորաց գասն մեծա-
հարկի եղած է, ինչպէս որ Ս. Սահակայ կանո-
նական գրուածքն ալ կը ցուցընէ, յառաջ քան
Շնորհալույն. թէ և առաջին դարուց կրօնաւոր-
քն աւելի ճգնաւորք էին և բարերարութեան
գործոց միայն պարապէին, որպէս Գլթութեան
եղբարք, հիւրոց, պանդխտից և հիւանդաց ծա-
ռայելով. անոր համար ալ իրենց բնակութեան
տեղիքն՝ մեր մէջ Վսև+ կ'ըսուին յատկապէս; որ
օթւանի իմաստ ունի. և այնպիսի տեղուանք կը
շինուէին վաներն՝ ուր ճանապարհորդք և պան-
դուխտք կը հանդիպին, տյսինքն քաղաքներէ հե-
ռու մեծ ճամբաներու վրայ, անչէն տեղուանք.
Մեծին Ներսիսի համար կ'ըսուի թէ 2000էն ա-
ւելի այսպիսի վանքեր հաստատեց 'ի բոլոր Հայս:
Յաջորդ դարերուն ձեացան արեղայ և վարդա-
պետ կարգաւորաց միաբանութիւնք, որոց նման
են կամ պիտի ըլլան հիմու սակաւաթիւ վանա-
կան՝ միաբանութիւնք ազգիս, զատ 'ի ճգնաւոր
միաբանից, որպիսիք են Վանայ կղզեացն և Սեւ-
նայն: Արևելեան ուրիշ եկեղեցեաց մէջ ալ սովո-
րութիւն է շատ կրօնաւորաց անմիջական կա-
խումն 'ի պատրիարքէն. մերոնք ալ քիչ շատ այս-
պէս ըլլալով յատուկ կերպով մը կը պահանջէին
Շնորհալույ խնամքը, զոր և ցուցած է, ըստ հա-
ւանութեան յետին գրչաց ոմանց, նորոգելով Ս.
Բարսեղի կարգաւորութիւնը և կանոնները, որով
ամենայն արևելեայք վարին: Հոգեսէր և ընկե-
րասէր հայրապետն մեր ջանացած է ոչ միայն ուղ-
ղել այլ և գիւրել ամենուն պարտքը, ինչպէս իր
Ընդհանրական Թղթոյ խրատներէն ալ տեսանք.
և այս գաաուս համար ալ որ ամենէն խստակրօն

պէտք է ըլլայ, յիշած է ժամասացութեան մէջ
ըստւածը, « Թեթեացո՛, Տէր, զքաղցր լուծ քո՝
« զոր եգեր 'ի վերայ մեր » . որպէս զի պատշաճ՝
գիւրութեամբ՝ աւելի յօժար կարգապահ ըլլան,
քան դժարութեամբք՝ շատերն կանոնազանց :
Մասնաւոր գութ և խնամքն ալ ծեր վանակա-
նաց վրայ նշանակեց յԼնդհանրականին . և Պատ-
միչն ալ կը վկայէ, թէ « Պարգեւէր 'ի վանորայս
« Ծերունեաց և վտանգելոց եղբարցն՝ դահեկանս՝
« և զգեստս՝ 'ի պէտս կարեաց նոցա » . որպէս զի
տկարացեալ բնութիւնն կարողանայ կրօնին մէ-
կալ պարտքերը կատարել անգբաղ, և հասակն
ու հիւանդութիւնք պատուհաս չհամարուին այն
սուրբ վիճակին :

Այս երկու մեծ դասերէն զառ, որք եկեղե-
ցւոյ՝ որով և աշխարհի կամ մարդկութեան՝ բա-
րոյական ուղղութեան մեծ պատճառք են, կայ գաղ-
մ՝ ալ մարդկան, որ յիշուած չէ Շնորհալուոյ Լնդ-
հանրականին մէջ . անպքով փոքրիկ, այլ իրօք ա-
մենէն մեծ կրնայ ըսուիլ, վասն զի ամենուն ալ
սկիզբն է . և է Մանկանց կամ Տղայոց դասն . ու-
րոց վրայ խնամ տանելն՝ պարտք է ծնողաց և քա-
հանայից . անոր համար անպատշաճ էր անոնց
ալ զատ բան գրել յԼնդհանրականին . սակայն
անմոռանալի դաս մ'է սա մարդկութեան, որոյ
ամենայն մեծութիւնն ասոր փոքրկութենէն կը
ծագի . և անկարելի ալ էր որ Ներսիսի պէս անձ
մը ասոնց ալ չհազորգէ իր շնորհքները : Բաց 'ի
պատուիրանաց առ ծնողս՝ մանկանց համար հար-
կաւորադոյն բանը հնարեց, այսինքն է բարի և ող-
ջամիտ սկզբունքներ տպաւորել անոնց թարմ
մտաց և սրտին . և զայս ալ իր սովորական քեր-
դողական արուեստովը ձեացուց, ռոտնաւոր բա-
նիւք . զոր և տղայոց հասկացողութեան և սովորե-
լու դիւրութեան համեմատ՝ պարզ կամ ուսմիկ

ոչով գրած է, և այբուբենից կարգաւ անատեալ-
կայ որ ութտողեան տամբք և ոտիւք.

« Այբն՝ Աստուծոյ զքեզ մերձակայ,
Խրատէ լինել, Թէ հաւատայ ».

կայ որ չորստողեան,

« Այբն՝ առաջին ըզքեզ, Տըզայ,
Հանէ յիմասարն գերտկայ ».

ասոր նման

« Այբն՝ անըսկիզբն ասէ զԱստուած,
Անեղ բնութիւն, ոչ արարած »:

Այս ետքինս՝ հաւատոց վարդապետութիւն մ'է.
երկրորդն՝ ուսումնասիրութեան յորդոր մը, ա-
ռաջինն՝ բարոյական խրատք. որ են ըսել հոգւոյ,
մտաց և սրբոյ գաստիարակութիւն: Հաւանօրէն
և յառաջ քան զկաթողիկոսութիւնն դրեր էր
այսպիսեաց մաս մը. ինչպէս նաև Սողոմոնի գրոց
Յիշատակները, որք մասնաւորապէս բարոյական
կրթութիւն կը գիտեն:

Այս փոքրկանց մեծագոյն գառն (Մանկանց)
կ'առաջնորդէ մեզի Շնորհալուոյ մարդասիրական
բազմապատիկ և ջերմագոյն խնամքը և սէրը քըն-
նելու, մասնաւոր թէ հիանալու. վասն զի այն-
պիսի սրտէ մը ընկերսիրութիւնն իբրև յառաա-
ադբերէ բղխելուն՝ չեմ կարծեր որ տարակոյտ
մ'ըլլայ. և ոչ իսկ հարկ էր յիշել, եթէ Շնոր-
հալուոյ մեծութեան մասնաւոր նշան մ'ալ չնշմա-
րէինք, կամ թէ այսպիսի անապակ և սրբագոյն
սիրոյ վրայ խօսելն և լսելն միշտ քաղցր և օրինա-
ւոր չքլար: Բնութիւնն կ'իմացնէ որ ամեն գառն

և վիճակէ աւելի կարօտ են ողորմութեան և սիրոյ՝ աղքատք և տնանկէք. և ասոնց մէջ ալ անոնք մանաւանդ՝ զորս տշխարհօրէն Բաղդ ըսուածն՝ լաւագոյն գրից մէջ գրած էր կամ պէտք էր գնել, և որ և է պատճառաւ՝ կարօտութեան մէջ ընկած են, առանց փրտաքին կերպերնին շատ փոփոխելու. որով մոլորողութիւն ալ չեն կրնար ընել, և սրտանց աւելի կ'այրին և տառապին քան մարմնով. անոնց ցաւը գիտցողք անդամ՝ շատ հեղ չեն կրնար գեղ ընել. այնքան փափուկ է սիրտն և ամօթխած՝ որ ողորմութիւն թալով և առնելով անգամ՝ կրնայ արիւնոտիլ. կարօտէն աւելի կարօտութիւնը լեցնողն պէտք է ճարտարութեամբ հօս: Անորհալը սիրտն որ ամենէն փափուկ մարգասէր սրտից նիւթով զանգուած էր, և գերագոյն շնորհօք թաթաւեալ, և ըստ վկայութեան պատմիչին (« զողորմութիւնն՝ ունէր նախ « կի բնաւորաբար սովորութեամբ »), ասանկ փափուկ գիպաց հնարքն ալ կը գտնէր. յայտնի աղքատաց յայտնապէս կու տար առատապէս, որչափ որ իր աղքատութիւնն ալ ներէր իրեն. խակ ամբողջ աղքատաց և կարօտելոց համար՝ ծածուկ լրտեսներ ունէր քանի մը խորհրդապահ և հաւատարիմ անձինք, որք միայն յետ իր մահուն այս բանս յայտնած են. և « տայր. ցնոսա ծրարս « ոսկւոյ առատապէս », և կը սովբեցընէր թէ ինչ կերպով գիշերանց առանց մէկուն տեսնելու՝ այն կարօտելոց առանց պատուհաններէն կամ երգիքէն ներս ձգեն ծրարները և հեռանան. « և այսու « նմանէր, կ'ըսէ, պանչելագործ հայրապետին « Նիկողայոսի »: Այնքանցուց ասկէ ոչ միայն մեր հայրապետին Ներսէսի նուրբ առաքինութիւնը և սերը պիտի տեսնեն, այլ և գուշակեն թէ որչափ ուրիշ բարձր և ազնիւ տաքինական գործերը ըրած է այն անձն, որք իր շնորհաց մէջ ծած.

կուած՝ միայն իրեն, և իրմէ աւելի Աստուծոյ յայտնիք են:

Ապրուստի կողմանէ ասոնք են յետին դաս մարդկան, և մեծ գթութեան կարօտ. իսկ ըստ քաղաքական վիճակաց՝ սովորաբար յետին կ'ըլլան ի բարոյականի՝ ծառայական և զինուորական դասակարգք. ուրեմն ասոնք ալ առաջին կարգի խնամոց կարօտ են: Շնորհալոյ վիճակն և բնական տեղն՝ Հռոմկլայ բերդն՝ կը պահանջէին և ծառաներ և զինուորներ. և պէտք չէ տարակուսիլ որ ժամանակաւ կանխեալն քան զՍ. Պողոս, Սալեղացին և Ֆենեկն, անոնց պէս իր առւնը լաւ կարգաւորած ըլլայ, և ծառաներն ալ կրթած՝ իր սղանչելի վարքով և բանիւք: Անոնցմէ աւելի ունէր իր բերդապահ զինուորները, որոց կերպովմը ինքն էր ազատ տէր և իշխան. վասն զի Հռոմկլայ ուրիշ իշխողի կամ Թագաւորի մը իշխանութեան տակ չերկիր: Գալով զինուորաց, որչափ ալ ասոնք կանոնաւոր են իրենց զօրապետին և զլիաւորին հրամանաց տակ, այն բաներուն մէջ ալ որ իրենց ազատութեան Թողուած է՝ շատ հեղ շատ ազատ և համարձակ կ'ըլլան, անոր համար Շնորհալի Ընդհանրականին մէջ մասնաւոր խրատ մ'ալ ասոնց պրած է: Իր քարանձաւ բերդին պահապանքն ալ անոնց եղբարքն էին. և որչափ ալ քիչուոր և իրենց պաշտպանելու տեղն սահմանաւոր, այնքան ալ խրոխտ և ժիր կըրնային ըլլալ. և երբ իրենց տէրն՝ հայրապետն՝ այնպիսի ազնուախոհ բաներ կը շարագրէր արձակ և ոտանաւոր, կտրիճ և գունեղ Հայ երիտասարդք ալանոր կարճ սահմանաց վրայ հսկէին, նետալից կապարճն միշտ ուսերօւն վրայ, հաստաճիգ աղեղն ի ձեռին, նիզակներն ասդիս անդին ցրցուած պատուարաց վրայ, աշտարակաց նեղ պատուհաններէն լայն լայն նայելով իրենց

պէս անհանգարտ Եփրատայ սեւ ու սպիտակ հոսանաց վրայ, և անոր երկու եզերքներէն դուրս մէկ մը յարևելս՝ իրենց բնիկ հայրենեաց և յիշատակաց երկիրներուն վրայ, մէկ մը յարևմուտս՝ իրենց պանդրխառութեան և թշնամեաց երկիրներուն վրայ, տեսակ տեսակ մտածութեամբք և զրուցօք. և երբ ամառնային ասթագին գիշերները՝ հայրապետն ջերմով բռնուած կը տագնապէր իր պարկեշտ խշտեկին վրայ, այն եռանդուն և հսկայաձև հասակներն ալ՝ զգայուն սրտի ջերմութեամբ բռնուած՝ անշուշտ երբեմն ալիքներէն և գաշտերէն անգին՝ միայն իրենց յաղթող սրտակցաց և սիրակցաց խօսքեր կը թռչունէին. կամ ուրիշ զինուորական համարձակութեամբ ձայներով և երգերով կը վերաւորէին այն օգը՝ որ Շնորհալին ալ կը շրջապատէր։ Մանր էին ասոր մաքուր ազնւոյն և հոգւոյն՝ այսպիսի խառնախօսիկ ձայնք և եղանակք. մանաւանդ գիշեր ատեն յառանձնութեան հնչուած ամեն մարդկային ձայն՝ իր սակզծող և միայն վկայ Աստուծոյ նուիրելի համարէր. քունէն արթնցող կամ արթնցընող եղանակն՝ պէտք էր որ ամենէն առաջ յիշէ ըզկենսատուն և զնորոգողն կենաց։ Այսպիսի մտածութեամբ, կ'ըսեն, շարագրեց Շնորհալին այն սքանչելի սաղմոսախառն գիշերային և առաւօտու երգերը՝ Յիշողութիւն Գիշերի, և Զարիւն, Ժողով. զոր Հռոմկլայի պահապանաց բերնէն յափշտակելով Հայաստանեայցս եկեղեցին՝ մինչև հիմայ իրեն առաջին երգ ըրած է գիշերային Ժամասացութեան, և անով կը սկսի օրը նուիրել Աստուծոյ. այսպէս զարմանալի փոխանակութեամբ անլռելի մնաց Հռոմկլայի պահապանաց երգն, մինչդեռ 120 տարի յետ մահուան Հեղինակին՝ (1292) Եգիպտացի ասպատակք այն հայացեալ սրբազան բերդն ալ նուաճելով պապանձեցուցին։

Այսքան ընդորձակ շրջահայեցութեամբ և հոգով Շնորհալին ամենէն բարձրագոյն վիճակներէն մինչև 'ի ցածագոյնս կը նայէր. Տղայոց, զինուորաց և ծառայից հետ՝ որ և է հասարակ և ռաբիկ մարդկան վրայ ալ ցաւակցելով, որք սովորաբար աւելի նուազեալ 'ի կրթութենէ՝ վարքով ալ խօսքով ալ ամենազգիւղ կ'ըլլան. փափագէր՝ որ ինչպէս ամենուն համար ազօթքներ շարագրեց՝ կարելի ըլլար որ խօսակցութեան նիւթ կամ կերպեր ալ հնարէր. և իրեն հովուեալ քրիստոնեայք՝ աւելուամբ ալ իրօք ալ այնպէս ըլլան, Քրիստոսի հոգւոյն համեմատ վարուելով յամենայնի. « Այն « պիտի էին կամք Սրբոյն, կ'ըսէ Պատմիչ-մը¹, զի « Թէ հնար իցէ՝ ոչ ոք խօսեսցի խօսս աշխարհա- « կանս՝ բաց 'ի գրոց, ոչ 'ի գինարբուս, ոչ յայլ « ուրախութիւնս »). և այս բանիս համար ալ հնարեց մեր երբեմն յիշեալ Րաֆան կամ Հանէ- « ց-իները. որ փոխանակ առասպել խօսից և պատ- « մութեանց՝ զբօսական ընկերութեանց ժամանակը բռնեն, և օրինակ ըլլան յետագայից ալ այն- « պիտի գիւտերով խափանել չափազանց զուարճա- « սէր լեզուի և ականջաց հրապոյրքը: « Զի յամե- « նայնի հանճարեղ էր Ներսէս, կ'աւելցընէ վե- « րոյիշեալ Պատմիչն. արար և Առակս խորհրդա- « բարս 'ի գրոց, և Հանելուկս. զի փոխանակ ա- « ռասպելեաց զայն ասասցեն 'ի գինարբուս և 'ի « հարսանիս »):

Շրջահայեցութեան հետ սրատեսութիւն ալ ունէր Ներսէս՝ ամեն կողմ և ամեն պէտք նկատելու, և իւրաքանչիւր անձին յարմար և պատշաճ տալու կամ հասցընելու. միանգամայն և անխոնջ և անդադար աշխատանք, ինչպէս կը յիշէ և Լամբրոնացին:

1 Եկրակոս:

« Ի զբազանաց երբէք չպարտէր,
Այլ ուշ միոյն և եթ ունէր,
Խոկայր յիմանտու և ոչ յազէր ».

Բոլոր ջանից վախճանն ալ ուզգելով 'ի ճշմարիտ
վախճանն, յերջանկութիւն մարգկան, 'ի հաճոյս
Աստուծոյ. « Քանզի ըստ աստուածուսոյց գի-
« առութեանն որ 'ի նմա՝ գիտէր, թէ ոչինչ է սիրե-
« լի Աստուծոյ՝ որպէս զոգւոց մարգկան փրկու-
« թիւն. յաղագս որոյ և Տէրն մեր և Աստուած՝
« զանձն 'ի մահ ետ. (գեղեցիկ խորհրդածէ Պատ-
« միջ վարուցն և կ'իմացընէ). վասն այնորիկ միշտ
« զմերձաւորսխրատէր աստուածիմաստ բանիւք,
« և զհեռաւորսն՝ աստուածաշնորհ ձեռացն գծա-
« գրութեամբ օգտեցուցանէր հոգեւոր խրատու.
« Քանզի ուր զշնորհալից նամակս նորա ընթեռ-
« նութիւն՝ որպէս յաստուածահրաշ գիմաց նորա
« պատկառէին, Եւ յամենայն ժամ առանց ձանձ-
« րանալոյ յօժարութեամբ և աստուածային սի-
« րով տայր հարցանողացն զպատասխանիսն բա-
« նիւ և գրով¹. զգժուարահասու և զտարակու-
« սական իրսն հեշտալիս և քաղցրադոյնս մեկնէր,
« և մոծանէր յիմանալի ոգիս և 'ի միտս խնդրու-
« զացն, ըստ 'ի վերուստ առատապարգև տուե-
« ցելոյ նմա շնորհին: Եւ ուրախ առնէր զամենե-
« սեան առ հասարակ ըստ իւրաքանչիւր պիտոյից՝
« 'ի հագէծնեալ և 'ի մշտաբուղի շնորհաց աղբւ-

1 Լամբրոնացին ալ կ'ըսէ.

« Հարցմանց յոգւնց պատասխանէր
Զտարակուսանսքն լուծանէր »:

Արդէն տեսանք զանազան բանասիրական հարցմանց
առած պատասխանները և մեկնութիւնները:

« րէն: Զմեղուցեալն խրատէր միշտ և յանգիմա
« ներ, և քաղցրագոյն և ողջ բանիւ սրտայր 'ի
« կեանս. և զսուրբս և զառաքինիս յորդորէր
« առաւելու 'ի գործս բարիս »:

Սեծ և տաք սրտի գործ էր այսպէս հեռաւոր
և մերձաւոր կարօտեալները և տարակուսեալ
ները մխիթարել, խրատել և կանգնել. այլ մե-
ծագոյն և ջերմագոյն ևս սրտի գործ էր՝ բաւա-
կանները լիացնել, լեցուններն առատացնել, կա-
րողները զօրացնել, միով բանիւ ըստ աւետարա-
նական առակին՝ ունեցողին շնորհքը կրկնապատ-
կել և աճեցնել. և այսպէս կ'ընէր Շնորհալին՝
իր աննախանձ և բարեսէր գիտողութեամբը.
« Թէ իմանայր ուրեք թէ իցէ դք յերկցանց կամ՝
« 'ի սարկաւազաց՝ որ ունիցի շնորհս և սէր 'ի
« հոգեւոր գործաւնութիւնսն, վաղվազակի առա-
« քէր և 'ի ձեռն գրոյ առ ինքն կոչէր, և ևս ա-
« ռաւել յորդորէր 'ի նոյն. և ուսուցանէր և
« խթատէր յարածամ: Եւ յոյժ սիրելի էր նմա
« այր՝ որ ունէր նախանձ և ողջախոհութիւն 'ի
« բարիս և շնորհս աստուածայինս: զորս թէպէտ
« և հոգեւորքն ճոխացուցանէր՝ այլ և մարմնա-
« կանօք ոչ թողոյր անփարթամ: Եւ որպէս լը-
« ծակցեալ Աստուծոյ՝ զպատուեալն շնորհօք 'ի
« նմանէ՝ և ինքն պատուէր, սիրէր և յարգէր ան-
« նախանձ մտօք, որպէս հայր բարի գթած և որ-
« գեսէր »: Պատմըլին գեղեցիկ յանգրգնութիւն
ըսածը՝ Ներսէս ալ արժանաւոր արթնութեամբ
և ջանքով կատարեց. աստուածային լծակցու-
թիւն. այսինքն է արարչական և նախախնամող
տեսչութիւն և ձեռնառուութիւն մը ամենայն գա-
սի և վիճակի մարդկան, բարւոյ և չարի, մեծի և
փոքու, ըստ իւրաքանչիւր նուազութեանց կամ
առաւելութեանց: Այս Շնորհալւոյ հեա զու-
գեալ հրաշափառ Լըծակցին ահեղութիւնը վա-

րագուրելու համար՝ ուրիշ հրաշալի անուամբ մը
ըսենք, Յիսուսի ըծակցութիւն. զմարդացեալ
Բանն նկատելով. որ իբրև Աստուած՝ զօրութիւն
տուաւ, և իբրև մարդ՝ կարեկից եղաւ մարդու.
ըստ այսմ և իրեն նմանութեան ջանացող հովիւք
և հայրապետք, ուր որ աստուածային զօրու-
թիւն չէին կրնար բանեցընել, քրիստոսեան և
մարդկային ցաւակցութեամբ կ'օգնէին ընկերաց.
ընդ որս և մերս Ներսէս. որոյ գթութեան և կա-
րեկցութեան՝ շատ և մեծ գործոց նշաններ կու-
տան մնացեալ իր մէկ քանի գրուածքն ալ, զորս
արժան է հօս յիշատակել:

ԻԴ.

Մխիթարականք Հիանդաց, Սգաւորաց,
Տարակոսւնոց. — Ուրուկք Եղեսիոյ. — Իշ-
խանն արեւելեան. — Յովսէփ Նոր վկայ:

Մարգուս մարմնաւոր կենաց տառապա-
նաց մէջ՝ յայտ է որ յետ աղքատութեան, զոր
վերը յիշեցինք, և անկէց աւելի կսկծալիքն՝ են
հիւանդութիւնք, և վերջին դիպուածն՝ մահ. այս
երկու առթից նկատմամբ ալ մէկմէկ միութարա-
կան յիշատակ ունիմք 'ի Շնորհալուոյ: Առաջին
առիթն էր հիւանդութեանց մէջ ամենէն խորշե-
լին, մանաւանդ 'ի հին ժամանակս, բորստու-
թիւնն. զոր և քրիստոնեայք անգամ երբեմն հա-
լածէին իրենց բնակութեան սահմաններէն. ինչ
պէս մեր ազգին պատմութեան մէջ ալ յիշուի
մասնաւորապէս Մեծին Ներսիսի օրերը. « քանզի

« Բորոտք հալածեալ լինէին, կ'ըսէ Խորենացին
 « (Գ. Խ.), իբր պիղծ համարեալ յօրինաց. և
 « զՈւրուկս փախստեայս առնէին, զի մի 'ի նոցա.
 « նէ յայլս փոխեսցի ախան. որոց դադարք՝ անա.
 « պառք և ամայիք, և ծածկոյթ՝ վէճք և մացառք.
 « ոչ յումեքէ գտանել մխիթարութիւն թշուա.
 « ռութեանցն »). որոց համար սուրբն Ներսէս շի
 նել տուաւ հիւանդանոցներ՝ գեղերէ հեռու և
 ապահով տեղեր, որք Ուրիանոյ կամ Օրիանոյ ը.
 սուեցան, և երբեմն յանցաւորները կը խաւրէին
 այն տեղ ծառայելու: Արդ իրմէ ութ դար վերջ
 իրեն թաղմապատիկ նմանակցին՝ մեր Շնորհալուոյն
 ատենն ալ՝ մերձաւորք և երբեմն ողբացեալ Եղե.
 սիոյ կողմերը կային այսպիսի ուրուկք կամ բո.
 րոտք, որոց մարմնոյ ցաւէն աւելի կակիծ կու.
 տային՝ մարմնով առողջքն և մտք տկար բնակիչք
 տեղւոյն. ըսելով, թէ Աստուած զձեզ երեսէ թռ.
 ղեր է. և իրենք ալ կը խորշէին, և հեթանոսաց
 պէս կը զզուէին և հեռացնէին ուզէին զանոնք: Տա.
 ռապեալքն և տրտմեալք անապատէ և հիւանդա.
 նոցէ ապահովագոյն և աւելի բժշկական տեղ մը
 գտան, և միակ յարմար տեղ. — Շնորհալուոյ սիրտը:
 Յաւերնին ցաւագին բանիւք բացատրեցին գրով,
 և խաւրեցին այս Միջագետաց և Հայոց աստուա.
 ծապարգև այցելուին. յայտնեցին իրենց լսածը
 և տարակոյսը, և կը սպանէին անոր արգարախօս
 բերնէն կամ գրչէն լսել Աստուծոյ վճիռը: Զկըր.
 ցաւ բարեսիրտ հայրապետն մեր առանց արտա.
 սուաց կարգալ և պատասխանել անոնց խեղճու.
 թեան վրայ. և փութացաւ թէ ոչ զմարմիննին՝
 այլ սրտերնին բժշկել և սրբել. մեկէն սկսելով
 գրել թէ այդ ամեն ցաւերն՝ պարզապէս « է յան
 « քննելի դատաստանացն Աստուծոյ. այն՝ որ
 « չափով և կշռով բաժանէ իւրաքանչիւրումն
 « զօգտակարն, թէպէտ և մարդիկ ոչ իմանան,

« զառողջութիւն և զախտաժէտութիւն... որ,
 « պէս և ձերդ տկարութիւն և անբուժելի ցաւք
 « մարմնոյ՝ ոչ այլ ուստեք է՝ քան թէ ՚ի հրամանէ
 « կամացն Աստուծոյ: Իսկ այնպէս՝ որք խռովե-
 « ցուցանեն և զգուեն զձեզ անյուսութեան բա-
 « նիւք՝... անտեղեակ են իրաւանց Բարձրելոյն,
 « և արժանաւորս պատուհասի մեղանչեն. թէ-
 « պէտ և ոչ իմանան որ ըստ բարեկամացն Յո-
 « թայ՝ շարժէ ՚ի վերայ ձեր սատանայ զայնպիսին,
 « զի ոչ միայն մարմնով այլ և մտօք ևս տանջեսցէ
 « զձեզ »: և այլն: Այս յարմար գեղեցիկ օրինակը
 գտնելով՝ մէկ կողմէն իրենց ցաւոց և համբերու-
 թեան զՅովբ կ'ընծայէ, միւս կողմէն զիրենք մե-
 զադրողներն ալ կը նմանեցընէ զնա մեղադրող
 անխոհմ բարեկամներուն. փոխանակ որ պարտք
 էր « ամենայն մարդոյ որ առողջ են մարմնով ձե-
 « ռնտու լինել տկարացն, և՛ ոչ հակառակ նո-
 « ցին »: այլ այն տգիտաց ըրած մեղադրութիւնն
 և պաղութիւնն ոչ այնքան իրենց կը գպէր՝ որ-
 չափ Աստուծոյ օրինաց և սիրոյ. որով և Աստուած
 անոնց ըրածին չհաւանելով կը պաշտպանէ իրեն
 հիւանդ և տկար արարածները. ինչպէս որ ասոնց
 օգնողներուն և գարմանողաց ալ վարձք և թողու-
 թիւն մեղաց կը շնորհէ: Իսկ ալ, կ'ըսէ, եթէ
 սիրով համբերէք ձեր ցաւոց՝ մարտիրոսաց պէս
 վարձք կ'առնուք. միայն հաւատք ունեցէք յԱս-
 տուած, և մի շփոթիք ձեր հիւանդութեան վրայ.
 Պօղոս առաքեալ իր քրտան թաշկինակը զրկե-
 լով հիւանդները կը բժշկէր, սակայն ինքն իր տկա-
 րութիւնը չէր կրնար փարատել: Իսկ եթէ ըսեն,
 թէ ինչո՞ւ Աստուած այսպիսի ցաւեր կու տայ
 մարդկան. յիշեն մեր նախահայրն, որ հեշտու-
 տեան ցանկալով ցաւոց և մահուան հասաւ. իսկ
 նորն Ադամ՝ Քրիստոս՝ նեղութիւն և վիշտ փընաք-
 ուելով՝ երկնից երջանկութեան ճամբան բացաւ:

« և ընթացողացն զհետ Քրիստոսի այսպիսի ճա-
 « նապարհաւ, ուր ընին օթեանք 'ի յերեկոյա-
 « նալ կենցաղոյս. — ոչ 'ի յարկս համապատիւ
 « ծառայից, այլ ուր Տէրն է ամենեցուն »). և այլն:
 Ամեն քրիստոնէի ալ հարկ է որ « անձուկ ճանա-
 « պարհաւն և նեղ գրամբն մասնեն յերկինս ».
 այս ճամբան և դուռն են՝ կամ մաքուր կուսու-
 թիւն, կամ ճգնութիւնք. և որովհետեւ մարգիկ
 չեն ընտրեր այս բաներս, Աստուած իր կողմանէ
 կը խաւրէ անոնց աղքատութիւն կամ հիւանդու-
 թիւն. որպէս զի մարմնով նեղուելով՝ հոգին զօ-
 րանայ և ապրի. վասն զի շատ հեղ առողջութիւնն
 և յաջողութիւնն են պատճառք մեղաց և կորս-
 տեան: Ուրեմն ով որ յօժարութեամբ և համբե-
 րութեամբ ընդունի իր տառապանքը՝ Աստուած
 վարձու արժանի կ'ընէ զնա. իսկ ով որ տրանջայ՝
 թէ մարմնոյ նեղութիւն կը կրէ, թէ հոգւոյն
 վարձը կորուսանէ: Ընդ հակառակն մարմնով
 յաջողածք՝ շատ հեղ միայն ներկայ կեանքը կը յի-
 չեն, Աստուած ալ զանոնք կը թողու իրենց ուղա-
 ծին, որ եթէ անդին անվարձք պիտի մնան, այս
 աշխարհիս մէջ բան մը վայելեն: Աստուծոյ մէկ
 կամբն ալ այս է, որ առողջք կարենան օգնել հի-
 ւանդաց. անով իրենք ալ կարեկից տիրա կ'ունե-
 նան, զգաստութեամբ կը վարուին, և ողորմածաց
 երանութեան և վարձուց արժանի կ'ըլլան. որուն
 արժանի ըլլալ մաղթէ Շնորհալին. « ամենեցուն...
 « որք ողորմելի ունին զկենցաղական զայս կեանս,
 « և որք ողորմութեամբն որ առ նոսա՝ գնեն զար-
 « քայութիւնն երկնից »). և այսպէս կնքէ ըզ-
 թուղթը:

Արկարգ առիթն էր մարդկային վիճակի վեր-
 ջինն, գէպք կամ հարկ մահուան, որոյ վրայ ա-
 ւելորդ է մեզ հօս խորհրդածելն. այլ ճրբան գը-
 ժար է կանոնաւորել և հանդարտեցընել ծնողի

« մը միտք և սիրտ » « Այսան որդւոյ իւրոյ տարա-
 « ժամ մեռելոյ » : Մնողք մը, իշխանազուն մը
 « արեւելեան », որ է ըսել 'ի Մեծ Հայոց, իր նո-
 րահաս խարտեալ պատանին կորուսեր էր, և ոչ
 կամեցր կամ ոչ կարէր մխիթարել. թուի թէ ինք-
 նին գրեց առ մեծագութ հայրապետան մեր, կամ
 'ի ձեռն ծանօթից իմացուց' իր երկրաւոր անգար-
 ման կորուստը : Մնորհալին 'ի հարկէ մխիթարա-
 կան բան մը պիտի գրէր, (և ո՞ գիտէ որքաններ
 գրած է.) և գրեց 116 տող այբբենիւ սկզբնաւո-
 րեալ ութոտեան գեղեցիկ շափարան թուղթ մը,
 որուն շէնքն և յանգաց փոփոխութիւնն ալ կ'ա-
 ւելցընէ իմաստից անուութիւնը. որք սովորական
 ըսուած և ըսուածներ բաներն ալ անտղար զօրու-
 թեամբ և հաստատութեամբ կ'ազգեն սրտի, և
 մէկէն կը վերացընեն միտքը վրեժ և քաղցր սկզ-
 բնաւորութեամբ բանին.

« Անտես է յոյսն աստուածային...
 Բայց որք բանան զայլս սրտին՝
 Այնք հաւատով 'ի նա հային.
 Գանձեն զաննիւթ գանձն 'ի հոգին
 Եւ ոչ ցանկան նիւթականին.
 Դիտեն զաշխարհն զայն վերին,
 Ուր ոչ է սուգ և ոչ տրտմութիւն :
 Եւ գու թէ զմէզ մեղաց մըթին՝
 Մաքրես յոգւոյդ աչաց բըրին,
 Զմանուկ տըղայդ քո զըտղձալին՝
 Այլ ոչ ոգբաս կսկըծագին ».

Վասն զի պիտի տեսնես որ երանելեաց մէջ՝ ընդ
 հրեշտակաց և ընդ սրբոց « Ի գերկըս Հօրն է զը-
 դուելին » . ապա իրաւամբք կ'աւելցընէ

« Խընդա մեծաւ այսու յուսով,
Սթափեա 'ի սգոյդ ըսփոփելով:
Ծանիր զբնուծիւնքս մեր մարմնով
Մտհկանացու՝ անգափձ վըճուով » .

և այս ցաւագին վճռոյն ցաւագին հարուածներն
օրինակ կը բերէ, սկսեալ յԱբելէ և յԻսահա-
կայ, և եօթն զաւակէ չարաչար տանջանքով աչ-
քին առջև զրկուած մայրն Նամունէ. ապա յիշէ
և զՔրիստոս

.... « Զկեանքքն տառաջանով
Ըզմարդկան մահ մեռանելով », .

որով և, հասարակաց յոյս տուաւ անմահական
կենաց, որով պէտք է խնդան արգարք, մեղաւորք
և անյոյսք միայն լան. իսկ քո

« Սուրբ արղային՝ ոչ լալոյ ձայն՝
Այլ երգ խընդման վայելչական:
Վասն որոյ զգոյն ըզտխրական
Սեաւ ըզգեստիդ՝ 'ի յանձնէդ հան.
Տրտմական կիրքն առցեն վախճան,
Դառն արտասուք ձեր և կական:..
Յոյց զակամայդ՝ կամայական,
Տալ ստեղծողին յօժարական:
Իիւծեալ մարմնոյն որ 'ի տապան՝
Ծանիր զհոգին յերկնից խորան:....
Եթէ յայս յոյս՝ ունիս հանճար՝
Լինիս հոգւով գու անմոլար.
Սըրտիդ կըրական որ կայ 'ի վառ՝
Փոխի 'ի ցօզ զըւարթարար:..
Կենդանին եւ կենարար՝
Այն որ ձայնիւ կոչեաց զՆազար,

Առ քեզ գոչէ աստուածաբար,
 Լուծցէ զսուգ քո եւ զաշխար:
 Թագաւորն կամարար
 Որ զՄարեմանն ուրախ արար,
 Ուրախութիւն քեզ անվշտար
 Պարգեւեացէ աստուածաբար: ...
 Կտաւոց մահուն մարմնապատար
 Վարչամակին այն մահարար՝
 Սր քո յուսոյն անյուսարար
 Եւ հաւատոյդ ծածկոյթ արար,
 Սաստեա նոցին եւ գանիւ հար,
 Զի փախիցեն ծառայարար »:

Այս վերջին պարբերութեան մէջ յիշեալ կտան
 մարմնապատ, վարչամակն մահարար, որք երկ-
 րաւոր յուսոյ են անյուսարար, այլ հաւատոյ
 ծածկոյթ կամ քօզ մը, թէ բանաստեղծութեան,
 թէ սրտառուջ փափկութեան եւ թէ քրիստոնէա-
 կան քաջութեան միացեալ յաղթագրօշ մ'են,
 զոր կանգնէ Շնորհալին մանկակուլ գերեզմանին
 վրայ, եւ քիչ մ'ալ քաջալեր աալով լռէ. թէ եւ
 անշուշտ ինքն ալ քանի մ'արատառուաց կաթլով
 կնքելով թուղթը. եւ ոչ անպատճառ յիշէ զօրի-
 նակ մեր եւ զԱստուածամարդն Քրիստոս՝ յոյս, որ

« Արատառուելովն մարգկարար...
 ԸզՄարեմանն ուրախ արար »:

Ամեն ծաղիկ թերեւ հաւասար ծաղիկի, այլ ոչ
 ամենքն ալ հաւասարապէս կը խամրին. ոմանք ին-
 չուան յաշուն եւ 'ի ձմեռն դիմանան, ոմանք 'ի
 նոյն 'ի գարնան ծնանին եւ մեռանին, կամ 'ի բնէ
 դիւրութեամբ եւ շուտաթափ ըլլալով. կամ բըռ-
 նութեամբ մը մահանալով. եւ մեծ մաս մ'ալ այն

վառվառն վարդերէն և վայրի շուշաններէն՝ որովք սիրելեաց և օրբոց սենեակք զարդարին, մինչ հաւասարապէս կանգնին և փայլփայլին «այսօր, վաղիւն 'ի հնոց արկանին», անպիտան խոտոց պէս, ըստ աստուածային խորհրդածութեան Քրիստոսի. և մարդ աւելի տսոնց վրայ կը ցաւի, քան անոնց՝ որք կամ երկար ատեն իրենց բնոյն և տընկին վրայ կենալով, կամ զարգարանաց պաշտօնը կատարելով վերջապէս իբրեւ ծերացեալ և չորացեալ 'ի բաց ձգուին: Այսպէս է և գեռաբողբոջ ոսկէծալիկ պատանեաց մահն՝ մեր առջև. այսպէս էր Արեւելեան իշխանին ողբացեալն և Շընորհալուոյ միսթարեալն: Այլ ո՞րքան աւելի կսկըծալի է վիճակ կրողին, և գժուարին՝ պաշտօն միսթարողին, եթէ այսպիսի մահու օրսն կամ զոհելին, պատանի մը երիտասարդ մը, իր կարճ հորիզոնին վրայ այն ինչ բարձրացեալարեք՝ ինքնին նշմարէ շուտ շուտ ցածնալ: քիչ ատենէ տխրութեայ կարմրութեամբ մը մանեկու և այլ չեղնելու համար: Ո՞րքան կարեւոր է 'ի մանկութենէ անմահութեան իմաստով անանիլ, և աշխարհիս կերպարանաց վրայ աչքը նոր բանալու և բերելու ատեն՝ գարձընէլ ստէպ և յԱնտես յոյսն այն աստուածային, որ պէտք է ըլլայ ամենայն հաւատացելոյ աստղ ուղեցոյց յանստոյգ և անշաւիղ ծովու աշխարհիս: Ի՞նչ ըսենք այն նորախայծ երիտասարդին՝ որ ոչ առողջութեան պակասութիւնի և ոչ մարմնաւոր ընչից կարօտութիւն. սիրտն արթուն և եռանդուն, սիրելիք՝ և ստոյգ սիրելիք ոչ սակաւ. և թէ ուզէ՝ յուսալի է մարդկօրէն կենաց զբօսանք և օրինաւոր հանդիստ մ'ալ վայելել. և սակայն ինքն ալ իրեն ամենէն մեծ, ամենէն մօտ, ամենէն բուռն առարկայն կը տեսնէ ըզմահ. և մահ՝ ոչ գիպուածական կամ յանկարծ, ոչ 'ի կակուղ անկողնի և 'ի կակղագոյն բորձս և

բազուկս ծնողաց և հարազատաց. և ոչ խոյ 'ի
դաշտ զինուց և փառաց. այլ մահ՝ ռիսերիմ, մահ
ատելութեան, մահ տանջանաց՝ որք թերևս յեր-
կար և գժնգակ ալ պիտի ըլլան: Զայսպիսի նու-
րական երեխայրի մարդկութեան՝ ով մխիթարէ
և խնայէս: — Ասանկ անակնկալ գիտուած ալ պա-
տահեցաւ Ենորհալոյ՝ իր կենաց վերջի տարի-
ներուն:

Մեծ Հայոց վերջին մայրաքաղաքին՝ Դուռնայ
քով Նորշէն գեղին մէջ խառն բնակէին Հայք
և Պարսիկք, երբեմն ախրողք կողմանցս, որ այս
տանններս ալ մէկ մը Վրաց ձեռքը կ'անցնէր,
մէկ մ'այլ այլազգեաց, ինչպէս և հիմայ: Եպոս
Պէրք անուամբ պարսիկ տղայ մ'ալ իր հասակա-
կից Հայոց հետ պղտիկուց խաղով և ընկերութիւն
վարժելով՝ անոնց զգուշաւոր բարքը և կրօնքն ալ
սիրէր. մանաւանդ երբ ծնողքն զինքն իրեն կրօ-
նակցաց գաղտնջը խաւրելով՝ տեսաւ հոն ապակա-
նիչ բարուց դործեր, բոլորովին զգուշելով՝ կը
փախէր, ժամանակը քրիստոնէից հետ կ'անցը-
նէր, տնոնց եկեղեցիները կ'երթար, կը տեսներ
հանգեսները, կը լսէր ազօժքնին և երգերնին:
Վերջապէս միրառուեցաւ ալ, և քիչ քիչ սկսաւ
համարձակիլ ծնողացն ալ իմացընել, որոնք որ-
չափ ալ ծնողական գլծով բոլորովին չքնդգիմա-
ցան ալ, հայրն ստեպ կը նեղէր զորդին, շատ հեղ
ալ կը ծեծէր. և օր մը յայտնապէս տեսնելով զնա
որ եկեղեցւոյ մը գիմաց խաչի երկրպագութիւն
կ'ընէր, դանակը քաշեց, և պիտի սպաննէր զորդին
եթէ մայրն լեզապատառ վրայ չհասնէր. միայն
չարաչար ծեծով մը ազատեցաւ այս անգամ ալ
պատանին, որ մկրտութեամբ անունը փոխեր և
Յովսէփ կոչուեր էր, այլազգիք ալ Նուսուֆ կ'ա-
նուանէին: Մէկ երկու այնպիսի ծեծ ալ՝ առանց
սրբոյ՝ կրնային զինքը մեռցընել: Անչորհած մայրն՝

որչափ ալ չէր հաւաններ որգւոյն ըրածին՝ էրկանդ
պէս անգութ չէր. ծածուկ ազաչեց եկեղեցւոյ
երիցուն որ ճար մը գտնէ զաւակն ապրեցընելու.
ուրիշներն ալ խրատ կու առային Յովսէփայ՝ որ
գտնէ հօրն առջէ ծածկէ իր լուսաւոր կրօնքը և
յայտնապէս չքաւանի քրիստոնէութիւնը: Առ
ժամ մը այսպէս ըրաւ պատանին. այլ խղճէ տան
ջուելով՝ աւելի քրիստոսասիրաց խրատու լոկց,
և Թողով ծնողաց առնը՝ նոր Վահանայ Գողթ.
նացոյ մը նման՝ գնաց ուխտաւորի պէս այն ատե.
նաւան Հայոց ամեն երեւելի վանքերը պտըտեցաւ.
սկսեալ ի Թեղենեաց Սիւնեաց երկրին. անկից
անցաւ այն գարուն հռչակաւոր զուգակ մենա.
ստանաց, Հազրատ և Մանահին. ասոնց մօտ է
Մակարայ Վանք մ'ալ, ուր՝ տեղւոյն բնութեանն
յարմար՝ աւելի անդրադ և ներանձնացեալ կեանք
սիրողք կ'ապաստանէին. հօս դադարեցաւ Յով.
սէփ ժամանակ մը, ճգնաւորական խառաղնա.
զգեստութեամբ և վարքով, սովբեցաւ հոգեւոր
գրքեր և աղօթքներ հայկական լեզուաւ: Յետոյ
միտքը գնելով որ իր երկրին մէջ գուցէ դայթա.
կղութիւն տուած ըլլայ՝ ատեն մը իր հաւատքը
ծածկելովք, կ'ուզէր այս խիղճը սրբել. այլ անըս.
տոյք ապագայն ալ մտածելով՝ հարկաւոր սեպեց
նախ հոգին աւելի զօրացընել՝ արժանաւորաց ա.
ղօթիւք և խրատութիւն, սրբոց բարեխօսութեամբ և
Քրիստոսի տնօրէնութեանց և չարչարանաց յի.
շատակօք: Այլաւ նորէն պանգրխտաբար պարտե.
ցաւ անուանի ուխտատեղիներ, ամենէն անուանի
տեղը՝ Ներսիսաղէմ ուղղեց ճամբան: Բայց ոյս
ճամբուն վրայ և այն առաջին և վերջի ուխտատե.
ղեաց միջոց՝ ժամանակին և մեր ազգին անմոռա.
նալի ուխտատեղի մ'ալ կար, ուր իբր կղզիապատ
քարանձաւի մը ծայր մեր արծաթապատ ազաւ.
նին իր բոյնը գրած էր, ընդ մէջ երկնից և երկրի.

անկարելի էր զանց ընել. դիմեց Յովսէփ 'ի մեծա-
թեմ գիրկս Շնորհալոյն, յապառաանարանն հասա-
րակաց, ուր նոր պրծուցեր հասուցեր էին և մեր
քաջարծուի Թորոսի ձագուկ Ռուբէնը (328):

Արդայ գուշակուիլ թէ ի՞նչ տաքութեամբ
և անդուծեամբ փարեցաւ Ներսէս զՅովսէփաւ.
ինչպէս քաջաւերեց, միտթարեց զօրացուց և
զուարթացուց այն եռանդուն և տաքնապեալ
հոգին. և զերջապէս կնիք իր խօսից զայս գրաւ,
որ եթէ իբրեւ յեալին փորձ իր հաւատոց հաստա-
տութեան՝ վկայական մահու ասպարէզ մ'ալ բա-
ցուի իրեն, Աստուած յերկնից իրեն զօրացուցիչ
և ընդունող է, և ես ալ յերկրի ըսաւ « Կարգե-
« ցից զյիշատակս քո ընդ առաջին մարտիրո-
« սացն »: — Այսպիսի աւետեօք և առհաւատ-
չեայ անմահութեամբ՝ թաւա զնաց Յովսէփ: ա-
ւելի տողորուելու Անմահին մահուան թառերաց
մէջ. երկու տարւոյ չափ շրջեցաւ կեցաւ յԵրու-
սաղէմ և անոր ուխտատեղիքը. ապա կատարեալ
զօրութեամբ հոգւոյ դարձաւ 'ի Հայս. և ճամ-
բուն զիսկ հանդիպած ուխտերն ալ անայցելու
չթողլով հասաւ իր հայրենիքը, 'ի Դուին, որ այ-
լազգեաց իշխանութեան աակ էր, ինչպէս յիշե-
ցինք: Իր անդուծ հայրն մեռեր էր. մայրն և եղ-
բարքը գտաւ, իմացուց իրենց՝ որ այնուհետեւ
միտքը դրած է հօն համարձակ պաշտել զքրիստո-
նէութիւնը, ինչ ալ որ ըլլայ, և զիրենք ալ 'ի նոյն
յորդորեց: Անոնք չհաւանեցան, բայց իրենց ա-
րիւնը ապրեցընելու համար՝ նորէն խրատ տուին
որ հեռանայ. մեծ էր մօրը տաքնապն, բայց դար-
ձեալ միտթարութիւն մ'էր հեռաւոր զաւակ
մ'ալ ունենալը: Սակայն Յովսէփայ առաջադրու-
թիւնն անփոփոխելի էր. կենսասէր աղքատիկանքն
վախնալով որ քրիստոնէի մը իրենց մէջ բնակիլն
իրենց ալ վնասու և մահուան պատճառ չըլլայ.

կերպով մը իմացուցին Դուռնայ ամիրային, որ ա.
նուամբ կոչուէր Սատրի-Ճիհան, Աշխարհի տէր,
այլ իրոք կորուսիչ կենաց եղաւ մեր երիտասար.
դին: Կանչեց զնա բնակարանը՝ որ հարուստ Հայու
մը տուն էր. Յովսէփայ ոտւր աչքն տեսան հօն
քրիստոնէութեան գերագոյն զարգը, խաչի մը
նշան. մէկէն խոնարհեցաւ երկրպագութեամբ,
և ապա բարեւ տուաւ ամիրային. որ բարկանալով
պշտպիսի յետակարգութեան՝ սկսաւ հայհոյել մեր
սուրբ նշանը. իսկ վկայն հեղութեամբ կ'ըսէր.
« Մի զոյգօսիկ քանս, ով իշխան, խօսիցիս'ի փեսա
« անձին քում. քանզի ծագելոց է նա յաւուրն
« կառարածի՝ առ 'ի ցնծութիւն լուսաւորելոցս
« հաւատովքն Յիսուսի և 'ի խաւար գատապար.
« տութեան՝ որոց ամեն չամարին զմեծ սիրոյն
« Աստուծոյ նշանակ »: Այս խօսքիս փոխարէն
եղաւ ծեծ և բանտ. ուսկից հանուելով և երկրորդ
անգամ փորձուելով խոստմամբք և սպառնալեզր,
և նոյնպէս անվախ գտուելով ալ աւելի ծեծուե.
ցաւ ծառի մը կապուելով: Իսկ երրորդ անգա.
մուն այնքան զայրացաւ ՍատրիՃիհանն՝ մինչև
սուրը քաշելով կ'ուզէր ինքնին սպաննել զնա.
բայց ծանեմք վկային կաշառքով բռնեցին ձեռքը.
և շատ ազաւեցին Յովսէփայ՝ որ իբրեւ յարմար
առթիւ հեռանայ այն տեղէն: Հեռացաւ նա քիչ
մ'ատեն. բայց ամսէ մը յետ դարձաւ, « որպէս
« ծարսւի եղջերու, կ'ըսէ ներքողին, 'ի կենդանի
« փութալով ազրիւր՝ յորմէ միանգամ և երկիցս
« լցեալ իցէ զպառքումն ծարաւոյ »: և նորէն
Դուռնայ մզկիթին քովէն անցնելու ատեն՝ գէպ
յարեւելք ազօթեց համարձակ, և զնաց ամիրային
ապարանից գրան քով կանգնեցաւ:

Հարցուց ամիրայն թէ ինչո՞ւ եկեր էր, քիչ կ'ու.
զէ: — Սկեր եմ խնդրելու, պատապիտանեց, որ
իմ ազատութեանս համար գեղացւոց վրայ ձգած

տուրքը վերցընեո, և զիս խզճէս ազատես, որ
համարձակ կարենամ կրօնքս գաւառիւ: Աւջինէն
աւելի սաստիկ զայրացած ամիրայն՝ գուրս ելաւ
և աւելի չարաչար ծեծել տուաւ, մինչև կիսա-
մահ մարած մնաց վկայն. զոր վերցընել, բանտել
և շղթայել տուաւ. ապա շատ օրեր, և շաա և
պժգալի ատնջանգք տանջել. երբեմն իր խարազն
ղգեստը վիզն անցընելով՝ ուորել և քաշկըռտել. եր-
բեմն քիթը ծակելով և ուղաու բերանկապ անցը-
նելով՝ քաշ բերել քաղքին մէջ. երբեմն կսկծացու-
ցիչ նիւթեր՝ աղ և բորակ և մանտնեխ՝ անանջէն
թափելով: Իրեք ամիս այսպէս տանջէն ետև՝
Թուրքաց մեծ կողմնակալ իշխանն եկաւ ի Դուին,
և լսելով եղածը՝ ուղեց անձամբ անտնել և դատել:
Պրաստի մը վրայ բեռցընելով բերին կոշկոճեալ
վկայն. որ մարմնով կիսամեռ հոգւով իբրև անմահ
տուաւ պաասասխան գատողին ամեն բանից և ջա-
նից. թէ և սա հեղութեամբ կ'ուղէր որսալ զվը-
կայն, խոստանալով և իշխանութիւն և կալուած
գեղերու: Եւ երբ զամենն ալ տրհամարհեց վկայն,
ամիրապետն կամ սուլտանն նեղանալով ըսաւ.
Այսչափ մարդիկ, զօրք և իշխանք և ապք բնծի
կը հնազանդին, միայն զքեզ պիտի չկարենամ հնա-
զանդեցընել: Յովսէփ ալ պատասխանեց. Հապա
ես որ այնչափ հաւատովք ունիմ՝ քրիստոնէու-
թեան ստուգութեան, և աչօքս տեսայ յԵրուսա-
ղէմ Քրիստոսի տնօրէնութեանց տեղիքը, և անկէ
առաջ և ետև անոր վկայող մարգարէից և նահա-
տակաց գերեզմանները, զայս ամեն թողլով՝ քեզի
և կրօնիցդ հաւանիմ: — Իմացաւ իշխանն որ ան-
յաղթելի էր դիմացը եղած նահատակն. մահուան
վճիռ առաւ հեռացաւ: Տանելու ատեն գահիճքն
վերջին հարուածը չառւած՝ շատ հարուածներ ալ
կու տային. իսկ իր եղբայրն վերջին փորձով և սի-
րով Յովսէփայ ուրքը պըլլըւելով կ'աղաչէր որ ապ.

րեցընէ զինքը. յայտ է թէ վատ խօսքով մը. այլ արխասիրա նահատակն՝ մերժեց, և հեռացիր ինձ. մէ, կ'ըսէր, « և մի խոչ ընդ որոն ելանիցես բար. « ւոյ առաջարկութեանս »: Այն միջոցին գահճաց մէկն՝ կուշտէն զարնելով ինչուան փորը հասուց տուրը. մինչքեռ ուրիշներն ալ ուրիշ կերպով կը զարնէին. և յետին անգթութեամբ ոչ զիայն գլուխն ալ բաժնեցին մարմնէն, այլ և զմորթն 'ի մարմնոյն: Անքրիստոսասէր բայց եղբայրասէր հարազատն նորէն վրայ հասնելով, հաւատացելոյն մարմինը թաղեց անհաւատօրէն աւաղախառն հողոյն տակ, հօն ուր որ նահատակուեր էր, քաղքէն քիչ մը գուրս. և թողուց հեռացաւ: Նոյն գիշեր սաստիկ որոտմունք եղան ամպոց, և լուսոյ փայլակք այն կողմերը. յորմէ շփոթած այլազգիք՝ գացին իրենց մեծ կարգացողին հարցընելու, նա ալ երկդիմի պատասխան մը տուաւ, թէ այն վկային համար է. զոր ոմանք 'ի պատիւ՝ ոմանք 'ի պատիւ մեկնեցին: Թերեւս յետ Ս. Իսաթի Իսկանդրոյ՝ որ սոյնպէս յօտար կրօնից զբրիտոնէութիւն ընդուներ էր, Իսկին այսպէս նահատակութիւն չէր տեսած. անոր համար կ'ըսէ Պատմիչն. « Ի վաղնջուց երաշտացեալ երկիրն Այրա- « րատոյ՝ 'ի ցօղոյ նախագունիցն մարտիրոսաց՝ իւ « րով անադանահոս ցօղաւորեալ արեամբ՝ զովա « ցուցանէր վերստին, յորմէ և ինքն ընձիւղեցաւ « ուղէշ պտղաշատ, կարմրագունի նմանեալ խըն « ծորոյ՝ ըստ վկայական արեանն ներկուածոյ. « թէպէտ և 'ի փուշս բուսեալ անտառախիտ ամ « բարշտացն արմատոց, ոչինչ նուազ գովեստի « արժանաւորի քաջաբերութիւն անդաստանին « Այրարատոյ »: ուր ասոր նման շատեր ալ յայլա կրօնութենէ քրիստոնէացեալ և նահատակեալ են, կ'ըսէ, որպէս թէ փոխուելով « 'ի փշոց խա « զող և 'ի տառասկէ թուղ, թէպէտ և յանդգնու-

« Թիւն է ընդգիմաբանել տէրունեանն հրամանի,
 « այլ զի վասն ընդգիմացող կամակորացն զայն
 « հրամայէ՝ անսուտ է վճիռն »: — Սարգիս ա-
 նուամբ մէկ մը (այսպէս կոչուէր և այն ճգնաւոր
 անձն՝ որ նախ ընդունեցաւ Յովսէփի 'ի վանքն
 Թեղեհեաց) վերուց վկային մարմինը, և գէպ 'ի
 Գեղարմայ լեռները հանելով հին Գառնի քաղաքին
 հիւսիսակողմը և Այրի վանից մօտ բարձրագիտակ
 և հին Հայոց - Թառ վանքը տարաւ հանգուց պա-
 տուով. ուր իր նահատակութեան պատմութիւնը
 գաղափարողն՝ կ'ազազակէ, գրուածքին եզերքը
 գծելով. « Ո՛վ սուրբդ Յովսէփ, մեծ մենաստանիս
 « Հայոց - Թառոյ՝ յորում նշխարք ոսկերաց քո
 « եգեալ կայ, հաստատութիւն հայցեա 'ի Քրիս-
 « տոսէ »: Իսկ օրինակածն է « Ներբողական գո-
 « վեստի բան », զոր երանելի երիտասարդին նա-
 հատակութենէն քիչ վերջը շարագրած է վայել-
 չապէս Դաւիթ քահանայ մը՝ 'ի խնդրոյ Մխիթար
 անուամբ մէկու մը. որ և 'ի վերջ ներբողին սրտա-
 ռուչ պաղատանօք կը խնդրէ վկայէն. « Ո՛վ ամե-
 « նապանծալի պարկեշտագեղդ Յովսէփ, մերձ կա-
 « ցեալդ հասարակացն կենագործի Տեառն մերոյ »,
 բարեխօսէ « վասն սրբոյ եկեղեցւոյ զոր սիրեցեր,
 « և յորմէ ծնար զանախտաբարն ծնունդ », որ-
 պէս զի նորէն ընդունի իր հովուապետը. վասն
 աշխարհին՝ որ խաղաղութիւն գտնէ յայլասեռից
 և յարկածից բնութեան. և իրեն նմանող կրօնա-
 ւորաց տայ զօրութիւն « 'ի գիմամարտութիւն չա-
 « րասիրին »: Ապա ձայնակցելով իր բարեխօսին
 հետ՝ գողէ առ Քրիստոս. « Գլծա 'ի վերայ հօտի
 « քո՝ մատնելոյ 'ի ձեռս ամբարշտաց, և դարձո
 « զգերութիւն ազգի մերոյ, որպէս երբեմն զԻս-
 « րայէլին: Բարձ զլուծ ծառայութեան 'ի պա-
 « րանոցէ մերմէ՝ ըստ որում արարերն, և գու-
 « ինքնին Թագաւորեա 'ի վերայ մեր՝ որով իւրից և

« ախորժեսցես : Իագորեցո զամպրոպն խռովա-
 « կան , և ամաչեցո զխռովարարն 'ի սկզբանէ . ըզ-
 « չար արբանեակն չարասիրին ընդ կրուկն գարձո ,
 « և սպառազինեա ամրակուռ զինու զջորականս
 « քո , վասնել զբանակս նոր Ամազեկայ և Քա-
 « նանու . . . : Վասն զի երկարեաց ողբովք պանդրիւ
 « ասնալս մեր 'ի վրանս Ահագարու . զոր ոչ 'ի խեղճն
 « վարկանիմք , Տէր բարեսէր , այլ զի գառնացու-
 « ցաք զբարեգործք : . . . Ուրախ արա զինուով բա-
 « նին՝ զոր արբուցեր 'ի սուրբ խորանէ քումմէ .
 « յորմէ ապաքինեալ 'ի յոգնակի փորձութեան .
 « ցըն՝ տօնեսցուք զտօն պրեկեաց քոց վկայիցն
 « երանելիաց . յորոց մի է և այսր Խուրկոյն .
 « տէրս Յովսէփ » : »

Աստարեցաւ նահատակս 'ի 16 գեկտ . 1170
 տարւոյ (« 'ի ՌԺԹԹԻՆ Հայոց , 'ի մարգաց ԺԳ . ») ,
 քիչ տարի վերջ (?) 'ի Թէոդորոսէ արեւայէ Սե-
 բաստացւոյ՝ որդւոյ Գոհարինեայ , և իբր 15 տարի
 ասոր և եղբարցը նահատակութէն : Իրմէ առաջ
 կամ վերջը մօտ ատեններ 'ի Մեծ Հայս այսպիսի
 հռչակեալ նահատակութիւն մը չըլլալով՝ Յովսէփ
 կոչեցաւ Նոր Վկայ : Իր ամենէն մեծ երկրաւոր
 քաջաւերիչն և յուսադիր՝ հայրապետն Հայոց , ան
 տարակոյս պառագեց ինչ որ գուշակեր էր , և ըստ
 խոստմանն նշանակեց անոր անունն ալ 'ի գառա
 վկայից ծանօթից իր եկեղեցւոյն . և թերևս այս
 Այրարատեան երաշտացեալ անգաստանի անա-
 կրնկալ երախայրին՝ աստառկաբեր թուղն , Նոր
 Վկայն Յովսէփ՝ եղաւ յեաինն և կնքեց զարս
 նահատակաց Քրիստոսի , զոր ճշգրիտ գար մ'ա-
 ռաջ սկսաւ (1070) մեծ վկայասէրն Գրիգոր , ա-
 ճեցուց կրօնին՝ Գրիգորիս , և աւարտեց գառա-
 կարգելով 'ի Տօնամակին՝ 'ի բողոքել գարուն (1170)
 թոռն և հարազատ նոցուն Ներսէս , ոչ միայն վե-
 կայասէր , այլ և վկայից յորդոր և քաջաւեր . և

Թերեւս աւելի քան զեզբայրն՝ վաստակաւոր այս գովելի երկստիրութեան մէջ. որոյ համար վկայէ Լամբրոնացին,

« Տօնից սըրբոց՝ որ կատարի՝
Նոր դըրուատէ ներբողանի ¹ » :

1 Եթէ մեր վկայասեր հայրապետք հին և հեռաւոր Ս. Վկայից յիշատակօք մեր Հայոց եկեղեցին կը սիրէին զարդարել, շատ բնական էր որ նոր վկաներն ալ յօժարութեամբ ընդունէին, և ինչպէս մօտէն զՍ. Յովսէփ ընդունեցաւ արթուն և սրբասեր հովիւն մեր Ներսէս, հաւանիմ Թէ ինքն նախ ընդունեցաւ 'ի յիշատակս օրրոսօրեայ Սրբոց՝ իր հեռաւոր հովուակիցն ալ, որ գրեթէ Յովսէփայ նահատակութեան օրերը (29 դեկտ. 1170) նահատակեցաւ տարօրինակ կերպով մը 'ի Լոնտոն մայրաքաղաքի Անգղիացոց, անոնց նախագահ եպիսկոպոսն ըլլալով, Ս. Թովմա Պէթէր Կոնստանթնուպոլիս : Այս բանս աւելի հաւանական կ'երևի՝ երբ ուզենք անոր հակառակ պատճառ և ժամանակ մը գտնել այս զարմանալի Սրբոյն յիշատակին մեր Յայսմաւուրաց մէջ մտնելուն. մանաւանդ երբ նըկատուի՝ որ հին և ընտիր Յայսմաւուրաց ոմանց մէջ յուլիսի 8 կամ 9ին օրը՝ միայն ասոր յիշատակն կայ, և ոչ ուրիշ Սրբոյ կամ Վկայի, որ աւելի նշանական բան մ'է : Յայտնի ալ է որ Թովմասու հայրն Ժիլպէր Նորմանդացին՝ երիտասարդութեան ատեն յարեւելս եկեր էր իբրեւ խաչակիր, և գուցէ Անտիոքայ քով մօտ 'ի սահմանս հայրապետաց մերոց կռուելու ատենն էր որ գերի ընկաւ Հալպայ և Դամասկոսի սուլտանաց բանակին, և անոնց մէկ ամիրային. որոյ ձեռքէն փախչելու հնարք գտաւ, հետը կամ իր ետեւէն ձգելով սիրոյ գերի՝ նոյն ամիրային դուստրը, որ անվախ գնաց 'ի Լոնտոն, մկրտուեցաւ, պսակուեցաւ ընդ Ժիլպերայ, և ընծայեց այսպիսի արեւելախառն պատուաստե օրհնեալ պտուղ մը. յիշեալ Ս. Թովմասը : Ժիլպէրի փախստեան և ազատութեան ատենն՝ նորէն Անտիոքայ սահմաններէն անցնիլն և դիպուածն, մեր պատանի Դնորհալոյն ալ ծանօթ ըլլալ՝ շատ օտար բան չէ. և կրնամք անտարակոյս համարիլ որ լսեր և գիտէր Դնորհալի՝ Թովմասու արքունի քարտուղար և յետոյ (1162) արքեպիսկոպոս ըլլալը. և հաւանիլ՝ որ լսելով իր ետքի օրերը (1175) Թէ Աղեքսանդր Գ Պապն դասեց զԹովմաս 'ի Թիւս Սրբոց յԱրեմուտս, ինքն ալ զնոյն աւանդեց իր Արեւելեան եկեղեցւոյն, որոյ և մայրենի խնամի ալ էր այս անգղիական Դունայ նոր Վկայն :

**Հասարակ խնդիրք — Արեւորդիք. — Թուրք
առ Յակոբ Ասորի, վասն Անապականութեան
մարմնոյն ֆրիստոսի:**

Այս ամեն տեսակ հոգեկտն և մարմնական գը-
թութեան գործերէն զառ՝ զոր տեսանք 'ի Շնոր-
հալին, 'ի գարման աղքատութեան, հիւանդու-
թեանց, տգիտութեան, արամութեան և մա-
հուան, վերագոյն հոգ մ'ալ կար, յարմարագոյն
իր պաշտամանը, որ է բոլոր եկեղեցւոյն հաւա-
սոց ուղղութեան վերատեսչութիւնն. և եթէ ինքն
այնքան փոյթ ունէր այնպիսի բարեաց ալ՝ որ հա-
սարակաց կամ շատոնց ընելու գործեր են, ո՞րքան
ևս առաւել այն բանին՝ որ սեփական է հայրա-
պետի մը. ապա պէտք չէ տարակուսիլ, թէ նա
որ իր աչաց օգնական կ'առնուր զբաղմութիւն
աչաց՝ տեսնելու ծածուկ և ամբշկոտ աղքատնե-
րը, արթնագոյն և սրագոյն աչօք ալ կը դիտէր՝
հոգւոց աղքատութիւնը կամ հիւանդութիւնն 'ի
քրիստոնէական կեանս. և ամենևին չէր գանդա-
ղեր 'ի դեղ և 'ի գարման պատշաճ և հնարաւոր:

« Եթէ աղանդ ուրեք շարժեր՝
Մեծ զօրութեամբ խափանէր.
Համաշխարհի նամակ յըզէր,
Յիւրաքանչիւր գործըս խրատէր ».

Վկայէ Լամբրոնացին: Իրմէ առաջ ալ երկուց Վը-
կայասիրաց արթնութիւնն և իր իսկ գործակցու-

Թիւնն՝ մեր եկեղեցւոյն ներքին խաղաղութիւնը և
 միաբանութիւնը բաւականապէս ապահովեր էին .
 և միայն Յունաց և Լատինաց պատճառաւ երբեմն
 առիթ կ'ըլլար վիճաբանութեանց , հակառակու-
 թեանց կամ կցորդութեանց : Սկեզեցեաց մէջ
 ատեն ատեն մոլորութիւնք սպրդած են , բայց ոչ
 ամեն եկեղեցիք ալ հնարեր են մոլորութիւնս .
 մեր եկեղեցին ալ այսպէս աւելի հետեող քան
 հնարող եղած է : Միայն հին աղանդ մը՝ քրիստո-
 նէութենէ ալ գուրս և աւելի հին՝ այլ և խառ-
 նուած անոր հետ , ատեն ատեն աւելի կամ պա-
 կաս յայտնի երևած է 'ի Հայս կամ 'ի սահմանս
 Հայոց . ինչպէս և Շնորհալուոյ ատեն ալ յայա-
 նուեցաւ , և իր մտադրութիւնն ու գրաւոր ջանքը
 գրաւեց՝ զայն խլելու և ուղղելու :

Արևորդեաց աղանգն էր այս , կամ խառնարան
 մ'աղանդի աղանգոց , յորում անորոշակի իբրեւ
 'ի զանազան վտակաց Թափուած ժանն ջուրք՝
 միանան 'ի մի ժողով ժահահոտ : Ս . Սահակայ և
 Մեսրոպայս ատեն յիշեալ Բարբրիփոսն աղմա-
 Թաթաւք (զի այսպէս Թարգմանի) , քիչ մը վերջը
 Մծղեայ , յետոյ Պայիկեան , ապա Թոմարայեցի ,
 և հիմայ Արևորդի , գրեթէ ամենքն ալ խառն և
 նման այլանդակ վարդապետութիւն կամ սովոր-
 ութիւններ ունէին . կրնանք ալ ըսել , Թէ որոնք
 որ 'ի ստուգութենէ հաւատոց և 'ի սրբութենէ
 վարուց գուրս կը ցատքէին՝ վերջը վերջը 'ի նոյն
 այլանդակութիւն կ'երթային միանային : Թողլով
 առջի անուամբ յիշուածները , մեր պատմու-
 թեան ժամանակ անուանեալը յիշեմք , որ Թէ
 և անուամբ յետին՝ սկզբամբ հնագոյն է քան
 զայլն , և ամենուն ալ մայր կրնայ կարծուիլ :
 Շատ , եթէ չըսենք ընդհանուր հեթանոսաց պէս՝
 մեր նախնիք Հայկազունք ալ՝ զարեւ կը պաշտէին ,
 քիչ կամ շատ տարբերութեամբ , և աւելի նմա-

նութեամբ Պարսից և Մարաց. ոչ սակաւ տեղե-
րու անուանք կան 'ի Հայս արե կամ տրեգանն
բաւով ձեւացած. և ինչուան հիմայ Արե անունը
յատկաբար կրողք պակաս չեն, (ինչպէս տեսանք
և զեղբայրն Փոհարինեանց). նոյնպէս կենաց նը-
շանակութիւն աալ արեուն, երգնուլ յարե (Թա-
գաւորի, արեը սիրել, մեկուն արեուն մեանիլ
սիրով: կարճ արե, կանաչ արե, և այլն, զրու-
ցուածք՝ հասարակ եղած են ազգերնուս մէջ, (Թե-
րեւ աւելի քան ուրիշ ազգաց: Զարմանք չէ ու-
րեմն որ այն պաշտօնն կամ պատիւն որ ամենէն
հին և արմատացեալն էր 'ի Հայս՝ ամենէն խոր ալ
Թափանցեալ և յերկարեալ մնար, և մասամբ գեռ-
մնայ այլ, նաև յետ այնքան քարոզութեան և
ջանից Լուսաւորչի, Մեսրովպայ և անոնց հոգե-
կից անձանց: Սակայն այս այլ ստոյգ է՝ որ աւելի
Հայաստանի եղբրքները կամ սահմանները՝ քան
'ի բնամէջն երեւած է Արևորդեաց ազանգն, յաշ-
խարհն Միջագետք Հայոց ըսուած. Եգեսիոյ և
Սամուսատայ կողմերը: Առաջին այս անուամբ
զանոնք յիշողն՝ մեր պատմութեան պարագային
սկիզբները բռնող և մեր Պահլաւունի հայրապե-
տաց նահապետ՝ Գրիգոր Մագիստրոսն է, որ սոյն
կողմերս զանոնք բնակած կ'ըսէ, և հին Պարսից
մոգերուն վարդապետութեամբ «գեղեալք՝ Արե-
«գակնապաշտք, զոր Արևորդիսն անուանեն...
«ինքեանք՝ քրիստոնեայս զինքեանս յայտնապէս
«կոչեն. բայց եթէ որպիսի մուրթութեամբ և ան-
«առակութեամբ վարին՝ գիտեմք զի ոչ ես ան-
«տեղեակ»: Ինքն Մագիստրոս թէ զէնքով և թէ
գրչով ընդգրկմացաւ Թոնգրակեանց, զոմանս հա-
ւանեցուց, զայլս հալածեց իր սահմաններէն. Թէ
և որոշ չքսեր թէ այս երկու ազանգքն ալ նոյն ըլ-
լան, այլ գրուածոց միաքն զնոյն ցուցնէ: Իրեն
և Շնորհալուոյ միջոց գրող վարդապետ մը Դաւիթ

Ալաւկայ որդին, զոր յիշեցինք ուրիշ տեղ (161).
աներկբայաբար կը նոյնացընէ զՊայլիկեանս և
զԱրեւորդիս (զոր Արուի-որդիս կ'անուանէ): Նը-
նորհալիէն՝ երկու դար ետեւ՝ Մխիթար կաթողի-
կոս կը յիշէ զԱրեւորդիս 'ի Մանազկերտ. ուր
Թոնգրակեցւոյ գլխաւոր բոյնն էր 'ի Ժ դարու,
ըսել է որ երկուքն ալ նոյնք կամ նոյնամանք
էին: Ամենէն հին յիշող և կշտամբողն Յովհան
Իմաստասէր կաթողիկոս ալ ('ի սկիզբն Ըգարու),
Պայլիկեանց հետ յիշէ զԱրեգնապաշտս. և այս-
պէս ամենուն տեսութիւնն ալ միաբանի մեր ա-
ռաջ ըսածին, թէ նոյն այլանդակ և անառակ
սկիզբանց խառնուրդ էին այդ զանազան անուամբ
յիշեալ աղանդաւորքն:

Արդ Շնորհաւոյ հայրապետութեան ամեն՝
Սամուսատայ կողմը գտուող Արեւորդեաց մէկ
մասն՝ որ « ազգաւ և լեզուաւ 'ի առհմէ Հայոց
« են », ինչպէս կ'ըսէ ինքն, փափագ ցուցին մանե-
լու իրենց ազգի սուրբ եկեղեցին. պատգամաւոր
խաւրեցին առ հայրապետն, որ արդէն լսեր և
հարցուցեր էր անոնց աղանդոյն վրայոք, հիմայ
ալ ասոնց հարցընելով տեղեկացաւ. և տեսնելով
որ կը հրաժարին իրենց այլանդակութենէն նզո-
վիւք և երդմամբ, յանձն առաւ ընդունելու զի-
րենք յեկեղեցի, պատշաճը պատուիրելով և սով-
րեցընելով: Իրենց ընկերաց բազմութիւնն ալ ըզ-
նոյն խնդրեցին Սամուստիոյ առաջնորդէն, որ էր Թո-
րոս քորեպիսկոպոս. իսկ սա քաղցրին աշխարհա-
կան գլխաւորին հետ՝ որ կոչուէր Գազան, գրեց
առ հայրապետն և հրահանգ ուղեց: Շնորհալին
գրով պատասխանելով՝ նախ նմանեցընէ զԱրեւոր-
դիս՝ նոյն ատենի Յունաց մէջ Պողոմեկեան՝ աղան-

1 Այսպէս կ'անուանէին Բուլղարաց լեզուով, որ կը նը-
շանակէ Ադրուսոյ—ուրդիս, զի այսպէս կ'ըսէին ստեպ-
աղօթից մէջ. այլ Պայլիկեանց և Մանիքեցւոյ կարծիք-

գաւորաց, որք յերաւի նման աղտեղի սովորութիւններ աւ ունէին, և որոց համար շատ ժողովներ եղած է քիչ մ'առաջ 'ի Կոստանդինուպօլիս (յամս 1143. 1144. 1147, և այլն.) և մերժուած էին 'ի պատրիարքացն Յունաց կանոնական գրովքերկուքին սկիզբն աւ հեթանոսական ժամանակներէ առաջ եկած կ'ըսէ. և բաղգաւոր սեպելու իր ժամանակը՝ որ Լուսաւորչէն փախչող խաւարասիրաց որդիքն՝ հիմայ կ'ուզեն 'ի լոյս գալ. ուստի պէտք է ընդունիլ, կարեւոր զգուշութեամբք վասն զի և շատք ստոյգ կը համարին անոնց գարձը: Իսկ եթէ ոմանք « գարձեալ անգրէն 'ի փոխածն « իւրեանց դառնան, մեզ և ոչ մի ինչ է մնաս յաշ « խառանան. 'ի բաց ընկենուլ՝ արգար գատաւա « ըին է »: Թղթոյն հեա իր աշկերտներէն քանի մը հոգի խաւրեց 'ի Սամոստիա, որ քաղքին բոլոր եկեղեցւոյ ուխտին հետ առաջնորդութեամբ քորեպիսկոպոսին՝ կանչեն զԱրևուրդիս 'ի գուռն մայր եկեղեցւոյն, և հարցընեն թէ ճշմարտիւ կ'ուզեն թողուլ իրենց աղանդը. և թէ այսպէս՝ հրաժարին 'ի սատանայէ, յարեմուտս գառնալով և երեք անգամ թքնելով 'ի գէմս սատանայի: Յեա զայս ընելու՝ լաւ իմացընեն իրենց աղանդոյն ծռութիւնը և գարշութիւնը. թէ՛ արևն լուսատու է երկրիս՝ Սատուծմէ գրուած, ինչպէս ուրիշ աստեղք աւ. թէ՛ բարաի ծառն՝ զոր պատուէին՝ գէպ յարև դառնալուն համար, ուրիշ ծառերէ առաւելուութիւն մը չունի. և թէ՛ սուտ է թէ Քրիստոսի խաչն բարաի ծառի փայտէն էր. այնպէս աւ ըլլար՝ ծառն պատուելի չէր. այլ հին հեթանոսութենէ առաջ եկած է այն պաշտօնն: Ապա յարեւելս գարձընելով զանոնք՝ հարցընեն,

ներն և անառակ սովորութիւններն ունէին. անոնց գլխաւորն Աստիլ յայանեցաւ այս ԺԲ գարուս սկիզբները:

Թէ հաւատան յամենապարզ Երրորդութիւնն,
'ի Մարգեղութիւն Քրիստոսի և 'ի տնօրէնու-
թիւնս, և այլն. և զայս գաւանութիւն ընդունե-
լով մտցընեն յեկեղեցի. անկնունք ազալքը մկրտեն,
մեծերը նախ խրատեն խոտաովանեցընեն և ապա
մկրտեն, իսկ արգէն մկրտեալները՝ միայն խոստո-
վանեցընեն. ապա միւռնոսով օծելով ճակատանին՝
խառնեն հաւատացելոց հետ, սովեցընելով քրիս-
տոնէական պարտքերը. և խրատելով որ չգայ-
թակղին բնիկ քրիստոնէից և քահանայից իսկ
պակսութիւններէն. վասն զի ոչ անոնց գործն՝ այլ
Քրիստոսի բանքն են մեզի կանոն. և « 'ի լաւան և
« յընտիրան հայեսցին, և յայնցանէ առցեն իւ-
« րեանց օրինակ բարեաց »: Մասնաւորապէս ըզ-
գուշացընել զկանսյս 'ի կախարգութենէ և 'ի գե-
ղասութենէ: Յետ այլ խրատուց խորհուրդ
կու տայ հայրապետն որ անոնց մանչերէն ընդու-
նակներն՝ առնուն 'ի կրթութիւն և յուսումն
սուրբ գրոց, ինչպէս որ ինքն ալ ուղիւ էր իրեն
եկողներէն, և նորա ալ յանձն առեր էին. որպէս
զի քահանայութեան ալ արժանանան. « որպէս
« և յորգւոց Քրմացն՝ Ս. Քրիգոր ուսոյց և ձեռ-
« նագրեաց քահանայս և եպիսկոպոսունս »: Յետ
ամենայնի կը պատուիրէ ամենայն ջանիւ՝ յիշել
չտալ անոնց Արեւորդի անունը, այլ քրիստոնեայ
միայն անուանել: Քահանայից ալ խրատ կու տայ
զգաստութեամբ վարուիլ և չգայթակղեցընել զա-
նոնք՝ եկեղեցական տուրք կամ նուէրք պահան-
ջելով, այլ իրենց աշխատութեան փոխարէն՝ առ-
տուածային վարձուց յուսալ:

Պատմութիւնն աւելի բան մը չի գրուցեր ասոնց
համար. հաւանիմբ որ շատերն որտանց դարձան և
միաբան մնացին ընդ քրիստոնեայս, բայց Արեւոր
գեաց ազանդն մնաց անկէ ետեւ ալ. ինչպէս տե-
սանք վերը, որ 'ի կէս ԺԴ դարուն ալ մեր կաթո-

զիցոսաց մէկն յիշէ զանոնք. դար մը ետեւ ալ յիշէն այլք՝ այս կողմերս. որոց մէկն բարաթի ծառոյն հետ կը յիշէ նաեւ զբամբակին և զԵւջանն, զոր յարեւ գառնալնուն համար՝ պատուէին Արեւոր-գիւքն: Անոնցմէ վերջն ալ ձաղկերգու քերդոզ մը՝¹ կ'ըսէ ուրիշ բուսոց համար.

« Սինձ, երիցուկն ու եղբորդակն կու ըստասեն
Արեւորգուն.

Նոցա երամն ուրիշ է, կու շրջին զօրն հետ
արեւուն »:

Կարծուի թէ գեռ հիմոյ ալ թէ բուն Հայաստանի քանի մ'անկիւն, թէ Միջագետաց կողմ զբառուին Արեւորգիք, և առնոցմէ ըլլան հօս Նէմփի կոչուած ազանգաւորքն:

Մեր ազգին և եկեղեցւոյն մերձաւորք և գրայիք տեսնելով իրենցմէ տարբեր ծէս մը, բնականապէս կը գիտէին հետաքննութեամբ վարդապետութիւնն ալ. յորում՝ կամ մէկ կողմէն կամ մէկալէն շատ հեղ հասկընայու և բացատրելու պահասութիւն ըլլալով՝ չեղածն եղած կարծուէր, եղածն՝ աւելի կամ պակաս. և այս բանիս համար ոմանք բարեսիրութեւն ոմանք ալ ոչ նոյնպէս կը խօսէին և կը գրէին ընդ Հայոց և ընդգէմ Հայոց. ինչպէս երկու ոգւով շարժածներն ալ յիշեցիք տեղ տեղ մեր պատմութեանք կարգին: Ասորիք՝ որ աւելի մերձաւորք կարծուին գաւառութեամբ, նաեւ յետ գայթակղական բանակաւորութեանն զոր խափանեց Գրիգորիս, շատ ծանր և այլանդակ մը լորութեան կարծիք մ'ունեցան մերայոց վրայ, որ պէս թէ Յուլիանեայ Ալիկառնացւոյ ազանգէն ունենան. այն որ Քրիստոսի անօրէնութիւնները և

¹ Դաւիթ Սալամորեցի 'ի Կարնոյ:

մահը՝ ոչ կատարելապէս մարմնով ըստ ամենայն
մարդկան՝ կ'ըսէր, այլ առաջօք խմն այնպէս երև-
ցած, և բնապէս անշարժար մնացած: Թերևս էջ
գարէն ՚ի վեր այսպիսի կարծիք մը մտած էր,
գուցէ ոմանց անզգոյշ և անորոշ գրութեամբ, ո-
րոց գէմ գեղեցիկ և իմաստասիրութեամբ գրելով
հերքեր է Յովհաննէս իմաստասէր կաթողիկոսն,
Ընդդէմ Երևութականաց անուանեալ ճառիւ:
Յետ այնքան գարուց՝ մեր Շնորհալուոյ հետ պատ-
րիարքութեան ակօռ ելլող Միխայէլն Ասորի՝
այսպիսի կասկած մը յայտնեց առ կաթողիկոս
մեր, թղթով և նուիրակութեամբ Յովհաննու ե-
պիսկոպոսի մը. սրուն գրով կարճ պատասխան մը
տուաւ Շնորհալի, նշովելով զՅուլիանոս և զհե-
տևողն, « այլ և զանիրաւ զբաւարտողն զմեզ:
« Բայց մեք խոստովանիմք զՔրիստոս... խաչեցաւ
« և մեռաւ մահկանացու բնութեամբ, ստուգա-
« ցէս և ոչ առաջօք »: Մնացածն ալ թողլով որ
բերնուց իմացընէ իր նուիրակն:

Այս կարծեաց կամ կասկածի զգեաւոր ա-
ռիթմ՝ ոչ այնքան Քրիստոսի մահուան վրայ թուի,
որքան իր մարմնոյն և կրից անդամելի՛ կամ ան-
պակտ բառելու խնդրոյն վրայ. որովհետեւ մերմէք
յաճախ անապական կոչելով զմարմինն՝ տարա-
կոյս ձգեր էին գրացեաց՝ թէ այդ բառով նաև
անշարժար կամ անտկար իմանան զնա, կամ որ և
է անմեղ և անախտ մարմնական կրքէ և կարեաց
ալ ազատ: Այս բանիս վրայօք գեւ Քրիստոսի
կաթողիկոսութեան ատեն Յակոբ անուամբ գիա-
նական Ասորի վարդապետ մը Մելիթինէ քաղ-
քէն, որ թուի թէ էր Սալիբայ որդի անուանեալ
հռչակաւոր մատենագիրն, որ եպիսկոպոսացեալ
Իրնեստոս կոչեցաւ¹, գրեր և հարցուցեր էր առ

¹ Սա է որ Մարաշու եպիսկոպոս եղած ատեն գերի
բռնուեցաւ ՚ի Ստեփաննայ: Տես յերես 306: Եսաբան

զիկոսաց մէկն յիշէ զանոնք. դար մը ետեւ ալ յիշէն այլք՝ այս կողմերս. որոց մէկն բարաթի ծառոյն հետ կը յիշէ նաեւ զբամբակին և զԵւշանն, զոր յարեւ գառնալնուն համար՝ պատուէին Արեւոր-դիքն: Անոնցմէ վերջն ալ ձաղկերգու քերգոջ մը¹ կ'ըսէ սւրիշ բուսոց համար.

« Սինձ, երիցուկն ու եղբորդակն կու ըստասեն
Արեւորդուն.
Նոցա երամն ուրիշ է, կու շրջին զօրն հետ
արեւուն »:

Կարծուի թէ դեռ հիմայ ալ թէ բուն Հայաստանի քանի մ'անկիւն, թէ Միջագետաց կողմ գրաւուին Արեւորդիք, և ասոնցմէ ըլլան հօս Նեմուի կոչուած ազանգաւորքն:

Սեր ազգին և եկեղեցւոյն մերձաւորք և գրայիք տեսնելով իրենցմէ տարբեր ծէս մը, բնականապէս կը գիտէին հեալքննութեամբ վարդապետութիւնն ալ. յորում՝ կամ մէկ կողմէն կամ մեկալէն շատ հեղ հասկընայու և բացատրելու պակասութիւն ըլլալով՝ չեղածն եղած կարծուէր, եղածն՝ աւելի կամ պակաս. և այս բանիս համար ոմանք բարեսիրութեւնք ալ ոչ նոյնպէս կը խօսէին և կը գրէին ընդ Հայոց և ընդգէմ Հայոց. Ինչպէս երկու ոգւով շարժածներն ալ յիշեցինք աեղ տեղ մեր պատմութեանը կարգին: Ասորիք՝ որ աւելի մերձաւորք կարծուին գաւանդութեամբ, նաեւ յետ գայթակղական բանակաւորութեանն զոր խաւանեց Գրիգորիս, շատ ծանր և այլանդակ մալորութեան կարծիք մ'ունեցան մերայոց վրայ, որպէս թէ Յուլիանեայ Ալիկառնացւոյ ազանգէն ունենան. այն որ Բրիտանոսի անօրէնութիւնները և

1 Դաւիթ Սալամբերցի 'ի Կարնոյ:

մահը՝ ոչ կատարելապէս մարմնով ըստ ամենայն մարդկան՝ կ'ըսէր, այլ առաջօր խմն այնպէս երեւցած, և բնապէս անշարժար մնացած: Թերեւս էլ դարէն ի վեր այսպիսի կարծիք մը մտած էր, գուցէ ոմանց անզգոյշ և անորոշ գրութեամբ, որոց գէմ գեղեցիկ և իմաստասիրութեամբ գրելով հերքեր է Յովհաննէս Իմաստասէր կաթողիկոսն, Ընդգէմ Երեւութականաց անուանեալ ճառիւ: Յետ այնքան դարուց՝ մեր Շնորհալուոյ հետ պատրիարքութեան աթոռ ելլող Միխայէլն Ասորի՝ այսպիսի կասկած մը յայտնեց առ կաթողիկոս մեր, Թղթով և նուիրակութեամբ Յովհաննու եպիսկոպոսի մը. որուն գրով կարճ պատասխան մը տուաւ Շնորհալի, նշովելով զՅուլիանոս և զհետեոյն, « այլ և զանիրաւ զբարարողն զմեզ: « Բայց մեք խոտտովանիմք զԳրիտոս... խաչեցաւ « և մեռաւ մահկանացու բնութեամբ, ստուգա- « օդէս և ոչ առաջօր »: Մնացածն ալ Թողլովոր բերնուց իմացընէ իր նուիրակն:

Այս կարծեաց կամ կասկածի գլխաւոր առիթն՝ ոչ այնքան Գրիտոսի մահուան վրայ Թուի, որքան իր մարմնոյն և կրից ապականելի կամ անպական ըսուելու խնդրոյն վրայ. որովհետեւ մերմէք յաճախ անապական կոչելով զմարմինն՝ տարակոյս ձգէր էին գրացեաց՝ Թէ այդ բառով նաև անշարժար կամ անտկար իմանան զնա, կամ որ և է անմեղ և անախտ մարմնական կրքէ և կարեաց ալ տղատ: Այս բանին վրայօք գեւ Գրիգորիսի կաթողիկոսութեան ատեն Յակոբ անուամբ գիւնական Ասորի վարդապետ մը Մելիթինէ քաղքէն, որ Թուի Թէ էր Սալիբայ որդի անուանեալ հռչակաւոր մատենագիրն, որ եպիսկոպոսացեալ Դիոնեսիոս կոչեցաւ¹, գրեր և հարցուցեր էր առ

¹ Սա է որ Մարաշու եպիսկոպոս եղած ատեն գերի բռնուեցաւ ի Ստեփաննայ: Տես յերես 306: Շատ բան

մերսն, Թէ Բնչպէս կ'իմանան, մանաւանդ Քրիստոսի սննդառութե նկատմամբ: Այն ատեն ասոր ալ պատասխան գրած է Շնորհալին, նախ գովելով Ստորի վարդապետին հմուտութիւնը, զոր իմացաւ իրեն գրուածները Թարգմանել աալով, « խո-
« հական մակացու իմաստուն մերասեռ » Ստեփանոս անուամբ մեկու մը, որ և Յակովբայ Թուղթը բերէր էր. յետոյ քիչ մ'ալ կը մեղադրէ զնա՝ արժանապէս, Թէ չէր վայելէր այգպիսի բանի վրայ խնդիր ընել և գրել. և եթէ հիմայ ինքն ալ պիտի պատասխանէ՝ միայն ասոր համար է՝ որ չկարծուի Թէ կ'արհամարհէ զինքը, կամ Թէ չի գիտեր ըսելքը. և քիչ մը Ս. Հարց խօսքերով, քիչ մ'ալ իր մտածութեամբք կը պատասխանէ, Թէ Բնչպէս անապական կ'իմանայ զՔրիստոս. և Թէ ոչ այնքան տկամայ և նուաաս կարեաց տակ ընկնալն՝ Քրիստոսի կատարեալ մարդկութեան սեպելու է, որքան կամաւ տիրելն ակամայից ալ. որով հետեցընէ Թէ Յակոբայ քննածը (սննդառութիւնը) պէտք չէ ընդունիլ Քրիստոսի վրայ իբրեւ հասարակ մարդկան կրածը, այլ իբրեւ տիրաբար սպառուած, որպէս Թէ կրակով մը հալուած և ցնդած: « Մերո Հայաստանեայց եկե-
« ղեցի, կ'ըսէ 'ի վերջաբանին, 'ի սկզբան հաւա-
« տալոյ քրիստոնէութեան մինչև ցայժմ՝ յայտ
« դաւանութեանս վերայ հաստատեալ է, խոստո-
« վանել զմարմին Տեառն անապական՝ 'ի ծննդե-
« նէն մինչև ցյաւիտեանս, ոչ 'ի կամաւոր չար-
« չարանաց և 'ի մահուանէ, այլ 'ի պարսաւելի և
« յակամայ կրից »: Աստուածաբանից Թողլով աւելին այսպիսի խնդրոց վրայ, և Թէ հարկ իցէ խօսիլ, մինք աւելի կը սիրեմք Շնորհալոյ խոր-

գրած էր սա Հայոց ծիսից դէմ, նաև մեր ազգին ծագման վրայ. այս կարեւոր գրուածս հիմայ անյայտ է: — Ատեմ. Մատենադար. Արեւել. Բ. 164. 170. 182, և այլն:

շումը և խղճումը, թէ և չափազանց աչ երևի ու
մանց յաստուածաբանից. և ալ աւելի սիրեմք իր
փափուկ պարկեշտութիւնը, երբ յետ Քրիստոսի
վրայ խօսելու՝ իբրև կնիք կարծեացն կ'աւելցընէ,
ամեն տեսակ փափուկ շքահայեցութեամբ. « Հա-
« ճելի էր իմոցս մտաց ընտրութեան, եթէ հա-
« մարձակէի տակ, ոչ միայն զայն մարմին՝ զոր
« միացաւ ընդ Բանին, այլ և զՍուսին սրբոյ՝ յետ
« անձառելի միութեան՝ արտաքոյ գնել այսոցիկ
« կրից, որպէս և բոլորիցն ախտաւոր շարժմանց,
« որք ըստ հոգւոյ և մտաց. զի ուր Աստուած բը-
« նակի տիրապէս՝ ոչ ծառայէ բնութեանս, որ-
« պէս և ոչ մորենին և ոչ հնոցն¹ »: Այնքան ա-
խորժիւ կ'ընթեռնուամբ Դնորհալոյ այս վերջին
տողերը, որքան որ քիչ-բանիւ կ'իմացընեն իր մեծ
պատկառանքն և սէրն առ Կոյսն այն, որ յետ
Աստուծոյ՝ առաջին սուրբ և ամենարժեքայ էութե-
թիւն է: Նոյն ախորժիւ կը յիշեմք և իր գրածն
առ Յոյնս, թէ « Այնքան պատուի 'ի մէնջ (Հա-
« յոցս) արժանաւորն պատուոյ յերկնաւորաց և
« յերկրաւորաց, Մայրն Աստուծոյ Մարիամ,
« մինչ զի զբանս նորա (զՄեծացուսցէն) ոչ 'ի լոկ
« աւուրսն... երգեմք, այլ 'ի կիւրակէս միայն և
« 'ի տօնս տերունականս² »:

1 Ասոր նման կ'ըսէ և 'ի Մեկնութեան Մատթէի, Ա.
25. « Պարտ է հաւատալ, թէ յորմէ հետէ եղև Կոյսն
« բնակարան Հոգւոյն և Բանին, բառնալ 'ի նմանէ բոլոր
« կրից մարդկայնոց... Ոչ միայն թէ յախտարիժ ցանկու-
« թեանց, այլ և բովանդակ հարկաւոր կարեաց՝ հաւա-
« տարիմ՝ է արտաքոյ լինել նմա յայնմ հետէ »:

2 Այսպէս օսածմանուած էր 'ի նախնեաց մերոց. այլ
յետ Դնորհալոյ՝ ջերմեռանդութեան յաճախութիւնը
վերադասելով քան զպատիւ սեփական՝ ամենօրեայ ժա-
մասացութեան կարգը մտած է Մեծացուսցէն ալ հան-
դերձ իր շարականովը, յետոյ նաև Հանգստեան ժամուն
մէջ ալ մոռնուած է:

Խեղիւր Միաբանութեան Եկեղեցեաց Յունաց և
Հայոց. — Մանուկ կայսր — Թեորիանէ —
Ս. Կիւրեղ Կարմեղական:

Մեծագոյնն կրօնական խնդրոց, վիճմանց և
գրուածոց Ն. Ենթահալոց, որ կըրնայ նաեւ բոլոր
մեր եկեղեցական պատմութեան մէջ ամենէն
նշանաւոր գիտաց մէկն կոչուիլ, Յունաց եկեղե-
ցւոյն հետ Միաբանութեան խնդիրն էր, որ իր
կաթողիկոսութենէն քիչ մ'առաջ սկսաւ, բոլոր
անոր միջոցը բռնեց, և անկէ քանի մը տարի վեր-
ջը կիսկատար աւարտեցաւ, իր հոգեկից աշակեր-
տաց և յաջորդաց ձեռք: Եւստ պատգամաւո-
րութիւնք և Թղթափցութիւնք եղան այս 10 կամ
12 տարիներուս՝ ընդ մէջ Յունաց և Հայոց, քիչ
մ'ալ և Ասորւոց, զոր իւրաքանչիւր ազգաց մասե-
նագիրք պէսպէս աւանդած են. մերոնք համառո-
տիւ յիշելով զպատմութիւնն՝ Թուղթերն ու գա-
ւանութիւնները ամբողջ կը բերեն. Յայնք՝ եղած
վիճաբանութիւնը գրեւ և հասուցեւ են մեզի:
Ասորիք աւելի համառօտ կը յիշեն, և գործոյն
ոկիզբը քան վախճանը՝ զոր ազգի չեն իմացեր:
Վասն զի իրենք, ինչպէս իրենց Միապէլ պա-
րիարքն կ'ըսէ, աւելի կտրուկ և յամառ պատառ-
խան մը տալով, եւ քաշուեցան. խնդիրն մնաց
Յունաց և Հայոց մէջ: Մերոց ախոյեանն յայտ է

որ Շնորհալին էր. Յունացն՝ գլխաւորապէս Թէո-
րիանէ ըստեւ Հմուտ իմաստասէր մը, որ շարա-
գրած է վիճաբանութիւնը. բայց ինչպէս որ սո-
վորութիւն է՝ այսպիսի գրուածքներ նոյն խօ-
սած առեւնին նշանակել յետոյ ձեւացնել, այս-
պէս ըրած է և ինքն. չքսեմք թէ խարդախած և
փոփոխած, այլ գէթ տեղ տեղ այնպէս յարմար-
ցուցած՝ որ ինքն միշտ յաղթող երևի: Այդպիսի
գրուած կամ հակառակ կողմին ալ պէտք էր գը-
րուած մ'ունենալ, կամ երկու կողմին ստորա-
գրութիւն և վաւերացումն՝ անտարակոյս ըլլալու
համար¹: Ի վերայ այսր ամենայնի՝ կարգաւոր և
խոհեմական և չափաւոր ոգւով գրուած մ'է Թէո-
րիանեայ գրուածն:

Բայց Յունաց աւելի գլխաւոր ախոյեանն այս
խնդրոյս մեջ կըրնայ ըսուիլ ինքնին անոնց կայսրն,
և արդէն մեղի ծանօթացեալն, որ այս պատմա-
կան գիպուածիս մեջ՝ Կիւ Մանուէլ կոչեմք յի-
շուի՝ ի մերայոցս, և շատ գովութեամբ. մինչև ի
Յայսմաւուրս ալ անցեր է անունն, վասն այսպի-
սի ջանից միաբանութեանն հաւատոց, և կրօնա-
ւորակերպ մեռնելուն համար, յետ իբրև 40ա-

¹ Մեր Հայոց կողմանէ մնացած է միայն հաւաքում մը՝
Միաբանութեան միջոց երկու կողմանէ գրուած թղթե-
րուն, հանդերձ յառաջարան պատմութեամբ իրաց պատ-
ճառին, և միջանկեալ պատմութեամբք թղթոց և վիճա-
բանութեանց միջոց անցած ժամանակին, Ներսիսի մա-
հուան, Գրիգոր Տղայոյ յաջորդութեան, և գործը առաջ
տանելուն, Հռոմկլայի ժողովոյն և միահաւան ստորա-
գրութեան եպիսկոպոսաց, և ապա մահուան Մանուէլի
կայսեր. և կոչի գիրքն Պարմա- խնդրոյ Միաբանութեան,
և այլն. որոյ հեղինակն ալ է Ներսէս Լամբրոնացի, ատե-
նախօս ժողովոյն Հռոմկլայի, այլ չի յիշեր իր ատենախօ-
սութիւնը: Սակայն թուի թէ իրմէ զատ ուրիշ գրողք ալ
եղած են այս գործոյս վրայօք, որոյ համար կ'ըսէ Վար-
դան Պատմիչ. « Մնաց գործն անկատար, որպէս ցուցա-
նեն ընդարձակ տարեալիս »:

մեայ երկար թագաւորութեանն: Յերաւի, ինչպէս մեր պատմութեան պարագային, այսպէս և ժամանակին նշանաւոր անձանց մէկն է Մանուէլ Ա. Կոմնենեան կայսրն. քաջութեամբ՝ ատենին ամենէն կտրիճ պատերազմողաց կարգը բռնելու արժանի է. աշխարհաշինութեամբ, կառավարութեամբ, կրթութեամբ, և հմտութեամբ ալ, շատերէն վեր. և բոլորով մէկտեղ՝ բարեմասն և բարեբաղդ թագաւոր մը կը ընայ ըսուիլ. մանաւանդ եթէ քօղ մը ձգուի իր երիտասարդութեան պէսպէս խակութեանց, որով իրեն հօրեղբորորդւոյ Անդրոնիկոսի ալ չար օրինակ եղած է. այլ անպօղելի կը մնան Բ. Թաչակերաց գէմ ըրած նենգաւոր վարմունքն, որով այնքան բիւրաւորաց միաս և կոտորած հասաւ¹, և այնքան եռանդեամբ, պատրաստութեամբ և Բեռնարդոսի մ'օրհնութեամբ սկսեալ գործն՝ վատութեամբ վերջացաւ:

Գուցէ ինքնին Մանուէլ ալ խղճելով այս բանին՝ յետոյ սրաանց օգնութիւն կը խոստանար և խնդրէր Գ. Թաչակերութիւն մը, որ 'ի գործ չգրուեցաւ: Լատինացւոց հետ երկու անգամ խնամութիւն ընելով ինք զինքը պարտաւորեց այնուհետեւ անոնց հետ բարեկամութեամբ վարուելու. բերմամբ ալ կրօնասէր ըլլալով և նախանձայոյդ, միանգամայն և Ա. Յուստինիանոսի նման կայսերաց հետեւող՝ եկեղեցական խնդրոց խառնուելու և առաջնորդելու իսկ, թէ իր եկեղեցւոյն և թէ օտարաց խնդրոց մէջ մտաւ. նախ Լատինաց հետ միա-

¹ Այս բանից վրայ ոչ միայն Լատինացիք զարած են, այլ մեր ժամանակակից ժամանակագիրն Սամուէլ՝ գուցէ աւելի սրամտութեամբ և չափազանց գրութեամբ, անարժան կոչէ Վ. Մանուէլ՝ Քրիստոսի անուանակցութեան, բայց եթէ ինչպէս գերաբրիտոս կոչի Նեանն. « Սոյնպէս « և սորայս՝ տարորոշ և հեռի ամենեւին 'ի գործս և 'ի « կրօնս Եմմանուէլին՝ Մանիլանուանի »:

բանութիւն ընել ջանաց, յանձն առնելով Հռոմէ
մայ առաջարկութիւնները, յուսալով արեւմտեան
ինքնակալութիւնն ալ իր ձեռքը ձգելու. և երբ
այս չաջողեցաւ՝ անոնց հետ միաբանութեան
գործն ալ անկատար մնաց, թէ և ինքն ողջամիտ
էր 'ի դաւանութեանն: Շատ հեղ ժողովքներ
գումարել տուաւ 'ի Կ. Պօլիս՝ իր ազգին խնդրոց
համար, և եպիսկոպոսաց հաւասար և աւելի ջանք
ու հմտութիւն ցուցընէր. երբեմն ալ չափազանց
հեղինակութիւն և բռնութիւն՝ իր կամաց և կար-
ծեաց հնազանդեցընելու: Այս մեծ սրտով կայսրն
(զոր միշտ չկրցաւ սանձել և ուղղել) մեր ազգին
քաղաքական գործոց արգէն խառնուած էր, և
20 տարի թէ անձամբ թէ 'ի ձեռն գբսից և զօ-
րավորաց՝ Թորոսի գէմ կռուած, և զէնքերով
չյաղթուածը սիրով և դաշամբք դադրեցուցած.
բոլորովին նուաճել չկարենալով՝ գոհ կ'ըլլար որ
իրբն պայազատական տանուտեարք իրմէ կա-
խումն ունենան Անաիոքայ Լատինք և Կիւլիկիոյ
Հայ իշխանք. իր փառասիրութեան մեծ հարուած
մ'էր ասոնց անկախութիւնն: Մինչ գեռ իր հօրն
ատեն՝ արեւմտեան Հայք՝ թէ կրօնական և թէ
քաղաքական տեսութեամբ կերպովմը կայսերու-
թեան հպատակք էին, կաթողիկոսական աթոռն
գեռ անոնց իշխած տեղերը ըլլալով, Ռուբենի
յաջորդք ալ՝ կամ կայսերաց կուսակալք և Սե-
բաստոսք համարուէին կամ ապստամբք, և ոչ օրի-
նաւոր տեարք երկրին, իսկ հիմայ կաթողիկոսա-
կան աթոռն՝ իրենց ձեռքէն խլուած երկիրներու
մէջ էր, Հայք ազատաբար իրենց հայրապետը կը
գնէին, Պարոնայք Հայոց՝ կամ ինքնադուլիս կամ
անուամբ չափ զկայսրը գլխաւոր կը ճանչնային,
և անոր ոսկի կնքովն իրենց պայազատութիւնը
ապահովէր էին: Արդ զասոնք բոլորովին չօտարա-
ցընելու՝ ձեռքէ չփախցընելու շատ յարմար հնարք

խանէ. Թէ Հայոց եկեղեցին և ընդհանրապէս Հայք՝
չեն ընդունիր ուսելը, և շատ ալ չորակերութիւն
կ'անցընեն. հիմայ միայն իշխանք և զինուորք են
որ կ'ուսեն՝ ինքնակամ և ոչ հրամանաւ. և եթէ
երբեք հայրապետք ալ թոյլ տուած են՝ այն ալ
Յունաց և Փռտնիկաց սովորութեան հետևողաց
համար եղած է: — Բաժակին մեծ խնդրոյն վը-
րայօք ալ, « Բաղում էին մեզ բանք ասել », կ'ը-
սէ, այլ վասն համառօտելոյ՝ միայն կը յիշէ որ
մեր ազգն 'ի Լուսաւորչէ այսպէս աւանդուած կը
համարի, և աւետարանին մէջ ալ որոշակի ջուր չի
յիշուիր: Աւելի երկար կը գրէ այս խնդրոյս վրայ
իր Ա թղթին մէջ առ կայսրն, և ինչպէս թէ խմո-
բով թէ անխմոր պատարագելն օրինաւոր համա-
րուած է, կ'ըսէ, այսպէս ալ « Թէ ջրով դը կատա-
« րէ և եթէ առանց ջրոյ, ոչ և ընդ միոյ 'ի սոցանէ՝
« կամ փառս ընդունիցի յԱստուծոյ և կամ ասն-
« ջանս. այլ որք սուրբ սրտիւ և ուղիղ հաւատով
« մատուցանեն՝ փառաւորին 'ի նմանէ », և այլն: —
Ալեքսի հարցմանց մէջ այս ալ կար, թէ ինչո՞ւ Հայք
ամեն տարի խաչերնին նորէն կ'օրհնեն կամ կը
մկրտեն. — Միծաղելի հարցումն, կ'ըսէ Շնոր-
հալին. մէկ անգամ օրհնուածն միշտ օրհնած է. իսկ
գինւով և ջրով լուանալն և օրհնութիւն ազօթքն՝ հին
Յունաց ծէսերէ առեր են մեր նախնիք, և գեռ յու-
նարէն գրուածքն գտուին 'ի Հայս: — Յետոյ Յունաց
մեծ հակառակութեան և առասպելաբանութեան
նիւթ եղած Առաջաւորաց պահոց վրայ կը խօսի,
հերքելով այն իրենց յիշեալ Սարգսի և շանն ա-
ռասպելը՝ որ « անպոյ է առաւել քան զեղջերուա-
« քաղն անուանեալ ». և կ'իմացընէ բուն պատ-
ճառը, 'ի Լուսաւորչէն հաստատուելու նախ քան
զամենայն պահս, երբ քարոզեց Հայոց զքրիստո-
նէութիւն, և պատուիրեց որ քանի մ'որ ապաշ-
խարութեամբ պահեն, և յետոյ սովորութիւն ե-

դաւ Նինուէացւոց ըրած պահոց յիշատակին միացնել զայն. որուն վերջը Ս. Սարգիս զօրավար վկային աօնն գրուած ըլլալով Ս. Սարգսի պահք ալ կ'ըսուի:

Այս առաջին գրուածն է Միաբանութեան խնդրոյ մէջ մնացեալն. որովհետեւ Ալեքսի առւած գրուածն չկայ. և այս աւելի յորդոր և առիթ է զած է խնդիրն առաջ տանելու. վասն զի երբ Ալեքս դարձաւ 'ի Կ. Պօլիս և ներկայացուց կայսեր և պատրիարքին՝ Ներսիսի գաւանդութիւնը և ծիսից բացաարութիւնը, շատ զարմացան, իրենց կարծածէն աւելի մօտ դանելով զՀայս, միանգամայն և անոնց ծիսից վրայ օտարոտի կարծիքնին չըտեկելով: Այլ աւելի զարմանալի եղաւ իրենց՝ Ենորհալոյ խոհական և հանգարա գրուածն, որոյ համեմատ սքանչելի վարքն և բարքն ալ ըսիցին իմացան յԱլեքսէ, և հաւատացին որ այնպիսի անձ մը միայն կըրնայ զՅոյնս համոզել, և իրենց կանխակալ կարծիքը և հնացեալ ատելութիւնը լուծանել: Ուստի և կայսրն Մանուէլ պատուով գիր գրեց առ Գրիգորիս կաթողիկոս, գեռ ուջ կարծելով զնա, (յամսեան սեպտեմբերի, 1166)¹, և խնդրեց որ այսպիսի կարևոր գործ մը վճարելու համար չի զլանայ խաւրել 'ի Կ. Պօլիս իր իմաստուն եղբայրը՝ Ներսէսը: Հրովարտակը յանձնեց Սմբատ Արուխ անրւամբ պատուաւոր պալատականի մը, որ յանուանէն կ'իմացուի մեղի ազգակից ըլլալ: Սա երբ հասաւ 'ի Հռոմկլայ և վախճանած գտաւ զԳրիգորիս՝ առ նոյն ինքն հա-

¹ Մանուէլի թղթոյն թուականն է ԺԵ Ընդիկտիոն, որ կ'ըլլայ 1167. այլ անհաւատալի է որ 15 ամիս վերջ ալ Գրիգորիսի մահն անգիտանայ. անոր համար սխալ կարծեմք թիւը, և ԺԶ համարիմք ուղիղը (1166). Կամ թէ այո թուականիս գրուած էր թուղթն, այլ ուշանալով յաջորդ տարին զգիւնեցաւ, և միայն թուականն փոխեցաւ:

բազառն Ներսէս մատոյց կայսերական հրաւերքը . միանգամայն և գեապանօրէն իմացուց կայսեր մեծ փափազը այո խնդրոյս կատարման , և զՆերսէս տեսնելուն իր պաշտաան մէջ : Սակայն այս բանիս ասկէ ետեւ արգելք էր նոյն իսկ Ներսիսի կաթողիկոսանայն . և հարկ էր որ կամ սա նաւիրակ խաւրէ առ կայսր , և կամ նա առ ինքն . և այս յեախնո եղաւ :

Նոյն առեն Մանուէլ Ասորուոց կաթողիկոսին ալ թուղթ գրեք և գեապան խաւրեր էր Քրիստապոր անուամբ մէկը , որ նախ 'ի Հռոմկայ եկաւ , և ան կէջ գնաց առ Միխայէլ . առ որ Շնորհալին ալ հարկ սեպեց թուղթ մը գրել , որպէս զի հասարակաց ըլլայ միարանութիւնն և գիտնան իրարու ընելիքը : Այս Շնորհալոյ առ Միխայէլ գրած թուղթն մեր քով չի գտուիր , ինքն Միխայէլ համառօտիւ իմաստը կ'ըսէ , և գուրս կը թողու կարեորբան մ'ալ որու ինքն շատ հակառակ էր . այս ինքն Երկու բնութեանց խնդիրը . թէ և նոյն մասց վրայ յամառեալ է և Բար-Հերէոս (Ապուլֆարաճ) Ասորի պատմիչն , այլ Ներսիսի թղթոյն մէկ հատուածը կամ ամբողջը մէջ կը բերէ ասորերէն , այսպէս . « Յունաց կայսրն 10 խնդիր առաջարկեց մեզ . հինգն Հաւատոց վրայօք , որ են Երկու միացեալ բնութիւն 'ի Քրիստոս ըսել , երկու Կամս և երկու Ներգործութիւնս . երկը Ժողովոց հետ ընդունիլ և զ' Դ , Ե , Զ և Է . 'ի Ս . Աստուածէն վերցընել Որ խաչեցար : Իսկ Միսական հինգ խնդիրքն են , Ծննդեան տօնը կատարել ուրիշ ազգաց հետ . Ս . խորհուրդը խմորով և ջրով կատարել . Միւռոնը ձիթով պատրաստել . Ժամասացութիւնը եկեղեցւոց մէջ ընել , և Պատարագն յայանի (բաց գռնեռով) կատարել : Ի սէր խաղաղութե գիւրին է մեզի ծիսական խնդրոց մէջ յարմարել անոնց հետ , և Եր

« կու բնութիւն ըսել ըստ աստուածաբանից . այլ
 « անկարելի է Որ խաչեցար Վերցնենէ կամ սուրբ
 « անձինքները նդովէ : Ի վերայ այսր ամենայնի՝
 « ինչ որ գու ընես մենք ալ այնպէս ընենք » : Մի
 խայէլ պատասխանեց որ իրեն եկեղեցւոյն համար
 միայն իրեք նոր խնդիր կար . այսինքն Քրիստոսի
 երկու բնութեանց , Քաղկեդոնի ժողովոյն և Խա-
 չեցարին , զորոնք ինքն անփոփոխ պիտի պահէր .
 իսկ գու , կ'ըսէր , 'ի հարկէ քու իմաստութեանդ
 համեմատ կը շարժիս . բայց յուսամ որ փոփո-
 խութիւն չես ըներ : Ասկէ աւելի բան մ'ալ ուզե-
 լով ընել Միխայէլ՝ իր աշխերաներէն մէկը՝ (Թէո-
 գորոս Բար-Վահագուն) որ ըստ իր վկայութեան
 շատ հմուտ էր փիլիսոփայական խնդրոց՝ զրկեց
 Շնորհաւոյ , որ օգնական ըլլայ Հայոց՝ երբ վիճե-
 լու ըլլան ընդ Յոյս . և պարծեւով ալ կ'ըսէ Մի-
 խայէլ , Թէ իր նուիրակն զարմանալի հանձար ցու-
 ցեր է և պապանծեցուցեր է զնուիրակ աստուա-
 ծաբանն Յունաց (!) : Սակայն իր իսկ յետոյ ըսելն ,
 Թէ « զպատասխանին ահաւն Ներսէսի՝ զոր դը-
 « ընաց (առ կայսրն) մեք ոչ իմացաք » , և Ներ-
 սիսի խոհական զգուշաւոր և արդար բարքն՝ ցու-
 ցընեն , որ ոչ Միխայէլի գրածն և ոչ իր նուիրա-
 կին խօսածն արժանաւոր բաներ էին . և շատ հե-
 ոու էր երկու կաթողիկոսաց հոգին և տեսու-
 թիւնն : Մինչ մերս և հեանողքն կը ցաւէին իր մա-
 հուամբը Միաբանութեան գործոյն անկատար
 մնալուն համար , Միխայէլ անպատկառ կ'ըսէ ,
 « հաւատաւոր եթէ փառաւորեալն 'ի մէջ տնտե-
 « սութիւն Աստուծոյ՝ խափանեաց զջան թագա-
 «ւորին . . . և կաթողիկոսն Ներսէս փոխեցաւ
 « յաստեացս . և մնաց հիմն մեր անասանելի » ;
 և այլն : Սակայն մենք ալ հաւատաւոր Միխայէլի
 հօս ուրիշ մէկ խօսքին վրան Ներսիսի , Թէ « Կո-
 « րովի էր յաստուածաշունչ գիրս , և պարկեշտ

« և ջանացող այր, ուղիղ կանոնաւ գրող. և նա
« վճարեաց զիւրն »: այլ ոչ որպէս կարծէր և կա-
մէր Միխայէլ:

Շնորհալին յանձնեց կայսեր նուիրակին՝ անոր
բերած թղթին պատասխանը, որ կ'ըսուի Աթուզթ
Ներսիսի, առ կայսրն Հռոմոց. և կը սկսի, « Քրիս-
« տոսապատկեալ ինքնակալ ծիրանածին և օգոս-
« տափառ սուրբ Թագաւորի », և Ալեքսի ձեռ-
քով գրածէն աւելի երկար Դաւանանք մ'ալ: Ի
թղթին կը յիշէ եղբօրը մահը և նոյն շարթուն-
մէջ նաեւ Ասորւոց պատրիարքին մահը, և նոր
ընտրուածին (Միխայէլի) փափաքն ի միաբանու-
թիւն. կ'իմացընէ ևս որ լսեր էր, « թէ սուրբ և
« տառջին ամենայն եպիսկոպոսապետաց՝ հայրա-
« պետն Հռոմայ և փոխանորդն Պետրոսի առա-
« քեւոյ՝ յիւրոց անտի իմաստնոց առաքեաց խօ-
« սել առաջի սուրբ Թագաւորութեան ձերոյ՝ վա-
« սըն միաբանութեան հաւատոյ »: որով Շնոր-
հալւոյ ալ յարմար առիթ կ'երևէր այսքան գըւ-
խաւոր եկեղեցեաց՝ Լատինաց, Յունաց, Հայոց
և Ասորւոց միաբանութիւնն: Իր կողմանէ կշռե-
լով գործոյն ծանրութիւնը՝ իմացուց մեր ազգին
եպիսկոպոսաց ամեն կողմ, ազօթք ալ ապապըրե-
լով, ինչպէս որ կ'իմացընէ. « Եւ մեք առ ազգի մե-
« րոյ եկեղեցիս՝ որ յԱրևելս և ի Մեծն Հայք, և
« ի միայնաստանս որ ի սուրբ Լերինս, գրե-
« ցաք », և այլն: Կ'աղաչէ կայսեր որ Յոյնք ալ
ազօթք ընեն այս բանիս համար, « ընդ ամենայն
« եկեղեցիս՝ որ ընդ Թագաւորութեամբ ձերով »:
Բայց մէկտեղ գալու համար՝ աւելի գիւրին կը
տեսնէր Յունաց և կայսեր իսկ գալը՝ քան Հայոց
առ նոսա երթալը. և անոյշ խօսքերով կ'ըսէ, որ
այս բանս նուառառութիւն մը չկարծեն Յոյնք, այլ
մանաւանդ պատիւ, իբրև զօրաւորք՝ տկարաց օգ-
նելով. և ըստ այսմ պէտք է որ սիրով և զինմամբ

վարուին, և ոչ մեծամոտութեամբ. և առանց ոչ առութեան երկու կողմէն՝ իբրեւ հաւասարը խօսին, որպէս զի համարձակ ալ ըլլան, և հոգեւոր սիրոյ գործն յաջողի: Երկու ազգաց մէջ 600 տարուան հնացեալ ատելութիւնն՝ « Կարօա է բազում հոգեւոր բժշկական իւզոց օծմանց, այսինքն՝ սիրոյ, գթութեանց և ողորմութեանց »:

Մանուէլ կայսր գոհացաւ Շնորհալուոյ յօժարութեանը վրայ, և արգարացընելով անոր ըսածները, մանաւանդ որ իրեն ալ գժար էր իր մայրաքաղաքը գտուիլը, որովհետեւ անդադար պատերազմաց կը զբաղէր, և հիմայ թէ Դանուբի վրայ, թէ Սգիպտացւոց գէմ գործ ունէր, պատշաճ համարեցաւ քանի մը հմուտ տասուածութեան զրկել առ կաթողիկոս մեր, որ վիճարանութեամբ խնդիրը լուծեն պարզեն և իրեն իմացընեն. և յարմար գտաւ այս բանին վերոյիշեալ Թէորիանոս անուամբ գիտնականը՝ զոր հռոմէական բառիւ յայտարարուի Կամ Տագիսպրոս, և յունական Կալ Լիւիոն թագաւորութեանն, կոչէ. առաջինն պալատական կամ քաղաքական պատուոյ անուն է, ինչպէս տեսանք ի Գրիգոր Մագիստրոս. երկրորդն ալ կը նշանակէ արքունի սպասաւոր կամ հետեող¹: Թէորիանէ՝ իր գրածներէն կ'երևի արդարեւ հմուտ Ս. Հարց վարդապետութեան, բանիբուն և խոհական: Իրեն ընկեր տուաւ կայսրն Փիլիպպուպօլեայ² Հայոց վանահայրը՝ Յովհաննէս Ութմանը, որ թէ գիտութեամբը և թէ մերայոց ազգակից ըլլալովն՝ օգտակար պիտի ըլլար:

1. Այս բառն լատինարէն փոխուած է Ligium, յորմէ փռանկերէն ալ Lige, և անկէ ՚ի հայ՝ մեր Եկելիկերի թագաւորաց ատեն Լիւ Տագր կոչելով. միայն թէ հօսթգթոյն հայերէն թարգմանութեան մէջ յունական բառին հայցական հօլովը Լիւիոն իբրեւ ուղղական գրուած է. զի բուն բառն է Լիւիոս, լիւիոս.

2. Փիլիպպէ քաղաք ՚ի Բուսիլի. — Ութմանն ըստ Հայոց՝ յունարէն բնագրին մէջ Արման, Αρμάνος.

Ասոնց յանձնեց իր առաջին Թուզթն առ Ներսէս .
 և պատուիրեց որ լաւ քննեն անոր գրածներուն
 և ըստծներուն միաբը, անոր երկրորդ անգամ
 Սմբատայ ձեռքով գրածին մէջ ալ տարակուսա-
 կան կամ պարզելի բաներ գտնելով: Մանաւանդ
 Թէ բուն իսկ Շնորհալույ գրածին պարզութիւնն
 զինքը կը վարանեցընէր. որովհետեւ ինչուան այն
 ատեն Հայոց գաւանսութիւնը՝ մանաւանդ Քրիս-
 տոսի բնութեանց վրայոք՝ շատ անկատար կը հա-
 մարէր, և հիմայ կը տեսնէր որ Թէ ոչ բոլոր բա-
 ցատրութեամբ բանից՝ այլ մտքը նոյն կ'երևի. և
 գեռ ոմանք հօն 'ի Ա. Պօլիս, և նոյն իսկ ազգաւ
 և լեզուաւ Հայ, այլ ծխիւ հոռոմացեալ և մա-
 նաւանդ ատելութեամբ յոռացեալ՝ կը բամբա-
 սէին զՀայս, և եւտիքական կ'երևցընէին. կեղ-
 ծաւորութիւն կարծէր՝ Թէ ոչ Շնորհալույ հա-
 ւապքը, գտնէ ուրիշ շատերունը:

Այսպիսի զրախօսաց մէկն էր Տարսնացի Պօ-
 ղոս քահանայ մը, « որ գնացեալ էր անդ, հոռո-
 « մացեալ և բամբասէր զազգս մեր... յորժամ
 « հանգերձեալ էին միաբանել Հայք և Յոյնք » .
 ասոր վրայ բնապէս զայրացեալ ազգայինք՝ սկը-
 սան զինքը բամբասել, և Սամուէլ անուամբ մէկն
 ալ անոր ընկերին գրելով նախատանգը Պօղոս Սա-
 մոստացի անուաներ էր. ուսկից ալ աւելի զկծեալ
 նա՝ բողոքեց կայսեր, որպէս Թէ պաշտպանէ
 զինքն իբրեւ հաւատարիմ Յունաց եկեղեցւոյ, և
 հակառակորդները լռեցընէ: Այս բաներս 'ի հար-
 կէ արգելք կ'ըլլային Շնորհալույ հոգւոյն և գըր-
 չին. անոր համար կերպով մ'իմացուց Պօղոսի ալ,
 որ քնք զինքն արգարացընել ուղեւոր՝ հակառա-
 կորդաց չարախօսութիւնը պատճառ կը բերէր
 այնպիսի համբաւոյ: Շնորհալի ալ ասկէ զինքը
 բռնելով գրով խրատեց, որ Եթէ ինքն այնպիսի
 բամբասանք չէ ըրած իր ազգին վրայ՝ ապա իր

հայրենի ծէսն ալ չթողու, որոյ բանաւոր պատ-
ճառ մ'ալ չկայ, մանաւանդ որ հիմայ արգէն Յու-
նաց հետ միաբանութեան խնդիր կայ, պէտք էր
ապասել ժողովոյն վճռոց, և ոչ թողլով իրեն-
ցը՝ անցնել օտարաց կողմը. նոյնպէս Սամուէլի
գրածին վրայոք բողոքելն ալ առ կայսրն՝ շատ վը-
նաստկար էր Հայոց գառին, վաճառ զի անով կար-
ծուէր թէ այն ապագլուխ երիտասարդին գրածն՝
ժերունեաց և գիանոց կամօք է, « և այնու՝ խա-
« բեութիւն՝ զոր 'ի մէնջ բան և իր՝ կարծիցեն »:

Ահա այս բաներու համար կարևոր էր կայսեր
ստուգութեամբ քննութիւն ընել առն. և այն-
պէս ըրին իր նախնային երբ հասան առ Շնոր-
հալին 'ի Հռոմկայ, ուր Միխայէլ պատրիարքի
գիանական աշակերան Թէոփորոս ալ եկեր էր,
հանգերձ Քեանոյ Յովհաննէս Ասորի եպիսկոպո-
սով՝ 'ի հարկէ քանի մ'ալ Հայոց եպիսկոպոսք
կային ընդ կաթողիկոսին, թէ և 'ի կարգի վիճա-
բանութեանն յիշուին միայն Գրիգոր՝ եղբօրորդի
նորին (Տղայն), Սահակ եպիսկոպոս, օրթուիկա-
թողիկոսի Դրան եպիսկոպոսն, և Վարդան վար-
դապետ մը, և Ստեփանոս մը՝ որ թուի թարգ-
ման և նախնայ: Հաւանական է որ ըստ նախա-
գրեալ թղթոյ Շնորհալոյն՝ այլ և այլ կողմերէ
եպիսկոպոսք ալ եկած էին. բայց որովհետեւ անոր
թղթոյն և կայսեր պատասխանւոյն միջոց երկու-
տարի մ'անցած կ'երևի, թուի թէ մեր եպիսկո-
պոսք ալ տեղերնին դարձեր էին, և քիչեր կային
Թէոփանեայ եկած առեն: Արդ ասոնց գիմաց
սկսաւ քննութիւնն հաւատոց Հայոց, բանից
Շնորհալոյն և վիճաբանութիւնն, որ և երկար
օրեր տևեց, թերևս և ամիսներ. գլխաւորն միշտ
Երկու բնութեանց խնդիրն էր. որոյ վրայ այնքան
դարձաւածներով խօսուած է հօն, ըստ երկար
գլուխութեան Թէոփանեայ, զոր մեր պատմիչ Միա-

բանութեանն (որ է ինքն Ներսէս Լամբրոնացին)
համառօտէ քանի մը տողով. « Ի բաղում ժամա-
« նակս գեգերէին առ աստուածաշունչ գիրս, էր
« ինչ յոր մի օրինակաւ նայէին, և էր ինչ՝ զոր իւ-
« բաքանչիւր ոք այլով օրինակաւ թարգմանէր. և
« մանաւանդ զթուղթս սրբոյն Կիւրգի որ առ Սե-
« կունդոս, զԱՅ և զԲՆ, որ յայտ առնէ 'ի բանս
« իւր, թէ սրպէս հարքն ասացին Մի է բնութիւն
« Բանին մարմնացելոյ: Առ այս ոչ կամէր իմաս-
« տասէնն տեղի տալ՝ ասելոյ անձառ միաւորու-
« թեամբն մի բնութիւն, այլ զերկուց բնութեցն
« յաակութիւն անշփոթ պահեալ. իսկ հայրա-
« պետն սուրբ՝ երկոքումքն սպառազինէր ընդ ա-
« ռաջին սրբոցն. ընդգէմ՝ Նեստորականացն միա-
« ւորելով, և առ Եւտիքիանոսս՝ զյաակութիւնն
« ճշմարտելով»: Այս համառօտ վկայութիւն մեր
պատմըին անխարգախ կ'իմացընէ Հայոց խոստո-
վանութիւնը, որ թէ և երկու բնութիւն որոշ և
անշփոթ կ'իմանան, և առանց անոր ալ չեն կր-
նար իմանալ Քրիստոսի անօրէնութիւնները, սա-
կայն վասն 'ի մի անձն Քրիստոսի երկուցն ալ միա-
նալոյ, և վասն սաստիկ ընդգիմութեան Նեստորի,
Մոպսուեստացւոյն ու Իրոգորի Տօրսոնացւոյ,
որոց ամենէն առջի հերքողք և հակառակք՝ իրենց
նախնիքն եղած էին, նաև նախ քան զՍ. Ժողովն
Եփեսոսի, հնուց 'ի վեր միաւորութեան մազք
աւելի մի բնութիւն կ'ըսէին քան երկուք. և ասոր
մեկնութիւնը շատ պայծառ և գեղեցիկ և զօրա-
ւոր խօսքերով բացատրեր էր քաջ Իմաստասէր
հայրապետն մեր Յ. Օձնեցի, որ երբեմն 'ի յետ-
նոց ոմանց ջատագով միաբնակաց կարծեալ՝ նօ-
րերս անտարակոյս հռչակեցաւ ողջմտութեամբն,
թէ իր պանծալի գրուածոց յայանուելովք, և թէ
այն գրուածին հին օրինակի մը ներքե ստորա-
գրեալ հաստատութեամբք Պաշլաւունի կաթողի-

կոսաց մերոց, սկսեալ ի մեծ Վկայասիրէն. զոր և յիշեց հիմայ Թէորիանեայ՝ այս ժողովոյս մէջ իր Թոռն Ենորհալի¹. որոյ վրայ զարմանալով ինքն Յոյն աստուածաբանն ալ խնդրեց և բոլոր ճառը օրինակել և Թարգմանել տուաւ, և մեծ համար մոռնք ստացաւ մեր եկեղեցւոյ դաւանութեանը վրայ: Եթէ այս պատուական գրուածն աւելի առաջ ուրիշ հայրապետաց ալ ծանօթանար՝ շատ աւելի օգտակար պիտի ըլլար մեր եկեղեցւոյն, նոյնպէս եթէ իրմէ առաջ ալ նոյն մաքով գրուածներն յայտնուէին. որով շատ մ'աւելորդ և անպիտան նաև մօլար և ախմար գրուածք խափանէին. և յետագայք ալ իրենցմէ առաջիններուն այսպիսի գրուածքը իւրև հին մարգկան ուրեմն և գիտուն՝ չէին համարեր, և հասկընալով կամ չհասկընալով չէին պաշտպաներ: Այս զարմանք չէ որ մեր ազգին մէջ ալ հին և նոր ատեն մոլար կարծիք և գրուածք եղած ըլլան, և աւելի՛ անկատար և անհամարձակ բացատրութիւնք: Սակայն աւելի մեծ զարմանք կ'ըլլար՝ եթէ Թէորիանեայ գրուածն ալ բոլորովին աներկբայ ըլլար. վասն զի այնպէս մը կ'երևցնէ Թէ Ենորհալի ոչ միայն յաղթահարեալ ըլլայ, այլ և իրմէ հասկընայ այն կարեւոր խնդրոյն պարզ իմաստը. մինչ գեա շատ տարիներով առաջ Թէ Բան Հաւատոյ

¹ Այսպէս էր ստորագրութիւնն. « Այս է գիրք ուղեւ գափառութեան հօր մերոյ Ս. Բովհաննու Կաթողիկոսի « Հայոց և իմաստասիրի Օմնեցոյ: Եւ ես Գրիգորիս « Նուստան « նորին հաւատոց որդի և աշակերտ՝ ձայնակից « եմ այսմ խոստովանութեան և աւանդման. և որք այլաւ « պէս դաւանեն քան զայսոսիկ, և նորաձեւ աւան են... (նշովեալ են): — Գրիգոր Տղայ յիշելով զայս կ'աւելցընէ. « Եւ մերն այլ սուրբ նախնիք՝ զնորայն (Բով. իմաստասիրի) ընկալան խոստովանութիւն. և ձեռնագրեցին « անխախտելի մնալ գիրս, Գրիգոր Վկայասէր, և Բարսեղ հետեւող նորին, և միւս Գրիգորիս և Ներսէս՝ մերս « հաջք. և է յարկեղս գրոց մերոց ընկալեալ ի նոցանէ »:

քերթուածին մէջ, թէ ուրիշ գրուածոց, և թէ դեռ քանի մը տարի առաջ գրած Ընդհանրահաշիւի գաւառնութեան մէջ, և նոյն իսկ առ Միխայէլ պատրիարք Ասորւոց գրած թղթին, և մեր ուրիշ տեղ յիշեալ աղօթքի կամ գաւառնութեան (253) մէջ ալ՝ յայտնապէս զրուցած է Շնորհալին՝ ինչ որ հիմայ Թէորիանէ կը պարծի ըսել տալու։ Սակայն մենք ալ աւելի համարձակ խօսելով կըրնամք ըսել, թէ իրաւի Օձնեցին՝ չորս ու կէս դար իրմէ առաջ, Լամբրոնացին և Գր. Տղայ չորս ու կէս տարի իրմէ վերջը՝ աւելի ալ որոշ կ'ըսեն Նրկու բնութիւն, և այսօր նորուս համբաւք Հայոց ևս աւելի որոշ։ Բայց ոչ թէ անով Շնորհալին նուազ ճանչցեր է. այլ իր գերազանց խոհեմութիւնն էր՝ որ ազգայնոց վիճակն և ոգին գիտելով՝ չուզեց առանց զուրիշներն ալ լաւ պատրաստելու՝ այն քայլն ընել յայտնապէս՝ որուն ճամբայ բացաւ և հետեցուց իր յաջորդը և իր թուր։ Նրբեմն գարուց մէջ չհասուցածն՝ տարուան մէջ կը հասուննայ։ Քիչ ժամանակ մ'ալ կանխելն՝ կըրնայ մեծ գործ մ'աւերել, և ըստ Իմաստնոյն կայ « ժամանակ լռելոյ և ժամանակ խօսելոյ »։ Շնորհալին գիտէր զժամանակն և ընելիքն ըստ ժամանակին. գիտէր ևս որ խօսելէ և լռելէ զատ՝ երրորդ միջոց մ'ալ կայ. և այս միջոցով կըրնար փարատել թէ կայսերականաց կասկածը և թէ իր ամեն ժամանակի և մեր նոր խիստ և ճիշդ աստուածաբանից և քննաբանից, և թէ այնքան յայտնի ըսածները բաւական չսեպեն. և այն միջոցն էր՝ գրելն. գրել ոչ միայն յայտնապէս, ինչպէս առաջ և յետոյ ըրաւ, այլ և գաղտ թուղթ մը գրել կայսեր, զոր ժամանակն ալ գաղտուկ պաշեց և ծածկեց. այլ գրած ըլլալն յայտնեցաւ նորերս՝ Թէորիանեայ երկրորդ գրուածովը։

Վասն զի երբ վիճաբանութիւնքն վերջացան,

Շնորհալի Բ Թուղթ մը գրեց առ կայսրն, իմացը նեղով գոհութեամբ որ երկու կողմին ալ հաճոյ և օգտակար եղաւ իրենց խօսակցութիւնն. Հայք համազունեցան որ Յոյնք երկաթնակք՝ նեւաորական չեն եղեր. Յոյնք ալ Թէ Հայք հեռի են Սէտիքեայ վարդապետութենէն. և դարձեալ (երրորդ անգամ) երկարօրէն կը գրէ այս խնդրոյս վրայ միայն, ալ աւելի բացատրելով իրենց և այլոց ըսածը, Թէ ինչ կերպով Մի և երկու բնութիւն ալ ըսելն՝ կըրնայ Թէ ուզիլ իմացութիւն և Թէ ծուռ: Այս Թուղթս գրեց Շնորհալի ՚ի սկիզբն հոկտեմբերի, 1170 տարւոյ. անոր հետ գաղաթուղթ մ'ալ տուաւ Թէորիանեայ՝ որ նոյնպէս զգուշութեամբ կայսեր տայ և միայն նա գիտնայ. յորում՝ այսչափ իմացունեցաւ յետոյ որ գրած էր Թէ ինքն ամենեկին տարակոյս կամ ընդգրկմութիւն չունի անոր ուղածին և նուիրակին ըսածներուն. այլ պէտք է գեռ քիչ մ'ալ խոհեմութեամբ և չափաւորութեամբ շարժին և խօսին, որ ինչուանայն ատեն անվարժ լսելիք եպիսկոպոսաց և ժողովրդեան յորս գեռ յունական ատելութիւնն ալ կը հնչէր, չի խրախն և բոլորովին պարապ չենէ իրենց աշխատանքն. ինչպէս որ յիշուի ճշմարեցին իր զգուշութիւնը՝ Հռոմկլայի մեծ ժողովին ատեն (1179) և վերջը Հաղթատեցւոց և նմանեաց ըրածն և գրածն: Արգ երբոր բերաւ Թէորիանէ և հրատարակեցաւ Շնորհալւոյ յայտնի Թուղթն, Յունաց եկեղեցակա՞նք և հետաքնինք՝ Թէ զայն կորզալով և Թէ իրենց աստուածաբանին գրածները, և մանաւանդ ասոր տուած գովեստները մեր Շնորհալւոյ գիտութեան և վարուց վրայ, « զհեղաճայեցութիւն հոգւոյն և զպարկեշտութիւն անձինն, և զճգնաւորական կրօնսն՝ զոր « ետեսն... և Թէ որպէս ՚ի հարցմունսն խոնարհամիտ, և ՚ի պատասխանիսն հանդարտ, խա-

« զաղուծեանն խնդրող և զսիրոյն օրէնսն հաս-
 « տատող », շատ սքանչացան և շինուեցան թէ
 իրեն վրայ և թէ մեր ազգին. « Եւ այնուհետեւ էր
 « տեսանել, կ'ըսէ պատմիչն, մեծ համարձակու-
 « թիւն մերոյ սեռիս՝ ի Թագաւորական քաղա-
 « քին եկեղեցիսն և առ ամենեւեան՝ արգարա-
 « ցեալս ի հարց և ի փորձ »: Թողում յիշել ու-
 թիշ մեծամեծ գովութիւնները, և՛ երկրորդ Գրի-
 գոր Աստուածաբան մը յայտնեալ ի Հայաստան՝
 ըսեւին. և մանաւանդ կայսեր ուրախութիւնն՝
 որ « զուարճանայր և բերկրէր յանձն, մեծ հա-
 « մարելով զաստուածային եկեղեցւոյ խաղաղու-
 « թիւն, քան զբոլոր Հռոմայեցւոց տիեզերակա-
 « լութեանն յաղթութիւն »: և իրաւամբք ինքն
 կըրնար շատ աւելի ուրախանալ, որովհետեւ Ներ-
 սիսի միտքն և ոգին ամենէն աւելի ճանչցեր էր՝
 անոր առանձնակի գրութենէն. զոր ուրիշներն
 չգիտնալով, իրենցմէ ամենէն նրբատեսք կամ
 նրբախոյզք ալ գեռ միւս յայանի գրած թղթովը
 բոլորովին գոհ չըլլալով, կըրնային իբրեւ վճռական
 գրուածի մ'ալ սպասել: Եւ ահա զայս առաջար-
 կեց Կոստանդինուպօլսի պատրիարքին Ժողովը,
 կայսեր ալ ազաչելով որ իր թղթոյն հետ խաւրէ
 զայն առ հայրապետն Հայոց, նոյն Թէոփանու-
 ձեռքով: Եւ էին Ժողովքին խնդրուածքն ի Հա-
 յոց՝ ինն բան. ա. Նշովել մոլար մտօք մի բնու-
 թիւն ըսողները, ինչպէս Եւտիքէս, Նիսակորոս,
 և այլն: Բ. Քրիստոսի երկու բնութիւն, ներգոր-
 ծութիւն և կամք ըսել, աստուածային և մարդ-
 կային, ոչ հակառակ միմեանց: Գ. Թուեցարը վեր-
 ցընել ի Սուրբ Աստուածէն: Դ. Յունաց և Լա-
 տինաց հետ տօնել Քրիստոսի ծնունդը, Մկրտու-
 թիւն, Քառասնորեայ Գալուստը, Աւետուժը, և
 այլն: Ե. Միւռոնը ձիթով ընել: Զ. Պատարագը
 հացով և ջրով կատարել: Է. Պատարագի և Ժամ.

ասացութեանց ատեն ժողովուրդը եկեղեցիէն գուրս չթողուլ: Ե. Ընդունիլ Դ, Ե, Զ, Ե, Տիեզերական ժողովները: — Թ. Կաթողիկոսին հաստատութիւնը կայսրէն ընդունիլ: Յունաց Պատրիարքն ինքնին՝ որ Միքայէլ կոչուէր՝ այս բաներուն համար առանձին թուղթ մը գրեց առ հայրապետն մեր. նոյնպէս և կայսրն երկրորդ անգամ, յամսեան գեկա. 1172, ըսել է որ Թէորիանեայ բերածէն ամբողջ երկու տարի ետեւ, թերեւս այլ և այլ զբաղմամբք ուշանալով. և նորէն անոր և Ութմանի ձեռքով խաւրեց 'ի Հռոմկլայ. անկէ զատ Շնորհալոյ առանձնակ թղթոյն ալ առանձնակ պատասխան ալ գրելով. սակայն չկարցաւ անոր պէս գաղտնիքը պահել, այլ գոնէ յայտնեց գեւպանացը, և այլոց խորհրդականաց:

Ի սկիզբն յաջորդ տարւոյն, որ էր վերջին տարի կենաց Ներսիսի, (1173) 'ի 20 փետրուարի հասան պատգամաւորքն 'ի կաթողիկոստան Հայոց, ուր արդէն ժողովեալ էին Հայոց մերձաւոր եպիսկոպոսունք Կիւիկիոյ, Տաւրոս լեւանց և Միջագետաց, և մատուցին կայսերական թուղթերը. Շնորհալին իր սովորական շնորհօք և մարդասիրութեամբ ընդունեցաւ զանոնք, բայց երբ իրիկունը Թէորիանէ իր Միքայէլ թարգմանին ձեռքը կայսեր առանձնական թուղթն ալ խաւրեց, Շնորհալի իմանալով որ նա իր գաղտնի գրածներն ալ ծանուցեր է Ութմանայ, ոչ սակաւ տըհաճեցաւ. թէ և Թէորիանէ ջանաց անմեղադրել, իբր թէ Ութմանն ալ վիճաբանելու եկած ըլլալով, պէտք էր որ տեղեակ ըլլայ իր մտացը: Ալ տւելի եղաւ Շնորհալոյ տագնապն՝ երբ տեսաւ որ անոնց անզգուշութենէն իր եպիսկոպոսներն ալ կասկածեր են գաղտ թղթակցութեանը վրայ և գժարեր. անոր համար երբ նորէն վիճաբանութիւնն բացուեցաւ՝ ինքն գարձեալ թողուց մի

քնութեան վրայօք խօսիլ, Թէորիանէ ալ աւելի սաստիկ ընդգիմաբանեց. իսկ պարզամիտն Ութման՝ բոլորովին քօղը պատռելով, Սա դաղանիք ծածկել չեմ գիտեր, ըսաւ, և սկսաւ սախել զկաթողիկոսը որ իր խոսամունքը կատարէ, կամ թէ չէ՝ յայտնի խօսքը յետ առնու։ Սրբ զայս լսեցին եպիսկոպոսունք, մեծ շփութութիւն և չնկոց ծագեցաւ մէջերնին. բայց գեռ հլուք ժողովական հրահանգաց՝ երբ նախագահ հայրապետն ձեռք նշան մը տուաւ՝ լռեցին, և ինքն այն օր բաւական է ըսելով արձըկեց գումարումը։ Բայց ծանր եղաւ իր սրաին տագնապն այն ծերութեան և տկարութեան հասակին. ինն օր մօրգ չընդունեցաւ քովը. մինչև պատգամաւորքն ալ սկսան մէկ զմէկ մեղադրել կամ անմեղադրել. Թէորիանէ կ'ըսէր, թէ ես թուղթը գաղաուկ տուի կայսեր, նա ալ այնպէս պահեց. բայց տեսնելով որ յայտնի թուղթը կարգացողք չեն հաւատար կաթողիկոսին գրածին՝ հարկ սեպեր է մէկայն ալ ցուցնել։ Ութման ալ կ'ըսէր, թէ որ ինծի ասուած ըլլար թուղթը՝ ես չէի թողուր որ գուրս ելնէ. բայց հիմայ ամենուն ալ յայտնի է, և թերեւ հարիւր օրինակէ աւելի սփռուած է ասգին անգին։ Վերջապէս Շնորհալին խաւրեց զԳրիգոր Տղայ և քանի մ'ուրիշ երեւելի անձինք՝ պատգամաւորները մեղադրելու, և ապսպրեց որ ալ այն խնդրոյն վրայ չխօսուի, այլ ուրիշ բանի անցնին։

Սրկորդ օրը նորէն կանչեց ի ժողով. նախ խնդիր եղաւ վասն Բաժակին. Թէորիանէ կ'ըսէր, թէ նոյն իսկ Ս. Յակովբայ Տեառն-եղբօր՝ ընծայուած Պատարագամատուցին մէջ ալ կը յիշուի խառնումն ջրոյն. Շնորհալին ալ, թէ այդ գործք Ս. Յակովբայ՝ յիշուած չէ Առաքելական կանոնաց մէջ. իսկ Թէորիանէ պատասխանեց, թէ Զ աթեղերական Ժողովն ընդունած էր զայն՝ իբրեւ վա-

ւերական, և իր ԼԲ կանոնովն ալ պատուիրէր
Հայոց՝ զնոյն արարողութիւն: Ծնորհալի ալ կրկ-
նեց թէ Հայք գեռ այն ժողովն ընդունած չլլա-
լով իրենց համար առանձնական վարդապետի
վկայութիւն մ'էր ըսածն: Այլ տեսնելով որ Թէո-
րիանէ այս բանիս դժարեցաւ, Գոնէ պատարագին
կատարման անհրաժեշտ հարկաւ չի պահանջուիր
այդ՝ ըսելով, առ այժմ թողուց զայն ալ: — Յետոյ
խմորեալ հացով պատարագելն առաջարկեցաւ,
ինչպէս որ Ս. Գրիգոր Նիւսացին ալ կը գրէ, ըսաւ
Թէորիանէ. իսկ Ծնորհալի պատասխանեց, թէ
հայերէն Թարգմանութեան մէջ չէր կարգացեր
այդ բանը: — Երբ տօնից օրերուն խնդիրն առաջ-
արկեցաւ, Ծնորհալին՝ Ադար վրայդ տալի ան-
գամ բաւական խօսուած է, ըսելով, գագրե-
ցուց: Եւ երբ անկէ ետեւ Միւռոնի նիւթոյն խըն-
դիրն առաջ բերին՝ Ծնորհալին ուղեց կերպով մ'ի
մացընել որ Յունաց պահանջմունքն հաւատար-
արժէք չունին, հաւատոյ և ծիսից խնդիրք խառ-
նուած են. և առանց նոր պատասխան առլու՝ ու-
ղեց որ Յունաց բոլոր պահանջածն կամ պայմանքն
միանգամայն կարգացուին: Երբ կարգացին վե-
րոյշեալ ինն գլուխները, հարցուց պատգամա-
ւորաց, թէ մեր միաբանութեան համար անհրա-
ժեշտ հարկ է այդ ամենն ալ ընդունիլ. թէ կըր-
նանք զոմանս զանց ընել: — Թէորիանէ՝ Կարելի
է թէ, ըսաւ, պսպիսի կարեւոր գործ մը իսպառ
չխափանելու համար՝ յանձն առնուն կայսրն և
պատրիարքին ժողովն՝ բացառութիւն մ'ընել:
Հարցուց Ծնորհալին. Որոնք կրնանք 'ի բաց
Թողուլ: — Թէորիանէ. Ի՞նչ պէտք է ըսես, թէ
որն ձեզի աւելի ծանր պայման կ'երևի: — Ծնոր-
հալին. Աւելորդ է իմ ըսելս, զման զի կըրնոյ ըւ-
լալ որ ժողովն ուրիշ կերպ գառի: — Թէորիանէ.
Եթէ Ի՞նչ որ գլուխ ես, չես կըրնար ըսել կամ

չես գիտեր, ես որ և ոչ ոտք եմ մեր եկեղեցւոյ ժողովոյն՝ ինչպէս կրնամ գիտնալ: Սակայն կարծեմ որ յանձն կ'առնու մեր եկեղեցին ձեզի թողու ձեր կաթողիկոսին ազատ և անկախ ընտրութիւնը, և անխմոր հացով պատարագելը, եթէ մեկալ պայմաններն յանձն առնուք: — Ծնորհալին. Ուրեմն այս բանս քննելու և որոշելու համար՝ հիմայ քովս գումարեալ ժողովականք բաւական չեն. պէտք է որ բոլոր իմ իշխանութեանս ներքեւ եղող եպիսկոպոսաց հրաւեր խաւրեմ և ազգային ժողով գումարեմ. վասն զի « գլխոյն « անհնար է առանց անգամոցն՝ գործոյ իրիք կա. « տարումն առնել »). և հարկ է որ արեւելեան եպիսկոպոսունք ալ գան. և միաբան քննելով ապա կրնամ իմացընել կայսեր և ձեր ժողովոյն՝ թէ որ պայմանները կրնանք յանձն առնուլ և որն ոչ. որպէս զի միաբանութիւնն և սէրն գոհութեամբ հաստատուին: Թէորիանէ հարցուց. Ե՛րբ կրնաս գումարել ժողովդ: — Ծնորհալի. Զեմ կրնար որոշակի ըսել, վասն զի չեմ գիտեր ճանապարհաց հեռաւորութիւնը. միայն Աղուանից կաթողիկոսին համար գիտեմ որ երեք ամսական ճամբու հեռաւորութիւն կայ մեր մէջ, և անհրաժեշտ հարկ է որ նա ալ գայ, վասն զի սերտ կապակըցութիւն ունին մեր երկու եկեղեցիքն, և առանց իրարու խորհրդակցութեան չի կատարուիր այսպիսի գործ: — Թէորիանէ. Արնամս հիմայ ալ տալ մեզի առ կայսր տանելու թուղթ մը: — Ծնորհալի. Այո, կը պատրաստեմ և կու տամ:

Այսպէս արձրկեց հայրապետն այն օր ալ ժողովը, և երկրորդ օրը խաւրեց առ Թէորիանէ՝ կայսեր տանելի թուղթը, նորէն ապահովցընելով որ թէպէտ և ինչուան այն ատեն Հայոց մի բնութիւն ըսելն ալ ուղղիղ մտօք էր, այլ Յուշաց Գայթակղութիւնը վերցընելու համար՝ իրենց հա-

մաճային: Հետեւեալ օրն ալ, որ էր շաբաթ և վերջնութեւր օր ժողովոյն, ուշատեն առանձին կան չեց զԹէորիանէ, և խրատեց որ զգուշութեամբ խօսի եպիսկոպոսաց հետ, որք դեռ տհաճ էին Շնորհալուոյ առանձնակ թղթակցութեանն համար, և գիտնայ որ առանց եպիսկոպոսաց հաւանութեան գործն չի յաջողիր. պէտք է անոնց տիրան ամղէ: Ուստի երբ երկրորդ օրն (որ թուի Դ կիւրակէն մեծ պահոց, մարտի 11) վերջին անգամ գումարեցան ժողովականք, Թէորիանէ յորգորակ մը խօսեցաւ անոյշ կերպով, մերժեց և սուտ հանեց իրենց ականջը հասած զրպարտութիւնները, որպէս թէ Յայնք Հայոց կաթողիկոսը հերետիկոս կոչած ըլլան, կամ թէ սա գրած ըլլայ կայսեր՝ որ ինքն կ'ընդունի Դ ժողովը, թէ ուրիշներն ընդունին և թէ ոչ. և թէ կաթողիկոսին գրածն առ կայսր ուրիշ բան չէր՝ բայց եթէ խոսու մուկը ժողով գումարելու միաբանութեան յաջողութեան համար, և այն ժողովքով հաստատելու ինչ որ պէտք է ընել: « Առանց խորհրդակցութեան նոցա. կը գրէք Շնորհալի իր Բ յայտնի « թղթին մէջ, անմարթ է զկատարեալն տալ պառասխանի հարցմանց ձերոց. զի մի փոխանակ « միաբանութեան՝ զանազան պատճառս տացուք « բաժանմանց, և շարժուն և փոփոխական երեւեացին բանք մեր: Յաղադս այսորիկ ոչ պատշաճ համարեցաք միայն մերս մերձակըցիւք գրել « զպատասխանին մեծի խորհրդոյս. մինչև առաքեսցուք՝ ի Մեծն Հայս և յամենայն կողմանս », և այլն: Շնորհալին ալ քանի մը խրատական խօսք աւելցուց, յիշեցընելով որ սատանայի բանսարկութենէն առաջ կու գան ատելութիւնն և անմիաբանութիւնն, զորս խոստացեր էր առ կայսրն իր կողմանէ խափանելու, և պիտի ջանար խոստմուկը կատարել: Յետոյ հրաժարական ողջոյն ները և օրհնութիւնը տալով արձկեց ժողովը:

սոստուածաբանական գիտութեան և արժէքին, չէինք կրքնար պահանջել արծուական միտք մը անկէ՝ որ ազաւնոյ թեով կ'օգապարէ թէ և սուր և մօտ արծուեաց բոյներու. ոչ էր Գրիգոր Աստուածաբան մը ըստ նրատեսութեան, այլ կոչեցաւ նոյնպէս՝ հմտութեամբ մտնից Ս. Հարց և հանգարտ ու յօտակ տեսութեամբը. եթէ յու նարէն լեզուն լաւ գիտնար և բնագիրները քննէր, և դեռ հայերէն չթարգմանուած գործերն ալ, սուեղի բարձր և հաստատ ալ պիտի թուէր. կոմ նաև եթէ իր պաշտաման և ազգին վիճակին նկատմունքը չունենար, (ինչպէս որ վերը գրածներնէս երևցաւ), միով բանիւ՝ Թէորիանեայ պէս ազատ և անարգել անձ մ'ըլլար, սա եպիսկոպոս ալ չէր կրնար այնչափ ճոխացընել իր արամախօսութիւնները Շնորհալուոյ առջև: Սրկուց բնութեանց խնդիրն ինչպէս իմանալը և ինչպէս բացատրելը՝ բաւական կը յայտնեն իր գրուածքն, և կրնան որ և է զգօն միտք հանգչեցընել¹:

Եթէ արգարոց հոգւոց վիճակին և երանական տեսութեան վրայք ալ խնդիրներ յուզուած ըլլար այն ատեն ՚ի Յունաց կամ ՚ի Լատինաց, անշուշտ աւելի բացայայտ կը վարդապետէր Շնորհալին, եթէ և ոչ որչափ կը պահանջեն նոր աստուածաբանք: Վասն զի եթէ Շնորհալի և շատ հին Ս. Հարք՝ արգարոց այժմեան հատուցումն իբրև նուազ իմն ցուցընեն՝ իրենց քանի մը ըսուաւ

¹ Գրիգոր Տղայ և Լամբրոնացին աւելի յայտնի և համարձակ կը խօսին այս խնդրոյս վրայ, տակալն Շնորհալոյ շափ պարահայեաց տեսութիւն և փափկութիւն չունենալով չկարգան շահիւ Լիւսիսպլին վարդապետները. առ սոսա գրած թղթովը կ'երեւի Գրիգոր Տղայ՝ քաջ հրմուտ, նարտասան և արիւր այլ դեռ որքան տարբեր իր հօրեղբոր քաղցր, հեզ, ամբիշ և շնորհալի գրչէն: Առ Յղիս գրած թուղթերն ալ կը յայտնեն թէ որքան գերազանց է եղեր հօրեղբայրն քան զթուռն:

ծոց մէջ, գուցէ նորերէն ոմանք ալ հիմկու և ապա, դայ (յետ յարութեան մարմնոց) հատուցմանց զանազանութիւնը՝ նուազեցընեն, գրեթէ սոսկ յարուցեալ և միացեալ մարմնոց վայելքն ու փառքն աւելցընելով երանեալ հոգւոց վրայ:

Այս ետքի յիշատակիս պէտք է յարեւ. Շնորհալոյ մէկ կարծիքն կամ ըսածն ալ նկատմամբ նորոգեալ և յարուցեալ մարմնոց՝ ի հանդերձեալ կեանս, թէ

« Եւ ոչ բնութիւն այլ է արուին,
Ու ոչ ճանաչի թէ սա է կին ».

զոր և ստգտանօք յիշէ՝ Հայոց վրայ գրուած և բարգաժ մոլորութեանց հետ՝ առ Միխիթար կաթողիկոս ուղղած ցուցակն. որում պատասխանէ մերոց ժողովական թուղթն, թէ այդ առանձնական կարծիք մ'է ըսողին, որ սուրբ և արժանաւոր անձ մ'է, այլ ոչ թէ այնու ընդունելի է բոլոր եկեղեցւոյն ալ. զի շատ սուրբ հարք և գիտուն տառուածաբանք ալ ոչ միայն զայդ՝ այլ և աւելի օտար կարծիքներ ունեցեր են: Յորոց մէնք ալ կը խրատուիմք և համոզիմք՝ որ աւելի շատ են գիտնական սիւալոտքն՝ քան Ներսիսի նման շնորհալիք, որ թերևս Մելիտինեցի Սաորի Յակոբայ ըրած խնդրոյն պէս՝ ասոր վրայ ալ մտադրել և վիճելն աւելորդ համարի, յիշելով մանաւանդ Քրիստոսի ըսածն ալ առ Սագուկեցիս, (Մաթ. ԺԲ, 25) թէ,
« Յորժամ ի մեռելոց յարիցեն՝ ոչ արք կանայս
« առնեն, և ոչ կանայք արանց լինին. այլ իբրև
« զհրեշտակս իյեն՝ որ յերկինսն են ».

« Այլ հրեշտակաց նըման բերին,
Ըստ կանխասաց բանից քոյին ».

և կանխաւ ալ յիշէ որ ո՞ր և է մարմնոց կամ ան-
գամոց պակասութիւնք և տհասութիւնք պիտի
անհետանան, և

« Հաւասար յերեսնամին
ի չափ յառնեն նախաստեղծին » :

Այսպէս իմանալու է Հոգւոյն Սրբոյ բղխման հա-
մար, ալ որոյ վրայ այն ատեն մասնաւորինգիր չե-
զաւ. և Շնորհալի իր Թղթոց մէջ չըսածը՝ շարա-
կանացը՝ մէջ աւելի պարզ կը վարդապետէ ¹. Ինչ
որ 80 տարի վերջը՝ հարցուելով 'ի գահէն Հռով-
մայ գրեցին Կոստանդին կաթողիկոս և Վանական
վարդապետ՝ կրնար գրել Ներսէս ալ Թէ հար-
ցուէր յԵւգինէոսէ Գ, կամ յԱլեքսանդրէ Գ:

Պէտք է խոստովանիմք որ մեր նախնեաց առանձ-
նութիւնն յեկեղեցեաց Լատինաց և Յունաց, և
անոնց լեզուաց անգիրութիւնն՝ որով ստիպուէին
միայն իրենց ազգային հեղինակները և գտուած
Թարգմանութիւնները կարգաւ ու կարգաւ, չէ
ընդարձակած իրենց իմաստասիրական տեսու-
թիւնները. 'ի վերայ այսր ամենայնի Շնորհալուոյ
և հոգեկցաց միտքն չէր կրնար հական մոլորու-
թեան մը հետեիլ, մինչ իրենց եկեղեցին ալ յայտ-
նապէս ընդունած չէ. այլ աւելի կրնային սխալիչ
անձանց ընարութեան մէջ, այսինքն մոլարին և
անմոլարին. զոր օրինակ Դիոսկորոսի մը կամ Պար-
սամայ, և այլն, որոց համբաւն մեծ էր յարեւելս, և
գործերնին ոչ ապացուցեալ մերայոց և նմանեաց.
որք և շատ կը վախնան սուրբի անուամբ երկար
ատեն ընդունած մը՝ գատափետել, կամ անսուրբ
սեպուածն իբրև սուրբ ընդունիլ. և առանց քաջ

1

« Բրդիումըն Հօր անբըննաբար,
Առող յՈրդւոյ անճառաբար » :

գատողութեան և գիտութեան՝ երկուքն ալ քըն-
նեն, մանաւանդ երբ հակառակութեան և յաղ-
թասիրութեան ոգի մտնէ։ Սկսեալ Նեստորի օրե-
րէն՝ մինչև երկու դար և աւելի ևս, այնքան
խառն և ընդդիմակ լուրք և գրքոյկք 'ի Յունաց և
յԱսորւոց մուծան 'ի Հայս, որ շատ առաքինի և
բանասէր անձինք ալ շփոթած և սխալած են ընտ-
րութեան մէջ, ինչուան երբեմն երկու հակառակ-
նելոյն ալ հաւասար ընդունած կամ մերժած¹։

Շնորհալին հաւատարիմ իր խոստման և մա-
նաւանդ սրտին և հոգւոյն փափագանաց՝ անգան-
դաղ չըջաբերական թուղթ գրեց ամենայն զխա-
ւոր եպիսկոպոսաց և վարդապետաց Հայոց յա-
րեւելս և ամեն կողմ, իմացընելով համառօտիւ
Մանգէլ կայսեր երկու երեք անգամ առ ինքն
գրածները և ջանքն 'ի միաբանութիւն երկուց ե-
կեղեցեաց, և իր պատասխանելը՝ թէ առանց հա-
ւանութեան բոլոր ազգային եպիսկոպոսաց այդ
գործն չի կատարուիր։ արդ զայս գիտնալով՝ երբ
իրմէ երկրորդ թուղթ մ'ալ ընդունին կոչման,
անգանդաղ և անպաւաճառ գան որոշուած տեղը,
իրրև յԱստուծոյ կոչուած. և մինչև այն ատեն
անգագար աղօթեն Աստուծոյ, « զի 'ի Ժողովելն
« 'ի միասին՝ տացէ մեզ իմաստս, զայն ինչ խոր-
« հել, խօսել և առնել՝ որ նորին իսկ Հոգւոյն սըր-
« բոյ են կամք և հաճոյք, առ 'ի շինութիւն և
« հաստատութիւն կաթողիկէ և առաքելական

¹ Երբեք համարեցանք այս խօսքերս բռնել, որպէս զի
նախ՝ մենք ալ չկարծուինք որ և է մեր նախնեաց կուրօրէն
ջատագողք. և երկրորդ զգուշացընեմք զընթերցողո՝ եթէ
երբեք մեր գոված և ընդունած անձանց գրուած մ'ալ
գանեն այդպիսի սխալ ընտրութեամբ. որ (եթէ օտար
ձեռքէ խառնուած չէ, կամ հեղինակն յետոյ միտքը փո-
խած չէ,) մարդկօրէն ազիտութեան և սղալանաց գործ
համարելու է, նոյն իսկ գրուածին ոգիէն ալ գատելով
զգրողը։

« ուղղափառ եկեղեցւոյ »: Ուրիշ կարեւոր գիտե-
լիքներն ալ յանձներ էր թղթաաւար ուխտաւոր
կրօնաւորաց, որք Մեծ Հայոց վանոց և ուխտից
այցելուութեան կ'երթային, բերնով ծանուցանելու
իւրաքանչիւրոց: Մինչև երկրորդ հրաւերը զըր-
կած կամ մինչև անոնց գալը՝ երկնային հրաւերն
հասաւ Ենորհալոյ. և իր այնքան մեծ և ամենա-
մեծ խոհանութեամբ, սիրով և ջանքով սկսած
գործը՝ յառաջ տարին իր յաջորդ եղբօրորդին
Գրիգոր Տղայ, և անուանակից ու հոգեկիցն Եւե-
ռէս Լամբոնացի, միաբանութեամբ Ստեփանոսի
Աղուանից կաթողիկոսի և 30էն աւելի եպիսկո-
պոսաց և բազմաթիւ վարդապետաց, վանահօրաց
և կրօնաւորաց, ի Հռոմկլայ, յամին 1179, յետ
զատկին. յետ քանի մ'անգամ թղթակցութեան
ընդ կայսեր և պատրիարքին՝ որք հաւաներ զիջե-
րէն իրենց առջի խնդրած ինն պայմանները պակ-
սեցընել, և պարզ հաւատոյ խնդրոց միաբանու-
թիւն ուղել: Միաբան յանձն առին և ստորագրե-
ցին մեր ժողովականք. այլ չկարցան շաւտով
թուղթը հասցընել առ կայսր, վասն արգելման
ճամբաներու յայլազգեաց. և զայն չընդունած՝
վախճանեցան Մանուէլ կայսրն ալ, Միքայէլ
պատրիարքն ալ, զորս մերայինք շատ գովութեամբ
և ցաւով յիշեն, և միաբանութեան գործն իրենց
կողմէն իրաւամբք աւտրտած համարին: Այլ փո-
փոխութիւնք անձանց և դիպաց և կիրք աստի և
անտի՝ նորէն արթննալով՝ դարձեալ հին կառկած
կարծիք և խորշմունքը նորոգեցին. որով յետ ոչ
շատ ժամանակի՝ նորանոր միաբանութեան առաջ
արկուութիւնք եղան, այլ անկատար մնացին. մա-
նաւանդ որ այս Յունաց հետ Հռոմկլայի միաբա-
նութենէն 20 տարի ետե՝ Հռոմկլայ մայր եկեղե-
ցւոյն հետ աւելի հաստատ և երկարատե միաբա-
նութիւն ըրին Հայք, ջանիւք խորագիտին Լևոնի՝

եղբորորդւոյ քաջին Թորոսի, և ձեռնառուութիւն
Գրիգորի Ապիրատայ՝ միւս եղբորորդւոյ Ենորհա-
լւոյն, և ալ առաջին հարկն չկար Յունաց հետ ա-
ռանձին կապակցութեան, թէպէտև Յոյնք անկէ
ետև ալ Ա. Հեթմոյ թագաւորութեան ատեն այս
բանիս նոր փորձեր ըրած են* :

* Մանուէլ կայսեր ցանքն շատ աւելի ողջամիտ և ան-
կեղծ էին քան զՄիքայէլ պատրիարքին : Կայսրն զթէռ-
րիանէ 'ի Հայս խաւրած ատեն' (1170) ուրիշ գիտնական և
աւելի արժանաւոր անձ մ'ալ խաւրեր էր 'ի Հռովմ' առ
Պապն Աղեքսանդր Գ : Այս անձս՝ էր Ս. Կիւրէշ : որոյ
համար կ'ըսուի թէ քիչ մը վերջը մեծ յարաբերութիւն
մ'ունեցած է մի եկեղեցւոյն հետ . այլ շատ անձանց
և նորաւոր իմն կ'երեւի աւանդութիւնն : Կիւրէշ՝ ազգաւ
Յոյն էր և 'ի Կ. Պօլիս սնած , ցեղով ազնուական , և ալ ա-
ւելի ազնիւ վարուք և հարուստ գիտութեամբ . որով ար-
ժան համարեց կայսրն իր դեսպանաց կարգը դնել 'ի
Դուռն Ս. Պապին : Երբ դարձաւ անկէց 'ի Կ. Պօլիս , ոչ
այնքան Մանուէլի հաճոյ պատասխանով , (որ փափագէր
կերպով մը միացընել կայսերական տէրութիւնը յարեւել
և յարեւմուտս) , թուի թէ 'ի Պապէն պատգամաւորու-
թիւն մ'ալ ունէր առ պատրիարքն , անոր և Հռովմայ Ե-
կեղեցւոյն գլխաւոր խորոց խնդրոյն վրայօք , որ է Ս.
Հոգւոյ բղխման խնդիրն : Միքայէլ ոչ միայն չհաւանեցաւ ,
այլ և սկսաւ մեղադրել զԿիւրէշ : Այն ատեն Կիւրէշ
ազգում մ'եղաւ՝ կ'ըսեն , որ երթայ 'ի Կարմեղոս լեռը
հանգչի . սւր ոչ շատ տարի առաջ նորոգուեր էր կրօնաւո-
րական կարգ մը՝ Լատինաց ձեռքով . և երկրորդ կարգա-
հայրն էր Պրոդարոս՝ որ ընդունեցաւ զՍուրբ պանդուխտը
'ի կրօն Կարմեղեանց : Քիչ ատենէն նոր տեսիւք կամ ազ-
դեցութիւն մ'եղաւ առ Կիւրէշ 'ի Ս. Բարսղէ Հայրա-
պետէն , որ կը պատուիրէր անոր երթալ 'ի Հայաստան ,
և և արծաթեղ զճրագն քրիստոսեան : Կիւրէշ՝ Եւսե-
բիոս անուամբ ընկեր մ'առած հետը՝ 40 տարի կը պտըտի
'ի Հայս , քարոզութեամբ և հրաշագործութեամբ . այլ
ուր և ինչպէս ըլլալն չի յիշուիր , հապաթէ Հայք հաւա-
նութեամբ լսեցին . և իրենց իշխանապետն , (որ պէտք է
ըլլայ Ռուբէն Բ , որդի Ստեփանեայ ,) միաբանութեամբ
եպիսկոպոսոս , (անշուշտ և անոնց գլխոյն՝ Գրիգորի Տը-
ղայոյ) թուղթ մեծարանաց գրեցին առ Լուսինոս Գ Պապ :
Այսչափ կ'աւանդեն օտար պատմիչք . և թէ անկէ ետև
Ս. Կիւրէշ դարձաւ իր տեղը , ուր և յապն 1197 յաջոր-

գեղ Պրոգարտայ, և ժառանգեալ յամի 1203. Թէ և ամանք 20 տարի ալ կ'ուշացընեն իր մահը (1224). որոյ յիշատակն, այսինքն տօն Սրբոյն՝ կատարուի 'ի 6 մարտի :

Ոչ մեր և ոչ օտար ժամանակակիցաց գրուածոց մէջ յիշատակ չկայ այս բաներուս. սակայն կայ մեր քով թուղթ մը Լուսինոս Պապի՝ գրուած յերեք դեկտեմբերի 1184 տարւոյ, որ յարմարապէս կրնայ ըլլալ պատասխանի Հայոց թղթոյն, զոր և Ս. Ներսէս Լամբրոնացի թարգմաներ է 'ի լատինէ, ինչպէս նաև Լլեմէսի Գի գրածներն՝ առ նոյն Գրիգոր Տղայ և առ Լեոն՝ եղբայր և յաջորդ Ռուբինի : Պատուական աւանդք կրօնականք և պատմականք, միանգամայն և պարծանք մը մեր գպրութեան, որովհետև ինչուան հիմայ այս թղթոց լատին բնագիրն յայտնուած կամ հրատարակուած չէ Վատիկանու գիւանաց մէջ անգամ : Այլ մեր պատմութեան պարագայէն չուզելով հեռանալ բաւական համարինք այսչափս. որովհետև Լիւրդի տաննամեայ քարոզութիւնն ալ եթէ ստոյգ ալ ըլլայ, յայտնապէս Շնորհալոյ մահուանէն ետև եղած կ'ըլլայ. սակայն անոր կաթողիկոսութեն ատեն ալ (յամի 1168-9) առաջին անգամ մը եկած կ'ըսուի Լիւրեղ՝ Հայոց սահմանները, Իկոնիոյ Սուլտանին ալ քարոզելով զՔրիստոս, որ և իր մօրը քրիստոնեայ ըլլալուն համար՝ ընդունեցաւ կամ թոյլ տուաւ կ'ըսեն, քրիստոնէութիւնը իր երկրին մէջ. և թուղթ մ'ալ կը գտնուի վերոյիշեալ Աղեքսանդր Պապի կողմանէ առ Սուլտանն : Այս առթիւ կրնար Լիւրեղ՝ թէ ոչ մինչև 'ի Հռոմկայ՝ գտնէ իսաւրիոյ և Լիւրիկիոյ սահմանները եկած և զՀայս ճանչցած ըսաւ :

ԻԷ.

Բարեզարդութիւնք Պաշտամանց Եկեղեցւոյ. — Ժամասացութեան երգք. — Շարականք. — Պատարագի երգք. — Մանրոսմունք. — Գանձք. — Մաշտոց. — Կարգք Չեանադրութեան. — Սպասք Եկեղեցեաց. —
Շնորհալոյ օրհնած միտոն նոր գտնած:

Յունաց եկեղեցւոյ հետ միաբանութեան խնդիրն՝ Շնորհալոյ բոլոր կաթողիկոսութեն միջոցը բռնած էր, ինչպէս որ տեսանք, սակայն Թէոփանէի երկու անգամ գալէն առաջ երկերկու տարի պարապ միջոց ալ մնաց, զոր անխոնջ հայրապետն մեր լրած է, ոչ միայն գթութեն գործերով և գրուած ներով զոր յառաջ յիշեցինք, այլ գրուածովք և կարգադրութեամբք եկեղեցական պաշտամանց. որք թէ և վայելչապէս սահմանուած էին իրմէ առաջ 800 տարուան միջոց, այլ տեղ տեղ կարգերն այլայլած կամ փոփոխած էին կամ թողուած, տեղ տեղ ալ աւելի կամ պակաս. արդ այս ամեն բանի՝ կարգ, լրումն և միաձեւութիւն տալ, և միով բանիւ իր շնորհօք ալ օծել՝ ջանաց մերս Ներսէս. «Նորոգէր զառաջին սուրբ հարցն հաստատեալ «կարգս եկեղեցւոյ, և զարդարէր զեկեղեցիս «Հայաստանեայց անթերի լրմամբ». կ'ըսէ պատմիչն: Մասնաւորապէս Ժամատոյնիւն կամ Հասարակաց աղօթից պէտք էր հաստատութիւն. որոց արարողութիւնք անելի զանազանութիւն

կրած էին, տեղական առաջնորդաց և վանահայրց
կամօք և սովորութեամբք. և որպէս զի ինքն ալ
այսպիսի մեծ և ամեն տեղ ծաւալեալ և ծանօթ
իրաց՝ ինքնին փոփոխութիւն մ'ընել չերենայ, ո-
րով և գծարութիւն չկրէ ընդունելի ընելու, հար-
ցուց քննեց տեղեկացաւ՝ թէ ո՛ւր 'ի Մեծ Հայոս
աւելի հաւատարմութեամբ կը պահուին հին կար-
գադրութիւնք հայրապետաց մերոց. և մարդ զըր-
կեց ու գրով բերել տուաւ այն տեղերու ժամա-
սացութեանց կարգերը: Այսպիսի տեղիք էին Մա-
քենոյաց և Թեղենեաց վանորայքն. առաջինն՝
Հայոց հնագոյն և ամենէն նշանաւոր վանաց մէկն
էր, Սեւանայ Մովսէս հարաւային եղբրքը, Է-
դարուց միջոց շատ պայծառացեալ, և իր միաբա-
նից հագած գառին մորթէն՝ այդ Մաքենեաց ա-
նունն առած, ըստ աւանգագութեան. այլ անոնց
գիտնական և սրբական վարուց համար յոյժ հըռ-
չակուած յԸ դարու, յորում երկու կամ երեք
Սողոմոն վանահարք, որոց մէկն և կաթողիկոսա-
ցաւ, տեղւոյն զարդք և Հայոց պապագամատուք
էին: Արարացուց և յետոյ Թուրքաց կամ Պար-
սից բռնակալութեան ատեն շատ նեղութիւն և
աւեր կրեց տեղին, այլ միշտ նորոգուելով ինչուան
մեր պատմութեան ատեն և գեռ ետքն ալ՝ բաւա-
կան շէն էր և բարեկարգ. և մինչև հիմայ լուռ
վկայ երբեմն անլռելի սաղմոսերգութեանց և հա-
ռաչանաց, 'ի մէջ աւերակաց և շինից կը բարձրա-
նայ հազարամեայ և աւելի հնութեամբ անտիւն
գմբեթունակ եկեղեցին: Իսկ Թեղենիք՝ Նիգ գա-
ւառին մէջ էր, Երեւանայ մօտերը, որ և աւելի
անցուգարձի տեղ ըլլալով աւելի ալ ոտնակոխ,
ամայի և անծանօթ եղեր է. բայց ԺԲ դարն թեր-
եւս իր ամենէն պայծառ ատենն էր, յորում և
Շնորհալի ուղեց անոր կարգերը: Արգ այս երկու
վանքերուն և ուրիշ տեղեաց արարողութիւնները

բաղդատելով, « և ամենայնիւ ամենայն կամօք հա-
 « ճեալ և հաւանեալ, զպահասն ելից և զսխալն
 « ուղղեաց, և կարգեաց ամենայն Հայաստանեայց
 « եկեղեցւոյ՝ տնջրելի և հաստատուն աւանդ, ա-
 « ռաջնորդութեամբ Հոգւոյն Սրբոյ, որ յաջողէ
 « զամենայն բարի՝ յամենայնի » . կ'ըսէ խորագիրն
 կարգադրութեանց եկեղեցւոյ և արարողութեան
 ժամատեղաց, Տեառն Ներսէսի Հայոց կաթողի-
 կոսի . որոյ շարագրութիւնն մասն մի Մաքենոցաց
 և Թեղենեաց միաբանից գրածն է, մասն մի Ս.
 Ներսիսի և մասն մի յետնոց, ինչպէս Փրիգորի
 Խլաթեցւոյ՝ ի սկիզբն ԺՅ գարու, յորմէ տեղե-
 կութիւն ինդրեց այս բանիս՝ Յակոբ Արիմեցի բա-
 նասէր վարդապետն, և նա գրեց, նախ իր գիացա-
 ծը իր կողմերու սովորութեամբ հանգերձ, ըսե-
 լով. « Այս է Արեւելեան տան սահման ժամա-
 « կարգութեան Վերինս կողման. իսկ զՆերքին
 « կողմանն՝ գտանես Ներսիսի Հայրապետին՝ ի
 « գիրս Տօնեցին » :

Խլաթեցոյն ըսածն ալ վկայութիւն մ'է հաւա-
 նութեան թէ Շնորհալին է հեղինակ վերջին կար-
 գաւորութեան մեր ամենայն եկեղեցական պաշ-
 տամանց, որոց համար նախ հաստատեր էր այն
 Տօնից գիրքն կամ Տօնացոյցն, որ է յատկապէս
 այն՝ զոր իմանամք սովորաբար. իսկ Վարազայ հօր
 Ատոմայ գրածն՝ (31) չիմք կըրնար ըսել որոշակի
 այս էր թէ այլ ինչ նման Տօնականի : Որչափ ալ
 ԺԳ և ԺԴ գարուց մէջ Կիւլիկիոյ Թաղաւորու-
 թեան ատեն և անկէ ետքը նորոգութիւնք եղած
 են ի Տօնացուցի, շատ քիչ են համեմատու-
 թեամբ անփոփոխ մնացեալ կարգադրութեանց
 կամ նորոգման և վերահաստատութեան կար-
 գաց ի Շնորհալւոյ, որով մէկ մեծ երախտագի-
 տութեան պարտքով մ'ալ պէտք է ճանչնամք զին-
 քըն իբրեւ բարոյական բանալի մը մեր եկեղեցւոյ :

Ժամասացութեան, կամ պարզ ևս ըսելով ժա-
մագրոց մէջ Շնորհալին նոր մասեր կամ ազօր-
ներ չաւելցուց, այլ միայն նոր Երգեր մտուց, այն
ալ հին և խափանուած երգերու տեղ. վասն զի
հին գարերուն ժամասացութիւնն աւելի շատ սող-
մասներ և երգեր ունէր: Արդ իր նոր գրածներն
կամ իր շարագրածներն են. նախ Յիշտոյս և Զար-
Բիտն, որոյ վրայ խօսեցանք. ապա, յառաջ քան
զայլ երգս՝ երկու այբուբենական կարճ տողիւք և
երկար իմաստիւք չքնաղ երգերն՝ Առաօփ լատոյ և
Առխարհ ամենայն. որոց մէկն հիմայ կիւրակէ և տե-
րունական տօներու կ'ըսուի, մէկ այլն սրբոց տօ-
ներու. սակայն զզջական մաղթանք ըլլալով ապաշ-
խարութեան սուտուրց կը վայլէր քան Սրբոց տօ-
նից. և թուի թէ ասոր համար ուրիշ երգ մը պէտք
էր, ինչպէս որ գտուի նմանաձև բան մ'ալ յա-
նուն մեր հեղինակին, այլ ոճով կը տարբերի: —
Առաւօտեան ժամուն իբրեւ վերջաբան գրաւ Շը-
նորհալին, կիրակի օրերու՝ 'ի պատիւ Յարութե
Քրիստոսի՝ Նորաստեղծեալ գեղեցիկ և զուարթա-
րար երգը, որով իբրեւ յաղթական նուագաւ՝
կնքէ հաւատացեալն իր առաւօտու խօստեցու-
թիւնն ընդ Աստուծոյ. իսկ լուր օրերու համար՝
Աբաբախի երգը, շարթուն խրաքանչիւր օրերուն
և ստեղծագործութեանց յիշատակօք. ասոնց տեղ
առջի տառնները՝ Դեղդի կամ Գաղ կ'երգուի եզեր,
որ հաւանօրէն ծանր և դժար եղանակաւ ըլլալ-
նուն և քիչերու միայն կարելի երգել՝ խափա-
նուեր են, և կամ ժամերգութեան վերջերն ըլլա-
լով՝ Ժողովուրդն չէ ուզեր ուշանալ այն ծանր ա-
ւաջներն ալ լսելու. և ասոր համար Շնորհալին
գնացք և յորգոր եղանակաւ յարմարացեր է
այս երգերը: Արեւագալի ժամուն մէջ՝ քանի մ'առ-
ձակ երգեր աւելցուցեր է, որ հիմայ հասարակ-
օրէն Մեծ պահոց մէջ կ'երգուին: — Ծաշու ժա-

մուն՝ ծանօթ է Օրհնեմ ըստի երգն, Թաւարեցաւ և
Չարարայեալ. յետինքս ալ հասարակօրէն Մեծ
պահոց մէջ կ'ըսուին հիմայ. և երկքն միատեղ՝
այբրահեմից վրայ են՝ նոյնքան զոյգ առդ: — Երե.
կոյեան ժամուն նոր բան աւելցուցած չէ Ներ.
սէս, այլ Թաղաղականին՝ երկու երգ, Նայեայ ու.
բոն՝ իր անուան տառերով ինչպէս և Նորաստեղ
ծեալն, և ի վէն հայեմն, որք 'ի Մեծ պահս եր.
գուին. Ամբիծքէն վերջն ալ Մեծ պահոց մէջ եր.
գուած շարականի առանեքն՝ ըստ խորհրդոյ իւ.
րաքանչիւր աւուրց շարաթու՝ իրեն կարգաւո.
րուծիւնն թուին: — Հանգստեան ժամուն՝ որ
իրմէ վերջը կարգաւորած թուի՝ հիմայ յարուած
է իր սքանչելի Հաւատով խոստովանիմ ազօթքը:

Ժամասացութեան մէկ գլխաւոր և կենդանա.
րար մասն երգերն ըլլալն՝ մեր մէջ Շաբաթի
ըսուած՝ յայտնի է, և արդէն 'ի սկզբան յիշե.
ցինք մեր հայրապետին մեծ արգիւնքն և ճարտա.
րուծիւնը յայսմ մասին. հօս կ'ուզեմք յանուա.
նէ ալ յիշել իր յօրինածները, որչափ որ յայտնի
են կամ կարծուին. և են 1. 2. երկու Աւագ տա.
նից սրբոց շարականքն մեծ մասամբ, այսինքն Պեպ.
րոտի և Պողոտի, Յովնանու և Յովովբայ, 3. Առաքե.
լոց շարականին մասն. 4. Եօթանասնիցն՝ Խնայու.
թիւն երկնային. 5. Թեոդոտի շարականին մասն. 6.
Ս. Անանի՝ մասն. 7. Քառասուն Մանկանց՝ մասն. 8.
Մեծ պահոց իւրաքանչիւր կանոնքն. 9. Նինուէացոյցն.
10-12. Աւագ Երկուշաբթի, Երեքշաբթի, Զո.
րեքշաբթի կանոնք. 13. Աւագ ուրբաթու Այսր
'ի կապարոն. 14. Յարուսթեան երկու ճաշու շա.
րական. 15. ըստ ոմանց և Օրհնութիւն վառ ձայ.
նի Յարուսթեան, որպէս թէ Ստեփանոս Արևնեցի
քերդոյն մէկալ եօթն ձայնիցն երգած ըլլայ, և
այս մնացած, որ հաւանական չերևիր, մանաւանդ
որ ամենուն ոչն ալ համանման է. ուստի չափա.

գանց է ոմանց կարծելն թէ ութ կանոններն ալ
Շնորհալին շարագրած ըլլայ։ — 16. Հոգեգալըս-
տեան Բ օրուան կանոնն, թերեւ հեռեեալ օրե-
րուն կարգն ալ¹. 17. Վարդապետի Բ և Գ օրերուն
կանոնքն. 18. 19. նոյնպէս և Վերախոսման Բ և Գ
աւուրց. 20. Մարգարէից շարականն Որ ընդ հոլէ-
ւէն. 21. Յովհ. Մկրտչին, Որ աւեփաւոր. 22. Հրե-
փոյապետացն. 23. Ս. Յովնէայն. 24. Մանկանց Բեդ-
ւէհէի, գոնէ մասամբ. 25. Վարդանանց Նորա-
հրան. 26. Ղէ-սնդէանց՝ ըստ մասին. 27. Ննջեցե-
լոց այբուբենական շարականն Արարած անէշ, որ
գրեթէ այնքան յաճախ կ'երգըցուի յեկեղեցիք
Հայոց՝ որքան ննջեցեալք յուզարկաւորին. և ա-
սորնման ըստ ձևոյն, 28. 29. Չարչարանաց շարա-
կանքն Այսօր անձառ և Նորոգող փեղեկաց. որք և
Տեառն մերոյ տնօրէնութեանց ամենէն սրտառուչ
և փարալի գիպաց՝ վայելուչ և սրտաշարժ յիշա-
տակք և սփոփանք են. մանաւանդ այս եպոքինին

1. Սովորաբար Հոգեգալըստեան աւուրց կանոնք կ'ըն-
ծայուին Անանիայ Շիրակացւոյ. սակայն Բ աւուր կարգն՝
Նոյն և Նման տնապալի տառերով յայտնի կը քարոզէ իր
հեղինակը՝ Ներսէս. հեռեեալ աւուրց ալ գոնէ ոմանց՝
ինքն ըլլալ հեղինակ յարմարի՝ Տօնացոյցից ըսածովք,
վասն «Տեառն Ներսէսի Ալայեցւոյ... (որոյ) է և երգ շա-
րականացն զոր կարգեաց ութ օր ասնել Գալտեան Ս.
«Հոգւոյն՝ ամենայն քրիստոսեից, շարականիւք և ըն-
«թերցմամբ սուրբ գրոց։ Սահմանեաց Սուրբն Ներսէս
«գի'ի Համբարձմանէն մինչև 'ի Պենդակոստն պահեցեն».
«և թէ ծանր թուի զբովանդակն պահել՝ զսորքբարձին
«և զուրբարձի պահեցեն, որ է երեք օր ըստ սուրբ Եր-
«բողութեան ։ Այս եպոքի խօսքերս կ'իմացընեն մեզի
Շնորհալւոյ կարգագրութիւն մ'ալ վասն իշխան ըսուած
Պահոց։ Իսկ առաջին խրատն կ'իմացընէ՝ որ ինչպէս Հո-
գեգալըստեան՝ այսպէս Վարդապետի և Վերախոսման աւ-
աներն եւ օրեալ և բազմօրեալ սահմանեց, թէ և հաւանօ-
րէն հին ատեն ալ այսպէս եղած էր ոմանց մեծ տօնից, այլ
յետոյ խափանուեր էր, և ինքն նորէն սահմանեց, և նոր
երգած շարականքն անխափան պահել տուաւ ։

մէջ մեր հեղինակն իր մաքուր, փափուկ և աս-
տուածարեալ սիրտն այնպէս հալեցուցեր է՝ որ
ամեն մատգիր կրկնողաց սրաին հետ ալ խառնուե-
լով՝ վերագառնայ առ աղբիւրն սիրոյ և սուրբ ցա-
ւոց։ Այս ամենածանօթ և յաճախ երգեալ շա-
րականն՝ քանի՜ անգամ մեր հեղինակին սրտէն
կրկնուած է՝ չգիտեմ, այլ յայտ է որ երեք ան-
գամ գրչէն թափուած է․ նախ՝ Բան հաւատոյ
քերգուածին մէջ, երկրորդ տարի մ'ետև (1152)
իւր Յիսուս որդի գերագոյն քերգուածին, և եր-
րորդ՝ այբուբենի վրայ տնտեսելով և քիչ փոփո-
խութեամբ վերածեալ՝ ի շարական, և Աւագ ուր
բաթու մեծահանգէս ժամակարգութեան մէջ տե-
ղաւորած, զոր յետագայք կրկնեն և՛ ի տօնս Խա-
չի՝ փոխանակ ննջեցելոց շարականի՝ ի գիշերային
ժամունն։

Պատարագի կարգաւորութիւնն և աղօթքն,
որքան և որոշ չգիտեմք իրմէ քնչ չափ նորոգուիլն,
սակայն չեմք ալ տարակուսիւր որ իրմէ նոր հաս-
տատուութիւն առած են անշուշտ այն աստուա-
ծային խորհրդոյն մէջ խառնուած սրբերգութիւնք,
սերտութիւն արժանաւորք։ Պատմիչ վարուցն վը-
կայէ հաստատապէս, թէ « Հոգևոր երգովք և
« քաղցրանտազ եղանակօք վայելացուցանէր ըզ-
« սուրբ պատարագին խորհրդական երգան․ որ-
« պէս զի Թանձրագոյն միտք տեսողացն զսուրբ
« խորհուրդն՝ նայելով յայնպիսի պայծառագոյն
« պատաւորութիւն և սարսափելի խորհրդա-
« ծութիւն՝ կակղացեալ անօտարացին զգալի տե-
« սութեամբն, և յիմանալին դիտաւորութիւն
« հասեալ օգտեսցին »։ Եւ կիրակոս Պատմիչ․
« Արար սա զՔարոզ սուրբ պատարագին՝ քաղցր
« եղանակաւ, և տունս շարականաց նմին խորհրդ-
« գաբար¹ »։ Յայտնի է որ Տալէյ մեծ մասն այս

1 Պատարագի տունք շարականացն Թուին Յայս յաբ

սուրբ խորհրդոյս ատեն նուազելու համար շինած է, ինչպէս որ հիմայ ալ երգուին զանազան միջոց. իրենն են հաւանօրէն և Սրբասացութիւնքն. գուցէ և Քրիստոս 'ի մէջ մեր յայտնեցաւն: Նոյնպէս ճաշակման ատեն երգուելու կարճ շարականքն ըստ իւրօքանչիւր աւուրց շարաթու, « Լոյս ճշմարտութեան », և այլն. « Հաց կենաց », և այլն. որք Աւագ հինգշաբթի օրուան շարականաց աղբերէն ծագած կ'երևին, որով նոյն օրուան կանոնն ալ իրեն կրնայ ընծայուիլ:

Թէ պատարագի թէ ժամասացութեան այլ և այլ միջոց երգուած՝ կարճ այլ տւելի խաղուն և արուեստաւոր երգերն՝ որ Մանրասմանի կ'ըսուին, թէ և յառաջ քան զՆերսէս սկզբնաւորեալ են, ինչպէս նշանակած եմք, և որպէս ինքնին խրատէ նուիրելոցն 'ի քահանայութիւն՝ որ յառաջ քան զձեռնադրիլն եկեղեցական գրոց ուղիղ ընթերցման հետ սովորին « և զՄանրուսմունս ձայնաւոր. « րացն պաշտել յեկեղեցիս »: այլ ոմանք առանց խտրութեան զինքն համարին գլխաւոր հեղինակ այսպիսի երգոց ալ. բաւական հին օրինակի մը գաղափարոյն կ'ըսէ « Աստարեցի զհոգիարուիս « երգս Տեառն Ներսիսի Հայոց կաթողիկոսի... « 'ի զարգ և 'ի պայծառութիւն սուրբ եկեղեցեաց »: »:

Այս մանրիկ և բազմախաղ երգերուն փոխան տեսակ մը երկարատուն և յորդորագնաց երգ ալ կայ, Քարու կամ Քանչ ըսուած, որուն առաջին ծանօթ օրինակ տուած է Քրիզոր Նարեկացի, Հոգեգալստեան, Թաշի և Սկեղեցւոյ վրայ երգած. ներովք. իսկ երկրորդ և քաջ հետեող բազմաշնորհ և բազմաշողակ հայրապետս մեր, նոյնպէս

նուիրանց. Որ բերեալն. խնդա յոյժ դուստր լուսոյ. իսկ Քարուքն՝ սարկաւազաց երգածնէն:

երեք գանձ հասուցած է մեզ, 'ի Վարդավազն, 'ի Վերափոխումն Ս. Կուսին և Սրհնութիւն Միւռոնին. երկու հեղինակք ալ իրենց անուան տառերով սկզբնաւորած են երգոց տնագլուխքը. յորմէ սովորութիւն եղած է և յետագայ գանձասաց երգողաց ալ նոյնպէս ընել, ԺԲ-ԺԵ դարուց միջոց. յորս կրնամք ըսել թէ շատերն միայն իրենց անուան գրակապութեամբ յաջողած են, այլ շարադրութեամբ և իմաստիւք՝ ռամկացեալ և անհամացեալ: Յետին գանձն 'Ներսիսի' որ է Միւռոնին, « Նոր օրհնութիւն ընդ հայցուածոց « մաղթանաց մատուցանեմք », և այլն, հաւանութիւն կ'ընծայէ թէ Միւռոն-օրհնէից բովանդակ կանոնն ալ ինքն նորէն կարգաւորեր և ճոխացուցեր է, հաւասար ուրիշ եկեղեցական հանդիսից և տօնից. այսպէս բարեզարդելով այն կաթողիկոսաց սեփական արարողութիւնն ալ՝ փոխանակ մեղադրանացն յօտարաց՝ ձիթենւոյ իւղով չըլլալուն համար¹:

Այս գործս և յիշատակս կ'առաջնորդէ մեզի անցնելու 'ի տեսութիւն Մալպոյի կամ Սրհնութեան գրոց, որում պատշաճի Միւռոն-օրհնէքն. յորում թէ ոչ յայտնապէս այդ կանոնք՝ ուրիշ կանոն մը կայ իրեն ընծայուած այսինքն է Խաղողի օրհնութիւն յաւուր Վերափոխման տօնին, յորում սովորութիւն է բարեպաշտ ազգայնոց մերոց՝ նախ ճաշակել տարւոյն նոր խաղողը՝ յետ օրհնութեան. և միանգամայն ցուցընէ մեր հայրապետին գորովական սէրն ալ առ Մայրն Աստուծոյ և մարդկան, որուն մեծագոյն տօնն ալ ոչ միայն կրկին շարականօք և գանձիւ զարդարեց, այլ ինքն թուի իննօրեայ հաստատող տօնին ալ. և անոր վրայ ա-

¹ Մեր այժմեան Միւռոն-օրհնեաց կանոնին մէջ լատինէ թարգմանեալ աղօթք ալ կան, այլ թուի յետ Ներհալուոյ մտած:

և Եղեղ յիշեալ օրհնութիւն այնպիսի պաղոյ, որ
 անմահից և մահացուաց զուարթացուցիչ և սիրելի
 ըստեցաւ յարտաբնոցն. և 'ի հաւատացելոց ճա-
 նաչի նիւթ ահաւոր և պանչելի խորհրդոյ պատա-
 րագին: Արժանի էր որ Քրիստոսի արեան փոխան
 եղողն՝ կանխաւ օրհնուէր իր ամբողջ ողկուղաց
 մէջ՝ 'ի պատիւ և յօրինակ կուսակաթ ծոցոյն՝ որ
 ընծայեաց և սնոյց զՔրիստոս. կամ ինչպէս կ'ըսէ
 հեղինակն 'ի Խաղողօրհնէան, « Ուստի տուաւ մեզ
 « պտուղ կենաց և անմահութեան՝ Յիսուս Քրիս-
 « տոս » . և վասն խաղողոյն, « Որոյ. արիւն ար-
 « ժանաւոր եղև մեծագունի շնորհաց օրհնու-
 « թեան, նիւթ փրկական արեան Միածնի Որ-
 « դոյ քո լինելով, որով գնեալ աղատեցաք 'ի
 « ծառայութենէ մեղաց և մահաւ » . և այլն:
 Յիշէ և ուրիշ պատիւ մը խաղողաբեր տնկոյն,
 Քրիստոսի նմանութեանն, « զի զքեզ անուանե-
 « ցեք որթ, և զառ 'ի քեզ կապակցեալն հաւա-
 « տով և սիրով՝ ուռ, և զշայր քո՝ տածող և մը-
 « շակ », և այլն. և ոչ միայն զնուիրեալ խաղողն
 կ'օրհնէր՝ այլ և անոր ծառը և տնկողները և վայ-
 լողները, և բովանդակ այգին՝ որ զորթը բուսոյց:
 Ասկէ զատ Մաշտոցին մէջ՝ յուզարկաւորու-
 թեան կամ Մեռելաթաղի կանոնաց մէջ յայտնի
 են Շնորհալուոյ Հանգստեան շարականաց դործա-
 ծութիւնք. քիչ տեղ իր ուրիշ շարականք կամ
 երգք: Բայց ամենէն գլխաւոր յիշատակ այն օրհ-
 նաբեր պաշտամանց՝ Ձեռնագրութեանց, և մա-
 նաւանդ Սպիտկոսի յեռնադրութեան կարգերն են,
 զոր և յիշեցինք Հռոմայ նուիրակութեան պատ-
 մութեան մէջ (184). և հօս այսչափ աւելցնենք,
 որ ինչպէս մեր եկեղեցւոյ արարողութեանց և օրհ-
 նութեանց սկիզբն եղած է 'ի Ս. Լուսաւորչէն՝
 առնելով 'ի Յունաց, յայանապէս և ձեռնագրու-
 թեան կարգք, որով վարէին մեր եպիսկոպոսա-

պետքն մինչև 'ի գիւտ հայերէն գրոց. այն ատեն զանոնք թարգմանելով 'ի մեր լեզու, հանգերձ ուրիշ նոր կարգերով և օրհնութեամբք՝ ձևացաւ այն կարևոր և թանկ գիրքն՝ որ Օրհնութեամբէր կ'ը տուէր ըստ պառլամենտի, և սովորաբար Մաշտոց կ'ըսուի, կամ յանուն Ս. Մեսրոպայ՝ որ այնպէս ալ կոչուէր, կամ թէ ինքն ալ գիրքն ալ այսպէս կոչեցան հին հայկական աւանդութեամբ, յորում ծառ բառն սրբազան նշանակութիւն մը պիտի ունենայ, թերևս համանիշ յօթի բառին, որ նշանակէ օրհնեալ ջրոց ցանիչ գործին կամ ճիւղը: Սովորաբար կարծուի որ Ս. Մեսրոպ ըլլալով իբրև գլխաւոր հաւաքող կամ կարգադրող օրհնութիւնաբեր գրոց՝ իր անունը տրուած է այն գրոց. սակայն այս բանիս հիմնական վկայութիւն մը չըլլալէն զատ, հակառակ վկայութիւնք ալ կան, որ Ս. Սահակ և իր քարտուղարն Մովսէս, Յովհան Մանգակունի, և այլք՝ աւելի աշխատած են այդ գրոց հաւաքման: Ինչպէս որ ըլլայ, մեր խղճը ըստ համար այս ալ վկայուի՝ որ Լուսաւորչի ատենէն սկսեալ կարգերը թարգմանելու ատեն, կամ քիչ մ'ալ առաջ՝ Ս. Սահակ Քահանայի ձեռնադրութեան կարգը նոր շարագրեց, իր հայրապետութե ձեռն տարին: Մեր ձեռքը հասած Շնորհալույ գարէն առաջ գրուած հին երկաթագիր մաշտոցի մը մէջ Քահանայի և առջի կարգերուն ձեռնադրութեան ձևն և աղօթքն համառօտ բաներ են. և շատ յարմար էր որ ընդարձակուէին հին Պահլավունեաց նոր պայտազատ հայրապետաց ձեռքը, մանաւանդ երբ Լատինաց եկեղեցւոյն և Ս. Քահանայապետին 'ի ուղի՝ տեսան անոնց բարեկարգ հանգէսները, Ս. Սահակայ, կամ անկէ ետե ուրիշներու գրած համառօտ կարգերն ըստ մասին փոխուեցան հիմայ. այլ թէ ո՞րչափ ուրիշներն ալ՝ որոշ չեմք կըրնար ըսել, մանաւանդ որ

նորութիւն աւելի Եպիսկոպոսի ձեռնադրութեան մէջ է, իսկ այս կանոնս մեր յիշեալ երկաթագիր մաշտոցին մէջ չկայ, որով չուենիմք մեր բնիկ հին ձեւը. իսկ հիմայ սովորական եղածն է խառնուրդ հայկականի, յունականի և լատին արարողութեանց. այս ետքինէս բառ առ բառ թարգմանուած աղօթքներ և ձևեր կան, որք Շնորհալիէն ալ ետեւ ընդունուած են. և բոլորն միանգամայն լատինէն աւելի ընդարձակ և ճշխազարդ եղեր է, ինչպէս և ուրիշ ձեռնադրութեան կարգք: Կան ամբողջ լատինական մաշտոց և ձեռնադրութեան կարգքն ալ բառ առ բառ թարգմանուած 'ի ԺԴ դարու, սակայն ոչ հասարակաց գործածութեան համար, այլ 'ի ծանօթութիւն, կամ թերեւս օտարասէր անձանց համար, ինչպէս Պալենց անուանեալ Ներսէս եպիսկոպոսն, որ և յիշեալ գրոց թարգմանիչ թուի: Շնորհալույ ինքնիրեն կամ իր եղբոր հաւանութեամբ ըրած գլխաւոր նորութիւնն էր՝ ձեռնադրութեանց մէջ միւսոնիւ օծումն ալ մացընել, ինչպէս տեղը յիշեցինք (184), և թուի թէ դեռ չէր տարածուած նոր սովորութիւնն, կամ չէր լուծած 'ի Լատինաց, անոր համար յետ իբր 10 տարւոյ մահուան Շնորհալույ՝ Լուսինոս Գ. Պապ՝ լատին մաշտոցի օրինակ մը խաւրելով առ յաջորդ նորա՝ Գրիգոր Տղայ՝ մասնաւորապէս կը խրատէ, « Օժէք... և զձեռնագրեալ « քահանայիցն զձեռան, և զԵպիսկոպոսացն՝ « գլուխս, որով զօրանան յիւրաքանչիւր պաշտօնս »: Այս գրոց առաքումը կը յիշէ նաև Կղեմէս Գ՝ առ նոյն Գրիգոր Տղայ (1187), և յանուանէ՝ Միւսոն օրհնելու լատինարէն կանոնն ալ: Այսքան տեսակ եկեղեցական ներքին և քաղաքացիական կարգութեանց հետ՝ նիւթական վայելչութիւն և զարդերն ալ չէր մոռնար մեծսիրտ և մեծախելք Շնորհալին. թէ և այն մեծութեանցն

համեմատ չունէր ընչից մեծութիւն և Պ. Գեօա. դարձի գանձերը, այլ ունեցածն ալ յետ աղքատաց և կարօտելոց՝ կու տար եկեղեցեաց շինութեան և դարգարանաց համար, « զորս պայծառս « և առոյգս յարդարէր, զգեստս մաքուրս և « վայելուչս եկեղեցականացն կազմէր », կ'ըսէ պատմիչն. և դարձեալ, « զարգարէր զեկեղե. « ցիսն ոսկեղէն և արծաթեղէն անթիւք, և պայ. « Ժառագոյնն ոսկէնկար զգեստիւք, բաշխման սուրբ « մարմնոց և արեանն Տեառն, և յորդորէր զա. « մենեսեան՝ իմանալի և զգալի պայծառութեամբ « սպասաւորել կենարար և երկրպագելի սուրբ « խորհրդոյն »: Ինչպէս բարեկարգ հոգւոյ և բարեկազմ մարմնոյ ներգաշնակութիւնն՝ մարդուս կատարելութիւն կ'աւելցընեն, այսպէս և եկեղեցւոյ մը իմանալի և զգալի բարեպաշտութեանց ներգաշնակութիւնն՝ կ'ազնուացընէ հաւատացելոյն միաբը, կը բարձրացընէ զհոգին: Այս զարգուց և սպասուց մեջ՝ յիշուին Շնորհալուոյ շինել տուած մեծ Պահարան կամ Նշխարանոց մը Սըրբոց, բովանդակ ոսկւով և արծաթով, զոր յետոյ իր եղբօրորդին Գրիգոր Ապիրատ ալ գոհարեղինջօք աւելի զարգարեց. և իր հագած մէկ Նափորտ կամ շուրջառն, զոր և յունական բառով օտիւլադա կոչէ¹ Սմբատ Պատմիչ. և նշանակէ ծիրանի գոյնագոյն, « որ շատ ոսկւով կարած էր. որ զէտ « ձուլածոյն կանգնէր »: այսինքն՝ այնքան քովէ քով ոսկի զարգերով խոնած էր՝ որ իբրև միակըտուր ոսկիէ թափծու՝ կանդուն կենար, եթէ գետին գրուէր: Այս երկու թանկ սպասներն ալ՝ ուրիշ անոնց նման շատերու հետ՝ իբրև 40 տարի վերջը քակել տուաւ Յովհաննէս Է կաթողիկոս,

¹ Մեր Օրինակաց մէջ սխալ գրուած է, « Բակեաց ըզ. « Օտիւլադա՝ զԼադ նափորտն », կամ Օտիւլադա Լադա:

ուրիշ շէնքերու պիտոյից գործածելու համար. գէթ երանի՛ թէ բարերարութեան տեղիք ըլլային շէնքերն, և ոչ իրեն և իր հիւրոց համար գործածուած. ինչպէս կրնայ կարծուիլ Սմբատ Գունդըստապլի պատմածէն. սր թէ և գովէ զՅովհաննէս, անձա՛մբ անպաշոյճ ըլլալուն. համար, այլ միանգամայն կ'իմացնէ թէ « և սեղանով արքայաւ « կերպ... շինասէր էր, և տան յարգարիշ, և պի. « սոյից պատրաստիչ՝ յոյժ գովելի »». և չի ծածկէր իր կրակոտ աչաց արասունքն ալ՝ այնպիսի յիշատակաց և զարմանաց արժանի զարգուց քակտումը տեսնելուն. « տեսա՞ք և շոյափեցա՞ք ձեռքը 'ի « քակելն, և լացա՞ք ընդ այն վայելելութեան զարգ « մնալն »: Գուցէ Յովհաննու ատեն գեռ շատ յիշատակներ գտուելով Ս. Հայրապետին՝ տնոնց մով կարենային մխիթարուիլ Սմբատայ պէս ըզգացողք. իսկ երբ ժամանակն զանոնք ալ ծախեց կամ ծածկեց՝ գոյզն մնացուած անգամ յիշատակի այնպիսի աննման անձին՝ մեծ գանձ գրուելու էր:

Սյուպիսի բան մը յայանուեցաւ մեր օրերս. չէ՛ր մը միւռնոնի՝ օրհնեալ Ներսիսի սուրբ աջովք, գուցէ և իր նոր կարգադրութեամբ օրհնութեան կանոնին և իր նոր երգեալ գանձին, զոր աւարտէ ըսելով. « Սւ 'ի ծագման քո մեծի՛ իբր զիւ. « զեալ՝¹ պատրոյգ վառեցես ընդ նոսին և զմեզ « անշէջ քո լուսով »: Իր կնիքն գրողմած էր այս չըշիս վրայ, որպէս կ'ընէր անշուշտ նուիրակաց աւանդելուն ատեն, կամ բարեպաշտ ինգրողաց՝ իբրև նշխար մի սուրբ. և գուցէ միակ մնացեալ իր օրհնածներէն պահուէր յաթոռն Հռոմկլայի և 120 տարի յետ իր մահուանն. իսկ երբ այն աթոռն և բերդն քայքայեցան յեգիպտացուց,

¹ կամ զոսոյալ, զոսոյալ:

բառ դիպաց՝ հօն գտուելով այն ատենուան Ք. Հեթում՝ Թագաւորի քերց մէկն, իր օծանելեաց մէ աւելի սիրով և յարգով աղաանց փախուց այս սուրբ իւղը, և հասուց իր եղբօր. որոյ արքայական ցեղին մէջ ժառանգութիւն մնալով, անկէ ետե ալ իրենց ցեղին մնացորդաց, պսոնցմէ Մեւգոն իշխան մը՝ զսա և Ս. Գէորգի և ուրիշ սրբոց նշխարներ՝ յանձնեց Խարբերգի եպիսկոպոսին Միքայելի, ինչպէս կ'երևի ԺՆ գարուն սկիզբները (յամին 1414). նա ալ գրաւ Ղուլէու վանաց եկեղեցւոյն մէջ՝ մեծ հանդիսիւ, քանի մը եպիսկոպոսաց գործակցութեամբ, և վանքն կոչեցաւ Ս. Գէորգ. բայց ոչ յետ շատ ժամանակի՝ երբ կոստանդնուպօլիս առնուեցաւ ի Քուրդաց և եկեղեցիք ի մզկիթ փոխուէին, մեր վանականք ալ վախճալով որ գուցէ իրենց վանքն ալ այլազգեաց աղօթատեղի ըլլայ՝ հողով ծածկեցին Ս. Գէորգի տապանը, ուր գրուեր էր այս շիշա ալ, հանդերձ ուրիշ նշխարօք, և մագաղաթեայ յիշատակարանաւ¹. զոր՝ յամի 1839 փորելով գտան միաբանք Ղուլէու վանաց, և որպէս յուսամբ՝ պահեն պատուով:

Յետ յիշելու Ենորհալւոյ այսքան եկեղեցական բարեկարգութիւն և բարեզարգութիւնները, ներքին և արտաքին, որովք և այնքան պատուելի և պատկառելի ըրաւ իր աթոռը և ժողովուրդը, աւելորդ է ըսելն՝ այլ հարկ է հաւատալն՝ Թէ Հայաստանեայց եկեղեցին որքան պատկառելի էր մերձաւորաց և հեռաւորաց և որոց մեր հայրապետն ծանուցուած էր. այնպիսի հովուաւ երջա-

¹ Աղգային լրագիրք, ինչպէս Նոյեան աղանի, Թիւ 48, (1853) հրատարակած են այս յիշատակարանը. բայց Թուականներն անկատար ըլլալով տարակուսական է Մեւգոնի և Միքայելի ժամանակն, մեզի հաւանական երեցաւոր վերը նշանակեցինք:

նիկ էր և իր հօտն, և այն դժբաղդ ժամանակն ալ
բարեբաղդ էր այսպիսի երկնաբաղդիկ այցելու
մ'ունենալով. « Այսան որոյ, կ'ըսէ իրաւամբ՝ Պատ-
« միչն, ընդհանուր եկեղեցիք Հայաստանեայց 'ի
« ժամանակս սուրբ Հայրապետին Ներսիսի՝ լու-
« սաւորեալք 'ի շնորհաց նորա, և ուրախացեալք
« 'ի վերայ աստուածայնագոյն հովուապետու-
« թեան նորա՝ ընդ ամենայն տեղիս, գոհանային
« զՏեառնէ, որ այնպիսի Լուսաւորիչ 'ի զարմէ
« սրբոյն Գրիգորի պարգևեաց նոցա 'ի յետին ժա-
« մանակիս. և ուրախ էին ամենեքեան 'ի Տէր » :
Փեղեցիկ խորհրդածէ և հեռաւորաց համար՝ Լամ-
բրոնային, թէ չէին կրնար անծանօթ մնալ այս-
պիսի լուսաւոր անձի մը.

« Լոյս՝ 'ի ծածուկ ոչ պարփակի,
Բարձր ընդ հանուրըս տեսանի :
Զոր առանձին ինչ նա խօսի՝
Ընդ տիեզերս երկրի սփռի » :

Այն որ հեռաւորաց զարմանք, մերձաւորաց
վայելք էր, հօրիկ էր և է՝ օր աւելի ներսանց զին-
քը ճանչցողներուն ըլլայ և զմայլումն. զի եթէ
այնքան զարմանալի և պայծառ են ճառագայթք
լուսաւորչին՝ որքան ևս պայծառագոյն ինքն լու-
սանիւթ էակն՝ յորմէ սփռին նոքա. եթէ այնքան
գեղեցիկ են արտագրութիւնք Ներսիսի՝ որքան
գեղեցկագոյն արտագրիչ միտքն. և եթէ այնպէս
շնորհազարդ իր ամեն խօսքն և գրուածն, որքան
շնորհալի այն հոգին՝ որ այնպէս առատութեամբ
ընդունեցաւ Ս. Հոգւոյն ձիրքերը, և անոնցմով
գրեթէ ծածկեց իր հոգեղէն զանգուածը, կամ
թէ զայն ալ թափանցիկ լուսաթաղանթ միջա-
սահման տարր մը դարձուց. այնպէս որ իր գէմքը
տեսողք՝ մէկէն կ'իմանային թէ սուրբ և առաքինի

հոգւոյ մը տաճար կամ հայեւացոյց է տեսածնին։
Իսկ իր գրուածքը և խօսքը քննողք՝ վկայէին թէ
ատոր հեղինակն՝ անմարմնապէս կ'ապրի։ « Ուր
« զնորհալից նամակս նորա ընթեռնուին՝ որպէս
« յաստուածահրաշ գիմաց նորա պատկառէին »,
կ'ըսէ պատմիչն։ Ժամ է մեզի ալ որ այս զարմա-
նալի աստուածարուեստ անձին ներքին շէնքն և
գաղտնիքը քննենք, իմանանք Ներսիսի շնորհաց սե-
փական ազուգայն, որով կ'ընդունէր զայն յիսկա-
կան աղբերէ աստուածութեանն, լցուէր, զեղոյր
և միշտ անպակաս առաւելոյր։ Այլ ո՞րքուն հնար
է արգեօք նուազելոցն 'ի շնորհաց՝ քննել և հաս-
կընալ զշնորհաւորս։

ԻԸ.

Ներսեանական կրթութիւնք Ներսիսի և գե-
րագանց տառքիւնութիւնք. — Գաղտնիք Շը-
նորհացն։

Մեր շնորհազարդ արեգակնանման Երկրորդ
Լուսաւորիչն՝ Ներսէս՝ այսուհետեւ հասակաւ խո-
նարհեալ 'ի մայր մօնեւլու վըայ է. փութամբ իր
խաղաղական լուսովը զուարճանալ, և թէ կարելի
է՝ քննել յայտնել իր այնքան պայծառութեան
կնքեալ աղբիւրը։ Բոլոր կեանքը յօգուտ եկե-
ղեցւոյ և ընկերաց ծախողն բանիւ և գրով և պէս-
պէս աշխատանօք, ազգաց և եկեղեցեաց միու-
թեան այնքան յօժարութեամբ ջանադրոյն, քաջ
գիտէր որ իրեն ամենէն առաջին և վերջին ջանից
և ուղղութեան առարկայն՝ ինքնին իր անձն է։ 'ի

վերքան զամենայն և զբնաւ աշխարհս՝ Արարիչն յիւրաքանչիւր մարդոյ՝ իր կատարելութիւնը կը պահանջէ, ըստ հոգւոյ և ըստ մարմնոյ. այս հիմնական սկզբունքը Ներսէս իբրեւ ընդ կաթին ծըծեց և մինչև ցվախճան անով սնաւ։ Ինչ որ Տօրոսի սեպտեմբեր Սեաւ գաղաթունքն՝ իբրեւ մեծատարր և բարձրաբերձ որորան մը՝ ի տղայութենէ ընդունելով զՆերսէս, և իբրեւ ընդ մէջ օգոց քան թէ ի վերայ երկրի որորելով զնա՝ ազգեցին սրբազան և անզբաղ միայնութեանց մէջ. ինչ որ ալեւորեալ և զարգարեալ ծերութեամբ Մեծ Վկայասիրի ծոց մը, և նորաբոյս մրրազարդ փոքր Վկայասիրին հարադատի ձեռնտուութիւնն՝ տպաւորեցին աւոր, և ինչ որ ճգնասուն հարց և գիտնական վարդապետաց խրատք և օրինակք աւելցուցին Ներսիսի թարմ հասակին, ոչ միայն անջինջ մնացին և անճեցան հասակին հետ, այլ երբ ինքն իրեն տէր եղաւ՝ աւելի քան զօտար վարպետս և գաստիարափս, անգուչ և անքուշ ինքն իր անձին կրթիչ դարձաւ, և անաչառ կրթիչ և քննիչ մը. և ուրբան աստիճանօք կը բարձրանար մինչև ի ծայր քահանայապետութեան Հայաստանեայց՝ այնքան հրակողութիւնը կ'աւելցընէր իր վրայ. և ինչպէս ի քահանայանալն՝ ալ աւելի սկսաւ զինքը ճնշել, որ սուրբ աստիճանին պատշաճ՝ սուրբ սպասաւոր մ'ըլլայ ամենատուրբ Սեղանոյն, հաւ ի կաթողիկոսանալն՝ ոչ միայն չթուլացուց իր առանձնական ճգնութիւնները, այլ

« Եւ եւս առատ այժմ ճըգնի,
Ի վարժս սուրբ միշտ նըկըրաի », .

վկայէ իր տմենէն հոգէկիր զարմացողն և նմանողն։ Այնպէս իմն երեւէր՝ թէ այն մեծ հայրապետն՝ հաւատար իր Հայ եկեղեցւոյ մանկանց՝ մանուկ

Ներսէս մ'ալ ունի կրթելու, և մինչև ցմահ կըրթելու. և յիրաւի ալ առուգութեամբ աշխուժից և մաքրութեամբ մանկապայլ մնաց մինչև 'ի վախճան. և որ եօթանասնամեայ գեռ իր կենդանագոյն տալերը կ'երգէր, ընտրանի շարականները շարէր և կշռաբան թուղթերը կը դրէր, նոյն ըզգաստ մօօք և կորովի սրտիւ գեռ իր ներքին մարդը զարդարել չէր թուլանար. իբրև թեթեալէն և դիւրաշարժ կապ մը յարդարելով զմարմինը՝ հոգւոյն բարի ընթացից յորդոր՝ քան թէ արգելք: Մինչև վերջին կենաց օրերուն համար վկայէ լուսատես Լամբրոնացին.

« Սուրբըն ճըգամբքըն յառաջեալ,
ի խիստ վարուց միշտ աշխատեալ.
Մարմնոյն ներհակ պահօք զինեալ,
Ժիր ընթերցմամբ ըզնոյն կասեալ »:

Ապա զայնպիսի անձը՝ որ գրեթէ սրբութեամբ ծնաւ, սնաւ և մեծցաւ, իրեն բնակարան ընտրեց աստուածային իմաստութիւնն, և լցուց իր բազմապատիկ շնորհօք: Սրբութիւն վարուց եղաւ յատակ Ներսիսի շնորհալի առճարին, սուր և վարժ միտքն՝ բարձրագմբէթ ձեզուն մը, առաքինի խոնարհութիւնն՝ պարիսպք կցորդիչք յատակին և գմբէթին, և քաղցրութիւն բարուցն և բանաւոր բերք հանճարոյն՝ զարդք և դրուագք ներքին և արտաքին. առաքլութիւնք և գիտութիւնք իրարու խառնած իբր շուշանավարդ պսակ իր ոսկէծիրանի բազմախաչեան նափորտէն և կրկը նամածեալ քօղէն աւելի՝ մեծապայծառ զարդաւրէին զինքը: Երջանիկ նկատողք իր տղայական տիոց մաքրութեանը՝ սքանչանալով կրնային ըսել. « Ձինչ ընիցի մանուկս այս »: և Վկայասէրքըն երկոքին, Բարսեղք և Ստեփանոսք վարժա-

պետքն և խնամակալք՝ գիտել և գնել՝ի սրաի իւրեանց՝ այնպիսի մանկան ըսած խօսքերը, որ միայն ասորիքով ցըցուց մանկութիւն և ոչ մտօք. վասն զի ուր սրբութիւն և իմաստութիւն միանան՝ հօն հասակն չի զանազանիր. սուրբ սիրտն զիմաստութիւն միայն սիրէ. և իմաստութիւն որ « յանձն չարարուեստ ոչ մտանէ », գաղարէ՝ի բարիարուեստ սիրտն և բարձրացընէ մինչև յաստուածային տեսութիւնս. որպէս ինքնին հրամօնց և երանեց ճշմարիտ և իսկական իմաստութիւնն և Սրբութիւնն. « Երանի՛ այնոցիկ որ « սուրբ են սրաիւք, զի նոքա զԱստուած տես « ցեն » : Եւ ինքն Ներսէս խորհրդածելով այս երանութեան վրայ՝ հիացմամբ կ'ըսէր. « Երանութիւնս այս գերազանց է քան զհասումն մտաց. « որպէս որք հայելով՝ի բարձրագոյն վիմէ՝ որ յե « զերս ծովու՝ ի խորսնայիցին անգընդոց, և յան « տեսութենէ յատակի խորոցն ընուն երկիւղիւ... « Զի ոչ զգիտեն ինչ յազագս Աստուծոյ՝ երանէ « Տէրն, այլ որ յինքեանս ընդթնին զԱստուած՝ « երանելիք, մաքուրք սրտիւք... Որովք ուսա « նիմք, թէ որ յամենայն ախտից զսիրտն մաքրի « ցէ՛ յիւրոյ հոգւոյն գեղեցկութիւն տեսանէ զառ « տուածային կերպարանն »). որքան աւելի մաքրէ՝ այնքան աւելի քան զաւելի կը տեսնէ աստուածային գեղեցկութիւններ : Որպէս հաւատամք թէ կ'ընէր և կը տեսնէր Ներսէս. և այնպէս գերազանցելով քան զերկայնաշար նախորդս իւր՝ Լուսաւորչի որդւոց և թողանց կը հասնէր, կը գասակցէր անոնց՝ Սրբութեան պաշաամամբ տարեկանաւ հոգակուելով յեկեղեցիս Հայոց. որոյ մաքրութեան և սրբութեան համբաւն և փայլակն՝ կենդանութեանն ատեն իսկ կը լսուէր և տեսնուէր ամեն աննախամն ճանչցողաց. ինչպէս տեսանք Թէորիանեայ ըսածը, որ սուրբ ճանչցաւ

զՆերսէս, և այնպէս քարոզէց 'ի դրան կայսեր Մանուէլի: Իսկ իր մերձաւորքն գրեթէ միակ միւի թարանք զինքը ժամանակի հարկաւ կորուսնելուն՝ սրբոց կարգաւ տօնելու յոյժն ունէին:

Սուրբ սրաին աչքն՝ եթէ Սասունծոյ գեղեցկութիւնը կը դիտէ, յայտ է որ իր ճարակն ալ՝ անոր վայելքն է, Սասունծոյ սէրն է. և որքան մաքուր է սիրոյ ամանն՝ այնքան ազնիւ և պարզ է մէջը լցուած նիւթն, սէրն: Շատ է մեզի ճանչնալ Ներսիսի սրտին մաքրութիւնը. ուրիշ վկայութիւն պէտք չէ իր մեծ և անոյշ աստուածսիրութեանը, եթէ և իր գեղեցիկ գրուածքը, ջերմեռանգն երգերն՝ արաաքին վկայ մը չունենայինք մեր ամենօրեայ ժամասացութեանց մէջ, և իրեն հոգիաբուղիս հաւաքանօքը մենք ալ չկըրկնէինք, աւելի յարմար սեպելով մեզի յետին տողիկը.

« Սէր անուն Յիսուս,
Սիրով քով ճըմլեա
Սիրս'իմ քարեղէն ».

կամ աստուածային սիրոյ և ցաւոց զուգահիւսակ Նորոգող տիեզերաց երգոյն վերջին տունը.

« Սիրա իմ առ քեզ աղաղակէ,
Բան, որ ընդ Հօր 'ի սկըզբանէ », և այլն.

կամ Հաւատով խոստովանիմին՝ ոսկիաշար տուները, Զարթիքը, բոլոր Յիսուս սրգին, և այլն: Շատ բան կ'արժէր զրուցել այս ամեն բանէ վեր բանին համար, Շնորհալուոյ մը աստուածսիրութեան, եթէ նախ ինքն իսկ ուզած չըլլար՝ այս ամենէն սուրբ և սոստիկ կիրքն ալ՝ չափաւորել գրաստանց, և ծածկել իր ծածուկ ոգորմութիւնն երէն աւելի՝ ներքին զգացմունքն և վայելմունքը.

և եթէ երկրորդ՝ իրեն արժանաւոր և մերձաւոր
անձանց աւելի չվայլէր այս բանս հռչակել: յորոց
ամենէն յառաջագէմն և շատ անգամ յիշեալ և յի-
շելի Լամբրոնացին կ'ըսէ.

« Ներսէս յազօթս առ Տէր կանխէր .
Դէմ յանդիման ընդ նա խօսէր .
Մըօք զփրկչին շնորհս որոնէր ,
Եւ արտասուօք գոհարանէր .
Տրոցըն տուր կըշիռ չափէր ,
Զանձն աղերսիւ փոխանակէր .
Որ ընկալեալ եղեւ 'ի սէր ,
Եւ հատուցաւ զոր ինչ խնդրէր :...
Ներսէս հրեշտակ էր երկրաւոր ,
Գոլով մարմին ոչ նիւթաւոր .
Որ 'ի վերջին Գարս եւ 'ի կոր՝
Ուրեք չըկայ արժանաւոր .
Միայն գըտաւ նա Ճըգնաւոր ,
Շնորհօք պայծառ եւ փառաւոր .
Բայց արդ յերկինս է դասաւոր ,
Նրմա չմնաց նմանաւոր » :

Ինչպէս բիւրեղ ական կամ թէ վանականի մէջ
գրուած գոհարակապ ոսկի զարդ մը , այնպէս էր
աստուածային սէրն Ներսիսի օգրբ սրտին մէջ .
և ինչպէս այնպիսի Գանձակալ մոլոր ամանն ալ
կը ծածկեն արտաքին խոշոր ամանի մը մէջ՝ որ
անկողողպուտ և ապահով պահուի , այսպէս , եթէ
կարմրուկ սիրոյ պահարան՝ ոպիտակ սրբութիւնն
է , սրբութեան ալ պահապան խոշորագեղ Խոնար-
հոմիանն է . առանց որոյ՝ և ոչ մի լաւութիւն կըր .
նայ լաւութիւն ըսուիլ , որպէս և ոչ հոգեղէն
աղն՝ աղ միալ , ըստ Քրիստոսի առածին . և որպէս
աւելի բարձրանայ գունդ մը կամ թռչուն մը՝ որ
քան որ ջածէն ուժով առնու սլացքը , այնպէս կը

բարձրանայ սէրն 'ի սուրբ սրտէ՝ որքան սա խոնարհութեամբ խոյացեալ ըլլայ: Շատ նուրբ և ազնիւ բան է խոնարհութեան առաքինութիւնն, անծանօթ յաշխարհէ և գծուար իմանալի. այլ բարեբաղդաբար այնքան վկայութիւն ունիմք յառաքինեաց և այնպիսի օրինակ՝ որ Թանձրագոյն մտքեր ալ կըրնայ համոզել. բաւական է թէ հաւատայ յաւեառարանն Քրիստոսի, և յիշէ որ սա ինքն Տէր մեր ամեն բանէ առաջ իր բերնով իրմէ օրինակ առնուլ զհեղութիւն և զխոնարհութիւն հրամանց. և ամեն երանութենէ առաջ հոգևով Աղքատութիւնը գրաւ, որ է Խոնարհութիւնն ըստ հոգևոր մեկնրչաց: Աստուածային տեսչութեան կամ նախախնամութեան նիւթն՝ Սէրն է, եթէ կըրնայ այսպէս ըսուիլ, այլ բաշխող գործին՝ Խոնարհութիւն մ'է. սա է այն գերահաշտ ասնդուղն, ուսկից կըրցաւ Աստուած իջնել յերկիր, և մարդ յանդընդոց յերկինս ելնել: Իսկ ամենայն շնորհաց ընդունարան և պահարան ըլլալուն՝ գերագոյն օրինակ ունիմք աղիկ մը, կոյս մը, որ ամեն ստեղծեալ սրտէ աւելի սուրբ էր. միակ կառարեալ սուրբ՝ ի ծնունդս մարդկան, որ ամեն բանաւորէ աւելի կըրցաւ սիրել իր ստեղծիչը, և ամենէն աւելի ալ ունէր սիրոյ և սրբութեան պատեան Խոնարհութիւնը. մինչև ինքնին առաւուածարեալ յափշտակութեամբ հոգւոյ գոչեց, թէ Տէր « Հայեցաւ 'ի խոնարհութիւն ա-
« զախնոյ իւրոյ »: Վասն որոյ « Յայսմ հետէ է
« Բանեացեն ինձ ամենայն ազգք »: Այսն կուսանաց Մարիամ՝ երկրաւոր լեզուաւ զինքն անուանեց Խոնարհ. իսկ հրեշտակապեան աստուածառաք՝ երկնաւոր լեզուաւ Թարգմանեց և վկայեց՝
Լի շուհոյ. ուրեմն Խոնարհութիւնն է աղբիւր շնորհաց. կոյսն անչափ խոնարհութեամբ մ'ընդարձակեցաւ, սրով և անչափելի շնորհաց Տէրը

խկապէս ընդունեցաւ 'ի սուրբ ծոցին: Խոնարհութիւն, սէր և սրբութիւն՝ ճրագ, պատրոյգ և բոց՝ աշտանակեալ սրտի. երրորդութիւն մի հոգւոյ յերկրի:

Ահաւասիկ գաղտնիք կամ մեկնութիւն գաղտնեաց Ենորհալոյն Ներսիսի: Կրնայ ըսուիլ թէ նա ամենայն առաքինութեամբք զարգարեալ էր՝ իբրեւ մէկմէկ ճերմակ փետրովք վայելուչ թեւոց վրայ. այլ ամեն մէկ ճերմակ փետրոց քով մէկմէկ ալ մանուշակագոյն ունէր. զխոնարհութիւն. որով հաւասար բարձրանար և ցածնար, բացուէր և գոցուէր, ծաղէր և ծածկէր: Ամեն յիշատակողք վարուց կամ գործոց Ենորհալոյ յիշեն իր այս պանչելի ձիւքը, այլ յայտ կամ կիսայայտ կամ լռելեայն. վասն զի խոնարհութիւնն՝ որպէս նրբագոյն և սրբագոյն յունոյն՝ այնպէս ալ նուրբ աչք կը պահանջէ 'ի տեսողն. և զի խոնարհութիւնն ինքն իրմով ծածկի՝ որպէս տառաակն ինքն իրեն թւերով, այլ Հեղուփիւն հարկաւ յայտնուի և չի կրնար ծածուկ մնալ, այսու անուամբ սովորաբար կը յիշուի խոնարհաց առաքինութիւնն: Հեղութիւն և խոնարհութիւն, երկու հարազատ և երկուորեակ դասերք են երկնաւոր առաքինութեան. և Քրիստոս ինքնին անբաժան կ'ըսէ. « Հեզ եմ և խոնարհ սրբ. » « տիւ » . այլ ըստ մերս աեսութեան՝ մէկմէկով յայտնուին և գուշակուին. իբրեւ թեի մը կամ ծաղկի մը մէջի երեսն և գրսի երեսն. Խոնարհութիւնն 'ի միջի՝ 'ի սրտին, հեղութիւնն արտաքուստ 'ի դէմն նկարի. որպէս պարկեշտ ամօթ. խածութիւն կուսական երեսաց, որքան ծածկուիլ ուզէ՝ այնքան գեղեցիկ երեւի: Որքան երկնաւոր աշխարհի մօտ ըլլայ անձն՝ այնքան խոնարհ և հեզ կ'ըլլայ. որքան անկէ հեռու երկրաւոր և շնչաւոր ըլլայ՝ այնքան հպարտ և բարկ կ'ըլլայ:

որքան մէկն յաղթել և նուաճել կ'ուզէ, այնքան հեռի է 'ի հեզութենէ և 'ի յաղթութենէ. վասն զի և տերն՝ հեզոց համար ըսաւ և երանեց, թէ « Ժա. « ռանգեսցեն զերկիր »: Այս բանիս օրինակ՝ գուցէ ամեն մարդ տեսած ըլլայ, բարկացողի մը և հեզոյ մը հանդիպելով. մէկէն կը ճանչնայ բարկութեան անբանականութիւնը, հեզութեան գերազանցութիւնը. մէկուն գազանութիւնը, միւսոյն հրեշտակութիւնը: Ա՛հ. որքան աւելի պըժգալի կ'երևի այն՝ եկեղեցականի մը վրայ. և որքան աւելի յարմար այս՝ այնպիսի վիճակի, որոյ՝ քան ամենուն՝ մեծագոյն պարտքն է Քրիստոսի նմանողութիւնն, և յայտնապէս օրինակեալ և օրինադրեալ նմանողութիւնն. « Ուսարուք յի. « նէն », և այլն. որոյ համար շատ գարեբովաւ աջ վկայեց Մարգարէն, թէ Նա սովորեցուց ըսածը, այլ ոչ աղաղակից և ոչ վիճեց, և ոչ դք լուաւ 'ի հրապարակս զբարբառ նորա. Նա՛ երբ ջախջախ եղեգանց վրայ քալել հարկ էր, քալեց և չկոտրեց զեղեգը. Նա՛ առկայծեալ պատրոյգներու քովէն անցաւ, չնչելով հեղաբար, և չմարեց: Նինոսից և Կիւրոսից, Ալեքսանդրեանց և Կեսարեանց բռնաբար աշխարհակալութիւնք և տիրապետութիւնք անհետացան. Մովսիսի, Դաւթի, Անտոնեանց և Փրանկիսկեանց հեղաբար հոգեկալութիւնք կան և մեան. գերագոյն և աստուածամերձագոյն անձինք էին յիշեալքդ, որպէս և Աբրահամ և նմանիքն, սակայն և ամենահեզ անձինք. զի նոյն իսկ իրենց սիրտն ուժովցընող զօրութիւնն՝ այն կակուղ այլ աննկուն հեզութիւնն էր:...

Եթէ երկայնեցաւ խօսքերնիս, Շնորհալոյ սեփականագոյն շնորհքը բացատրելու համար էր, որ և իրեն խոնարհութեան պատմութեանն արտաքին երեսն է. որ բովանդակ գործոց, խօսից, գրուածոց, շարժմանց և դիմացը վրայ կը յայտ.

նուէր և փայլէր, և զոր ոչ դք կրնար չափանել և չվկայել: զոր առաւել քան զամենայն շնորհս պայծառ տեսնելով և աչք իմաստասիրին Յունաց՝ կը ստիպէր քարոզել ՚ի կայսերական պալատին, ա-նոր հոգւոյ հեղակայեցութիւնը և զպարկեշտութիւն անձինն, և ղխնարհաժիպ և հանդարտ հարցմունքն և պատասխանին: Արժանապէս ալ Մովսիսի նման ջընելով՝ կ'ըռէ Լամբրոնացին.

« Ներսէս՝ հոգի հեղ ըստացաւ,
Որ Մովսիսի հանդոյն ցուցաւ.
Ընգգէմ ներհակ ումէք յարեաւ,
Այլ սուրբ սիրով յինքն ընկալաւ »:

Պատմութիւնը գրող հեղինակն այնքան արժանաւոր անձէն պատկառելով և վախնալով վարքը գրելու, միայն կը համարձակի « Վստահացեալ ՚ի « նորին աստուածայնագոյն հեղութիւն » ». զոր և ուրիշ տեղ մը անբա- հեղութիւն կ'անուանէ: Ժամանակաւ մերձաւոր և ծանօթ պատմըջաց գլխաւորն՝ կիրակոս, ամենէն առաջ զայս յիշէ ՚ի բարսն. « Էր ինքն հեղամենայնիւ, և պարկեշտ, արժանաւոր այրն Աստուծոյ » . և անոր կիստկապար գրուածոյն (Մատթէի Մեկնութեան) շարունակող հեղինակն (Եղնկացին)՝ իբր յատկագոյն մակագրութեամբ կ'ըսէ. « Արանեցի հեղահոգի պատ- « րիարքն Հայոց՝ Տէր Ներսէս » . նոյնպէս և Յայսմ աւուրաց հեղինակք իբրեւ սեփական բարբկը յիշէն զնա հեղ, խնարհաժիպ, և միով բանիւ՝ « Լցեալ « աստուածային շնորհօք »:

Պարզագոյն և խորագոյն տեսութեամբ կը բացատրէ վարուց պատմիչն՝ այս կարեւոր և դքան չելի շնորհքը. « Էր ՚ի նմա և այլ ինչ առաքինու- « թեան կիրք, որ առաւել գերագոյն է այլոց բա- « րեաց մասանց, զոր կարի յոյժ գծուարին յերկ-

« րածնաց ոք ստացական ջանիւ կարողանայ ըստ.
 « անձնել. դամէնագովէլի հեղեթիւնն ասեմ, զոր
 « ունէր հանգոյն մեծի նախամարդարէին Մովսէ.
 « սի. որ ոչ մասնաւորաբար ըստ ժամոյ ուրեք,
 « այլ զամենայն աւուրս կենաց իւրոց՝ ոչ ումեք
 « բարկացաւ: Սւ եթէ լինէր ՚ի պատճառէ իմե.
 « մնէ բան և կամ գործ յումեքէ՝ արժանի բար.
 « կուլթեան, նա ոչ սրանէր կամ ցուցանէր ինչ. այլ
 « հեզ և քաղցրագոյն բանիւ ասէր. Լէյո, եթէ ոչ յիս
 « խնայէի՝ բարկանայի քեզ: Սւ այս էր նորա բա.
 « րեաց սովորութիւնք միշտ, որ ՚ի վեր է քան զմար.
 « մնոյ բնութիւնն »: Զգտաւ հեղինակ բանիս շատ
 լաւ կ'անգրագարձընէ այս առաքինութե մեծու.
 թիւնը և գժուարութիւնը. զոր հարկ է մեծ ջանիւ
 և ուժով ստանալ, և չկարծել անաշխատ տուրք մը.
 այլ որպէս ցանկութիւն՝ նոյն և ցասումն, երկու
 տրմանդ զուարակաց պէս հաստապուած են ՚ի
 քնութեւն, զոր շատ կրթութեամբ նուաճելու է, որ
 կարենան լծաւարել մեր բանական անդամատանին
 մէջ. ապա թէ մէկն կամ մէկալն խեռէ և ծռէ,
 յայտնի է թէ ինչպիսի փեսաներ կ'ըլլան: Ինքն իսկ
 հեզահոգին մեր « գիտէր զմեջ կրէր ՚ի մարգն ».
 և կը վկայէ աւետարանի մեկնութեան մէջ, թէ
 ամենևին անբարկանալի ըլլալ՝ բնութենէ գուրս
 ըլլալ ըսել է, որով է անկարելի. այլ երանելի հե.
 զութիւնն է « որ առաքինութեամբ սանձահարէ
 « զախտս, հակառակօքն զհակառակսն բժշկել.
 « ըստ այսոցիկ և հեղութեամբն՝ զտարապարտ
 « բարկութիւնն:.. Մնող հեղութեան՝ խոնար.
 « հութիւնն է, և արմատ բարկութեան՝ ամբար.
 « տաւանութիւն:.. Բայց մի ոք զբարկութիւնն.
 « յոմենայնի չար համարի, և զհեղութիւնն բա.
 « րի, զի ՚ի ժամանակի՝ բարի են երկոցեան. Մով.
 « սէս՝ հեզ վկայի, բայց այնքան բարկացաւ ՚ի վե.
 « րայ չարեաց ժողովրդեանն՝ մինչ զի զտախտական

« խորտակեաց » : Նոյն դարձեալ և յԼնդհանրական Թղթին առ Եպիսկոպոսս խրատէ, ոչ յամենայն դէպս հեղութեան պատճառաւ ներող ըլլալ, այլ և սաստել և յանդիմանել, օրինակ բերելով զնոյն իսկ Տէրն մեր, որ խարազանաւ վարնտեց տաճարին մէջ տուրեառ ընծոյները. սակայն դարձեալ կ'աւելցրնէ հեզահոգին, Թէ Յիսուսի խարազանն ալ « չուանեայ (էր) և ոչ 'ի կարծրնիւ. « Թոց », որ նշանակէ Թէ սաստելու ատենն ալ քաղցրութիւն պէտք է ունենալ : Անաարակոյս ինքն ալ այնպէս կ'ընէր, երբ իր բարձր տառիճանի պարտքերն կը ստիպէին խրատելու, յանդիմանելու և սաստելու. այլ առանց վրդովելու իր հեղութիւնը բարկութեան կը բռնէր, կամ դառնացընելու իր սքանչելի քաղցրութիւնը՝ որ և է անառաքինի շարժմամբ և բերմամբ : Վասն զի ինչպէս ինքն տայ իմաստասիրել մէկ Թղթին մէջ, Քրիստոս սինմանութեան ճանապարհին հետքն՝ « առաջինն « է Խոնարհութիւնն, և որ նորին են մասունք » « Հեղութիւնն և Քաղցրութիւնն » : Զքնաղ երբեակք, որպէս մայր մ'անդրանկածին երկուսրեակ դատերօք յաջմէ և յահեկէ : Անշուշտ Ներսէս ալ մեր դարուս մօտ հռչակեալ Ս. Փրանկ Սալեղացւոյ առակ եղած քաղցրութիւնն և զուարթագիմութիւնն ունէր. սակայն այս նոր քաղցրածորան Սուրբս՝ ինքնին իրեն համար վրկայէ՝ որ քիչ ատենուան մէջ ստացած չէ այդպիսի շնորհք մը. ՁՅ տարի աշխատած է ցասմնական կիրքը սանձելու և ինքն ինքեան տիրանալու. քիչ շատ այսպէս պէտք է դատելամեն առաքինի և հեղանձեր. իմանալ Թէ յիրաւի մեծ և դժար՝ արով և մեծայարգի առաքինութիւն մ'է Խոնարհութիւնն. և շատ Թանկ շնորհք մ'է եղեր մեր հայրապետին սեպական ձիրք երեցած ամենագինէն հեղութիւնն :

Բնական է և զարմանալի չէ որ այսպիսի հեղա-
հոգի և առաքինի անձինք՝ ոչ միայն սիրելի ըլլան,
այլ և մէկէն խօսակցողաց և կենակցողաց սիրտը
գրաւեն, և կարծր սրտեր ալ կռկղեն և բանան-
այլ զարմանալի և շատ ալ զարմանալի է այնպիսի
քաղցրութեանց՝ անճաշակ, անզգայ և հակառակ
սրտեր ալ գտնելն. Սալեզացւոյ մը և Շնորհա-
լւոյ մը ներհակ կամ ատեցող՝ միայն սատանայ
կրնար ըլլալ, ինչպէս կ'ըսուի ռամկօրէն. այլ սա-
տանայի կրից կրնայ դժբաղդաբար հաղորդիլ և
մարդկային բնութիւնն, թէ ոչնոյն չար գիտամօճ:
Եւ միթէ ինքնին իսկ քաղցրութեան աղբեր դէմ
չի կռուիր որ և է մարդ՝ երբ Աստուծոյ կամաց,
իր խղճին, քրիստոնէական պարտուց դէմ կ'ու-
ղէ գործել. և Յուդա՝ Սիրոյն աշակերտ՝ չգաւեց
զՍէրն մարմնացեալ: Սիրոյ ներգործութենէն
գժար է մեկնել ատելութեան ներգործութիւնը.
սակայն ստոյգ է որ երբեմն ամենասիրելի և ամե-
նաբարի և բարերար անձինք ալ զիրենք սաստիկ
ատեցողներ ալ ունեցեր են. որոնց ատելութիւնն
բոլորովին անբանական և բնաբոյս իմն հակահրու-
թիւն կրնայ ըսուիլ. այսպիսի զանազան դէպք
պատմութիւն մեր յիշեալ Սալեզացւոյ նկատմամբ:
Շնորհալին ալ ունեցեր է իրեն ատելիներ, որոց
համար աղօթէ 'ի Յիսուս Որդին, թէ

« Ողորմա և ատողին.

Եւ Թըշնամեացն իմոյ անձին՝

Թողցես զյանցանս առ իս պարտին », ևս .

և Հաւատով խոստովանիմին վերջնութեւ տան մէջ
յիշելն ալ զատելիսն՝ գուշակել տայ այն դառնա-
դառն կիրք և ցաւն առաքինեաց, որք երբեմն ի-
րենց ամեն ջանքն և սէրն ալ անօգուտ կամ ան-
բաւական կը տեսնեն՝ հակառակորդաց սիրտը չա-
հելու և ուղղելու :

Յիշեցինք Տարսոնացի Պօղոս քահանայ մը (420) որ տտեղութեամբ կը բամբասէր իր ազգը և հայրապետը. որ երբ խրատեց զնա հեռուէն, ինք զինքն ուզեց արգարացընել ուրանալով ըրածը. հեղաձողին Ներսէս ալ գէմ չկեցաւ ըսածին, այլ իբր հաւատալով՝ ուրիշ անխոհեմ գործերէ ալ զգուշացուց: Այլ գտուեցաւ ուրիշ անզգամ մ'ալ, Թուի Թէ վանահայր եկեղեցական մը, որ համարձակեցաւ գրելաւ հայրապետն մեր «բանս (« զկծանաց յանգուգն լըբութեամբ »): Հարկաւ ջնջեր են ուղախոհք այն անարժանին գիրն ալ առնան ալ. բայց Ս. Ներսիսի գրած պատասխանն երէն կ'իմացուի՝ որ տփեզցիեզ և ծանր ծանր նախատինք գրած էր վրան, և զինքն իբրեւ կեզ. ծառորութեան ատեցող ճշմարտասէր ցուցնելով կ'ուզէր կռուել իսկ կաթողիկոսին հետ, և յետ դարձընել պատարագի սեղանի ծածկոց մը՝ զոր Շնորհալին ընծայեր էր այն անձին ընակած տեղւոյն Աստուածածնի խորանին: Ասոնց գէմ Շնորհալին պանչելի հանգարտութեամբ յանձն կ'առնու իր մեղադրելի և անարժան ըլլալն Աստուծոյ առջև. այլ կ'իմացընէ անոր ալ ամբարտաւանութեամբ գործել և գրելը, և կերպով մը գարձեալ կ'ողորմի կրկնելով, Թէ « Յիրաւի ասէի « Թէ անգիտանաս զոր կրես » և վերջապէս իրեն կամացը Թողլով նորէն գալը կամ չգալը, (որովհետեւ անհանձար մեծաբանութեամբ այս բանս ալ գրեր էր նա,) խնդրէ Շնորհալին, որ « ուր կայ. « ցես՝ յիշեցես յաղօթս, եթէ ախորժես. ողջ « լեր »: Անզգամն այսքան սիրով ալ չկակցելով յանգգնեցաւ նորէն գրել և աւելի նախատանգք. այն ատեն Սուրբն ալ առանց իր հանգարտութիւնը Թողլով՝ աւելի ծանր խրատով յանդիմանեց անոր հպարտութիւնը և բարկութիւնը, որ հին և նոր օրինաց պատուիրանը ոտքի տակ ձգէ.

ըով տտելութեամբ կը գատէր և կը գառապարտէր իր երբեմն սիրելիները. և բոլորովին սառութեամբ կ'ըսէր, թէ հայրապետն զինքն իր հակառակորդաց ձեռքը մատնած ըլլայ, մինչ սա և անգամ մը մտածած չէր այնպիսի բան. 'ի վերայ այսր ամենայնի կաթողիկոսն սիրով կ'ընդունի այս, զբարարառութիւններն ալ՝ որ կըրնան իրեն օգտակար ըլլալ Աստուծոյ գիմաց՝ համբերութեամբը: Գրեթէ ալ էր անզգայն որ յարեմուտս պիտի փախչի կաթողիկոսին ձեռքէն, մինչ սա ոչ զոք հալածէր. անոր համար կը պատասխանէ. Յեթ իմ պատճառաւ է փախուտդ՝ և ճամբան քեզի փորձանք մը հանդիպի՝ ես ըլլամ պարտական. իսկ եթէ դու ինքնահալած կ'ըլլաս՝ դուն ես և պատճառ: Ո՛վ կարծէր թէ այսքանս բաւական չըլլայ լռեցնենլու այն յիրաւի անզգայնալք. որովհետեւ յանդգնեցաւ գարձեալ դէմ գրել, և ալ աւելի հայհոյանօք, ինչուան Պիղատոսի և Տրայիանոսի նմանցընելով զՆերսէս, մամոնայի ծաւալ կոչելով և կաշառակեր, « և թէ այժմօւ աթոռդ՝ զոր « ունիս՝ ոչ միայն Աստուծոյ չէ, այլ և ոչ Մահ. « մէտի. և թէ կոյրդ՝ կուրաց ոչ առաջնորդէ... և « թէ յեօթանասուն և երկու լեզուս՝ չկայ որ՝ « ոչ արեւապաշտ ոչ կռապաշտ քան զՀայոց ազգս՝ « ամենայն չարեօք լի. և թէ գլուխ այս ամենայն « մեղաց և պատճառ դու ես, վկայութեամբ երկնի « և երկրի և Աստուծոյ և հրեշտակաց և մարդկան»): և այլն: — Այսպիսի բանից դէմ Սուրբն ինչ կայծակներ թափէ: Յիրաւի, կ'ըսէ, շատ մեղաւոր և ախտաւոր եմ. և թէ կ'ուզես՝ եկ, և ես ինքնին խոտովանիմ քեզ, սրպէս զի ոչ կարծիքով՝ այլ տիրապէս դատես. ալ ինչպէս որ չունեցած բարւոյս համար՝ թէ և ամեն լեզու զիս գովէ՝ ես հովիճայն համարիմ, այսպէս ալ թէ որ մեկն զիս նախաւէ՝ չունեցած խղճի համար. իսկ թէ մեկն չըչ-

մարիտ ունեցած յանցանքս նախատէ, « ոչ վասն
« ատելոյն՝ այլ վասն ունեւոյն վշտանամ »: Բայց
որպէս զի նորանոր դրութեամբ ես հոգոցս վրայ
հոգ չաւելցընեմ, և դու ալ չձանձրանաս, երբ
այսպէս զիս անարժան, կոյր և խանգարիչ կը
ճանչնաս, ժողվէ՛ ազգին գլխաւորները և ընտ-
րեցէք նոր և կարող հայրապետ մը, և ես ձեռ-
նագիր կու տամ հրաժարելու և չհակառակելու,
և քեզի ալ շնորհակալ կ'ըլլամ. « Եւ ես երթեալ
« յանքոյթ ինչ տեղով » տաց լուութեամբ զբե-
« րանս հողոյ, և զաչս՝ արտասուաց, 'ի նշխա-
« ի եսլ կենաց իմոց աւուրս, եթէ գթասցի Տէր »:
Այլ յետ այսպիսի սրտառուչ խօսքի ալ՝ անհրա-
ժեշտ արգարութիւնն կը ստիպէ երանելոյն մատ-
ները այս դատակնքաւ աւարտելու. « Բայց քոյդ
« թղթի բանք պահեսցի մինչ 'ի յարդար դատու-
« ղութեանն օր. զի որ 'ի սմա տնիրաւ առ իս 'ի
« քէն դատումն՝ դատեսցի յուղիղ դատաւորէն »:
Եթէ արգարեւ բնական յիմար ըլլոր այդ հակա-
ռակողն՝ հայրապետն իրեք անգամ չէր պատաս-
խաներ իրեն, այլ զի կրիւք յիմարեր էր՝ կը յու-
սար որ կիրքն դադրելով՝ զգաստանայ. դժբաղ-
դաբար շատ Թանձր և յամառ է եղեր կիրքն, և
ո՛ւր վերջանալն յայտնի չէ. սակայն յօժարիմ
կարծեմ թէ այնքան դժոխական կարծրութիւնն
չկարգաւ իսպառ յալթեմ Շնորհալոյ կակղու-
թեան, և փափագիմ որ անոր համար ըլլայ Լամ-
բրոնացւոյն ըսածն.

« Բը ըզնամակ իւր ընթերցաւ՝
Իբր 'ի գիմաց պատկառեցաւ.
Առ ոտսն եկեալ խոնարհեցաւ,
Եւ նա 'ի ծոց իւր ընկալաւ »:

Փանիներ արգեօք անկեր են Ներսիսի խոնարհ ո.

տից, և նա փութալով կանգներ և 'ի տաքուկ ծոցն ընդունէր է՝ իբրև հայր սիրալիր՝ զանառակ որդիս։ Աւաղ անոնց՝ որ կամ յօժարութիւն կամ ժամանակ չունեցան դիմելու առ ոլորմութեան և սիրոյ և իմաստութեան աղբիւրացեալ հայրապետն։

Այսպէս եղան և երեք քահանայք. մին աշխարհիկ՝ Կարապետ անուն, երկուքն՝ Վանականք՝ Յուսիկ և Գէորգ, որք իրենց պակասութեանց և չարախօսութեանց համար խրատեցան և յանդիմանեցան 'ի Ս. հայրապետէն. այլ անգեղջ գարձան, և վերոյիշեալ անղղային նման՝ Թողուցին իրենց տեղը, ինքնահալած դնացին յՈւռհա, և սկսան ուրիշներուն հետ բամբասել զՇնորհալին ալ, սիմոնական և կաշառառու կոչելով. գուցէ իրենք տլ բարձրագոյն աստիճանաց փափագ ունէին, և իրենց անարժանութեանն համար մերժուելով՝ այս զրպարտութիւնը հնարեցին. և որպէս զի Ուռհայի օտարազգի քրիստոնէից հաճոյ երևան՝ յայտնապէս Թողուցին Հայոց ծէսը և ընդունեցան Յունաց կամ Հատինացը. յառաջ քան Մանուէլի և Ներսիսի միաբանութիւնը՝ անոր միաբանութենէն զատուելով, և իրենց հետ 400 առն միաբանելով յՈւռհա։ Շնորհալին որ տեղեակ էր անոնց անարժան վարուց և խաբէութեան՝ գրով իմացուց Ուռհայի քաղաքապետին՝ Ճմարտութիւնը. նա ալ իբրև խաբեբաներ հալածեց զանոնք քաղքէն. բայց անոնք Նուրէտօփնի ահաւոր պաշտպանութեանը գիմելով կրրցան նորէն դառնալ յՈւռհա, իրենց կամապաշտութեամբ յաղթանակելու։ Միխայէլ կաթողիկոսն Ասորուց՝ որ և է գիտաւորութեամբ՝ ուզեց հաշտեցընել զանոնք իրենց հայրապետին հետ, և իր կողմանէ նուիրակ մ'ալ դնելով հետերնին խաւրեց առ նա. այլ այն միջոցին Ս. Ներսէս վախճանած էր. չկար.

ցան արժանանալ իր օրհնութեանը: Յուսիկ ետ-
քը քաշուեցաւ յԱնտիոք, և իր մոլի նախանձը
աւելի յառաջ տանելով նորէն մկրտեցաւ 'ի Յու:
նաց, և եղաւ հօն արգելախն ճգնաւոր մը, այլ լե-
զուն անարգել պահելով սկսաւ Անտիոքացիներն
ալ երկբայեցընել Հայոց գաւառութեան և ձեռ-
նադրութեան վրայօք. և հարկ եղաւ որ Շնորհա-
լույ անուանակիր և հոգեկիրն Ն. Լամբրոնացի՝ իր
պապուն հոգւով հեղութեամբ և խոհեմութեամբ
երկար թուղթ մը գրէ անոր, հերքելով զբպար.
տութիւնները և պաշտպանելով զՀայս:

Որչափ պժգալի և գարշելի էր այսպիսի տն.
ձանց չարախօսութիւնն և առելութիւնն՝ մանա-
ւանդ այնքան հեղահոգի և սրբամաքուր անձին
գէմ, այնքան և ասոր համար պանծալի է վասն
կատարեալ նմանող ըլլալու ամենաճշմարիտ Վար.
գապեաին և առաջնորդին մերոյ Քրիստոսի: Այս,
արժանի էր Ներսէս, որ իր նախօրինակին և
փրկչին ամեն երանութեանց սիրող և գործով կա-
տարու եղաւ, ընչայ և հալածեալ վասն արգա-
րութեան, և նախատեալ և բամբասեալ ինչպէս
որ շատ տարի առաջ փափագանօք իմն և հաւատ
քով կը սպասէր և կը գրէր գեղեցկապէս. « Մտ.
« զիկ արքայութեանն պողոյ՝ նեղութիւնն է. եթէ
« կամիմք զպառուին կթել, նախ զծապիկն հաւա-
« քեսցուք. հալածեալք եղիցուք աստ, զի հասա-
« նիցեմք վերին կոչմանն: Բայց մի՛ ոք զերանու-
« թիւնս՝ որք վասն հաւատոցն հալածին՝ միայն
« ասիցէ. զի թէպէտ և կատարեալն նոցա է՝ սա.
« կայն և 'ի մասին երանութեան են՝ որք վասն հո-
« գևոր բանի իրապու՝ ըստ օրինաց և որպէս Յով.
« հաննէս, և կամ վասն այլ ինչ արգար գործոց
« զբպարաին և գոհութեամբ տանին, երանելի
« լիցին: ... Զի քան զչարարանսն՝ ևս գժնգակ
« տագնապեն բամբասանքն. զի բազումք յառա-

« քինեաց՝ նեղութեանց տանին, բայց ՚ի նախա-
« տինս՝ անհամբեր գտանին »: Որքան գժուարին՝
այնքան և բարձրագոյն և ծայր առաքինութեան,
և կատարելագոյն սրբոց գործ. անոնց՝ որք իբրև
զՆերսէս առաջին երանութեանց ալարդիւնքն ու-
նէին, և իր ըսածին պէս հաւատարմութեամբ կա-
տարէին Քրիստոսի ցուցածները, « իբրև զշարս
« ասկեղէն տողեալ զպատուիրանս. զի յորժամ
« Խոնարհ դբ իցէ՝ նա և ՚ի սուգ է վասն մեղաց. և
« որ Սգաւոր է՝ նաև հեզ է. և հեզն՝ արգար և
« ոգորմած է, և արգարն և սուրբն՝ Թաղաղարար.
« և խաղաղարարն՝ ՚ի հալածանս ոչ հակառակի.
« և համբերողն ՚ի հալածանան ոչ խռովի՝ յորժամ
« լուէ բամբասանաց »:

Այսպէս զարմանալի իմն բնութիւն է Ներսիսի
նմանեաց. իրենք ուրիշներու հետ վարուելու ա-
տեն՝ Յակովբայ սիրան և ձայնն ունենալը բաւա-
կան չեն համարիր, ձեռուրնին Սաւալ ձեռք կար-
ծելով բամբակէ ձեռնոցներով կ'ուզեն գալել. իսկ
ուրիշներէ եկած խիստ և կարծր խօսից և գործոց
նետերու գէմ՝ իբրև բոլորովին փափկութիւննին
կորուսած՝ ժայռի պէս անխոց և անայլալակ կու-
մնան: Ենորհալւոյ հանգիպած գէպքերն, և այն
փափուկ և անյիշատար իօսքերը վկայ ունենալով
հասարակաց վկայութեան վրայ, բնաւ տարա-
կոյս չի մտար գերազանց քաղցրութեանը վրայ, որ իր
սեփական շնորհաց մէկն էր, և իբրև կնիք և օծումն
մնացեալ ամեն գրուածոց մէջ ալ ծաւալած է. ո-
րոյ եթէ հաւաստիք են այն ժպիրճ զրպարտողաց
գրածին գէմ գրածներն, որքան ևս առ սիրելի
բարեկամս սիրալիր գրուածքն. յորոց իմանամք՝
որ այն աստուածախոհ միտքն՝ որ իբրև մոռա-
ցեալ զերկիր՝ միշտ յերկինս (Թւապարէր, երբոր
ընկերսիրութեան հրաւեր կար՝ իբրև փայլակն
յերկնից իջեալ՝ անոնց կը մօտենար, և իբրու թէ

միշտ անապատաց մէջ ապրած չըլլար՝ այնքան մարդամօտի ընտանութեամբ և գորովաբանութեամբ գրէր, ինչպէս տեսանք զԹուղթան և զքերդած առ Ապիրատն, առ Մխիթար Հերացի, առ վարդապետն Վարդան և Ստեփանոս. որոց նման և աւելի սիրական են երէք Թուղթք ալ առ Քէորդ վարդապետ ոմն (Թուրի Հաղբատեցին), որք որ չափ կարճ ըստ չափու, այնչափ ալ իբրև գոհարակունք Թանկ են սիրով և անուշութեամբ: Տես, ինչ փափկութեամբ և գորովով կը գրէ առ բարեկամն. « Զինչ այն ինչ որ ընդմիջէ ոգւոյ և մը. « տաք, ըստ որում իմ և քո հաղորդութիւն գլխոյ « ոգեպէս: Որում բաղձամ տեսութեան՝ իբրև « 'ի մեռելութենէ յարուցելոյ սիրելոյ, եթէ ըստ « դիպող ժամու լցցի՝ ըստ գրեցեալս՝ ի քէն խոտ « ման »: Ուրիշ նամակաւ մ'ալ կ'իմացընէ նոր ծածկաբանութեամբ՝ որ սիրան վերաւորած է ոմանց նետաբանութեամբ, և խնդրէ մխիթարութիւն բարեկամին Թղթովը, « ոչ երկայն բանիւ, « այլ սղագունիւք ըստ այսր չափոյ »: որ է իրեն Թուղթն իբրև աասն տող: Արդարև ջերմ և սերտ բարեկամ. որ բարեկամին տողմը գիրն ալ կը համարի բաւական գեղ սրտի, « 'ի բուժումն անցե. « լումն և 'ի գագարումն ներկային »:

Յորմէ գուշակուի ալ Թէ իր գրածներն որքան ախորժ և անոյշ, պաշտելի և պահելի էին սիրելեաց և բարեկամաց և հանգիստողաց. որք ուր ալ որ իր Թուղթերը կարդային, կ'ըսեն պատմիչք, իբրև աստուածային պատգամ կ'ընդունէին պառկառանգք և սիրով: Ինքն եթէ իր սրտին բուն բերմանը ուզէր հեղտել միայն ընդ Աստուծոյ կը խօսէր, անոր համար և անպատճառ բան մը չէր գրեր, այլ կամ 'ի հարկէ պաշտամանն, և կամ 'ի սիրոյ և 'ի խնդրոյ փափագողաց. և այն առեն « առանց ձանձրանալոյ յօժարութեամբ և տ.

« տուածային սիրով տայր հարցողացն զպատաս-
 « խանիսն՝ բանիւ և գրով. զգժուարահասու և
 « զտարակուսական իրան՝ հեշտալիս և քաղցրա-
 « գոյնս մեկնէր, և մուծանէր յիմանալի ոգիս և 'ի
 « միտս խնդրողացն... և ուրախ առնէր զամենե-
 « սեան առ հասարակ ըստ իւրաքանչիւր պիտոյից,
 « 'ի հոգէծնեալ և 'ի մշտաբուզիս շնորհաց աղ-
 « բերէն »:

Եթէ բնութեամբ ալ գիւրաղգած, գորովական
 և քաղցրաբարոյ էր Շնորհալին, իր հեղութիւնն և
 քաղցրութիւնն չէր բնական բերումն՝ այլ առա-
 քինացեալ և առաքինի. և ինչպէս պանչելի չափա-
 ւորութեամբ կըրցաւ սանձել զցասմնականը, և
 յանդիմանութեան ատեն ալ ծանր և անարգ բան
 մը չըսել, կշտամբել այլ ոչ բարկանալ, և իր հան-
 դարաւափայլ դէմքը չխռովել զգժմնելով և կնճռե-
 լով, այսպէս ալ քաղցրութիւնը՝ չփոխեց երբեք
 'ի զգայախառն խանդաղատանս և 'ի գորով թոյլ:
 Գործ մը՝ որ թերեւս աւելի բարձր ու բարակ է
 քան զմովսիսանման հ'եղութիւնը. այնքան հա-
 ւասար բռնած էր կրից և զգացմանց կշեռքը՝ մին-
 չև չորից իմաստասիրական և գլխաւոր ըսուած ա-
 ռաքինութեանց ճշգրիտ օրինակ մը կըրնար ըն-
 ծայուիլ: Եւ ինչպէս գժարելու և բարկանալու
 առթից մէջ՝ Լոյս կ'անուանէր յանդիմանելի ան-
 ձը, այսպէս և 'ի փաղաքշելի և գորովելի առիթս՝
 նոյնպէս միայն Լոյս կ'անուանէր զգգուելին և սի-
 րելին: Այսպիսի գեղեցիկ բանի մը (լուսոյ) կող-
 մամբ, և ալ աւելի գեղեցիկ մտածութեամբ և
 անայլալիկ հոգւովը՝ նմանելով երկնաւոր Հօրը,
 ըստ համարձակութիւն տալոյ Քրիստոսի, « զի
 « զարեգակն իւր ծագէ 'ի վերայ չարաց և բա-
 « րեաց »: Աստուած Լոյս է, ըստ աստուածաբան
 Աւետարանչին, և հայր Լուսոյ, և ինքն Քրիստոս
 Լոյս 'ի Լուսոյ. Լոյս՝ և իրենց էական և մշտնջենա-

ւոր Բղխուսն . լոյս են և ամենայն արտաքին բըղխ . մուկք և կամքն Աստուծոյ . — ապա ուրեմն շատ աստուածամերձ և աստուածունակ անձն է եղեր այն , որ է ըսել և շատ հոգեւոյս , որ զամենայն որ լոյս կ'անուանէր , թէ և գիտէր զտարբերութիւն բարուցն : Խորագէտ պատմիչն լու կ'անդրադարձընէ այս իրաւի աննման զգուշութիւնը . « Ունէր « և այլ հրաշալի շնորհ առաքինութեան . զի յորմէ « հետէ 'ի զգայութիւն եհաս' ոչ ունէք 'ի ման . « կանց զանկատար՝ ձայնեաց զանուն , զոր ամն . « նայն ազգ մարգկան սովորաբար ունին . և ոչ ու . « մեք մականունն ասաց » . այսինքն ոչ տղայոց նը . ւաղական և աղուտկան բառերով և մասնիկներով , և ոչ մեծաց՝ ըստ բարուց և գործոց նոցա՝ անուն ներ և նմանութիւններ յարմարցուց . թէ և չէր կրքնար չգգալ այնպիսի անվնաս և բնական իմն բերմուկք , սակայն և այն բարակ ճամբուն մէջ ալ կրքաւ զինքը բռնել , այնքան մեծ արիութեամբ , առաքինութեամբ և շնորհքով ջանաց և աիրա . ցաւ սրտին ամենայն շարժմանց :

Այս անձնուրացաբար անձին տիրանալն , և իբրեւ իրմէ դուրս՝ զինքը շարժել և ուղղելն՝ որ . պէս կառավար մը զկառս և զերիվարս , և բարե . խառնութեան կամ արդարութեան կշիռն անվբէպ բռնելն , Ներսիսի գերադոյն շնորհքն է . որով և աննման անձ մը , սուրբ մը , վեհ մը պէտք է ճանչ . ցուի : Ի զանազան մասունս և գործս առաքինու . թեանց և սրբութեան՝ շատ պանչելի օրինակներ տուած են շատք , այլ յայսպիսիս և այսչափ՝ կարծեմք խիստ քիչ տեսնուած են . շատք ջանա . ցեր և սանձեր են իրենց բնութեան և սրտի ան . կարգ կրքերը . Ներսէս և սակաւ նմանիքն՝ կար . դաւոր կրքերն անգամ սանձեր են . ինչուան երկ . նասլաց սիրոյ թւերն անգամ ամփոփեր են մարգ . կան աչքէ , իրենց խոր և մեծ սրտին մէջ եռացը .

նեղով այն հրային իղձերը՝ զոր շատ սուրբք ան-
գուտպ և անարգել թողած են զեղուլ, պէսպէս
փղձկալի և զգալի ջերմեռանգական արտագրու-
թեամբք և հառաչանօք։ Այո, զանոնք ալ կը շար-
ժէր աստուածային սիրոյ բռնութիւնն, այլ ա-
սոնք թէ շարժուէին 'ի սիրոյն և թէ շարժէին զայն
պիսի ահաւոր և մեծ սէր՝ աւելի շիտակ բարձրա-
նալու համար եթ իր երկնաւոր ճամբուն։

Նոյն անձն տիրական և արգարակչիւ ոգին էր
որ հանդերձ ամենայն խոնարհութեամբ և հեզու-
թեամբը՝ կը փայլեցընէր 'ի Ներսէս իր աստիճա-
նին համապատշաճ վսեմութիւն և արժանափա-
ռութիւն. և որչափ ալ յատենարանութեանն
յաւուր ձեռնագրութեանն 'ի կաթողիկոսութիւն,
և իր թէ Մեղհանքական թէ առանձնական թղթ-
թոց մէջ ինքզինքը կը ջանայ նուաստացընել խո-
նարհութեամբ և մեղագրութեամբ, ոչ երբեք կը
նուազեցընէ իր հայրապետական գահուն փառքը,
և մանաւանդ աթոռակալը։ Նոյն իսկ Թէորիանէի
ազատագիր նկարագրութեան մէջ՝ յորում կեր-
պով մը յաղթաբան կ'ուզէ երեւիլ օտ, և յիշէ Հայ
եպիսկոպոսաց գժարիլը՝ կաթողիկոսին առանձնա-
գիր թղթոց համար, կը ցոլայ դարձեալ ասոր ար-
ժանափայլ վսեմութիւնն, երբ մէկ ձեռաց նշա-
նով մը շփոթեալները կը հանգարտեցընէ և ժողո-
վը կ'արձրկէ, Յունաց աւելորդ կամ ատենէ գուրս
պահանջմունքները կը լռեցընէ, և սրբազան աջոյն
օրհնութեան տակ զամենքը կը խոնարհեցընէ։

Ահա այսպիսի և ասոնց նման լաւութեամբք և
սրբութեամբք զարգարուած և տոգորուած կա-
թողիկոսն մեր Ներսէս Դ՝ ընդունեցաւ այն հրա-
շափառ Շնորհալի կոչումը, որոյ պատճառը կը
փնտռէինք մեր պատմութեան սկիզբը, և զոր հի-
մայ վերջացընել հարկաւորիմք, ցաւելով որ չկար-
ցանք ոչ աւելի յիշատակներ գտնել իր վարուց և
գործոց, և ոչ արժանապէս բացատրել գտածնիս։

Մահ Շնորհալոյ. — Գերեզման. — Համբար:

Ներսիսի Շնորհալոյ կեանքն կըրնայ ըսուիլ միօրինակ շարք մը պատուական գործոց, միտն. գամայն և անընդհատ աշխատութեանց. իր խան. ձարուրքն ու գերեզմանն ալ իբրև անզբաղ միայ. նութեան գործարանաց մէջ գրուած. և ինքն ան. խոնջ արուեստաւոր եկեղեցւոյ և դպրութեանց, պաշտօնեայ Աստուծոյ և գաստիարակ ազգի Հա. յոց, օգնական և բարերար մարգկուութեան. որոց ամենուն ալ շատ գեղեցիկ վաստակներ ընծայեց, և ամենէն գեղեցիկ ու թանկ վարք մը, լի և զե. դուն բարեօք, հաճոյ երկնից և երկրի. որոց եր. կուբին համար ալ վաղուց հասուն և սիրուն էր: Այսպիսի անձանց համար՝ որք սովորականէ շատ վեր կեանք մը կ'անցընեն, եթէ պակաս բան մը կայ՝ կրնանք ըսել, կենաց շրջանին ալ անսովոր չքլալն, այլ ամեն ադամորդուց նման վախճան ու. նենալն է: Հարկ է մեզի սրտերնուս փափագը կամ պահանջմունքը խոնարհեցընել ամենախնամ տես. չութեան վճռոյն, որ է տէր կենաց և մահու. և իր յաւիտենական գեղեցկութեան ճառագայթ. ները՝ այսպիսի ընտիր հոգւոց վրայ փայլակի մը պէս ցլացընելով՝ ի զմայլումն և ի վայելա աշ. խարհի՝ դարձեալ կ'ամփոփէ իր աննուաղ լուոյն վառարանին մէջ: Իեռ բաղգաւոր պէտք է համա. րինք զմեզ և մեր ազգը՝ որուն համար 71 տարի երկարեցաւ կեանք մը, որ այնպիսի անձին մար.

մեղյն փափկութեան, աշխատանաց, ճգանց, հոգոց, տքնութեանց և հիւանդութեանց համար՝ կըրնար բնապէս աւելի կարճ ալ ըլլալ. կամ իր անդադար սովորութեամբ ժուժկայութիւնն, աշխատութիւնն և հեղութիւնն էր՝ որ այնքան դիմացուց զայն, կամ մասնաւոր շնորհք մ'ալ էր:

Յիշեցինք իր երբեմն հիւանդանալը և տկարութիւնը, և արւորութիւնն՝ իր եղբօրը կենդանութեանն ատենէն, զոր և ինքն Ներսէս իր զանազան գրուածոց մէջ յիշէ. նոյնպէս և իր թոռան Լամբրոնացւոյ վկայութիւնն կ'իմացընէ որ զատ ի պարբերական ջերմէն՝ ունէր տկարութիւն մը, գուցէ այն ալ տօթէն պատճառեալ, որ հասակին ծերութեամբ աւելի զօրացաւ, և շատ տարիներ կամաւ աշխատած և յօգնած մարմինը՝ աւելի յօգնեցուց և տառապեցուց. իսկ

« Նա գոհութեամբ զայս ընկալեալ,
Զոր պատուական իւր համարեալ,
Փրկչին հաղորդ վշտօք եղեալ »:

Տկարութիւնք, աշխատանք, հոգք և վիշտք՝ սովորական և անսովոր կերպով ալ շատցան և ծանրացան պատուական կենաց վերջի տարին. թուի թէ և եաքի ձմեռն եղաւ այն սաստիկ ձմեռն՝ յորում այն տաք կողմերն անգամ շատ կանգուն ձիւնն գիղացաւ. իսկ անոր վերջերը և ի սկիզբն գարնան 1173 տարւոյ եղաւ թէորիանեայ երկրորդ գալուստն, վիճաքանութիւնն, գաղա նամակագրութեան յայտնուիլն՝ որոյ համար ինն օր հիւանդացաւ փափկասիրտ հեղինակն. յետ այնր հանդիպեցան Յուսիկեանց գէպքն և Թերևս միւս ժպիրհ անձին կծու գրուածքն. հեռուէն ալ Մլեհի անօրէնութիւնք, և Թերևս անոր չարաճը՝ ճիկ խորամանկութեամբ՝ եղբօրորդւոյն Ռուբէն

մանկան մահն 'ի Հռոմկայ. աշխատութիւնք պատ-
րաստութեան ազգային ընդհանուր ժողովոյ՝ Յու-
նաց միաբանութեան խնդրոյն համար, և գուցէ
անոր համար ոմանց եպիսկոպոսաց և վանահարց
տարածայնութեան կասկած: Այս ամեն բաներն,
կամ ոմանք ասոնցմէ՝ արգէն մաշած մարմնոյն
կազմուածքը աւելի ցնցեցին. յառաջ քան զայլը
զգաց ինքն Շնորհալին, որ ալ ժամանակ է կա-
տարեալ շնորհաց ծովք թափուելու. և իր ծա-
ծուկ փափագը՝ ընդ Առաքելոյն՝ ելանելոյ 'ի մար-
մնոյն և մտանելոյ առ Աստուած՝ չկարցաւ ծած-
կել. սիրան չսպասելով ալ օրհասին՝ արգէն իբրեւ
մարմնոյ և աշխարհի բեռը թօթափած՝ կը ճիւղար,
և կ'ուրախանար քիչ ատենէն հասնելու այն կի-
տին՝ որոյ համար քիչ մարդ իրեն պէս կանուխ
սկսեր էր հոգալ և բաղձալ:

« Հոգին սիրոյ հուրըն վառեալ,
Շուրջանակի արտափայլեալ.
Որոյ մարմին ոչ հանդուրժեալ,
Յանորակէն նիւթըն կիզեալ »:

Ի վերայ այսր ամենայնի գրեթէ ինչուան վերջի
օրերն ալ իր սովորական ճգնութիւնը, տքնու-
թիւնը և աշխատանքը չգազրեցուց, թողով որ
բնութիւնն ինքնին պահանջէ իր հարկը:

Հասաւ ամառն, իրեն համար դժնդակ եղա-
նակն. հասաւ իր սովորական այցելու տենդն ալ,
զոր ամենայն ճարտարութեամբ և գիտութեամբ
ալ չկարցան բժշկել իր աստեղագէտ և բնագէտ
բարեկամ բժշկապետն Մխիթար կամ նմանիք.
գործարանաց մշտաշարժ ժիրաժիր անիւներն եր-
կար ատեն դայթ 'ի գայթ և անգործ չկեցան,
այլ աշխատելէ գազրեւնուն և խապառ դադրել-
նուն մէջ՝ քիչ օր անցաւ. ջերմին սաստկութիւնն

որ ներսէն կը մաշէր զմէքենայն՝ գրսէն գեռ աշխոյժ և փայլմունք մը կու տար, որ հոգւոյն և ունդեան փայլմանը հետ խառնուելով կը խաբէր զտեսողս, և գեռ փափագելի յոյսեր կու տար. մինչ օրհասն արգէն՝ ի գուռն հասեր էր, և շուտով վճարեց իր գործը:

Ենորհալի իր վերջի աւանդներն և փափագները տանին յայտներ էր. որոց մէջ կ'ըսուի թէ և իրեն յաջորդ իր մեծ եղբօր որդին Գրիգոր Տղայն ցուցեր էր. որ իր վերջին ժամերուն հօն չգտուեցաւ, այլ Գրիգոր Ապիրատն, հաւանօրէն և Լամբրոնացին և այլ շատ եկեղեցականք, և բոլոր Հռովմէայի պահապանք և սպասաւորք հայրապետանոցին. որոց ամենեցուն իր հրաժարականը և օրհնութիւնը տալէն ետև, հեռաւորներն ալ յիշեց, և բոլոր ազգն ու աշխարհն ալ օրհնեց¹: Յետոյ հանդարտ գիմօք և խղճիւ խոստովանելով՝ որ միշտ ջանացեր էր Աստուծոյ կամաց հաճոյն կատարել, որով և յուսար անոր խոստացեալ բարիքն ընդունիլ, արժանի իր կենացն և կոչման՝ շնորհօք աւանդեց իր Ստեղծողին՝ բազմապատկեալ քան բարով աղնուացեալ հոգին. յետ եօթն տարի և երեք ամիս և կէս Հայոց հայրապետութեան, ի սկիզբն նախընթաց ութօրէից տօնի Վերափոխման Տիրամօրն, յութ օգոստոսի², հինգշաբթի օր

1 «Կուեւ զաշխարհս յայնժամ օրհնեալ
Այս նահապետս մեծարեալ.
Զխաղաղութիւն վերջին տըւեալ
Որդւոցն, յորոց վերաշլացեալ»:

2 Լամբրոնացին իր ոտանաւոր ներբողին մէջ և ուրիշ ամանք օգոստոսի 3-ին կ'ըսեն զմահ Ենորհալոյ. «Ոտոր վարքը գրողն, Միաբանութեան թղթոց պատճառն, Հեթում պատմիչ յ' 13 օգոստ. Միխայէլ ասորի և հին Յաղամաւորք՝ յ' 8 օգոստ. և այս է ստղծն. վասն զի ամենքն ալ կը միաբանին հինգշաբթի օր ըսելով մահը, և մայն օգոստոսի ութին կը հանգիպի հինգշաբթին՝ այն տարին, 1173:

մը, յապին 1173, իբրև 71 տարի երկրիս վրայ
պանդըխտելով, գրեթէ հաւասար իր աթոռա-
կից եղբորը¹:

Որ աստիճան մեծ կսկիծ ունեցան իր ահանա-
տես և ձեռնապահ և իրաճանաչ մերձաւորքն,
կամ ինչ ձայն գուժի հնչեց այնպիսի անձէ զբրկ-
ման համար, կըրնանք գուշակել անոր արձագան-
գէն՝ որ հնչեց յարքունիս Աոստանգինուպօլսի՝
երբ հասաւ հօն համբաւն, և տիրեցուց զամենքն՝
որ պարզ սրտիւ փափագէին Հայոց եկեղեցւոյն
միաբանութեան. և ոչ է մակամտածութիւն մը
Մանուէլ կայսեր հառաչանօք ըսելն, թէ « Մեծ
« զգայարան և արթուն բարձաւ այսօր յեկեղե-
« ցւոյ Աստուծոյ. զրկեցան Հայաստանեայք յեր-
« կրորդ Լուսաւորչէն իւրեանց: Ո՛վ երանելի
« հայրապետ, զիմրդ զիմս փափագ անկատար
« թողեալ՝ ժամանեցեր առ Քրիստոս. սակայն
« մէք զարժանի յիշատակի անուն քո ընդ առա-
« ջին սրբոցն գասակարգեմք, տօնախմբելով ու-
« թախութեամբ ի Քրիստոս: Եւ պատուէր հրա-
« մանի ետ ՚ի թագաւորական քաղաքին եկեղե-
« ցիսն՝ յիշատակել զնա ընդ առաջին սուրբսն տօ-
« նախմբութեամբ »:

Ոչ յետնեցան և հարազատ որդիք անհամեմատ
հօրն՝ պատշաճ պատիւն և պաշտօն ընծայելու,
թէ իր հոգւոյն և թէ պատմագրին գեղեցիկ ազա-
տութեամբ կոչած՝ Կոփադէալ Դարման: Գրիգոր
Ապիրատ՝ որ հօրեղբորը վախճանելէն անմիջա-

¹ Գրիգորիս ծնած էր հաւանօրէն յամբ 1093, և մեռաւ
՚ի 1166, յուլիս կամ օգոստոս ամսուն. այս ամառնային
ամսոյս մէջ վախճանեցան Շնորհալին ալ, Մեծ Վկայա-
սերն ալ, Ս. Բեռնարդոս ալ, ինչպէս և միւս երկուքին Ս.
Ներսէս ալ Պարթէն և Լամբրոնացին, յուլիս ամսոյ մէջ.
Գրիգոր Տղայ և Բարսեղ ալ ըստ ամանց այս ամսոյս մէջ
վախճանած են: Իբր թէ ամենքն ալ երկրիս նեղացուցիչ
տօթէն զլուած՝ երկնից հովանոցը տեղափոխեցին:

պէս ետքը՝ ներկայ գառուղներէն Տեղապահ ա-
նուանեցաւ, և յոմանց նաև կաթողիկոս, առաջին
պաշտօնը կատարել տուաւ, որ էր այն պարկեշտ
նշխարաց զմուսնին և զարգարեին. շուտով հասաւ
և Գրիգոր Տղայ, ճամբուն վրայ նախ աշխարհօ-
րէն ընդունելով յաջորդութեան ապահովութիւ-
նը, միջնորդութեամբ իր փեսային՝ ¹ Մլեհի՝ առ
Նուրէտաին ², կամ յաջորդ նորա, որ ինքնին ճամ-
բու վրայ գտնուելով՝ ողջունեց զԳրիգոր իբրև կա-
թողիկոս Հայոց, հիանալով անոր ահեղագեղ կեր-
պարանաց, հասակին և վարման վրայ: Արդ սա
կատարեց յուղարկաւորութեան հանգէսը՝ բազ-
մութեամբ եպիսկոպոսաց, վարդապետաց, վա-
նականաց և անթիւ ժողովրդեան, և պատուաւոր
տեղ մը հանգուց, ինչուան որ աւելի պատուա-
ւոր գիրք մը պատրաստէ: Չսա և զինքն յիշելով
Ղամբրոսնացին՝ իբրև ընդ հանգուցելոյն խօսելով՝
այսպէս նկարագրէ թաղման պաշտօնը.

« Գլուխս ³ յաթոռն քո նրման,
Որդիս՝ ժառանգ հօրդ փոխան,
Առեալ զանգամբքս միաբան՝
Կայ առաջի քո ողբական.
Եւ բեմականքս պաշտաման
Կարգեալք՝ ի կարգ և յաստիճան՝
Հանգիսանամք յօր քո նրնջման.

¹ Գրիգոր Վկայադիրին և Թոռնկայ խնամութեանը
պէս՝ Գրիգոր Տղայի և Մլեհի խնամութեան կապն ալ
ծանօթ չէ. կըրնայ կարծուիլ թէ Գրիգոր Տղայ ալ առաջ
ամուսնացեալ ըլլայ և գուտարը տուած Մլեհի. թէ ոչ՝ սա
քեռայր է Գրիգորի Տղայի:

² Ոմանք մեր պատմութեան մէջ ծանօթ եղած Նու-
րէտաինի մահը՝ կանխած կ'ըսեն քան զՍ. Ներսիսի, նոյն
տարւոյն մայիս ամսոյն մէջ, բայց աւելի հաւանութեամբ
այլք՝ յաջորդ տարին, 1174:

³ Հայոց եկեղեցւոյ գլուխն, որ եղաւ Գրիգոր Տղայ:

Տօն կատարեմք ուրախութեան,
Պատուեմք ըզսուրբ այս գամբարան,
Փառազարդեալ երկնանքման:
Աստեղքըս քեւ կարգեալ շրջան՝
Զայս բորբոքեալ ջահքս որ շողան,
Աման 'ի ձեռս առեալ բուրման՝
Քեզ խնկարկեն ամենեքեան.
Առեալ ակումբ զերգս օրհնութեան՝
Նոր յեղանակ փոխեն հնչման
Տեառն մերոյ սրբոյ դարան,
Տաճար աթոռ և օթարան,
Եկեղեցւոյ մեծ զգայարան,
Երեւք արթուն աննիրհական.
Ճըրագ գըպրին գու գործարան,
Ճռում լեզու եւ ճարտասան.
Սըփռեալ շնորհք ընդհանրական,
Որով օրհնի միշտ յաւիտեան »:

Այս խօսքերէն գուշակուի՝ որ Գրիգոր Տղայ
գլուխ ողբերգական պարահանգիսին՝ առթին
պատշաճ գամբանական ճառ մ'ալ արտասանած
է, և շատերն ալ պատուած պիտի ըլլան իրենց նոր
Լուսաւորչին յիշատակը՝ պէսպէս ներբողիք և
գովասացութեամբ. յորոց միայն Լամբրոնացւոյ
քերդողական գովեստն կամ պատմութիւնն մեզի
հասեր է. ասկէ՝ և Միաբանութեան Թղթոց Պատ.
Ճառէն և ուրիշ աղբիւրներէ առնելով յետ 67
կամ 77 տարու մահուան Շնորհալուոյ՝ վարդա-
պետ մը (որ անունը ծածկած է) 'ի խնդրոյ Յով-
հաննէս վարդապետի մը, Ա Հեթմոյ Թագաւորու-
թեան ատեն վայելուչ ոճով համառօտ պատմու-
թիւն մը յօրիներ է վարուց Երանելւոյն, սկստ-
նելով Գրիգոր Մագիստրոսի յիշատակէն. և սա

է մեր շատ հեղ յիշած Պատմիչն¹։ Յաջորդն Շը-
նորհալւոյ՝ իր աւագ եղբօր որդին Գրիգոր Տղայ,
որ և յատկապէս Պաշտօնի մականուանի, զոր
ժամանակակիցք և հետեոջք շատ գովեն՝ թէ գի-
տութեանն և թէ վեհափայլ կերպերուն համար.
և որոյ մնացեալ գրուածքն ալ վկայեն իր կորովի
բնութեան և խօսուածքին, ինչպէս յամենայնի
իշխանակերպ և ճոխ էր, այսպէս և աւելի իմն մե-
ծութեամբ և սիրով ուղեց մեծարել իր պանծեցի
հօրեղբարց յիշատակը, որոց երկուքին ալ հաւա-
սար ձեռնագրութեամբ քահանայ և եպիսկոպոս
օծուած էր. անոնց հետ՝ մեծ պապուն՝ Գրիգորի
Վկայասիրի՝ յիշատակն ալ միացուց. բերել տա-
լով մարմինը՝ ի Մովսէս գղեկէն, և երեքինն ալ հան-
դիսապէս տեղաւորելով ի հիման նորագիծ յա-
տակի, և վրան կանգնելով մեծապայծառ եկեղեցի
մը՝ ի Հռոմկլայ, յանուն Ս. Գրիգորի Լուսաւոր-
չին. Ս. Ներսիսի դամբանին վրայ ալ շարեց այն
աստեղանման ջահերը՝ զոր յիշեց Լամբրոնացին։

Յետ առման և աւերման Հռոմկլայի յԵգիպտա-
ցւոց (1292), կամ թէ և յառաջագոյն իսկ՝ առան-
ձին եկեղեցի մ'ալ շինուեցաւ այն քարանձաւին
դագաձը՝ ուր տօթահար թատրակի նման քաղ-
ցրիկ մնչմամբ 22 տարի կը գանգատէր Շնորհալին,
և անոր ներքեւ ամփոփեցան իր մաքուր մարմնոյն
նշխարքն. թէպէտ և եկեղեցին՝ այլակրօնից բռն-
նութեամբ անշքացաւ և ամայացաւ, այլ մինչև
ցարդ մաքրունակ գերեզմանն իբրև մեծ ուխտա-
տեղի պատուի յազգայնոց և յայլազգեաց, նաև
'իմահմետականաց. և այնքան հռչակեալ է Սուրբն
այն կողմերը՝ ուր զգալապէս իմն իր շնորհաց ճա-
ռագայթները սփռեր էր, մինչև այլակրօնք ան-
գամ յանուն նորա կ'երդնուն։

¹ Տպագրեցաւ ի կարգի Սոփերաց, Հատ. ԺԴ, 1854։

Այլ համբաւ և հռչակ Շնորհալոյն՝ հրաշ-
կերտ տաճարէն աւելի շուտ կանգնեցաւ և աւելի
անաղարտ մնաց. և գուցէ Գրիգոր Լուսաւորչէն
ետեւ չէ եղած մէկն մեր ազգին մէջ՝ որ այնպէս
սրբութեան համբաւով պատուի՝ դեռ կենդանու-
թեանն իսկ տառն, և այն ինչ վախճանած, և յե-
տոյ՝ գարուց ՚ի դար: Լսեցինք ժամանակակցաց՝
Մանուէլի և Միխայէլի՝ զարմացքն և վկայութիւն
քը. Լամբրոնացւոյ և Գրիգորեանց գովեստն և
սուգը. անոնցմէ սկսեալ ամեն յետագայ ժամա-
նակագիրք և պատմիչք՝ պէսպէս բառերով և խօս-
քերով՝ այլ նման իմաստներով՝ մեծարեն զնա,
քան զայլ ամենայն հայրապետս՝ հեռաւորս և
մերձաւորս ժամանակաւ. և կսն ժամանակա-
գրութիւնք կամ տարեգրութիւնք համառօտք
յորս միայն Շնորհալոյ վախճանն յիշուի՝ իբրեւ
մեծանշան գէպք մը: Աթոզիկոսաց Գաւաղոնա-
դիրք ալ՝ երբ ասոր կարգն գայ՝ չեն կրնար առանց
գովական և սրբական մակգրի մը անցնիլ. և հա-
սարակօրէն միաբան կոչեն զսա՝ Բ Լուսաւորչէ, Տիէ
դէբաղոյս, կամ Գիւլէբաղոյս Վարդապետ. և ըստ վա-
րուցն սրբութեան՝ Համահրէշտի: Դեռ իր կենդա-
նութեան տառն գրող յիշատակագիր մը կ'անուա-
նէ զնա Սուրբ, ամբիծ և մեծ արհիեպիսկոպոս, հռե-
պոբ և իմաստասէր: Իրեն ականատես և երբեմն կե-
նակից՝ և անոր մահուանէն քիչ վերջը իր ժամա-
նակագրութիւնը կնքողն Սամուէլ Անեցի՝ կընը-
շանակէ իր մեկենասին՝ Գրիգորիսի մահը ըսելով,
« Վախճանի Տէր Գրիգորիս, և յաջորդէ Տէր Ներ-
« սէս » . իսկ ասոր համար կ'ըսէ « Փոխի մահուամբ
« ՚ի կարգս հրեշտակաց Սուրբն Ներսէս » : — Միա-
բանութեան Պատմիչն. « Երանելի հայրս ՚ի նուա-
« զեալս ժամանակի՝ յորժամ ձմեռն մեղաց տի-
« ըէր ՚ի վերայ աշխարհիս, և մեզ թշուառու-
« թեան պաշարէր զմեզ՝ սրոյ և դերութեան ե.

« րեւեցաւ ջահաւորեալ վարդապետութեամբ և
 « լուսահրօն վարուք, և փարատեաց յաշխարհէ
 « զմերիկ մեղացն, և վերստին կանաչացոյց զմեզ 'ի
 « ձմեռնային մեռելութեն' յաճումն հոգևոր չափու
 « հասակի կատարմանն Քրիստոսի »: — Հիւսի-
 « աային Վարդապետքն և եպիսկոպոսունք քանի մը
 « տարի վերջը առ Գրիգոր Տղայ դրած թղթերնուն
 « մէջ կ'ըսեն խնդրոյ մը համար. « Զայս համառու-
 « տիւ յայտնեալ է Սրբոյ Նախնւոյն ձերոյ
 « Տեառն Ներսէսի »: — Կիրակոս Պատմիչ որ աւելի
 « արեւելեան Հայոց պատմութիւնը կը գրէր՝ իբրեւ
 « դար մը յետ Սրբոյն, միայն ասոր վրայ կը դառ-
 « նայ յարեւմուտս քիչ մը յերկար խօսելու, և կ'ը-
 « սէ. « Այս Ներսէս առաւելեալ էր իմաստու-
 « թեամբ քան զյուլովս 'ի Ժամանակի անդ, ոչ
 « միայն քան զՀայոց վարդապետս՝ այլ քան ըզ-
 « Յունաց և զԱսորւոց. այնքան՝ մինչ զի համբաւ
 « իմաստութեան նորա տարածեցաւ ընդ ամենայն
 « ազգս. և իմաստասէր ոմն Կոստանդնուպօլսու՝
 « անուն Թէորիանէ... եգիտ զնա անփորձ ամե-
 « նայնիւ, այլ և առլցեալ Հոգևով սրբով... ասէր.
 « Որպէս լուաք՝ սոյնպէս և տեսաք. զի նոր ոմն
 « Գրիգոր Աստուածաբան յարուցեալ է. և զար-
 « մացուցանէր զամենեւեան վասն նորա... Եւ
 « այսպէս բարիոք կարգաւորութեամբ փոխեցաւ
 « առ Քրիստոս՝ յոյսն ամենեցուն, ցանկալի և ե-
 « րանելի մահուամբ »: — Յովհանէս Նրզնկացի՝
 « որ շարունակեց Շնորհալոյ Մատթէի մեկնու-
 « թիւնը, հանգերձ այլովք կ'ըսէ. « Գերապատիւ և
 « Քգերահռչակ հայրն մեր ըստ հոգւոյ և երկրորդ
 « Լուսաւորիչն սուրբ եկեղեցւոյ, 'ի զարմէ և 'ի
 « շնորհէ սրբոյն Գրիգորի փայլեալ, կորովամիտ
 « և համեղաբան կաթողիկոսն Հայոց », և այլն: —
 « Մխիթար Այրիվանեցի Ժամանակագիրն. « Տէր
 « Ներսէս կաթողիկոս՝ փայլեալ յաշխարհի ա-

« մենայն առաքինութեամբք և դիտութեամբ » : — Ասոնց ժամանակակից խոհական յեշատտեպիքր մ'ալ (յամբ 1385) մեր Հայաստանեայց եկեղեցւոյ աստուածապարգև այցելուները կը յիշէ, Լուսաւորիչ, Մեծն Ս. Սահակ, և ասկէ ետե՝ « Ի վախճան ժամանակաց, և 'ի վերջինս գարու, « յանբարի և 'ի նուազեալ ժամանակիս՝ իբր 'ի « դրունս ձմերայնոյ 'ի լննացեալ ճուռ կամ ող « կոյղ ինչ զարմանալի՝ փայլեաց և երեւցաւ 'ի « զարմէ և 'ի ցեղէ ընտրութե մեծի Լուսաւորիչն, « համեմատ առաջնոյն՝ Արկրորդ գերամաքուրն « Ներսէս, որ զհայրենին յաջորդեաց գահ և ա « թոռ հայրապետութեան 'ի Ալայն Հռոմական, « և զամենայն նորոգեաց ըստ նախնի հարցն բա « բեզարգութեան՝ զառ 'ի զանազան թշուառութեանցն « անգաւազեալ եկեղեցւոյս կարգս » : — Աւրիշ ժամանակակից գաւազանապիք մ'ալ. « Տէր « Ներսէս. անգերական վարդապետ, որ և բա « զում երգս յօրինեաց 'ի Հայս, և այլ բազում « ուղղութիւնս յեկեղեցիս Աստուծոյ ¹ : — Ասոնց « մերձաւոր Սմբատ Պատմիչ († 1276). « Ի Թուին « Ուի, Առբը Լուսաւորիչն տէր Ներսէս Ալայե « ցին՝ փոխեցաւ առ Քրիստոս » : — Յայսմաւուրք ալ պէսպէս ասացուածով կը բացատրեն Ներսիսի գերազանցութիւնը, յորոց մէկն զամենն ամբողջութեամբ ճշմարտաբանէ. « Ալ ոչ յառաջնոց հայրապետ « քան զգրտա նման նմա, և ոչ յեւ նորա միշտ 'ի ծամա « նախնի » : — Գուցէ աւելի մեծ և խոր իմաստով և նմանութեամբ վարուց Պատմիչն՝ անոր բազմապատիկ շնորհաց ձիրքը գեղեցկապէս նմանցընէ կենդանաշարժ ծովու մը, որոյ ալիքն անկարօտ

¹ Ժ. Գ. Գարու Քարոզապիք վարդապետ մ'ալ Միշն կ'առ նուանէ Վերսէս Շնորհալին, որ սովորաբար Ս. Սահակայ հօր համար կ'ըսուի :

ուրիշ սահմանի՝ իր ընդարձակութեան մէջ կը
ծրփծրփան. « Էջեալ անթերի լրմամբ շնորհաց
« Հոգւոյն սրբոյ, իբրեւ զծով համատարած ինքն
« առ ինքեան ծփայր միշտ »: Երրնամբ աւելցը-
նել, թէ հիմայ ծովն ինքնին վերացեալ խառնեալ
յանձայրածաւալ ովկէան աստուածութեան՝ յա-
ւիտենական սիրոյ շնչմամբ և շարժմամբ խաղայ և
խնդայ անվախճան և անխռով ծփանօք: Երրնայ
թերեւ և ինքն Յաւիտենականն ալ ըսել անոր ը-
սածը՝ փոխաբերութեամբ:

« Ծովն 'ի միջի իմ ծածտնի
Քաղցրիկ ալեօքնն ծիծաղի »:

Այս հոգեշարժ զարմանալի ծովուս լոկ ցայ-
տուկքն են՝ ինչ որ 'ի վկայութենէ պատմըաց և
'ի գրութենէ Ծնորհալոյ՝ հասած են մեզ յիշա-
տակք, որով ջանացինք զինքը ճանչնալ և ճանչցը-
նել: — Դո՛ւզն և սակաւ մնացուածք այնքան մեծի
ծովու: Սակայն և այն ստեղծ յիշատակաց և գը-
րուածոց մէջ՝ որքան շնորհք և որքան զանազան
շնորհք, երփն երփն փայլմունք հանճարոյ, թռիչք
մտաց և սրտի և ազնուութիւն արտագրութեան:
Այսքան զանազան և այսքան գեղեցիկ գրութեցը
վրայ սքանչանալով քաջ հայագէտ Փռանկ վարդա-
պետ մը՝ մեզմէ դար և կէս յառաջ, յետ գովելոյ
զքանաստեղծութիւն և զքերգողութիւն նորա, կը
գոչէ. « Բայց կայ տեսակ մը հմտութեան՝ յորում
« յաջողած չըլլայ այս հռչակաւոր Հայրապետս¹ »:
Ի խորին խորհրդոց աստուածաբանութեան՝ մին-
չև 'ի հանելուկս ռամկականս՝ գրած է և երգած,
և ամենքն ալ իրենց տեսակին մէջ՝ հեղինակին չը-

¹ Mais en quel genre d'érudition ce célèbre Patriarche
n'a-t-il pas réussi!

նորհէն ունին, ամենքն ալ ճարտարի գործ . ամենքն ալ օծեալ սեփական անուշահոտ կակուղ օծմամբ : Ըստ այսմ ե իր մարմնական հանգամանքն . իբրեւ չափով ե կշռով ամեն շարժուածքն , ժպիտն , մատանց շարժագրութիւնն , խօսից կերպն , ձայնն ներգաշնակ , երգն քաղցրեղանակ , հայուածքն սրաաբաց ե հանգուցիչ , ե շունչն իսկ Թարգման հոգւոյն հեղութեան , որպէս սիւգ նագելի 'ի հանդարտութեան գարնանային աւուր : Ըստ այսմ ե իր հոգեկան բազմապատիկ առաքինութիւնքն , իր սեփական շնորհքն՝ յամենայնի հարթ հաւասար չափաւորութիւն մը , Թէ ե սովորական չափերէ վեր , նմանողութիւն մը միշտ ինքն իրեն , ե անվերջով խաղաղութիւն մը ըստ Հոգւոյն Աստուծոյ . յորմէ՝ իբրեւ փայլատակեալ ճառագայթ մը՝ կատարելով յերկրի իր անաղա ե անտղարտելի չըրջանը՝ սլացաւ դարձաւ յարփիսսկիզբն վառաւորանն աստուածութեան . յորում վայելէ զփոխութեն այնքան արդեանցն ե արժանեաց :

Վերջաբան:

Լցան լրացան եօթն երկար և ծանր գարեր մեր ազգին համար՝ յետ Ներսիսի Ենորհալույ երջանիկ փոխման և մեր ապերջանիկ զրկման. իր մեծ իմաստութեամբ և մեծագոյն սիրով հաստատած չէնք՝ դիւրաւ բարձրացուցին իր առաջին յաջորդքն, օգնականութեամբ քաղաքական ազգային տէրութեան մ'ալ, որ անմիջապէս Սրբոյն յերկրէ հրաժարեւն ետև՝ հաստատուն վարչութիւն մը ձևանալով ամբողջ 200 տարի տևեց, սկսեալ 'ի Ռուբինէ որդւոյ Ստեփաննայ մինչև 'ի Լևոն Վերջին (1175-1375), Թագաւորական փառք ալ պերճացեալ. այն միջոցին թէ ներքին ազգային միութիւնն և թէ եկեղեցական միութիւնն ընդ միաբուն կաթողիկէ եկեղեցւոյ՝ աւելի ընդարձակ աւելի սերտ աւելի բանաւոր էր. յետագայ հինգ դարք աւելի քան զաւելի այլափոխեցին զազգ մեր, ինքնակացութեան հետքը ջնջելով 'ի քաղաքական աշխարհէ. որով և կրօնական վարչութեան մէջ ալ ոչ սակաւ տատանումն, վարանումն և բռնաբարութիւն կրեց. և հիմայ որ շնորհիւ աւելի ազատապարգև քաղաքավարութեան, կրթութեան և գիտութեանց՝ ազգք և ժողովուրդք իրենց սահմանը և վիճակը ստուգելու և ճշգեղութեռում մ'ունին, իբրև յանձանօթ զօրութենէ և հարկէ գրգեալ. — հիմայ և ազգս Հայոց՝ որ Յունաց և արևմտեայց մերձաւորութեամբ՝ միշտ

արևելից պտրագլուխ մը հանգիսացեր էր, ինք զինքը կը փնտռէ կարևոր ստիպմամբ. ոչ ևս Թո-
րոսեանց և Լեոնեանց մեքենախառն արուեստիւք,
այլ միայն մտաց և սրտի խաղաղական և աւելի հը-
զօր համոզիչ և յանկուցիչ հնարիւք. — հիմայ՝ որ
իր ապագային աւելի յստակ, մաքուր, վայելուչ
և ապահով ճամբայ մը յարգարելու պարտք կ'իմա-
նայ, և կը լսէ խնդիր մը իր գեռածին և գեռան.
Ժին սերունդներէն, ամենէն կարևոր հարկ և հը-
նարք կը ճանչնայ՝ բարոյական և կրօնական զգաց-
մանց յարաբերութիւնը ներգաշնակել ուսումնա-
կան և քաղաքական կենաց և վիճակին. հպատա-
կելով այս եռքինին (քաղաքականին) անուաշըջիկ
յեղափոխութեանց պայմանին, և անկէջ իրեն նը-
շանակուած կայանին՝ ի սփիւռս երկրի, (ուր՝ ի
մէջ մեծամեծ և փոքր աշխարհակալ պետութեանց
բնակի և գաղթէ) կ'ուզէ անապարտ պահել կրօնից
արտօնութիւնները, զոր ոչ աշխարհաւերք կրնան
քանդել և ոչ աշխարհաշէնք փոխանակել: Ոչ միայն
իրըն կրօնասէր, այլ և ծիսասէր, հայրենասէր,
բնասէր, ինքնասէր ազգ մը՝ կ'ուզէ և պէտք է ուզէ
և Հայն՝ իր մեծագոյն, սրբագոյն, սեփականագոյն
իրը, ոգին և ոգևորիչը՝ իր Եկեղեցին, ունենալ և
պահել. Եկեղեցի մը, ոչ անջատ և ինքնեակ՝ ըստ
միութե՝ յընդհանուր եկեղեցւոյ, այլ ճշմարիտ
կաթողիկէ և առաքելական հաւատովք մի և նոյն,
և միանգամայն ինքնագոյն իսկագոյն սեփականու-
թեամբ ազգային ծիսից և սովորութեց, զոր գրեթէ
16 դարք ի Գրիգորէ Լուսաւորչէ և այսր՝ արմա-
տացուցեր, խորացուցեր, իւրացուցեր են ի նմա.
և զոր ամեն մեծօգի և մեծասիրտ քահանայապետք
վեհագոյն եկեղեցւոյ և ընդհանրական հովուա-
պետք՝ սկսեալ ի Ս. Սեղբեստրոսէ մինչև ի մեր
դարս, պատուած են՝ ըստ սկզբնական հրահան-
գաց և կարգի եկեղեցեաց. և երբ և կամ ուսկից և

որ կողմանէ որ աւելի պահանջ կամ աւելի նահանջ եղեր է՝ ոչ միայն օգուտ չէ եղած, այլ և վնաս: Հաւատք են հիմն, այլ սէրն է շէնքն և շինիչ, զօդիչ և հաստատիչ, և իմաստութիւնն՝ ճարտարապետ: Ենորհալը իմաստութիւնն և սէրն էր՝ որովք (իր ըսածին պէս) երկար ժամանակաւ սովորութիւն և բնութիւն դարձած ատելութիւնը՝ կրքաւ լուծել, և շատ ազգաց հետ կռուող և նուաճող կոմիսնեան կայսրը նուաճեց¹. և երկուց որսերիմ՝ ազգաց սրտերը մօտեցուց միացուց. և այն սիրովն գրեց առ Մանուէլ՝ միաբանութեան փափաքանացը վրայդ՝ այս անմոռանալի խօսքը.
« Մեր յօժարութիւն ընթացից առ այսոսիկ՝
« այնքան, մինչ զի ոչ կենդանութեամբ միայն...
« այլ և 'ի գերեզմանէ՝ թէ էր հնար յառնել և
« գալ՝ ըստ Ղազարու », և այլն:

Հաւատամ, ով անձն Ենորհալի և հրաշալի, որ եթէ այդ հնարն յիրաւի կարելի և կատարելի ըլլար, և դու այսօր ալ քոյ շնորհօք Հայոց հայրապետ ըլլայիր, ազգիդ մէջ այսքան պառակտումն և վարատումն չէր ըլլար, և շատ այլոսոհ սիրտք կամ միտք՝ միախոհ և միահաւան կ'ըլլային քեզմով. իսկ եթէ վեհագոյն ևս աթոռոյ գահագլուխ ըլլայիր՝ ազգաց և շեջուաց միութեան կենդրոն կ'ըլլայիր, և ընդ համակենդրոնն Քրիստոսի յօգէիր. գործով կատարելով և ըսածդ, թէ « Ոչ մարգկային ախ, « Թիւ անօգուտ բանակռուութեամբ և սնոտի « յաղթասիրութեամբ, յորմէ ոչ ինչ օգտեցաւ « եկեղեցի՝ այսքան երկար ժամանակու, այլ « Հոգւոյն Աստուծոյ խորհրդակցութեամբ՝ խօս « սեսցին ամենեքեան վասն շինութե հոգւոցն² »:

¹ « Որ և զձեր Թագաւորութիւնդ նուաճեաց 'ի հաւանութիւն, աստուածիմաստ գիտութեամբն, յոր առ միզ « ուղղափառութեանն ». գրէր Գրիգոր Տղայ առ Մանուէլ կայսր:

² Թուղթ առ Միքայէլ պատրիարք կոստանդինուօլտի:

Այլ ես չեմ համարձակիր՝ ոչ պատուածային տեսչութեան դազտեաց քննիչ կամ խորհրդակից ըլլալ, և ոչ քու Սրբութիւնդ աշխատեցնել՝ յերկնաւոր երանութենէք նորէն իջնելու յերկիրս ազգաւոր, ուր՝ և զքո և զիմ անքն գրիստոս ինքն ալ չեմ հրաւիրեր նորէն տնօրինելու։ Այլ զկարելին և զկարեւոր՝ խնդրեմ քեզմէ և քո միջնորդութեամբք. այս է, բանալ զազգերս շնորհաց երկնից, որովք դու այնքան լցեալ և թաթաւեալ էիր և ես, հեղուլ զեղուլ քո երկրաւոր ազգայնոց վրայ. կամ մանաւանդ՝ բանալ մեր սրտերն առ ազգիւրն շնորհաց. և ընուլ զամեն հասակ և վիճակ՝ որոց պարտքերը գրեցիր և ցուցիր Ընդհանրական Թղթովք, իրենց յարմարագոյն շնորհք. և անոր՝ որոյ միայն չգրեցիր, այլ զինքդ օրինակ ցուցիր, (քու աթոռոյդ յաջորդող հայրապետի) առաւելապէս տալ ի կրկին հոգւոյդ՝ իմաստութեան և սիրոյ, սիրոյ և իմաստութեան, յորս բովանդակին և այլամենայն պէսպէս լաւութիւնք և շնորհք. որովք կանգնի՛ արժանաւոր Գլուխ մը Հայաստանեայց բարոյական մարմնոյն, և ծաւալէ յանդաման ոգի կենդանարար, ոգի միաւորական, ոգի արգիւնական։ — Դու որ յետ 800 տարուան լուսաւորութեանն Հայոց ի Քրիզորէ (302) արդարեւ երկրորդ Լուսաւորիչ ընծայեցար ազգիդ (ծննդեամբ ի 1102), հիմայ ալ յետ 700 տարոյ մահուանդ՝ ընծայուէ յայտնուէ նորոգող՝ ձեր երկուքիդ և ձեր արեանաւուսոց վաստակոց և արդեանց, որք այնքան սիրելի և կարեւոր են մեզի, որքան սիրելի և հարկեւոր են հոգիք մեր ձեզի։

Հապա և մեք, սիւ սիրելի ազգակիցք Ներսիսի, որք 44 դարէ ի վեր հին նահապետի մը անուն կրեմք, և աւելի ստոյգ հոգւոր որդիք եմք այնպիսի հայրապետաց՝ որք ի միջի հայրապետաց ամենայն ազգաց և աթոռոց՝ միայն կ'անուանին Լուս.

առիւ և Շնորհաւի: մեք՝ որ այնքան պնդութեամբ
կը պահեմք անոնց անուներ, աւանդը և սէրը, 'ի
գէպ Ը դարագարձի երկնականցադութեան այդ-
պիսի աննման Հայրապետի, որ (կըրնար ըսուիլ
Առաջին՝ յիւր ժամանակի, և ընդ առաջինս յամե-
նայն ժամանակի,) նորոգենք և զօրացընենք այն
սէրն ու երախտիքը՝ որոյ պարտական ենք և պի-
տի ըլլան մեր յետին թողուինք ալ: Եթէ այս ինչ
կամ այն ձիրք կամ շնորհք մը ունող անձանց՝ այն-
պէս շքեղ տարեգարձի և դարագարձի յիշատակք
կը կատարուին սպէպ յազգաց, և փոքրիկ հին յի-
շատակն ալ՝ նորանոր կրկնութեամբ կը մեծացը-
նեն, որքան աւելի արժան է մեզ՝ թէ ոչ անկա-
րելի շքեղութեամբ՝ գոնէ կարելի երախտեաց և
սիրոյ եռանդեամբ հռչակել յիշատակ մը՝ որ
միշտ մեծ է, և Անձ մը՝ զոր հարք մեր գերօսկի
կնքով կնքեցին Շնորհաւի, և երկինք վաւերացու-
ցին: Յիշենք և տօնենք ուրեմն այն աննման անձը,
զոր թէ հնար էր՝ ամեն բարենախանձ ազգ պիտի
փափագէր գնիլ և իրեն սեփականել: — Այն՝ որ
'ի մանկութենէ իբրեւ խոհական, և չափահաս այր
երևեցաւ, և 'ի ծերութեան՝ որպէս մանուկ հեղ
և անմեղ: Այն որ երբեք հեշտութեամբ չծիծա-
ղեցաւ և ոչ վայրապար խօսք մ'ըսաւ, և միշտ
զուարթագէմ էր և քաղցրազրոյց: Այն որ երբեք
ըստ քմաց և կամաց բան մը չգրեց, և միշտ յօ-
ժար և յորդոր էր գրելու՝ ըստ կամաց և պիտոյից
այլոց: Այն որ միշտ յանապատս և 'ի քարան-
ձաւս բնակէր, և իբրեւ յապարանս բնակող մար-
դավար էր և մարգասէր. որ ընտրէր զմիայնու-
թիւն ընդ Աստուծոյ, և փութայր 'ի Ժողովս՝ յօ-
գուտ ընկերութեան մարդկան. — Որ յիսու՛ն
տարի Հայաստանեայց եկեղեցւոյ պատգամ, վա-
րիչ ամուլ, լուսատու և վարդապետ եղաւ, և յե-
տագայից ալ բացաւ Թոզուց լուսաւոր ճամբայ:

յիսուն տարի՝ ինչպէս իր եկեղեցւոյն տյնպէս և ազգին գալուածեան դասագլուխ եղաւ, և յետնոց մինչև 'ի մեզ և մինչև խապառ՝ օրինակ հայկաբանութեան յարձակ և 'ի չափական գրուած: Այն ինքն որ մեր գեղեցիկ ժամերգութեանց և պաշտամանց՝ գրեթէ ամբողջ երրորդ մասին հեղինակ և աւանգող է, և տեսակ տեսակ բանաւոր արուեստից մէջ՝ առաջին կամ ընդ առաջինս եղած է յազգային գրականութեան: Այն որ 'ի վերջան զամենայն ճարտարս մեր եղաւ և կոչեցաւ Սբէ. ցոռ, և աւելի քան յերկրաւորացս՝ անշուշտ այնպէս ճանաչուի արդ յերկնաւորաց: Վասն զի իր մաքուր սիրտն աւելի վսեմական և զմայլական քնար մ'ալ ունէր. քնար կուսական, որով ընդ բիւրաւոր զարմանալի քնարահարացն զորս տեսաւ և լսեց Յայտնութեան Տեսողն՝ շուրջ զաթռառով երկնայինն Սիօնի, որք « երգէին զերգս... և ոչ դժ կարէ գիտել զերգս նոցա »: այլ և գեռ հիմայ ալ որպէս հաւ զուարթուն փափուկ վանկերով և անոյշ նուագներով՝ կ'արթնցնէ մեր հոգեւէրները, 'ի մէջ գիշերի յարուցեալ առ Աստուած թընդացընել սրտերնին: Նա ինքն է որ 'ի գարնան ժամանակի կենաց մեր նորահաս հարսու փեսայից սիրախայծ սրտերը՝ իր « Սիօնի որդիք, զարթիք » երգովը՝ կ'ուզարկէ յուրախութենէ յուրախութի. և Նա ինքն յաշնայնի ժամանակաց՝ ամեն հասակէ հնձեալ հասակաց վրայ՝ իր Հանգստեան շարահանները հնչեցընելով՝ զիջանի ցաւագնի նմանի իմ

« Նստեալ կանանցն իւղարերից
Եւ ողբալով արտասուալից ».

և մերթ հեգիկ մնչելով մաղթէ.

« Ողորմա քո ստեղծուածոյս,
Յուսով 'ի քեզ նընչեցելոյս ».

մերթ համարձակի արգարութեան սոսկալի սուրն
ալ գազրեցընել, ազգելով:

« Արգարութեամբ մի գատեսցես,
Այլ գըթութեամբ քո քաւեսցես »:

Ո՛վ քեքոյշ քնար որորանաց, սրբիչ սրակապա-
նաց և հսկող հովանի գերեզմանաց Հայոց:

Ընծայենք արժանաւոր պսակ մը մեր ամենար-
ժեայ Հայրապետին, աւելի քան զոսկեղէնն և
զականակապ. ընծայենք նմա շնորհակալ և շնոր-
հափայլ սրտեր: Նմանութիւնն է ճշմարիտ յարգ
և սէր որդւոց առ ծնօղս:... Այլ ո՞ համարձակի
նմանիլ աննմանն Ներսիսի: — Յուսամ թէ իւրա-
քանչիւր անձն ջանալով իր չափուն և վիճակին
յարմարագոյն շնորհքը ստանալ, կըրնանք ամենքս
միաբան և միաջան յիրար բոլորեալ ազգովիմք՝
ըլլալ իբրեւ 'ի զանազան ծաղկանց համախառն
պսակ մի շնորհազարդ. և նուիրիլ քեզի՝ նախօրի-
նակիդ մերոյ, ո՞վ հրաշազարդ և անուշակ հայր
մեր ՇՆՈՐՀԱԼԻ:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՐԱԳԱՅԻ Ն. ՇՆՈՐՀԱԼԻՈՑ

ԱՄԳ	
1058	✠ Գրիգոր. Մադխարոս և Պետրոս Գետադարձ:
—	Խաչիկ Բ. կաթողիկոս կոչի՝ Ն. Պօլիս.
1061	— առաքի՝ Ն. Տարնտա կամ՝ Ն. Թաւրուր:
1064	✠ Խաչիկ Բ:
1065	Գրիգոր (Բ) Վկայասէր կաթող. Նստի ՝ Ն. Մամիգաւ:
1066	— Երթայ ՝ Ն. Կոստանդինուպօլիս:
1067	— Նստի ՝ Ն. Կարմիր վանս կամ յԱ. րեգի:
1069-70	— Շրջի յուխտս:
—	Գէորգ Լօռեցի տեղապահ կարգի:
1070	Սկիզբն յօրինուածոյ Տանամակաց:
—	Փիլարեոս սկսանի բռնակալել:
1071	Ռոմանոս կայսր ըմբռնի յԱլփ-Արս.
օգոս. 26	լանայ ՝ Ն. Մանազկերտ:
1072	Խաչատուր դուքս Անտիոքայ միա. բանի ընդ Ռոմանոսի կայսեր:
—	Գէորգ կաթողիկոս ընկեցիկ լինի:
—	Գր. Վկայասէր ՝ Ն. Մուառասու վ:
1073	Օշին նախահայր Հեթմեանց դայ ՝ Ն. Գանձակայ ՝ Ն. Կիւլիկիա:

ԱՄ-Ք	
1073	Գր. Վկայասէր երթայ առ Թոռնիկ:
1074	Սկիզբն սուլտանութեան Իկոնիոնի:
—	Սարգիս կարգի կաթողիկոս 'ի Հոնի:
—	Բարսեղ ձեռնադրի եպիսկոպոս Անոյ:
—	Գրիգոր Վկայասէր 'ի Կոստանդինուպօլիս և 'ի Հոովմ:
1075	Գրիգոր Վկայասէր յԵգիպտոս:
1076	Գրիգոր քեռորդի Վկայասիրի եպիսկոպոս կարգի յԵգիպտոս:
—	Թարգմանութիւն Մեկն. Գործոց Առաքելոց 'ի Կոստանդինուպօլիս:
1077	✠ Սարգիս կաթողիկոս:
—	Թէոդ. Ալախօսիկ յաջորդէ Սարգսի:
1078	Թարգմանութիւնք Ճառից Ս. Նիքիւմի, և Վկայաբանութեանց:
1079-80	✠ Գագիկ Բագրատունի, և Պայազատքն Արծրունեաց թիւրք:
1080	Թուղթ Գրիգորի Ե Պապի առ Գրիգոր Վկայասէր:
—	Ռուբէն Ա: Սկիզբն տէրութեան Հայոց 'ի Կիւլիկիա:
1081	✠ Գագիկի թագաւոր Կարուց:
—	Բարսեղ կաթողիկոս անուանի յԱնի:
1085	Պօղոս Վարագեցի կաթող. 'ի Մարաշ:
1090	Բարսեղ գնայ առ Մելիքշահ:
—	— Մերժէ զԹէոգորոս կաթող:
1091	Ծնունդ Ս. Բեանարդոսի:
1092	Բարսեղ գառնայ յԱնի:
—	Գրիգոր Վկայասէր 'ի Մելիտինէ. թարգմանէ զՎկայաբ. Նւգո. քսեանցն
1094-5	Ծնունդ Գրիգորիսի (Գ):
1095	✠ Վասակ եղբայր Գր. Վկայասիրի:
—	Թորոս Հեթման կուսակալ Նդեսիոյ:

ԱՄՔ	
1097	Խաչակիրք Լատինք յԱսորիոս 'ի Կիւ- լիկիա :
—	Տանգրի տիրէ Ատանայ և Տարսնի :
—	Կոստ . Ռուբինեան օգնէ Խաչակրաց :
1098	Պալտին տիրէ Եդեսիոյ :
1099	Խաչակիրք առնուն զԱնտիոք :
յուլ . 11	— առնուն զԵրուսաղէմ :
օգոս . 12	Էմիրէն ուրացեալ Հայ պարտի 'ի Կո- փրեստոսէ յԱսկաղոն :
—	Թորոս Ա . յաջորդէ Կոստանդնի .
1100	Գրիգոր Վկայասէր յԱրեգի Վանս :
1101-2	Թարգմանութիւն Վարուց Ոսկիբե- րանի :
1102	Ծնունդ Շնորհալուոյ :
1103-4	Բարսեղ կաթողիկոս նստի 'ի Շուշր :
1105	✠ Գր . Վկայասէր : Յաջորդէ Բարսեղ :
1106-10	Ստեփանոս Կարմիրվանեցի հռչակի :
1111	✠ Գոյ Վասիլ :
—	Վրէժք Թորոսի Ա . 'ի Մանտալեանց :
1113	✠ Բարսեղ : — Գրիգորիս յաջորդէ :
1114	Ժողով Սեաւ Լերին :
—	✠ Գէորգ Մեղրիկ 'ի Դրազարկ :
29 նոյեմ.	Ժաժ Կիւլիկիոյ և Սեաւ Լերանց :
1116	Սարկաւազ Վարդապետնորդէ զառ- մար Հայոց :
—	Թորոս Ա . արգելու զՏղայ Վասիլն :
1118-9	Շնորհալի ձեռնադրի քահանայ :
1120	Ծն . Մանուէլ կայսր :
1121	Շնորհալի գրէ զՎիպասանութիւնն :
1123	Հայք կորովիք զերծուցանեն զՊալտին Թագաւոր Երուսաղէմի 'ի Խար- բերդէ :
1124	Աւետիք ճարտար քարաձիգ յառման Տիւրոսի :

ԱՄՔ	
1125	Աթոռ կաթողիկոսին գնի 'ի Մովս:
1127	✠ Կիրակոս Թարգմանիչ:
1128	Հաստատութիւն Կարգի Տաճարա- կան Ասպետաց:
1129	✠ Սարկաւազ Վարդ. 'ի Հաղթատ:
—	✠ Թորոս Ա: — Պայազատէ Լէոն Ա:
?	Շնորհալի ձեռնագրի եպիսկոպոս:
1132	Ճոպլին Բ. դստրայր Լէոնի պայազա- տէ յԵդեսիա:
1134	Վիճաբանութիւն Հայոց և Ասորւոց: Վահրամ հօրեղբայր Շնորհալոյ Վարդուհ յԵդեսիա:
1136	Մահմուտ. Տէնիշմ. այրէ զԿարմիր վ:
?	Թուղթ Շնորհալոյ առ Առիւծ 'ի Թլկուրան:
1137	Յիշատակագրութի Շնորհալոյ յԱ- րս գիրս:
—	Գերութիւն Ա. Լէոնի 'ի Յովհաննէ Կոմնեն. կայսերէ:
1138-9	Ժողով Անտիոքայ, յորում և Գրի- գորիս:
1139	Գագիկ-Գրիգորիս ձեռնագրի կաթո-
11 յուն.	ղիկոս Աղուանից:
30 սեպ.	Ժաժ և կործանումն Գանձակայ:
1139-40	Ժողով Երուսաղէմի, ուր և Գրիգորիս:
1140	Առումն և այրումն Քեսնոյ:
1141	Շնորհալի Կրթագրէ զԹարգմանութի Ճառից Սրճեցոյն, և զՀրաշա- փառն Ոսկիբերանի:
—	Գրիգորիս յԵդեսիա:
1142	Յովհաննէս կայսր 'ի Թլպաշար:
1143	— ✠: — Մանուէլ յաջորդէ:
1143-5	Թորոս Բ. զերծեալ, տիրէ Վահկայ և Ամուտայ:

ԱՄԳ	
1144	Առուսն Եղեհիոյ 'ի Զանգեայ:
1145	Նուիրակք Հայոց 'ի Վիդերայոյ, առ Եւգենիոս Գ:
1145-6	Ողբք Եղեհիոյ:
1146	Երկրորդ առուսն Եղեհիոյ 'ի Նու- րէատինայ:
—	✠ Սիր Պաղտին: — Դամբանական ողբք Բարսղի արքեպիսկոպոսի:
1146-7	Ս. Բեռնարդ քարոզէ Խաչակրութի:
1147	Զու Բ. Խաչակրաց:
1148	Անյաջող ելք Խաչակրաց 'ի Պաղես- տին:
1149	Շնորհալուոյ Յիշատակարանք Աւա- կաց Սողոմոնի:
—	Գր. Յեսուանց Իմաստասէր, գրէ ըզ- Գիրս Վայից:
յուն. 27	✠ Բեմունտ Բրինձ Անաիդայ մար- տնչելով ընդ Նուրէատին:
սեպտեմբ.	Մասուտ սուլտան առնու զՄարաշ: Թորոս Բ. հարկանէ զԹուրքս:
1149-50	Վասիլ եղբայր Շնորհալուոյ ըմբռնի 'ի Խորասանայ:
1150	Գերութիւն և ✠ Ճոսլինի Բ:
1151	Հասաատութի կաթողիկոսական ա- թոռոյն 'ի Հռոմիլայ:
—	Շնորհալի գրէ զԲան Հաթատոյ:
—	Թորոսալիքի զարէ զԹոմաս Գուրքս:
1152	— հարկանէ զԱնդրոնիկոս. գերէ զՕշին Լամբրոնացի:
—	Շնորհալի գրէ զՅեսուս-Որդին:
?	— Հաւատով Խոստովանիմն:
1153	✠ Ս. Բեռնարդ:
—	Ծնունդ Ս. Ներսիսի Լամբրոնացւոյ:
1153-4	Հիւանդութիւն Շնորհալուոյ:

ԱՄԳ	
1154-5	Շն. Թուղթ առ Գրիգոր Ապիրաա :
1153-5	Մասուա յարձակի յերկիր Թորոսի և հալածի :
1154	Ռընալտ իշխան Անտիօքայ նեղէ ըզ- թորոս :
—	Դալայի Հայ Վգրուկ յԵգիպտոս :
1155	Ռընալտ հաշտեալ ընդ Թորոսի տա- պատակէ 'ի Կիպրոս :
—	Թորոս արշաւէ 'ի սահմանս Հալայի :
1156	Նահատակութիւն Գոհարինեանց :
—	Սարգիս աւարտէ զընդարձակ Մեկն- կաթողիկեայց :
1156-7	Արշաւանք Ստեփանէի :
1157	Պաշարումն Քեսնոյ 'ի Ստեփանեայ :
—	Թորոս դարձուցանէ զՔերդուս առ Սուլտանն :
—	Թարգմանութիւն վկայար. Տարագո- սեանց :
1157-8	Գժտութի Ստեփանէի և բանտումն :
1158	Շն. Թարգմանէ զվկայ. Ս. Սարգսի :
—	Մանուէլ կայսր 'ի Կիւլիկիա :
1159	— Հաշտի ընդ Թորոսի :
1160	Ռընալտ ըմբռնեալ բանտի 'ի Հալէպ :
1161	Թորոս և Թագաւորն Երուսաղէմ զգէմ ունին Նուրէտտինայ :
1162	✠ Թագաւորն Երուսաղ. Պալտին Գ :
—	✠ Բարսեղ արքեպիս. Մարաշայ :
1163	✠ Ստեփանէ :
1163-4	Բեն. Դուռեւացի յերկիր Թորոսի :
1164	Թորոսն իզականցեալ Փռանկաց հար- կանէ զՆուրէտտին :
1165	Հականակութիւն Թորոսի և Օշնի.
—	Շնորհալի հաշտարար :
—	Շն. Ի Լամբրոն և 'ի Մամեստիա :

ԱՄԳ	
1165	Շն. Գրէ զԴաւանութիւնն 'ի խնդրոյ Ալէքսի:
—	Թուղթ Մանուէլի կայսեր:
1166	Շնորհալի ձեռնագրի կաթողիկոս:
—	✠ Գրիգորիս, քչյապետեալամս 53:
1167	Թորոս երկրորդ անգամ վանէ զԱն- դրոնիկոս:
—	— գերի վարէ զԿոստ. Կալաման:
—	Ա. Թուղթ Շնորհալոյ առ Մանուէլ:
1168	Ինքնագլուխ տիրեալ Կիւլիկիոյ ✠ Թորոս:
—	Ն. Լամբրոնացի ձեռնագրի քահանայ:
1169	Մլէհ բռնապետէ:
—	Շահանգուխտ գնայ յԵղէմ յուխտ:
1170	Ա. Թուղթ Մանուէլի առ Շնորհալի: Թէորիանէ և Յհ. Ութման 'ի Հռով- կայ:
Հոկտեմ.	Բ. Թուղթ Շնորհալոյ առ Մանուէլ:
—	Ծն. Ս. Դոմինիկոս կարգահայր Քա- րողաց:
գեկ. 16	Յովսէփ Նոր Վկայ նահատակի:
գեկ. 29	✠ Ս. Թովմաս Պէքէդ արքեպիսկո- պոս Կանտորբերացի:
1172	Բ. Թուղթ Մանուէլի առ Շնորհալի:
1172-3	Սկիզբն շինութե Ս. Ղազար կղզւոյ (Միսիթարեանց) Վէնետիոյ:
1173	Երկրորդ գալուստ Թէորիանեայ և Ութմանայ:
փեպ.	Շն. արձակէ զնոսա և գրէ երրորդ ան- գամ առ Մանուէլ:
մարտ.	— Հրաւեր ազգային ժողովոյ գրէ առ Եպիսկոպոսուանս.
—	✠ Շնորհալի, յ' 800-է ամի ✠ Մեծին Ներսիսի:
օգոս. 8	

ԱՄԳ	
1173	Գրիգոր Տղայ յաջորդէ յաթոռն:
1175	Սպանանի Մէհ: Յաջորդէ Ռուբէն Գ:
—	Ն. Լամբրոնացի ձեռնագրի Յայն:
1176	Խաւարումն արեգական զոր դիտեն
ապր. 11	Ն. Լամբրոնացի և Միս. Անեցի:
1177	Թուղթ Մանուէլի առ Գր. Տղայ:
—	Ն. Լամբրոնացի հրատարակէ զՊա.
	տարագամեկնիչն:
1179	Ժողով Հռոմկլայ. Ատենաբանութի
ապր.	Ներսիսի Լամբրոնացւոյ:
1180	✠ Մանուէլ կայսր:
1182	Մն. Ս. Փրանկիսկոս Աստիզացի կաթ.
	գահայր Կրսեբաց:
1184	Մխիթար Գոշ գրէ զԴատաստանա.
	գիրս. — Մխիթար Հերացի զՋեր.
	մանց Մխիթարութիւն.
1187	✠ Ռուբէն Գ: Պայազատէ Լևոն Բ:
1193	✠ Գրիգոր Տղայ: — Յաջորդէ Գր. Ե:
1195	Արգելանի մանուկ կաթողիկոսն, և Քա.
	րավէժ ✠: Յաջորդէ Գրիգոր Զ.
	Ապիրատ:
1190	✠ Փրեգ. Ա. կայսր յերկրին Լևոնի:
1198 յւ 17	✠ Ներսէս Լամբրոնացի:
1199	Թագ. կասէ Լևոն Բ. 'ի 6 յանուարի:
1200	✠ Միխայէլ սլաւորիարք Ասորւոյ:

ՅԱՆԿ ԱՆՈՒԱՆՑ

Ե Ի Ի Ն Զ Ի Ն Զ Ի Ր Ա Յ

- Աբաս Կորիկեան 104. 161.
Աբգար 9. 137. 187.
Աբղլմահ Կիւրոպալատ 107.
Աբուսահլ Արծ. 37. 133.
Աբառն Կաթողիկոս Ասոր. 41.
Աբրահամ Կարուց եպիսկոպոս 363.
Աբրահամ Ղաւմատիկ 268.
Աբրահամ նահապետ. 8. 9.
Ագադրոն 183. 215.
Ադրիանուպօլիս 197.
Աղգականութեան աստիճանք 266-8.
Աթաբէկք 127.
Աթանաս (Ս.) 142.
Աթանաս Ասորի արքեպիսկոպոս 288.
[Աթենական քաղաք 6. 137.
[Աթէնք
Ալբիանոս և տոհմն 8. 18. 19.
Ալէքս Աբսուխ 316. 320-1. 415.
— Կիֆարոս 296.
Ալիբաս Կամ Ալիասլան Տէնիշլին 224-5.
22*

- Ալիզա մայր Կոստանդնի. 312.
 Ալիծա մայր Ս. Բեռնարդոսի 176.
 Ալիս գետ 223.
 Ալիսալան սուլա. 103.
 Աղեքսանդր Մեծն 9.
 Աղեքսանդրիա 137. 167. 169. 201.
 — Փղըր (Խսկէնտէրուն) 297.
 Աղթամարայ կաթողիկոսք. 53-57. 172. 330. 354.
 Աղձնիք 107. 137.
 Աղուանք 17.
 Աղուանից կաթողիկոսք 15. 42. 159-62. 368. 430.
 Աղուան-Հայ Թագաւորք 57. 103. 105.
 Ամայք գաւառ 140.
 Ամաւրիկ պատրիարք Անտիոք. 153.
 Ամբրոսիանոս (Ս.) 175.
 Ամուտայ բերդ 288.
 Այրարատ աշխարհ 11. 12. 20.
 — գաւառ 394.
 Այրի վանք 393.
 Անակ 10. 11.
 Անակլիս 132.
 Անանիա Եգիպտոսի եպիսկոպոս 165.
 — Մոկացի կաթողիկոս 20. 37.
 — Նարեկացի 146.
 — Շիրակացի 2. 63. 89. 445.
 — Սանահնեցի 132-35.
 Անաստասայ եկեղ. 'ի Հոովմ' 178.
 Անաւարդա 100. 149. 295. 302. 368.
 Անդրոնիկոս Անգեղոս 236.
 — Եւփորպեն 298-9. 211.
 — Կոմնեն. 236. 290-1. 320-22.
 Անթապ 96. 226. 319.
 Անի 23-39. 41. 94. 103. 105. 124-9. 203.
 Անեցիք 104.
 Անյ եպիսկոպոսք 13-15. 125.

Անուշաւան 2.

Անտիտաւրոս 29.

Անտիոք և Անտիոքացիք 23. 38. 40. 96. 99. 148.
150-5. 186. 201. 296-302. 312. 474.

— այ ժողով 152-4.

— այ Հայ եպիսկոպոս 368.

Անտոնեանք 463.

Աշոտ Բ. Բապրատունի 2.

— Մսակեր 2.

— Ողորմած 2. 24.

— Պահ. իշխանաց իշխան 13.

Ապելար 177.

Ապիրատ Պահ. 13.

— Պահ. միւս. 14.

— հայր Շնորհալ. 44, և այլն.

— տ. Գրիգոր 9.

Ապղարիպ Արծր. 282.

Ապուլ-Սուար 95.

Ապուլ-Ֆարաճ 416.

Ապուղամբ Պահ. 13.

— միւս 14.

Ապուսայիտ բժիշկ 120.

Ապպաս Վարուկ 167.

Ապօզոս 119.

Աջպահ 22.

Առաքելոց վ. Մշոյ 107.

Առաքել Սիւնեցի 366.

Առիւծ բերդ 288.

— իշխան 140.

Ասիա Փղեր 24.

Ասկաղոն 169.

Ասկուռայ բերդ 290.

Ասորիք 23. 27. 41. 136-146. 404. 407, և այլն.

Ասորւոց աշխարհ 99.

Ասպահապետի Պահլաւ 9. 10.

- Ապետք 301-3. 308.
 Ապուրահէս 18.
 Ասեմանի 139.
 ԱՅՈՒԱՆԱԾԻՆ 244. 407. 463.
 Աստուածատուր տպագրիչ 247.
 Ասալիա 299.
 Ատանա 298. 315.
 Աւետ Լէաինիլահ 168.
 Առովմ Արծր. 37. 133.
 — Վարագեցի 31. 443.
 Առամագիրք 31.
 Արա 2.
 Արաբացիք 346.
 Արաբիա 8. 25. 89. 103.
 Արգինա 124.
 Արեգահնապաշտք 401.
 Արեգի Վանք 42. 49.
 Արև. տ. Արևուորդիք.
 Արև Գոհարինեան 225. 400.
 Արևելեան իշխան ոմն 384-8.
 — Հայք 443.
 — Վկայք 82.
 Արևուորդիք 399-404.
 Արուիորդիք
 Արիսաահէս Լաստիվ. 17. 130.
 — Մեկնիչ 119.
 Արիսաոտէլ 61.
 Արծն 39. 103.
 Արծրունիք 24. 54. 55. 105. 106.
 Արդնի 96.
 Արշակ Մեծն 9.
 — Քաջ 9.
 Արշակունիք 8. 75.
 Արշարունիք 11. 19.
 Արշարունիք

Արշաւիր Կամսար. 44.

— Պարթէւ 9.

Արտաշ 45. 37.

Արտակ 12.

Արտաշէս Պարթէւ 9.

Արտաշիր Սասան 9. 14.

Արտամէտ 176.

Արցախ 104. 161.

Արքակաղնի վ. 90. 312. 368.

Աւետիք մեքենագէտ 99.

Աւետման տօն 277.

Աւինին 184.

Աւսիդ 140.

Աւիրոգիտէ 238.

Աւիրոս (Ս.) 175.

Ա. քսուխ, տ. Ալեքս.

Ա. ք. քեա 158. 174.

Ա. ֆաալ, տ. Էլ-Մէլիք.

Բաբելոն 182.

Բաբգէն կաթողիկոս 19.

Բագրատունիք 13. 20. 24. 26. 89. 103. 126. 347.

Բահլ 2.

Բան Հաւատոյ Շնորհալ. 74. 223. 228. 232-5.

Բատուա 250.

Բար-Հեբբէոս, տ. Ապուլ-Յարաճ.

Բարձրբերդ 290.

Բարսեղ Անոյ Եպիսկոպոս 13.

— կաթողիկոս 39. 41-57. 94. 125. 494.

— Ս. Հայրապետ 372. 459.

— վարդապետ 226.

— Քենոյ Եպիսկոպոս 193-5.

Բար-Վեհեբոն 417-33.

Բեգրպուրի 247.

Բեւ 77.

Բեհեանի 223. 307.

Բենիամին Դուռեղայ 314.

Բեռնարդ (Ս.) 174-9 196-8. 276. 279-81. 484.

— Բիշապի, տ. Եւդեն. Գ.

— Երուսաղեմի պատրիարք 152.

Բերգուս 307. 309.

Բիւռնիք 19.

Բիշա 176.

Բորբորիտոնք 399.

Բուզանդ 88.

Բուլղարք 401.

Բջնի 24. 57.

[Փարալայ

[Փաբուլացւոց եպիսկոպոս 173. 185. 194.

Փաբրիէլ'հրեշտ. 273.

Փապայ դաշտ 270.

Փազիկ Արծր. Թադաւոր 54. 106.

— Բադրատ. Բ. 23. 24. 28. 37. 77. 133. 148.

— Կաթողիկոս Աղուանից 161-2. 340.

— Կարուց Թադաւոր 28-9. 37. 39.

Փազան իշխան 401.

Փահիրէ 164. 168.

Փաղղիացիք. տ. Փռանիք.

Փանձակ 130-1. 162.

Փանձասարայ կաթողիկոսք 15.

Փառնի 395.

Փառնուկ Տիմոթէոս 250.

Փասապա 226.

Փարա-Ապան 98.

Փարա-Բուղա 103.

Փեղամայ Լ. 395.

Փերմանացիք 197-8.

Փերմանիկէ. տ. Մարաշ

Փէորդ (Ս.) 454-5.

— ալ վանք (Ղուլէ) 455.

— Ա. Կաթողիկոս 55.

Գէորգ Բ. կաթողիկոս 20

— Անեցի 122. 126.

— Գազկայ կաթողիկոսի հայր 161.

— Թառճեցի 90.

— Լօռեցի 39. 40.

— Հաղբատայ առաջնորդ 132. 270. 278. 476.

— Մեղրիկ 2. 62.

— Պահլավունի 13.

— Վանական 473.

— Վարդապետ 193

Գիւտ 19. 261-2.

Գոհարինէ 224-5. 396.

Գոհարինեանք

Գոնրադ կայսր 197.

Գորգ 300.

Գուգարք 104.

Գուլիելմ Երուսաղեմի պատր. 153.

— Տիւրացի 156.

Գուրգէն, տ. Կորիկէ

Գուրիկ Այրիվանեցի 90.

Գրիգոր Անաւարդեցի կաթողիկոս Է. 22. 183.

— Անեցի 125.

— Անոյ եպիսկոպոս 13.

— Ապիրատ կթ. Զ. 22. 79. 199. 234-7 453.

— Աստուածաբան 36. 142. 233. 264. 434.

— Արշարունի 31.

— Գանձակեցի 31.

— Երեց, Պատմիչ 98. 189.

— Թղթակերի որդի 131. 161-2.

— Լուսաւորիչ 3. 11. 17-9. 45. 143. 277. 334.

— Խլածեցի 443.

— Համդէ 12. 23.

— Հառիճոյ վանահայր 126.

— Մազիստորոս 12-4. 23-9. 63. 70. 73. 75.

90. 147. 400. 486.

Գրիգոր Մագիստրոս Միւս 29.

- Մարաշացի 217. 220.
- Նարեկացի 82. 129. 146. 448.
- Նիւսացի 263-5.
- Պաշլաուռնի 13.
- Պապ Ա. 177.
- — Է. 34. 173.
- Սիւննադայ արքեպիսկոպոս 34.
- Վահրամ 29.
- Վկայասէր Բ. ԿԹ. 14. 26-44. 75. 173. 230. 487
- Տղայ (Գ. ԿԹ.) 14. 35. 123. 159. 200. 230. 234. 258. 285. 367. 370. 421. 432. 438. 452. 485-7.
- Քարավէժ (Ե ԿԹՎ.) 13. 235.
- քեռորդի Վկայասիրի 33. 152-7. 169.
- — Շնորհալույ 167.

Գրիգորիս Թոռն Լուսաւորչի 14. 17. 53. 159.

- Եղբայր Շնորհալ. 14. 43. 487-8, և այլն. 151, և այլն 328-40, և այլն.

Դաւայի Իպն-Ղալատ 168.

Դամասկոս 99.

Դայզան գետ 203.

Դանիէլ Երաժիշտ 90.

Դասսոյ 169-70.

Դասաառակն Քրիստոսի 187-8.

Դաւիթ Աւաւկայ որդի 131. 161. 400.

- Աղթամարայ կաթողիկոս 55-7. 91.
- Աշյաղթ 2. 260-5.
- Գոհարինեան 224.
- Դուռնեցի 394.
- Մաճնաբերդի Թագաւոր 161.
- Մարգարէ 92. 233.
- Սալաձորեցի 404.
- Վրաց Թագաւոր 95.
- քահանայ 395.

Դէոսկորոս 35. 426.

- Դէսսկորոս Սանահնեցի 152.
 Դիոգոր Տարսոնացի. 422.
 Դիոնեսիոս Ասորի եպիսկոպոս 506. 405. ա. Յա.
 Կոր Սալիբ.
 Դիոնեսիոս Արիսպագացի. 272.
 Դոսկանա 179.
 Դուին 106. 347. 389-97.
 Դուբիա քաղաք. 314.
 Դպրեմանք 124.
 Դրազարկ վ. 139. 323. 368.
 Դրախտն 145.
 Եաղուպ Մէլիք 294.
 Եարոսլաւ 320.
 Եգիպտոս 39. 162-8.
 Եգիպտացիք (Մէմլուքք) 454.
 Եզեկիէլ 128.
 Եդեսիա 40. 120. 137. 185-7 196. 203. 382. 475.
 Եդեսիոյ Ողբք 74. 83. 198-215.
 Ելշիսա 177.
 Եղիսէ Արծրունեաց եպիսկոպոս 55.
 — Կաթողիկոս 20.
 Եմեսիա 190.
 Եմրան. ա. Զեմրան.
 Ենրիկ Դ կայսր 34.
 Եպիսկոպոսք 342. 353. 365-71.
 Եսայի Նչեցի 172.
 Երաժշտութիւն Հայոց 85-91.
 Երասխաձոր 11.
 Երպեցող (Շնորհալի) 85-93. 231. 497.
 Երեւան 442.
 Երևութականք 405.
 Երզնկա 224-5.
 Երկայնաբազուկք 105.
 Երկինք, քերդուած 254-7.
 Երուսաղէմ 35. 42. 126. 169-70. 188. 196. 200. 390.

- Երուսաղէմի Աթոռ 16.
 Եւադր 275.
 Եւդեմիոս Գ. 174-183. 194. 436.
 Եւկլիդէս 25.
 Եւսեբիոս 121.
 Եւտիքէս 426.
 Եփրատ 36. 203. 226.
 Եփրատացիք 98.
 Եփրեմ (Ս.) 233. 249.
 — Վարդապետ 119.
 Զահիրատ 165-6.
 Զամանտոս 29.
 Զանկի 190-92.
 Զառիկ 168.
 Զաւէն 18.
 Զաքարեանք 105.
 Զաքարէ Սպասալար 106.
 Զերեգեանք 16.
 Զմբրան 8. 9.
 Զենովք Ասորի Էպիսկոպոս. 142. 366.
 Զեւկմինա 320.
 Զիճ գիրք 127.
 Զորավար. տ. Շահան. 48.
 Էհաւէն 164.
 Էլ-Մէլիք-էլ-Աֆշար 169.
 Էմատէտտին, տ. Զանկի
 Էմիրենոյ 169.
 Էպիւղիսասէմ. տ. Շահնշահ վերու
 Էպոլ-Պէքր. տ. Յովսէփ Նոր Վկայ.
 Էջմիածնի կաթողիկոսք 22.
 Ընթերցուածոց Մեկնութիւն 31. 162.
 Թադէոս Առաքեալ. 45. 202.
 — Ղերէոս 16.
 Թադէի Վանք 57. 119. 137.
 Թաթարք 106.

Թալաս վանահայր 177.

Թամար Թագուհի 106.

Թայիկ Թագուհի 14.

Թարգմանիչք 2. 27. 30. 36. 51. 63. 82. 88. 125.

Թաւրուր 39.

Թերէ քաղաք Նգիպտոսի 163.

Թեղենեայ վ. 390. 395. 442.

Թէոդորոս Ալախօսիկ 41-2. 90.

— Բար-Վէհերոն. ա.

— Գոհարինեան 223. 396.

— Կաթողիկոս Ա. 20.

— Մոպսուեստացի 422.

— Վատաս 300.

— Քաթենաւոր 345.

Թէորիանէ 409-433. 460. 481. 489.

Թիւն Համալնոյ 289. 294.

Թիւրքմէք 49. 315.

— Եւրիւկք 313. 318.

Թլկուրան 140.

Թլպաշար 220-223.

Թոգարմա 314.

Թոնդրակեցիք 25. 143-6. 399. 400.

Թոռնիկ 14. 29. 40. 107.

Թովմաս դուքս Յոյն 289. 300.

— Մեծոփեցի 268.

— Պայլ 323-5.

— Պէքէշ 397.

Թորոս Ա. 101. 148. 286. 323.

— Բ. 101. 149. 229. 286-324. 411.

— Նդեսիոյ քաղաքապետ 188. 312.

— քորեպիսկոպոս Սամսատիոյ 401.

Թորոսի երկիր 101.

Թուրքաստան 8. 10.

Թուրքք Սկիւթք. 23. 24. 77. 103. 105.

— Փոքր Ասիոյ 38. 96. 99. 101. 148. 185. 198.

- ժիւղէր** 397.
ժիւլէ 327.
ժոսլէն. ա. Ճոսլին.
Իգնատիոս վարդապետ 51. 113.
Իկոնիոն 99. 181. 216. 326. 440.
Իննովկէնտիոս Բ. 152. 158. 172. 178.
Իսահակ Ասորի 269.
Իսաւրիա 100. 322.
Իսրայէլ կաթողիկոս 19.
Իտալիա 34. 440.
Իւանէ 106.
Լամբրոն. Լամբրոնացիք 282. 285. 290. 317. 326. 368.
Լատինք 34. 99. 136. 144. 180. 451.
Լէոն Ա. Ռուբին. 97. 101. 148. 189. 206. 306.
 — Բ. 38. 312. 327. 432.
 — Գ. 77.
Լեւոնի Երկիր 101.
Լը-Գիէն 139.
Լոնտրա 230. 397.
Լուդովիկ Աւստրիոյ իշխան 173.
 — Է Թագաւոր Փռանկաց 182. 196.
Լուսաւորիչ. ա. Գրիգոր.
Լուսիոս Պապ Բ 35. 176.
 — Գ. 440. 482.
Խաչակիրք Ա. 24. 35. 37. 99. 188. 196.
 — Բ. 185. 196-8. 214-5. 294. 410.
Խաչատուր Անեցի 125.
 — Կարուչ Եպիսկոպոս 363.
 — Տարօնեցի 90. 132.
Խաչեն 103.
Խաչի Ներքոյ 74. 91.
Խաչի վանք (Վարադ.) 56.
Խաչիկ կաթող. Ա. 21. 124.
 — Բ. 21. 39. 44.
Խարբերք 38. 96. 455.

Խեղենիկ Ա, Բ, Գ. 107.

Խլաթ 106.

Խլիճ Արսլան 127. 296-308.

Խոսրով Թագաւոր Ա. 10.

— Բ. 2.

— Գ. 18.

— Փէրվիշ 88.

Խոսրովային եղանակ 88.

Խոսրովիկ Հռետոր 2.

Խորասան Թուրք 220.

Մաղկազարդ Երկրորդ (տօն) 277.

Մամլնդաւ 29. 39.

Մամիդէս, տ. Գոհարինեանք.

Մովք գղեակ 43-46. 95-7. 102. 189. 227. 310. 487.

Կաթողիկեայց Մեկնութիւն 113-5.

Կաթողիկոսական աթոռ 29. 38. 94. 97.

Կաթողիկոսի-Քար բերդ 162.

Կամախ 224.

Կամսար 11.

Կամսարականք 11. 12.

Կամրջաձոր վ. 89. 124.

Կապան բերդ 105.

Կապպադոկիա 157.

Կասսիան 299.

Կաստաղօն վ. 368.

Կատա Թագուհի 105.

Կարապետ Աղուան 161.

— Երեց 475.

Կարենեան Պահլաւք 10.

Կարէն կամ Կարն Պահլաւ 9.

Կարին 39. 106. 131.

Կարկառ 101. 221.

Կարձիկ Աղուան 161.

Կարմիր. վ. 42. 49. 56. 95. 98. 336.

Կեւովուր տաղ Լ. 48.

Կելեաին Բ. 178.

Կեչառուք 24.

Կեսարիա 37. 99.

— Ստորուոց (Կեսուր) 308.

Կէօլճիւ լիճք 96.

Կիպրոս 288. 297. 320.

Կիստերսեան միանձունք 176.

Կիրակոս Թարգման 32. 33.

— — , միւս 35.

— Պատմիչ 89. 154. 157. 161. 447. 466. 489.

Կիւլիկիա 14. 100. 150. 286. 322, և այլն.

Կիւրեղ Սղեքս. 169. 422.

— Կարմեղական 439. 440.

Կիւրոս դաւառ 319.

Կլայ Հռոմեական, 490. տ. Հռոմկլայ.

Կլայեցի կոչումն Ներսիսի 231.

Կլեմենդ, տ. Էմիրենոյ.

Կլեմէս Պապ Գ. 452.

— 2. 184.

Կոմիտաս կաթողիկոս 72. 89.

Կոշմ կամ Կոմէ 9.

Կոռիկոս 314.

Կոստանդիա Անտիոքացի 149. 312.

Կոստանդիանոս կայսր 157.

Կոստանդին կաթողիկոս Ա. Բ. 22.

— Կալաման 313. 322.

— Ռուբին. Ա. 38.

— Յերապօլեայ եպիսկոպոս 269.

— Տուկաս կայսր 153.

Կոստանդինուպօլիս 39. 157. 453.

Կովկաս 174.

Կորկաս, տ. Գորգ.

Կորիկէ Թադաւորք Գ, Դ, Ե, 104.

Կոփրեառոս 56. 312.

Կրակ բերդ 325.

- Հալէս 99. 190. 237. 302.
 Հաղարծին վ. 134-6.
 Հաղբառ } 42. 57. 134. 172. 262-4. 390. 425.
 Հաղբառացիք }
 Համա 192.
 Հայագիր (Տօնամակ) 30
 Հայաստան. Հայք 10. 24, և այլն, և այլն.
 Հայկազունք 75.
 Հայկ 2. 77.
 Հայկայ Շրջան 134.
 Հայհոսութիւն 224.
 Հայոց-Թառ վ. 28. 395.
 Հայոց վանք 'ի Հոռվմ 177-9.
 — 'ի Ճենովա 188.
 Հայք Մեծ 90. 104.
 — Ներքին 443.
 — Վերին 443.
 — Փոքր 10. 21. 24. 37. 100. 104.
 Հանեղուկք Շնորհաբոյ 80-1.
 Հաշիւք 99.
 Հառիճոյ վ. 126.
 Հասան Խաչենեցի 105.
 — Մաղխարոս 13.
 — Պահլավունի 13.
 — — միւս 13.
 Հարանց վարք 33.
 Հաւատով Խոստովանիմ աղօթք 248-253.
 Հաքէա Լէսին 163.
 Հեթում Թադաւոր Ա. 432. 486.
 — — Բ. 183. 454.
 — Պատմիչ 483.
 — Լամբրոնացի Ա. 282.
 — — Բ. 282. 292. 326.
 Հեթմանք 101. 221.
 Հեղի (Յակոբ) 120.

- Հերակլէս 182.
 Հիւսիսային Վարդապետք 489.
 Հիւրընկալ ասպետք 301,
 Հնգկաց լեզու 71.
 Հոմեւինա 176.
 Հոմերոս 61.
 Հոնի 41.
 Հոռոմագիր (Տօնամակ) 30.
 Հոռոմոսի վ. 124.
 Հոիփսիմեանք 82.
 Հռոմկլայ 43. 226-32. 278. 347. 376-7. 484. 487.
 Հռոմկլայի ժողով 409.
 Հռովմ 34. 200.
 Հռովմայ Քահանայապետք 171.
 Հռովմայեցիք 10. և այլն.
 Հրեշտակք 272-7.
 Ձագայարոյց 2.
 Ձեռնագրութեան կարգ 184-3. 450.
 Ձորոգետոյ Թագաւորք 103-4.
 — վանք 131-2.
 Ղազար Ճարտասան (Պատմիչ) 2.
 Ղազարու վ. 'ի Մուշ 89.
 — 'ի Վենետիկ 247. 250. 308.
 Ղերէոս 16.
 Ղեւոնդ Երեց 89.
 Ղուկէու վ. (Ս. Գէորգայ) 455.
 Ղուկաս Աւետարանիչ 120.
 Ղլտիք 169.
 Ղօնիա, տ. Իկոնիոն.
 Ճենովա 188.
 Ճոսլին (Ժոսլէն) Ա. 97. 187.
 — Բ. 96-7. 150. 155. 186-95. 201. 216-22. 289.
 — Գ. 227-9.
 Ճոսլինի Երկիր 189.
 Ճորտուանէլ Մամիկոնեան 14. 107.

Ճուլամերկ 35.

Մագիստրոս, տ. Գրիգոր Մագիստրոս.

Մածնաբերդ 104. 161.

Մակար քահանայ 35.

Մակարայ վ. 390.

Մահմեդ 211.

Մահմուտ Սուլտան Տէնիշկէն 98.

Մամբրէ վերծանող 2.

Մամեստիա 100. 109. 289-300. 314. 316. 322. 368.

Մամիկոնեանք 11.

Մայ կարտինալ 412.

Մանազկերտ 106. 401.

Մանազկերտեայք 8.

Մանիակայ Կլայ 191.

Մանիքեցիք 401.

Մանուէլ կայսր 61. 101. 189. 197. 216. 256. 289-304. 310. 320. 409-14. 434-9. 484.

Մոնտալեանք 148.

Մաշկեւոր 2.

Մաշտոց (Մեսրոպ) 2. 146. 449.

— Կաթողիկոս 20.

— Գիրք 33. 146. 449.

Մասուտ Սուլտան 98. 216-224. 292-6.

Մատաղ 140-4.

Մատթան 120.

Մատթէոս Աւետարանիչ 120.

— — Մեկնութիւն 116-120.

— Ուրհայեցի 28. 33. 90. 133. 303. 366.

— Վարդապետ 62.

Մարաշ 36. 40. 42. 96-7. 216-20. 306. 313. 405.

Մարգպետական Եպիսկոպոս 55. 57. 368.

Մարեմանք 387.

Մարզպան դետ 226.

ՄԱՐԻԱՄ, տ. ԱՅՏՈՒԱԵԱԵԻՆ.

Մարիամ գլխոյ Կարուց 28.

Մարիամ կին Ման. կայսեր 312.

— **Մագիստրոսի գուստար 107.**

— **քոյր Ենորհալոյ 167. 176.**

Մարկոս Աւետար. 16.

Մարմաշէն վ. 124.

Մարտիրոսի գիրք 30.

Մաքենոյ վ. 30. 442.

Մարութա 82.

Մարտիրոս քաղաք 247.

— **գուստար Գարրիէլի իշխանի 312.**

Մեղսն իշխան 454.

Մեթոսիոս 183.

Մեղիսինոս 312.

Մեղիակ կաթողիկոս 19.

Մեղիսինէ 270. 312. 403.

Մեղի 120.

Մեծքար վ. 327.

Մեսրոպ (Ս.) 2. 18. 86, ա. Մաշտոց.

Մերզպան, ա. Մարզպան գետ.

Մէքքէ 211.

Միտրանուծիւն Հայոց և Յունաց 408-432.

Միտայէ Ասորի 271. 368. 403. 408-418. 473.

Միջագետք 24. 99. 190.

— **Հայոց 400.**

Միւռոն 449.

Միքայէլ Հրեշտակ 275.

— **Խարբերգու հպիսկոպոս 455.**

— **Պատր. Կ. Պաշի 427-439.**

— **Պրանաս 298.**

Մլէհ 14. 288. 303. 311-3. 318. 327. 483.

Մլիճ վ. 368.

Միւրթար Այրիվանեցի 31. 261. 489.

— **Անեցի 126-8.**

— **Ապարանեցի 171.**

— **Գոշ 49. 131. 259. 371.**

Մխիթար Կաթողիկոս 183. 185. 401. 435.

— Հերացի 63. 79. 128. 257-260. 482.

— խնդրող բանի 395.

Մծղնեայք 399.

Մուգբէ 231.

Մովսէս Խորեն 2. 8. 34. 72. 75. 86. 121.

— Կաթողիկոս Բ. 19.

— զպրապետ Ս. Սահակայ 451.

Մուշ 107.

Մուշեղ հայր Թումըկայ 107.

Մուշեղ Քաջակերով 2.

Մսիս ա. Մամեստիա.

Մօս 55. 192.

Յակովբ Ալփեան 16.

— Եղբայր Տեառն 241.

— այ Ժամատեար 56.

— Զերեգեան 16.

— Կաթող. Բ. 560-1.

— — Բ. 22.

— հայր Ս. Յովսէփայ 120.

— Ղրիմեցի 268. 443.

— Մժընայ 344.

— Սալիբայ որդի 306. 405. 435.

— Ստնահնեցի 133.

— Սրճեցի 269.

— Աբանչեղի 131.

Յակովբիկ 167.

Յաճախապատում գիրք 344.

Յայսմաւուրք 32.

Յաշտիշաա 18.

Յեսուանց անապատ վ. 217. 368.

Յիսուս—Որդի գիրք 58. 74. 83. 237-247.

Յոյնք (Բիւղանդաշիք) 21. 25. 33. 49. 98. 138.

148-50. 180. 409. և այլն.

Յոյնք (Հեւլէնք) 25.

Յովք 141.

Յովհաննէս Անկիւրացի 247.

— Աւետարանիչ 16.

— Բար-Անդրէաս 138-9.

— Բժիշկ 63.

— Երզնկացի 118. 260. 466. 489.

— Խմաստասէր 2. 63. 344-7. 401. 405.
422-4.

— Մանդակունի 19. 344. 431.

— Կոմիտենոս կայսր 98. 101. 149.

— Մեծարարոյ կթ. (Կ) 2. 22. 433.

— Ոսկիբերան. տ. Ոսկիբերան.

— Պատմիչ, կաթողիկոս (2) 20.

— Սմբատ. տ. Սմբատ Գ.

— Վարդապետ, խնդրող բանի 486.

— Վարժապետ Ն. Լամբրոն. 283.

— Քահանայ Նուիրակ 35.

— Քեանոյ Եպիսկոպոս Ասորի 421. 432.

Յովսէփ Աստուածաճալր 120.

— Անեցի 125.

— Կաթողիկոս 18.

— Նոր Վկայ 106. 389-396.

Յուդա Յակովբեան 16.

— Մատնիչ 469.

Յուլիանոս Աղիկառն. 404.

Յուսիկ Կաթող 18.

— — միւս 338.

— Վանական 473. 481.

Յուստինիանոս կայսր 366. 410.

Նաթանայէլեանք 101. 290.

Նասր 167.

Նարեկ Վ. 89.

— դերք 247.

Նեստոր 422.

Նեառլք (Թուրքք) 106.

Ներբողեան Գիրք 32. 112. 269.

Ներսէս Ա, Մեծն 14. 17. 18. 46. 106. 183. 215.
333. 372. 438.

Ներսէս Գ, Շինողն 2.

— Լամբրոն. 3. 13. 14. 53. 67. 127. 239.
281-8. 368. 474. 483-4.

— Շնորհալի, տ. 'ի Գլուխս բանից.

— Պալենց 432.

Ներսիսեանք 7.

Նէճմէտտին 310.

Նիդ 442.

Նիկիա 197.

Նիկողայոս. հայրապետ 375.

Նշան (Ս.) վ. 39. 223.

Նոկենտիոս. տ. Խնովկենտ. Բ.

Նորշէն վ. 389.

Նուարդ (Nivarde) 176.

Նուրէտտին 192-3. 215-224. 287. 302-311-319. 475.

Շահակ կաթող. 18.

— միւս 18.

Շահան Զօրավար 14. 48. 220. 234. 282.

Շահանդուխտ 282-284.

Շահի-Արմէն 106.

Շահնշահ Սամնեցի 107.

— Վարուկ 169.

Շամունք 386.

Շապուհ Ա. 11.

Շարահանք 90-91.

Շարապշահ 14.

Շնորհալի կոչուած 3. 46. 457. 497.

Շնորհաց տէր Ներսէս 3.

Շուղր վ. 43. 95. 227.

Շուշանիկ 30.

Շաղթան 140.

Ութմսու գղ. 19.

Յովք 141.

Յովհաննէս Անկիւրացի 247.

— Աւետարանիչ 16.

— Բար-Անդրէաս 138-9.

— Բժիշկ 63.

— Երզնկացի 118. 260. 466. 489.

— Իմաստասէր 2. 63. 344-7. 401. 403.

422-4.

— Մանգակունի 19. 344. 431.

— Կոմիտենոս կայսր 98. 101. 149.

— Մեծարարոյ կ(թ. (Ե) 2. 22. 433.

— Ոսկերեւան. տ. Ոսկերեւան.

— Պատմիչ, կաթողիկոս (2) 20.

— Սմբատ. տ. Սմբատ Գ.

— Վարդապետ, խնդրող բանի 486.

— Վարժապետ Ն. Լամբրոն. 283.

— Քահանայ Նուիրակ 35.

— Քեննոյ Եպիսկոպոս Ասորի 421. 432.

Յովսէփ Աստուածածաշայր 120.

— Անեցի 125.

— Կաթողիկոս 18.

— Նոր Վկայ 106. 389-396.

Յուդա Յակովբեան 16.

— Մատնիչ 469.

Յուլիանոս Աղիկառն. 404.

Յուսիկ Կաթող 18.

— — միւս 338.

— Վանական 473. 481.

Յուստինիանոս կայսր 366. 410.

Նաթանայէլեանք 101. 290.

Նասր 167.

Նարեկ վ. 89.

— դիրք 247.

Նեստոր 422.

Նեաողք (Թուղքք) 106.

Ներբողեան Գիրք 32. 112. 269.

Ներսէս Ա, Մեծն 14. 17. 18. 46. 106. 183. 215.
333. 372. 438.

Ներսէս Գ, Շինողն 2.

— Լամբրոն. 3. 13. 14. 53. 67. 127. 259.
281-3. 368. 474. 483-4.

— Շնորհալի, տ. 'ի Գլուխս բանից.

— Պալենց 452.

Ներսիսեանք 7.

Նէճմէտտին 310.

Նիդ 442.

Նիկիա 197.

Նիկողայոս. հայրապետ 375.

Նշան (Ս.) վ. 39. 223.

Նոկենտիոս. տ. Իննովկենտ. Բ.

Նորչէն վ. 389.

Նուարդ (Nivarde) 176.

Նուրէատին 192-3. 215-224. 287. 302-311-319. 475.

Շահակ կաթող. 18.

— միւս 18.

Շահան Զօրավար 14. 48. 220. 254. 282.

Շահանդուխա 282-284.

Շահի-Արմէն 106.

Շահնշահ Սասնեցի 107.

— Վարուկ 169.

Շամունք 386.

Շապուհ Ա. 11.

Շարականք 90-91.

Շարապշահ 14.

Շնորհալի կոչումն 3. 46. 457. 497.

Շնորհաց տէր Ներսէս 3.

Շուղր վ. 43. 95. 227.

Շուշանիկ 30.

Շաղթան 140.

Ոթմսու գղ. 19.

Ոթոն Ֆրիդինկէն 173. 180-2. 197.

Ոճիւն 127.

Ոնորիոս Բ. 172.

Ոսկան վարդապ. 247. 367.

Ոսկիբերան Յ. 33. 69. 114. 268.

— վարդապ. (Ժարգմանուծիւն 36.

Ոսպնակեր (Յովհաննէս) 2.

Ուգոն Էպիսկոպոս 191.

Ութման Յովհ. 419-428.

Ունկարք 320.

Ուռհա. տ. Եդեսիա.

Ուտի աշխարհ 104. 111.

Ուրբաթալէզ 144.

Ուրուկք 381.

Չամչեան Հ. Միք. 61.

Չորտուանէլ, տ. Ճորտուանէլ

Պալտին (Ժադաւոր Երուսաղէմի Ա. 36. 188.

— Բ. 312.

— Գ. 299-311.

— Եդեսիոյ իշխան 188.

— Ռեմունդի Էդրայր 189-196. 222.

— Քեսնոյ իշխան 97.

Պահլ. տ. Բահլ.

Պահլաւունիք 8-16. 75.

— Երկրորդ 22-29. 57. 101. 315. 422-3.

Պաղեստին 33. 39. 127. 162. 197.

Պաղտատ 103.

Պամիւիւիա 100. 299.

Պայլիկեանք 399.

Պայծառաձոր (Clairvaux) 176-179.

Պապեռոն 290.

Պասրա 190.

Պարթեւք 8. 10. 29.

Պարսամայ վ. 270. 432.

Պարսկաստան 42.

Պարպ Սասանեանք 89.

— Սէլուկ 389.

Պաւերա 173.

Պեհեանի. տ. Բեհեանի.

Պեմունդ Գ. 297. 312-3.

Պենեւենդ 35.

Պետրոս Առաքեալ 16. 152-54.

— — Նկեղեցւոյ տոն 180.

— Գետադարձ 2. 21. 25. 37. 39. 41. 90.

132. 160. 347. 366.

— Խոնթկայ որդի 131.

— Ճշնաւոր 194.

— Պիւլպիւլ 57.

— Քերդող 63.

Պերդրան 327.

Պերողամատ 10.

Պէտր իւլ-Ճէմալ 169.

Պէրպուտ 88.

Պիղատոս 471.

Պղատոն 25. 61.

Պողոմելուք 401.

Պռոմէոս (Կարլոս) 376.

Պռլքարտ 252.

Պտղոմայիս 158. տ. Ա.ք.քեա

Պրոգարտ 439.

Պօղոս Առաքեալ 16. 67. 177.

— — վանք Հայոց 'ի Հոռվմ 177.

— Վարապցի 42.

— Տարսոնացի 420. 470.

— Տարսնացի 107.

Ջրհորի վ. (Citeaux) 176.

Ռայմոնտ Սէն-ժիլ 170.

Ռապան 223. 289.

Ռատիկոս կամ Ռատինոս, տ. Գոհարինեանք.

Ռատուլժ 152-3.

Ռեմունդ, Անտիգայ Բրինձ 97. 189. 201. 222.

— տէ Բոսիոյ 301.

— Տրիպօլեայ կոմս 513.

Ռենալգոսի վ. 177.

Ռընալտ կոմս 297-301. 310.

Ռիթա 512.

Ռչտունիք 87.

Ռոճնր Թադաւոր Սիկիւիոյ 152.

Ռոմանոս Երզնցոյ 85.

— Կայսր 49.

Ռուբէն Ա. 38. 101.

— Բ. որդի Թորոսի Բ. 324-5. 391.

— Գ. 512. 327. 439.

— որդի Մէհի 327.

Ռուբինեանք 22. 38. 77. 101. 104. 287.

Սալահէտտին 126. 168. 200. 310. 320.

Սալեղտցի տ. Փրանկիսկոս.

Սալնոյ-ձոր 176.

Սալուեան Զուրք 177.

Սահակ Ս. Պարթև 2. 7. 11. 15. 18. 19. 25. 30.

86. 88. 143. 377. 344. 451. 488.

— Կարնոյ եպիսկոպոս 161-2.

— այլ եպիսկոպոս 421.

Սահակադուխտ 89.

Սամուէլ Անեցի 83. 121-4. 133. 155. 157. 488.

— Ա. կաթողիկոս 19.

— Կամրջաձորեցի 31. 89.

Սամուսատ 221. 401.

Սայիտ 165.

Սանահին 134. 262. 390.

Սառլատուն 176.

Սասանեանք 103.

Սասունք 14. 27. 58-40. 107.

Սաարի-Ճիհան 392.

Սարգիս (Ս.) 63. 116. 269.-72. 414.

Սարգիս Անոյ Եպիսկոպոս 14.

— Գանձակեցի 162.

— Երաժիշտ 88.

— Կաթող. Ա. 21.

— — Բ. 21. 41.

— Կունդ 114.

— Ճգնաւոր վարդ. 131.

— — միւս 395.

— Մեկնիչ 31. 113-4.

— Բանի խնդրող 395.

Սարկաւադ վարդապետ 2. 63. 134-5. 349.

Սարմատացիք 175.

Սեաւ Լերիկք և վ. 53. 36. 48. 67-8. 90. 96. 188.
262. 266. 285. 306. 329. 418. 433.

Սեբաստիա 37. 55. 99. 107. 224-5. 309.

Սեդա 13.

Սելեկիա 149.

Սելեկոս 187.

Սեղբնապրոս 157.

Սենեքերիմ վասպուրակ. 37. 55. 106.

Սենեքերիմեանք 104.

Սեպուհ վ. 17.

Սեւան վ. 372.

Սեւանայ Ծով 442.

Սէլահէտաին. տ. Սալահէտաին.

Սէլքեան տոհմ Պարսիկ 106.

Սէլուկք 103. 135.

Սէն-Ժիլ, տ. Ռայմոնտ.

Սիբիլայք 183.

Սիդոն 99.

Սիկիլիա 289. 299.

Սիմանակլայ բերդ 288.

Սիմէոն Ապարանեցի 8.

Սիոնի Ժողով 155-8.

Սիս 326.

Սիւնեաց Եպիսկոպոսք 35. 368.

Սիւնիք 103. 108.

Սիւննադա 54.

Սկեւալ վ. 282-5. 368.

Սկիրաոս, տ. Դայլան.

Սկիւթք. տ. Թուրքք և Սէլուկք.

Սմբատ Այրաքառ 2.

— Արուխ 413.

— Թագ. գ. (Յովհաննէս) 126. 160.

— տ. Ներսէս Լամբրոն.

— Շահնշահ 2. 24.

— Պապեռոնի տէր 312.

— Պատմիչ 289. 319. 453. 488.

Սողոմոն Իմաստ. 64. 233. 239.

— Մաքենոցաց Հայր 30. 442.

Սուրբ Լեառն. տ. Սեաւ Լերինք.

Սուրէն (Գրիգ. Լուսաուորիչ) տ.

— Պահլաւ 9. 10.

Սուրմակ 19.

Սսոյ Երաժիշտք 90.

— Ժողով 183.

— Կաթողիկոսք 15. 230.

Ստեփաննէ 288. 303-12. 318.

Ստեփանոս Աղուանից Կաթ. 160.

— Ասողնիկ 89. 124.

— Երաժիշտ 88. 92.

— Եպիսկոպոս եղ. Աբառայ Թգ. 161.

— Իմաստասէր 123.

— Կաթողիկոս գ. 20.

— Կարմիրվանեցի 49-52. 62. 543.

— Մոկացի 82.

— Սիւնեաց Քերթիզ 34. 63. 82. 89. 92.

272. 443.

— Վարդապետ 421.

— Տիրացու 263.

Ստեփանոս Քահանայ 'ի Հռոմ 179.

Սօս (Անուշաւան) 2.

Վահան Գայլ 2.

— Գողթնացի 390.

— Կաթողիկոս 56.

— Մամիկոնեան 19.

Վահեւունիք 17.

Վահկա 149. 288. 304.

Վահրամ Դուքս 98.

— Պահլավունի 12. 23.

— — միւս 13.

— — միւս ևս 14.

— Բարուն 77. 523.

— Շնորհալույ հօրեղբայր 165-167.

— Գրիգոր Վկայասէր, տ.

Վաղարշակ 9.

Վանայ երկիր 42.

— Թագաւորք 104.

— Մով 106. 372.

Վանանդ 19. 103. 365.

Վասակ Պահլ, Ասիրատայ որդի 13.

— Գր. Մագիստրոսի հայր 13. 23. 46.

— — որդի 26.

— Հասանայ թոռն 13.

— Շնորհալույ հօրեղբայր 163-4.

Վասիլ Գող 42. 46-7. 51. 97. 101. 189. 217. 307.

— Եղբայր Շնորհալույ 14. 48. 220-1. 234.

— Կայսր 359.

— Տղայ 97. 217.

Վասպուրական 54. 106.

Վարագայ վ. 31. 42. 56.

Վարդ Մամիկոնեան 19.

Վարդան Անեցի 128-130.

— Արևելքի (Պատմիչ) 48. 126. 193. 370.

— Կարմիր (Մեծն Մամիկ.) 2. 19.

- Վարդան Հաղթատաջի 132. 262-5.
 — Ճգնող 'ի Հռովմ 179.
 — Վարդապետ 421.
 Վեհաճան 10.
 Վենետիկ 247.
 Վիգէն Մամիկոնեան 107.
 Վիգերայ 174. 179.
 Վիլսո 242.
 Վիպասանութիւն Շնորհալու 75-77.
 Վիրք 95. 160. 173. 270. 365.
 Վկայասէր Մեծ. տ. Գրիգոր Վկայ.
 — Փղեր, տ. Գրիգորիս.
 Վոլկա 174.
 Վոսիոր 197.
 Վրթանէս (Ս.) 17.
 Տաթեւ Վ. 89.
 Տալթա գուսար Մլեհի 327.
 Տաղաչափութիւն հայկական 70-74.
 Տաճարական Ասպետք 305. 318. 326.
 Տաճկի-քար բերք 299.
 Տանդէ 242.
 Տաշիր 104.
 Տարագոսեանք (Ս.) 269.
 Տարեգիրք (Ճաշոց) 31.
 Տարլնաա 39.
 Տարսոն 40. 100. 174. 285. 298. 368.
 Տարօն 24. 27. 38. 40. 107. 137.
 Տաւուշ 104. 161.
 Տաւրոս լ. 29. 48. 181.
 Տէնիշմէնաք 98-9. 224-5. 293.
 Տիգրիս 203.
 Տիժոն 175.
 Տիւրոս 99. 153. 326.
 Տլուք 96-7. 151. 189. 310.
 Տնկիկ. տ. Գոհարէնեանք.

Տորք 2.

Տուկիոս (Տնկիկ) տ. Գոհարինեանք.

Տուրուբերան 106.

Տպագրութիւն Հայկական 247.

Տրայիանոս 471.

Տրդատ Թագաւոր 2. 10. 17. 157.

— Կաթողիկոս. Ա. 49.

Տրիպօլիս 99. 174. 308. 310.

Տփղիս 151.

Տօնական գիրք 51.

Տօնականի Ձագ 51.

Տօնամակ գիրք 30-36. 43. 112. 396.

Տօնանամակ 51.

Տօնապատճառ 51

Տօնացոյց 51.

Տօնացուցակ 51.

Փառնեբսեհ 18.

Փատլուն 95.

Փարսման աւան 159.

— գետ 226.

Փիլարեո կամ Փիլարտոս 21. 40. 41. 55.

Փիլիպպինէ 320-21.

Փիլիպպոպօլիս 419.

Փիլիսոփայ (Երաժիշտ) 91.

Փոտ 139.

Փուլկ Թագաւոր Երուսաղէմի 156. 319.

Փղեր Ասիա 99. 104.

— Հայք. տ. Հայք.

Փռանկք 35. 157. 196-8. 215. 312. և այլն.

Փռիւգիա 35. 100. 322.

Փրանկիսկոս (Ս.) Աստիզ. 463.

— Սալեղացի 376. 468-9.

Փրետրիկ Ա կայսր 182.

Քաղկեդոնի Ժողով 138.

Քարահատայ որդի, տ. Յակոբ Սանահն.

Քարաշիթու վ. 114.

Քեսուհի 42. 49. 97-8. 223.

Քիւ 520.

Քիւիս 519.

Քուրմք 403.

Քրիստապիոր դեսպան 416.

Օշին Լամբրոնեցի Ա. 282. 290-2. 514-7.

Բ. 282-3. 512.

Օւպեղեանք 105.

Պաթիմեանք 168.

Պենեղոն 159. 376.

Պիանարայ կոմս 308.

Պոնդէն դեօղ Տիֆոնի 175.

Պուլք. տ. Փուլկ.

Պրիզինկէն 173.

ՈՒՂՂԱԳՐԵԼԻՔ

ԷՁ

122	Երկասիրութեամբ	Երկասիրութեամբ
125	Քահեալ	Քահեալ
136	Պահրաւոռնի	Պահլաւոռնի
153	Կաթողիկան	Կաթողիկոսն
216	Մոռաշ	Մարաշ
226	Կարաւային	Հարաւային
346	Ջանլու	Ջանալու
347	Խբե	Խբե
354	սկան	սկսան

UNIVERSITY OF MICHIGAN

3 9015 04147 1841

